श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ।

शुद्धाद्वैतब्रह्मवादनिर्गुणभक्तिमार्गप्रवर्तकाचार्यचक्रचूडामणि-
श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीतम् ।

दशदि[illegible]दि[illegible]विजयिश्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीत-
भाष्यप्रकाशसम्पूर्णवेत्तृश्रीमद्गोस्वामिश्रीगोपेश्वर-
जिच्चरणप्रणीतभाष्यप्रकाशरश्मिपरिबृंहितम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

'भगवद्धर्मपरायणसद्वृत्तश्रेष्ठिगोवर्धनदाससुन्दरदास' इत्यस्य पुष्टिमार्गीय-
संस्कृतसाहित्यसमुद्धारार्थं निर्दिष्टद्रव्यसङ्ग्रहतः 'प्राप्तभगवत्पद
मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए., एल्एल [illegible] एल
वकील, हाइकोर्ट' इत्येतेषां [illegible] मुद्राङ्कः
संशोध्य 'निर्णयसागर' मुद्रणालये
[illegible]त्वा प्रकटीकृतम् ।

श्रीवल्लभाब्दाः ४५२. सवत् १९८६.

मूल्यं सार्धमुद्रिका ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ।

शुद्धाद्वैतब्रह्मवादनिर्गुणभक्तिमार्गप्रवर्तकाचार्यचक्रचूडामणि-
श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीतम् ।

दशदिगन्तविजयिश्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीत-
भाष्यप्रकाशसम्पूर्णवेत्तृश्रीमद्गोस्वामिश्रीगोपेश्वर-
जिचरणप्रणीतभाष्यप्रकाशरश्मिपरिबृंहितम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

'भगवद्धर्मपरायणसद्गतश्रेष्ठिगोवर्धनदाससुन्दरदास' इत्यस्य पुष्टिमार्गीय-
संस्कृतसाहित्यसमुद्धारार्थं निर्दिष्टद्रव्यसद्व्ययतः 'प्राप्तभगवत्पद
मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए., एल्एल्. बी.,
वकील, हाइकोर्ट' इत्येतेषां सुहृद्भिः
संशोध्य 'निर्णयसागर' मुद्रणालये
मुद्रयित्वा प्रकटीकृतम् ।

श्रीवल्लभाब्दाः ४५२. संवत् १९८६.

मूल्यं सार्धमुद्रिका ।

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya Sagar Press,
26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Dhirajlal Vrajdas Sankla, B. A., LL. B., Advocate,
at Khakhar Building, C. P. Tank, Bombay 4.

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ।

भाष्यप्रकाश-रश्मि-परिबृंहितम् ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इतिचेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥१॥(२-१-१)

प्रथमाध्याये वेदान्तवाक्यानां विवादास्पदानां ब्रह्मपरत्वेन समन्वयः ।दितः । अधुना श्रुतिस्मृत्यविरोधः प्रतिपाद्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इतिचेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥ अथ द्वितीयाध्यायं व्याचिख्यासवोध्यायसङ्गतिं प्रदर्शयितुं पूर्वाध्यायार्थमनुवदन्तोस्यार्थमाहुः प्रथमेत्यादि । अधुना समन्वयप्रतिपादनादनन्तरं, श्रुतिस्मृत्यविरोधः श्रुतयश्च स्मृतयश्च तासामविरोधः प्रतिपाद्यते । तथा सति श्रुतीनां परस्परमविरोधः स्मृतीनां च श्रुत्यविरोध इत्यर्थात् सेत्स्यति सोत्र विचार्यते । तथा च पूर्वाध्यायार्थविचार उपोद्घातः सङ्गतिरित्यर्थः । ननु समन्वयानन्तरं श्रुतिविप्रतिपेधे निराकरणीये स्मृतिविरोधाविरोधविचारस्य किं

रश्मिः ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥ 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यः' इति 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा'इति श्वेताश्वतराच्छ्रवणानन्तरं द्वितीयाध्याये मननं प्राप्तं भक्तिमार्गीयत्वाद्भाष्यस्य । तच्च युक्तिभिरनुचिन्तनं मननं, तत्रापि युक्त्या वेदविदोपबृंहकत्वमितिहासादीनां न स्यात् । सांख्यादीनां शास्त्रान्तरत्वं न स्यात्, तदा सांख्यादिस्मृतयः उपबृंहिकाः स्युरिति तर्केण प्रथमसूत्रं प्रवृत्ते । तेन सांख्यस्य शास्त्रान्तरत्वं वैदिकार्थाभावाच्छ्रीभागवते 'त्रय्या चोपनिषद्भिश्च'इति शास्त्रपङ्क्तौ गणनाच्च । बालबोधेपि शास्त्रपङ्क्तमुक्तम् । निर्वाहकसङ्गत्या द्वितीयं सूत्रम् । योगे शास्त्रत्वसमर्थनाय तृतीयं सूत्रमिति । भाष्यमवतारयन्ति स्म अथेति । एवं सतीति श्रुतीनां कपिलादिमहर्षिकृतानां स्मृत्यविरोध इति न समासः वक्ष्यमाणविरोधादत एवं द्वन्द्वाभिप्राये सति । उपोद्घात इति । **श्रुतीनां परस्परमविरोधः स्मृतीनां च श्रुत्यविरोधः** तदा ज्ञातो भवति यदेमा ब्रह्मसमन्विताभ्यो विरुद्धा, इमा नेति विभागः स्यात् स च समन्वयाधीन इति समन्वये प्रकृतसिद्ध्यर्था चिन्ता अत उपोद्घात-

१. 'तथा सति' इति प्रकाशकारपाठः ।

भ्रान्तिमूलतया सर्वसमयानामयुक्तितः।
न तद्विरोधाद् वचनं वैदिकं शङ्क्यतां व्रजेत्॥

श्रुतिविप्रतिषेधस्त्ववश्यं प्रतिविधेयः। प्रथमचतुर्थपादे सर्वथानुपयोगे प्रतिपादिते, स्मृतिप्रतिपादिते स्मृतित्ववचनेन, प्रामाण्ये च यावत् तदप्रामाण्यं न प्रतिपाद्यते तावत् तद्विरोधः परिहर्तुमशक्य इति तन्निराकरणार्थं प्रथमतः

भाष्यप्रकाशः।

प्रयोजनमित्यतस्तद् गृह्णन्ति भ्रान्तीत्यादि प्रतिविधेय इत्यन्तम्। श्रुतिविरुद्धस्मृतीनां, भ्रान्तिमूलतया तदुक्तानां सर्वेषां समयानां युक्तिनियमानाम्, अयुक्तितोऽयुक्ततायाम्। सप्तम्यर्थे तसिः। भावप्रधानो निर्देशः। तद्विरोधात् स्मृतिविरोधात्। वैदिकं वचनं शङ्क्यतामस्य वाक्यस्यायमर्थो भवति न वेति शङ्काविषयतां, न व्रजेन्न प्राप्नुयादित्येकं प्रयोजनम्। एतच्चाद्यसूत्रत्रयेण सिद्ध्यति। तु पुनः श्रुतिविरोधः श्रुतौ विरोधः श्रुतिविरोधोऽवश्यं सर्वथा प्रतिविधेयः, अन्यथा विवक्षितार्थबोधो न स्यादिति द्वितीयम्। एतदुभयप्रयोजनार्थमविरोधो विचार्यते। तथा च श्रुतीनां बलिष्ठत्वात् स्मृतीनां च नैर्बल्येन तया निराकार्यत्वाच्छ्रुतिविरोधे कासांचित् स्मृतीनां संकोचेन कासांचिद् दूषणेन लोकमात्रसिद्धानां च युक्तीनां दूषणेन विरोधपरिहारो न तु तद्विरोधेन श्रुतिसंकोचस्तदनुरोधेन वा श्रुत्यर्थविचार इत्यर्थः। एतदेव पादार्थकथनमुखेन विभजन्ते प्रथमचतुर्थेत्यादि। आनुमानिकाद्यधिकरणत्रयेण सांख्यमतस्यावैदिकत्वं समर्थयित्वा, कारणत्वेन चाकाशादिष्वित्याद्यधिकरणद्वयेन श्रौतशब्दविप्रतिषेधं जगद्वाचित्वाधिकरणेनार्थविरोधं च परिहृत्य, वाक्यान्वयाधिकरणे जीवब्रह्मवादोत्थापितप्रकृतिकारणवादं च परिहृत्य, प्रकृतिश्चेत्यधिकरणेन ब्रह्मण एवोपादानत्वनिमित्तत्वयोः साधनाज्जगत्कारणविचारणायां सांख्यमतस्य सर्वथाऽनुपयोगे प्रतिपादिते, प्रतिपादिते च 'स्मृतेश्च' इत्यादिसूत्रेषु स्मृतिप्रामाण्याङ्गीकाराच्छेषाभ्यनुज्ञया विविक्तात्मज्ञानवैराग्यादिषु तस्याः स्मृतित्ववचनेन प्रामाण्ये, पुनः स्मृतित्वेन प्रकृतिकारणत्वांशेऽपि प्रामाण्यप्रत्यवस्थाने यावत् तदंशे सर्ववेष्टनस्मृतिवत् स्मृतित्वप्रयुक्तमप्यप्रामाण्यं न प्रतिपाद्यते तावत् तस्याः स्मृतेर्विरोधः परिहर्तुमशक्य इति तदंशे स्मृतित्वप्रयुक्तप्रामाण्यनिरा-

रश्मिः।

इत्यर्थः। अध्यायसमाप्तावुक्तां पादार्थसङ्गतिमाहुः पादार्थेति। मूलपुस्तकानुरोधेन क्वचिदध्यायगतसमन्वयेनैव चारितार्थ्ये सामान्यविशेषभावश्चेत्यन्तो ग्रन्थो न पठ्यते। प्रसङ्गसङ्गतावन्तर्भावः। तेनोपोद्घातगर्भः ससङ्गतिरित्यर्थः। युक्तिनियमानामिति युक्तिभिर्नियमितानाम्। न प्राप्नुयादिति वेदमूलत्वेन 'यत्र दृष्टं तु वेदेषु तदुक्तं स्मृतिभिः किल' इति बृहस्पतिस्मृत्या निषेध्यकोटावनिवेशादुपष्टम्भकत्वेन तु निवेशादधिकरणे तर्कविषयसंशयविषयतां न प्राप्नुयात्। शङ्काशब्दस्तर्कयुक्तसंशये। यद्वा शङ्क्यतां तर्कविषयतां पूर्वपक्षविषयतामिति यावत्। विवक्षितेति। युक्तिपूर्वकपरमार्थबोधो न स्यात्। नैर्बल्येनेति पौरुषेयत्वेन नैर्बल्यम्। तदनुरोधेनेति। सर्वथेति वक्तव्यम्। शेषाभीति। अनुज्ञाऽऽज्ञा। सर्ववेष्टनेति 'औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायति'इति श्रुतौ औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येति सर्ववेष्टनस्मृतिवत्। तदंश इति प्रकृतिकारणत्वांशे।

सूत्रत्रयमाह । तुल्यबलानां परस्परविरोधे न प्रकारान्तरस्थितिरिति ततो युक्त्या श्रुतिविप्रतिषेधपरिहारः । ततो द्वितीये पादे वेदबाधकत्वाभावेऽपि तैरपि स्वातन्त्र्येण कश्चन पुरुषार्थः सेत्स्यतीत्याशङ्क्य बाह्याबाह्यमतान्येकीकृत्य निराकरोति । भ्रान्तेस्तुल्यत्वात् । ततः सम्यग् वेदार्थविचारायैव वैदिकपदार्थानां क्रमस्वरूपविचारः पादद्वयेन । अतः संपूर्णेनाप्यध्यायेनाविरोधः प्रतिपाद्यते । कपिलादिमहर्षिकृतस्मृतेर्न मन्वादिवदन्यत्रोपयोगः । मोक्षैकोपयोगित्वात् । तत्राप्यनवकाशे वैयर्थ्यापत्तेरितिचेन्न । कपिलव्यतिरिक्तशुद्धब्रह्मकारणवाचक-

---

भाष्यप्रकाशः ।

करणार्थं सूत्रत्रयमाहेत्यर्थः । तत्र हेतुः तुल्येत्यादि । तथा च सांख्य ईश्वरस्य निराकृतत्वाद् योगे च वेदप्रवर्तकतयानुग्राहकतया च तदङ्गीकारात् तुल्यबलानां स्मृतीनां परस्परविरोधे एकतरप्रामाण्यस्य वक्तुमशक्यत्वान्न तदुक्तरीत्या प्रकारान्तरस्य सेश्वरत्वानीश्वरत्वादेः स्थितिर्निर्णयः । इति असाद्धेतोः । तथा चैवमप्रामाण्यबोधनार्थं सूत्रत्रयमित्यर्थः । शिष्टानामर्थमाहुः ततो युक्त्येत्यादि । तत आद्यसूत्रत्रयोत्तरं, शिष्टेषु युक्त्या प्रत्यक्षस्य श्रुतेश्च श्रुत्योश्च परस्परविप्रतिषेधे प्रतिपादिते युक्त्या तत्परिहार इति प्रथमपादार्थः । द्वितीयपादार्थमाहुः ततो द्वितीय इत्यादि । वेदबाधकत्वाभाव इति सर्ववेष्टनस्मृतिवदप्रामाण्यात् तथात्वे । तैरिति बाह्याबाह्यस्मृत्युक्तसाधनैः । कश्चनेति यत्किंचिन्मुक्तिरूपः । फलेनुपयोगात् तन्निराकरणं द्वितीयपादार्थः । अग्रिमयोरर्थमाहुः ततः सम्यगित्यादि । तृतीये वियदादिपादे प्रथमं भूतानामुत्पत्तिः, स्वरूपम्, उत्पत्तिक्रमश्च विचार्यते । ततो जीवात्मस्वरूपं तद्धर्माश्च । चतुर्थे चेन्द्रियोत्पत्तिक्रमस्तत्स्वरूपादिकं च । तथा चैतद्द्वयं पादद्वयार्थः । सिद्धमाहुः अत इत्यादि । अत इति पादेपूक्तप्रकारकार्थप्रतिपादनात् । उपन्यस्तं सूत्रं व्याकुर्वन्ति कपिलेत्यादि । अयमर्थः । 'ज्ञानादेव तु कैवल्यम्' इत्यादिश्रुत्युक्तमोक्षफलकज्ञानार्थं जगत्कारणविचार-

रश्मिः ।

तत्र हेतुरिति प्रकृतिकारणत्वांशे प्रामाण्यनिराकरणे । योगे चेति 'एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति' इति वाक्यात् सेश्वरसांख्य इत्यर्थः । योगस्याग्रे प्रतिवक्तव्यत्वात् । वेदेति 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः' 'तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम्' 'पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्' 'तस्य वाचकः प्रणवः' इति वेदप्रवर्तकता । 'तज्जपस्तदर्थभावनम्' 'ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च' इत्यनुग्राहकता । निर्णय इति । तेन न्यूनताख्यनिग्रहस्थानव्यावृत्त्यर्थम्, युक्त्येति भाष्यात् न्यायशास्त्रत्वाभावेऽपि श्रुतिविप्रतिषेधपरिहारव्याख्यानाय तुल्यबलानां शास्त्रत्वेन सांख्ययोगस्मृतीनामिव पुराणानाम्, 'अहं सर्वस्य' इत्यादीतिहासानां छान्दोग्योक्तपञ्चमवेदानां वेदान्तानां च वेदत्वेन तुल्यानां परस्परं प्रथमाध्याये विषयत्वे विरोधेन प्रकारः प्रथमाध्यायोक्तवेदान्तप्रकारः, ततो अन्यप्रकारः उपबृंहणप्रकारः प्रकारान्तरं तेन पञ्चमवेदानां स्थितिरिति निर्णय इत्यप्युपलक्षणविधया तुल्येत्यादि भाष्यार्थः । तदा ततो युक्त्येति भाष्ये तत इत्यस्य न क्रमोर्थः, किं तु ततस्तदनन्तरं, युक्त्या सूत्रत्रयेपि श्रुतिविप्रतिषेधपरिहार इत्यर्थः । शिष्टानामिति सूत्राणामित्यर्थः । पुरुषाणां वा । ननु तर्हि सूत्रत्रये श्रुतिविप्रतिषेधपरिहाराभावात् पादार्थस्याव्याप्तिरिति चेन्न न्यायशास्त्रत्वाभावात् । ननु तथापि युक्त्येत्युक्त्या किंचिद्वक्तव्यमिति चेन्न, पूर्वं निर्णय इत्यादिग्रन्थेनोक्तत्वात् । फलितमाहुः फलेति ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गः । 'अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा' इति ॥ १ ॥

इति द्वितीयाध्याये प्रथमपादे प्रथमं स्मृत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

णायां सांख्यस्मृत्यनुपयोगे नित्यानुमेयश्रुतिविरोधो भवति न वेति संशये कापिलास्तावदेवं प्रत्यवतिष्ठन्ते । पूर्वाध्याये यद्यपि श्रुतिविचारेण ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं जगदुपादानत्वं च प्रतिपादितं, तथापि कपिलप्रणीतसांख्यस्मृतिविरोधात् तदनादरणीयम् । न च श्रुतीनां स्वतःप्रामाण्यस्य तद्विरोधे स्मृतीनामप्रामाण्यस्य च पूर्वतन्त्रे, 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्' इत्यत्र प्रतिपादितत्वात् स्मृतिविरोधोऽप्रयोजक इति शङ्क्यम् । 'औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायति' इति श्रुत्युक्तस्य तत्स्पर्शरूपस्यार्थस्य प्रत्यक्षतो निश्चेतुं शक्यतया सर्ववेष्टनस्मृतौ तद्विरोधस्यापि प्रत्यक्षत एव भानेन तादृशीनां विरोधस्य तथात्वेपि जगत्कारणरूपस्य वेदान्तश्रुतिविषयस्याप्रत्यक्षत्वेन तादृशविषये पूर्वोक्तश्रुतिकपिलस्मृत्योर्विरोधे यदि प्रत्यक्षश्रुतिमालम्ब्य तस्या अप्रामाण्यमास्थीयते तदा तन्मूलभूता श्रुतिर्महर्षिप्रत्यक्षं चोपरुद्ध्येत । न चेदं सर्ववेष्टनस्मृत्यनादरेपि तुल्यमिति वाच्यम् । तत्र हि 'असति ह्यनुमानम्' इति सूत्रांशेन स्मृतेर्मन्थरगामित्वबोधनात् प्रत्यक्षश्रुतौ स्वीकृतस्य प्रामाण्यस्य परित्याग आपततीति तदपेक्षया स्मृतेरेव प्रामाण्यत्यागो वरम् । स्वप्रत्यक्षापेक्षया परप्रत्यक्षस्य निर्बलत्वेन तुल्यत्वाभावात् । इह तु वेदान्तविषयस्य दुरवबोधत्वेन तादृशमहर्षिगोचरताया एवास्थेयत्वाद्, 'आनर्थक्ये प्रमाणानां विपरीतं बलाबलम्' इति न्यायाच्च कपिलस्मृत्यनुरोधेन श्रुतिरेव प्रधानविषये संकोच्या तदनुग्राहकस्य स्वप्रत्यक्षस्यात्राभावात् । किंच सर्वश्वेतो हयः, सर्वश्यामः पुरुष इत्यत्र यथा खुरनेत्रनखादिषु तद्वर्णाभावेपि श्वेतादिबाहुल्यात् सर्वपदप्रयोगस्तथा वेष्टनस्मृतावपि किंचिदंशपरित्यागेन बहंशवेष्टनेपि सर्वपदस्योपपत्तिरिति तस्याः संकोचसहिष्णुता तथा नात्र केवलयथार्थज्ञानभग्नावरणमोक्षोपयोगितया

रश्मिः ।

भाष्ये । भ्रान्तेरिति बाह्याबाह्यमतप्रवक्तॄणाम् । पूर्वपक्षमाहुः नित्यानुमेयेति । तन्मूलभूतश्रुतिविरोधः । पूर्वपक्षमाहुः कापिला इति । 'विरोधे त्वनपेक्षम्'इति प्रथमस्य तृतीये चिन्तितम् । औदुम्बरीमिति औदुम्बरी शाखा सदोनाममण्डपस्य मध्ये ज्योतिष्टोमे निखन्यते । तथात्व इति प्रयोजकत्वेऽपि । वेदान्तेति अर्थस्येत्यर्थः । पूर्वोक्तेति आनुमानिकाद्यधिकरणोक्तेत्यर्थः । तस्या इति कपिलस्मृतेः । महर्षीति उत्सन्नप्रच्छन्नशाखाप्रत्यक्षम् 'अनागतमतीतं च वर्तमानमतीन्द्रियम् । विप्रकृष्टं व्यवहितं सम्यक्पश्यन्ति योगिनः' इति वाक्योक्तं प्रत्यक्षम् । इदमिति तन्मूलभूतश्रुतिमहर्षिप्रत्यक्षयोरुपरोधनम् । तत्र हीति स्मृतिपादस्थे 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्'इति सूत्रे हि । मन्थरेति श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे यथौदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येत्यस्याः स्मृतेः 'औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायति' इति श्रुत्या विरोधे तु स्मृतमनपेक्षं स्यात्, स्वतन्त्रं स्यात् । असति विरोधेऽनुमानं स्मृतेरुपष्टम्भकं स्यात् । तथा चैवं विचारसापेक्षत्वं मन्थरत्वम् । अत्रापि तौल्यमाशङ्क्य वारयन्ति स्म स्वप्रत्यक्षेति । तथा सति प्रकृतेप्येवमित्याशङ्क्य वैपरीत्यमाहुः इह त्विति । आनर्थक्य इति । उदाहरणं तु । 'आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च'इति श्रुतिं सावकाशां 'वैतानं प्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे। पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने वृथा मृते' इति पतिताग्निहोत्रप्रतिपत्तिबोधिका स्मृतिः संकोचयति इति । श्रुतिरेवेति कारणत्वप्रतिपादिका श्रुतिः । नात्रेति कपिलस्मृतौ नेत्यर्थः । केवलेति केवलं यथार्थज्ञानं तेन भग्नं यदावरणं स एव मोक्षस्तदुपयोगितया । सांख्यमतमिदम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

कस्मिन्नप्यंशे संकोचसहिष्णुत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । किंच यथा, 'मानवी ऋचौ धाय्ये कुर्यात्' इति विधाय, 'यद्वै किंच मनुरवदत् तद् भेषजम्' इति श्रुतिर्धर्मे तदुपयोगं नियमितवतीति तस्यास्तत्र सावकाशत्वं तथास्याः क्वचन न वक्तुं शक्यते । तस्मादेतद्वैयर्थ्यमेवापततीति तन्मूलभूतनित्यानुमेयश्रुतिविरोधो महर्षिप्रत्यक्षविरोधश्चेति कापिलमत्यवस्थानात् प्राप्तं तदेतत् स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेदिति सूत्रांशेनानूद्य प्रतिबन्द्या प्रतिविधत्ते नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गादिति । तथा च, 'वेदान्तकृद् वेदविदेव चाहम्' इति सर्ववेदवेत्त्रा वेदान्तकर्त्रा भगवता गीतास्मृतौ 'अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा' इति, 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते, इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः' इत्यादिकथनादुक्तज्ञानवतां स्वभजनकथनेन बहूनां चेतनकारणत्वास्थितिबोधनाच्च बहूनामनुग्रहो न्याय्य इति ताभिरेव वेदान्तवाक्यनिर्णय उचितः, अन्यथा तासां सर्वासामेवानवकाशप्रसङ्गात् तथा च वेदान्तोक्तविषयस्याप्रत्यक्षत्वेप्येतदनुरोधेन कपिलस्मृतिरेव जघन्याधिकारिविषयत्वेन संकोच्या । ये

रश्मिः ।

धाय्य इति । **यत्किंचेति** यत्किमपि स्मृत्यादि । **धर्म** इति मनुस्मृतिर्धर्मप्रतिपादिका तट्टीकायामस्याः श्रुतेरुल्लेखान्नियमितवती । मन्वादिः स्मृतिरिति पुराणादिप्रसिद्धा[1] मुख्यो धर्मः । **तदुपयोगं** मन्वादिस्मृत्युपयोगम् । **अस्या** इति कपिलस्मृतेः । **शक्यत** इति समवायित्वबोधकश्रुत्या शक्यते । **कापिलमत्यवेति** 'ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येत्' इति श्रुत्या पूर्वपक्षमाहुः **तदेतदिति** । **प्रतिबन्द्या** इति प्रतिबन्दिम् । कर्मणः संबन्धसामान्यविवक्षया षष्ठी, तुल्योदोषः प्रतिबन्दिः । **प्रतीति** सूत्रकार उत्तरयतीत्यर्थः । **नान्यस्मृत्यनवेति** तेन **भाष्ये कपिलेत्याद्यन्ते** तस्मादिति पूरणीयमिति बोधितम् । ननु भाष्यान्तरेषु सर्वाः स्मृतयः संगृहीताः यथा शक्त्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यत इति ता विहाय भाष्यान्तरोक्तगीतामात्रग्रहणं कुत इत्यतस्तदुपपादयन्ति **तथा चेति** । **उक्तज्ञानेति** इति मत्वेत्यनेनोक्तजगत्कर्तृत्वज्ञानवताम् । **बुधा** इति बहुवचनस्याभिप्रायमाहुः **बहूनामिति** । ननु प्रकृतिश्चेत्यधिकरणे 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इति सन्मात्रस्य विषयत्वे मामिति चेतनविषयस्मृत्युपन्यासः कथमित्यत आहुः **चेतनेति** । तथा च सदित्युपलक्षणमिति भावः । **बहूनामिति** नात्र सर्वभाष्योक्तबहूनां स्मृतिवाक्यानामनुग्रहोर्थः । स्मृतिपुराणमतसांकर्यप्रसङ्गात् किंतु बहूनां बुधानां भ्रान्तिरहितानां वाक्यानामित्यर्थः । **ताभिः** शुद्धब्रह्मवादोपयोगिनीभिर्जिज्ञासासूत्रप्रतिज्ञाताभिः । एवकारेणान्यस्मृतिव्युदासः । 'नानुध्यायाद् बहून्' इति श्रुतेरुचित इति । अत एव जिज्ञासासूत्रे ब्रह्मशब्देन पञ्चमवेदानामपि प्रतिज्ञा वक्तुं शक्यते न संकोचः । तदुक्तम् 'वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि चैव हि । समाधिभाषा व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयम्' इति **निबन्धे** । **अन्यथेति** गीतातिरिक्तश्रीमद्भागवतवाक्यातिरिक्तस्मृतीनामुपष्टम्भकत्वे । **अनवेति** परस्परविरुद्धतया नैकस्मिन्नर्थे पर्यवसानादनवकाशप्रसङ्गात् । अतः 'तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना नैको मुनिर्यस्य वचः प्रमाणम् । धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः' इत्यधिकारानुसारेण फलति । **एतदिति** गीतानुरोधेन । ननु भाष्ये 'अरूपवदेव हि तत् प्रधानत्वात्' इत्येकदेशि मतं, **सुबोधिन्यां** पञ्चविंशाध्याये तृतीयस्कन्धे सिद्धान्तान्तरनिरूपणाच्छास्त्रत्वाच्च तासां कोऽभिप्राय इत्यतस्तत्संगृह्णन्तः सिद्धमाहुः **तथा चेति** । **संकोच्येति** । तथा चापि प्रसूतं

१. वाराहपुराणशङ्करभाष्यन्यायमालाविस्तरादि ।

भाष्यप्रकाशः।

मुमुक्षवः परब्रह्मायनर्हास्तेनया. स्वात्मानं प्रकृतिप्राकृतेभ्यो विविच्य स्वस्वरूपावस्थिता भविष्यन्तीति तादृशामर्थे परब्रह्मकारणतांशं परित्यज्य देवामरन्यायेन प्रकृतेरनादित्वं बोधयित्वा तथोक्तमित्येवं संकोचसहिष्णुत्वात्। न च तन्मूलभूतश्रुतेर्महर्षिप्रत्यक्षस्य वा विरोधः, महर्षेराशयस्य तन्मूलश्रुतेश्च प्रत्यक्षश्रुत्यविरुद्ध एवार्थे तात्पर्यात्। अन्यथा देवहूतिं स्वमातरं प्रति सर्वतत्त्वयाथात्म्यमुक्त्वाऽग्रे 'ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम्, अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्मिणा' इत्यादि न वदेत्। एतदेवाभिप्रेत्य मोक्षधर्मे, 'सांख्ययोगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा, ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै' इति पञ्चसिद्धान्तांस्तद्वक्तॄंश्चोक्त्वा, 'सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते, यथागतं तथा ज्ञानं निष्ठा नारायणः प्रभुः,' 'न चैनमेव जानन्ति तमोभूता विशाम्पते, तमेव शास्त्रकर्तारः प्रवदन्ति मनीषिणः, निष्ठां नारायणमृषिं नान्योऽस्तीति वचो मम' इत्युक्तम्। यथागतमिति श्रुत्यविरुद्धम्। तथा चाज्ञानामर्थे संकोच इत्यर्थः। अथवा पाद्मोत्तरखण्डे भगवच्छिवसंवादे, 'त्वं च रुद्र महाबाहो मोहनार्थम्' इति मोहनं प्रक्रम्य, 'मयि भक्ताश्च ये विप्रा भविष्यन्ति महर्षयः। त्वच्छक्त्या तान् समाविश्य कथयस्व च तापसान्। कणादं गौतमं शक्तिमुपमन्युं च जैमिनिम्। कपिलं चैव दुर्वासं मृकण्डं च बृहस्पतिम्। भार्गवं जामदग्न्यं च दशैतांस्तापसानृषीन्। तव शक्त्या समाविश्य कुर्वतो जगतोहितम्। त्वच्छक्त्या सन्निविष्टास्ते

रश्मिः।

कपिलस्या अपि न विरोधः। सिद्धान्तान्तरत्वात्। प्रत्यक्षश्रुत्यविरुद्ध इति न चैकदेशिमतं विरुद्धमिति वाच्यम्, स्वगृहीतमतत्वेन विरुद्धत्वेऽपि स्वगृहीतत्वेन रूपेणाविरुद्धत्वात्। तात्पर्यादिति जानातीच्छति यतत इति तात्पर्ये ज्ञानं कारणं ज्ञानं तु मुख्यैकदेशिसिद्धान्तयोः प्रणयनादस्त्येव। अन्यथेति प्रत्यक्षश्रुत्यर्थे तदविरुद्धैकदेशिमते च तात्पर्याभावे। इदानीं सर्वविधसांख्यस्यानादरणीयता प्राप्नोति तथापि 'सांख्यो बहुविधः प्रोक्तस्तत्रैकः सत्प्रमाणकः। अष्टाविंशतितत्त्वानां स्वरूपं यत्र वै हरिः। अन्ये सूत्रे निषिध्यन्ते' इति शास्त्रार्थात् 'अथ ते संप्रवक्ष्यामि सांख्यं पूर्वैर्विनिश्चितम्'इति प्रतिज्ञाय 'आसीज्ज्ञानमथो ह्यर्थः' इत्यादिनैकादशे भगवत्तत्कृततत्प्रस्तावाच्चाष्टाविंशतितत्त्वानां स्वरूपं यत्र नवकं भवति। 'पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमहंकारो नभोऽनिलः। ज्योतिरापः क्षितिरिति तत्त्वान्युक्तानि मे नव'इत्युक्तं भागवतं भवति तदतिरिक्तसांख्यस्य 'केचित् षड्विंशतिं प्राहुरितरे पञ्चविंशतिः। सप्तैके नव षट्केचिच्चत्वार्येकादशापरे। केचित्सप्तदश प्राहुः षोडशैके त्रयोदश'इत्युक्तस्य सूत्रेषु प्रत्याख्यानान्न त्रैलोक्यं सांख्यं प्रत्याख्यातमित्याशयेन सिद्धान्तान्तरकापिलं सांख्यमाहुः सर्वतत्त्वेति। पराचीनैरिति प्राकृतैः। 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्'इति श्रुतेः। निर्गुणमिति एकदेशिमतत्वान्निर्गुणपदम्। शून्याभावतुच्छादृश्यनिर्गुणादिपदानां सामानाधिकरण्यात्। महोपनिषदि 'एष ह्येव शून्य एष ह्येव तुच्छ एष ह्येवाभाव एष ह्येवाव्यक्तोऽदृश्यो निर्गुणश्च'इति माध्वभाष्ये उक्तम्। अर्थरूपेणेति घटपटादिरूपेण शब्दार्थधर्मिणा भ्रान्त्यावभातीत्यर्थः ख्यातिबोधकम्। इत्यादीति ख्यातिबोधकं न वदेदित्यर्थः। एवं जानन्तीति मुख्यगौणसिद्धान्तेन न जानन्ति। तमेवेति सिद्धान्तद्वयप्रतिपाद्यमेव। ऋषिमिति महाशिः सप्तर्षयः समिधः तेषु 'नारायणपरा वेदा' इति तस्य ग्रहणम्। श्रुत्य-

१. शब्दादीति श्रीप्रकाशकाराः।

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥ (२-१-२)

प्रकृतिव्यतिरिक्तानां महदादीनां लोके वेदे चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्याये प्रथमपादे द्वितीयमितरेषामित्यधिकरणम् ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः।

तमसोद्रिक्तया भृशम्। तामसास्ते भविष्यन्ति क्षणादेव न संशयः। कथयन्ति च ते विप्रास्तामसानि जगत्त्रये। पुराणानि च शास्त्राणि त्वं चासत्त्वेन बृंहितः। कपालचर्मभस्मास्थिचिह्नान्यमरपूजित। त्वमेव धृत्वा ताँल्लोकान् मोहयस्व जगत्त्रये। तथा पाशुपतं शास्त्रं त्वमेव कुरु सत्तम। कङ्कालशैवपाखण्डमहाशैवादिभेदतः' इति कथनात् कपिलाचार्यैस्तामसशक्तिप्रवेशोत्तरं तथा कथितमिति देवहूत्यादिकं प्रति च तदावेशाभावदशायां कथितमिति विषयभेदान्न मोक्षधर्मवाक्यानां सूत्राणां च विरोध इति दिक्। अत एव हेमाद्रौ श्राद्धखण्डे स्नानार्हप्रकरणे षट्त्रिंशन्मते, 'शैवान् पाशुपतान् दृष्ट्वा लोकायतिककापिलान्। विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सवासा जलमाविशेत्' इत्युक्तम् ॥ १ ॥ इति **प्रथमं स्मृत्यधिकरणम्** ॥ १ ॥

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥ एवं प्रतिबन्द्या कपिलस्मृतेर्निरङ्कुशप्रधानकारणत्वांशे संकोचसहिष्णुत्वमुक्त्वा महदाद्यंशेपि तथात्वमाहेत्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याचक्षते **इतरेषां चानुपलब्धेरित्यादि**। लोके गीतापुराणादिस्मृतौ प्रश्नोपनिषदादिश्रुतौ चोपलभ्यमानत्वेपि कपिलोक्तप्रकारेणानुपलभ्यमानत्वात् तथाहि प्रवचनसूत्रेषु तावत् 'स्थूलात् पञ्चतन्मात्रस्य' 'बाह्याभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहङ्कारस्य' 'तेनान्तःकरणस्य' 'ततः प्रकृतेः' इति सूत्रयता पञ्चभूतव्यतिरिक्तानां कार्यलिङ्गकानुमानगम्यत्वमादत्याग्रे, 'मूले मूलाभावादमूलं मूलम्' इति कथनात्

रश्मिः।

विरुद्धमिति श्रुतयः स्पष्टाः। एतस्यैव परम्पराप्राप्तत्वादिति भावः। **मोक्षेति**। तेनैकादशोक्तानां भगवद्वाक्यानामप्यविरोधो बोध्यः। **सूत्राणां चेति**। 'दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्'इत्यारम्भे वैराग्यं भगवद्धर्मो भगवान् 'असङ्गोयं पुरुष इति'इति 'प्रधानाज्जगज्जायत इति'इति च सूत्रद्वयं च। पञ्चस्वध्यायेषु इति श्रीकापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्ताविति वृत्तिशब्दः। षष्ठेऽध्याये 'अस्त्यात्मा नास्तित्वसाधनाभावात्' स्पष्टमित्यारम्भः। इति श्रीकपिलसांख्यप्रवचनसूत्र इति न वृत्तिशब्दः। एषां सूत्राणां न विरोधः। **अत एवेति** स्वतन्त्रकापिलकमतस्यैव दूषणादेव। अस्मिन्पादे सर्वेष्वप्यधिकरणेषु पूर्वाध्यायोक्तसमन्वयो विषयः, तत्रास्मिन्नधिकरणे वैदिकस्य समन्वयस्य सांख्यस्मृत्या संकोचोऽस्ति न वेति संशयः, संकोचोऽस्तीति तावत्प्राप्तम्। कुतः। सांख्यस्मृतेर्निरवकाशत्वेन प्रबलत्वाद्वेदस्योपबृंहणत्वं युक्तमिति प्राप्तेऽभिधीयते। सांख्यस्मृतीनां वेदोपबृंहणत्वं न युक्तम्। मोक्षैकप्रयोजनानामन्यासाम् 'अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः' इत्यादिगीताश्रीभागवतीयकपिलर्षिस्मृत्यनवकाशप्रसङ्गात्तासामुपबृंहणत्वमिति राद्धान्तः ॥ १ ॥ इति **प्रथमं स्मृत्यधिकरणम्** ॥ १ ॥

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥ **प्रतिबन्द्या इति**। प्रतिबन्दिस्तुल्यदोषः। 'लोकस्तु भुवने जने' इति जननशीलः कुयुक्त्यादिनेति लोकपदेन जने युक्त्यादिभिरनुपलब्धिमाहुः **प्रवचनेति**। **पञ्चभूतेति** सूत्रस्थस्थूलादित्यस्यार्थः। **बाह्याभ्यन्तराभ्यां** सूक्ष्मस्थूलदेहाभ्याम्। **कार्यलिङ्गकेति** स्थूलानां सावयवानां भूतानां कार्यत्वात्तैस्तत्कारणानि तन्मात्राणि शब्दादीन्यनुमीयन्ते द्विविधेन्द्रियैः तन्मात्रैः कार्यैरहंकारोऽनुमीयते। तेन बुद्ध्यात्मकं महत्तत्त्वं, तेन कार्येण प्रकृतिरिति। एवं **कार्यलिङ्गकानुमानगम्यत्वम्**। तेनानुमानमित्यादत्त योजनीयानि सूत्राणीत्युक्तम्। **मूल इति** मूलं

भाष्यप्रकाशः ।

तस्यामेव मूलकारणता निर्णीता । तदिदमनुमानान्न सिद्ध्यति । स्थूलेषु पृथिव्यादिचतुर्षु गन्धादिगुणाविनाभावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन शब्दे च द्रव्यजन्यत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन पूर्ववर्तित्वस्य प्रत्यक्षबाधितत्वाद् गुणनाशेपि द्रव्यदर्शनेन व्यतिरेकव्यभिचाराद् गुणातिरिक्तानां मात्राणां लोकाप्रसिद्धत्वाच्च न स्थूलैस्ता अनुमातुं शक्यन्ते प्रत्युत पृथिव्यादिचतुष्टये तत्परमाण्वनुमानमेव सुकरम् । आकाशो नित्य इत्येव च युक्तम् । एवं मात्राणां स्थूलकारणत्वेन मात्रात्मकस्वरूपेण चासिद्धौ तत्साधितानामहंकारमहत्तत्त्वप्रकृतीनामप्यसिद्धिरेव । नापि द्विविधेन्द्रियाभ्यामहंकारसिद्धिः । शब्दातिरिक्ताया वाचो, गोलकातिरिक्तानामन्येषामपि कर्मेन्द्रियाणां चाप्रसिद्धत्वात् । गोलकैरपि भूतानामेव सिद्धेश्च । तेषां स्वविलक्षणोपादानासाधकत्वात् ।

रश्मिः ।

कारणम् । तस्यामिति मूलप्रकृतौ । पृथिव्यादीति । अत्र भूतत्वमाकाशादिपञ्चान्यतमत्वं सविशेषशब्दादिमत्त्वं वा सिद्धान्ते । बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वं तदिति केचित् । तदालंकारिका न सहन्ते । 'योग्यताघटितमपि प्रमाणविरहितम्'इत्युक्तं प्रस्थानरत्नाकरे । शिरोमणिस्तु स्पन्दसमवायिकारणतावच्छेदको जातिविशेषो भूतत्वम्, समवेतेन्द्रियग्राह्यगुणवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तदिति केचिदित्याह पदार्थतत्त्वविवेचने । द्रव्यजन्येति आकाशजन्यत्वस्य । पूर्ववर्तीति अनन्यथासिद्धत्वे सति कार्यनियतपूर्ववृत्तित्वं कारणत्वमिति कारणलक्षणघटकस्य पूर्ववर्तित्वस्य बाधितत्वेति । तथा च कार्यकारणभावाभावान्नानुमानमिति भावः । गुणनाश इति आमघटादौ तेजःसंयोगेन तथा । व्यतीति अस्मा गन्धवान् पृथिवीत्वाद् इत्यत्र यत्र यत्र पृथिवीत्वं तत्र तत्र गन्धवत्त्वमित्यन्वयव्याप्तिः । व्यतिरेकस्तु यत्र यत्र गन्धवत्त्वाभावस्तत्र तत्र पृथिवीत्वाभावः, तस्य व्यभिचारात् । ननु न गुणास्तन्मात्राः किंतु भूतसूक्ष्मावस्थास्ता इत्याकाङ्क्षायामाहुः गुणातीति । लोकेति पुराणादिस्मृत्यप्रसिद्धत्वाच्च । न स्थूलैरिति स्थूलानां कार्यत्वाभावान्नानुमातुं शक्यन्ते । प्रत्युतेति अत्र प्रत्युत पञ्चतन्मात्रेभ्यः स्थूलानामनुमानमिति नोक्तम् । पृथिवी गन्धवत्त्वाद्घटवदित्यादौ साध्यहेतुतावच्छेदकैक्यात् । यदि च गन्धसमानाधिकरणद्रव्यत्वापरजातिमत्त्वं पृथिवीत्वमिति न तयोरैक्यमिति विभाव्येत तदापि गन्धवत्त्वं पृथिवीत्वमिति पक्षे तयोरैक्यं स्यात् । अतोऽस्मा परमाणुमान् स्थूलत्वाद् इत्याद्यनुमानमेव सुकरम् । एवकारेणोक्तानुमानव्यवच्छेदः । पञ्चमभूतं वदन्त एवमाकाशे प्राप्तमनित्यत्वमनुमन्यन्ते आकाश इति । 'न वियत्'इत्यधिकरणे स्पष्टम् । असिद्धिरिति न हि धूमसिद्ध्यभावे वह्निसिद्धिरित्येवं स्थूलात्पञ्चतन्मात्रस्यासिद्धौ तैरहंकारादीनामप्यसिद्धिः । लोकाप्रसिद्धत्वादेवकारः । बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् । महत्तत्त्वमन्तःकरणम् । तैरहंकारस्येति सूत्रांशं दूषयन्ति नापीति । बाह्यं स्थूलम् । आन्तरः शब्दः, ताभ्यां बाह्याभ्यन्तराभ्यां तानीन्द्रियाण्यनुमेयानि तैरहंकारस्यानुमानमेकोऽर्थः । यद्वा अभ्यान्तरा रूपरसादयः तैरिति द्वितीयोऽर्थः । तत्र प्रथमार्थमाहुः द्विविधेति । तत्र मीमांसकाः यत्संप्रयुक्तेऽर्थे विशदावभासं ज्ञानं जनयति तदिन्द्रियम् । नैयायिकास्तु शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वं तत्त्वमिति । सिद्धान्ते तु देहसंयुक्तत्वे सति स्वफलेनात्मज्ञापकत्वम् । अन्येषामिति पाण्यादिचतुर्णां श्रोत्रादीनां चेत्यर्थः । एतच्चतुर्थपादे स्फुटिष्यति । तर्हि गोलकानामनुमानमस्त्विति चेत्तत्राहुः गोलकैरिति । अनुमितैर्गोलकैर्भूतरूपगोलकानां सिद्धिर्नाहंकारस्य सिद्धिः । नन्विदं तु लोकेऽपि तैजसाहंकारकार्याणीन्द्रियाणीति प्रसिद्धमितिचेत्तत्राहुः तेषामिति । असाधकेति

भाष्यप्रकाशः ।

किंच 'अभिमानोऽहंकारः' इत्यहंकारस्य स्वरूपलक्षणम् । स च देहादिष्वहमित्याकारकान्यथाज्ञानरूपो वा, अधिष्ठातृत्वेनात्मज्ञानरूपो वा । उभयथापि गुणरूप इति द्विविधेन्द्रियविलक्षण इति न तदुपादानतायोग्यः । एवम्, 'अध्यवसायो बुद्धिः' इति महतः स्वरूपलक्षणम् । स चेदमेवमेवेति निश्चयात्मा । तस्य चाभिमानजनकत्वं प्रत्यक्षबाधितम् । अहमिदं निश्चिनोम्यध्यवस्यामीति विपरीतप्रत्ययाद् आत्मधर्मत्वेन प्रत्ययाच्च । ततो जडप्रकृत्यनुमानमपि दुर्घटमेव । अतो यादृशं स्वरूपं महदादीनां सांख्याभिमतं, न तादृशं लोक उपलभ्यते । नापि गीतादिस्मृतिषु 'महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः' इति चतुर्विंशतीनामुक्तत्वेऽपि तेषां स्वप्रभवत्वस्यैव बोधनेन मूलप्रकृत्युपादेयताया अनुक्तत्वात् ।

रश्मिः ।

पञ्चावयववाक्यस्थानामत्र शाब्दसत्त्वेऽपि अनुमानोपजीव्यप्रत्यक्षाभावेन कारणविघटनादसाधकत्वं तस्मात् । **अन्यथाज्ञानेति** देहाभिन्नात्मावगाहित्वात्तथा । ननु न पुरुषविधब्राह्मणेऽव्यवहितकार्यमहंकारः 'ततोऽहंनामाभवत्' इति श्रुतेरन्यथाज्ञानमहंकारः, किंतु यथार्थज्ञानमिति चेत्तत्राहुः **अधिष्ठातृत्वेनेति** पुरुषविधाधिष्ठातृत्वेन । 'स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात् सर्वान्पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुषः' इत्युक्त्वा 'सोऽबिभेत् तस्मादेकाकी बिभेति' इत्येकाकित्वविधानात् । अयं तु देहभिन्नात्मावगाही भवति । पुराणे तु तन्मात्रेन्द्रियमनोजनकतमआदिगुणवानहंकारः । 'ततो विकुर्वतो जातो योऽहंकारो विमोहनः' इत्युपक्रम्य 'तन्मात्रेन्द्रियमनसां कारणम्' इति वाक्यात् । **गुणरूप इति** नैयायिकानां चतुर्विंशतिगुणेषु बुद्धेः पाठात् । **तदुपादानेति** द्विविधेन्द्रियोपादानतायोग्यः । **स्वरूपेति** । **प्रत्यक्षबाधितमिति** । न हि निश्चयेनान्यथाज्ञानमात्मज्ञानं वा जन्यते । **विपरीतेति** भ्रमात्मज्ञानाभ्यां विपरीतः इदमेवमेवेति निश्चयानुव्यवसायात् । नन्वनुव्यवसायो जन्यः तत्राभिमाननिवेशादभिमानजनकत्वं प्रत्यक्षसाधितमिति चेत्तत्र हेत्वन्तरमाहुः **आत्मधर्मेति** आत्मधर्मः 'यः सर्वज्ञ' इति श्रुत्युक्तो ज्ञानं तत्त्वेन प्रत्ययात्, न त्वभिमानत्वेन । तत्रापि निश्चयसामानाधिकरण्यात् । ननु निश्चयसामानाधिकरण्येऽपीदमेवमेवेति निश्चयानन्तरं शुक्तौ दोषवशाद्रजतं निश्चिनोम्यवस्यामीत्यनुव्यवसाये सत्यभिमानजनकत्वं प्रत्यक्षसाधितमितिचेन्न । सोऽहमस्मीति व्याहरन्ततोहंनामाभवदिति पक्षेऽभावात् । पाक्षिकोऽपि दोषः परिहरणीय इति । **सिद्धान्ते** तु कूटस्थत्वे सति स्वाधारविश्वव्यञ्जकत्वं 'विश्वमात्मगतं व्यञ्जन्' इति वाक्यात् । ब्रह्माण्डवारणाय सत्यन्तम् । प्रकृतिवारणाय विशेष्यम् । तेन सांख्यमते बुद्धिचित्तयोः पर्यायता । **सिद्धान्ते** तु तयोर्भेदः । निरीश्वरसांख्या इदमेव कार्येश्वरत्वेनोपासते । **तत** इति ज्ञानात्मकान्महतः । जडेति तल्लक्षणं तु 'सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः' । **सिद्धान्ते** तु उद्भतास्त्वंशतोऽपि गुणा अपि भवन्ति तेन स्वरूपत्वेऽपि धर्मधर्मिभावोऽपीति कापिलाद्विशेषः । **दुर्घटमिति** पञ्चावयवत्वाद्युक्तप्रकारेण दुर्घटम् । सांख्याप्रसिद्ध्येचकारः । **अत** इति सलक्षणोपपादनात् । एवं लोकपदेन जनं लक्षणनिरूपणेन निरूप्य लोकपदेन स्मृतीर्निरूपयन्ति **नापि गीतेति** त्रयोदशाध्यायेऽस्ति । **लोकेऽनुपलब्धेरिति** भाष्यान्वयादुपलब्धिस्थानत्वात् । अत्र 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि' इति स्मारणात् । अत्रोपलब्धिः । अनुपलब्धेः स्वप्रतियोग्युपलब्धिज्ञानसापेक्षत्वात् । **स्वप्रभवेति** प्रकृतिमिति वाक्ये प्रकृतिः स्वरूपमिति स्वप्रभवत्वम् । 'प्रकृतिश्च' इत्यधिकरणे 'सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात्' इति सूत्रेऽव्यक्तं भगवत्कृपैवेति भाष्ये चैवं प्रतिपादनादव्यक्तस्यार्थान्तरत्वाच्चैवकारः । **मूलप्रकृतीति** मूलप्रकृतिसमवेततायाः 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।

भाष्यप्रकाशः।

एवमेव पराशरमन्वाद्युक्तावपि द्रष्टव्यम्। तथैव श्रुतावपि बोध्यम्। तथाहि मैत्रायणीयोपनिषदि सृष्टिकथने 'तमो वा इदमग्र आसीदेकं तत् परे स्यात् तत् परेणेरितं विषमत्वं

रश्मिः।

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान्' इत्यत्रापि तथात्वादिति। 'कृष्णवाक्यानुसारेण शास्त्रार्थं ये वदन्ति हि। ते हि भागवताः प्रोक्ताः शुद्धास्ते ब्रह्मवादिन' इति बोधाय विभूतियोगाध्यायस्मृतिमात्रं पूर्वाधिकरण उपात्तम्। इह तु प्रतियोगिज्ञानार्थं क्षेत्रक्षेत्रज्ञनिर्देशयोगाध्यायोक्तं वाक्यमुक्तम्। इदं सविकारक्षेत्रनिरूपणेऽस्ति। तत्र प्रकृतिपुरुषस्वरूपमुक्तं सांख्यभेदेन। अतः क्षेत्रनिरूपणात्तत्र च क्षेत्रज्ञनिरूपणं 'प्रकृतिं पुरुषं चैव'इत्यादिना। अत्र'अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः। शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते' इति शून्यादिसमुदायघटितनिर्गुणत्वोक्त्या योगविशेषेण शून्यादिपदवत्प्रतिपाद्ये कर्तृत्वनिषेधो लेपसमभिव्याहारात्कर्मकर्तृत्वनिषेधः। लोकसंग्रहाय कर्मकर्तृत्वं वर्तत एव। 'सर्वतः पाणिपादान्तम्'इत्याद्युक्त्वा 'असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च'इति मुख्यमतमुक्त्वैकदेशिमते अरूपवत्सूत्रोक्ते आह। प्रकृतिमिति वाक्यसाग्रे 'कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते। पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते' इति वाक्ये। कर्तृत्वे हेतुः स्वरूपं कुलालवत्, न स्वभिन्ननिमित्तोपादाने उपादानोपयोगिनी। पुरुषस्तु जीवरूपेण भोक्तृत्वे हेतुः। 'अनश्नन्नन्यः' इति श्रुतेः। पुरुषः प्रकृतिस्थ इति विराड्जीवः प्रकृतिस्थः। अग्रे प्रकृत्यैव च कर्माणीति वाक्यं तत्र प्रकृत्या कुलालदेहवत् क्रियमाणानि कर्माणि यः पश्यति आत्मानं निर्गुणत्वादकर्तारं यः पश्यतीत्येकदेशिमतम्। विरुद्धधर्माश्रये सगुणं परित्यज्य निर्गुणमात्रग्रहणात्। अतः 'कर्ता शास्त्रवत्त्वात्' इत्यधिकरणस्य न विरोधः। त्रयोदशेऽध्याये 'ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः' इत्युक्त्याभेदमुक्तम्। सांख्ययोगाध्याये द्वितीये तु न प्रकृतिवार्ता अत आहुः एवमेवेति। निर्गुणपदवत्प्रायश्चित्ततमःपदसत्त्वात्। प्रायश्चित्तं पापनाशकमित्यहतपाप्म ब्रह्म। पराशरे ब्रह्मनिरूपणेऽपि। मनुस्मृतिषु तमोनिरूपणं तदवान्तरप्रलयविषयं समाधिकरणोक्तं चादिपदेन 'ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय प्रयतस्त्वात्मवान्क्षणी'इति विष्णुस्मृत्युक्तात्मा। याज्ञवल्क्यस्मृतौ 'तपस्तप्त्वासृजद्ब्रह्मा ब्राह्मणान्वेदगुप्तये' इति। श्रुतौ विकल्पप्रसङ्गवारणायोपष्टम्भकादतिदिशन्ति तथैव श्रुतावपीति। श्रुत्यर्थस्तु तमः समाधिकरणोक्तरीत्याऽनभिव्यक्तं गृह्यते। अग्रपदसमभिव्याहारात्। तत्परे स्यादिति सूर्यादौ छायासंबन्धक्रीडागुणारम्भकगुणस्य परे विवक्षणात्तत्परेऽधीष्टम्। अतः स्यादित्यधीष्टे लिङ्। 'प्रवर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः' इति सिद्धान्तवाक्यस्य न विरोधः। तत्परेणेरितम्। 'रजसा तु तमो हन्यात्' इति कम्पितम्। ईर गतिकम्पनयोः अ० आ० से०। तथाऽसत्। विषमत्वं स्वस्वरूपे प्रमादालस्यनिद्राजनके समवृत्त्या वर्तमानं विषमं भवति, क्षुब्धं भवति, तस्य काङ्क्षायाम्। तदाकाङ्क्षायुक्तं क्षुब्धम्, तृष्णासङ्गयुक्तं भवति। ततस्तत्समुद्भवं रज इति तमो रजोरूपेण परिणमते रागात्मकं भवति। कर्मसङ्गं करोति। तदुक्तं गीतायां 'रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्। तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम्'इति तदुक्तं विषमत्वं प्रयात्येतद्वै रजसो रूपमिति। विषमत्वं स्वस्वरूपे कर्मसङ्गजनके समवृत्त्या वर्तमानं विषमं भवति क्षुब्धं भवति। रञ्ज रागे भ्वा० उ० अ०। तद् रागयुक्तं क्षुब्धम्। सत्त्वजनकरजोनिष्ठसत्त्वसचया प्रकृष्ट्युक्तं भवति। ततस्तत्समुद्भवं सत्त्वमिति रजः सत्त्वरूपेण परिणमते, प्रकाशकं भवति, सुखसङ्गं करोति, ज्ञानसङ्गं च। तदुक्तम्। 'तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम्। सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ' इति। तदुक्तम्। विषमत्वं प्रयात्येतद्वै सत्त्वस

१. गुणभोक्तृपर्यन्तम्।

भाष्यप्रकाशः ।

प्रयात्येतद्वै रजसो रूपं तद्रजः खल्वीरितं विषमत्वं प्रयात्येतद्वै सत्त्वस्य रूपं तत् सत्त्वमेवेरितं रसः संप्रास्रवत् तत् सोंऽशोऽयं यश्चेतामात्रः प्रतिपुरुषः क्षेत्रज्ञः सङ्कल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजापतिः' इत्युक्त्वा तस्यांशा ब्रह्मविष्णुरुद्रा इति स एवापरिमितधा उद्भूत इति चोक्त्वा, उद्भूतत्वाद् भूतेषु चरति प्रविष्टः स भूतानामधिपतिर्बभूव इत्यसावात्मान्तर्बहिश्चेत्युक्तम् । तत्र तमो वा इदमग्र आसीदित्यनेन परिदृश्यमानजगतः पूर्वरूपं तम इत्युक्त्वा एकं तत् परे स्यादित्यनेन तदानीं तस्य पराभेदं चोक्त्वा ततः क्रमिकवैषम्येण रजःसत्त्वयोः स्वरूपप्राप्तिं ततः सत्त्वसारस्य मुख्यजीवत्वं तस्यानेकधोद्भूतत्वेन सर्वक्षेत्रज्ञत्वं सर्वाधिपतित्वं चोक्त्वा इति हेतोरात्मान्तर्बहिश्चेति निगमनाचेतनाचेतनरूपता परस्यैव बोध्यत इति तत्रापि महदादीनां सांख्योक्तरीतिकस्वरूपानुपलम्भात् । 'तमो वा इदमेकमास तत् परे स्यात्' इति पाठेपि तत्पदेन एकस्य परामर्शात् स एवार्थः । न चात्र सप्तम्या आधाराधेयभावस्फोरणादविभाग एव बोध्यत इति शङ्क्यम् । सुबालोपनिषदि प्रलयप्रकरणे, 'पृथिव्यप्सु प्रलीयते आपस्तेजसि विलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते वायुराकाशे विलीयते आकाशमिन्द्रियेष्विन्द्रियाणि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादौ विलीयन्ते भूतादिर्महति लीयते महानव्यक्ते लीयते अव्यक्तमक्षरे विलीयते अक्षरं तमसि विलीयते तम एकीभवति परस्मिन् परस्तान्न सन्नासन्न सदसदित्येतन्निर्वाणमनुशासनमिति वेदानुशासनम्' इत्यत्र शब्दान्तरेण लयव्यतिरिक्तैकीभावस्वरूपबोधनादविभागरूपस्यैकीभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न च स्वरूपैक्यं लयः, एकीभावस्त्वविभाग इति वक्तुं शक्यम् । लिङ्श्लेषण इति धात्वर्थस्य, 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इति

रश्मिः ।

रूपमिति । **सत्त्वमेवेरित**मनभिव्यक्तेनेरितं गतं सत्त्वमेव न तु रजस्तमसी । ज्ञानं भक्त्यात्मकमपि जनयित्वा रसो भवति । रस आस्वादने । आस्वादनकर्ता भवति । छान्दोग्यादष्टमः । स **रसः संप्रास्रवत्** । संशब्देन वायुशब्दात्मकः प्रशब्देन पूर्णः अस्रवत् आमघटवदन्यत्राप्यधिकारिषु स्वधर्मसंबन्धं कृतवान् । **क्षेत्रज्ञो** जीवः विराडभिमानी । लिङ्गदेहमाह **संकल्पेति** । **तस्यांशा** इति । तेन 'कदाचित्पुरुषद्वारा'इति सृष्टिरुक्ता । **स** प्रसिद्धः कृष्णः भूतानामधिपतिर्यः स बभूव । अन्तर्बहिराकाशशरीरत्वादिति । **पराभेद**मिति । पर अभेदो हि प्रकाशाश्रयन्यायेन । **सर्वाधिपतित्व**मिति । ननु व्याख्याने कृष्णावतार उक्त इति चेन्न 'नैश्चिन्त्यं वाचि पूर्ववत्'इति **सुबोधिन्या**माचार्योक्तेरविशेषादवतारावतारिणोः । **अन्त**रिति अन्तश्चेतनम् । **बहि**रचेतनम् । **सांख्योक्तरीतिकेति** श्रुतौ संकल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्ग इति मनोमहदहंकाराणां लिङ्गशरीरत्वमिति सांख्याभिमतोर्थः । 'कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव'इति श्रुत्याध्यवसायाभिमानधर्मावच्छिन्नमनोलिङ्ग इत्यर्थः **सिद्धान्ते**। इति **स्वरूपानुपलम्भात्** । पराभेदं स्वयमुक्तं तदुपपादयन्ति **न चेति** । **अविभाग** इति अनभिव्यक्तस्य स्वरूपेऽविभागेन प्रतीतिः प्रसिद्धैव । **एकीभवतीति** केवलीभवति । **निर्वाणं** मोक्षः । **शब्दान्तरेणेति** तम एकीभवति परस्मिन्निति विलीयत इत्यतो भिन्नशब्देन । **अशक्यत्वादिति**। तथा च लयोऽविभाग इति सिद्धम् । **लिङ्श्लेषण** इति अत्रानुस्वारो लेखकप्रमादात् ह्रस्वश्च 'हलि च' इत्यस्याप्रसक्तौ दीर्घो दुर्घट इति लीङ् ।

भाष्यप्रकाशः।

कैवल्यरूपस्यैकशब्दार्थस्य च बोधेनोभयत्र लक्षणाप्रसङ्गात्। एकपदस्य मुख्यार्थग्रहणे तमसोप्यविभागेन सत्तायां, परस्तान्न सन्नासन्न सदसदिति परेतरयावन्निषेधानर्थक्यप्रसङ्गाच्च। उपक्रमे च 'किं तदानीत्तस्मै स होवाच न सन्नासन्न सदसदिति तस्मात् तमः संजायते तमसि भूतादिर्भूतादेराकाशम्, आकाशाद् वायुर्वायोरग्निरग्नेराप अद्भ्यः पृथिवी तदण्डं समभवत्' इति सृष्टिप्राक्कालेपि तथा श्रावणात् तमस उत्पत्तिश्रवणाच्चाविभागस्य सांख्यप्रक्रियायाश्च ग्रहीतुमशक्यत्वात्। श्वेताश्वतरेपि, 'यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासन् शिव एव केवलः' इत्यत्र तमोङ्कितकालेपि शिवकैवल्यश्रावणेन तमसि शिवाभेदस्यैव बोधनाच्च। तथा 'स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत नाहास्योद्ग्रहणायेव स्याद् यतो यतस्त्वाददीत लवणमेव' इति बृहदारण्यके लवणरसशोघनेनाविभागस्यैव लयपदार्थत्वेन निर्धाराच्च। एवं च गर्भोपनिषद्यपि यदुक्तम्, 'अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः शरीरम्' इति। तदपि न सांख्यरीतिकतत्त्वसंग्राहकम्। किंतु श्रौतानां ब्रह्मजन्यानामेव संग्राहकम्। तथा चूलिकोपनिषद्यपि 'विकारजननीं मायामष्टरूपामजां ध्रुवाम्' इत्यादिना प्रकृतिं परमात्मानं च प्रकृत्य यदुक्तं, तदप्यग्रे, 'तमेकमेव पश्यन्ति परिशुद्धं विभुं द्विजाः। यस्मिन् सर्वमिदं प्रोतं ब्रह्म स्थावरजङ्गमम्। यस्मिन्नेव लयं याति बुद्बुदाः सागरे यथा' इति, अग्रे च, जायन्ते बुद्बुदा इवेति च दृष्टान्तकथनात् स्वरूपैक्य एव पर्यवस्यति, न त्वविभागे। अतः प्रश्नोपनिषद्यपि सुषुप्तावस्थां प्रस्तुत्य, 'पृथिवी च पृथिवीमात्रा च' इत्यादिना, 'प्राणश्च धारयितव्यं च' इत्यन्तेन यानि तत्त्वान्युक्तानि तान्यपि न सांख्यरीतिकानीति बोद्धव्यम्। तदेतदुक्तं लोके वेदे चानुपलब्धेरिति। एवं चेदमधिकरणान्तरत्वेन सिद्ध्यति। पूर्वोक्तज्ञानार्थं महदादिविचारणायां सांख्यस्मृत्यनुपयोगे पूर्वोक्तश्रुतिविरोधो भवति न वेति संशये, महर्षिप्रत्यक्षान्न भवतीति पूर्वपक्षप्राप्तौ महर्षेस्तेषां तयोपपादने तात्पर्याभावात् तदंशेपि सांख्यस्मृतेर्नित्यानुमेयश्रुतिमूलकत्वाभाव इति सिद्धान्तसिद्धेरिति बोध्यम्।

रश्मिः।

लक्षणेति तात्पर्यवृत्तिप्रसङ्गात्। इदमुपपादितं जिज्ञासाधिकरणे स्यात्तदानीं तत्पदवाच्यसत्ता। 'ॐतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' इति स्मृतेः। तथा च तस्मादित्यस्य तत्पदवाच्याद्ब्रह्मण इत्यर्थः। तथेति परेतरयावन्निषेधश्रावणात्। अशक्यत्वादिति न ह्यविभक्तस्योत्पत्तिः संभवति न वा प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्सर्वमनित्यमिति वदतां सांख्यानां मते तमोरूपप्रकृतेरित्यशक्यत्वात्। तमोङ्कितेति। श्रुतौ यदाशब्देन कालोक्तेः कालरूपार्थोक्तिः। तमसीति तमसि वक्तव्ये शिवाभेदः। 'ब्रह्मा विष्णुः शिवो भूत्वा पुनः कृष्ण एव जात' इति सुबोधिन्याः। 'सत्त्वं रजस्तम' इति श्रीभागवतादेवकारः। अष्टौ प्रकृतयो गीतायां षोडशविकारा एकादशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राणि। श्रौतानामिति। तत्पूर्वमुक्तम्। तमेकमेवेति प्रकृतिरूपस्वरूपकं तम्। पूर्वोक्तेति 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि'इति श्रुतेरौपनिषदस्य तत्त्वरूपकार्यद्वारा ज्ञानं तानि चौपनिषदानि इत्यौपनिषदत्वज्ञानार्थम्। पूर्वोक्तश्रुतीति तन्मूलभूतनित्यानुमेयश्रुतिविरोधः। महर्षीति। उत्सन्नप्रच्छन्नानां मूलानां श्रुतीनां महर्षिप्रत्यक्षान्न भवति किंतु विकल्पः। महर्षेस्तेषां महर्षिसंबन्धिनां तेषां तथा स्वतन्त्र-

1. इस्तलिखितपुस्तके 'तदानीद' इतिपाठः। आधुनिकमुद्रितेषु 'तदासीद' इतिपाठः।

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥ (२-१-३)

सांख्यस्मृतिनिराकरणेन योगस्मृतिरपि निराकृता द्रष्टव्या । योगस्य वैदिकत्वशङ्कया भेदेन निराकरणम् ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाध्याये प्रथमपादे तृतीयं योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

रामानुजाचार्यास्तु, इतरेषामतिप्रामाणिकानां मन्वादीनां कपिलदृष्टप्रकारेण तत्त्वानुपलब्धेः श्रुतिविरुद्धा कपिलोपलब्धिर्भ्रान्तिमूलेति व्याकुर्वन्ति । तन्मयानुपदमेव पाञ्चवचनोपदर्शनेन व्युत्पादितम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयमितरेषामित्यधिकरणम् ॥ २ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥ एतेनेतिपदोक्तमतिदेशं व्याकुर्वन्ति **सांख्येत्यादि**। **योगस्मृतिः** पातञ्जलदर्शनं, हिरण्यगर्भस्मृतिश्च, सापि प्रकृतिस्वातन्त्र्याद्यंशे भेदांशे सोपाधि-

रश्मिः ।

सांख्योपपादने **तात्पर्याभावात्** । 'यद्वा तद्वा तदुच्छित्तिः पुरुषार्थस्तदुच्छित्तिः पुरुषार्थः' इति सूत्रेण तदुच्छित्तौ तात्पर्यात् । तदुच्छित्तिः स्वस्वामिभावस्योच्छित्तिः । 'द्वयोरेकतरस्य वा औदासीन्यमपवर्गः'इति सूत्रान्तरात् । **तदंश** इति । सांख्यरीतिकमहदादिस्वरूपे । **नित्यानुमेयेति** तथा च न श्रुतिविरोधो नापि विकल्प इति भावः । मन्वादिषु नित्यानुमेयश्रुतिमूलकत्वम् । अत्र तु शिवाविष्टकपिलस्यातथ्यवितथ्यकरणाज्ञामूलम् । **व्युत्पादितमिति** व्यवस्थाया इत्यर्थः । अन्याचार्यमते तूक्तभाष्योक्तार्थः । **माध्वास्तु** इतरेषां तासु स्मृतिषूक्तानां फलानां प्रत्यक्षतोनुपलब्धेरप्रामाण्यं तासामुक्तम् । चशब्देन भागोपलब्धिरङ्गीकृतेति भाष्येण फलार्थकमितरपदमाहुः । फलानामुपलब्धत्वे तु नेयमन्यथा । सांख्ययुक्तिभिः संकोचोऽस्ति न वेति संशयः । युक्त्या श्रुतिविधिनिषेधपरिहारादत्र पादे इति पृथग्विचारः । संकोचोऽस्तीति तावत्प्राप्तं सांख्ययुक्तीनां निरवकाशत्वेन प्रबलत्वात् । अत्र **सिद्धान्तो**ऽभिधीयते । तदुक्तयुक्तीनामप्रयोजकत्वम् । प्रकृतिव्यतिरिक्तानां महदादीनां लोके वेदे चानुपलम्भादिति अत्रापि समन्वयो विषयः । सांख्यस्मृत्या संकोचाभावेऽपि युक्त्या, युक्त्येति भाष्यादत्र श्रुतिविप्रतिषेधपरिहारः । सांख्यप्रकृतिप्रसङ्गादन्येषामनुपलब्धिरुक्ता इति विषयवाक्यप्रतिषेधकपुराणाधोक्षेपकसांख्यस्मृतिप्रसङ्गसङ्गत्यात्मकसंबन्धेन श्रुतिविप्रतिषेधपरिहारः, अतो नाव्याप्तिः ॥ २ ॥

इति द्वितीयमितरेषामित्यधिकरणम् ॥ २ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥ एतेनेत्यस्य सांख्योक्तदूषणनिचयेनेत्यर्थो न संभवति योगे करणत्वानुपपत्तेः । यत्तु 'एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति' इति तत्त्वतिदेशकं वाक्यम् । अत एतेनेत्यस्यातिदेशकवाक्यादतिदेशेनेत्यर्थः । तथा चातिदिष्टेन सांख्यदूषणनिराकरणेन **योगः प्रत्युक्त** इति सूत्रार्थः । **अतिदेशमिति** असादृश्याशङ्काविषये योगे सांख्यसादृश्यप्रतिपादनरूपम् । न तु 'अन्यत्रैव प्रतीतायाः कृत्स्नाया धर्मसंततेः । अन्यत्र कार्यतः प्राप्तावतिदेशः स कथ्यते' इति पूर्वतन्त्रीयातिदेशस्य विकृतिविषयत्वात् । योगस्य सांख्यविकृतित्वाभावात् । योगस्मृतिनिराकरणं संकोचयन्ति **योगस्मृतिरिति** । 'अथ योगानुशासनम्' इत्यादिर्योगस्मृतिः पातजलदर्शनम् । तत्रैव 'पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्' इति सूत्रे गुरुर्ब्रह्मा च तस्य स्मृतिः वैखानसमतप्रसिद्धा । **प्रकृतीति** । **आदिपदेन** प्रकृतिः समवायिनी पुरुषो निमित्तमित्यंशः । **भेदांश** इति ध्यानं योगः, ध्येयौ वात्मेश्वराविति भेदो **रामानुजभाष्ये**स्ति । **सोपाधिकेति** । 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः

भाष्यप्रकाशः।

केश्वरस्वरूपांशे च निराकृतेत्यर्थः। पृथक्तया निराकरणप्रयोजनमाहुः वैदिकत्वशङ्कये- ति श्वेताश्वतरोपनिषदि, 'त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा संनिवेश्य' इति 'पृथ्व्यप्तेजोनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते, न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम्' इत्यादिमन्त्रार्थसंवादाद् वैदिकत्वशङ्कया। इदं चातिदेश- सूत्रम्। अतिदेशश्चात्रासादृश्याशङ्कायां सादृश्यप्रतिपादनरूपः। तेनात्रैवं संशयादिकं बोध्यम्। योगस्मृतावीश्वरतत्त्वाभ्युपगमान्मोक्षसाधनतया वेदान्तविहितयोगस्याभिधानाद् वक्तुर्हिरण्य- गर्भस्य वेदवेदान्तप्रवर्तनेधिकृतत्वात् तद्वाक्यस्य सर्वेषां पूज्यत्वात् पतञ्जलेरपि तथात्वाद् तद्दर्शनभाष्यस्य व्यासचरणैः कृतत्वात् सांख्यतौल्याभावे योगेन समन्वयसंकोचो भवति न वेति

रश्मिः।

पुरुषविशेष ईश्वरः'। 'तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम्' इति सूत्रद्वयेन। सांख्ये तु 'उपाधिभेदेप्येकस्य नानायोग आकाशस्येव घटादिभिः' इति सूत्रं स्पष्टम्। पृथगिति सांख्यात्पृथक्तया। इत्यादीति आदिपदेन योगशिखायोगतत्त्वोपनिषत्संग्रहः। वैदिकत्वशङ्कयेति। तथा चेमाः श्रुतयः सदाद्दते निवेशनीयाः। अत एवोपनिषदुक्तः षडङ्गयोगः, स्मृतौ त्वष्टाङ्गो योग इति भेदः संगच्छते। 'मानसी सा परा मता' इत्यत्र 'ता नाविदन्मय्यनुषङ्गबद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेदम्। यथा समाधौ मुनयो- ब्धितोये' इति सिद्धान्तमुक्तावलीटीकोक्तो योगः संगच्छते। 'परो हि योगो मनसः समाधिः' इति। गोपालतापिनीये च 'भक्तिरहस्यभजनं तदिहामुत्र फलभोगनैराश्येनामुष्मिन्मनःकल्पनमेतदेव च नैष्कर्म्यम्' इति। 'भक्त्या प्रसन्ने तु हरौ तं योगेनैव योजयेत्' इति तृतीयसुबोधिनीकारिका च संगच्छते। तथा च योगस्मृत्यादौ योगः वैदिकः योगशिखाद्युक्तः शास्त्रत्वात् पाशुपतमतवत् अत्र साध्यमथर्वशिखाद्युक्तम्। यन्नैवं तन्नैवम्। मोक्षप्रतिपादकस्मृतिवत्। तासां पुराणमूलत्वात्। इति वैदिकत्वाशङ्का। अवैदिके योगे वैदिकत्वप्रकारकज्ञानसत्त्वात्। निराकरणं तु योगस्मृत्यादौ योगः अवैदिकः शास्त्रान्तरत्वात् पञ्चरात्रवत्। यन्नैवं तन्नैवं मोक्षेतरधर्मादिप्रतिपादकस्मृतिवत्। शास्त्रा- न्तरत्वादेव। भाष्ये प्रत्युक्तपदस्य निराकरणार्थत्वमेव न तु प्रतिनिधिरुक्त इत्यर्थः। एकदेशिमतत्वेन प्रतिनिधित्वाभावात्। विकल्पविषय एव प्रतिनिधिरवात्। तेनैकादशचतुर्दशाध्यायोक्तयोगोप्या- दृतः। अत्र योगस्यान्यथाकृतस्यापि योगशिखादिसमुक्तार्थप्रपञ्चत्वेन योगस्मृतिषु वैदिकत्वशङ्का तत्कृतसमन्वयसंकोच इत्याशङ्का सापि न। योगस्य परमेष्ठिपरत्वापत्तेः। योगशिखायां परमेष्ठिप्रति- पादनात्। योगस्य विष्णुपरत्वापत्तेश्च योगतत्त्वोपनिषदि विष्णूक्तेः। अतः शास्त्रत्वान्न श्रुतिरूपशास्त्रा- न्तरस्यार्थस्य स्पर्शः। भाष्यान्तरसंमत्याहुः इदं चेति। भास्करभाष्यीयलक्षणमाहुः अतिदेशश्चेति सांख्यं योगः इति समाख्यायाः पूर्वतन्त्रे भेदकत्वमिति भिन्नयोर्घटपटवदसादृश्याशङ्कायां निराकृतत्व- शास्त्रत्वानुपष्टम्भकत्वैः सादृश्यप्रतिपादनरूपः। अधिकरणत्वं स्फोरयन्ति तेनात्रैवमिति। ईश्वर- तत्त्वेति। सूत्रमुक्तं पूर्वम्। मोक्षेति 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' 'तदा द्रष्टुः स्वरूपेवस्थानम्' इति च। अत्र वेदान्तविहितत्वं स्फोरयन्ति वक्तुरिति। तथा च सूत्राणि। 'सर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छे- दात्'। 'तस्य वाचकः प्रणवः'। 'तज्जपस्तदर्थभावनम्' 'ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोप्यन्तरायाभावश्च'। वेदान्तार्थभावनात्प्रत्यक्चेतनाधिगमः। पतञ्जलेरिति। इति श्रीपातञ्जले सांख्यप्रवचने योगशास्त्रे

भाष्यप्रकाशः ।

सन्देहे, उक्तहेतूनां सांख्ये अभावात् तया संकोचाभावेपि योगे सत्त्वात् श्वेताश्वतरात्मकप्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वाच्च तेन संकोचो न्याय्य इति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु । अत्रह्मात्मकप्रधानकारणवादादीश्वरस्य निमित्ततामात्राभ्युपगमाद् ध्येयस्येश्वरस्योपादानताविरहेण तदीयनिखिलगुणज्ञानाभावेन ध्यानस्याप्यपूर्णविषयत्वाद्धिरण्यगर्भस्य सृष्टिवैयग्र्येण हंसगीतायामिव तदंशे बोधाभावस्यापि शक्यवचनत्वाज्ज्ञानेपि जघन्याधिकार्यर्थे तावन्मात्रकथनस्य युक्तत्वेन तस्याः संकोचाहर्त्वान्मनोनिग्रहसाधनांशे तस्या अविरुद्धत्वेन तदीयभाष्यकरणेपि शेषस्य विरुद्धत्वाच्च तया वेदान्तोपबृंहणस्यायुक्तत्वान्न तया समन्वयसंकोचः संभवतीति ॥ ३ ॥ **इति तृतीयं योगप्रत्युक्त्यधिकरणम्** ॥ ३ ॥

रश्मिः ।

समाधिपादः प्रथम इति कथनात् । **उक्तेति** ईश्वरतत्त्वेत्याद्युक्तानाम् । **सत्त्वादिति** हेतूनामित्यर्थः । 'एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति' इति गीताया अतिदेशाच्चाहुरत्रह्मेति । प्रधानादित्यादिसूत्रद्वयमुक्तं प्राक् । अतिदेशात्सांख्यसूत्रोक्तिर्योगे । **ईश्वरस्येति** । 'प्रकृतिश्च'इति सूत्रेऽर्धजरतीयेनेश्वरः कर्ता, प्रकृतिः समवायिनी । मोक्षेत्याद्युक्तवेदान्तविहितयोगस्याभिधानं नास्तीत्याहुः **ध्येयस्येति** । **तदीयेति** निखिलान्तर्गतसमवायित्वादिगुणज्ञानाभावेन । **ध्यानस्येति** । ननु गुणादित्रयं योगशास्त्रे तृतीयपादे उक्तं तद्विहाय ध्यानमात्रं कुतो गृहीतमिति चेत्सत्यम् । योगशिखारूपवेदान्तविहितयोगादरे परमेष्ठिपरत्वं योगतत्त्वोक्तयोगादरे विष्णुपरत्वमतोत्र **ध्यानबिन्दू**पनिषदि ध्यानोक्तेस्तत्साधारणं ध्यानं योगपदेन गृहीतम् । तस्यासङ्गपुरुषविषयत्वादीश्वरविषयत्वाद्वा पूर्णं सगुणनिर्गुणादिरूपं ब्रह्मत्वेन प्रसिद्धं तद्भिन्नैकदेशासङ्गादिविषयत्वेन पूर्णविषयत्वाभावात् । 'पूर्णमदः पूर्णमिदम्' इति श्रुत्या पूर्णत्वं बृहदारण्यकोक्तस्त्रीधनपुत्रकर्मविशिष्टत्वं द्वितीयस्कन्धनवमोक्तम् । तादृशाविषयत्वेनापूर्णविषयत्वात् । योगशिखायाः परमेष्ठिदेवताकत्वेनातो योगशास्त्रे हिरण्यगर्भो गुर्वादिपदैर्व्याख्यातः । पुराणाद्येकवाक्यतया योग ईश्वरोपि सः । ननु तर्हि योगतत्त्वोपनिषदा विष्णुः कुतो नेति चेन्न प्रथमत्यागे मानाभावात् । विष्णोरसङ्गपुरुषत्वाद्वा । अतो योगे हिरण्यगर्भमाहुः **हिरण्येति** । **हंसेति** 'एवं पृष्टो महादेवः स्वयंभूर्भूतभावनः । ध्यायमानः प्रश्नबीजं नाभ्यपद्यत कर्मधीः। स मामचिन्तयद्देवः प्रश्नपारतितीर्षया । तस्याहं हंसरूपेण सकाशमगमं तदा'इति हंसगीतायाम् । **तदंश** इति तादृशाभिन्ननिमित्तोपादानांशे । **ज्ञान** इति बोधेपि । **तावन्मात्रेति** निर्गुणसोपाधिजीवप्रकृतिसमवायिनीमात्रेण शास्त्रमात्रकथनस्य । **मन** इति । सूत्रमुक्तम् । अत एव 'तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत्' 'यथा भक्त्येश्वरे मनः', 'भक्तिमार्गप्रचारैकहृदयो बादरायणः' इति वाक्यैरेतद्युक्तम् । अत एव च समाधिभाषेति संज्ञा, तस्यां च 'अपश्यत्पुरुषं पूर्णं मायां च तदपाश्रयाम्, यया संमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम्, परोपि मनुतेनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते । अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे' इति चोक्तम् । 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' इति जघन्याधिकारौचिती । **समन्वयेति** समवायित्वस्य प्रकृतिगतत्वेनाभिन्ननिमित्तोपादानत्वस्य निमित्तत्वमात्रे **संकोचः** । **इतीति** तेन 'योगोप्येकः सदादृतः, यस्मिन्ध्यानं भगवतो निर्बीजेप्यात्मबोधकः' इति शास्त्रार्थः सुष्ठु संगच्छते । अत्र निर्बीज इति निर्बीजत्वसबीजत्वाभ्यां योगो द्विविधः । स एव संप्रज्ञातासंप्रज्ञातपदवाच्यः । येन तु भाष्यस्वरूपं सम्यक् संशयविपर्ययनिरासेन प्रकर्षेण विशेषरूपेण ज्ञायते स

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥ (२-१-४)

बाधकोऽयं तर्कः । अस्य जगतो विलक्षणत्वादचेतनत्वाचेतनं न कारणम् । विलक्षणत्वं च शब्दात् विज्ञानं चाविज्ञानं चेति । प्रत्यक्षस्य भ्रान्तित्वं मन्यमानस्येदं वचनम् ॥ ४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥ एवं तुल्यबलविरोधेऽपि

रश्मिः ।

संप्रज्ञातः समाधिर्भावनाविशेषः । योगसूत्रेषु तु 'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा' 'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्' 'तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः' इति लक्षणानि । 'त्रयमेकत्र संयमः' इत्यग्रे सूत्रम् । भाव्यस्य विषयान्तरपरित्यागेन पौनःपुन्येन मनसि निवेशनं भावना । तत्र भाव्यो भगवान् यत्र स उपादेयः । यत्र तु भगवतो रूपस्य न भानं 'यन्नेति नेति'इति वाक्यसंवादि सोऽसंप्रज्ञातः इति । तेन च सर्वे शिष्टाः परिगृहीता इत्यर्थः संपद्यते सूत्रे । सोयं नानाबीजन्यायेन ज्ञानभक्तिकर्मोपासनासूपयुज्यते इति ज्ञेयम् । गीतायां 'योगः कर्मसु कौशलम्' इत्यादिकं तत्रतत्रोपयोगि ज्ञेयम् । 'एवं च सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः । एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् । यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते । एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति' इत्यत्रापि फलैक्यं न स्वरूपत इत्यदोषः । श्रुतिविप्रतिषेधपरिहारस्तु प्रसङ्गाद् भोगेतिदेशादिपयवाक्यप्रतिषेधकपुराणाद्याक्षेपकयोगस्मृतिरतोऽनेन संबन्धेन श्रुतिविप्रतिषेधपरिहारः । अतो नाव्याप्तिः । अत्रान्ये सांख्ययोगौ द्वैतिनामिति निराकरणम् । रामानुजभाष्येपि वक्तुर्हिरण्यगर्भस्यापि क्षेत्रज्ञभूतस्य कदाचिद्रजस्तमोभिभवसंभवाच योगस्मृतिरपि तत्प्रणीतरजस्तमोमूलपुराणवद्भ्रान्तिमूलेति न तया वेदान्तोपबृंहणं न्याय्यमित्याहुः । माध्वास्तु योगफलं प्रत्यक्षत उपलभ्यमिति न मन्तव्यम्, उक्ताभ्यासे तत्काल एव फलादृष्टेरित्याहुः । उक्ताभ्यासे स्मृत्यनवकाशसूत्रोक्तविष्ण्वादिस्मृत्यभ्यासे । भास्करभाष्ये तु कः पुनर्वेदे योगोपदेशः श्वेताश्वतरोपनिषदि 'त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरम्'इत्यादिपूर्वोक्तश्रुतीः समादिश्य भवतु श्रुतिसंवादात्सम्यग्दर्शनोपायोपदेशांशस्य तथात्वं विप्रतिपन्नांशस्य तु मिथ्यात्वं पुरुषाणामन्यथार्थदर्शितत्वसंभवादिति । तदविरुद्धम् । ब्रह्मवित्प्रपाठके आनन्दमयान्ते निरूपिते अथातोनुप्रश्नाः । तेन प्रश्नाः पूर्वाध्याये उत्तरिताः । अनुप्रश्नाः 'उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य कश्चन गच्छति । आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य कश्चित्समश्नुता उ' 'सोऽकामयत'इत्यादिनोक्ता विज्ञानं चाविज्ञानं चेत्यस्या अग्रे वक्ष्यमाणत्वादत्रोच्यन्ते ॥ ३ ॥

इति तृतीयं योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥ अत्रापि समन्वयो विषयः । स योगस्मृत्या संकोच्यो न वेति संशयः । संकोच्यः योगस्य पातञ्जलस्य प्रत्यक्षवेदेपि श्वेताश्वतरादौ दर्शनात् । किंचायं योगस्तत्त्वज्ञानोपयोगी 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' इति प्राप्तेऽभिधीयते । सांख्यस्मृतिनिराकरणेन योगस्मृतिरपि निराकृता 'एकं सांख्यं च योगं च'इति वाक्यात् । 'सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः' इति वाक्याच । एवं तुल्येत्यादि

१. प्रथयितत्वात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

स्वविवक्षितस्मृतेः समूलत्वबोधनेन तत्स्मृतिप्रामाण्ये निराकृते श्रुतिविप्रतिषेधं युक्त्या प्रदर्श्य प्रत्यवतिष्ठन्तं युक्त्या निराकर्तुमधिकरणान्तरमारभते । तत्र मास्तु सांख्यादिस्मृत्या समन्वयस्य बाधस्तथापि तदीयेन तर्केण बाधो भविष्यतीति पूर्वपक्षमाह सूत्रद्वयेन । तद् व्याकुर्वन्ति बाधक इत्यादि । सांख्यस्मृत्या समन्वयबाधाभावेपि तदीयतर्केण बाधो भवति न वेति संशये समन्वयबाधकोयं तर्क इत्यर्थः । तर्कस्वरूपं तु, स्वोत्प्रेक्षिता युक्तिस्तर्क इति तर्काप्रतिष्ठानसूत्रे वक्तव्यम् । ननु पूर्वतन्त्रे वेदस्य परानपेक्षं प्रामाण्यं व्यासमतानुसारेण जैमिनिना औत्पत्तिकसूत्रे स्थापितमिति तर्कनिमित्तकस्याक्षेपस्य कोत्रावकाश इति चेदित्थम्, तत्र हि'अव्यतिरेकश्चार्थेनुपलब्धे' इत्यनेन साध्यविषय एव तथात्वमिति प्रतीतेः । सिद्धविषये वेदान्ते, मन्तव्य इति द्रष्टव्यवाक्यैकदेशदर्शनाद् युक्तिभिरनुचिन्तनस्य च मननपदार्थत्वादत्र तर्कस्यापेक्षितत्वादस्त्यवकाश इति । सूत्रं व्याचक्षते अस्येत्यादि । अचेतनत्वमन्येषामपि विलक्षणधर्माणामुपलक्षकम् । कारणपदं चांशित्वस्य । अत्र च, नेति साध्यनिर्देशः । तथा च पूर्वोक्तं चेतनं निर्दोषं ब्रह्म न जगदुपादानम् । जगद्विलक्षणत्वात् । यद् यद्विलक्षणं तन्न तदुपादानम् । घटविलक्षणतन्तुवदिति । तथा, ब्रह्म न जीवानामंशिभूतम् । जीवविलक्षणत्वात् । यद् यद्विलक्षणं तन्न तदंशिभूतम् । रूप्यखण्डविलक्षणसुवर्णवदिति । वैलक्षण्यं च, ब्रह्मणश्चेतनस्य ज्ञानात्मकस्य शुद्धस्य शब्दात् प्रमितस्य, जाड्यमोहात्मकत्वतुच्छत्वादिविशिष्टाज्जगतः

रश्मिः ।

स्मृतित्वेन तुल्यबलम् । स्वविवक्षितेति कृष्णवाक्यानुसारेण शास्त्रार्थत्वस्य शुद्धब्रह्मवादत्वात्स्वविवक्षितस्मृतिर्गीतास्मृतिः तस्याः स्मृतेर्व्याससूत्रमूलत्वबोधनेन । तेषां सांख्यानां सांख्यादिस्मृतीनां प्रामाण्ये मुख्यशास्त्रे निराकृते । श्रुतीति । नन्वस्तु गीतास्मृत्या 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादौ 'यतो वा इमानि'इत्यादौ चोक्तत्रिसूत्र्याऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वम् । गीतेतरस्मृतीनां मुख्ये वेदान्तशास्त्रेऽप्रामाण्यात् । परं तु अभिन्ननिमित्तोपादानत्वं कार्यापेक्षं कार्यं तु जडमिति न तद्विलक्षणेऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वापेक्षाऽतस्तदर्थं स्मृतिप्रामाण्यखण्डनं मुख्यशास्त्रेऽपि नेति उक्तश्रुत्योरभिन्ननिमित्तोपादानांशे श्रुतिविप्रतिषेधस्तम् । समन्वयस्येति ब्रह्मण्यभिन्ननिमित्तोपादानप्रतिपादकत्वेन समन्वयस्य । तर्क इति पूर्वपक्षरूपः । उपोद्घातोध्यायसङ्गतिः । सामान्यविशेषभावः । अधिकरणानां प्रसङ्गः । सांख्येन योगस्मरणात् तदनु तद्युक्तिस्मरणात् । 'स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः' । औत्पत्तिकेति 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्' इति सूत्रं पूर्वमीमांसायां व्याकृतम् । तर्कनिमित्तेति परो यस्तर्कस्तन्निमित्तस्य, परसापेक्ष्यसंपादकस्येत्यर्थः । अनुपलब्ध इति भूते भाविनि चार्थे इति तर्कपादपक्षेर्थः तयोः साध्यत्वम् । विधिपादपक्षे तु सत्संप्रयोगेऽमिहोत्रादिरूपेनुपलब्धेऽनधिगतार्थगन्तृस्वरूपे प्रमाणप्रमित इत्यर्थः । तत्रापि तयोः साध्यत्वम् । एवं च साध्यविषये । एवकारस्तु न हि सिद्धमनुपलब्धं भवतीति । तथात्वमिति परानपेक्षं प्रामाण्यम् । द्रष्टव्यवाक्येति 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति श्रुतिवाक्यैकदेशदर्शनात् । विलक्षणेति तान् स्वयमेवाग्रे वक्ष्यन्ति । सूत्रार्थमाहुः अत्र चेति । भाष्ये चेतनं जिज्ञासासूत्रादनुवृत्तं ब्रह्मेत्याहुः चेतनमिति । चेतनमित्यस्य व्याख्यानं निर्दोषं ब्रह्मेति । अयं पक्षः, नेति जगदुपादानत्वाभाववत्, इदं साध्यम् । उपलक्षितधर्मानाहुः जाड्येति । आदिपदेन मन्दत्वादि

भाष्यप्रकाशः।

प्रत्यक्षसिद्धाच्छब्दप्रत्यक्षाभ्यामेव सिद्धम् । एवं दुःखित्वाज्ञत्वादिविशिष्टाज्जीवादपि नित्यनिरवध्यानन्दात्मकस्य तस्य वैलक्षण्यं सिद्धम्। तथा च ब्रह्म यदि जगदुपादानं जीवसांशि वा स्यात् तदुभयविलक्षणं न स्यात् । यतो नैवमतो नैवमित्येवं बाधकस्तर्को बोध्यः ।

भास्कराचार्यास्तु, देहेन्द्रियान्तःकरणप्राणात्मवादिमतेन तेषु कादाचित्कं चैतन्यमुपगम्य, जगद् ब्रह्मसलक्षणं ब्रह्मोपादेयत्वाद् यदेवं तदेवमिति सामान्यव्याप्तिमतानुमानेन जगतो ब्रह्मसलक्षणत्वेनुमिते पूर्वोक्तहेतोः स्वरूपासिद्धत्वमाशङ्क्य यदि देहेन्द्रियादीनामिवाकाशादीनां पाषाणान्तानां चैतन्यमनुद्भूतं स्यात् तद्वत् कदाचिदुपलभ्येत न चैवमुपलभ्यते हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थक्रियायाः कदाप्यदर्शनाचैतन्यस्य च तदनुमेयत्वादतस्तेषु चैतन्यस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यां बाधितत्वेन स्वरूपासिद्धिं निरस्य, विलक्षणत्वादिति हेतुं साधितवन्तः। तेन शरीरादिष्वपि चैतन्यसाधकहेतूनां साधारणत्वं व्यतिरेकव्यभिचारादिकं चोन्नीय तेष्वप्यचेतनत्वमेव साधनीयमिति तदीयः पूर्वपक्ष्याशयः। शेषं विवृण्वन्ति विलक्षणत्वमित्यादि।

रश्मिः।

'मन्दाः सुमन्दमतयः' इति वाक्यात् । शब्देति 'अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' इत्यत्र ब्रह्म प्रत्यक्षं वक्ष्यति । ऐश्वर्यादिविलक्षणधर्मानाहुः एवं **दुःखित्वेति** । हेतुं शोधयितुं **भास्कराचार्य**मतमाहुः **भास्करेति** । ननु पूर्वपक्षे हेतुशोधनस्य किं प्रयोजनमिति चेन्न । **सिद्धान्ते** वैरूप्याङ्गीकारेण तदुपयोगात् । **देहेन्द्रियादीति** । नानर्पिमतानि प्रवृत्तानि तत्र सांख्यैकदेशी तार्किकश्चपरिगृह्यते । न च भास्कराचार्यमतप्रवेशः एतत्सूत्रे इत आरभ्यापादसमाप्तेस्तर्कावष्टम्भेन सांख्यादीनां य आक्षेपस्तत्समाधानं क्रियत इति वाच्यम्। ततो युक्त्या श्रुतिविप्रतिषेधपरिहार इत्युक्तभाष्याच्छ्रुतिविषयत्वात् । श्रुतिस्तु ब्रह्मविप्रपाठकस्था तस्याः विप्रतिषेधः विज्ञानं चेतनं अविज्ञानमचेतनमुभयोरेकतरोर्थः प्रमाणमेकतरो नेति तस्य परिहारः । 'दृश्यते तु'इत्यत्र कार्यकारणयोर्वैरूप्यमिति सिद्धान्तात्। वैरूप्यं 'विज्ञानं चाविज्ञानं च'इत्युक्तम् । अविज्ञानं प्रकृतिसमवायिकत्वे संभवतीति सांख्यैकदेशितर्कः । देहेन्द्रियाद्यात्मवादिनोग्रेतनसूत्रे स्फुटाः । जगत्पक्षः । ब्रह्मसलक्षणं साध्यम्। ब्रह्मोपादेयत्वादिति हेतुः । **सामान्येति** सामान्यव्याप्तिर्विद्यते यस्य परामर्शस्य कारणतासंबन्धेन तादृशानुमानेन परामर्शनम् । स च ब्रह्मसलक्षणव्याप्यब्रह्मोपादेयत्ववज्जगदिति । 'व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः' । **पूर्वोक्तेति** विलक्षणत्वहेतोः। **स्वरूपेति** पक्षे हेत्वभावः स्वरूपासिद्धिः। ह्रदो द्रव्यं धूमादितिवत् । **तदनुमेयत्वादिति** । चेतनः हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थक्रियावत्त्वात्। **अत** इत्यनुमापकहेतोरभावात्। **तेष्विति** उपगतकादाचित्कचैतन्येषु देहेन्द्रियादिषु। **बाधितत्वेनेति** पक्षे देहेन्द्रियादिषु साध्यस्य चैतन्यस्याभावाद्बाधः। बाधस्तु पक्षे साध्याभावः इति **मुक्तावल्याम्**। **चैतन्यसाधकेति** हिताहितादिरूपः ब्रह्मोपादेयस्वरूपः सामान्यव्याप्त्या स्मारितविशेषव्याप्तौ हेतुः विष्णुमित्रोत्पन्नत्वादिः । देवदत्तश्चेतनः विष्णुमित्रोत्पन्नत्वात् तद्भ्रातृवत्। एतेषां **साधारणत्वं** शरीरादिषु साध्यवदन्यवृत्तित्वादि । साध्यवदन्यत् शरीरादि तद्वृत्तित्वं हिताहितादिरूपादिहेतुत्रयाणामिति । **व्यतिरेकव्यभिचारः** शरीरादिषु ब्रह्मसलक्षणत्वाभावेपि ब्रह्मोपादेयत्वाभावाभावात्। यत्र ब्रह्मसलक्षणत्वाभावस्तत्र ब्रह्मोपादेयत्वाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तिस्तस्या व्यभिचारः । आदिपदेन व्यतिरेकव्याप्तिशोधकस्तर्कः। यदि ब्रह्म सलक्षणत्वाभाववत्स्यात् ब्रह्मोपादेयत्वाभाववत्स्यादिति । **तेष्विति** देहेन्द्रियादिषु । देहेन्द्रियादयः अचेतनाः कादाचित्कचेतनवत्त्वात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

सूत्रे अस्येतिपदं देहलीदीपवदग्रेऽपि संबद्ध्यते । तथात्वं च विलक्षणत्वम् । ननु विलक्षणत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तेन हेतुना ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे जगतश्च तत्कार्यत्वे दूषिते किमिति शब्देन विलक्षणत्वसाधनमित्याकाङ्क्षायामाहुः प्रत्यक्षस्येत्यादि । प्रत्यक्षस्य भ्रान्तीत्वं मन्यमानस्य सांख्यैकदेशिनस्तादृशं वेदान्तिनं प्रति स्वमतोपष्टम्भकमिदं विलक्षणत्वस्य श्रौतत्वबोधकं वचनं चेतनाचेतनविभागस्य श्रुतावपि दर्शितत्वादित्यर्थकम् । तथा चायं तर्कादिरप्रामाणिकः, श्रुतिविरुद्धत्वाद्, बाह्यतर्कादिवदित्यप्रामाण्यसाधने, प्रामाणिकः श्रुतितात्पर्यगोचरत्वात् सत्तर्कादिवदिति प्रतिसाधनेन तस्याभासीकरणार्थमेतत्कथनमिति भावः ।

रामानुजाचार्यास्तु जीवे ब्रह्मवैलक्षण्यबोधनायापि श्रुतिमाहुः 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः', 'अनीशश्चात्मा बद्ध्यते भोक्तृभावात्' इति । तथा च पादादिवदंशत्वमपि न युक्तमिति तदाशयः । तथा चानन्यापेक्षस्यातीन्द्रियार्थगोचरस्यापि शास्त्रस्यावश्यं तर्कसापेक्षता । सर्वेषां प्रमाणानां क्वचिद्विषये तर्कानुगृहीतानामेवार्थनिश्चायकत्वम् । तर्को नाम अर्थस्वभावविषयेण सामान्यविषयेण वा निरूपणेन प्रामाण्यव्यवस्थापकं तदितिकर्तव्यतारूपमूहापरपर्यायं ज्ञानम् । शास्त्रस्य त्वाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिज्ञानाधीनप्रामाण्यस्य सुतरां तदपेक्षा । अन्यथा तद्रहितमपि वाक्यं प्रमितिमुत्पादयेत् । अत एव मनुनापि 'यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः' इत्युक्तम् । आत्मविषये, मन्तव्य इति वेदान्त-

रश्मिः ।

नास्तिकचेतनवद्देहादिवत् । तथात्वं चेति । 'तथात्वं च शब्दात्' इत्यस्य भाष्यस्यार्थः । तथा चास्य तथात्वं शब्दात् । इदं विलक्षणं 'विज्ञानं चाविज्ञानं च' इतिशब्दात् घटवत् इति सिद्धे विलक्षणत्वे । इदं चेतनाकारणकं विलक्षणत्वात् घटवदिति सूत्रपरिष्कारः । हेत्वन्तरेति विलक्षणत्वसाधकहेत्वन्तरकथनम् । प्रत्यक्षस्येति । सांख्यानां जगन्नित्यं तत्रैकदेशी पञ्चशिखादिः । 'अविवेकनिमित्तको वा पञ्चशिखः' इति कपिलसांख्यप्रवचनसूत्रात्, अत्र प्रकृतेः स्वस्वामिभावो यो वर्तते सोऽविवेकनिमित्तक इत्युक्त्या 'अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या' इति योगसूत्रम् । 'आधेयशक्तियोग इति पञ्चशिखः' इति सूत्रं सांख्यम् । 'सदसत्ख्यातिः बाध्यबाधात्'इति च तस्मादेतदन्तः किंचित्प्रकल्प्य जगतो विलक्षणत्वप्रत्यक्षस्य भ्रान्तित्वं पञ्चशिखादेर्मन्यमानस्यानुमानेन श्रौतत्वबोधकं वचनम् । यद्वा सांख्यं निवृत्तं 'तस्मात्समानाः प्रजाः प्रजायन्ते' इति संहिताया वैलक्षण्यप्रत्यक्षस्य भ्रान्तित्वं मन्यमानस्य सायणीयादेर्वेदभाष्यकर्तुरिदं वचनमित्यर्थः । तेन मायावादिमतमौडुलोमिमतं च प्रतीयमानमपि सांख्यर्षिमतेनाप्राप्तावसरमिति । 'एतेन शिष्टापरिग्रहाः' इति सूत्रे मायावादस्य वक्तव्यत्वान्नात्र व्याख्यातः । श्रुतावपीति 'विज्ञानं चाविज्ञानं च' इति श्रुतौ । अयमिति सूत्राद्युक्तः । तर्कादिरिति आदिशब्देन विलक्षणत्वसाधकः शब्दः श्रुतिरूपः 'तथात्वं च शब्दात्'इति सौत्रः । श्रुतितात्पर्येति विज्ञानत्वविशिष्टमविज्ञानत्वविशिष्टमित्यभिधेयार्थः । विलक्षणकारणकत्वविशिष्टे तात्पर्यम् । तस्येति श्रुतिविरुद्धत्वस्य हेतोः । एतदिति । हेत्वन्तरस्य सूत्रे कथनं तर्कस्य भाष्ये । अपीति अनेन ब्रह्मणि जीववैलक्षण्यम् । श्रुतौ अनीशत्वं मोहः भोक्तृभावः बन्धश्च जीवे ब्रह्मवैलक्षण्यम् । पादादीति 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति श्रुतिः । तर्को नामेति तर्काप्रतिष्ठानसूत्रेऽभिप्रायवर्णनं कर्तव्यम् ।

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

'मृदब्रवीत्', 'आपोऽब्रुवन्', 'तत् तेज ऐक्षत', 'ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गाय' इति । एवमादिश्रुतिभिर्भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वं प्रतिपाद्यत इत्याशङ्क्य तुशब्देन निराकरोति, तत्तदभिमानिन्य एव देवतास्तथा वदन्ति । कुतः । वेद एव 'विज्ञातं चाविज्ञातं च' इति चेतनाचेतनविशेषोक्तेः । अनुगतत्वाच्च । 'अग्निर्वाग्

भाष्यप्रकाशः ।

श्रुत्याप्युक्तम् । किंच । वेदान्तैर्जगतो ब्रह्मोपादानताप्रतिपादननिश्चये घटादीनां चैतन्यशक्तेश्चैतन्यस्य च तेष्वनुद्भूतसत्ताया निश्चयस्तन्निश्चये च सति वेदान्तैर्जगतो ब्रह्मोपादानताप्रतिपादननिश्चय इत्यन्योन्याश्रयः, तस्मान्न विलक्षणयोः कार्यकारणभाव इत्यप्याहुः ॥ ४ ॥

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥ ननु किं सालक्षण्यं प्रकृतिविकारयोरभिप्रेतं यदभावाज्जगतो ब्रह्मोपादानत्वासंभवं ब्रूपे । न तावद्धर्मसालक्षण्यम् । मृत्पिण्डघटयोः पिण्डत्वाद्यभावस्य प्रत्यक्षतो निश्चयात् । अथ यत्किंचिद्धर्मसालक्षण्यं तदा तु सत्तया सालक्षण्यं वर्तत एवेति । यदि च येन धर्मेण कारणभूतं वस्तु वस्त्वन्तराद् व्यावृत्तं तेन धर्मेण सालक्षण्यमभिप्रेतम् । तादृशं चात्र चेतनत्वम् । तदभावान्न जगतः कार्यत्वमिति ब्रूपे, तदा तु, 'मृदब्रवीत्,' 'आपोऽब्रुवन्,' 'ते ह प्राणा वाचमूचुः', 'ते ह प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्माणं जग्मुः' इत्यादिपु मृदादीनां चेतनक्रियाश्रावणात् पुराणेषु नदीसमुद्रादीनामपि चेतनत्वस्मरणाच्च तेष्वपि सालक्षण्यमाश्रयणीयम् । तर्के श्रुत्यनुग्रहस्य त्वयाप्यङ्गीकारादित्याशङ्कायामुत्तरं पठतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति मृदित्यादि । निराकरोतीति पूर्वपक्षी निराकरोति । कुत इति अभिमानिन्यो देवता एवात्राभिप्रेता इति कुतोवगम्यते । विशेषपदं व्याचक्षते वेद एवेत्यादि । तथा च यदि चेतनत्वं सर्वस्याभिप्रेयात्, यदि चोक्तवाक्येष्वभिमानिन्यो देवता अभिप्रेता न स्युस्तदा उक्तश्रुतौ विभागं विशेषरूपं न ब्रूयात् । 'अग्निर्वाग्'इत्यादिनानुप्रवेश-

रश्मिः ।

अन्योन्याश्रयः स्पष्टः । तस्मादित्यन्योन्याश्रयात् ॥ ४ ॥

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥ सांख्यसनन्दनाचार्योऽत्र प्रतिभाति 'लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्यः' इति सांख्यप्रवचनसूत्रात् । प्रकृतेः स्वस्वामिभावादिः लिङ्गशरीरनिमित्तक इति प्रवचनकर्तृत्वात् । श्रीभागवते च श्रुतिगीतायां सनन्दनाचार्यः । सूत्रे च तुना पूर्वसूत्रोक्तनिराकरणाच्च । तदेतदभिसंधायाहुः नन्विति । वर्तत इति ब्रह्मणोपि वर्तते । वस्त्वन्तरादिति मृत्पिण्डत्वेन रूपेण वस्त्वन्तरं तन्तुरूपं तस्माद्व्यावृत्तम् । अत्रेति पादे । तेन श्रुतिविप्रतिषेधपरिहार इति न स्वरूपलक्षणलक्षितत्वं किंतु चेतनत्वम् । स्मरणादिति 'एवं निर्भर्सिता भीता यमुना यदुनन्दनम् । उवाच चकिता वाचं पतिता पादयोर्नृप', 'यद्रोपविभ्रमविवृत्तकटाक्षपातसंभ्रान्तनक्रमकरो भयगीर्णघोषः । सिन्धुः शिरस्यर्हणं परिगृह्य रूपी पादारविन्दमुपगम्य बभाष एतत्' । 'तरवोभिनेदुः' इति । त्वयेति पञ्चशिखादिना । 'निर्गुणत्वमात्मनोसङ्गादिश्रुतेः' इत्यादिसूत्रैरङ्गीकारात् । इति पूर्वसूत्रार्थाशङ्कायां सनन्दनाचार्ये उत्तरं पठतीति व्यासाशयेनाचार्या व्याकुर्वन्तीत्यर्थः । पूर्वपक्षीति सिद्धान्तिनः पूर्वपक्षी । तुना सौत्रेण पञ्चशिखादिसिद्धान्ती । विभागमिति विज्ञानत्वाविज्ञानत्वाभ्यां विभागम् । अनुगतत्वाच्चेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति 'अग्निर्वाग्

१. एतस्मी प्रकारे व्यासकृत् विज्ञानं चाविज्ञानं चेति पाठः ।

'भूत्वा मुखं प्राविशत्'इत्येवमादिविशेषानुगतिभ्यामभिमानित्वमित्यर्थः । देवतापदं च श्रुत्यन्तरे ॥ ५ ॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

परिहरति । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । दृश्यते हि कार्यकारणयोर्वैरूप्यम्,

---

भाष्यप्रकाशः ।

रूपामनुगतिं च न ब्रूयादतस्तथेत्यर्थ इति । विशेषपदस्यार्थान्तरमाहुः देवतापदमित्यादि । 'हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः' इति देवतापदं तेजोबन्नानां विशेषणं छान्दोग्ये । 'एता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः' इति कौषीतकिब्राह्मणे च प्राणानां विशेषणमित्यर्थः ॥ ५ ॥

तथा च जगतोऽचेतनत्वेन विलक्षणत्वाद् ब्रह्मोपादेयत्वानुपपत्तेस्तर्कानुगृहीतस्मृत्यनुरोधेन जगतः प्रधानोपादेयत्वं प्रतिपाद्यते । एवं जीवेपि भेद एव प्रतिपाद्यते । नित्यत्वादिकथनात् । ततश्च ईक्षत्यादय उपादानत्वप्रतिपादकाः, पादत्वाद्यंशत्वप्रतिपादकाश्च सत्प्रतिपक्षत्वादाभासाः । तस्मात्, 'कारणत्वेन चाकाशादिषु'इति सूत्रे यद् यथाव्यपदिष्टस्य कारणत्वमुक्तं, तत् प्रत्यक्षविरोधादसंगतमित्येवं प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं पठन्ति ।

दृश्यते तु ॥ ६ ॥ तद् व्याचक्षते तुशब्द इत्यादि । वैरूप्यमिति वैलक्षण्यम् । अत्रायमर्थः । विलक्षणत्वेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं दूषयतो भवतः, किं कार्यकारणयोः सर्वधर्मैः सारूप्यं विवक्षितम्, उत केनचिद् धर्मेण, अथवा येन धर्मेण कारणं वस्त्वन्तराद् व्यावर्तते तेन धर्मेण । नाद्यः । लोकविरुद्धत्वात्, सर्वांशसारूप्ये कार्यकारणभावहानिप्रसङ्गात्, प्रकृतिगतानां गुणसाम्यत्वसर्वमूलत्वादीनां विकृतिष्वभावेन विलक्षणतया प्रकृतेरपि कारणताभङ्गप्रसङ्गात्, तत एव ब्रह्मणः कारणत्वसिद्ध्या हेतोरर्थान्तरसाधकत्वापत्तेश्च । न द्वितीयः । अतिप्रसङ्गापत्तेः, सच्चिदानन्दरूपाद् ब्रह्मणः सदंशाज्जडानां चिदंशाज्जीवानामानन्दांशादन्तर्यामिणां व्युचरणमिति तत्तत्सारूप्यस्य तत्र तत्र विद्यमानत्वाद् भवदुक्तहेतोः स्वरूपासिद्ध-

रश्मिः ।

इत्यादिना' इति । विशेषणमिति 'तेजोबन्नात्मिका देवताः' इति । इत्यर्थ इति तथा च देवतापदं विशेष इत्यर्थः ॥ ५ ॥

सिद्धान्तसूत्रमवतारयन्ति तथा च जगत इति । रामानुजाचार्योक्तजीवब्रह्मवैलक्षण्यमाहुः एवं जीवेपीति । भेद एव विशिष्टाद्वैतत्वात् । सांख्यैकदेशिनां तु उपाधिर्भिद्यते न तद्वानित्युक्तमेव । उपादानेति हेतव इत्यर्थः । ब्रह्म उपादानम्, ईक्षतेः सत्तया सालक्षण्यादिति जीवा अंशाः पादत्वादिति च । सत्प्रतिपक्षा इति नोपादानं विलक्षणत्वात्, ब्रह्म विलक्षणम् विज्ञानमित्यादिशब्दात्, ब्रह्म नोपादानं क्षीरवच्चेष्टितरूपेक्षतेरभावाद्धेत्वाभासाः ।

दृश्यते तु ॥ ६ ॥ तेनेति देहादीनां येन धर्मेण वस्त्वन्तराद्व्यावृत्तिस्तेन । किंच चेतनत्वेन । लोकेति सारूप्यस्य भेदनिबन्धनत्वेन घटयोः संभवविषययोरपि वक्तुमशक्यस्य तथात्वात् । 'सागरः सागरोपमः' इत्यादौ सर्वांशसारूप्यमभेदेपि वर्तत इति दूषणान्तरमाहुः सर्वांशेति । तत एवेति विलक्षणत्वादेव । हेतोः विलक्षणत्वस्य । अर्थेति पूर्वसूत्रेर्थः कारणत्वाभावः । अर्थान्तरं कारणत्वम् । अतीति द्रव्यत्वपृथ्वीत्वादिभिर्घटपटयोरपि तदापत्तेरिति । भवदुक्तेति ब्रह्म न

केशगोमयवृश्चिकादौ। चेतनादचेतनोत्पत्तिनिषेधे तदंशस्यैव निषेधः। तुल्यांशसंपत्तिश्चेत् प्रकृतेऽपि सदंशः॥ ६॥

इति द्वितीयाध्याये प्रथमपादे चतुर्थं न विलक्षणत्वादधिकरणम्॥ ४॥

भाष्यप्रकाशः।

त्वाच्च। न तृतीयः। देहादीनां येन धर्मेण वस्त्वन्तराद् व्यावृत्तिस्तेषां धर्माणां देहत्वगोमयत्वादीनां केशवृश्चिकादिष्वभावेन तेषामप्यकारणत्वप्रसङ्गात्। चेतनाद्देहादचेतनस्य केशनखदन्तादेः, अचेतनाद् गोमयाचेतनस्य वृश्चिकादेरुत्पत्तिदर्शनेन हेतोः साधारणत्वाच्च। यदि च देहाज्जडात् केशादीनां तादृशाम्, गोमयाज्जडानां वृश्चिकदेहानामेवोत्पत्तिरित्युच्यते तदा तूक्तमेव स्वरूपासिद्धत्वम्। तस्मान्नानेन ब्रह्मकारणत्वदूषणं न वा मृदादीनां ब्रह्मकार्यत्वदूषणमिति। इदं च तदुक्तं हेतुं तस्य श्रुतिसिद्धत्वं चोपगम्य दूषितम्। माध्वव्यतिरिक्तानां सर्वेषामप्येतदेव मतम्। तृतीयसुबोधिन्यां तु वैलक्षण्यस्य भ्रान्तप्रतीतत्वं 'न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं भवति' इति श्रुतिबलादङ्गीकृत्य वैलक्षण्यानुपगमेन दूषितम्। वैलक्षण्यमन्यसादन्तरा दृश्यते, न तु वैलक्षण्यमस्तीति तदेतदत्रापि सूचयन्ति चेतनादित्यादि। तदंशस्येति अचेतनांशस्य। तथा च भ्रान्तप्रत्यक्षालम्बेन श्रुतिप्रत्यवस्थानं न युक्तमित्यर्थः। सलक्षणात् सलक्षणोत्पत्तेर्बहुशो दर्शनादुक्तदूषणममन्वानं प्रति समाध्यन्तरमाहुः तुल्येत्यादि। चेदिति।

रश्मिः।

कारणं विलक्षणत्वात्। प्रधानं कारणं सारूप्यादित्यत्र पक्षे प्रधाने हेत्वभावः स्वरूपासिद्धिः। ब्रह्मणि सारूप्यात्समवायित्वे संभवत्यन्यत्रान्याप्यत्वात्। साधारणत्वं च साध्यं समवायित्वं तद्वत्प्रधानं तदन्यद्ब्रह्म तद्वृत्तित्वात्सारूप्यस्य। साधारणत्वादिति चेतनाचेतनयोः कार्यकारणयोः कारणं वस्त्वन्तराद्व्यावर्तते तेन चेतनत्वेन उत्तरत्राचेतनत्वेन समवायित्वप्रयोजकसारूप्याभावात्साध्यं समवायित्वं तद्वचेत् चेतनमचेतनं च तत्र सारूप्यरूपहेतोरभावात्साधारणत्वम्। चेतनाचेतने कारणे वैलक्षण्याद्देहगोमयवत् इत्यत्र। ननु नोक्तस्थले साधारणत्वं कार्यसारूप्यादित्याहुः यदि चेति। दोषमाहुः तदा त्विति। स्वरूपेति पूर्वं व्याख्यातम्। तादृशामिति जडानाम्। सात्त्विकज्ञानानाम् 'नेह नानास्ति किंचन' इति श्रुतिशरणानाम्। 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्' इत्याद्यनुसंधानादित्याशयेन भाष्यमवतारयन्तिस्म इदं चेति। तदुक्तमिति पूर्वपक्षिणोक्तम्, सारूप्यरूपम्। 'विज्ञानं चाविज्ञानं च' इति श्रुतिसिद्धत्वम्। न तमिति यः इमा इमानि जजान तं न विद विदुः। अथेति भिन्नमायाप्रक्रमेण। युष्माकं स्रष्टानामन्तरं भ्रमप्रतिपन्नमान्तरालिकसृष्टिरूपम्। अन्यत् मायिकम्। भवाति लिङर्थे लेट्। लेटो डाटावित्याट्। अन्यदिति श्रुत्यंशस्याभिप्रायं संभवाभिप्रायेण वर्णयन्तः सुबोधिन्युक्तदूषणमाहुः वैलक्षण्यमिति। दृश्यत इत्यस्याभिधेयार्थे उक्तः अधुना कार्यकारणयोर्वैरूप्यं केशगोमयवृश्चिकादौ भाष्यप्रकाशोक्तरीत्या निषेधे तु न विलक्षणसूत्रान्तमनुसृत्य सुबोधिन्युक्तोर्थः सूचितस्तं सूचयन्ति तदेतदाहुः तदेतदत्रापीति। अचेतनांशस्येति जनिताचेतनांशस्य। तेन भाष्येत्र वैलक्षण्यपक्षः। परं त्वान्तरालिकसृष्टिकृतं तत्। तथा चेति भाष्ये सुबोधिन्यवलम्बनत्वे प्रकारे च। श्रुतीति 'विज्ञानं चाविज्ञानं च' इति श्रुतीत्यर्थः। सलक्षणादिति। तथा च संहितायां 'तस्मात् समानाः प्रजाः प्रजायन्ते' इति। उक्तदूषणमिति कार्यकारणभावे वैलक्षण्यं बाधकमुक्तं तत्कतिपयैस्तादृशैः कार्यैः कारणैश्च दृग्विषयैरपास्तं

भाष्यप्रकाशः ।

विवक्षिता चेत् । तथा च 'यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्षरात् संभवतीह विश्वम्' इति मुण्डकश्रुतौ सतः सदुत्पत्तिश्रावणेन दर्शनानुग्रहेपि नास्माकं दोष इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षेभिमानिव्यपदेशसूत्रमपि सिद्धान्तसूत्रम् । तदर्थस्तु, 'विज्ञानं चाविज्ञानं च' इत्यत्र विज्ञानशब्दोभिमानिव्यपदेशोभिमन्तव्याद् वैलक्षण्यबोधनार्थो न तु कारणवचनः । कुतः । विशेषानुगतिभ्याम् । 'सच्च त्यच्चाभवत्'इत्यादिना कार्यस्यैवेतरेतरविशेषात् । 'सत्यमभवत्'इति कारणरूपस्यानुगतेश्चेति । प्रत्यक्षविरोधपरिहाराय द्वितीयं सूत्रम् । एवमत्र व्याख्यानद्वयेन श्रुतौ युक्तिविरोधः परिहृतः । तेन यथाव्यपदिष्टस्य कारणत्वं निष्प्रत्यूहम् । एतच्च नृसिंहतापनीयादपि सिद्ध्यति । तथाहि नवमखण्डे आत्मनां परमात्मना शुद्धाभेदं जिज्ञासुभिर्देवैः प्रजा-

रश्मिः ।

तदत्रोक्तदूषणपदेन प्रत्याख्यते । **दोष** इति कार्ये इत्यर्थः । **विवक्षितेति** वैलक्षण्येन्तरालिके सति संहितया **विवक्षिता चेत्** । पूर्वपक्षसूत्रे तु ग्रहणसूचितमर्थमाहुः **अस्मिन्पक्ष** इति । **अभिमन्तेति** 'अभिमन्ता जीवो नियन्तेश्वरः' इति श्रुतेर**भिमन्तव्यादी**श्वरात् । **'सच्च त्यच्च'**इति त्यदित्यस्य तच्छब्दार्थो यः स एव । तथा च सच्च चिच्चाभवदित्यर्थः । **कार्यस्यैवेति** 'इद५सर्वमसृजत यदिदं किंच तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्'इति कार्यप्रवेशानन्तरं तद्भावस्फोरणादित्यर्थः । एवकारेण कारणव्यवच्छेदः । प्रविष्टस्य मानावश्यंभावः । धातावग्नेरिवेत्यतः सूत्रशेषं व्याकुर्वन्ति **सत्यमिति** । 'निरुक्तं चानिरुक्तं च निलयनं चानिलयनं च विज्ञानं चाविज्ञानं च सत्यं चानृतं च सत्यमभवत् यदिदं किंच तत्सत्यमित्याचक्षते' इति सत्यरूपेण भानम् । निरुक्तमित्यस्य निष्कृष्य समानासमानजातीयेभ्यो देशकालविशिष्टतया इदं तदित्युक्तमिति शंकराचार्यकृतव्याख्या । अनृतं संसारश्च । सदिव सत्यं सति साधु सत्यं ब्रह्माभवदित्यर्थः । **प्रत्यक्षेति** घटपटादीनां विनाशदर्शनेन प्रत्यक्षविरोधः प्राप्तस्तन्निरस्यन्ति 'दृश्यते तु' इति । तदग्र एव 'तदात्मान५स्वयमकुरुत'इत्यात्मसृष्टिर्दृश्यते । तु पूर्वपक्षव्यावर्तकः । घटनाशे कपालरूपता तन्नाशे तच्छकलरूपता तन्नाशेपि मृद्रूपतेत्येवं नामरूपनाशेपि द्रव्यस्यानाशो दृश्यत इति वा एवं **परिहाराय द्वितीयं सूत्रम्** । अस्मिन्पक्षे पादार्थसंगतिमाहुः **एवमत्रेति** । **युक्तीति** युक्तिः 'विज्ञानं चाविज्ञानं च'इत्यत्र कारणग्रहणमन्तरा विज्ञानाविज्ञान**विरोधः परिहृतः** । भाष्ये यत्सूचितं तदेतावता विशदीकृतं ज्ञेयम् । तेन भाष्यान्तराद्वैलक्षण्यमपि दर्शितम् । श्रुतिविप्रतिषेधपरिहारः । इत्थं । वैलक्षण्यप्रत्यक्षस्य भ्रान्तित्वं मन्यमानस्य सांख्यपञ्चशिखर्ष्यादेर्वचनमिदमतो वेदान्ते सांख्यमतादनन्तरमिदमधिकरणम् । अथवा सायणीयादेर्वेदव्याख्यातुर्वचनमिदम् । 'तस्मात्समानाः प्रजाः प्रजायन्ते' इति संहितायां वैलक्षण्यानङ्गीकारात् समानपदेन । अतस्तस्मात् समाना इति । विज्ञानं चाविज्ञानं चेति श्रुत्योर्विप्रतिषेधः तस्य परिहारस्तु 'दृश्यते' इति सूत्रेण । दृश्यते वैलक्षण्यमङ्गुल्यादिसम्पर्काभावेपि । अतो यदा 'यदेव विद्यया'इति श्रुत्योपनिषदा कर्माणि कुरुते तदाक्षरज्ञानं जनयित्वोपक्षीणा वेदान्ता इति कर्मणि समानप्रजानुसंधानम् । अत्र तु 'तमेतं वेदानुवचनेन'इति श्रुत्या कर्मणा चित्तशुद्ध्या ज्ञानमिति विलक्षणाविलक्षणप्रजानुसंधानं ज्ञान इति मार्गभेदादिति । शास्त्रान्तरत्वे वेदाद्वेदान्तवैलक्षण्यकादेव । अविरोधोयमेव । अत्र तु सूत्रत्रयातिरिक्ते व्यासिनें । **नवमखण्ड** इति । एतत्पूर्वग्रन्थाशयो **दीपिकायां** स्फुटः । ननु तापिनीयत्वेपि ब्रह्मनिरूपणं भिन्नं न भवतीति तापिनीयनिरूपणं युक्तं तथापि

भाष्यप्रकाशः ।

पतिर्विज्ञापितस्तान् प्रति ब्रह्मवादमुपदिदेश । तत्र 'उपद्रष्टाऽनुमन्तैपः' इत्यनेनाहंप्रत्ययगम्यमात्मानमनूद्य 'सिंहश्चिद्रूप एव' इति तस्य परामेदं विधाय कथमेवमित्याकाङ्क्षायामेतस्य परमेदेन स्वस्योपद्रष्टृत्वाभिमानो वृथेति बोधनाय 'अविकारो ह्युपलब्धा सर्वत्र' इति परमात्मन एवोपद्रष्टृत्वम् । अनेन भ्रमात् स्वस्मिन्नभिमन्यते इति बोधयित्वा, 'न ह्यस्ति द्वैतसिद्धिरात्मैव सिद्धोऽद्वितीयः'

रश्मिः ।

गोपालतापिनीयं वक्तव्यम्, साधनाध्याये फलाध्याये च तस्योक्तेरिति चेन्न । विरोधनिराकरणेध्याये चिद्रूपव्यापकनृसिंहपदवाच्ययोगरहितस्यात्रोक्तेः । पादार्थविचारे योगादरे ना देहः सिंहो मुखे निरूपणीय इति न पूर्णः तत्तापिन्युक्तमपि न पूर्णमतो वेदान्ते तत्तदुपास्यरूपे नृसिंहरूपं श्रेष्ठमवतारविचारे न गोपालादीति सर्वविप्लवः इति चेन्न । प्रतिषेधमात्रत्वात् । तर्हीदं नृसिंहतापिनीयेस्ति । पुराणादौ तु पौराणमपि संभवति । नैतावता योगमात्रेण कादाचित्करूपपरेण सर्वश्रुत्यादिविप्लवोतो रूपप्रतिषेधमात्रत्वे न पूर्णत्वं वेदान्ते तत्तदुपास्ये रूपे नृसिंहरूपं श्रेष्ठं गोपालाद्यक्षराच्छ्रेष्ठं कादाचित्कान्नृसिंहरूपाद्भवत्येवेति सकलशास्त्रैकार्थ्यात् । कर्मणि वेदान्ते योगप्रधाने स्वयं योगोक्तिरस्त्येव । यद्वा नृसिंहतापिनीये पूर्वोक्तं ब्रह्मविदां दृश्यते तु । 'अतीन्द्रियं विप्रकृष्टं व्यवहितं सम्यक् पश्यन्ति योगिनः' इति वाक्यात् । पूर्वोक्तपूर्वपक्षो वेत्थम् । न विलक्षणसूत्रे नृसिंहतापिनीये न नृसिंहोस्य जगतः कारणम् । विलक्षणत्वात् चेतनत्वादस्य च विलक्षणत्वादचेतनत्वात् । विलक्षणत्वं चेत्यादिपूर्ववत् । द्वितीयसूत्रे तु विशेषशब्दव्याख्याने विशेषनृसिंहदेहोपि द्रष्टव्यः । एवं च विशेषानुगतिभ्यां पुराणोक्तविशेषः चिद्रूपेणानुगतिः ताभ्यामिति । अतस्तापिनीयत्वेपि नृसिंहप्रतिपादकत्वेन विशेषभूसजनकत्वेपि सामान्ये उपन्यासः । प्रजापतिरिति संवत्सरः कालः । संहितामते 'स सर्पानसृजत' इति तृतीयाष्टकश्रुतेः संकर्षणात्मा अर्थो विज्ञेयः । 'कालात्मा भगवान् जातः' इति सुबोधिन्याम् । प्रजापतिर्ब्रह्मा 'शब्दब्रह्मेति यं विदुः' स वेदान्ते । उपद्रष्टेति उपद्रष्टानुमन्तैष आत्मेत्यनेन अहमित्यहंप्रत्यगितिप्रत्ययवेद्यं शब्दगम्यं पूर्वखण्डोक्तं नवमखण्डेऽनूद्येत्यर्थः । नृसिंहोपासकस्य तापिनीयानां भक्तानां ज्ञानिनां चाभेदमाहुः **सिंहश्चिद्रूप** एवेति । उपासनया ब्रह्मावरणक्षया भवति । परंतु सोहमित्यभेदभाने प्रतिबन्धकप्रतियोगिभेदस्य विद्यमानत्वाद्भेदः कुत इत्यपेक्षायामाहुः एवेति । 'चिद्रूपस्य शक्तिर्माया व्यामोहिका' तस्या आवरणरूपाया भङ्गस्योक्तत्वान्मायैवकारव्यावर्त्या । माया भेदरूपा । माया च तमोरूपेत्यत्रैव श्रुतिः 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति छान्दोग्ये । तापिनीयानां यथाचारम् । भक्तानां भक्तिरसे संचारिभावः यथा पुष्टौ सर्वात्मभावे 'कृष्णोहं पश्यत गतिम्' इति फलप्रकरणे । माया तु नास्ति । 'न यत्र माया' इति वाक्यात् । एवं मर्यादाभक्तौ सर्वात्मभावे दत्ते भवति । अत्र भजनेनाविद्यानाशः । ज्ञानिनां तु 'जले निमग्नस्य जलपानवत्' अभेदे गणितानन्दानुभवोक्षरात्मता । 'विद्ययाविद्यानाशे तु जीवो मुक्तो भविष्यति' इति । वृथेति विधिवर्जितः । विधिस्तु भगवत्सेवोपयोगिसंसाररूपेहंकारे । परामेदसमानाधिकरणस्वाभिमानस्य 'अन्योसावन्योहमस्मि इति न स वेद' इति अज्ञानत्वश्रावणात् । अविकारस्तु पराभिन्न एवेत्यविकारपदेनाभेदबोधनाय । सर्वत्रेति जीवेष्वपीत्यर्थः । **भ्रमा**दिति यथा पश्याम्यहं स्थूलोहमिति परत्र परावभासो भ्रमः । ननूपद्रष्टेत्यत्र विषयतया विश्वतैजसप्राज्ञेषु वक्तव्येषु सर्वजगतो मायाया आनन्दस्य च विषयत्वेन स्वगतद्वैतापत्तिरिति चेत्तत्राहुः **न** हीति । **सिद्ध** इति

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यभेदं निगमयामास । तत्र भेदः प्रत्यक्षसिद्ध इति नाद्वैतसिद्धिरित्याशङ्कायां प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वाय 'मायया ह्यन्यदिव'इति मायारूपं दोषं तत्र हेतुत्वेनाह 'अन्यदिव' प्रतीयते, न त्वन्यदित्यर्थः । ततो, नन्वस्तु मायाया दोषत्वम्, तथाप्यन्यस्याभावे तया किं प्रत्याय्यम् । न हि खपुष्पमिवात्यन्तासत् प्रत्याययितुं शक्यते । अतः प्रतीतिबलात् सिद्धेन्यस्मिन्नयं जीवो भिन्न एव मन्तव्य इति कथमस्य परमात्माद्वैतसिद्धिरित्याकाङ्क्षायां तत्साधनाय पुनराह 'स वा एष आत्मा पर एवैषैव सर्वम्' इति । ततो, ननु प्रतीतस्य बाधं विना वाक्यमात्रेण मायिकत्वं न प्रतिपत्तुं शक्यत इत्याकाङ्क्षायां तत्साधनाय पुनराह 'तथाहि प्राज्ञे' इति । यथा तैजसे प्रतीयमानं सर्वं प्राज्ञे बाध्यत इति मायिकं तथा विश्वस्मिन् प्रतीतमपि तुरीये बाध्यत इति मायिकं मन्तव्यम् । तेन भेदोपि मायिक इत्यर्थः । तदेतद् व्याकरोति 'सैषाऽविद्या जगत्सर्वमात्मा परमात्मैव' इति । ततो, ननु तत्र निद्रावशादज्ञानसत्तास्तीति तत्रत्यस्य सर्वस्य भेदस्य वाविद्यकत्वं युक्तं जाग्रति सा नास्तीति कथं सर्वस्य मायिकत्वं प्रतिपत्तव्यमित्याकाङ्क्षायां

रश्मिः ।

'मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किंचन' 'मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवम्' इति श्रुतिभ्यां सिद्धः । प्रत्यक्षसिद्ध इति । यथाहुर्नैयायिकाः 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यो भेदानुगमादृते' इति । विषयगतदोषमात्रं न भवत्यतो दोषत्वेन दोषग्रहणम् । करणगतमपि दोष इति दोषत्वेन दोषग्रहणम् । तत्रेति प्रत्यक्षे भ्रमे । आहेति अन्तरासृष्टिमङ्गीकृत्याहेत्यर्थः । अन्यदिति अन्तरमन्यदित्यादिशब्दैर्मायिकी सृष्टिरत्र व्यवह्रियते । भिन्न इति खपुष्पादीतरभेदरूपमायावगाहित्वेन । मन्तव्य इति । ज्ञानस्य निर्विषयत्वाभावेन भ्रमस्य निर्विषयत्वाभावाद्भेदरूपमायाया जीवेष्वेवोपाधित्वेन संबन्धस्य वक्तव्यत्वाच्चैवकारः । पुनरिति न ह्यस्तीत्यनयोक्तं पुनराह । स वा इति । एष विश्वादिपादरूपविषयः । एवं सृष्टिमुक्त्वान्तरालिकसृष्टिमाहुः एषैव सर्वमिति । एषा माया । बाधं विनेति विशेषदर्शनोत्तरं भ्रमस्य बाधदर्शनेन भ्रमत्वमत्र, प्रपञ्चे तु तददर्शनाद्बाधं विनेत्यर्थः । तैजस इति स्वप्नसाक्षिणि । प्राज्ञ इति सुषुप्तिसाक्षिणीत्यर्थः । यत्तदोर्नित्यसंबन्धाद्यथेत्यादिग्रन्थः । तुरीय इति । 'प्रवर्तते यत्र रजस्तमः' इति द्वितीयस्कन्धे । 'न यत्र माया' इति च । अङ्गुल्यादिसंपर्काच्चन्द्रादिद्वैताभासस्तदभावे तदभाववत् । तेनेति उक्तोपपादनेनोत्तरकालीनबुधेन च । सैषेति एषैव सर्वमितिवदान्तरालिकविषया । व्याकरणे विशेषसृष्ट्यनूदिता न सामान्या । आत्मा तुरीयः स परमात्मैव न मायाशबलितः न स्वानन्दभुक् किंतु जगद्व्यापारवर्जम् । न च 'स आत्मा स च विज्ञेयः' इत्यतः प्राक् 'शिवं शान्तमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते' इति श्रावणात्तुरीयः शिव इति वाच्यम् । मन्यन्त इति कर्तृविशेषानुक्तेर्यथाधिकारं शास्त्रार्थात् । शैवमते स्पष्टः । स्वमते 'वेदः शिवः' इति शब्दात्मा । शब्दार्थयोर्नित्यसंबन्धात्कृष्णोपि । तमस्तु तत्र नास्ति । 'प्रवर्तते यत्र रजः' इति वाक्यात् । अत एव शान्तमिति विशेषणम् । कोशे उग्र इति शिवनाम्नः शिवस्तमोधिष्ठात्री । अन्यद्भिन्दिपालाख्यवादे स्पष्टम् । किंच 'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं नृकेसरिविग्रहं कृष्णपिङ्गलमूर्ध्वरेतं विरूपाक्षं शंकरं नीललोहितमुमापतिं पिनाकिनं ह्यमितद्युतिमीशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्यो वै यजुर्वेदवाच्यस्तं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं गच्छति'इति षष्ठखण्डोक्तेः कृष्णादयः शंकरादयो ब्रह्मादयश्च खलेकपोतन्यायेन साकारं ब्रह्म मुख्यया वृत्त्या वदन्तस्तत्प्रतीकानेकशो वदन्तीति सिद्धान्तात् । तत्रेति स्वप्ने । सर्वस्येति भिदो 'मायामात्रमनूद्यान्ते'इति भग-

भाष्यप्रकाशः।

जाग्रत्यपि मायाकृतं पराभवं मायासत्तां चानुभावयति 'स्वप्रकाशोप्यविषयज्ञानत्वाज्ञानन्नेवात्र न विजानात्यनुभूतेर्माया च तमोरूपानुभूतेः' इति। अत्र अविषयज्ञानरूपत्वं जीवस्वरूपस्य स्वप्रकाशत्वे जानत्त्वे च हेतुः। तथा च अहमज्ञ इति जाग्रति विशिष्टानुभवबलात् तत्कृतः पराभवस्तस्याः स्वरूपं सत्ता च बोध्या। तथा च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्दोषतौल्यात् तस्य च मायाख्यदोषस्य निद्राचिन्ताद्यवस्थाभेदेनानुवर्तमानत्वाज्जाग्रत्यपि सर्वस्य स्वस्मिन् परमात्मभेदस्य च मायिकत्वं मन्तव्यमित्यर्थः। ननु तत्कृतपराभवस्य मायायाश्चानुभवादस्तु भेदस्य मायिकत्वम्, परंतु सर्वस्य जगतः कथं मायिकत्वमित्याकाङ्क्षायां जगतस्तथात्वे हेतुबोधनाय तत्स्वरूपमनुभावयन् हेतुस्वरूपमनुभापयति 'तदेतज्जडं मोहात्मकमनन्तं तुच्छं रूपमस्याः' इति।

रश्मिः।

वद्वाक्याद्भेदस्य मायिकत्वमस्तु सर्वस्य कथमिति प्रश्नः। स्वरूपातिरिक्तविषयाभावादाहुरविषयेति। सविषयकमेव ज्ञानमित्यत्र विषये मायाशावल्यमत्र तु कैवल्यरूपत्वमात्मैकरूपत्वं चेति भेदः। तथा च सूत्रे 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' 'आत्मा प्रकरणात्' इति फलाध्याये। जानन्निति 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इति धर्मात्मकज्ञानेन जानन्। स्वयं तु भक्तैः सह निगूढभावकरणं करोति। अत्र नेति जीवद्वारा कर्मफलभोगादत्र प्रपञ्चे सुषुप्तौ वा न। 'द्वा सुपर्णा' इति श्रुतेराहानुभूतेरिति श्रुत्यनुभवः। मायायास्तमोरूपत्वे हेतुरनुभूतेरिति श्रुत्यनुभूतेः। जीवस्वरूपे आभासोक्तं विशदयन्ति स्व- अत्रेति। जीवेति प्रापञ्चिकस जीवस्वरूपस्य। स्वप्रकाशेति न हि ज्ञातं घटं पश्यामीत्यन्य विषयरूपं ज्ञानं स्वप्रकाशं भवति। संयुक्तविषयतासंसर्गजन्यत्वात्। ज्ञातो घटः चक्षुःसंयुक्तः। ज्ञातं जीवं पश्यामीति तु धीरचक्षुःकर्तृविषयम्। 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुः' इति श्रुतेः। अविषयस्य द्वितीयज्ञानस्य च प्रादुर्भूतत्वमिति ज्ञानत्वमित्यर्थः। भावे घञ्। अनुभावयतीति यदुक्तं तद्विशदयन्ति, तथा चेत्यादि अविषयज्ञानत्वे। अनुभूतिपदार्थमाहुः अहमज्ञ इतीति। ज्ञानानुकूलव्यापाराभाववानहमिति। माया च तमोरूपानुभूतेरित्यत्र ज्ञानावरणतमोरूपमायावानित्यनुभूतेः। विशिष्टानुभवेति अज्ञत्वविशिष्टानुभवबलात्। तत्कृत इति मायाकृतः पराभवः, ज्ञानावरणम्, न विजानातीतीत्यस्यार्थः। स्वरूपमिति तमोरूपेति। सत्ता चेति तमोनुभूतेस्तत्सत्ता। दृष्टान्तः स्वप्नः, दार्ष्टान्तिकं जाग्रत्। श्रुतावत्रेत्यस्य सुषुप्तावित्यर्थे वा। जाग्रतीति श्रुतिस्थात्रपदार्थः। दोषमाहुः मायाख्येति। सर्वस्येति अन्तरासृष्टस्य। इत्यर्थ इति। दीपिकायामेतत्कृतायां तु सुषुप्तौ प्राज्ञपरिष्वङ्गेण तदभेद एक एवावतिष्ठत इत्यविषयज्ञानात्मकत्वात्तां स्वं च जानन्नपि एवं जाग्रद्वद्भेदेनात्र सुषुप्तौ न विजानातीति न किंचिदवेदिषमिति स्मरणान्यथानुपपत्त्या तज्जनकोऽज्ञत्वानुभवो हि स्वप्रकाशात्मा भिन्नो निश्चीयते। पाद्मस्य तमसस्तत्राभावेन स्वप्रकाशस्याज्ञत्वापादिका माया च तेनैवानुभवेनावसीयते। 'सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोभिभूतः सुखरूपमेति' इति श्रुत्यन्तरादिति। एवकारस्थले एवंकारमुपन्यस्यात्रशब्दः सुषुप्तिपरत्वेन व्याख्यातः। तत्स्वरूपमिति मायास्वरूपम्। हेत्विति। वाशीवत्करणभूतायाः सृष्टिविशेषे कदाचित्कार्यांश्च स्वरूपं जडादि। तदेतदिति तत्प्रसिद्धं, एतत्समीपतरवर्ति। जडं विषयमप्रकाशं वा। मोहात्मकं स्वकार्यं मोह आत्मा स्वरूपं यस्य रूपस्य। अत्र यद्यज्जनकं तत्तद्गुणकं यद्यद्गुणकं तत्तदात्मकमिति सांख्यव्याप्तिरनुसंधेया। अनन्तं आनन्दवत्। तुच्छमित्यात्मसृष्टिसूचनपूर्वकमस्या रूपमुक्तम्। 'तोदनात्तुच्छमुच्यते' इति पुराणे 'आत्मा तुच्छमुच्यते' इत्यात्मविशेषणात्।

भाष्यप्रकाशः ।

तथा च स्वप्रकाशपरमात्मस्वरूपधर्मविरुद्धैर्जडत्वमोहत्वप्रमाणसंबन्धानर्हत्वैरस्य परमात्मस्वरूपताया अशक्यवचनत्वादस्य मायिकत्वम्, तेनैव तस्याः स्वरूपं तादृशमनुमातव्यमित्यर्थः । ततो नन्वनुभवे तस्याः स्वरूपमावरकमेवानुभूतं तमोरूपत्वान्न तु विक्षेपकमिति कथमयं भ्रम इत्याकाङ्क्षायां तस्यास्तथात्वमप्यनुभूतमेवेत्याह 'व्यञ्जिका नित्यनिवृत्ताऽपि मूढैरात्मैव दृष्टाऽस्य सत्त्वमसत्त्वं च दर्शयति सिद्धत्वासिद्धत्वाभ्यां स्वतन्त्रास्वतन्त्रत्वेन' इति । तथा च परमात्मनः

रश्मिः ।

अन्यथा ब्रह्मैवेदं सर्वं सच्चिदानन्दरूपं सच्चिदानन्दरूपम्' इदं सर्वमिति पूर्वश्रुतेः सर्वपदेनाकारमायिकतां विरुन्धता सह वर्तमानाया व्याकोपस्य वज्रलेपायितत्वात्, अस्या रूपमनुमातव्यमित्यर्थः । भवतीति न क्रियापदम् । ऐश्वर्यादिविपरीतधर्मवज्जीवास्तद्वज्जगत्स्वरूपलक्षणोक्तधर्मविपरीतधर्मवदिति श्रुतिविशेषणैराहुः तथा चेति । स्वप्रकाशत्वं जडविरुद्धो धर्मः । परमात्मत्वं शब्दार्थोभयनिष्ठं द्वयमपि मोहात्मकत्वमनन्तत्वं चेत्युभयविरुद्धो धर्मः । अयं सत्यधर्मः 'सत्यं परं धीमहि' इति वाक्यात् । एतेभ्यः स्वरूपेभ्यः विशिष्टे शक्त्या स्वरूपलक्षणोदितेभ्यो विरुद्धैः । जडत्वेत्यादि । मोहोस्यास्तीति मोहस्तस्य भावो मोहत्वम् । उक्ता व्याप्तिर्वात्र ज्ञेया । प्रमाणेति । एवमुभयत्रानन्तपदार्थौ भवति । सेवाप्रमाणैः प्रत्यक्षादिभिः ये संबन्धाः संयोगः स्वजन्यानुमितिविषयत्वं प्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वं च तेषामनर्हत्वं तैः । नन्वनन्तत्वं परममहत्परिमाणवत्त्वमिति चेत्तत्राहुरस्येति जगतः । तथा चानन्तपदाज्जगत्त्वावच्छेदेनोक्तमनन्तत्वमिति भावः । परममहत्परिमाणं तु नास्ति प्रत्यक्षविरोधात् । मायिकत्वमिति । जगत् परमात्मास्वरूपं जडत्वमोहत्वप्रमाणसंबन्धानर्हत्वेभ्यः, यन्नैवं तन्नैवं ब्रह्मवत् । जगत् मायिकं परमात्मास्वरूपत्वात्, आन्तरालिकवत् । इति मायिकत्वम् । तुच्छत्वं तु न व्याकृतम् । अविरुद्धत्वात् । तेनैवेति मायिकत्वेनैव । मायास्वरूपं जडमोहात्मकानन्ततुच्छम् । मायिकत्वात् । आन्तरालिकवत् । तस्याः स्वरूपं पक्षः, श्रुतौ रूपं पक्षः । तादृशं साध्यम् । अनुमातव्यमिति श्रुतौ क्रियापदबोधकम् । अधुना माया च तमोरूपेत्युक्तं तदत्रैव । अथवात्रापि सत्त्वरजसी तापिनीये भिन्नरूपे स्त इत्याकाङ्क्षायां स्त इत्याहेत्याहुः ततो नन्वित्यादिग्रन्थेन । अनुभव इति अनुभूतेरित्युक्ते । आवरकमिति अहमज्ञ इत्येवं जीवरूपतत्त्वानुसंधानावरकमित्यर्थः । नतु विक्षेपकमिति आत्मभेदात्मकविक्षेपजनकम् । 'जीवस्यानुस्मृतिः सती'इत्युत्तरार्द्धोक्तसोहमिति प्रतीत्यनन्तरं मायासंबन्धेहमज्ञ इत्यज्ञत्वकृतात्मभेदात्मकविक्षेपः । कथमिति जगद्रूपेपि भ्रमः कथमिति प्रश्नः । जगति रजःकार्यात्मकभेददर्शनात् सत्त्वकार्यज्ञानदर्शनाच्च । तथात्वमिति विक्षेपकत्वम्, सात्त्विकज्ञानजनकत्वं च । अनुभूतमिति मूढैः । 'व्यञ्जिका'इत्यादिश्रुतेरर्थमाहुः तथा चेति । सत्त्वरजःकार्यविशिष्टजगद्रूपत्वे च । अत्र चितः व्यामोहिका मायोच्यते । परमात्मन इति । एतेन नित्यनिवृत्तेत्यत्र नित्यात्परमात्मनो निवृत्तेति पञ्चमीसमास उक्तः । 'अजामेकाम्'इति श्रुतेः । 'असक्तं सर्वभृच्चैव'इति गीता । तेन मायिकसृष्टिकर्त्रीयं न तु करणभूतात्र । मुह वैचित्ये । विगतस्मरणैः ध्रुवस्मृतिरहितैः तदाहुरज्ञानिभिरिति । अन्यदपि ज्ञानं ग्राह्यम् । दृष्टेति 'ज्ञानकाशया'इति श्रीभागवते । अत्रात्मा विशेषणविशेष्यसंबन्धावगाहिज्ञानं तत्र परमात्मातिरिक्तसंबन्ध उत्पादितो वक्तव्यः स च भेदात्मकः । अभेदस्य मायानाश्यत्वात् । एवकारस्येत्थं चमतीत्यर्थोपि । श्रुतिप्रामाण्याद्दृष्टेत्यपि तदाहुः

भाष्यप्रकाशः।

जाग्रत्यपि मायाकृतं पराभवं मायासत्तां चानुभावयति 'स्वप्रकाशोप्यविषयज्ञानत्वाज्ञानन्नेव ह्यत्र न विजानात्यनुभूतेर्माया च तमोरूपानुभूतेः' इति। अत्र अविषयज्ञानरूपत्वं जीवस्वरूपस्य स्वप्रकाशत्वे जानत्त्वे च हेतुः। तथा च अहमज्ञ इति जाग्रति विशिष्टानुभवबलात् तत्कृतः पराभवस्तस्याः स्वरूपं सत्ता च बोध्या। तथा च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्दोषतौल्यात् तस्य च मायाख्यदोषस्य निद्राचिन्ताद्यवस्थाभेदेनानुवर्तमानत्वाज्जाग्रत्यपि सर्वस्य स्वस्मिन् परमात्मभेदस्य च मायिकत्वं मन्तव्यमित्यर्थः। ननु तत्कृतपराभवस्य मायायाश्चानुभवादस्तु भेदस्य मायिकत्वम्, परंतु सर्वस्य जगतः कथं मायिकत्वमित्याकाङ्क्षायां जगतस्तथात्वे हेतुबोधनाय तत्स्वरूपमनुभावयन् हेतुस्वरूपमनुमापयति 'तदेतज्जडं मोहात्मकमनन्तं तुच्छं रूपमस्याः' इति।

रश्मिः।

यद्वाक्याद्भेदस्य मायिकत्वमस्तु सर्वस्य कथमिति प्रश्नः। स्वरूपातिरिक्तविषयाभावादाहुरविषयेति। सविषयकमेव ज्ञानमित्यत्र विषये मायाशाबल्यमत्र तु कैवल्यरूपत्वमात्मैकरूपत्वं चेति भेदः। तथा च सूत्रे 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' 'आत्मा प्रकरणात्' इति फलाध्याये। जानन्निति 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इति धर्मात्मकज्ञानेन जानन्। स्वयं तु भक्तैः सह निगूढभावकरणं करोति। अत्र नेति जीवद्वारा कर्मफलभोगादत्र प्रपञ्चे सुषुप्तौ वा न। 'द्वा सुपर्णा' इति श्रुतेराहानुभूतेरिति श्रुत्यनुभवः। मायायास्तमोरूपत्वे हेतुरनुभूतेरिति श्रुत्यनुभूतेः। जीवस्वरूपे आभासोक्तं विशदयन्ति स्व अत्रेति। जीवेति प्रापञ्चिकस्य जीवस्वरूपस्य। स्वप्रकाशेति न हि ज्ञातं घटं पश्यामीत्य विषयरूपं ज्ञानं स्वप्रकाशं भवति। संयुक्तविषयतासंसर्गजन्यत्वात्। ज्ञातो घटः चक्षुःसंयुक्तः ज्ञातं जीवं पश्यामीति तु धीरचक्षुःकर्तृविषयम्। 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुः' इति श्रुतेः। अविषयस्य द्वितीयज्ञानस्य च प्रादुर्भूतत्वमिति ज्ञानत्वमित्यर्थः। भावे घञ्। अनुभावयतीति यदुक्तं तद्विशदयन्ति, तथा चेत्यादि अविषयज्ञानत्वे। अनुभूतिपदार्थमाहुः अहमज्ञ इतीति। ज्ञानानुकूलव्यापाराभाववानहमिति। माया च तमोरूपानुभूतेरित्यत्र ज्ञानावरणतमोरूपमायावानित्यनुभूतेः। विशिष्टानुभवेति अज्ञत्वविशिष्टानुभवबलात्। तत्कृत इति मायाकृतः पराभवः, ज्ञानावरणम्, न विजानातीतीत्यस्यार्थः। स्वरूपमिति तमोरूपेति। सत्ता चेति तमोनुभूतेस्तत्सत्ता। दृष्टान्तः स्वप्नः, दार्ष्टान्तिकं जाग्रत्। श्रुतावत्रेत्यस्य सुषुप्तावित्यर्थे वा। जाग्रतीति श्रुतिस्थात्रपदार्थः। दोषमाहुः मायाख्येति। सर्वस्येति अन्तरासृष्टस्य। इत्यर्थ इति। दीपिकायामेतत्कृतायां तु सुषुप्तौ प्राज्ञपरिष्वङ्गेण तदभेद एक एवावतिष्ठत इत्यविषयज्ञानात्मकत्वात्तां स्वं च जानन्नपि एवं जाग्रद्भेदेनात्र सुषुप्तौ न विजानातीति न किंचिदवेदिषमिति स्मरणान्यथानुपपत्त्या तज्जनकोऽज्ञत्वानुभवो हि स्वप्रकाशात्मा भिन्नो निश्चीयते। घातस्य तमसस्तत्राभावेन स्वप्रकाशस्याज्ञत्वापादिका माया च तेनैवानुभवेनावसीयते। 'सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोभिभूतः सुखरूपमेति' इति श्रुत्यन्तरादिति। एवकारस्थले एवंकारमुपन्यस्यात्रशब्दः सुषुप्तिपरत्वेन व्याख्यातः। तत्स्वरूपमिति मायास्वरूपम्। हेत्विति। वाशीवत्करणभूतायाः सृष्टिविशेषे कदाचित्कर्त्र्याश्च स्वरूपं जडादि। तदेतदिति तत्प्रसिद्धं एतत्समीपतरवर्ति। जडं विषयमप्रकाशं वा। मोहात्मकं स्वकार्यं मोह आत्मा स्वरूपं यस्य रूपस्य। यत्र यद्ग्गुणकं तत्तद्गुणकं यद्गुणकं तत्तदात्मकमिति सांख्यव्याप्तिरनुसंधेया। अनन्तं आनन्दवत्। तुच्छमित्यात्मसृष्टिसूचनपूर्वकमस्या रूपमुक्तम्। 'तोदनात्तुच्छमुच्यते' इति पुराणे 'आत्मा तुच्छमुच्यते' इत्यात्मविशेषणात्।

भाष्यप्रकाशः ।

तथा च स्वप्रकाशपरमात्मस्वरूपधर्मविरुद्धैर्जडत्वमोहत्वप्रमाणसंबन्धानर्हत्वैरस्य परमात्मस्वरूपताया अशक्यवचनत्वादस्य मायिकत्वम्, तेनैव तस्याः स्वरूपं तादृशमनुमातव्यमित्यर्थः । ततो नन्वनुभवे तस्याः स्वरूपमावरकमेवानुभूतं तमोरूपत्वान्न तु विक्षेपकमिति कथमयं भ्रम इत्याकाङ्क्षायां तस्यास्तथात्वमप्यनुभूतमेवेत्याह 'व्यञ्जिका नित्यनिवृत्ताऽपि मूढैरात्मैव दृष्टाऽस्य सत्त्वमसत्त्वं च दर्शयति सिद्धत्वासिद्धत्वाभ्यां स्वतन्त्रास्वतन्त्रत्वेन' इति । तथा च परमात्मनः

रश्मिः ।

अन्यथा ब्रह्मैवेदं सर्वं सच्चिदानन्दरूपं सच्चिदानन्दरूपम्' इदं सर्वमिति पूर्वश्रुतेः सर्वपदेनाकारमायिकतां विरुन्धता सह वर्तमानाया व्याकोपस्य वज्रलेपायितत्वात्, अस्या रूपमनुमातव्यमित्यर्थः । भवतीति न क्रियापदम् । ऐश्वर्यादिविपरीतधर्मवज्जीवास्तद्वज्जगत्स्वरूपलक्षणोक्तधर्मविपरीतधर्मवदिति श्रुतिविशेषणैराहुः **तथा** चेति । स्वप्रकाशत्वं जडविरुद्धो धर्मः । परमात्मत्वं शब्दार्थोभयनिष्ठं द्वयमपि मोहात्मकत्वमनन्तत्वं चेत्युभयविरुद्धो धर्मः । अयं सत्यधर्मः 'सत्यं परं धीमहि' इति वाक्यात् । एतेभ्यः स्वरूपेभ्यः विशिष्टे शक्त्या स्वरूपलक्षणोदितेभ्यो **विरुद्धैः** । जडत्वेत्यादि । मोहोस्यास्तीति मोहस्तस्य भावो **मोहत्वम्** । उक्ता व्याप्तिर्वात्र ज्ञेया । **प्रमाणे**ति । एवमुभयत्रानन्तपदार्थो भवति । सेवांप्रमाणैः प्रत्यक्षादिभिः ये **संबन्धाः** संयोगः स्वजन्यानुमितिविषयत्वं प्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वं च तेषा**मनर्हत्वं** तैः । नन्वनन्तत्वं परममहत्परिमाणवत्त्वमिति चेत्तत्राहु**रस्ये**ति जगतः । तथा चानन्तपदाज्जगत्त्वावच्छेदेनोक्तमनन्तत्वमिति भावः । परममहत्परिमाणं तु नास्ति प्रत्यक्षविरोधात् । **मायिकत्वमि**ति । जगत् परमात्मास्वरूपं जडत्वमोहत्वप्रमाणसंबन्धानर्हत्वेभ्यः, यन्नैवं तन्नैवं ब्रह्मवत् । जगत् मायिकं परमात्मास्वरूपत्वात्, आन्तरालिकवत् । इति मायिकत्वम् । तुच्छत्वं तु न व्याकृतम् । अविरुद्धत्वात् । **तेनैवे**ति मायिकत्वेनैव । मायास्वरूपं जडमोहात्मकानन्ततुच्छम् । मायिकत्वात् । आन्तरालिकवत् । तस्याः स्वरूपं पक्षः, श्रुतौ रूपं पक्षः । **तादृशं** साध्यम् । **अनुमातव्य**मिति श्रुतौ क्रियापदबोधकम् । अधुना माया च तमोरूपेत्युक्तं तदत्रैव । अथवात्रापि सत्त्वरजसी तापिनीये भिन्नरूपे स्त इत्याकाङ्क्षायां स्त इत्याहेत्याहुः **ततो नन्वि**त्यादिग्रन्थेन । **अनुभव** इति अनुभूतेरित्युक्ते । **आवरक**मिति अहमज्ञ इत्येवं जीवरूपतत्त्वानुसंधानावरकमित्यर्थः । **नतु विक्षेपक**मिति आत्मभेदात्मकविक्षेपजनकम् । 'जीवस्यानुस्मृतिः सती'इत्युत्तरार्द्धोक्तसोहमिति प्रतीत्यनन्तरं मायासंबन्धेहमज्ञ इत्यज्ञत्वकृतात्मभेदात्मकविक्षेपः । **कथ**मिति जगद्रूपेपि भ्रमः कथमिति प्रश्नः । जगति रजःकार्यात्मकभेददर्शनात् सत्त्वकार्यज्ञानदर्शनाच्च । **तथात्व**मिति विक्षेपकत्वम्, सात्त्विकज्ञानजनकत्वं च । **अनुभूत**मिति मूढैः । 'व्यञ्जिका'इत्यादिश्रुतेरर्थमाहुः **तथा** चेति । सत्त्वरजःकार्यविशिष्टजगद्रूपत्वे च । अत्र चितः व्यामोहिका मायोच्यते । **परमात्मन** इति । एतेन नित्यनिवृत्तेत्यत्र नित्यात्परमात्मनो निवृत्तेति पञ्चमीसमास उक्तः । 'अजामेकाम्'इति श्रुतेः । 'असक्तं सर्वभृच्चैव'इति गीता । तेन मायिकसृष्टिकर्त्रीयं न तु करणभूतात्र । मुह वैचित्त्ये । विगतस्मरणैः ध्रुवस्मृतिरहितैः तदाहुरज्ञानिभिरिति । अन्यदपि ज्ञानं ग्राह्यम् । **दृष्टे**ति 'ज्ञानकाशया'इति श्रीभागवते । अत्रात्मा विशेषणविशेष्यसंबन्धावगाहिज्ञानं तत्र परमात्मातिरिक्तसंबन्ध उत्पादितो वक्तव्यः स च भेदात्मकः । अभेदस्य मायानाश्यत्वात् । एवकारस्येत्थं वमतीत्यर्थोपि । श्रुतिप्रामाण्याद्दृष्टेत्यपि तदाहुः

भाष्यप्रकाशः ।

सकाशान्निवृत्तापि सा मूढैरज्ञानिभिरात्मैव दृष्टा आत्मभेदात्मकं विक्षेपमुत्पादयन्त्येवेयं दृष्टा । अतो भेदस्यैवाश्रापि जडत्वादिविशिष्टस्य व्यञ्जिका सती, अस्य जगतः साङ्ख्यरीतिकसिद्धत्वनैयायिकादिरीतिकासिद्धत्वाभ्यां मीमांसकप्रतिपन्नस्वतन्त्रत्वमायावादिप्रतिपन्नास्वतन्त्रत्वेन च

रश्मिः ।

आत्मभेदात्मकमित्यादि । एतेन सत्त्वतमोभ्यामनपहतं रजो विक्षेपशक्तिः स विक्षेपो न विवक्षितः । आत्मनोऽभिन्नाक्षरस्य जीवजडभेदानां व्युचरितानां संबन्धरूपभेदानामपि आत्मानः स्वरूपाणि येन कालकृतमायाधर्मक्षोभरूपविक्षेपेण स आत्मभेदात्मकस्तम् । एवकारतात्पर्यार्थपूर्वकमाहुः उत्पादयन्तीत्यादिना । ज्ञानकाशा एव । इत्थं वमतीत्येवकारः यौगिकार्थः । रूढार्थकमाहुः एवेति । अवधारणं रूढार्थः । दृष्टपदालभ्यमाहुः इयमिति । दर्शनं प्रत्यक्षम् । इदमस्तु प्रत्यक्षभेदरूपमिति । अस्येति जगतः, आत्मसृष्टिव्यतिरिक्तस्य । व्यञ्जिकेति सर्वरूपभगवत्संबन्धात्सर्वप्रतिकृतिरूपेत्यर्थः । मूलरूपोपरि संचायकरूपेति यावत् । तदेतत् 'सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणाश्रयः' इत्यस्य सुबोधिन्यां स्फुटम्, तत्रापि 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः' इति मतमत्र सिद्धं भविष्यतीत्युक्त्वोक्तम् । अस्येति श्रौतमिदं व्याख्येयं पदम् । सत्त्वमसत्त्वं च दर्शयतीत्यनयोपनिषदन्तरोक्ता सदसती माया स्मारिता । सती सात्त्विकी । असती तामसी । पदार्थसत्त्वदर्शिका सती । उत्तरकालिकबाधेनासती । राजसी त्वग्रे वक्तव्या । हेतुपूर्वकं व्याकुर्वन्ति । अत्रान्यख्यातिर्न । ज्ञानकाशा यतो माया न तु स्वरूपलक्षणलक्षिता । अतो यां कांचित् ख्यातिमाहुः साङ्ख्यरीतिकेति । साङ्ख्यरीतिरिव रीतिर्यस्य सिद्धत्वस्य । अयमर्थः । तमोरूपा मायेत्युक्तं तमःकार्यं भ्रमः स च ब्रह्मत्वप्रकारकब्रह्मविशेष्यकज्ञाने ब्रह्मविदामपि घटत्वादिप्रकारकं ज्ञानं जायते तच्च तदभाववति तत्प्रकारकत्वाद्भ्रमः । इयमन्यख्यातिर्न । बुद्धेः ख्यातिः सा, माया तु करणमिति । अतो ग्रहस्मरणात्मिका ख्यातिः । अतः शुक्तौ रजतत्ववत् ब्रह्मणि संचायकजगद्रूपो भ्रमः । स च ब्रह्मग्रहः घटत्वादिस्मरणमिति सांख्यरीतिकं सिद्धत्वम् । अनेन सत्त्वम् । अन्यथा खपुष्पमपि स्मरेत् । ननु तर्हि घटादिज्ञानवद्ब्रह्मविदामपि भ्रमो न निवर्तेत तत्तद्विशेषदर्शनेपीत्यत आहुः नैयायिकेति । नैयायिकादिरीतिरिव रीतिर्यस्यासिद्धत्वस्य । आदिपदेन मायावादी । अयमर्थः । विशेषदर्शनेन ब्रह्मविदां घटत्वादिस्मरणनिवृत्तिः विद्ययाऽविद्यानाशात् । ब्रह्मत्वप्रकारकब्रह्मविशेष्यकज्ञानात् । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति श्रुतेः । तथा चासिद्धत्वं घटत्वादीनामन्यथाख्यातेः । अन्यप्रकारस्तु न तिष्ठति बहुकालम् । अनिर्वचनीयान्यथाख्यातेरसिद्धत्वं सुज्ञेयम् । अतो विशेषदर्शनेन निवर्ततामित्यर्थः । अनेनासत्त्वम् । अन्यथा न निवर्तेत । कार्यविषय उक्त्वा मायाविषय आहुः मीमांसकेति । स्वसिद्धान्ते माया स्वतन्त्रा कर्तृरूपा, अस्वतन्त्रा कार्यरूपा बहिः क्षिप्ता बुद्धिः, तयोर्भ्रमे समाहारः । यथाहुः ख्यातिवादे पुरुषोत्तमाः । 'यन्मायया बहिः क्षिप्ता ख्यायते बुद्धिरर्थवत्' इति । 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति पाणिनीयसूत्रात्कर्त्री । माययेत्युक्त्या स्वतन्त्रा । बुद्धिस्त्वस्वतन्त्रा, कर्मत्वात् । भ्रमे उभयोः समाहारः । अयं भ्रमो मूलरूपे संभवति मूलरूपोपरि संचायकरूपे भ्रमेपि स्वतन्त्रास्वतन्त्रत्वेनेत्येव । तथाहि मीमांसका हि जीवानां भेदं वदन्त एकमीश्वरं न मन्यन्ते । कर्मातिरिक्तस्य तस्याभावं च । तत्तु वेदान्तेऽविद्यावता कृतमवीर्यवत्तरं भवति । अतोत्र स्वतन्त्रं कर्म । प्रवाहानादित्वात् । अविद्यावत्कृतत्वान्माया । 'धर्मः प्रोज्झितकैतवोत्र' इत्यत्र सुबोधिन्यां द्रष्टव्यम् । एतदुक्तं मीमांसकमतिपन्नस्वतन्त्रत्वेत्यनेन ग्रन्थेन । मायावादीति ।

भाष्यप्रकाशः ।

सत्त्वमसत्त्वं च दर्शयतीति तयैवायं भेदवादादिप्रतिपन्नजगद्रूपोऽपि भ्रम इत्यर्थः । ततो ननु तस्याः कथमेवं जगद्रूपो भेदरूपश्च परिणाम इत्याकाङ्क्षायामुभयं दृष्टान्तेनाह 'सैषा वटबीजसामान्यवदनेकवटशक्तिरेकैव' इति । तथा च सामर्थ्येनैकस्या अनेकविधः परिणाम इत्यर्थः । अत्रापि कश्चिदर्थोऽतिगोप्य इति विशेषबोधनाय दृष्टान्तं व्याकृत्य दार्ष्टान्तिके केन-चिदंशेन योजयति 'तद्यथा वटबीजसामान्यमेकमनेकान् स्वाव्यतिरिक्तान् वटान् स्वबीजानुत्पाद्य तत्र तत्र पूर्णं संतिष्ठत्येवमेवैषा माया स्वाव्यतिरिक्तानि परिपूर्णानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा

रश्मिः ।

सोपाधिके कर्तृत्वात्साऽस्वतन्त्रा । एतादृशस्वतन्त्रास्वतन्त्रत्वसमाहारः मूलरूपोपरि संचायकरूपेति । सत्त्वमित्यादि कार्यरूपेऽसिद्धत्वेन मायारूपे स्वतन्त्रास्वतन्त्रत्वेन सत्त्वं दर्शयति । कार्यरूपेऽसि-द्धत्वेन मायारूपे स्वतन्त्रास्वतन्त्रत्वेनासत्त्वं दर्शयतीत्यर्थः । करणत्वं मत्वाहुः तयैवेति । स्वसृतो मायाभेदो वारितः । मायान्तरव्यवच्छेदक एवकार इति । भेदवादो नैयायिकादीनाम् । आदि-पदेन संसारः । तदादिप्रतिपन्नः जगत्प्रतिनिधितया प्राप्तः । प्रसिद्धजगति रूपमस्य भेदसंसारादि-ज्ञानरूपभ्रमस्य । अपिशब्देन मूलरूपोपरि संचायकभ्रमस्य समुच्चयः । अस्याः शक्तित्वेनोप-स्थितौ सदानन्दस्य जगत्कर्त्री शक्तिर्द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये उक्ता तद्व्यावृत्त्यर्थमग्रिमग्रन्थमवतारयन्ति ततो नन्विति । वटबीजेति । तेन चिदंशशक्तिर्व्यामोहिका मायेत्युक्तम् । वटः शस्तः शिवः चित्, 'वेदः शिवः शिवो वेदः' इति वाक्यात् । 'नाम चिद्विवक्तन' इत्यृग्वेदे । वटबीजयोः सामान्यम् । 'वटान् स्वबीजान्' इति वक्ष्यमाणश्रुतेः, तद्वत् । 'नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यम्' इति सामान्यलक्षणादनेकवटशक्तिरेकैव । व्यामोहिका चिदंशस्य शक्तिरिति वटरूपरुद्रश्चिद्रूप उक्तः । सामर्थ्येनेति दृष्टान्तसामर्थ्येन । अत्रापीति व्यञ्जिकेतिश्रुतिवदत्रापि । अतिगोप्य इति 'भक्तिरहस्यभजनं तदिहामुत्र फलभोगनैराश्येन....मन:कल्पनमेतदेव च नैःकर्म्यम्' इति पाठे न तु भक्ति-रस्य भजनमिति पाठे तदेव 'उत्कर्षश्चापि वैराग्ये हरेरपि हरिर्यदि' इत्युक्तः । ननु शृङ्गारो भगवान् सृष्टि-कर्तेति चेन्न । इच्छासृष्टिः शृङ्गारः प्राज्ञ इति न किंचिदेतत् । अयमपि गोप्यः । तद्विद एव जानन्ति यतः । तदुक्तं 'स्वरूपलाभान्न परं विद्यते' इति 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्' इति च । सायुज्यमोक्षरूपत्वा-द्भगवतः । जीवानामात्मनां चाक्षरात्मकत्वात् । पुरुषोत्तमस्यान्यत्वात् । अदृश्यत्वाधिकरणोक्तः 'क्वेमाः स्त्रियोऽवनचरीः' इत्यत्र निरूपितमित्यलम् । वटबीजसामान्येति योजयति तद्यथेति । पूर्णमिति वटत्वं बीजत्वमेकं नित्यमनेकानुगतमिति पूर्णम् । वतिप्रत्ययार्थं योजयति एवमेवेति । अनेकवटेत्यस्या अर्थ एषा मायेति । यथा सामान्यमात्मा वैयाकरणमत एवं मायात्मरूपा ज्ञानकाशा यतः । परिपूर्णानीति परीति मूलरूपम् । पूर्णानीति सामान्यस्थानापन्नमायाविशिष्टानि । क्षेत्राणि शरीराणि । दर्शयित्वेत्याधुनिकमायाविवत् । ईशदेहे ईशं तमोरूपा तमोधिष्ठातारं करोति । जीवं स्वस्या उपाधित्वनिर्वाहायाणुबहुरूपमप्येकं व्यापकं बृहदारण्यकोक्तं क्रोधमयं करोति । तमोरूपत्वा-देव । क्रोधमयोऽक्रोधमय इति बृहदारण्यके शान्तोपि जीवः 'शान्तं शिवं चतुर्थं मन्यन्ते' इति शान्तः

भाष्यप्रकाशः ।

सकाशान्निवृत्तापि सा मूढैरज्ञानिभिरात्मैव दृष्टा आत्मभेदात्मकं विक्षेपमुत्पादयन्त्येवेयं दृष्टा । अतो भेदस्यैवास्यापि जडत्वादिविशिष्टस्य व्यञ्जिका सती, अस्य जगतः साङ्ख्यरीतिकसिद्धत्वनैयायिकादिरीतिकासिद्धत्वाभ्यां मीमांसकप्रतिपन्नस्वतन्त्रत्वमायावादिप्रतिपन्नासतन्त्रत्वेन च

रश्मिः ।

आत्मभेदात्मकमित्यादि । एतेन सत्त्वतमोभ्यामनपहतं रजो विक्षेपशक्तिः स विक्षेपो न विवक्षितः । आत्मनोऽभिन्नाक्षरस्य जीवजडभेदानां व्युच्चरितानां संबन्धरूपभेदानामपि आत्मानः स्वरूपाणि येन कालकृतमायाधर्मक्षोभरूपविक्षेपेण स आत्मभेदात्मकस्तम् । एवकारतात्पर्यार्थपूर्वकमाहुः उत्पादयन्तीत्यादिना । ज्ञानकाशा एव । इत्थं वमतीत्येवकारः यौगिकार्थः । रूढार्थकमाहुः एवेति । अवधारणं रूढार्थः । दृष्टपदालभ्यमाहुः इयमिति । दर्शनं प्रत्यक्षम् । इदमस्तु प्रत्यक्षभेदरूपमिति । अस्येति जगतः, आत्मसृष्टिव्यतिरिक्तस्य । व्यञ्जिकेति सर्वरूपभगवत्संबन्धात्सर्वप्रतिकृतिरूपेत्यर्थः । मूलरूपोपरि संचायकरूपेति यावत् । तदेतत् 'सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रयः' इत्यस्य सुबोधिन्यां स्फुटम्, तत्रापि 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः' इति मतमत्र सिद्धं भविष्यतीत्युक्त्वोक्तम् । अस्येति श्रौतमिदं व्याख्येयं पदम् । सत्त्वमसत्त्वं च दर्शयतीत्यनयोपनिषदन्तरोक्ता सदसती माया स्मारिता । सती सात्त्विकी । असती तामसी । पदार्थसत्त्वदर्शिका सती । उत्तरकालिकबाधेनासती । राजसी त्वग्रे वक्तव्या । हेतुपूर्वकं व्याकुर्वन्ति । अत्रान्यख्यातिर्न । ज्ञानकाशा यतो माया न तु स्वरूपलक्षणलक्षिता । अतो यां कांचित् ख्यातिमाहुः साङ्ख्यरीतिकेति । साङ्ख्यरीतिरिव रीतिर्यस्य सिद्धत्वस्य । अयमर्थः । तमोरूपा मायेत्युक्तं तमःकार्यं भ्रमः स च ब्रह्मत्वप्रकारकब्रह्मविशेष्यकज्ञाने ब्रह्मविदामपि घटत्वादिप्रकारकं ज्ञानं जायते तच्च तदभाववति तत्प्रकारकत्वाद्भ्रमः । इयमन्यख्यातिर्न । बुद्धेः ख्यातिः सा, माया तु करणमिति । अतो ब्रह्मस्मरणात्मिका ख्यातिः । अतः शुक्तौ रजतत्ववत् ब्रह्मणि संचायकजगद्रूपो भ्रमः । स च ब्रह्मप्रदः घटत्वादिस्मरणमिति सांख्यरीतिकं सिद्धत्वम् । अनेन सत्त्वम् । अन्यथा खपुष्पमपि स्मरेत् । ननु तर्हि घटादिज्ञानवद्ब्रह्मविदामपि भ्रमो न निवर्तेत तद्विशेषदर्शनेनेत्यत आहुः नैयायिकेति । नैयायिकादिरीतिरिव रीतिर्यस्यासिद्धत्वस्य । आदिपदेन मायावादी । अयमर्थः । विशेषदर्शनेन ब्रह्मविदां घटत्वादिस्मरणनिवृत्तिः विषयाऽविद्यानाशात् । ब्रह्मत्वप्रकारकब्रह्मविशेष्यकज्ञानात् । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति श्रुतेः । तथा चासिद्धत्वं घटत्वादीनामन्यथाख्यातेः । अन्यप्रकारस्तु न तिष्ठति बहुकालम् । अनिर्वचनीयान्यथाख्यातेरसिद्धत्वं सुज्ञेयम् । अतो विशेषदर्शनेन निवर्तनादित्यर्थः । अनेनासत्त्वम् । अन्यथा न निवर्तेत । कार्यविषय उक्त्वा मायाविषय आहुः मीमांसकेति । स्वसिद्धान्ते माया स्वतन्त्रा कर्तृरूपा, अस्वतन्त्रा करणरूपा बहिः क्षिप्ता बुद्धिः, तयोर्भ्रमे समाहारः । यथाहुः ख्यातिवादे पुरुषोत्तमाः । 'यन्मायया बहिः क्षिप्ता ख्यापते बुद्धिरर्थवत्' इति । 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति पाणिनीयसूत्रात्कर्त्री । माययेत्युक्त्या स्वतन्त्रा । बुद्धिरस्वतन्त्रा, कर्मत्वात् । भ्रमे उभयोः समाहारः । अयं भ्रमो मूलरूपे संभवति मूलरूपोपरि संचायकरूपे भ्रमेति स्वतन्त्रास्वतन्त्रत्वेनेत्येव । तथाहि मीमांसका हि जीवानां भेदं वदन्त एकमीश्वरं न मन्यन्ते । कर्मातिरिक्तस्य तत्साधारं च । तत्तु वेदान्तेऽविद्यावता कृतमवीर्यवत्तरं भवति । अतोत्र स्वतन्त्रं कर्म । प्रवाहानादित्वात् । अविद्यावत्कृतत्वान्माया । 'धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र' इत्यत्र सुबोधिन्यां द्रष्टव्यम् । एतदुक्तं मीमांसकप्रतिपन्नस्वतन्त्रत्वेत्यनेन ग्रन्थेन । मायावादीति ।

भाष्यप्रकाशः।

सत्त्वमसत्त्वं च दर्शयतीति तयैवायं भेदवादादिप्रतिपन्नजगद्रूपोऽपि भ्रम इत्यर्थः। ततो ननु तस्याः कथमेवं जगद्रूपो भेदरूपश्च परिणाम इत्याकाङ्क्षायामुभयं दृष्टान्तेनाह 'सैषा वटबीजसामान्यवदनेकवटशक्तिरेकैव' इति। तथा च सामर्थ्येनैकस्या अनेकविधः परिणाम इत्यर्थः। अत्रापि कश्चिदर्थोऽतिगोप्य इति विशेषबोधनाय दृष्टान्तं व्याकृत्य दार्ष्टान्तिके केनचिदंशेन योजयति 'तद्यथा वटबीजसामान्यमेकमनेकान् स्वाव्यतिरिक्तान् वटान् स्वबीजानुत्पाद्य तत्र तत्र पूर्णं संतिष्ठत्येवमेवैषा माया स्वाव्यतिरिक्तानि परिपूर्णानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा

रश्मिः।

सोपाधिके कर्तृत्वात्साऽस्वतन्त्रा। एतादृशस्वतन्त्रास्वतन्त्रत्वसमाहारः मूलरूपोपरि संचायकरूपेति। **सत्त्वमित्यादि** कार्यरूपेऽसिद्धत्वेन मायारूपे स्वतन्त्रास्वतन्त्रत्वेन सत्त्वं दर्शयति। कार्यरूपेऽसिद्धत्वेन मायारूपे स्वतन्त्रास्वतन्त्रत्वेनासत्त्वं दर्शयतीत्यर्थः। करणत्वं मत्वाहुः **तयैवेति**। स्पष्टतो मायाभेदो वारितः। मायान्तरव्यवच्छेदक एवकार इति। **भेदवादो** नैयायिकादीनाम्। **आदि**पदेन संसारः। तदादि**प्रतिपन्नः जगत्**प्रतिनिधितया प्राप्तः। प्रसिद्धजगत्ति **रूप**मस्य भेदसंसारादिज्ञानरूपभ्रमस्य। **अपि**शब्देन मूलरूपोपरि संचायकभ्रमस्य समुच्चयः। अस्याः शक्तित्वेनोपस्थितौ सदानन्दस्य जगत्कर्त्री शक्तिर्द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये उक्ता तद्व्यावृत्त्यर्थमग्रिमग्रन्थमवतारयन्ति **ततो नन्विति**। **वटबीजेति**। तेन चिदंशशक्तिर्व्यामोहिका मायेत्युक्तम्। वटः शास्ः शिवः चित्, 'वेदः शिवः शिवो वेदः' इति वाक्यात्। 'नाम चिद्विवक्तन' इत्यृग्वेदे। **वटबीजयोः सामान्यम्**। 'वटान् स्वबीजान्' इति वक्ष्यमाणश्रुतेः, तद्वत्। 'नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यम्' इति सामान्यलक्षणादनेकवटशक्तिरेकैव। व्यामोहिका चिदंशस्य शक्तिरिति वटरूपरुद्रश्चिद्रूप उक्तः। **सामर्थ्येनेति** दृष्टान्तसामर्थ्येन। **अत्रापीति** व्यञ्जिकेतिश्रुतिवदत्रापि। **अतिगोप्य** इति 'भक्तिरहस्यभजनं तदिहामुत्र फलभोगनैराश्येन....मनःकल्पनमेतदेव च नैःकर्म्यम्' इति पाठे न तु भक्तिरस्य भजनमिति पाठे तदेव 'उत्कर्षश्चापि वैराग्ये हरेरपि हरिर्यदि' इत्युक्तः। ननु शृङ्गारो भगवान् सृष्टिकर्तेति चेन्न। इच्छासृष्टिः शृङ्गारः प्राज्ञ इति न किंचिदेतत्। अयमपि गोप्यः। तद्विद एव जानन्ति यतः। तदुक्तं 'स्वरूपलाभान्न परं विद्यते' इति 'सोश्नुते सर्वान्कामान्' इति च। सायुज्यमोक्षरूपत्वाद्भगवतः। जीवानामात्मनां चाक्षरात्मकत्वात्। पुरुषोत्तमस्यान्यत्वात्। अदृश्यत्वाधिकरणोक्तः 'क्वेमाः स्त्रियोऽवनचरीः' इत्यत्र निरूपितमित्यलम्। वटबीजसामान्येति योजयति **तद्यथेति**। **पूर्णमिति** वटत्वं बीजत्वमेकं नित्यमनेकानुगतमिति पूर्णम्। वतिप्रत्ययार्थं योजयति **एवमेवेति**। अनेकवटेत्यस्या अर्थ **एषा मायेति**। यथा सामान्यमात्मा वैयाकरणमत एवं मायात्मरूपा ज्ञानकाशा यतः। **परिपूर्णानीति परी**ति मूलरूपम्। **पूर्णानीति** सामान्यस्थानापन्नमायाविशिष्टानि। **क्षेत्राणि** शरीराणि। **दर्शयित्वे**त्याधुनिकमायाविवत्। ईशदेहे ईशं तमोरूपा तमोधिष्ठातारं करोति। जीवं स्वस्या उपाधित्वनिर्वाहायाणुबहुरूपमप्येकं व्यापकं बृहदारण्यकोक्तं क्रोधमयं करोति। तमोरूपत्वादेव। क्रोधमयोऽक्रोधमय इति बृहदारण्यके शान्तोपि जीवः 'शान्तं शिवं चतुर्थं मन्यन्ते' इति शान्तः

भाष्यप्रकाशः ।

जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवति' इति । अत्र च घटस्थानापन्नानि क्षेत्राण्यनेकत्वस्थानापन्नं परिपूर्णत्वं स्वाव्यतिरिक्तत्वं तूभयत्रापि समानम् । उत्पादनस्थाने परस्मै प्रदर्शनम् । तत्र पूर्णसंस्थितिस्थाने द्वयोराभासेन करणं स्वस्य द्विधाभवनं चेति विशेषः । तथा सति जगद्रूपेषु क्षेत्रेषु जडत्वं मोहात्मकत्वमनन्तत्वं तुच्छत्वं च यद् भासते तत् तेषामेतदव्यतिरिक्तत्वादेतदीयम् । किं च क्षेत्रप्रदर्शनोत्तरं द्वयोराभासेन करणोक्त्या आभासभूतयोर्जीवेशयोर्न द्रष्टृत्वं किं तु परमात्मन एवोभयद्रष्टृत्वम् । स्वद्वैधीभावोक्त्या च द्विविधाभासाधारत्वं बोधितम् । इयं च परमात्मनः सकाशान्नित्यनिवृत्तेति न तदुपाधिः, किं तु जले चन्द्रकिरणवदविभक्त एव योंऽशोऽस्यां प्रविशति तदुपाधिर्भूत्वा अंशानां परस्परं परमात्मनः सकाशाच्च भेदं मौढ्यादिधर्मवैशिष्ट्यं च दर्शयति । तेन भेदरूपोऽपि तस्याः परिणाम इत्यर्थः । ततस्तस्याः कथमेवंरूपतेत्याकाङ्क्षायां तस्याः स्वरूपमाह 'सैषा चित्रा सुदृढा बह्वङ्कुरा स्वयं गुणभिन्ना अङ्कुरेष्वपि गुणभिन्ना सर्वत्र ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणी

रश्मिः ।

शिवस्तयोर्गतिमाह आभासेनेति । शान्तवदाभासमानयोरशान्तयोराभासेन करणं न मूलेन । 'प्रकाशकं तच्चैतन्यं तेजोवत्तेन भासते । न प्राकृतेन्द्रियैर्ग्राह्यं न प्रकाश्यं च केनचित् । योगेन भगवद्दृष्ट्या दिव्यया या प्रकाशते । आभासप्रतिबिम्बत्वमेवं तस्य न चान्यथा' इति शास्त्रार्थे । 'छिद्रा व्योम्नीव चेतनाः' इत्यत्रापि या छिद्राणीव प्रतीतिश्चैतन्यानां साभासेन कृता । एवमीशे तेजोबिन्दूपनिषदुक्तस्य दुःप्रेक्ष्यत्वस्य सुप्रेक्ष्यत्वं माययाभासेन कृतम् । तर्हीशस्य जीवतुल्यतापत्त्येश्वरत्वहानिरत आह मायेति । विभुभूपोर्मायाख्या शक्तिः काचित् भागवते प्रसिद्धा । चकारेण विद्या । 'विद्याविद्ये मम तनू विद्ध्युद्धव शरीरिणाम् । बन्धमोक्षकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते' इति भगवद्वाक्यात् । एतास्तिस्रः शक्तयः क्वचित्तिष्ठन्ति । मायारूपतमोधिष्ठातेश्वरः । अविद्यावलिप्तबुद्धयो जीवा इति मायिकपक्षे विशेषाभावेपि बोधितम् । मूलसृष्टिसाम्यात् । दार्ष्टान्तिके योजयन्ति अत्र चेति योजकश्रुतौ । घटस्थानेति । इदं पूर्वश्रुतिदार्ष्टान्तिकस्थम् । सामान्यस्य मायायाश्चाश्रयत्वात् । अनेकशब्दार्थमाह अनेकत्वेति विशेषणत्वसाम्याद्व्याख्यानाच्च । उभयत्रेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः । परस्मा इति जननिकुरुम्बायाविदुषे । प्रदर्शनमिति । उत्पाद्य दर्शयित्वेति क्त्वाप्रत्ययसाम्यात् । क्त्वो ल्यप् । करणमिति अधिकम् । ज्ञानकाशत्वेन सामान्यस्थानीयत्वात् । द्विधेति विद्याविद्येति द्विधा । एतदीयमिति । ननु 'सद्रूपेण जडा अपि'इति निबन्धाज्जडा नैतदीया इति चेन्न । जगद्रूपेष्विस्यस्य मायिकजगद्रूपेष्वित्यर्थात् । परमात्मन इति सुबोधिन्युक्तमूलरूपस्य । द्विचन्द्राद्याभासस्य न द्रष्टृत्वमित्येवकारः । स्वद्वैधीति मायाया द्वैधीभावोक्त्या द्विविधाभासस्य जीवस्योक्तः, ईशस्यापि तेजोबिन्दूपनिषदुक्तस्य दुःप्रेक्ष्यस्य सुप्रेक्ष्यत्वं माययाभासेन कृतमित्युक्तमेव । तदाधारत्वं ज्ञानकाशत्वात् । ईश्वरवत् । 'विद्याविद्ये मम' इत्यत्र 'विद्याविद्ये हरेः शक्ती मायया मे विनिर्मिते । ते जीवस्यैव नान्यस्य दुःखित्वं चाप्यनीशता' इत्यनुसारेणाहुः इयं चेति । 'अविभक्तं च भूतेषु'इति गीतावाक्यादाहुरविभक्त एवेति । यो जीवो भवितुमहन्तामगतादिरूपाविद्यायां प्रविशति । दर्शयन्तीति उत्पादयन्तीत्यर्थः । पर्यायतोक्ता क्षेत्राणि दर्शयित्वेत्यत्र । तेनेति वैशिष्ट्यस्य नैयायिकोक्तपदार्थान्तरत्वेन । एवंरूपतेति । अत्राप्यतिगोप्यांशस्योक्तत्वादसङ्गे भक्तैकलभ्ये

१. आभासप्रयोजनकथनायामे इदं वक्ष्यन्ति स्वयम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

चैतन्यदीप्ता' इति । अत्र चित्रेत्यादिभिश्चतुर्भिः क्रमेण जगतो विचित्राकारे जडत्वे मोहात्मकत्वे संख्याकृते आनन्त्ये तुच्छत्वे च तत्स्वभावो हेतुत्वेनोक्तः । अङ्कुरेष्वपि गुणभिन्नेत्यनेन तदङ्कुरभूतानां गुणानामपि प्रत्येकं संघातत्वं नानाप्रकारकव्यष्टिप्रस्तारप्रयोजकत्वायोक्तम् । एतावदुपादानतानिर्वाहकं सर्वत्र ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणीति सृष्ट्यादित्रिविधकर्तृत्वनिर्वाहकम् । तच्च रूपत्रयं नास्याः, किं त्वेतद्रूपत्रयमस्यां ब्रह्मण इति बोधनाय चैतन्यदीप्तेत्युक्तम् । तदेतन्निगमयति 'तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं योनित्वमपि' इति । यस्मादियमाभासाधारभूता माया चैतन्यदीप्त्यैव ब्रह्मादित्रिरूपवती तस्मादात्मन एव त्रैविध्यम् । आभासाभास्ययोः समानाकारत्वस्यैवानुभवात् । अत्र त्रैरूप्यमिति वक्तव्ये त्रैविध्यमिति यदुक्तं तेनाविद्यायामपि देवमनुष्यासुरभेदभिन्नत्रिविधजीवप्रयोजकं रूपमप्यात्मन एवेति बोधितम् । यस्माच्च चैतन्यदीप्त्या दर्शयित्र्येव, न तु कर्त्री, तस्माद् योनित्वं निमित्तकारणत्वमप्यात्मन एवेति । तथा चाभासनिमित्तत्वं जगन्निर्मातृत्वं च शुद्धस्यैव साकारस्येति बोधितम् ।

रश्मिः ।

जीवतुल्यतापादकत्वात्पूर्वोक्तमायावृत्तान्तः कथमिति प्रश्नः । चतुर्भिरिति विशेषणैः । **विचित्रेति** सदसती, तमोरूपा, योगमाया चेति माया त्रिधा, तास्वाधिदैविकी यदा तदा चित्रा योगमाया, चित्रापदस्य सुभद्रावाचकत्वात् विचित्रा चैतन्यदीप्तत्वात् । **विचित्राकारे** विरुद्धधर्मातिरिक्तविरुद्धधर्मैर्विचित्राकारेऽतिगोप्येऽर्थे आधिदैविकविशिष्टाकारे । **संख्येति** बहुत्वसंख्याकृते । बह्वङ्करेति श्रुतेः न परममहत्परिमाणकृते । जडत्व इति । **स्वभाव** इति तस्याः परिणामो जगत् यतः स्वभावः । **स्वभावः** परिणामहेतुः । उक्त इति चित्रादिपदेनोक्तः । यदि चित्रस्वभावो न स्यात् । विचित्राकारं जगन्न स्यात् । **सुदृढेति** क्षेत्रस्थास्थीनि जडानि न भवेयुर्यदि सुदृढस्वभावो न भवेदिति जडत्वे सुदृढपदेन स्वभाव उक्तः, अतिगोप्यार्थे शोभना दृढा । सेवोपयोगो दृढसंहननाङ्गस्य सांख्य उक्तः । न च 'न यत्र माया' इति मायानिषेधः । चैतन्यदीप्तत्वान्निषेधो न भविष्यति । कृष्णावतारसमये वा योज्या । बह्वङ्करेति क्षेत्रेषु जगद्रूपेष्वित्युक्तत्वाद्बहवोऽङ्कुरा मोहादिरूपा नवोद्भिदो यस्याः । अतिगोप्यार्थे नवीनभावा ज्ञेयाः । यदि बह्वङ्करस्वभावो न स्यात् मोहादिविशिष्टं न स्यात् जगत् इति मोहात्मकत्वे बह्वङ्करापदेन स्वभाव उक्तः । **स्वयं गुणभिन्नेति** क्षेत्रेषु गुणा भिन्नाः बह्वङ्करात्वात् । अन्यथा मायायाः कृत्स्नप्रसक्तिः स्यात् । यदि स्वयं गुणभिन्नस्वभावो न स्यात् । मायोच्छेदभिया जगद्गुणवन्न स्यात् । अत आनन्त्ये स्वयं गुणभिन्नपदेन स्वभाव उक्तः । तुच्छत्वं पञ्चमं पूर्वमुक्तप्रयोजनम् । यदि तुच्छस्वभावो न स्यात् जगत्तुच्छं न स्यादिति तुच्छत्वे पूर्वश्रुत्युक्ततुच्छपदेन स्वभाव उक्तः । जगद्गुणवन्न स्यादित्युक्तयुक्त्या जगद्गुणवदिति सिद्धं तत् । मायाङ्कुरजगत्सु अङ्कुरावशिष्टस्तेषु चाहेत्याशयेनाहुः **अङ्कुरेष्विति** । **तदङ्कुरेति** मायाया जगतश्च नवोद्भिद्भूतानाम् । **प्रत्येकमिति** सत्त्वादीनां प्रत्येकं विष्ण्वादिसंघातत्वम् । **नानेति** सात्त्विकासात्त्विकादिभेदेन नानाप्रकारका **व्यष्टिदेहप्रस्तारास्तेषां** प्रयोजकत्वायोक्तम्, कारणत्वाय तु मूलरूपसृष्टपञ्चमहाभूतादि । **चैतन्यदीप्तेति** ब्रह्मगुणेन चैतन्येन दीप्तेति ब्रह्मादिरूपवतीत्यर्थः । **तस्मादिति** सदाभासाधारत्वात् । एवकारस्तु 'सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते । स्थित्यादये हरिविरञ्चिहरेति संज्ञा' इति वाक्यात् । **अनुभवादिति** । चन्द्रादिद्वैताभासः तिर्यग्दृष्टेः समदृष्टिविषयः । **न तु कर्त्रीति** । इदं ब्रह्मविष्णुशिवविष्णुविषयम् । तेनोत्पाद्येत्यस्य दर्शयित्वेति व्याख्यानमविरुद्धम् । **बोधितमिति** । तेन माया च

भाष्यप्रकाशः ।

तदेतद् व्युत्पादयन् पूर्वमाभासयोर्वैलक्षण्यमाह 'अभिमन्ता जीवो नियन्तेश्वरः' इति । तत्रोभयोराभासत्वे तुल्यत्वे कथमेवं वैलक्षण्यमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रयोजकं रूपमाह 'सर्वाहंमानी हिरण्यगर्भस्त्रिरूप ईश्वरवद् व्यक्तचैतन्यः सर्वगो हि' इति । हिर्हेतौ । यस्मादयं सर्वाहंमानी सर्वगः समष्टिस्तस्मादविद्या व्यष्ट्युपाधयो जीवास्तत्तदभिमन्तारः । यस्मादीश्वरवद् व्यक्तचैतन्यस्तस्मात् ते नियन्तारः । यस्मात् त्रिरूपस्ततस्तदङ्कुरोपाधयो ब्रह्मादयोऽपि प्रत्येकं तादृशाः । दृष्टान्तीभूत ईश्वरः को वेत्यत आह 'एष ईश्वरः क्रियाज्ञानात्मा' इति । एष इति प्रक्रान्तः परमात्मा । तथा च तस्य क्रियात्मत्वात् तत्प्रतिरूपोऽयं सर्वाऽहंमानी, तस्य ज्ञानात्मत्वादयं व्यक्तचैतन्य इत्यर्थः । एवं योनित्वं समर्थयित्वा कार्यकारणयोः सालक्षण्यं वैलक्षण्यं चाह 'सर्वं सर्वमयं सर्वे जीवाः सर्वमयाः सर्वावस्थासु तथाप्यल्पाः' इति । तेन यन्मूले तदेव कार्येषु

रश्मिः ।

तमोरूपेतिप्रभृतिश्रुतिर्जगतो मायामयत्वे मायायाश्च योनित्वे तात्पर्यमिति दशप्रकरण्याश्चित्रदीपे ब्रुवन् कश्चिदपास्त इति ज्ञेयम् । **आभासयो**रिति ईशजीवयोः । तुल्यत्व इति तुल्यत्वं चेत्यर्थः । तृतीयान्तं वा नकारः पतित इति । **तत्प्रयोजक**मिति । वैलक्षण्यप्रयोजकमीशे व्यक्तचैतन्यं जीवेष्वव्यक्तचैतन्यमर्थं विहाय चिद्रूपशब्दे ब्रह्माणमाह **सर्वाहं**मिति । चितो व्यामोहिका शक्तिः या चिद्रूपहिरण्यगर्भसैतद्गुणाहंतासंबन्धः । ईश्वरशब्दार्थोऽग्रे वक्तव्यः । **समष्टि**रिति शब्दस्य व्यापकत्वात् । 'शब्द इति चेत्' इति सूत्रे शब्दात्सृष्टेरुक्तत्वात् । **अविद्ये**ति अविद्या व्यष्ट्यावृतचैतन्याः । छिद्राणीव प्रतीताः । **तत्तदि**ति कर्तृत्वाद्य**भिमन्तारः** । **तस्मादि**ति व्यक्तचैतन्यत्वात् । **ते** ईशादयः । **त्रिरूप** इति ब्रह्मविष्णुशिवरूपः । **तत** इति क्रमवाचकं तत इति पदम् । रजोधिष्ठाग्रङ्कुराः कर्मादयः तैरुपाधयः मायावृतचैतन्याः **ब्रह्मादयो** ब्रह्मविष्णुशिवाः । **तादृशाः** आभासीभूताः । तेन हिरण्यगर्भकर्मार्जिता ब्रह्मविष्णुशिवाः । त्रिरूप इति विशेषणात्तुरीयो हिरण्यगर्भः । एवं शिवस्तुरीयः । विष्णुस्तु त्रिरूपः । 'विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि' इति वाक्यात् । तुरीयौ ईश्वररूपभवनउपयुक्तौ । ब्रह्मा विष्णुः शिवो भूत्वा पुनः कृष्ण एव जात इति फलप्रकरणे सुबोधिन्याम् । तुरीयो ब्रह्मा शब्द इति चिन्मात्रः । सच्चिदानन्दस्तुरीयः । तत्र स्वरूपांश उपयुक्तः । तुरीयः शिवोपि 'त्वमस्य पुंसः परमस्य मायया दुरत्ययास्पृष्टमतिः समस्तदृक्' इति वाक्यादुपयुक्तः । **दृष्टान्ती**ति ईश्वरवदित्युक्तो दृष्टान्तीभूतः । **क्रिये**ति काण्डद्वयार्थः । ननु व्यक्तचैतन्ये दृष्टान्त ईश्वरः तत्त्वं च ज्ञानात्मेत्यनेनैव सिद्धं क्रियेत्यस्य किं प्रयोजनमतो विवृण्वन्ति **प्रक्रान्त** इति शुद्धाभेदार्थं ब्रह्मवादविषयः । **क्रियेति** क्रियाशक्तिरात्मनि यस्य तत्वात् । **तत्प्रतिरूपः** रजोवैशिष्ट्येपि 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इति प्रतिनिधिरूपः । कर्ममार्गेण ब्रह्मैवमुच्यत इति कर्मठत्वात्क्रियाग्रहणं चैतन्यस्याविद्यावच्छिन्नत्वाद्व्यक्ततादेतुः क्रियेति प्रयोजनं व्यक्तता । तर्हीश्वरस्य किं श्रैष्ठ्यमत आहुः **सर्वाहंमानी**ति । हिरण्यगर्भस्य व्यामोहिका शक्तिः । ईश्वरस्य जगत्कर्त्रीति श्रैष्ठ्यमिति भावः । नन्वहंमानित्वे सति व्यक्तचैतन्यता कथमित्यत आहुः **तस्ये**ति । ज्ञानमात्मनि यस्य तत्त्वाज्ज्ञाननाश्याहंमान इति क्रियया शुद्धे चित्ते ज्ञानोत्पत्त्याहंमाननाश इति **व्यक्तचैतन्यः** । **योनित्व**मिति आभासे निमित्तत्वं जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वम् । 'संसारमहीरुहस्य बीजाय' इत्यत्र बीजाय निमित्तकारणायेति व्याख्यानाद्योनिरपि निमित्तम् । **सालक्षण्य**मिति साधर्म्यं वैधर्म्यं च । **सर्वमया** इत्यत्र जीवेषु सर्वशब्दाद्विकारे मयड्भवितः इति सर्वमयमित्यत्रापि प्राचुर्ये मयट् ।

भाष्यप्रकाशः ।

स्वल्पमिति बोधितम् । एवं कार्यमाभासश्च व्युत्पादितः । तेन कारणत्वमाभासत्वं च दृढीकृतम् । अतः परं जीवात्मनां मुख्यवृत्त्या प्रणवप्रतिपाद्यत्वं निगमयितुं परमात्मन एवावस्थाभेदं क्रियाभेदं चाह 'स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्याऽमूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव तस्मादद्वय एवात्मा' इति । तथा च यः स्रष्टा स एवांशेन प्रविश्य द्विधा व्यवहरति मायया, न तु द्विधा भवतीति मूलविचारे स एवायं स्वस्य रूपं प्रणवप्रतिपाद्यतां च नानुसंधत्ते, किं त्वस्ति तदभिन्न इत्यर्थः । एतदेवाद्वयत्वं दृढीकर्तुं द्वादशस्वरूपलक्षणान्यस्याह 'सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो निरञ्जनो विभुरद्वय आनन्दः परः प्रत्यगेकरसः प्रमाणैरेतैरवगतः' इति । अत्राभासस्यापि प्रत्यक्त्वात् तद्व्यवच्छेदार्थैकरसपदम् । अयमेव च मुख्यो हेतुः । एतेन परत्वे सिद्धे

रश्मिः ।

तर्ह्यन्यख्यातित्यागोऽख्यातिश्चापद्येतेति चेत् । 'द्व्यचश्छन्दसि' इति विकारे मयड् भवतु । तेन शुक्त्युपादानत्वं रजते शुक्ताविदं रजतमित्यत्र क्वचित्सुबोधिन्युक्तं सिद्धम् । ईश्वरोणुव्यापकत्वविशिष्टः जीवास्त्वणव इत्यल्पा इति नार्थो मायादिवैशिष्ट्याज्जीवानामित्याहुः तेनेति । **स्वल्पमिति** व्याख्यानात्वुः । तथा च सुतरामल्पं सर्वधर्मजातम् । **एवमिति कार्यं** भगवत्कृतम् । **आभासो** मायाकृतः । **दृढीति** प्रक्रान्ते दृढीकृतम् । **जीवात्मनामिति** सर्वे जीवा इत्यनेन स्मृतानामुपेक्षानर्हत्वात्प्रसङ्गसङ्गत्या जीवनिरूपणप्राप्तजीवात्मनाम् । **परमात्मन** इति । मण्डूकोपनिषदि 'ओमित्येकाक्षरं इदं सर्वं तस्योपव्याख्यानम्' इत्युपोपसर्गार्थाय एवकारः । **अवस्थाभेदः** कार्यावस्थया भेदः **क्रियाभेदः** प्रवेशभेदः तावाह **स वा** इति । ब्रह्मणस्तुरीयं रूपमुक्तम् । शिवस्य तुरीयत्वं शैवाचार्यमते । विष्णोराह श्रुतिः । **स** महतः स्रष्टा । **वै** निश्चयेन । चरणादिरूपः । अन्यथाक्षरात्सृष्टिनिरूपकमुण्डकविरोधः । एवमपादस्तुरीयः । 'विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि' इति वाक्यात् । तत्समानयोगक्षेमत्वात्तुरीयः परः पुरुषः । **भूतानि** पञ्चमहाभूतानि स्थूलदेहस्थानापन्नानि । **इन्द्रियाणि** सूक्ष्मदेहस्थानापन्नानि । तदुभयरूपं **विराजम्** । **देवताः** स्वराडपि इन्द्रियदेवताः । **कोशा** आनन्दमयाधिकरणे उपपादिताः । **अमूढ** इति । जगत्कर्त्री शक्तिः सदानन्दस्य न व्यामोहिका तस्याश्चिच्छक्तित्वात् । **व्यवहरन्निति** कृष्णभजनातिरिक्तं कुर्वाणः । मूढपदेन 'अयमेव महामोहो हीदमेव प्रतारणम् । यत्कृष्णं न भजेत्प्राज्ञः शास्त्राभ्यासपरः कृती' । तदर्थं घटो भिन्नः पटो भिन्नः ब्रह्म भिन्नं प्रतिमा भिन्ना जगद्भिन्नं ईश्वरो भिन्न इति व्यवहरन् । उभयत्र हेतुः **माययेति** । मोहिका भेदजनिका मायेति भजनश्रुत्या 'भक्तीरहस्यभजनम्' इत्याद्यया । 'यथा भक्त्येश्वरे मनः' इति भागवतेन च विरोधाद् द्वैतविरोधाच्च । **तस्मादिति** मोहभेदादीनां मायिकत्वात्ततश्च 'कार्यकारणयोरैक्यमर्पणं पटतन्तुवत्' तस्मात् । **द्विधेति** 'द्वौ सुपर्णौ' स्रष्टृसृज्यरूपे वा महत्स्रष्टृब्रह्माण्डरूपौ विष्णू वा । **मायया** भेदकया तमोरूपया । **अमूढो मूढ** इति मोहादिरूपमायासंबन्धः । **द्विधेति** अंशी द्विधा न भवति । **स एवायमिति** परमात्मैवायं जीवः । ननु तस्य त्वमिति विग्रहे 'तत्त्वमसि' इत्यत्र कृते कथमभेद इति चेन्न । कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्शनादभेद इति । **अस्येति** जीवस्य । **निरञ्जनान्तं** जीवस्वरूपम् । **विभुत्वं** परममहत्परिमाणवत्त्वं तच्च साधनैर्मुक्तस्य रूपम् । **अद्वयो** ज्ञानमार्गे । **आनन्दो** भक्तिमार्गे जीवन्मुक्तौ च । **परः** पुष्टिमार्गे । **प्रत्यगेकरसः** सर्वात्मभावे । प्रति प्रतिनिधिमञ्चतीति **प्रत्यक्** । भगवद्रूपो भगवन्तं गच्छति पूजयति च । **एकरसः** प्रभुरसः । प्रभुभजनानन्दानुभावुकः । **एतैरिति** शब्दैः । **एकरसपदमिति** । तेन लक्षणेषु द्वादशत्वं

भाष्यप्रकाशः ।

तत आनन्दत्व इत्येवं द्वादशलक्षणकत्वसिद्धौ निष्प्रत्यूहं परमात्माभेदसिद्ध्या प्रणवप्रतिपाद्यत्वं निगमितं भवतीति । एवं सजातीयद्वैते निराकृतेऽपि जगतोऽविद्यायाश्च विद्यमानत्वाद् विजातीयद्वैतापत्त्या शुद्धाद्वयासिद्धौ जीवोऽपि नित्यभिन्न एवाङ्गीकार्यः स्यादित्याशङ्कां निवारयितुं जगतोऽविद्यायाश्च सद्रूपत्वेन ब्रह्माभेदमाह 'सत्तामात्रं हीदं सर्वं सदेव पुरस्तात् सिद्धं हि ब्रह्म न ह्यत्र किंचनानुभूयते नाविद्यानुभवात्मनि स्वप्रकाशे सर्वसाक्षिण्यविक्रियेऽद्वये' इति । हि यतो हेतोः सत्तामात्रमिदं सर्वं सृष्टिपूर्वकाले सदेव । यथा पृथुबुध्नोदराद्याकारा वस्तुतो मृद्धर्मा इति घटादयो मृन्मात्रत्वान्मृदेव, तथा सति हि निश्चयेन विकारस्य व्यवहारार्थतया वस्तुतः सदात्मकत्वाद् ब्रह्मत्वं सिद्धम् । हि यतो हेतोर्यत् सविक्रियं तदादावन्ते चाविक्रियम् । अत एतस्य सत आद्यन्तावस्थाविचारे यत् किमपि कार्यमविद्या च तत् सत्त्वेनैवानुभूयते, न तु प्रतिनियतेन तेन तेन रूपेणातो विजातीयद्वैतसाध्यमायाच्छुद्धाद्वयसिद्धिरित्यर्थः । तदेतत् स्वयमनुभवँस्तानप्युपदिशति 'पश्यतेहापि

रश्मिः ।

व्यवस्थापितम् । प्रत्यक् चासावेकरस इति । अन्यथा स्वरूपलक्षणेषु प्रत्यक्पदं पठितं स्यात् । अयमेवेति प्रत्यगेकरस एव । एकरसस्य प्रत्यक्त्वं प्रसिद्धम् । हेतुरिति विशेष्यस्य हेतुगर्भत्वात् । हेतुर्मुख्यवृत्त्या प्रणवप्रतिपाद्यत्वे । विपरीतक्रमेणाह एतेनेति । प्रयोजनं तु पाठक्रमोक्त एव । आनन्दत्व इति सिद्ध इति पूर्वेणान्वयः । एवं सजातीयेति मुख्यया वृत्त्या प्रणवप्रतिपाद्यत्वेन साक्षात्त्वं तेनाभेदेऽद्वैतं विवक्षितम् । अविद्यायाश्च इति विद्याविरुद्धा संपत् । अतो जगतोविद्याद्याभासत्वं भावनामात्रतो विषया नाशाय निरूपणीयमतः सद्रूपत्वं तेनेत्यर्थः । सत्तामात्रमिति । चिदानन्दावप्युपलक्ष्यौ । चिदानन्दयोः प्रत्यक्त्वात् । अत उक्तम्, इदमिति । इदमग्रे प्रत्यक्षं रूपमिति युक्तम् । सदेवेत्येवकारेण प्रत्यक्त्वव्यवच्छेदः । वस्तुतो मृद्धर्मा इति । ननु तन्तुकपालादिधर्मा न तु मृद्धर्माः । मृदिस्तूपलक्षणं ज्ञेयम् । पटादय इत्यग्रे उक्तेः मृदादिधर्मा इति चेन्न । तन्तुकपालादिधर्मत्वे 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपम्' इत्युक्तमद्भुतरूपत्वलागापत्तेः । एवं तु तन्तुकपालाद्याकारा पटाद्याकाराश्चेधर्मास्ते 'मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति श्रुतेः सत्यधर्मा इत्यर्थः । पटादिभेदोपादानाय मृत्स्नोपादानमतो वस्तुतोऽप्यत्राप्र मृद्धर्माः । सिद्धं हि इत्यादिश्रुतिं विवृण्वन्ति तथा सतीति । वस्तुत इति भेदत्यागेन । न ह्यत्र इत्यादिश्रुतिं विवृण्वन्ति हि यत इति । सविक्रियमिति जगत् । अविक्रियमिति चिन्मात्ररूपम् । 'अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत । अव्यक्तनिधनानि' इति वाक्यात् । आद्यन्तावस्थेति । तेनाविचारदशायामेतत्सत्त्वस्येन प्रतीतावपि न क्षतिरिति बोधितम् । अविद्या चेति । मायाविषयोऽस्तु मायाविदंशस्य शक्तिरिति जगत्कारणत्वात् विद्याद्याभासत्वाभावाच्च सत्त्वेनानुभवनिरूपणं प्राप्तमित्यविद्यामात्रमुक्तम् । सत्त्वेनैवेति । प्रत्यक्चिदानन्दव्यवच्छेदक एवकारः । 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' इति श्रुत्याह न तु प्रतीति । तेन तेनेति पटत्वादिरूपेण । व्यवहारमानन्दचिद्घनमन्तर्यामिब्रह्मादङ्गुलिरिवेत्याह तदेतदिति । स्वयं ब्रह्म । तान् शुद्धाभेदजिज्ञासून् देवान् उपदिशतीति वेदान्तवाक्यानामुपदेशमात्रं हि न मनिमर्जन अनिर्वचनं दानम्, उपदिशति । यदयम

भाष्यप्रकाशः ।

सन्मात्रमसदन्यत्' इति । इहापि जडमोहात्मके जगत्यपि अन्यत्त्वेन प्रतीयमानं यज्जडादिरूपत्वं तदसत् । अतस्तदनादृत्य सर्वं सन्मात्रं पश्यतेत्यर्थः । ननु जडादिरूपताप्याकारादिवदस्मिन्नौत्पत्तिकी प्रतीयत इति कथं सन्मात्रत्वमवधारणीयमित्याकाङ्क्षायां तदवधारणप्रकारमाह 'सत्यं हीत्थं पुरस्तादयोनि स्वात्मस्थमानन्दचिद्धनं सिद्धं ह्यसिद्धं तत्' इति । हि यतो हेतोः सत्यं सद्वस्तु, पुरस्तात् सृष्टिपूर्वकाले, इत्थं सर्वाकारम्, अयोनि अजन्यं, स्वात्मस्थं स्वप्रतिष्ठम्, आनन्दचिद्धनम् आनन्दचिदाकारमेव सिद्धम् । हि अतो हेतोर्निश्चयेन वा तज्जडमोहात्मकत्वमसिद्धम् । तथा चेदानीं जडादिरूपताया औत्पत्तिकत्वेन प्रतीयमानत्वेऽप्यविद्याभिभवविरहदशायामप्रतीतेरान्तरालिकमेव तदित्यर्थः । एवं तस्यान्तरालिकत्वं निगमयित्वा सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमुपसंहरति 'विष्णुरीशानो ब्रह्माऽन्यदपि सर्वं सर्वगम्' इति । यत् सर्वगं कारणभूतं ब्रह्म तदेव विष्ण्वादिरूपं घटादिरूपं चेतनाचेतनात्मकमित्यर्थः । एवं परमात्मनः सर्वरूपत्वं निगमयित्वा तदात्मकत्वेनात्मन ओतत्वाय सर्वस्यात्मरूपतामात्मनो ब्रह्मधर्मवत्तां चाह 'सर्वमत एव शुद्धोऽबाध्यस्वरूपो बुद्धः सुखरूप आत्मा' इति । अत एव ब्रह्मात्मकत्वादेव सर्वं शुद्ध आत्मा एवंरूपश्चेत्यर्थः । एतदग्रे अनुज्ञात्रनुज्ञाऽविकल्परूपत्वमात्मनो

रश्मिः ।

इत्यादिर्मन्त्रो वा । **अन्यत्त्वेनेति** अन्तरास्पृष्टत्वेन । **सत्यं हीत्थमिति** । 'सतां सत्' इत्यत्र सत्यपदप्रयोगः सत्तेत्यत्र वर्णविकारं सदित्यत्र यकारलोपं ज्ञापयति । **इत्थम्** उद्देश्यत्वप्रकारेण । सत्यमुद्दिश्यानन्दचिद्धनत्वे विधीयेते इति । तदाहुः **हि यत** इति । **सर्वाकारमिति** सत्ताकारं, सदाकारमिति विधेयाकारमिति चातः सर्वाकारम् । अनादीत्याहुः **अयोनीति** । अदृश्यत्वधिकरणोक्तम् । **एव सिद्धमिति** स्वरूपलक्षणनिरूपणे उद्देश्यविधेयभावाप्रतीतिः । 'सत्तामात्रम्' इति श्रीभागवते । 'आनन्दरूपम्' इति मुण्डके 'चिन्मात्रम्' इति च । छान्दोग्येऽमृतमर्त्यदातृ सत्यं सिद्धम् । सत्यं जलनामसु निरुक्ते पठितम् । 'ज्ञानं नारायणः' इत्यत्र वर्त्यन्यपदार्थः । अनन्तः शेषः । इति यत्र योर्थः एवं सर्वार्थाः । अत्रैवकारः कस्यार्थस्य व्यवच्छेदकः न कस्यापि । आधिदैविकादिभेदात् व्यष्टिसमष्टिभावाच्च । एवं चैवकारोप्यर्थे । ननु स्वगतं द्वैतं न निवारितमत आहुः **जडमोहेति** । **असिद्धमिति** तथा चोक्तत्रयातिरिक्तं जडमोहात्मकत्वमसिद्धं तत्राखिलसाधनानामुपयोगे कृते स्वगतं द्वैतं नश्यतीति, 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' 'नेह नानास्ति किंचन' इति श्रुतिभ्याम् । गीतायां सात्त्विकज्ञाने एकोव्ययो भावो विषयः । इयं श्रुतिः सिद्धपदरहिता उपनिषदि । भाष्यप्रकाशमूलपुस्तके तु ह्यसिद्धमिति द्वयं नास्ति । सर्वथाप्ययमेवार्थः । **अविद्याभिभवेति** विद्याविद्ययोरुपमर्द्योपमर्दकभावः । **तदिति** जडमोहात्मकत्वम् । **आन्तरालिकत्वमिति** तदेतदान्तरालिकत्वं 'न यदिदमग्र आस न भविष्यदतो निधनादनुमितमन्तरा त्वयि विभाति मृषैकरसे । अत उपमीयते द्रविणजातिविकल्पपथैर्वितथमनोविलासमृतमित्यवयन्त्यबुधाः' इत्यत्रोक्तम् । **आत्मन** इति चराचरं जगदिति जीवस्यात्मनः **ओतत्वाय** जडस्य प्रोतत्वाय 'ओतप्रोतमिदं विश्वम्' इति वाक्यात् । एवं सर्वस्यात्मरूपतोक्ता । **आत्मनो ब्रह्मधर्मवत्तामाहुः एतदग्र** इति । 'न ह्येतन्निरात्मकमपि नात्मा पुरतो हि सिद्धो न हीदं सर्वं कदाचिदात्मा हि महिमस्थो निरपेक्ष एक एव साक्षी स्वप्रकाशः' इत्यादिग्रन्थेनानुज्ञातृ ओतं जीवमोतेन जडेन प्रोतेन ओतेन चिदंशेन जीवाभिन्नेन जानीयात् । अनुज्ञातारं आन्तरं जानीयात् । **अनुज्ञामद्वयं** जानीयात् ।

असदितिचेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥ (२-१-५)

श्रुतौ कारणत्वेनासदुक्तमितिचेन्न प्रतिषेधार्थमेव वचनम् । कथमसतः सज्जा-

भाष्यप्रकाशः ।

ब्रह्माभेदाय प्रतिपादितम् । अविद्याया अनुज्ञायामन्तर्भावश्च प्रतिपादितः । तद् सर्वं मत्कृत-नृसिंहतापिनीयदीपिकातोऽवगन्तव्यम् । अत्र प्रयोजनाभावान्नोच्यते । इदमत्र प्रसङ्गादुक्तम् ।

माध्वास्तु, 'न विलक्षणत्वात्' इति सूत्रं पठित्वा ततो, 'दृश्यते तु' इति सूत्रं पठन्ति । द्विसूत्रमधिकरणं चाहुः । श्रुतेस्तदनुसारिस्मृतेश्च न पाशुपतादिस्मृतिवदप्रामाण्यम् । कुतः विलक्षणत्वात् । नित्यत्वेन पुरुषाजन्यतया तद्वैलक्षण्यात् । अस्य वेदस्य तथात्वं नित्यत्वं च शब्दात् 'वाचा विरूपनित्यया' इत्यादिरूपात् स्वतःप्रामाण्याच्च । अन्यथाऽनवस्थितेरिति चार्थमाहुः । ततोऽभिमानिव्यपदेशसूत्रं पठित्वा, 'दृश्यते च' इत्यधिकं सूत्रं पठन्ति । तदपि सूत्र-द्वयात्मकमधिकरणान्तरमित्याहुः । तत्रापि, वेदः प्रमाणं न,. मृदब्रवीदित्यादौ प्रत्यक्षविरुद्ध-वादित्वादिति पूर्वपक्षनिरासं तुना कृत्वा, मृदब्रवीदित्यादिषु तदभिमानिव्यपदेशस्तासां वि-शेषानुगतिभ्यां सामर्थ्यव्यापकत्वाभ्यामङ्गीक्रियतेऽतो न प्रत्यक्षविरोधः । तासां सामर्थ्यं च महद्भिर्दृश्यतेऽतः प्रत्यक्षविरोधाभावान्न श्रुतिप्रामाण्यभङ्ग इत्यर्थं चाहुः ॥ ६ ॥

इति चतुर्थं विलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥ पूर्वाधिकरणेन श्रुतौ युक्तिविरोधं परिहृत्य समाकर्षसूत्रोक्तस्यार्थस्योपष्टम्भार्थं श्रुत्यन्तरे पुनर्विप्रतिषेधान्तरमाशङ्क्य समाधत्ते अस-दित्यादि । तद् व्याकुर्वन्ति श्रुतावित्यादि । 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति श्रुतावसतः सकाशात् सृष्टिरुच्यते । असच्च सद्भिन्नम्, अभावो वा अलीकं वा । अतस्तदेव कारण-

रश्मिः ।

एतयोरन्यतररूपं विकल्परूपम् । तद्भिन्नं रूपमविकल्परूपं तस्य भावस्तत्त्वम् । अविद्यापि पूर्व-मुक्तेति चेत्तत्राहुः अविद्याया इति । अनुज्ञायामद्वयेऽन्तर्भावः सत्त्वेनैवानुभवादित्यर्थः । असङ्गतत्वं वारयन्ति स्म इदमत्र प्रसङ्गादिति । उक्तमिति । एवमत्र जगन्नित्यत्वानित्यत्वप्रति-पादकयोः श्रुत्योः स्मृत्योश्च मिथो विरोधाभाव उक्तः भ्रान्तसत्वाभावाय । सूत्रांशं व्याकुर्वन्ति अस्य वेदस्येति । अनयेति प्रमाणानामिति शेषः । तेन दृश्यते च इत्यपि व्याख्यातम् । अत्रापि समन्वयो विषयः । तत्र सच्चिदानन्दानां कारणत्वोक्त्या चेतनं कारणं न वेति संशयः । चेतनं ब्रह्म जगदुपादानं न जगतो जडत्वेन ब्रह्मणस्तद्विलक्षणत्वादिति प्राप्तेभिधीयते कार्य-कारणयोर्वैलक्षण्यस्य गोमयवृश्चिकादौ दर्शनात् सदंशस्य कार्यकारणयोस्तुल्यत्वेन सालक्षण्याच्च न ब्रह्मणोकारणत्वमिति । द्वितीयसूत्रार्थमाहुः तासामिति । आहुरिति । वेदप्रामाण्यं स्वमते प्रतितघसिद्धं नात्र विषयः ॥ ६ ॥ इति चतुर्थं विलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥ समाधत्त इति । तेन प्रसङ्गः सङ्गतिः पादार्थलक्षणाव्याप्तिश्च परिहृता । विषयोऽसद्वेत्यादिश्रुतिः । असतः कारणत्वमुत सत इति संशयः । सद्भिन्नमिति सत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत् । अभावोत्यन्ताभावः । अलीकं मिथ्या खपुष्पादि ।

भाष्यप्रकाशः ।

मितिचेन्न । कुतः । प्रतिषेधमात्रत्वात् प्रतिषेधस्य मात्रमवधारणं येन तत् तादृशं तत्त्वात् । वाक्यान्तरस्य तन्निषेधावधारकत्वात् । छान्दोग्ये, 'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्' इत्यनेन मतान्तरीयमसदनूद्य, 'कुतस्तु खलु सौम्यैवं स्यात्' इत्यादिना निषिद्ध्यते । एवं नानाविधं जगत् कुतो हेतोरेकस्मादभावात् स्यात् । न ह्येकस्मादभावान्नानाविधं कार्यं क्वापि दृष्टं येन तथा कल्प्येत । येप्यभावस्य कारणत्वं वदन्ति तेपि प्रागभावस्य नानात्वं वदन्तीति । अथालीकं दूषयति असतोऽलीकात् कथं सज्जायेतेति । न हि खपुष्पात् किंचिज्जायते । किंच । यद्यसतः सतश्च विकल्पेन कादाचित्कं कारणत्वमभिप्रेयान्नातिरात्रमितिवद् वदेत् न तु युक्तिपुरःसरं दूषयेत् । अतस्तत्र नासतः कारणत्वमुच्यत इति न विप्रतिषेधः । अतस्तत्र यदसत्पदं तद् भावविकारात्मकसत्ताराहित्यबोधनार्थमित्यर्थः । एवं च, 'नासदासीन्नो सदासीत्' इति भाववृत्तसूक्तेऽप्यसत्पदेन भावविकारभूतसत्तारहिततया सांख्याद्यभिमतं प्रधानाद्यभिप्रेत्य तन्निषिद्ध्यते । सत्पदेन च भावविकारभूतसत्तायुक्तं कार्यमभिप्रेत्य तन्निषिद्ध्यते । 'न सन्नासन्न सदसत्' इति सौबालश्रुतावपि सदसत्पदेन व्यक्ताव्यक्तात्मकं शब्दब्रह्म निषिद्ध्यते । 'शब्दब्रह्मात्मनस्तस्य व्यक्ताव्यक्तात्मनः परः' इति तृतीयस्कन्धे शब्दब्रह्मणस्तथात्वोक्तेः । अतोऽसद्वेति वाक्ये असतः कारणत्वं नोच्यते । नापि, नासदासीदित्यादौ मूलसतः कारणत्वं निषिद्ध्यते, येन श्रुतिविप्रतिषेधः स्यात् । अतः शब्दसाम्यादेव भ्रम इत्यर्थः । यद्यपि समाकर्षसूत्रेऽप्यमर्थः सिद्धस्तथापि समाकर्षे हेतुः सूत्रकृता तत्र

रश्मिः ।

सूत्रोपन्यासेनैव **प्रतिषेधार्थ**मित्यादिभाष्यं व्याकुर्वन्ति **प्रतिषेधे**ति । **मतान्तरीय**मिति नैयायिकैकदेशिमतम् । तेन त्रिषु भावोऽसदर्थः । श्रुतिं व्याकुर्वन्ति **एवं नाने**ति । **येपी**ति नैयायिकैकदेशिनः । **नानात्व**मिति । तस्यैकत्वे तु पटमुत्पाद्यानपहतेः पुनर्घटान्तररूपकार्यापत्तेः । अत आत्मनामनेकत्वापत्त्या तेषां वैसंमत्या कार्यानुत्पादापत्तिः । अत्र नव्यैः प्रागभावः खण्डितः **प्रस्थानरत्नाकरे**पि समवाय्यवस्थाविशेषत्वं प्रागभावस्योरीकृत्य प्रत्यक्षखण्डे विघटनादत्यन्ताभावादेरात्मगुणाष्टकवैशिष्ट्यादभावाच्च । अथेतिभिन्नप्रक्रमः युक्तिर्गताधुना श्रौतभाष्येण श्रुतिं व्याकुर्वतः कथमित्यादिभाष्यं व्याकुर्वन्ति **अथे**त्यादि । **अलीक**मिति । पूर्वं विकल्पोदितम् । **न ही**ति । तथा च सज्जननदर्शनान्नासत् पूर्वमासीत् किं तु सदेवेत्येवं प्रतिषेधार्थमेकवचनमिति भावः । ननु नैवं वक्तुं शक्यं श्रुत्योर्विरोधे विकल्पस्मरणात् कुतो विप्रतिषेधः प्राप्त इति चेत्तत्राहुः **किंचे**त्यादि । **नातिरात्र**मिति षोडशिग्रहणाग्रहणवद्वदेत् । अतिरात्रं ज्योतिष्टोमसंस्थोक्तासु सप्तसंस्थासु । **अतस्तत्रे**ति दूषणात् वेदान्ते । **अत** इति विप्रतिषेधपरिहारात् । **भावविकारे**ति इदं परिदृश्यमानं सदसदेवेति सत्ताभावः प्राप्तः स च सति लयान्नास्त्यतो भावविकारेत्यादि । युक्त्या श्रुतिविप्रतिषेधे समाधिकरणोक्त्या व्याकृतमासीदिति ह्यसत्पक्षेण तुल्यमिति द्वितीयः पक्षः । तेनाव्याकृतमसदिति नोक्तम् । अस्यैवाव्याकृतत्वात् । प्रपञ्चवैलक्षण्यं च तत्रोक्तं नार्थः । युक्त्या श्रुतिविप्रतिषेधपरिहारात् । **सांख्यादी**ति । आदिपदेन माया सदसतीत्युपनिषदि । **नासदासीदि**ति मनस्तदपि ब्रह्मेति भाष्यं सोर्थोपि युक्त्या श्रुतिविप्रतिषेधपरिहारे न युक्तः । **भ्रम** इति असद्वाच्यस्य कारणत्वे । इदानीं भाष्यस्वारस्यं विवेचयन्ति **यद्यपी**ति । **हेतु**रिति प्रतिषेधेत्यादिः सौत्रो

येतेति । कार्यस्य वा पूर्वप्रतिषेधो ब्रह्मकारणत्वाय ॥ ७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

नोक्तः । अत्र त्वसन्निषेधे हेतुरुक्तः सोन्यत्राप्युन्नेयः । तत्तत्प्रतिषेधावधारकाणां वाक्यानां तत्रैवोदाहृतत्वादिति । एवं स्वमतेन व्याख्याय प्रस्थानान्तरीयव्याख्यानसंग्रहायाहुः कार्यस्येत्यादि । वाशब्दोऽनादरबोधनाय । एतस्यार्थस्य असद्व्यपदेशसूत्रे प्रपञ्चनीयत्वादिति । उक्तश्रुतौ, इदं कार्यमुत्पत्तेः पूर्वमसदासीदित्युच्यते । तथा च कार्यस्योत्पत्तेः पूर्वकाले सत्ताप्रतिषेधो ब्रह्मकारणत्वबोधनायेति सत्कार्यवादः श्रुतिविप्रतिषिद्ध इति चेन्न । कुतः, प्रतिषेधमात्रत्वात् । असद्वेति वाक्यस्य कार्यावस्थानिषेधावधारकत्वात् । न ह्ययं निषेधः प्रागुत्पत्तेः कार्यसत्तां निषेद्धुं शक्नोति । इदानीमपि कार्यस्य कारणात्मनैवात्मलाभात् प्रागप्युत्पत्तेस्तदात्मत्वस्य वाधाभावेन कार्यत्वे परिदृश्यमानं यदागन्तुकं स्थूलं रूपं तन्निषेधावधारकत्वात् । तथा च न सत्कार्यवादः श्रुतिविप्रतिषिद्ध इत्यर्थः । न च कार्यगतस्य व्यवहार्यरूपस्यागन्तुकत्वे तस्य पूर्वमसत्त्वात् तद्दृष्टान्तेनासत्कार्यवादः पुनः प्रसज्यत इति वाच्यम् । कारणे तस्यापि सत्त्वात् । न च तादृशव्यवहारापत्तिस्तर्हीति वाच्यम् । तादृशभगवदिच्छाभावादुपपत्तेः । न च तादृशेच्छाभावे मानाभावः । इच्छायाः कार्यैकोन्नेयत्वेन कार्याभावानुभवस्यैव तत्र मानत्वात् । इदं यथा तथा विद्वन्मण्डनीयाविर्भावतिरोभाववादविवरणे निपुणतरमुपपादितमिति नात्र प्रपञ्च्यते । इदं चात्र वैषम्यनैर्घृण्यसूत्रवत् 'परप्रसिद्ध्या परो बोधनीयः'

रश्मिः ।

हेतुः । अन्यत्रेति 'समाकर्षात्' 'असद्व्यपदेशात्' इत्यधिकरणयोः । तत्रैवेति सूत्रभाष्य एव । उदाहृतत्वादिति । यथा समाधिकरणे सर्वशब्दवाच्यत्वात्, तथा च भाष्यम् 'सर्वशब्दवाच्यत्वं तु सिद्धं ब्रह्मणः' इति । असद्व्यपदेशाधिकरणे 'असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः' इति तदग्रे 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति तैत्तिरीये इत्युदाहृतम् । प्रस्थानेति प्रस्थानान्तरं शंकरभाष्यप्रमेयं विद्वन्मण्डनप्रमेयं चेत्युभयं तदीयेत्यर्थः । व्याख्यानेति स्वोदितशंकराचार्योदितव्याख्यानस्य वैषम्यनैर्घृण्यसूत्रभाष्यवत् सङ्ग्रहाय । तत्रापि यो विशेषस्तं वक्तुं सूत्रार्थं प्रस्थानान्तरीयपक्ष आहुः उक्तश्रुताविति । ब्रह्मकारणत्वेति कारणस्य कार्यनियतपूर्ववर्तित्वात् । सत्कार्यवाद इति सत्त्वं द्विविधं व्यावहारिकं पारमार्थं च तत्र व्यावहारिकं सोपाधि जन्यजगन्निष्ठम् । श्रुतीति तृतीयासमासः । कार्यावस्थेति यथा घटे ध्वस्ते मृदः कार्यावस्था नास्तीति, तथा चायं विशेषस्तैर्विवर्तत्वस्वीकारात् । अयमिति प्रतियोगिज्ञानरहितः । निषेद्धुमिति निषेधस्य प्रतियोगिज्ञानसापेक्षत्वादिति भावः । कारणात्मनेति यथा कटकं सुवर्णमिति सुवर्णात्मना कार्यस्यात्मलाभः। कारणानन्यत्वात्कार्यस्य । एवकारः स्वातन्त्र्यव्यवच्छेदकः। स्थूलमिति व्यवहार्यम् । तद्दृष्टान्तेनेति । सोपाधिकसमवायिकं जगत् असत् कृतकत्वात् आगन्तुकस्थूलकार्यवदित्यनुमानम् । सत्त्वादिति । एतावत्पर्यन्तं शंकरभाष्योक्तं स्ववचोभिरुपनिबद्धम् । परंतु परप्रसिद्ध्या परो बोधनीय इत्यत्र बोधनीयांशस्य स्वकीयत्वात्स्वकीयविद्वन्मण्डनोक्तं किंचिदाहुः न च तादृशेति । पूर्वस्मिन्पक्षे 'समाकर्षात्' इत्यधिकरणाद्धेतूक्तविशेषपीतरप्रयोजनाभावाद् द्वितीयस्यानुपादेयत्वात् । 'वैषम्यनैर्घृण्य' सूत्रे वस्तुतस्तु आत्मसृष्टेर्वैषम्यनैर्घृण्यसंभावनैव नास्तीत्यादिना पूर्वग्रन्थस्य बादिबोधनार्थत्वोक्तेरत्रापि तथात्वाय पक्षान्तरं वक्तुमाहुः इदं चेति । परेति । यथा सुखिनो दुःखिनश्च कुर्वन् विषमो निर्घृणश्च भवेदिति शङ्कमानं बोधयितुं तादृशकर्मानुरोधेन सुखदुःखे प्रयच्छतीत्युक्तम् । 'तथात्रासदित्यादिश्रुत्या' सत्कारणतां शङ्कमानं प्रति प्रतिषेधार्थमेव

भाष्यप्रकाशः ।

इति न्यायेनोक्तम् । वस्तुतस्तु तत्र पूर्वानुवाके 'सोऽकामयत' इत्यादिना या सृष्टिरुक्ता तस्या असाधुत्वमत्र प्रतिपाद्यते । 'सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते' इति गीतावाक्येन सत्पदस्य साधुवाचकत्वे असत्पदस्यासाधुवाचकताया अपि युक्तत्वात् । अत एवात्र सुकृतत्वं ब्रह्मण उच्यते रसत्वं च । रसस्यानन्दरूपत्वं चेति सर्वं युज्यते । पूर्वोक्तायां तथात्वोक्त्यभावादिति दिक् । इदं च पुष्टिप्रवाहमर्यादायां फलाध्यायचतुर्थपादे च विवृतमिति

रश्मिः ।

वचनम् । एतावता 'असद्वा इदमग्र आसीत्' 'सदेव सौम्येदम्' इत्येवं भिन्नप्रस्थाने आम्नायते तत्र संशयः । यत्र लीनं तदसत्सदेति । तत्रासच्छ्रुतेः सर्वथानुपयोगाच्छ्रुतौ कारणत्वेनासदुक्तमिति पूर्वपक्षः । प्रतिषेधार्थमेव वचनमित्युत्तरमिति सिद्ध्यति । वस्तुतस्त्विति । अत्रैवं ज्ञेयम् । 'असदेव' इति । 'स आत्मानꣳस्वयमकुरुत' इति श्रुत्योर्युक्तया विप्रतिषेधपरिहारोत्र हेतूक्त्यासत्पदस्यासमाकर्षात् तदर्थम् । तथा हि तैत्तिरीये 'सोकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इति 'स तपोतप्यत स तपस्तप्त्वा इदꣳसर्वमसृजत' इतीच्छालोचनपूर्विकां सृष्टिमुक्त्वा 'तदात्मानꣳस्वयमकुरुत' इत्यात्मसृष्टिराम्नायते । मध्ये च 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति । अत्र संशयः । असदित्यनेन पूर्वसृष्टेरसत्त्वं प्रतिपाद्यते आहोस्विदसाधुत्वम् । तत्र 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्' इत्यनृतवचनादसत्त्वं प्रतिपाद्यत इति प्राप्तं तत् 'असदिति चेत्' इति सूत्रांशेनो क्तम् । इतः परं समाधीयते 'न प्रतिषेधमात्रत्वात्' इति । नात्रासत्त्वमुच्यतेपि तु 'सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते' इति गीतास्मृतेः सत्पदस्य साधुवाचकताया अपि युक्तत्वाद्वक्ष्यमाणात्मसृष्ट्यपेक्षया पूर्वानुवाकोदितायाः सृष्टेरसाधुत्वप्रतिषेधमात्रत्वादिति । एवं चात्रासत्पदस्य स्वार्थात्प्रच्यावनव्यतिरेकान्न समाकर्षसूत्रेण गतार्थतेति । न चैवं पूर्वसृष्टेरसत्त्वाभावः सिद्धान्तविरुद्ध इति शङ्क्यम् । 'नास्ति श्रुतिषु तद्वार्ता' इति निबन्धान्मायिकसृष्टिर्नास्त्येवेत्यत्र तात्पर्यात् । एवं चासती आत्मसृष्टेरसाध्वीति फलितम् । तदेतदुक्तं वस्तुतस्त्वित्यारभ्य युक्तत्वादित्यन्तेन । अत्रानृतमित्यान्तरालिकसृष्टिवार्ता नृसिंहतापिनीये च । सा तु न मायाद्वारा सृष्टिवार्ता । किं तु 'भेदस्याद्वैतविरुद्धत्वात् स मायाजन्य इति वार्ता । श्रुतावपि तारतम्यं प्रतीयत इत्याहुः अत एवेति । अत्र आत्मसृष्टौ । 'यद्वै तत् सुकृतम् । रसो वै सः रसꣳह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति । को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्यादिषु सुकृतत्वं रसत्वं तस्यानन्दत्वं चोच्यते तत्सर्वं युज्यते । सुकृतत्वं कार्यत्वम् । तथात्वोक्तीति किं तु 'सत्यमित्याचक्षते' इति ब्रह्मप्रवेशानन्तरं सत्यतामात्रोक्तिरिति भावः । दिगिति । तेन भाष्योक्ताविरुद्धयुक्तयोऽन्या अप्यनुसंधेयाः । इदानीं स्वोक्तेनादरणीयतामपनुदन्तः पूर्वोक्तस्याचार्याशयगोचरतां वदन्ति स्म इदं चेत्यादि वस्तुतस्त्वित्यादिनोक्तम् । पुष्टिप्रवाहेत्यादि 'इच्छामात्रेण मनसा प्रवाहं सृष्टवान् हरिः । वचसा वेदमार्गं हि पुष्टिं कायेन निश्चयः' इति श्लोक उक्तम् । अर्थस्त्वेवम् । इच्छामात्रेणेति 'बहु स्यां प्रजायेय' इत्यादिश्रौतेनालोचनेनेत्यर्थः । तद्रूपोपि भगवानेव । स्वयं निमित्तीभूय मनआदिभिः समवायिभिः प्रवाहं ससर्ज । 'असतोधिमनोसृजत तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितम्' इति श्रुतेः मायाप्यत्र सहकारिणी 'मायेत्यसुराः' इति श्रुतेः 'स्वाव्यतिरिक्तानि' इति नृसिंहतापिनीयश्रुतेः । माया कदाचिद्भगवदिच्छया कर्त्र्यपि भवतीति 'सत्त्वं रजः' इत्यस्य सुबोधिन्यामुक्तम् । तथापि मूलकर्तृत्वं न हीयते ब्रह्मणः । अनुमानं च विमतः प्रपञ्चः

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

पूर्वपक्षमाह। अपीतिर्लयः। कार्यस्य कारणलये तद्वत् प्रसङ्गः। स्थौल्यसावयवत्वपरिच्छिन्नत्वाशुद्धत्वादिधर्मसंबन्धावश्यकत्वादसमञ्जसं ब्रह्मकारणवचनम् ॥ ८ ॥

भाष्यप्रकाशः।

नात्र मत्कल्पनेति बोध्यम्। तथा सत्यस्मिन् पक्षे प्रतिषेधमात्रत्वादित्यस्य साधुत्वप्रतिषेधमात्रत्वादित्यर्थः संगृहीतो बोध्यः। तथा चासच्छब्दस्य स्वार्थाद्यावचनं यदि नेष्यते तदापि छान्दोग्ये असत्पदस्य निषेध्यपरत्वम्। तैत्तिरीये तु प्रपञ्चस्थूलावस्थाभावबोधनपरम्। प्रपञ्चविशेषस्यासाधुत्वबोधनपरत्वं वा। अतः समाकर्षानङ्गीकारेऽपि न ब्रह्मकारणताविरोध इत्यर्थः।

रामानुजाचार्यास्तु, न विलक्षणेति सूत्रोक्तयुक्त्या जगतो ब्रह्मवैलक्षण्ये ब्रह्मणोपि जगद्विलक्षणत्वात् ततः उत्पन्नस्य जगतो द्रव्यान्तरत्वादसत एवोत्पत्तिः प्रसज्यत इत्येवमस्मिन् सूत्रे असदिति चेदिति भागेनाशङ्क्य, न प्रतिषेधमात्रत्वादिति भागेन परिहरति। 'दृश्यते तु' इत्यस्य पूर्वसूत्रस्य कार्यकारणयोः सालक्षण्यनियमनिषेधमात्रपरत्वान्न कार्यस्य कारणाद् द्रव्यान्तरत्वम्। कृमिमक्षिकयोरिव वैलक्षण्याभावात् कुण्डलहिरण्ययोरिव द्रव्यैक्यसत्त्वादित्यर्थमाहुः ॥ ७ ॥

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥ पूर्वसूत्रेणासत्कारणवादं परिहृत्य श्रुत्यविरोधस्थापनाद् ब्रह्मकारणवादे स्थिरीकृते पुनस्तत्र युक्त्या प्रत्यवतिष्ठत इत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति पूर्वपक्षमाहेति। तथा च नेदमसद्वादनिरासकं सिद्धान्तसूत्रमित्यर्थः। व्याकुर्वन्ति अपीतिरित्यादि। असमञ्जसमिति सर्वज्ञत्वशुद्धत्वादिविघटत्वेनायुक्तम् ॥ ८ ॥

रश्मिः।

सत्सृष्ट्युत्तरकालीनः मायामनोमयत्वात् स्वाप्निकैन्द्रजालिकवत्। वचसेत्यादि इदमुक्तं 'शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' इत्यत्र। पुष्टिमित्यादि 'तदात्मानꣳ स्वयमकुरुत' इति। फलाध्यायेति। 'जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च' इति सूत्रे 'लीलायाः कालमायाद्यतीतत्वेन प्राकृतं जगद्दूरतरम्' इति भाष्येण ब्राह्मत्वप्राकृतत्वाभ्यां जगद्भेद उक्त इत्यर्थः। आहुरिति। अस्माकं समन्वयसूत्रसिद्धम्। माध्वास्तु श्रौतमसन्मतमत्र निषिध्यते इत्याहुः। तत्र 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति दोषः। भास्करभाष्ये तु शब्दस्पर्शादिहीनाद्ब्रह्मणः शब्दस्पर्शादिमत्कार्यं जायत इत्यादि रामानुजाचार्यवदाहुः। इदं सूत्रमिति वक्ष्यन्ति। 'रश्मौ' त्वधिकरणं रचितम्। अन्येप्यत्राधिकरणं रचयन्ति। 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इत्यादिश्रुत्या समन्वयो बाध्यते न वेति संशये असतः कारणत्वोक्त्या सतो ब्रह्मणः कारणत्वासंभवात् ब्रह्मकारणताबोधकश्रुतीनां ब्रह्मणि समन्वयो बाध्यत इति पूर्वपक्षे 'कथमसतः सज्जायेत' इत्यादिश्रुत्या पूर्वोक्तवचनस्य निषेधार्थत्वात्समन्वयो न बाध्यत इति सिद्धमिति। अन्ये पुनर्न विलक्षणत्वाधिकरणं 'एतेन शिष्टापरिग्रह' सूत्रं मर्यादीकृत्याङ्गीकुर्वन्ति ॥ ७ ॥

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥८॥ पूर्वसूत्रेणेति सूत्रेणासूत्रात्मकाधिकरणेन वा। सूत्रमिति सूत्रमधिकरणाङ्गं सूत्रं वा। असद्वादेति। असत्कारणवादो निराकृतोपि तदा [illegible] भवेद्यदा ब्रह्मकारणवादः समञ्जसः स्यान्न त्वेवमित्येवं ब्रह्मकारणप्रतिपादकश्रुतिषु [illegible] समञ्जसमाहोस्विदसमञ्जसमिति संशये पूर्वपक्षसूत्रं न तु सिद्धान्तसूत्रमित्यर्थः ॥ ८ ॥

१. निर्भयरामभट्टाः। २. शांकराः।

कीर्तनभक्तिमपि तदर्थमाहुः स्वार्थेति।

स्वार्थप्रकटसेवाख्यमार्गे श्रीवल्लभप्रभो।
निवेदितस्य मे भोज्यं स्वास्ये कुरु हुताशन॥ ६५॥

'मायावादतमोनिरस्य मधुभित्सेवाख्यवर्त्मोद्धृतं, श्रीमद्गोकुलनाथसङ्गमसुधासंप्रापकं तत्क्षणात्। दुःप्रापं प्रकटं चकार करुणारागातिसंमोहनः स श्रीवल्लभभानुरुल्लसति यः श्रीवल्लवीशान्तर' इति स्फुरत्कृष्णप्रेमामृतात्**स्वार्थप्रकटसेवाख्यमार्गः**। **भोज्यं** चतुर्विधान्नम्। **हुताशन** कृष्णवर्त्मन्। पानीयपात्रमपि ज्ञेयम्। घटिकाद्वयं भोगं प्रस्थाप्यानन्तरं कृत्यमाहुः। ततो यथावदाचमनं कारयित्वा ताम्बूलमर्पयेदिति, अत्र मुखवस्त्रं द्रष्टव्यम्। 'मुखवासं सुरभिमत्ताम्बूलाद्यम्' इति श्रीभागवतवाक्यात्। आचार्येभ्योऽपीति ज्ञेयम्। किञ्च 'मद्भक्तपूजाभ्यधिके'ति वाक्यात्ससबालकपादुकाजितामपि ताम्बूलान्तं समर्पयेत्। 'पितृदेवो भवे'ति श्रुत्या भक्तः स्वपितृभ्योऽपि पादुकाजिद्वारा योग्यं कुर्यात्। 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ' इति श्रुतिः।

ततो भोजनपात्रस्थले मार्जनं कुर्याद् **गोकुलेशेति**।

गोकुलेश तवोच्छिष्टलेपात्पात्रप्रमार्जनात्।
त्वत्सेवान्तरधर्मेषु रतिर्भवति निश्चला॥ ६६॥

भोजनपात्राणां मार्जनं च कुर्याद् इति फक्किकार्थः। श्लोके **उच्छिष्टलेप**मालोक्य **पात्राणां** प्रकृष्टं मृदादिभि**र्मार्जनं** तस्मात्। **त्वत्सेवा**तोऽन्यधर्माः पात्रप्रमार्जनादयस्तेषु। **रतिः** पूर्वं वर्तते **सेवान्तरधर्मे**ष्वपि प्रवृत्तत्वात्। इदानीं नित्यदा करणा**न्निश्चला**। अन्तरपदं मध्यवाचि वा।

ततश्चरणयोस्तुलसीं समर्पयेत् **प्रियेति**।

प्रियाङ्गगन्धसुरभितुलसीं ते पदप्रियाम्।
समर्पयामि मे देहि हरे देहमलौकिकम्॥ ६७॥

तुलसीविशेषणं पूर्ववत्। **पदप्रियाम्** 'कच्चित्तुलसि कल्याणि गोविन्दचरणप्रिये' इति वाक्यात्। **देहमिति**। तुलस्याः पदसमर्पिताया अलौकिकदेहदातृत्वं पद्मपुराणे 'सुकृती दुःकृती चापि तुलस्या योऽर्चयेद्धरिम्। देहान्ते दिव्ययानेन विष्णुभक्तैः स नीयत' इति। देहमन्तरा यानेन नयनासंभवात्।

प्रसीदेति।

प्रसीद पूजितो भक्त्या तुलस्या प्रियगन्धया।
निःकिञ्चनाधीश नान्यत्कर्तुं शक्नोमि सर्वथा॥ ६८॥

तुलस्याः गोविन्दचरणप्रियत्वात् **प्रसीद**। अन्यत्पुष्पमालादि। **सर्वथा** सर्वैः प्रकारैः देहेन मूल्येनाज्ञया वा। तादृशदेहवान् मूल्यवानाज्ञावांश्च **नास्मी**ति देहादीनां प्रकारता। ननु निःकिञ्चनस्य कथं सेवेति चेन्न। यतो **निःकिञ्चनानामधीश** 'धर्मान्सन्त्यज्य यः सर्वान्मां भजेत्स च सत्तम' इत्येकादशस्कन्धदशमेऽध्याये। 'न्यासादेशेषु धर्मत्यजनवचनतोऽकिञ्चनाधिक्रियोक्ते'ति। ननु गीता कुतो नोक्ता 'सर्वधर्मान्परित्यज्ये'त्यादिः। गीतायाः प्रकृतित्वाभावात्। एकादशाध्यायस्य लघुस्वमार्गस्यैकोनत्रिंशाध्यायोक्तस्य प्रकृतित्वात्। धनी पुष्पमालाः पुष्पमण्डपादिकं कुर्यादेव। वीटिकासमर्पणमपि। ततः पादपीठादिकमर्पयेत्। आदिपदेन जलपात्रं मुखवस्त्रं दर्पणमुष्णकालश्चेन्मृत्पात्रं जलपूर्णं चन्दनपात्रं च व्यजनानि च सिंहासने उभयपार्श्वयोः स्थापनीयानि। सिंहासनखण्डास्तरणं

समर्पणे कीर्तनभक्तिमाहुर्यथेति ।

यथा गोवर्धने भुक्तं फलमूलादिकं हरे ।
रामेण सखिभिः सार्धं पुलिन्दीभिः समर्पितम् ॥ ८० ॥
तथा फलादिकं सर्वं भुङ्क्ष्व भावार्पितं मया ।
पुलिन्दीवद्भावदानात् सार्थकं जन्म मे कुरु ॥ ८१ ॥

गोवर्धने श्रीगोवर्धनसमीपे 'वटे गावः सुशेरते' इतिवत्सामीप्ये सप्तमी । **पुलिन्दीभिरिति** । 'पूर्णाः पुलिन्द्य' इत्यत्र व्याख्याने ता अप्युपभुक्ता इत्युक्त्या सान्निध्यात् । 'हन्तायमद्रि'रित्यत्र कन्द-**फलमूलादिकं** पुलिन्दीभिराहृतं श्रीगोवर्धने स्थितं तदादिभिः समर्पितं प्रकरणाच्च 'उभयाकाङ्क्षा हि प्रकरणम्' प्रमाणमिति पूर्वतन्त्रकाराः । पुलिन्दीनां पूर्णत्वेन फलाद्याहार्याकाङ्क्षा फलादीनामाहारकाकाङ्क्षा एवं च साहचर्यादुभयोरङ्गाङ्गिभावः । **भावार्पितमि**त्यत्र भावः क इत्यपेक्षायामाहुः **पुलिन्दी-वदिति** । पुलिन्दीनां यथा भावो दत्तः 'पूर्णाः पुलिन्द्य' इत्यत्रोक्तः स्मररुग्रूपः स तुभ्यं श्रीराधा-श्रीसखीभ्यां मन्थरगत्या निकुञ्जे नीताय व्रजभक्तैर्दृष्टाय व्रजतरुणीकण्ठे हस्तायोरथापनभोगं समर्प्य यतो मम जात इति । एतावत्पर्यन्तं **जन्म** निष्फलं गृहे त्वां सेवमानस्य वने गमनाभावादपूर्णलक्षणमिदानीं तु वनभावनाया अत्र मन्दिर एव कृतत्वात् कुङ्कुमादि मुखादौ तिलकादिरूपेण लेपयित्वोपस्थितस्य स्मरण-रुक्छमनरूपं तादृशकुङ्कुमाद्यर्थेन सह वर्तमानं **सार्थकम्** । ननु कुङ्कुममिदानींतनानां कुङ्कुमतिलकरूपं वैष्णवलिङ्गं न तु तच्छमनाय लक्ष्मीप्रवेशद्वारमिति चेन्न । भावशमनार्थं धारणं भाववतामविरुद्धमिति । एतादृशं **सार्थकं मे** मम **जन्म कुरु** । अत्र किं मानमिति चेन्न । 'एककालं द्विकालं वा त्रिकालं वाऽपि पूजयेत्' इति निबन्धः श्रीभागवतं च 'अथार्हयेदि'ति । वाराहेपि षोडशे च 'ततः सायं प्रकुर्वीत मम पूजां तु भक्तितः । नानाविधानि खाद्यानि फलानि विविधानि च । नवनीतं दधि क्षीरं घनमाज्यं सुगन्धितम् । विकारानैक्षवांश्चापि शर्करादीन् स्वशक्तितः । निवेद्य मां सताम्बूलं दक्षिणां च स्वशक्तितः । ततो नीराजयित्वा तु प्रणम्यापि च भक्तित' इति । अत्र व्यवस्था श्रीमदाचार्याणामाज्ञया विधीयते । 'सेवाकृतिर्गुरोराज्ञा बाधनं वा हरीच्छये'ति नवरत्नात् । विष्णुरहस्ये च 'अविज्ञाय विधानोक्तां हरिपूजाविधिक्रियाम् । कुर्वन्भक्त्या समाप्नोति शतभागं विधानत' इति । शतांशं फलं शतभागम् । तत्र भगवतांश्चाचार्याणां कुम्भनदासादीन् पृच्छतः प्रत्याज्ञा । नानाविधानि खाद्यानि शयनभोगे, उत्थापन-समये तेषां दुःकरत्वाच्च । अतः फलानि विविधानि कन्दमूलफलानि समर्पणीयानि । विकारानैक्षवां-श्चापि शर्करादीनपि, सन्ध्याभोगे शीतलपानकरसादिकं नार्पयेदित्याज्ञया उत्थापने समर्पणीयम् । जल-पात्रं पुनर्भर्तव्यं तदाज्ञात एव । भावनाप्यत्रास्ति महानुभावानाम् । ननु पुराणपाठक्रमो बलीयानाचार्यो-पदेशत इति पाठक्रमोऽस्तु हीति चेन्न । पुराणस्याप्राप्तविधिनापि चारितार्थ्य श्चाचार्योपदेशस्यानुष्ठान-स्मारणार्थैवाभिव्यक्तस्य बाधनायासामर्थ्यात् । तदिदं पूर्वतन्त्रे पञ्चमस्य नवमाधिकरणे चिन्तितम् ।

ततो घटिकानन्तरं भोगं विसृज्याचमनमुखवस्त्रताम्बूलमालोरयितवेणुवेत्रचतुष्पाद्यः समर्प्याः । तदनन्तरं कृत्यमाहुः । ततो व्रज आगच्छन्तं विज्ञापयेद् **बलभद्रादय इति** ।

बलभद्रादयो गोपा गावश्चाग्रे च पृष्ठतः ।
गोपिकावेष्टितो मध्ये रणद्वेणुर्व्रजागमात् ॥ ८२ ॥
दिवा विरहजं तापं व्रजस्थानां यथाहृतम् ।
तथा मल्लोचने नाथ शिशिरीकुरु संततम् ॥ ८३ ॥

तथापि श्रीगोपीजनपदपरागाञ्चितशिरा-
स्त्वदीयोऽस्मीति श्रीव्रजनृप न शोचामि मुदितः ॥ ७६ ॥

स्वदोषा 'गुणदोषौ शुभाशुभा'विति वाक्यादशुभाः संशोध्या अशुचित्वबाहिर्मुख्यादयस्तान् । ते च जलकूपीटयोनिश्रीभागवतानुसन्धानैः साधनैः संशोध्यन्तां इति चेत्तत्राहुः **साधनानां शतं** यत्र तादृशैः **स्वकृतिविहितैर्वस्तुभिरभेद्यान्** भेत्तुमयोग्यान् आसमन्तात् पुष्टिफलाय **पटुतरं** साधनं यथा भवति तथा तान**भेद्यांस्त्यक्तुं** च न शक्नोमि इति शेषः । ननु पुष्टावलन्तानुग्रहेतरसाधना-साध्यत्वात्साधनोक्तिर्विरुद्धेति चेन्न । 'संयोगे वियोगवृत्तिः प्रेमे'ति शाण्डिल्यसूत्रभाष्ये वियोगे संयोगवृत्तिरपि गृहीतेति तां वृत्तिमादाय दोषाभावात् । अपटुतरो ह्यनापद्यपीति वा पाठः । तर्हि शोचथ दोषसत्त्वे भक्त्यभावादिति चेद् 'एतश्ह वा व न तपति किमहश्र साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमि'ति श्रुतेर्ब्रह्मविदं शोको न तपतीत्याहुः **तथापीति** । **श्रीगोपीजना** आविद्याकलाः परि-दृश्यमानाः तासामचतुरश्रीगोपीनां **पदपरागो** धूलिस्तत्पूजित**शिराः** गोप्यो मेघवद्दर्पन्ति ह्यतस्त-दर्शितलीलेन शिरोधृतं रजोऽतस्त्**वदीयोऽस्मी**त्यनुमाय पुष्टिमेष्यस्तीति दोषाणां भक्त्यप्रतिबन्धकत्वं चाज्ञाय **प्रमुदितो न शोचामि** अतः संबोधनं व्रजनृपेति व्रजस्य निःसाधनस्य नृप ।

एवम्, 'आन्तरं तु परं फल'मिति 'सेवित' इति श्लोके वक्ष्यमाणपरफलार्थमपि विज्ञाप्य प्रास-ङ्गिके मध्याह्नशयनगोचारणेऽधीष्टेऽकार्षुः **प्रियेति** ।

प्रियासङ्केतकुञ्जीयवृक्षमूलेषु पल्लवैः ।
कृतेषु भावतल्पेषु क्रीडन् गोचारणं कुरु ॥ ७७ ॥

'मुदा चन्द्रावल्याः कुसुमशयनीयादि रचितु'मित्यादि श्रीगोस्वामिग्रन्थे । **भावतल्पेष्विति** बहुवचनेनेदानीन्तनकृतशय्यामन्दिरतल्पसङ्ग्रहः । कृतमार्जनमन्दिरवस्त्रशय्यामन्दिरे शय्यायाः कृतसेवाया यथाकालं तदुपर्याच्छादिताया दक्षिणपार्श्वे शय्याभोगं तदधोदेशे जलपात्रं च निधाय वामपार्श्वे ताम्बूलतष्टीमालाव्यजनानि चतुष्पट्टिका सूक्ष्मसिंहासनं च स्थापयेत् । 'मुखवासं सुरभिमत्ताम्बूलाय'-मिति वाक्ये आदिपदात् । भावनात्रत्या श्रीहरिरायाणाम् । ततश्च 'इति शेषां मया दत्तां शिरसाधाय सादर' इति वाक्योक्तं मालाताम्बूलादि ग्राह्यम् । पुष्टिमार्गीयं विलासं हृदि स्वाधीष्टमकार्षुः ।

सेवित इति ।

सेवितोऽत्र हरे रन्तुं गृहे मद्धृदयात्मके ।
निमीलयामि दृग्द्वारं विलसैकान्तसद्मनि ॥ ७८ ॥

'तं काचिन्नेत्ररन्ध्रेण हृदिकृत्ये'ति फलप्रकरणे वाक्यम् ।

ततो वस्त्रप्रक्षालनादिकं कुर्याद् **वस्त्रे**ति ।

वस्त्रप्रक्षालनाद्दुष्टसंसर्गजमनोमलम् ।
महत्सेवाबाधरूपं मम कृष्ण निवारय ॥ ७९ ॥

'अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः । तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं पर'मिति वाक्याद् **दुष्टसंसर्गजमनोमल**निवृत्तिकामनया **वस्त्रप्रक्षालनं** 'स्वयं परिचरेद्भक्तया वस्त्रप्रक्षालना-दिभि' रिति सेवाप्रकरणे निबन्धस्य । आदिपदेन पुस्तकावलोकनमहाप्रसादग्रहणशयनव्यवहारादि ।

सायंसेवामाहुः । ततश्चतुर्थप्रहरे प्रसुप्तं प्रबोध्य फलादिकमर्पयेदिति । पड्घटिकात्मके दिने उर्वरिते प्रसुप्तं भगवन्तं प्रबोध्य गावो गोपाश्च व्रजे जिगमिषवोऽतः शीघ्रं जागृहीत्यादिभावनोक्त-प्रकारेण व्रजभक्तवृन्दानुकरणेन प्रबोध्य फलमूलकन्दादिकमर्पयेदित्यर्थः ।

समर्पणे कीर्तनभक्तिमाहुर्यथेति।

यथा गोवर्धने भुक्तं फलमूलादिकं हरे।
रामेण सखिभिः सार्धं पुलिन्दीभिः समर्पितम्॥ ८०॥
तथा फलादिकं सर्वं भुङ्क्ष्व भावार्पितं मया।
पुलिन्दीवद्भावदानात् सार्थकं जन्म मे कुरु॥ ८१॥

गोवर्धने श्रीगोवर्धनसमीपे 'वटे गावः सुशेरते' इतिवत्सामीप्ये सप्तमी। **पुलिन्दीभिरिति**। 'पूर्णाः पुलिन्द्य' इत्यत्र व्याख्याने ता अप्युपभुक्ता इत्युक्त्या सान्निध्यात्। 'हन्तायमद्रि'रित्यत्र कन्द-**फलमूलादिकं** पुलिन्दीभिराहृतं श्रीगोवर्धने स्थितं तदादिभिः समर्पितं प्रकरणाच्च 'उभयाकाङ्क्षा हि प्रकरणम्' प्रमाणमिति पूर्वतन्त्रकाराः। पुलिन्दीनां पूर्णत्वेन फलाद्याहार्याकाङ्क्षा फलादीनामाहारकाकाङ्क्षा एवं च साहचर्यादुभयोरङ्गाङ्गिभावः। **भावार्पितमि**त्यत्र भावः क इत्यपेक्षायामाहुः **पुलिन्दी-वदिति**। पुलिन्दीनां यथा भावो दत्तः 'पूर्णाः पुलिन्द्य' इत्यत्रोक्तः स्मररुग्रूपः स तुभ्यं श्रीराधा-श्रीसखीभ्यां मन्थरगत्या निकुञ्जे नीताय व्रजभक्तैर्दृष्टाय व्रजतरुणीकण्ठे हस्तायोरथापनभोगं समर्प्य यतो मम जात इति। एतावत्पर्यन्तं **जन्म** निष्फलं गृहे त्वां सेवमानस्य वने गमनाभावादपूर्णलक्षणमिदानीं तु वनभावनाया अत्र मन्दिर एव कृतत्वात् कुङ्कुमादि मुखादौ तिलकादिरूपेण लेपयित्वोपस्थितस्य स्मरण-रुक्छमनरूपं तादृशकुङ्कुमाद्यर्थेन सह वर्तमानं **सार्थकम्**। ननु कुङ्कुममिदानींतनानां कुङ्कुमतिलकरूपं वैष्णवलिङ्गं न तु तच्छमनाय लक्ष्मीप्रवेशद्वारमिति चेन्न। भावशमनार्थं धारणं भाववतामविरुद्धमिति। एतादृशं **सार्थकं मे** मम **जन्म कुरु**। अत्र किं मानमिति चेन्न। 'एककालं द्विकालं वा त्रिकालं वाऽपि पूजयेत्' इति निबन्धः श्रीभागवतं च 'अथार्हयेदि'ति। वाराहेपि षोडशे च 'ततः सायं प्रकुर्वीत मम पूजां तु भक्तितः। नानाविधानि खाद्यानि फलानि विविधानि च। नवनीतं दधि क्षीरं घनमाज्यं सुगन्धितम्। विकारानैक्षवांश्चापि शर्करादीन् स्वशक्तितः। निवेद्य मां सताम्बूलं दक्षिणां च स्वशक्तितः। ततो नीराजयित्वा तु प्रणम्यापि च भक्तित' इति। अत्र व्यवस्था श्रीमदाचार्याणामाज्ञया विधीयते। 'सेवाकृतिर्गुरोराज्ञा बाधनं वा हरीच्छये'ति नवरत्नात्। विष्णुरहस्ये च 'अविज्ञाय विधानोक्तां हरिपूजाविधिक्रियाम्। कुर्वन्भक्त्या समाप्नोति शतभागं विधानत' इति। शतांशं फलं शतभागम्। तत्र भगवतांश्चाचार्याणां कुम्भनदासादीन् पृच्छतः प्रत्याज्ञा। नानाविधानि खाद्यानि शयनभोगे, उत्थापन-समये तेषां दुःकरत्वाच्च। अतः फलानि विविधानि कन्दमूलफलानि समर्पणीयानि। विकारानैक्षवां-श्चापि शर्करादीनपि, सन्ध्याभोगे शीतलपानकरसादिकं नार्पयेदित्याज्ञया उत्थापने समर्पणीयम्। जल-पात्रं पुनर्भर्तव्यं तदाज्ञात एव। भावनाप्यत्रास्ति महानुभावानाम्। ननु पुराणपाठक्रमो बलीयानाचार्यो-पदेशत इति पाठक्रमोऽस्तु हीति चेन्न। पुराणस्याप्तविधिनापि चारितार्थ्ये श्चाचार्योपदेशस्यानुष्ठान-स्मारणायैवाभिव्यक्तस्य बाधनायासामर्थ्यात्। तदिदं पूर्वतन्त्रे पञ्चमस्य नवमाधिकरणे चिन्तितम्।

ततो घटिकानन्तरं भोगं विसृज्याचमनमुखवस्त्रताम्बूलमालोरथितवेणुवेत्रचतुष्पाद्यः समर्प्याः। तदनन्तरं कृत्यमाहुः। ततो व्रज आगच्छन्तं विज्ञापयेद् **बलभद्रादय इति**।

बलभद्रादयो गोपा गावश्चाग्रे च पृष्ठतः।
गोपिकावेष्टितो मध्ये रणद्वेणुर्व्रजागमात्॥ ८२॥
दिवा विरहजं तापं व्रजस्थानां यथाहृतम्।
तथा मल्लोचने नाथ शिशिरीकुरु संततम्॥ ८३॥

ह्यन्यपूर्वास्तासां त्यागोऽङ्गम्। एतासां तु ह्यत्यागः। 'अत्यागस्त्यागादुत्तम' इति निरूपयितुं साधनप्रकरणे व्रतचर्योक्त्यादि 'हेमन्ते प्रथमे मासी' त्यादिपद्येषु। तट्टिप्पण्यादौ च स्फुटम्। अत ऋषिरूपाणां परिग्रहः। तत्र अयीत्यनुनयः। 'अयि प्रश्नानुनययो'रिति विश्वात्। अत्राधिकारः कृतपुण्यपुञ्जानामृषिरूपासजातीयभाववताम्। तथा चोक्तं महाकौर्मे 'अग्निपुत्रा महात्मानस्तपसा स्त्रीत्वमापिरे। भर्तारं च जगद्योनिं वासुदेवमजं विभु'मिति। पद्मपुराणेपि 'दण्डकारण्यवासिनामृषीणां श्रीकोसलेन्द्रे रिरंसामर उक्तः। **व्रजसखी**ति सम्बोधनं व्रजवधूनां **कदम्बः** सिद्धार्थस्तद्रूपमम्बिकायाः **समर्हणं** तत्फलीभवद्यचरणपङ्कजं तस्यान्तिकं समीपं **व्रज**। **नितम्बो** हि कटितटः स्कन्धो वा, तत्र **मिलदम्बरं** तच **क्वणितं** शब्दयुक्तं **हेमदाम** हेमरज्जुः कट्याभरणरूपं करामरणरूपं वा। तत्र ते आलिङ्गनविशेषे। तादृशहेमदामयुक्ताङ्गना- **नितम्बमिलदम्बरक्वणितहेमदामाङ्गना** तया तामिर्वा वृतस्य। किञ्च **नलिनानां** कमला- नामावल्यस्तत्सदृशी **प्रभा** कान्तिर्यस्य पङ्क्तिसादृश्यमङ्गुलिद्वारा। क्रीडायामनेकत्वमप्येकस्या- विरुद्धं योगिवत्।

एवमष्टविधकामान्तर्गतोऽमर्यादभोगरसमाहुः **निर्भरमिति**।

निर्भरं क्रीडतोरालि कुञ्जे विगतवाससोः।
अन्योन्यप्रभयैवासीदन्योन्यस्योचितांशुकम्॥ ९१॥

कौ जायत इति कुञ्जः पृषोदरादिः। **अन्योन्यप्रभया** 'कोटिसूर्यसमप्रभ' इति पुरुषोत्तम- सहस्रनाम्नि नाम्नश्चिक्रीडिषायाः प्रभानियामकत्वेन प्रभाया उचितांशुकत्वम्। नयनतेजोनुपहारकत्वं तत्तदवयवयोग्यत्वमुचितत्वम्। ततोन्योन्यप्रभयेत्यत्र 'प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमि'ति वार्तिकेनाभेदे तृतीया अन्योन्यप्रभाभिन्नम**न्योन्यस्योचितांशुक**मित्यर्थः।

श्रमशयनमाहुः **रतीति**

रतिश्रमशयानयोरलसलोचनाम्भोजयोः
कलं किमपि कूजतोरभिमुखं मिथः सस्मितम्।
रताङ्गभरिताङ्गयोर्मिलितजानुसंवाहने
पदाम्बुजतलानि मद्धृदि लुठन्तु राधेशयोः॥ ९२॥

किमप्यनिर्वचनीयम्। रता च रतश्च रतौ तौ चाङ्गभरिताङ्गौ च तयोः। अङ्गो भूषणम्। एतादृश**राधेशयोः पदाम्बुजतलानि**। **मिलितानि जानूनि** तेषां **संवाहनार्थं** निमित्ते सप्तमी चर्मणि द्वीपिनं हन्तीतिवत्। **मद्धृदि लुठन्तु** लुट लुठ उपघाते भ्वादिः परस्मैपदी सेट् प्रार्थने लोट्। 'प्रार्थिते वा ततः किं स्यादि'त्यस्य रत्यतिरिक्तविषयत्वाद् 'रतिप्रादुर्भावो भवतु सततं श्रीपरिवृढ' इत्यत्र तथा निश्चयात्। दाक्षिण्येन गच्छतु। 'उपसामर्थ्यदाक्षिण्ये'ति विश्वाद्, हन हिंसागत्योरदादिः परस्मैपद्यनिट्।

अतिदुर्लभत्वात्सन्दिहानाः फलाप्तौ संशयमाहुः **केलीति**।

केलीश्रान्तशयानश्रीराधाश्रीशपदसरोजानि।
कृपया कृतानि मदुरसि कदानु संलालयिष्येऽहम्॥ ९३॥

अनु संशये (अनु संशये चेति) अनु पश्चाद्वा 'पश्चात् सादृश्ययोरन्वि'ति विश्वकोशे। मत्कर्तृकं संलालनं भविष्यत्कालिकं अनु संदिग्धमित्यर्थः।

विज्ञापनामाहुः प्रातरिति ।

प्रातः कुञ्जगृहाद्बहिर्यदि समागत्य स्थिता त्वं भवस्य-
म्भोजाक्षि ददासि चर्वितमिदं चाकार्य हस्तेन तु ।
ताम्बूलस्य यदा पुनस्तदिह सच्छिद्रस्य मुक्त्यापि च
कार्यं किं सततं प्रसीदसि यदि त्वं स्वामिनीत्थं तदा ॥ ९४ ॥

हस्तेनाकार्य सच्छिद्रस्य मम । सच् छिद्रं जीवरूपं यस्य देहादिसङ्घस्य । पुष्टिफलस्यात्यन्तानुग्रहसाध्यस्य मुक्तजीवापेक्षाभावेपि मार्गरीत्या ज्ञानिनो मर्यादाभक्तस्य वा पुष्टिभक्त्युक्तेर्न दोषः । **मुक्त्यापि कार्यं च किम्**, न किमपीत्यर्थः । 'तदापीतेः संसारव्यपदेशा'दिति व्याससूत्राद् अपीतेर्मोक्षस्य । **त्वमित्थमहोरात्रं सततं** निरन्तरं **प्रसीदसि** । ननु सायं सेवां विधाय न किञ्चित् कृत्यम्, प्रातः पुनस्ताम्बूलचर्वितग्रहणमिति कथमहोरात्रं सततं प्रसीदसीत्युक्तमिति चेन्न रात्रौ ताम्बूलचर्वितग्रहणानन्दिना स्थितं निद्रा तु सेवायामालस्याभावायेति सततमेवेति । ननु संसारवन्मुक्तेरपि हेयत्वं यत्र तादृशं चेत् पुष्टिमार्गीयं तत्त्वम्, तदा मुक्तेः पुरुषार्थत्वबोधिकायाः श्रुतेः प्रतारकत्वमापततीति तद्बोधकप्रमाणानां तत्स्तुतिमात्रपरत्वमिति चेन्न 'सूक्ष्मं प्रमाणत' इत्यादिसूत्रेऽस्याः शङ्काया निरासात् ।

एतावती श्रीगोपीनाथजितां पद्धतिरूपा कृतिः ।

ननु सगुणं ब्रह्मेदम्, न तु निर्गुणमिति चेत् तत्राहुः श्रीति ।

श्रीवल्लभाचार्यमते फलं तत्प्राकट्यमत्राव्यभिचारिहेतुः ।
प्रेमैव तस्मिन् नवधोक्तभक्तिस्तत्रोपयोगोऽखिलसाधनानाम् ॥ ९५ ॥

निर्गुणं ब्रह्माखिलसाधनान्तर्गतशमाद्युपेतस्याध्यात्मिकचित्तशुद्धिमतो ज्ञानफलमक्षरम्, सगुणं च धारणाश्रयो विराडात्मा, स च 'ततो विराडजायते'ति श्रुतेः पुरुषावतारः । 'अतो ज्यायांश्च पूरुष' इति श्रुतेः । पुरुषस्तु ततो ज्यायान् उभयव्यपदेशाधिकरणोक्तो भक्त्यैकलभ्यः 'यमेवैष वृणुत' इति श्रुतेः । अतो निर्गताः प्राकृता गुणा यस्मात् तन् निर्गुणमितीदं निर्गुणमेव रूपम् । तदुक्तं 'मन्निष्ठो निर्गुणः स्मृतः' इति भगवन्निष्ठस्य निर्गुणत्वे भगवतो निर्गुणत्वे किमु वक्तव्यम् । यत्तु विश्वकोशे प्रकृतिपदं परमात्मनि प्रयुक्तम्, तदपि 'प्रकृतिमगन् किल यस्य गोपवध्व' इत्यत्र प्रकृतिपदस्य स्वरूपपरत्ववत् स्वरूपे प्रयुक्तम् । यद्वा । एतादृशफलप्राप्तिः कुतः साधनादित्याकाङ्क्षायामाहुः **श्रीति** । **फलं तत्प्राकट्यम्** । 'एतेन स्वरूपस्यैव फलत्वमुक्तं भवतीति मुख्यः सिद्धान्तः सूचितो भवती'त्यादि 'आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्ते'रिति सूत्रभाष्यात् । **प्रेमैवेति** । साधनाध्यायोपान्त्ये 'श्रुतेश्चे'ति सूत्रे 'भक्तिरहस्यभजनं तदिहामुत्र फलभोगनैराश्येनैवामुष्मिन् मनःकल्पनमेतदेव च नैष्कर्म्य'मिति श्रुतिरुदाहृता । मनःकल्पनं प्रेमापरपर्यायमित्युक्तं प्राक् । **नवधोक्तेति** वाक्यान्वयाधिकरणे उपपादितम् । **तत्रोपयोगो** नवधाभक्तावुपयोगः । उपासनायाश्चित्तशुद्धिद्वारा भक्तावुपयोगो भाष्ये ज्ञान उपयोगेपि भक्तावेवोपयोगो भक्तेर्ज्ञानव्यापारत्वात् । एवं साङ्ख्यं योगश्च स्वतो मुक्तिसाधकौ भिन्नौ । **अखिलसाधनानां** धर्मादीनामित्यर्थः । एतच्च 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदि'ति सूत्रभाष्ये निरूपितम् ।

'ननूक्तं मर्यादाभक्तिफलं पुष्टिभक्तिफलं केन इत्यपेक्षायां तद्विशेषसर्वात्मभावेनेत्याहुः **तत** इति ।

ततो यदिन्दीवरसुन्दराक्षीधृतस्य वृन्दावननन्दितांहे'ः ।
सर्वात्मभावेन सदास्यलास्यमस्यानिशं सानु फलानुभूतिः ॥ ९६ ॥

१. अङ्घ्रेरितिपाठः ।

ममतात्मकसंसारः **सागरो**ऽनेकभगवत्सेवोपयोगितदनुपयोगिमात्सर्यदुःखेर्ष्यादिनिधिः । गरेण नरकसाधकेन विषयेण विषेण सह वर्तमानो वा सगरः सगरस्यायं सागरः । तस्येदमित्यणिति सुधायाम् । **महोर्मयो** गुर्वाद्युपरि क्रोधात्मिका ऊर्मयो मात्सर्यदुःखेर्ष्यादिजा गुर्वाद्यतिरिक्ते क्रोधविषयनिन्दादयः तेषु **मज्जमानं** मुह्यमानं **मामुद्धर** सेवोपयोगिसंसारं स्थापय, अन्यं शोषय । किं साधनमिति चेत् तत्राहुः **प्रणते**ति । प्रणामः साधनम् । मर्यादाभक्तौ प्रेमसाधनत्वेपि वन्दनभक्तावुक्तसाधनत्वं कुरु । 'अकामः सर्वकामो वे'ति वाक्यात् । बालः कृष्णो **बालकृष्णः** । 'कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचक' इति श्रुतेः । ब्रह्माण्डपुराणे च ।

'बालाय नीलवपुषे नवकिङ्किणीकजालाभिरामजघनाय दिगम्बराय ।
शार्दूलदिव्यनखभूषणभूषिताय नन्दात्मजाय नवनीतमुषे नमस्ते' ।

इति नवनीतचोरविज्ञापना ।

रूपसेवामुक्त्वा अविशेषेण नामसेवां 'आवृत्तिरसकृदुपदेशा' दिति सूत्रेणावृत्त्याख्यां विज्ञापयामासुः श्रीति ।

श्रीबालकृष्णेतिनाम सकलाभीष्टदं कलौ ।
जिह्वाग्रे वर्ततां तेन सदा मे कृतकृत्यता ॥ २ ॥

श्रीभिः शोभाभिर्बालोचिताभिर्युक्तो **बालः** पुरुषविधब्राह्मणोक्तोभयलिङ्गवांश्च स **कृष्णः** सच्चिदानन्द इत्यभिधायकं नाम । ननूभयलिङ्गवत्त्वं न बालस्य, किन्तु 'कारणगुणाः कार्ये समायान्ती'ति प्रवादमूलकः कार्ये एकाकिनि पुरुषे भयं ज्ञापितः पुरुषविधे भयं कारणात्मकमिति चेन्न । कार्ये भयस्य द्वितीयाभिनिवेशकृतत्वेन मायिकत्वे सत्युपपत्तेः 'भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्य' इत्यादीनां 'भीरपि यद्बिभेती'त्यस्य च विरोधाच्च । न च भयस्य ब्रह्मलिङ्गत्वमसम्भवीति शङ्क्यम् । 'अनुकृतेस्तस्य च' इति सूत्रेऽनुकृतेर्भयसत्त्वात् । न चैकरसत्वविरुद्धं बाल्यपौगण्डादिकं मुक्तसच्चिदानन्दत्वानुपपत्तिसाधकं चेति वाच्यम् । 'व्याप्तेश्च समञ्जस'मिति सूत्रे 'सर्वतः पाणिपादान्तमि'त्यादिश्रुतेः साकारमेव व्यापकमिति भाष्यात् । एवमग्रे **सकले**ति पदम् । **कलौ**विति । 'कलिं सभाजयन्त्यार्या' इत्यादिवाक्यात् । **कृतकृत्यते**ति । पुरुषोत्तमयोगाध्याये 'यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तममि'त्यत्र पदजन्यपदार्थोपस्थितेरावश्यकत्वात्पदस्यापि कृतकृत्यतासाधने निवेशेनोक्तं कृतकृत्यतेति 'एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारते'ति गीतायाः ।

एवं विज्ञाप्य धृतानां शय्यानिकटे भोग्यानांशय्या श्रीगोवर्द्धननाथजिन्नवनीतरायजिदादि भोगानां ताम्बूलमालातष्टीजलपात्रव्यजनादीनां च भोगं विज्ञापयामासुरप्रियमित्यादिपद्यभिः ।

अप्रियं सप्रियं वापि धनहीनस्य मे प्रभो ।
मद्गृहे भोजनार्थाय त्वागन्तव्यं महाप्रभो ॥ ३ ॥

अप्रियं सप्रियं वा आगमनं कर्तव्यम्, प्रभिन्नितात्ज्ञानादित्यर्थः । **मे** मम मत्सम्बन्धि-**भोजनार्थाय** । ननु व्यापकोहमानन्दभुक् भुनज्म्येव गोपिकादिगृहस्थितोपीति चेत्, तत्राहुः **मद्गृह** इति । एतावत्पर्यन्तं प्रभुत्वं स्थितं मद्गृहागमनानन्तरं तु **महाप्रभु**र्जातः परिवृढोपि महान्जातः । आचार्योक्तपरिवृढाष्टकात् । तत्रत्य 'परा काष्ठा प्रेम्णः पशुपतरुणीना'मिति वाक्यात् । महत्त्वं च गृहस्थस्य मे उद्धरणसमर्थत्वम् । हे गृहस्योद्धारक परिवृढ, हे **महाप्रभो** बालस्तु चङ्क्रमणादावपि श्रेते इति मद्गृहागमनविज्ञापना । 'चलसि यद्व्रजाच्चारयन् पशून् नलिनसुन्दरं नाथ ते पदम् । शिलतृणाङ्कुरैः सीदतीति नः कलिलतां मनः कान्त गच्छती' ति न्यायेन भक्तमनःकलिलतागमनात् ।

प्रियेति ।

प्रियाधरामृतस्पन्दमधुरेण महाप्रभो ।
शङ्खस्थितेन मधुना स्नात्वा मुदमवाप्नुहि ॥ १०३ ॥

प्रियायाः **अधरामृत**मधरजलं तस्य **स्पन्दः** प्रस्रवस्तद्वन्**मधुरेण** मधुररसवता । उत्तरार्धं स्पष्टम् । यद्वा । पूर्वार्धं पूर्ववत् । **शङ्खस्थितेन** सुगन्धद्रव्यस्थितेन **मधुना** जलेन । चन्दनपात्रस्थितेन जलेन **स्नात्वा** कामानुद्दीपनशुद्धिं विधाय **मुदमवाप्नुहि** । जलक्रीडापक्षे शङ्खस्थितेन जलेनेत्यर्थः । स्नानयोग्यं जलमिति चेन्न 'समः प्लुषिणे'ति श्रुतेर्विस्फुलिङ्गसाम्येनोपपत्तेः । भक्तेन शङ्खस्थापितेन जलेनेति वा । स्नात्वा अङ्गशुद्धिं विधाय मुदमवाप्नुहि ।

प्रियेति ।

प्रियास्नेहैकरूपेण घृतेन व्रजनायक ।
स्नानं स्नेहात्मकं कृत्वा स्निग्धतां प्रकटीकुरु ॥ १०४ ॥

विशेषणं पूर्ववत् । **स्निग्धतां** भक्तिमत्तां भक्ततां वा । सुरतान्ते स्नेहो गच्छति स्नानानन्तरं प्रकटीभवत्यत उक्तं **प्रकटीकुर्विति** । यद्वा विशेषणं पूर्ववत् । **घृतेन** प्रदीप्तेन निर्गोपितेन पूर्वोक्तसुगन्धद्रव्यप्रदीप्तेन कामेन **स्नेहात्मकं** स्नेह आत्मनि मनसि यस्मात् स्नानात्तादृशं **स्नानं** सुरतान्तवैराग्यमार्जनं विधाय **स्निग्धतां प्रकटीकुरु** । जलक्रीडापक्षे घृतेन जलेनान्यत्पूर्ववत् । तथा च विश्वः 'घृतमाज्ये प्रदीप्ते च सलिले च घृतं स्मृत'मिति ।

प्रियेति ।

प्रियाप्रत्यङ्गसौन्दर्यमाधुर्यसमतां गतम् ।
तया शर्करया स्नात्वा प्रत्यङ्गोच्छूनतां व्रज ॥ १०५ ॥

प्रियायाः प्रत्यङ्गमङ्गमङ्गं **सौन्दर्यं** स्वार्थे ष्यञ् । सुन्दरं तदेव **माधुर्यं** प्रियं तत्**समतां गतं** यथा भवति तथा त्वं **प्रत्यङ्ग**मुच्छूनतामुत्तुङ्गतां **व्रज** । कया **तया** प्रसिद्धया **शर्करया स्नात्वे**त्यर्थः । यद्वा उं शंभुं प्रति पलति गच्छति तादृशोपलारूपशर्करया स्नात्वा तच्छक्तियुक्तत्वेन केवलमन्मथमन्मथत्वमार्जनं विधाय भक्तमाधुर्यं प्रियतारूयं तत्समतां गतं यथा भवति तथा प्रत्यङ्गमुत्तुङ्गतां व्रज । भक्तभक्तियोग्यं रूपं मन्मथमन्मथत्वं तिरोभाव्य प्रकटीकुरु भक्तभक्तिमात्रयोग्यं रूपम् । 'उपला शर्करापि चे'त्यमरः । जलक्रीडापक्षे **शर्करया** कर्पररूपया कर्परः कटाहोऽण्डकटाहः 'कर्परः स्यात्कपाले च शस्त्रभेदकटाहयो'रिति विश्वः । 'शर्करा कर्परांशेऽपी'त्यमरः । अण्डकटाहांशो गङ्गा स्वर्गङ्गया प्रियाभिः सह स्नात्वा । अन्यत्स्पष्टम् । एवं शयनार्थं विज्ञाप्य शयनं कारयेदिति ।

एवं स्त्यानानां रसरूपस्य विज्ञापनपूर्वकशयनमुक्त्वा दैन्येन हरितोषणसाधनेन नवनीतप्रियं विज्ञापयन्तः संयोगे वियोगवर्तनं कुर्वन्त आत्मनः शयनस्य कारितत्वाद् आत्मनश्च गोपिकादिभ्यो निजानन्ददानार्थं तद्गृहे गोपिकाप्रार्थितस्य शयनानन्तरं गतत्वाद् विरहे विज्ञापनमाहुः हेति ।

हा नाथ हा रमण हा करुणैकसिन्धो हा कृष्ण हा पतितपावन दीनबन्धो ।
संसारसागरमहोर्मिषु मज्जमानं मामुद्धर प्रणतपालक बालकृष्ण ॥ १ ॥

हा नाथ उपतापक संयोगेपि वियोगवर्तनलक्षणप्रेम्णा, **हा** विषादं करोमि । 'हा विषाद' इति विश्वात् । **नाथ** नवनीतयाचक । एवमग्रेपि । **रमण** रमु क्रीडायाम् । **करुणैकसिन्धो** । पुष्टिप्राकट्यात् पुष्ट्यनेकविहाररूपरत्नप्राकट्यात् नवनीतमुद्, करुणैकसिन्धुः, स्वरूपानन्ददानात् । **कृष्ण** सच्चिदानन्द । **पतिता**नामपि **पावन**, किमुतास्माकम् । **दीनबन्धु**श्च । **संसारो**ऽहन्ता-

१. स्त्रियानाम् ।

ममतात्मकसंसारः **सागरो**ऽनेकभगवत्सेवोपयोगितदनुपयोगिमात्सर्यदुःखेर्ष्यादिनिधिः । गरेण साधकेन विषयेण विषेण सह वर्तमानो वा सगरः सगरस्यायं सागरः । तस्येदमित्यणिति सुधायाम् । **मयो** गुर्वाद्युपरि क्रोधात्मिका ऊर्मयो मात्सर्यदुःखेर्ष्यादिजा गुर्वाद्यतिरिक्ते क्रोधः निन्दा । तेषु **मज्जमानं** मुह्यमानं **मामुद्धर** सेवोपयोगिसंसारं स्थापय, अन्यं शोषय । किं साधनमिति तत्राहुः **प्रणते**ति । प्रणामः साधनम् । मर्यादाभक्तौ प्रेमसाधनत्वेपि वन्दनभक्तावुक्तसाधनत्वं 'अकामः सर्वकामो वे'ति वाक्यात् । बालः कृष्णो **बालकृष्णः** । 'कृषिर्भूवाचकः शब्दो निर्वृतिवाचक' इति श्रुतेः । ब्रह्माण्डपुराणे च ।

'बालाय नीलवपुषे नवकिङ्किणीकजालाभिरामजघनाय दिगम्बराय ।
शार्दूलदिव्यनखभूषणभूषिताय नन्दात्मजाय नवनीतमुषे नमस्ते' ।

इति नवनीतचोरविज्ञापना ।

रूपसेवामुक्त्वा अविशेषेण नामसेवां 'आवृत्तिरसकृदुपदेशा' दिति सूत्रेणावृत्त्याख्यां मासुः **श्री**ति ।

श्रीबालकृष्णेतिनाम सकलाभीष्टदं कलौ ।
जिह्वाग्रे वर्ततां तेन सदा मे कृतकृत्यता ॥ २ ॥

श्रीभिः शोभाभिर्बालोचिताभिर्युक्तो **बालः** पुरुषविधब्राह्मणोक्तोभयलिङ्गवांश्च स सच्चिदानन्द इत्यभिधायकं नाम । ननूभयलिङ्गवत्त्वं न बालस्य, किन्तु 'कारणगुणाः कार्ये समाय। प्रवादमूलकः कार्ये एकाकिनि पुरुषे भयं ज्ञापितः पुरुषविधे भयं कारणात्मकमिति चेन्न । भयस्य द्वितीयाभिनिवेशकृतत्वेन मायिकत्वे सत्युपपत्तेः 'भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्य' इत्यादीनां 'भीरपि यद्बिभेती'त्यस्य च विरोधाच्च । न च भयस्य ब्रह्मलिङ्गत्वमसम्भवीति शङ्क्यम् । 'अनुकृतेस्तस्य च' इति सूत्रेऽनुकृतेर्भयसत्त्वात् । न चैकरसत्वविरुद्धं बाल्यपौगण्डादिकं मुक्तसच्चिदानन्दत्वानुपपत्तिसाधकं चेति वाच्यम् । 'व्याप्तेश्च समञ्जस'मिति सूत्रे 'सर्वतः पाणिपादान्तमि'त्यादिश्रुतेः साकारमेव व्यापकमिति भाष्यात् । एवमग्रे **सकले**ति पदम् । **कलाविति** । 'कलिं समाजयन्त्यार्या' इत्यादिवाक्यात् । **कृतकृत्यते**ति । पुरुषोत्तमयोगाध्याये 'यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम्'त्यत्र पदजन्यपदार्थोपस्थितेरावश्यकत्वात्पदस्यापि कृतकृत्यतासाधने निवेशेनोक्तं कृतकृत्यतेति 'एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारते'ति गीतायाः ।

एवं विज्ञाप्य धृतानां शय्यानिकटे भोग्यानांशय्या श्रीगोवर्द्धननाथजिन्नवनीतरायजिदादि भोगानां ताम्बूलमालातष्टीजलपात्रव्यजनादीनां च भोगं विज्ञापयामासुरप्रियमित्यादिपञ्चभिः ।

अप्रियं सप्रियं वापि धनहीनस्य मे प्रभो ।
मद्गृहे भोजनार्थाय ह्यागन्तव्यं महाप्रभो ॥ ३ ॥

अप्रियं सप्रियं वा आगमनं कर्तव्यम्, प्रभ्वित्रिङ्गिताज्ञानादित्यर्थः । **मे** मम मत्सम्बन्धि-**भोजनार्थाय** । ननु व्यापकोहमानन्दभुक् भुनज्म्येव गोपिकादिगृहस्थितोपीति चेत्, तत्राहुः **मद्गृह** इति । एतावत्पर्यन्तं प्रभुत्वं स्थितं मद्गृहागमनानन्तरं तु **महाप्रभुर्जा**तः परिवृढोपि महान्जातः । आचार्योक्तपरिवृढाष्टकात् । तत्रत्य 'परा काष्ठा प्रेम्णः पशुपतरुणीना'मिति वाक्यात् । महत्त्वं च गृहस्थस्य मे उद्धरणसमर्थत्वम् । हे गृहस्थोद्धारक परिवृढ, हे **महाप्रभो** बालस्तु प्राङ्गणादावपि शेते इति मद्गृहागमनविज्ञापना । 'चलसि यद्व्रजाच्चारयन् पशून् नलिनसुन्दरं नाथ ते पदम् । शिलतृणाङ्कुरैः सीदतीति नः कलिलतां मनः कान्त गच्छती' ति न्यायेन भक्तमनःकलिलताजननात् ।

'आशिष आशासानानामेतदभिसंराधनमात्र'मिति । न च, सप्तमेऽध्याये भगवत्परिचर्यानिरूपके 'विविधकुसुमकिशलयतुलसिकाम्बुभिः कन्दमूलफलोपहारैश्च समीहमानो भगवत आराधन'मिति वाक्यं लोकस्तदुक्तप्रकारोऽस्त्विति वाच्यम् । तत्राप्युक्तयैवैकभक्तिमार्गे पदार्थनियमसंभवात् । भक्तिमार्गस्य बहुविधत्वात् स्नानलीलात्वाच्च । वसन्तोत्सवादावस्या अप्यभिनिवेशाच्च । एवं च दास्यपूजापरिचर्याः सहैवानुष्ठिताः । 'सर्वासामविरोध' इति व्याससूत्रात् । दास्यपरिचर्ययोः पर्यायत्वेपि भक्तिमार्गस्य बहुविधत्वात् कश्चिदुपाधिराश्रीयते इति न दोषः । पादसेवनमप्यत्र, पादयोः सेवनं पूर्वं कृत्वा भगवत्सेवने कृते सति भवति । तदुक्तं चतुर्थस्कन्धे 'पद्भ्यां नखमणिश्रेण्या विलसद्भ्यां समर्चताम् । हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ण्यमाक्रम्यात्मन्यवस्थित'मिति ध्रुवचरिते 'कारणं पादसेवन'मित्युपक्रम्य श्रवणकीर्तनस्मरणवन्दनभक्तयोऽत्र निविशन्त एव । सख्यं फलम् । आत्मनिवेदनं त्वतिकठिनं कृतं सत्, श्रुतं तु वर्तत एवात्मनिवेदनम् तथा चाविहितभक्तिपक्षे श्रवणादित्रिकेण जनितप्रेम्णा स्वतः क्रियमाणदास्यादिनवकमुक्तमिति सूत्रोक्तसामान्यपक्षोऽत्रोक्त इति भावः । नन्वपेक्षितसमर्पणं दास्यम्, 'पुराणं हृदयं स्मृतम्' इति हृदयेनोरसाऽप्रमाणेन प्रामाणिकीकरणमयुक्तमिति चेन्न । तत्र 'हृदयं मानसोरसो'रिति विश्वादर्थद्वयम्, तत् प्रकृते विरुद्धम्, अतो हृन्मनः 'अयः शुभावहो विधि'रिति कोशाद् द्वयोर्हृदययोरर्थावबधृत्य मनःशुभावहो विधिर्हृदयं पुराणं भगवन्मनः शुभावहविधिरूपेण पुराणेन प्रामाणिकीकृतं दास्यमपेक्षितसमर्पणात्मकं जातमेवेति । अथ सेवाप्रकरणे ''यद्यदिष्टतम' मिति वाक्यात् स्वापेक्षितसमर्पणं विवक्ष्यते तदपि साम्प्रतम्, वाक्यादेव । नन्वपेक्षितसमर्पणं दास्यम्, तदेकेनापीन्द्रियेण भवतीति दास्यरूपा सेवा न सर्वात्मभावरूपेति चेन्न । सर्वैरिन्द्रियैरपेक्षितसमर्पणे बाधकाभावात् सर्वात्मभावरूपा सेवा तथा च सर्वोप्यात्मनोऽन्तःकरणस्य भाव एकादशविधो मनसो वृत्तिरूपः षष्ठीगर्भितकर्मधारयेण सर्वात्मभावपदार्थोऽत्र । तथा च नवमस्कन्धे अम्बरीषप्रसङ्गे 'एवं सदा कर्मकलापमात्मनः परेऽधियज्ञे भगवत्यधोक्षजे । सर्वात्मभावं विदधन्महीमिमां तन्निष्ठविप्राभिहितः शशास ह' इति । एवं पूर्वोक्तपरामर्शेन पूर्वं तु 'स वै मनः कृष्णपदारविन्दयो'रित्यादिवाक्यानि । न च सर्वत्रात्मेति भावो भावना यस्मिन् क्रियाकलाप इति बहुव्रीहिरस्तु, किं षष्ठीगर्भितकर्मधारयेणेति शङ्क्यम् । 'याहि सर्वात्मभावेने'ति वाक्ये बहुव्रीहेरसंभवात् । न चैतद्वाक्यानुरोधेन क्रियाकलापमध्याहृत्य योजनीयम्, सर्वात्मभावेन क्रियाकलापेन याहीति चेन्न । सर्वोप्यात्मनो भावो भगवत्सेवाधिकृत इति 'सर्वात्मभावोऽधिकृतो भवतीनामधोक्षज' इत्यस्य सुबोधिन्यां क्रियाकलापानध्याहारात् । न च सर्वोपि सर्वत्र भगवत्स्फूर्तिलक्षणांशेनाप्यन्यून आत्मनो भाव इति सुबोधिन्या अर्थ इति शङ्क्यम् । सर्वपदस्य सर्वात्मभावघटकत्वेन भगवत्स्फूर्तिपर्यन्तं तस्यार्थाभावात् । 'स वै मनः कृष्णपदारविन्दयो' रित्यादिवाक्योक्तैकादशमनोवृत्तीनां सर्वपदार्थत्वात् । तथा च 'लिङ्गभूयस्त्वा'दिति सूत्रभाष्यम् । 'यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमे'ति । 'एतेन सर्वात्मभावस्वरूपमेवोक्तं भवती'ति । न च 'सर्वभूतेषु मन्मति'रित्येकादश एकोनविंशाध्याये वाक्याच्च सर्वस्मिन्नात्मभावः सर्वात्मभाव इत्यर्थोस्त्विति वाच्यं, प्रकृतेऽसम्भवात् । तादृश्या मतेः 'एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् । मयि सञ्जायते भक्ति'रिति वाक्ये प्रेमभक्तिकारणत्वेनोल्लेखात् पृथगेव कारणत्वम् । एवमनेकार्थेषु षष्ठीगर्भितकर्मधारयो गृह्यते । न च प्रकृते क्रियाकलापविशेषणत्वेन बहुव्रीहिर्गृह्यतामिति वाच्यम् ॥ स्वमते षष्ठीगर्भितकर्मधारयकस्य सर्वात्मभावस्यैव प्राधान्यात्सर्वात्मभावस्य क्रियाकलापमित्येव विशेषणमस्तु । क्रियाणां कलापः संहतं समूहो यत्रेति । 'सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो व्रजाधिप' इति कारिका चतुःश्लोकीस्था तत्र

सर्वभावेन भजनं न सर्वात्मभावेनेति सेवा सर्वभावेन न सर्वात्मभावेनेति सर्वात्मभावरूपा
व्याहतमिति विचारयति न च तस्मादिति । न च 'तस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थो विमुक्तः
आत्मानन्दसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तये'दिति सिद्धान्तमुक्तावल्यामेतद्विचिन्तनमिति वाच्यम्
लघुस्वमार्गस्यैकादशैकोनत्रिंशाध्यायोक्तस्य ग्रहणात् । ननु 'मामेव सर्वभूतेषु बहिर
ईक्षेतात्मनि चात्मानं यथा खममलाशय' इति वाक्येन बहुव्रीहिरेवास्त्विति चेत्सत्यम् ।
सर्वभावेन भजनीय' इत्याचार्यकारिकायामपि तथात्वेपि श्रीमदाचार्यमतत्वात् ।
तु 'सदा सर्वात्मभावेन भजनीय' इति कारिकायास्ते तु व्रजरत्नात्मका इति मन्मतिरिति
समुद्रस्थ'मित्यस्य टीकायाश्च सर्वात्मभावे गोस्वामिमताङ्गीकारात् । भाष्येपि
वत्सूत्रे लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे चैतद्विचारात् । तन्मते षष्ठीगर्भितकर्मधारयेण निर्वाहः, न
व्रीहिणा । न चाचार्यमतमस्तु गोस्वामिमतात्प्रबलत्वादिति वाच्यम् । सर्वात्मभावविषये
भावात् । भाष्यं तु 'यत्र नान्यत्पश्यती' त्याद्युक्तं षष्ठीगर्भितकर्मधारयं द्योतयति, न तु बहुव्री
तेन भाष्येण सर्वं सुस्थम् । एतेन षष्ठीगर्भितकर्मधारयस्याचार्याङ्गीकृतस्य
त्वम्, मर्यादायां तु बहुव्रीहिरिति कुचोद्यं निरस्तम् । नापि दास्यरूपा सेवा सर्वभावरूपेति वक्तुं
शक्यते । लघुस्वमार्गात् पृथक् सर्वभाववचनाद् एकादशे 'मामेव सर्वभूतेष्वि'त्यादिवचनेभ्यः ।
तस्मात् सुष्ठु सर्वात्मभावरूपा सेवेति । न च 'आत्मानन्दसमुद्रस्थ' मित्यस्य सर्वभावानन्दसमुद्रस्थ-
मित्यर्थोस्तु । अस्याक्षेपस्य ते त्विति टीकासम्बन्धित्वात् । तत्र ते तु व्रजरत्नात्मका इति मन्मतिरिति
स्वमतित्वाच । उक्तार्थस्य ज्ञाने सन्निवेशाच्च । 'सर्वदा सर्वभावेने' त्यत्र करणे तृतीया नाभेदे 'प्रकृत्या-
दिभ्य उपसङ्ख्यानमि'ति वार्तिकेनाभेदासम्भवात् । न च सिद्धान्तमुक्तावल्या आचार्यकृतत्वेन सर्वभावा-
नुरोधेन तनुजा सेवा व्याकर्तव्येति चेन्न । सर्वात्मभावरूपसेवायाः सर्वभावाविरुद्धत्वात् । आत्मनां
बाह्याभ्यन्तरपरमात्मनां आत्मोपनिषदुक्तानां निवेदनमात्मनिवेदनम्, सर्वात्मभावस्तु आन्तरमात्रात्म-
निवेदनमिति भेदः ।

अथ शरणमार्गः पृथगस्ति 'पृथक्शरणमार्गोपदेष्टे'ति सर्वोत्तमात् । स च विवेकधैर्याश्रय
इत्याहुः स च निबन्धे सेवाप्रकरणे 'जगन्नाथे विठ्ठले च श्रीरङ्गे वैङ्कटेऽथवा । यत्र पूजाप्रवाहः स्यात् तत्र
तिष्ठेत तत्पर' इत्यनया कारिकयोक्तः । तत्र जगन्नाथः पुरुषोत्तमः, विठ्ठलो महाविष्णुः श्रीरङ्गोपि,
वैङ्कटस्तु वैकुण्ठनाथः, तन्माहात्म्येषु प्रसिद्धाः । पुष्टिमार्गीयक्रीडाविशिष्टा सन्निहिता श्रीयमुनाजित्
उद्दिधीर्षा 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति श्रुतिप्रतिपादिता पद्मपुराणात् तत्र 'ऐहिके पारलोके चे'ति
वक्ष्यमाणोपसंहाराच्छरणमार्गं वक्तुं 'सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दं ब्रह्मे'ति सर्वोपनिषदुक्तब्रह्मणो भक्तिमुक्त्वा
'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति श्रुत्युक्तब्रह्मणो भक्तिं 'तत्र तिष्ठेत तत्पर' इति निबन्धोक्ततत्परपद-
वाच्यामुपचक्रमिरे हरितुर्येति । तदर्थं 'प्रवृत्तं च निवृत्तं चे'त्युक्तं लघुस्वमार्गस्वरूपमुक्तम्, अधुना तु ।

'यत्र योगेन साङ्ख्येन दानव्रततपोऽध्वरैः ।
व्याख्यास्वाध्यायसन्न्यासैः प्राप्नुयाद् यत्नवानपि ।
तस्मात् त्वमुद्धवोत्सृज्य नोदनां प्रतिनोदनाम् ।
प्रवृत्तं च निवृत्तं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च ।
मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् ।
याहि सर्वात्मभावेन यास्यसे ह्यकुतोभयम् ।

१.-मनः । २. मया स्या अकुतोभयम् ।

प्रतियोगिनं कृपाभावं व्यक्तीकुर्वन्ति स्म मदिति ।

मदन्तःस्नेहवशतो मच्छरीरव्यवस्थितिम् ।
जानन्तोपि न जानन्ति तत्सूचिततरं हि वः ॥ ६ ॥

ममान्तःस्नेहो मनोजशरपीडाजन्यविविधभावोपशामकत्वेन आत्मविषयः । **मच्छरीरव्यवस्थितिः** पूर्वोक्ता विरहसामयिकी ताम् । **जानन्तः** 'शरीरेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनां' स्त्रीत्वं भगवत्सेवाननुकूलत्वलक्षणं न सम्भवतीति भगवत्सेवानुकूलत्वलक्षणपुंस्त्वविशिष्टास्ता इति पुंस्त्वेन निर्देशः । यूथाभिप्रायेण बहुवचनम् । **न जानन्ति** अग्निकुमारत्वेन भर्तृभावात् ताः प्रत्यज्ञानम् । भक्तेच्छयैतादृशलीलाप्राकट्यादुचिततरं **वो** युष्माकं भगवता लीलाविशेषेऽङ्गीकृतानाम् ।

अन्यथा कुतो न लीलायां प्रविष्टो येन कृपाभावो न भवेदिति चेत्, तत्राहुः **यथेति** ।

यथा नर्तयति स्वामी वस्तुतस्त्वपराधिनम् ।
मां तथाहं तु नृत्यामि भृशं क्लिष्टोऽस्मि तेन हि ॥ ७ ॥

वेदान्तिनामस्माकं नन्दराजकुमारे नवजलदे वर्षति पूर्वोक्त इदं ब्रह्मेति सर्वात्मभावभवनादन्तर्यामिणश्च प्रत्यक्षाद् **यथा नर्तयति** गात्रविक्षेपं कारयति, **स्वामी**, 'अत एव चानन्याधिपति'रिति सूत्रोक्तः श्रीपुरुषोत्तमः । **वस्तुतस्तु** श्रीमदाचार्याज्ञया निरुद्धोऽहं सर्वात्मभावुकः सर्वेन्द्रियादीन ब्रह्मात्मकानामन्यत्रापकर्षेपि तदाज्ञेङ्गिताकरणाद**पराधिनं माम्** । **तेन** नृत्येन **भृशं क्लिष्टोऽस्मि** ते 'तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेम'इति सप्तान्नब्राह्मणश्रुतेस्तानि यागादीनि, मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे राधिकाकृपायां स्वेवं न स्यात् । 'अनभ्यासाच्च वेदानामाचारस्य च लङ्घनान्मृत्युर्विप्रान् जिघांसती'ति क्रियावेदयोर्गतप्रविवेकाभावात् पदार्थेऽपि । भगवांस्त्वक्लिष्टकर्मा, अयं तु क्लिष्टकर्मा मृत्युः ।

तर्हि मृत्युकृतश्रमभयान् नात्रागन्तव्यमित्युक्तावाहुः **त्रपेति** ।

त्रपावैराग्यराहित्याद् भवदार्तिजिहीर्षया ।
पुनस्तत्रागताविच्छां करोमि स्नेहयन्त्रितः ॥ ८ ॥

'सापत्रपाऽन्यतः' सा लज्जान्यतो भवतीग्य इति, त्रपा विरहे जीवतो मे, तादृशी लज्जा तद्**राहित्यात्, वैराग्यं** विषयवैतृष्ण्यं तदभावात् 'कर्मेन्द्रियाणी'ति तृतीयाध्याये मिथ्याचारत्वं गीतोक्तं परास्तम्, भक्तिमार्गाधिकारश्च सूचितः । 'निर्विण्णानां ज्ञानयोगः कर्मयोगस्तु कामिनाम् । न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोस्य सिद्धिद' इति वाक्यात् । पुनस्तत्रागतिफलकमिच्छाकरणं तत्कर्तव्यम् एतेन रतिमार्गे यत्र पूजाप्रवाहो यमुनादौ तत्राविच्छिन्नस्थितिनियमो निराकृतः । नन्वन्यादृशीलीलासम्बन्धिनी तत्र विरुद्धाभिरस्माभिः संकुलितं स्थानं तस्मिन् आगतीच्छा कथं तत्राहु **भवदिति** । भवतामार्तिर्विरहदुःखं तस्य हरणेच्छा तया प्रकारीभूतया । ननूक्तं विरुद्धा वयं कथमस्माकमार्तिहरणेच्छावान् भवान् इत्यत आहुः **स्नेहयन्त्रित इति** । विरुद्धा भगवदिच्छया क्रीडार्थं यूयं तत्र स्नेहयन्त्रणे किं ब्रुवे यतोहं प्रकृत्या विरुद्धेष्वपि स्नेहयन्त्रितः । गीतायां पञ्चमे 'इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः । निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः । न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् । स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः' इति आशयविषयं वृत्तान्तं प्रकाशयन्ति **परमिति** ।

परं तु तदनुरूपं शरीरं नैव वर्तते ।
तथापि यदि पञ्चम्यां स्वास्थ्यं किञ्चिद्भविष्यति ॥ ९ ॥

तदा समागमिष्यामि दुःखं मा कुरुत प्रियाः।

दुःखं विरहदुःखम्।

वस्तुतस्तु विरहो नास्तीत्याहुः सर्वेति।

सर्वेशो गोकुलाधीशे शरणा एव सर्वतः॥ १०॥

शरणा इत्यत्र 'शरणं गृहरक्षित्रो'रिति कोशः। 'भवतीनां वियोगो मे न हि सर्वात्मना क्वचित्। आत्मत्वाद् भक्तवश्यत्वात् सत्यवाक्त्वात् स्वभावत' इति वाक्यात्। 'रक्षतीत्येव विश्वासः षड्विधा शरणागति'रिति पञ्चरत्ने।

अत इति।

अतश्चिन्ता न कर्तव्या भवद्भिः कृष्णसात्कृतैः॥ ११॥

उक्ताद् दृश्यमानात् सन्दर्भाच्च् चिन्ता क्वेच्छा, ईश्वरः क, ययेश्वरं प्रादुर्भावित इति 'उत्कर्षश्चापि वैराग्ये' ममेश्वरोऽङ्गीकृतवान् किमुदासीनः क्लिष्टः किं व्यापको वा क्लिष्टः काहम् क्वेश्वर इत्यादि **चिन्ता न कर्तव्या कृष्णसात्कृतैः** कृत्स्ना यूयं कृष्णाः संपद्यन्ते तथा कृताः कृष्णसात्कृताः यतः। अस्मिन्मार्गे 'सच्चिदानन्दता स्वत' इति निरोधलक्षणे। किञ्च।

श्रीगोकुलजीवनः सर्वं भद्रमेव करिष्यति।

श्रीगोकुलस्य निःसाधनस्य **जीवनो** जीवयिता, यूयं तु कृततपस्काः कुतः सन्देहो जीवनेपि। किञ्च।

अहं यथा शीघ्रं दर्शनं प्राप्नोमि तथा विधेयं प्रत्यहम्॥ १२॥

भवन्ती भगवांश्च विसदृशीः लीलाः परित्यज्य चित्तादोषजनकलीलाः कुर्वित्यधीष्टं चित्तदोषेषु भक्त्यभावाद् दर्शनं न प्राप्स्यामि। 'अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यती'ति वाक्यात्। ततः स्वेषु चित्तदोषाजनकलीलारूपं विशेषणं विधेयमिति भावः, तदपि प्रत्यहम्।

उपसंहरति शरणमार्गमैहिकेति।

ऐहिके पारलोके च सर्वथा शरणं हरिः।
संपत्स्वापत्स्वपि सदा शरणं हरिरेव हि॥ १३॥

स्पष्टम्।

एवं तत्तद्रूपसन्निधानमेव तत्तत्फलदानादिप्रयोजकमित्यर्थः समासेन न तु व्यासेन।

श्रीकृष्णाय नमः।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः।

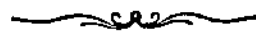
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम्।

भाष्यप्रकाश-रश्मि-परिबृंहितम्।

अथ चतुर्थोऽध्यायः।

चतुर्थः पादः।

सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात्॥ १॥ (४-४-१)

'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्युपक्रम्य 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति तैत्तिरीयके पठ्यते। तत्रेदं सन्दिह्यते किमन्तःस्थित एवाश्नुते, उत पुनर्जन्म प्राप्येति। तत्रान्त्यस्त्वनुपपन्नः। 'न स पुनरावर्तते' 'तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ती'त्यादिश्रुतिविरोधात् कर्माभावाच्चेति प्राप्ते,

भाष्यप्रकाशः।

सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात्॥ १॥ द्वितीये पादे सद्योमुक्तिक्रममुक्त्योः प्रकारो दर्शितः, तदनु तृतीये क्रममुक्तौ प्राप्यस्वरूपं प्राप्तिप्रकारं च दर्शयित्वा समाप्तौ ज्ञानमार्गीयभक्तिमार्गीययोः सद्योमुक्तावप्यक्षरप्राप्तिपुरुषोत्तमप्राप्तिरूपः फले विशेषोस्तीति दर्शितम्। इदानीं तत्पुरुषोत्तमप्राप्तिरूपं फलं कथमनुभवतीत्यतस्तत्प्रकारः, कीदृशं च पुरुषोत्तमस्य स्वरूपमित्यतस्तत्प्रकारश्चेत्येतदस्मिन् पादे विचार्यत इत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य विचारमारभन्ते ब्रह्मविदित्यादि। तत्रेदं सन्दिह्यत इति। यद्यन्तःस्थितोश्नुते, तदा 'स' इति भोगस्वातन्त्र्यबोधकप्रथमाविभक्त्यनुपपत्तिः। ब्रह्मणि लये भेदाभावाद्। यदि बहिर्भूत्वा तदा आवृत्त्यापत्त्या परप्राप्तेर्मुक्तित्वभङ्ग इत्युभयथापि दोषात् 'अश्नुत' इति विवरणं सन्दिह्यत इत्यर्थः।

पूर्वपक्षमाहुः तत्रेत्यादि। तथा च ब्रह्मलोकसम्पत्तौ यत्र पुनरावृत्त्यभावः, तत्र साक्षाद्ब्रह्मप्राप्तानां कुतस्तत्सम्भावनेत्यपुनरावृत्तिश्रुतिविरोधापेक्षया विभक्त्यर्थमात्रबाधस्य स्वल्पदोषत्वा-

रश्मिः।

सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात्॥ १॥ कथमनुभवतीति। सकलप्राप्तिमावस्थायां पादार्थरूपायां फलतावच्छेदकं पुरुषोत्तमत्वं कथं केन प्रकारेणानन्दाविष्टपुरुषोत्तमत्वप्रकारेणोतस्वरूपस्यैव फलत्वात्पुरुषोत्तमत्वेन फलं पुरुषोत्तममुत 'न तदश्नोति कश्चन, न तदश्नोति कश्चने'ति श्रुत्या तद्भोगनिषेधात्सुधासंवलितत्वेन रूपेण तमनुभवतीत्यर्थः। भेदाभावादिति। फलप्रकरणेऽपि तादात्म्यानुक्त्या 'ते तु ब्रह्महृदं नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृता' इति प्रकारः सूचितः। तथेति। प्रतिवदतीत्यर्थः।

प्रतिवदति। सम्पद्य ब्रह्म सम्पद्यापि स्थितस्य जीवस्य प्रभोरत्यनुग्रहवशात् स्वरूपात्मकभजनानन्ददित्सायां तत्कृत आविर्भावो भवत्येव। आविर्भावस्य भगवदधीनत्वज्ञापनायास्य तत्र कर्तृत्वं नोक्तम्। ननूक्तं 'न स पुनरावर्तत' इत्यादिश्रुतिविरोधः कर्माभावश्च बाधक इत्यत आह स्वेनेति। स्वशब्दोऽत्र भगवद्वाची। तथा च भगवत्स्वरूपबलेनैवाविर्भावइत्यर्थः।एवं सत्युक्तश्रुतिर्मर्यादामार्गविषयिणीतिनविरोध इति भावः। तेषामिह प्रपञ्चे न पुनरावृत्तिरस्तीति हि श्रुतिराह। लीलायाःप्रपञ्चा-

भाष्यप्रकाशः।

दन्तरित्येव युक्तमिति प्राप्ते तथेत्यर्थः। सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति सम्पद्येत्यादि। ब्रह्म सम्पद्येति। द्वितीयपादोक्तरीत्या वागादीनां प्राणानां ब्रह्मणि लयोत्तरं, 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति', 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'ति श्रुत्या ब्रह्मणा सहैकीभावं प्राप्य । आविर्भाव इति । स्वस्य ब्रह्मभिन्नतयानुभवविषयत्वयोग्यता। अस्य तत्र कर्तृत्वं नोक्तमिति। जीवस्याविर्भावे कर्तृत्वं नोक्तम्। स्वेनेति पदमवतार्य व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि । भगवत्स्वरूपबलेनैवाविर्भाव इति । छान्दोग्ये भूमविद्यायां 'तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण' इत्याद्युपक्रम्य, 'आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्न'मित्यादिश्रावणात्तस्य ब्रह्मसम्पन्नस्यापि ब्रह्मस्वरूपबलेनैवाविर्भावः । एवं हेत्वन्तरकथनेन कर्माभावात्मकमाविर्भावबाधकं परिहृतम्। एतेनैवापुनरावृत्तिश्रुतिविरोधोपि परिहृत इत्याहुः एवं सतीत्यादि । न विरोध इति । विषयभेदान्न विरोधः । ननु तर्हि पुष्टिमार्गस्य मर्यादामार्गापेक्षया जघन्यत्वापत्तिरित्यत आहुः तेषामिहेत्यादि । यद्यपि 'न स पुनरावर्तत' इति श्रुताविह नेति विशेषो न श्रूयते, तथापि पञ्चाग्निविद्यायामक्षिपुरुषविद्यायां च 'तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ती'ति, 'इमं मानवमावर्तं नावर्तन्त' इति च यथायथं श्रावणादस्मिन् लौकिके प्रपञ्चे पुनरावृत्त्यभावमाह, न तु नित्यायां भगवल्लीलायामपीति श्रुतिविरोधाभावाच्च पुष्टिमार्गे कथमनावृत्तिसिद्धिरित्यतो हेतुं वदतीरदिमः।

ब्रह्मवेदेति। आरणे सह वै पन्नायामस्ति। ब्रह्मैवेति। शारीरकब्राह्मणेस्ति। ब्रह्मवेद् अक्षरब्रह्मवित्। ब्रह्म परं ब्रह्म भक्त्या भवति तदैक्यं प्राप्नोति। मतान्तरे आवरणभङ्गद्वारा ब्रह्माक्षरमेव भवति। आत्मकामः आत्मभक्तिमान् ब्रह्मैव सन् साधनैर्जीवन्मुक्तः सन् 'नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववि'दित्युक्ता 'इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त' इति भाष्योक्तगीतायाः 'मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थिति'रित्येकादशे मुक्तिलक्षणम्, तल्लक्षितः । मतान्तरे वेदान्तविज्ञानेन । अकामो निष्कामः आप्तकाम आत्मकाम इत्युक्तरूप ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति प्राप्नोति । देहाद्यावरणविच्छेदापेक्षयाप्येतीत्युपचर्यते । नित्यप्राप्तत्वादेवेत्यर्थः । ब्रह्मणेति । परब्रह्मणा । भाष्ये प्रभोरत्यनुग्रहेति । अनुग्रहेण भक्त्या पुरुषोत्तमप्राप्तिर्जातैव, पुनरनुग्रहो व्यर्थ इत्यतिशब्दः। 'भजतां भगवान्मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोग'मित्यदेयभक्तिकारणमुक्तम्। स्वरूपेत्यादिनाऽदेयभक्तिरूपमानन्दफलसहितमुक्तम्। इच्छाधीनत्वज्ञापनाय दित्साशब्दः। ब्रह्मभिन्नतयेति। भेदेपि तादात्म्यरूपाभेदोस्त्येवेति न स्वगतं द्वैतम्। लक्षणन्तु विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितमेव। हेत्वन्तरेति। हेतुः शब्दादिति। तदन्यो हेतुः स्वेनेति। हेतौ तृतीयेति । तस्य कथनेन। परिहृतमिति । वेदे कर्मणो जगज्जन्मादिकर्तृत्वं गुरुत्वमीश्वरत्वं चेति, 'आत्मतः प्राण' इत्यत्रात्मपदवाच्यत्वात्तस्य चोक्तत्वात्परिहृतम्। एतेनैवेति। स्वेन पदेनैव। एवं सतीत्यादीति । उक्तेति। 'न स पुनरावर्तत' इति श्रुतिः। विषयभेदादिति। पुष्टिमर्यादाविषयभेदात्। तर्हीति। पुष्टिमार्गस्यावृत्तिविशिष्टत्वकाले । मर्यादेति । अनावृत्तिः

तीतत्वात् तत्राविर्भावस्यनिषेधाविषयत्वादपि न विरोधः।अत्र प्रमाणाकाङ्क्षायामाह शब्दादिति । 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति श्रुतिः पुरुषोत्तमेन सह सर्वकामभोगं वदति। स च न विग्रहं विना सम्भवतीति श्रुतिबलादेव तथा मन्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

हेत्वन्तरमाह ।

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

अत्रोपक्रमे 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति वाक्येन परप्राप्तिलक्षणां मुक्तिं प्रतिज्ञाय हि तद्विवृतिरेव 'सोऽश्नुत' इत्यादिना क्रियते। तेन पुष्टिमार्गीयमुक्तिरूपत्वमेव तस्याशनस्य सिध्यति, अतोऽपि हेतोस्तदाविर्भावस्य न लौकिकत्वम्, न चावृत्तिरूपत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

त्याशयेन अवतारयन्ति अत्रेत्यादि । व्याकुर्वन्ति सोऽश्नुत इत्यादि । तथा च पुरुषोत्तमे अक्षरापेक्षया परत्वस्य मुण्डके श्रावितत्वादक्षरे भगवद्धामत्वस्यापि तत्र श्रावणात् तैत्तिरीये प्रजारूपत्वस्यापि श्रावणात्तस्य लीलास्थानतायामत्रोक्तौ भोगोऽक्षरे सिध्यति । भोगश्च विग्रहमन्तरेणानुपपद्यमानो विग्रहमाक्षिपतीति भोगबोधकवाक्यरूपः शब्द एवात्र तदाविर्भावे प्रमाणमित्यर्थः ॥ १ ॥

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥ सूत्रमवतारयन्ति हेत्वन्तरमाहेति । ननु ब्रह्मसम्पत्तिरेव मुक्तिरिति सम्पन्नो मुक्तः, आविर्भावस्तु विभागे सति व्युच्चारणाद् भवति। तथा सति सृष्ट्यादाविव बन्ध एव सम्भावित इति कथमाविर्भावस्य मुक्तिकोटौ प्रवेश इत्याकाङ्क्षायां अत्र *भगवतः सकाशाद्विभज्य यो जीवस्याविर्भावस्तस्यालौकिकत्वेऽनावृत्तिरूपत्वे चैतत्प्रकरणोक्तं* हेत्वन्तरमाहेत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति अत्रेत्यादि। परप्राप्तिलक्षणामिति । ब्रह्मविदः परप्राप्तिलक्षणाम् । तथा च प्रतिज्ञानादुक्तवाक्ये मुक्तेः प्रतिज्ञानाद् यस्याविर्भावः प्रतिपिपादयिषितः, स मुक्त इति सूत्रयोजना । तथा सति तस्याविर्भावस्य न लौकिकत्वम्, न चावृत्तिरूपत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

रश्मिः ।

साधकमर्यादामार्गापेक्षया । अत्रेति । इह लोके एवानावृत्तिसिद्धिरित्यर्थः । मुण्डक इति । 'स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् उपासते यत्र पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमतिवर्तन्ति धीराः ॥' इत्यत्र यत्रेत्यस्य परमे ब्रह्मणि धाम्नीत्यर्थात् । 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः पर' इत्यत्र वा । परपदघटितत्वात् । पूर्वाधामत्वश्रावणे । तैत्तिरीय इति । महानारायणोपनिषदि । 'अजायमानो बहुधा विजायत' इति श्रुतेः । पूर्वैकवाक्यतया प्रजारूपः पुरुषः ॥ १ ॥

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥ हेत्वन्तरमिति । शब्दाद्धेतोरन्यत् । आप्नोति परमिति प्रतिज्ञारूपं हेतुम् ॥ २ ॥

आत्मा प्रकरणात्॥ ३॥

ननु परस्य ब्रह्मणो निर्गुणत्वात् कामभोगस्य गुणसाध्यत्वात् 'सह ब्रह्मणे' त्यत्र ब्रह्मपदं सगुणतत्परम्, अतो न तस्य मुक्तिरूपत्वमित्यत आह। अत्र ब्रह्मपदेन आत्मा व्यापको मायातद्गुणसम्बन्धरहितो यः स एवोच्यते। कुतः प्रकरणात्। 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्युपक्रम्य तत्पाठाद् गुणातीतस्यैवैतत्प्रकरणमिति तदेवात्र ब्रह्मशब्देनोच्यत इत्यर्थः॥ ३॥

भाष्यप्रकाशः।

आत्मा प्रकरणात्॥ ३॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि। तस्येति। ब्रह्मणा सह भोगस्य। व्याकुर्वन्ति अत्र ब्रह्मेत्यादि। तदेवेति। परपदेनोक्तं गुणातीतमेव। तथा च कार्यकथने जगत्कारणत्वेन स एव परिचायितव्य इति व्यापकत्वेपि विरुद्धधर्माश्रयत्वाद्यथा सृष्ट्यादिकं स करोति, तथा तं भजनानन्ददानायाविर्भाव्य भोगमपि कारयतीति न तेन कार्येण तस्याविर्भावस्य मुक्तिकोटिगत्वभङ्ग इत्यर्थः॥ ३॥

रश्मिः।

आत्मा प्रकरणात्॥३॥ ब्रह्मणा सहेति। अस्य स्वरूपेण व्यवस्थितिरूपत्वम्। निवेदितात्मनो भगवद्विचिकीर्षाविषयस्य स्वरूपव्यवस्थितिवत्त्वात्। एवं च 'स्वरूपं द्विविधं चैव सगुणं निर्गुणं तथे'ति गोपालतापिनीये स्वरूपमुद्दिश्य सगुणत्वं विधाय विरुद्धधर्माधारत्वाय तथा स्वरूपप्रकारेण निर्गुणत्वमित्युक्तम्। अत एव बृहद्वामनपुराणे 'नारायणादिरूपाणि ज्ञातान्यस्माभिरच्युत। सगुणं ब्रह्म सर्वेदं वस्तुबुद्धिर्न तेषु नः॥ यथेति पठ्यतेऽस्माभिर्यद्रूपं निर्गुणं परम्॥ १॥ वाङ्मनोगोचरातीतं ततो न ज्ञायते तु तत्॥ आनन्दमात्रमिति यद्वदन्तीह पुराविदस्तद्रूपं दर्शयास्माकं यदि देयो वरो हि नः॥ श्रुत्वैतद्दर्शयामास स्वं लोकं प्रकृतेः परम्॥ केवलानुभवानन्दमात्रमक्षरमव्यय'मित्याद्युक्त्वा 'दृष्टो मदीयो लोकोऽयं यतो नास्ति परं वरम्'॥ इति सगुणनिर्गुणाभेद उक्तः। ब्रह्मत्वमब्रह्मसम्बन्धावगाहिज्ञानमात्मेत्यात्मेत्युक्तम्। य इतिपदेन भाष्ये जगज्जन्मादिकर्तृत्वमुक्तः 'गौणश्चेन्नात्मशब्दा'दिति सूत्रोक्तश्चेत्युक्तस्तदभिप्रायेण सिद्धमाहुः। तथा चेति। कार्यमाविर्भावयुक्तं तस्य मुक्तस्य कथने। विरुद्धेति तेन व्यापकत्वविरुद्धगुणसंवलितस्वरूपादित्यर्थः। कार्येणेति। मुक्तरूपेण। तथा चाथर्वणे। मुण्डके 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः। अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः पर' इति चतुर्थवेदोपनिषदां प्रथमे। सर्वाथर्ववेदार्थनिर्णायके परत्वेन ब्रह्मोपादानम्। ऋग्वेदोपनिषद्यपि 'देवस्तुर्यो विभुः स्मृत' इत्यत्र व्यापकत्वेन। निर्वाणमस्य भवनस्थानम्। तुर्य इति पदे परोक्षवादेन तुरीयत्वेन परब्रह्मोपादानम्। यजुर्वेदे 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायु'रिति, तैत्तिरीये आत्मनामकस्य जन्मकर्तृत्वमुक्तम्, स परः, 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'त्यत्र शेषषष्ठ्यधिकारात् पर उक्तोऽक्षरवैकुण्ठयुक्तः। सामवेदे छान्दोग्यनवमोपदेशे मन्नादमुक्तम्। तदुपलक्षकम्। ज्ञानानन्दानन्ददानामिति च उक्तः। एवं द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायोक्तार्थे स्थितिर्व्याकृता॥ ३॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

ननु 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति भिन्नं वाक्यम्, ऋग्भिन्ना, अतो नैकं प्रकरणमिति सगुणमेव तत्र ब्रह्मपदेनोच्यत इत्याशङ्क्य, प्रतिवदति । पूर्ववाक्येन सममविभागेनैवेयं ऋक् पठिता, न तु विभागेन । कुतः । दृष्टत्वात् । 'ब्रह्मवि' दिति वाक्यानन्तरं तत्पूर्वोक्तमर्थं प्रतिपाद्यत्वेनाभिमुखीकृत्यैषर्गुक्तेति श्रुति-र्दृश्यते । 'तदेषाभ्युक्ते'ति । तेन पूर्ववाक्योक्तार्थमधिकृत्यैवर्गुच्यत इति गुणातीत-मेव तदत्र वाच्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

इति चतुर्थाध्याये चतुर्थपादे प्रथमं सम्पद्याविर्भावाधिकरणम् ॥ १ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥ (४–४–२)

पूर्वेण मुक्तो जीवो भगवदनुग्रहातिशयेच्छातो बहिराविर्भूतो गुणातीतेन पुरुषोत्तमेनैव सह सर्वान् कामानश्नुत इति सिद्धम् । अथ तत्रैवेदं विचार्यते । आविर्भूतो जीवः प्राकृतेन शरीरेण भुङ्क्ते, उताप्राकृतेनेति । तत्र भोगस्य लौकिकत्वे तदायतनस्यापि तादृशेनैव भवितव्यमिति मन्वानं प्रत्याह ।

भाष्यप्रकाशः ।

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥ अवतारयन्ति नन्वित्यादि । अत इति । वाक्यर्चोः परस्परापेक्षाबोधकपदाभावात् । व्याकुर्वन्ति पूर्ववाक्येनेत्यादि । अर्थस्तु स्पष्टः । तथा च वाक्य-र्चोर्मध्ये तादृक्पदाभावेपि ऋक्प्रयोजनबोधके मध्यमवाक्येऽपेक्षाबोधकपदसत्त्वात्तथेत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति प्रथमं सम्पद्याविर्भावाधिकरणम् ॥ १ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥ अत्र पूर्वसूत्रद्वये भगवद्रसेन विग्रहेण जीवस्य परप्राप्तिरूपो भोगः सिद्धः । अग्रिमसूत्रद्वये भगवतश्च परमपुरुषत्वं सिद्धम् । तत्र पूर्व-सूत्रद्वये यो विग्रहः सिद्धः, तं पूर्वं विचारयतीत्याशयेन पूर्वसूत्रद्वयसिद्धमर्थमनुवदन्तः सूत्रमव-तारयन्ति पूर्वेणेत्यादि । पूर्वेणेति । आद्यसूत्रद्वयेन । अथ तत्सिद्ध्युत्तरं तस्मिन्नेव वाक्यार्थे

रश्मिः ।

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥ नन्वित्यादीति । अत्रेति । भिन्नायां विवरणर्चि । पूर्ववाक्येनेति । ब्रह्मविदाप्नोतिपरमिति वाक्येन । तत्रेति । पूर्ववाक्ये । तदत्रेति । तद् ब्रह्म अत्र विवरणर्चि । मध्यमेति । तदेषाभ्युक्तेति द्वयोर्मध्यमवाक्ये । अपेक्षेति । तत्तु तत्पदमुक्तार्थम् । तथेति । गुणातीतमेव तदत्रवाच्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

इति प्रथमं सम्पद्याविर्भावाधिकरणम् ॥ १ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥ अत्रेति । चतुःसूत्रेधिकरणे । आद्यसूत्रेति । परप्राप्तिरूपभोगप्रतिपादकत्वेन रूपेण यत्पूर्वसूत्रद्वयं तेन । अथेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म । अथ तदिति । आनन्तर्यमथशब्दार्थ इत्याहुः । सिद्ध्युत्तरमिति । ब्रह्मणेत्यादीति । ब्रह्म

ब्राह्मेण ब्रह्मसम्बन्धिना ब्रह्मणा भगवतैव स्वभोगानुरूपतया सम्पादितेन सत्यज्ञानानन्दात्मकेन शरीरेण पूर्वोक्तानश्नुत इति जैमिनिराचार्यो मनुते । तत्र हेतुः, उपन्यासादिभ्य इति । 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति ब्रह्मविदः परप्राप्तिं प्रतिज्ञाय तदर्थस्यैवोपन्यासोऽग्रिमयर्चा क्रियते, 'सोऽश्नुत' इत्यादिना । तथा च परप्राप्तेर्मुक्तिरूपत्वात् पुष्टिमार्गीयायास्तस्या एवंरूपत्वादक्षरब्रह्मणः पुरुषोत्तमायतनरूपत्वात्तदात्मकमेव शरीरं तस्य वक्तुमुचितम्, न तु प्राकृतम् । एतद्बोधनायैवाग्रेऽन्नमयादीनि विभूतिरूपाण्युक्तानि । भक्तशरीरे प्रतीयमानानामर्थानां

भाष्यप्रकाशः ।

वक्ष्यमाणविचार आरभ्यते इत्यर्थः । पूर्वपक्षार्थः स्फुटः । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति ब्राह्मेणेत्यादि । ब्रह्मसम्बन्धिनेत्यस्य विवरणं ब्रह्मणेत्यादि शरीरेणेत्यन्तम् । उपन्यासादिभ्य इति । उप समीपे न्यासः कथनं विवरणमिति यावत् स आदिर्येषाम्, तद्गुणसंविज्ञानः, ते उपन्यासादयस्तेभ्यः । तदेतद्विवृण्वन्ति ब्रह्मविदित्यादि । एवंरूपत्वादिति । सर्वकामाशनरूपत्वात् । ननु ब्रह्मभावं विना मुक्त्यभावाज्जाते च तस्मिन् व्यापकत्वादिवदानन्दाविर्भाववच्च पूर्वसिद्धाकारस्याप्याविर्भाव उपन्यासश्रुतेरप्युपपत्तौ भोगार्थं ब्राह्मशरीरस्याङ्गीकारो न प्रामाणिक इत्यत आहुः एतदित्यादि । शरीरस्याक्षरात्मकत्वबोधनायैव ऋगुक्तोपन्यासानन्तरमन्नमयादीनि विभूतिरूपाणि पुरुषविधत्वेन ब्रह्मत्वेनोपास्यत्वेन चोक्तानि । तस्य फलं भक्तशरीरे प्रतीयमानानामर्थानां पृथिव्यादीनां गन्धादीनां च विभूतिरूपत्वेन ब्रह्मात्मकत्वं तेन कथनेन

रश्मिः ।

सम्पादयतीति ब्राह्मं शरीरम् । अन्येभ्योपीति डः । यावदिति । नितरां क्षेपः विवरणस्यैवेतिभावः । तद्गुणेति । उपन्यासादिभ्य आक्षिप्तेन ब्राह्मेण शरीरेण पुरुषोत्तमेनैव सर्वान्कामानश्नुत इति सूत्रार्थादाक्षेपे विशेष्यान्वयिन्युपन्यासस्याप्यन्वयाद्धेतुत्वेन विशेष्यान्वय्यन्वयित्वरूपतद्गुणसंविज्ञानलक्षणादिना तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । त इति । विवरणार्थं परप्राप्तिलक्षणार्थस्योपन्यासः । आदिपदोक्तं ब्रह्मणो निर्गुणत्वं विवर्यविवरकर्णविभागश्च उपन्यासप्रतिपादक 'मुक्त' इति सूत्रादग्रिमसूत्रद्वयाचोक्तास्ते उपन्यासब्रह्मनिर्गुणत्वविवर्यविवरकर्णविभागा इत्यर्थः । यद्वाम्नायमुपलक्षितोर्थः ते उपन्यासाऽन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया इत्यर्थः । ब्रह्मविदित्तीति । ब्रह्मविदित्यादीति वक्तव्ये तत्पर्यायोपन्यासोऽयम् । तेन शरीरप्राप्तेरित्यादिभाष्यस्य आक्षेपलभ्यत्वेपि शरीरप्राप्तेः मुक्तौ रूपं यस्या इत्येवं मुक्तिरूपत्वं तस्मादित्यर्थः । पूर्वसिद्धेति । 'अविप्रणाशः सर्वेषां कर्मणामिति निश्चयः । कर्मजानि शरीराणि तथैवाकृतयो नृपे'ति वाक्यात् सूक्ष्मस्य । उपन्यासश्रुतेर्ब्रह्मविदाप्नोतीति श्रुतेः । ब्राह्मशरीरस्येति । सच्चिदानन्दात्मकस्य । उक्तानीति । ब्रह्मविल्लपाठके । भक्तशरीरइत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्य फलमिति । ब्रह्मात्मकत्वमिति । जगतो ब्रह्मात्मकत्वेपि पुनर्ब्रह्मात्मकत्वविधानमलौकिकेपि देहे 'आश्चर्यो वक्ते'ति काठकात्पृथिव्यादीनां तन्मात्राणां गन्धादीनां कथनम् । आश्चर्यं आश्चर्यवान् आश्चर्यशब्दादर्शआद्यच् । 'आश्चर्यवत्पश्यति

विभूतिरूपत्वेन ब्रह्मात्मकत्वं तेन साधितं भवति। इदमेवादिपदेन बहुवचनेन च ज्ञाप्यते एतदानन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चितम्, अतो नात्र पुनरुच्यते। यत्र कर्मवादी जैमिनिरेवं मनुते, तत्रान्येषामेवमङ्गीकारे किमाश्चर्यमिति ज्ञापनाय तन्मतोपन्यासः कृतः ॥ ५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

साधितं भवति। इदं श्रौतमुपपादनमेव आदिपदबहुवचनाभ्यां ज्ञाप्यत इत्यर्थः। प्रपञ्चितमिति। 'तन्निरूपकस्यापि तत्तुल्यफलत्व'मित्यनेन वर्णकान्तरेण च प्रपञ्चितम्। तथा चाग्रेऽन्नमयादिनिरूपणबलादेवमुच्यते, अतः सृष्ट्यादौ यो भगवदाकारस्तिरोहितः, तस्यैवैवमाविर्भावेपि दित्सितफलानुभवयोग्यरूपेणाविर्भावादुक्तप्रकारकस्थूलरूपस्यैवाविर्भावान्नाप्रामाणिक इति भावः। इदमेव 'स्वरूपेणावतारेणे'ति सार्धेन पुष्टिप्रवाहमर्यादाग्रन्थ उक्तम्। एवञ्च जीवस्य व्यापकत्वादिषु भगवद्धर्मेष्वानन्दे चाविर्भूते सच्चिदानन्दात्मके देहेऽक्षरात्मके सम्पन्ने यो लीलारसानुभवः, स निरुपम इति, स एव सेवाफले, 'महान् भोगः प्रथमे विशते सदे'त्यनेनोक्त इति ज्ञेयम्। ननु माध्वर्णिकसूत्रेऽन्नमयप्राणमययोर्बाह्याभ्यन्तरलौकिकव्यवहारकारणत्वेन लोकत्वं मनोमयस्य च वेदत्वं तद्भाष्ये प्रत्यपादीति विभूतित्वादिकथनं तद्विरुद्धमिति चेत्। न। श्रुतौ परस्मादानन्दरूपात् सृष्टिः प्रक्रान्तेति सा सृष्टिरतिरोहितानन्दा भवति। कारणस्य समन्वयात्। कार्यत्वाच्चेषत्तिरोभावोपि। अन्यथा व्यवहारभङ्गेन लीलाया असिद्धेः। एवं सति तादृश्यां सृष्टौ तत्तद्व्यवहारकारणीभूतस्य विभूतिरूपस्यैवौचित्येन तल्लौकिकवैदिकव्यवहारे कारणपदेन तस्यैव सूचनाविरोधात्। मतकथनप्रयोजनमाहुर्यत्रेत्यादि ॥ ५ ॥

रश्मिः ।

कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्य' इति गीता। इदमेवेति भाष्यविवरणम्। इदं श्रौतमिति। आदिपदेति। सौत्राभ्याम्। एवमुच्यत इति। ब्रह्मशरीरं स्थूलमुच्यते। भगवदाकारेति। मुक्तस्य भगवता दत्त आकारः तिरोहितः। उक्तप्रकारकेति। भक्तशरीर इत्यादिभाष्योक्तप्रकारकस्थूलरूपस्य। आश्चर्यमुक्तमेव। पुष्टिप्रवाहेति। ननु पुष्टिप्रवाहमर्यादाग्रन्थस्य बादरायणमतानुसारित्वाज्जैमिनिमतानुसन्धानं कुत इति चेन्न। वेदाविरुद्धमतत्वात्। 'जैमिनीये च वैयासे न विरोधोस्ति कश्चने'ति वाक्यात्। वेदविरोधो नास्तीत्यर्थः। सच्चिदिति। आनन्दोत्र गणितानन्दः अक्षरात्मक इति विशेषणात्। सेवाफल इति। आशङ्कासमाधाने पुष्टिप्रवाहमर्यादाग्रन्थवत्। प्रक्रान्तेति। 'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त' इति। कारणस्येति। अतिरोहितानन्दस्य सच्चिद्भ्यामतिरोहितानन्दस्य। आनन्दमीमांसानुकारकलीलानुरोधात्फलेप्याहुः कार्यत्वादिति। ईषत्तिरोभावेऽपि समन्वयादिति पूर्वेण सम्बन्धः। व्यवहारेति। कार्यकारणव्यवहारभङ्गेनेत्यर्थः। तादृश्यामिति। नित्यलीलास्थायां शब्दसृष्टौ। लौकिकेति। माध्वर्णिकसूत्रोक्तलौकिकवैदिकव्यवहारे। कारणेति। माक्षेणेत्यत्र हेतौ तृतीयया माक्षेणेतिपदेन। यद्वा माध्वर्णिकसूत्रीयकारणपदेन। तस्यैवेति। विभूतिरूपस्यैव कार्यत्वेन सूचनेनाविरोधस्तस्मात्। यत्रेत्यादि। अन्येषामिति। बादरिकाशकृत्स्नादीनाम् ॥ ५ ॥

चिति तन्मात्रेण तदात्मत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

'स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वा अरे अयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन' इति श्रुतौ घनपदेन ज्ञानात्मकविग्रहात्मत्वं ब्रह्मणो बोध्यते, अन्यथा न वदेत्, प्रयोजनाभावात् । तथा च तादृशेन सह भोगकर्त्रा तादृशेनैव भाव्यमिति, चिति चिद्रूपे ब्रह्मणि, तन्मात्रेण चिन्मात्रेण रूपेण कामान् भुङ्क्ते, न तु विग्रहेण । श्रुतौ जीवस्य तथात्वस्यानुक्तेः । पूर्णानन्दत्वाद्भगवतस्तत्सम्बन्धेन तदानन्दाननुभवतीत्यर्थः सम्पद्यते । चिदात्मत्वं जीवस्य यतो नैसर्गिकमित्यौडुलोमिराचार्यो मनुते 'अशरीरं वा व'तिश्रुतिरेतादृशान्यविषयिणीति ज्ञेयम् । मुक्तिदशायां तदनुभवस्य भगवदिच्छाविषयत्वाभावाच्च तथा । तथा चैतदेतज्जातीयकानन्दानुभवोऽस्य भवत्विति भगवदिच्छैव श्रुतौ कामशब्देनोच्यते ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

चिति तन्मात्रेण तदात्मत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥ व्याकुर्वन्ति स इत्यादि । न वदेदिति । घनपदं न वदेत् । तथात्वस्येति । विग्रहवत्त्वस्य ।

अन्ये तु चितितन्मात्रेणेत्येकं पदमङ्गीकुर्वन्तश्चिन्मात्रेणाविर्भवतीत्यर्थमाहुः । तन्मते इकप्रत्ययान्तस्य चितिपदस्य धातौ शक्तेस्तदर्थे लाक्षणिकत्वं तत्पदव्यर्थता च ।

भास्कराचार्यास्तु चैतन्यतन्मात्रेणेत्यर्थमाहुः । तन्मते तत्पदवैयर्थ्यं न भवतीति पूर्वापेक्षया तत्साम्यमिति बोध्यम् ।

नन्वशरीरस्य प्रियाप्रियभोगः श्रुत्या निषिध्यते, न तु सशरीरस्य, 'न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ती'ति श्रुतेस्तस्य का गतिरित्यत आहुः अशरीरमित्यादि । 'अशरीरं वा व सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत' इति श्रुतिस्तु प्रियपदस्याप्रियपदसमभिव्याहाराद्वेतादृशान्यविषयिणी एतादृशाद्भगवदानन्दादन्यो यो दुःखसम्भिन्न आनन्दस्तद्विषयिणीति न तद्विरोध इत्यर्थः । तत्र हेतुमाहुः मुक्तीत्यादि । तदनुभवस्येति । दुःखसम्भिन्नसुखानुभवस्य । तर्हि सुखे वैजात्याभावात् 'कामानि'ति बहुवचनस्य का गतिरित्यत आहुः तथा चेत्यादि । तथा च तादृगिच्छानुभवे तदिच्छाविषयस्यानन्दस्याप्यनुभवश्चिन्मात्रेणैव रूपेण, न तु तत्र विग्रहस्याप्यपेक्षेति औडुलोमेर्मतमित्यर्थः । एतेन 'नत्यस्य वक्त्रममलं भणितस्य कण्ठ'इत्यादि स्मारितं ज्ञेयम् ॥६॥

रश्मिः ।

चिति तन्मात्रेण तदात्मत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥ इकप्रत्ययान्तस्येति । इकश्तिपौ धातुनिर्देश इति सूत्रविहितेक्प्रत्ययान्तस्य । तदर्थे इति । धात्वर्थे संज्ञाने । चिती संज्ञाने संज्ञानं धात्वर्थः । दुःखसम्भिन्नेति । दुःखमिश्रः । भाष्ये । तथेति । एतादृशान्यविषयिणी । कामानिति । 'सोऽश्नुते सर्वान्कामा'निति श्रुतौ । तादृगिति । कर्मपदवाच्येच्छानुभवे । इच्छावानहमित्याकारके । इच्छायाः सविषयत्वनियमादाहुः तदिच्छेति । अनुभव इति आनन्दविषयकेच्छावानहमिति । चिन्मात्रेणेति । एवकारोऽप्यर्थे । अविर्गर्हायाम् । सच्चिदानन्दस्य ब्रह्मणः संशयत्यागाद् गर्हा । व्यासपदीनत्वादिहेतस्य प्रयोजनमाहुः एतेन चेत्यस्येति । प्रकृते द्वादशस्कन्धीयम् । तथा च भगवत्स्वास्मार्थैकदेशे तन्मतमिति भावः ॥ ६ ॥

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥

परमाचार्यो बादरायणस्तु नैवं मनुते । 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यस्योपन्यास एवमपि विग्रहवत्त्वेनापि कृतो यतः । तथाहि । 'यो वेद निहितं गुहाया'मित्यत्र गुहाया उक्तत्वात्तस्या विग्रह एव सम्भवात् । किञ्च । प्रथमान्तोपस्थितत्वेन 'प्राप्नोती'त्युक्त्या च ब्रह्मविदः परप्राप्तौ स्वातन्त्र्यं ज्ञाप्यते । तदेव 'ब्रह्मणा सहे'ति

भाष्यप्रकाशः ।

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥ सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति परमेत्यादि । एवमिति । औडुलोम्युक्तरीत्या । उपन्यासादिति हेतुं व्याकुर्वन्ति ब्रह्मेत्यादि । तथा च यदि तन्मात्रेणैव भोगः श्रुत्यभिप्रेतः स्यात्, तदा विग्रहवत्त्वेनोपन्यासो न क्रियेत । यत एवमतो न चिन्मात्रमतं साधीय इत्यर्थः । नन्वत्र विग्रहाश्रवणात् कथं तथोपन्यासोऽङ्गीक्रियत इत्यतस्तदुपपादयन्ति तथाहीत्यादि । तस्या इति । गुहायाः । तथा चात्र ब्रह्मवित्पदेनापरोक्षब्रह्मज्ञानवानुच्यते, तस्याशरीरत्वे तद्व्याख्यानभूतर्क्पूर्वार्धे गुहापदं न वदेत् । न च तत्र साधनदशापन्नस्यैव विग्रह उच्यत इति वाच्यम् । 'यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्यैव भवती'तिवदवस्थाभेदगमकपदाद्यभावात् । 'वेदे'ति 'अश्नुत' इति च समानकालबोधकपदविरोधापातात् कामभोगस्य विग्रहतन्त्रत्वात्तदभावे, 'सोऽश्नुत' इत्यादिनोक्तस्य फलस्य विरोधापत्तेश्च । अतो गुहापदव्याकोपात्तदुक्तो भक्तविग्रहाभावपक्षोऽसङ्गत इत्यर्थः । उत्तरार्धमादाय युक्त्यन्तरमाहुः किञ्च प्रथमेत्यादि । तथा चौडुलोमिमते कामपदव्याकोपाऽ-

रश्मिः ।

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥ ब्रह्मेत्यादीति । यत इति । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तस्मादुपन्यासादित्यर्थः । विग्रहवत्त्वस्याक्षेपलभ्यस्यास्पष्टत्वात्स्पष्टयन्ति स्म तथाहीत्यादि । अतो विग्रहवत्त्वमाक्षिप्यत इति भावः । तथा चात्रेति । अत्र श्रुतौ । *ब्रह्मवित्पद इति सप्तम्यन्तम् । अपरोक्षब्रह्मज्ञानवान्नोच्यत इति नशब्दान्वयः । तस्य शरीरत्व इति ।* तस्य ब्रह्मविदः । 'तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वा'मिति पाठे वृणुतेः प्रकाशार्थत्वाभावात्तस्य वृतभक्तस्य एष आत्मनोप्यात्मा तं स्वां स्वीयां तनुं तनुत्वेन वृणुते सम्भजते इत्यर्थाच्छरीरत्वे । न वदेदिति । शरीरे नित्यलीलायां निहितत्वादधिकरणान्तरं न वदेत् । तस्याशरीरत्व इति पाठे अतो ब्रह्मवित्पदेऽपरोक्षज्ञानवान्नोच्यत इति भावः । तत्रेति । 'ब्रह्मविदाप्नोति पर' मित्यादिश्रुतौ । एवेति । फलदशायोगव्यवच्छेदक एवकारः । अवस्थाभेदेति । जीवदवस्थामरणावस्थाभेदगमके भवति प्रेत्यपदे दृष्टान्ते तद्दार्ष्टान्तिके साधनदशाफलदशाभेदबोधकपदाद्यभावात् । आदिना वाक्यम् । समानकालेति । वर्तमानकालत्वेन समानकालस्तस्य बोधकपदयोर्विरोधस्यापातात् । विरोधापातस्तु साधनदशापन्नस्यैव ब्रह्मविदो ग्रहणे भवति । तदुक्त इति । औडुलोम्युक्तः । उत्तरार्धमिति । ऋगुत्तरार्धं सोऽश्नुत इत्यादि । युक्त्यन्तरमिति । युक्तिर्विग्रहवत्त्वे । यदि विग्रहो न स्याद्गुहोक्तिर्न स्यादिति । अन्या युक्तिः । यदि विग्रहो न स्यात्कामा न स्युरिति । इदं युक्त्यन्तरम् । किञ्च । प्रथमेत्यादीति । प्रथमान्तं ब्रह्मवित्पदं तेनोपस्थितत्वम् । ब्रह्मविदोर्थस्य तेनेत्यर्थः । स्वातन्त्र्यमिति । स्वतन्त्रः कर्तेति सूत्रात् । तदेवेति । स्वातन्त्र्यमेव ब्रह्मणा सह स कर्ता स्वतन्त्रः । पूर्वोक्त इति विवरणेऽभ्युपन्यस्तम् । तेनेत्यादि । तेन सहार्थकतृतीयान्तब्रह्मपदेन स इत्युक्तभक्तवाचकपदान्वयन-

पदेनोपन्यस्तम्। तेन ब्रह्मणोपि तत्समानक्रियावत्त्वं ज्ञाप्यते, परन्त्वप्राधान्येन। तथा च भक्तस्यैव कामा वक्तुमुचिताः, ते च न विग्रहं विना सम्भवन्ति। किञ्च। 'विपश्चिते'ति विशेषणेन विविधं पश्यच्चिद्रूपत्वमुच्यते। कामभोगोक्तिप्रस्ताव एतदुक्त्या तदुपयोग्येव सर्वं वाच्यम्। एवं सति भक्तविविधभावान् पश्यति, स्वयं भोगचतुरश्चेत्युक्तं भवति। एतेनापि भक्तविग्रहः सिध्यति। ननु विग्रहस्यागन्तुकत्वेन लौकिकत्वादलौकिकेन ब्रह्मणा भोगो विरुद्ध इत्यत आह पूर्वभावादिति। भक्तप्राप्तेः पूर्वमेव भगवदीप्सितभोगानुरूपविग्रहाणां सत्त्वान्न विरोधः। किञ्च। उक्तश्रुतिसूत्रैः पुरुषोत्तमेन सह भक्तस्य कामभोगो निरूपितः। स यावताऽर्थेन विना नोपपद्यते, तावान् स श्रुत्यभिमत इति मन्तव्यम्। तथा च ब्रह्मसम्बन्धयोग्यानि शरीराणि नित्यानि सन्त्येव। यथानुग्रहो यस्मिन् जीवे, स तादृशं तदाविश्य भगवदानन्दमश्नुत इति सर्वमवदातम् ॥ ७ ॥

भाष्यप्रकाशः।

निवृत्तेस्तदयुक्तमित्यर्थः। विपश्चित्पदेनापि तत् साधयन्ति किञ्चेत्यादि। एतेनेति। भक्तविग्रहाभावेऽनुपपद्यमानेन भोगचातुर्यबोधकविपश्चित्पदेन। हेत्वन्तरमवतारयन्ति नन्वित्यादि। व्याकुर्वन्ति भक्तेत्यादि। भक्तप्राप्तेरिति। भक्तस्य भगवत्प्राप्तेः। न विरोध इति। आगन्तुकत्वलौकिकत्वाभ्यां कृतोपि चिन्मात्रत्वग्राह्यशरीरवत्त्वयोर्विरोधो न। तथा चैतैर्हेतुभिर्विग्रहवत्त्वस्याविरोधं मन्यत इत्यर्थः। सिद्धमाहुः किञ्चेत्यादि। सन्त्येवेति। पुत्तलिकावद्भगवन्मन्दिरे भगवद्धर्मात्मकानि सन्त्येव। आविश्येति। अयं मम देह इत्यभिमानं कृत्वा। तथा च श्रुतार्थापत्तिसिद्धत्वान्नात्र सन्देह इत्यर्थः।

ननु सूत्र एतद्बोधकपदाभावादेतस्यैतद्विषयवाक्यत्वं कथमवगन्तुं शक्यत इति चेत्।

रश्मिः।

क्रियान्वयिना ब्रह्मणोऽपि भक्तसमानाशनक्रियावत्त्वं ज्ञाप्यते। अप्राधान्येनेति। 'सहयुक्तेऽप्रधान' इति पाणिनिसूत्रात्। सिद्धमाहुस्तथा चेति। औडुलोमिमतेऽयुक्ते योग्यं तमाहुः तथा चेति। विग्रहं विना कामपदव्याकोपानिवृत्तेरौडुलोमिमतमयुक्तम्। तत्साधयन्तीति। शरीरं साधयन्ति। किञ्चेत्यादीति। स्वयमिति। तेन 'सूर्यो विपश्चिन्मनसा पुना'त्वित्यत्र सूर्ये विपश्चित्त्वं भगवदीयं बोध्यम्। हेत्वन्तरमिति। हेतुरुपन्यासः हेत्वन्तरं पूर्वभावः। भक्तस्येति। रसान्तःपाती भक्तोऽपि भगवानिति सामर्थ्यसत्त्वान्न समासानुपपत्तिः। विरोधो नेति। आगन्तुकत्वेन चिन्मात्रत्वस्य लौकिकत्वेन ग्राह्यशरीरवत्त्वस्य यः सहानवस्थानलक्षणो विरोधः स न। तथा चैतैरिति। एते जैमिनिप्रभृतयः बादरायणश्च हेतुभिरुपन्यासादिपूत्तयुपन्यासपूर्वभावैः। मन्यत इति। बादरायणो मन्यतेऽन्ये मन्यन्त इति वचनविपरिणामेनान्वयः। किञ्चेत्यादीति। स इति। सोऽर्थः। तदिति। शरीरम्। अश्नुते अश्नातीत्यर्थः। सर्वमिति। सगुणत्वेपि निर्गुणत्वम्। लीलायामात्मगुणाः सत्त्वादय इति सर्वं पूर्वोक्तं निर्दोषमित्यर्थः। सिद्धमाहुः तथा चेति। आक्षेप्यविग्रहे सिद्धे सति। ब्रह्मविच्छ्रुतौ श्रुतो यः कामभोगो गुहा चार्थस्तस्यापत्तिरापादनम्। यदि विग्रहा न स्युः कामभोगो गुहा च श्रुतो न स्याद् यतः श्रूयतेतो विग्रहा इति श्रुतार्थापत्तिसिद्धत्वान्नात्राप्राकृतशरीरे सन्देहः। प्राकृतेन शरीरेण युक्तः उताप्राकृतेनेति सन्देहो नेत्यर्थः। श्रुतार्थापत्तिरुक्ता पूर्वम्। एतद्बोधकेति।

भाष्यप्रकाशः

अर्थबलादिति वदामः । तथाहि । अस्मिन् चरणे मुक्तस्य फलानुभवप्रकार उच्यते । मुक्तिस्तु न यावद्दुःखात्यन्ताभावमात्ररूपा, अपि तु निरवधिसुखात्मकब्रह्मप्राप्तिरूपा, तल्लोकादिप्राप्तिरूपा च । तैत्तिरीयोपनिषदि 'ब्रह्मणः सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोती'ति श्रुतौ द्वयोः श्रावणात् । पुराणेपि 'सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युते'ति प्रकारभेदकथनाच्च । सा च यथाधिकारं सद्यः, क्रमेण वा भवति । तत्र सद्योमुक्तावात्मकाम एवाधिकारी । 'अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आत्मकाम आप्तकामो भवति न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'ति श्रुतेः । तादृशस्य ब्रह्मानुभवप्रकारश्चाग्रे । 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत' इति श्लोक उक्तः । स्वप्रतिज्ञानुरोधाद्याज्ञवल्क्येन सम्यङ् न विवृतः । सोऽत्र 'ब्रह्मविदाप्नोती'त्यस्य विवरणर्चि व्यक्तीक्रियते । अशनप्रकारस्य विवरणात् । अतः स चेदत्र न विचार्येत, तदा शास्त्रे न्यूनतैवापद्येत । विचारिते च तस्मिन् मुक्तौ निःसम्बोधताया निवृत्तेः सर्वास्वपि तादृशत्वमर्थादेव सेत्स्यतीति बुध्यस्व ।

रश्मिः ।

ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिवाक्यबोधकपदाभावात् । एतस्योक्तश्रुतिवाक्यस्य एतदधिकरणविषयवाक्यत्वम् । **याव** दिति । एकविंशतिदुःखध्वंसो मोक्ष इति नैयायिकाः । **निरवधीति** । गणितानन्दनिवृत्त्यर्थं निरवधीति सुखविशेषणम् । सुखं च ब्रह्मविशेषणम् । ब्रह्मप्राप्तिर्मोक्ष इति 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यत्र स्पष्टा । **सायुज्यमित्यादि** । सायुज्यं ब्रह्मप्राप्तिः संयोगरूपा ब्रह्मजीवयोर्द्रव्यत्वात् । ज्ञानरूपगुणत्वे तूभयोर्योगमात्रम् । **सलोकतामिति** । ब्रह्मलोकप्राप्त्या भवति ब्रह्मसमानलोकता । इत्यतस्तल्लोकताप्रकारभेदः । एवं स्वरूपेण व्यवस्थितिर्मुक्तिरित्येकादशस्कन्धे । **सायुज्यं** सलोकतेति । आत्मलाभवत्स्वरूपेण व्यवस्थिती भवतः । तल्लोकादीत्यत्रादिशब्दार्थमाहुः **पुराणेपीति** । **प्रकारेति** । सालोक्यं तल्लोकप्राप्तिप्रकारेषु भेदः प्रकारः । एवं सामीप्यसारूप्ये अपि तल्लोकप्राप्तिप्रकारेषु भेदौ प्रकारौ । **सार्ष्टि**र्लौकिकसामर्थ्यं परिशेषात् । एकत्वं सायुज्यप्रकारेषु ऐक्यमोक्षब्रह्मप्राप्तिरूपेषु भेदः प्रकारस्तेषां कथनाच्च । **आत्मकाम** इति । उपनिषदि शारीरकब्राह्मणे आप्तकाम आत्मकाम इति पाठः । **सोश्नुत** इति । सम्यगश्नाति ब्रह्मानुभवं करोति । ब्रह्म गौणीभावेन कर्मीभूतं बृहत्त्वादिगुणविशिष्टं सुखदुःखसाक्षात्कारविषयं करोतीत्यर्थः । **स्वप्रतिज्ञेति** । याज्ञवल्क्यप्रतिज्ञाऽथाकामयमान इति तदनुरोधात् । **व्यक्तीति** । सामान्यप्रकारस्य विशेषप्रकाराकाङ्क्षत्वात्तथा । **अशनप्रकारस्य** विशेषस्य विवरणात् । **स चेदिति** । **समश्नुत** इति सामान्यसमशनप्रकारस्योक्तत्वात् सविशेषप्रकारश्चेद् **अत्र** फलाध्याये । **शास्त्रे** मीमांसारूपोपाङ्गशास्त्रे सन्दिग्धश्रुतिसन्देहवारके । **तस्मिन्** विशेषे प्रकारे । **निःसम्बोधताया** इति । निष्क्रान्ता सम्बोधान्निःसम्बोधा तत्ताया निवृत्तेः ब्रह्मणा सहाहं सर्वकामानश्नामीति सम्बोधात् । किम्पुनः स्थूलान् जाग्रति सूक्ष्मान् स्वप्ने सुषुप्तौ आनन्दमात्रान् कामानश्नातीति । 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यमि'ति सूत्रात् । **सर्वास्वपीति** । मुक्तिष्वपि । **तादृशत्वमिति** । ससम्बोधत्वम् । **इति बुध्यस्वेति** । इति हेतोरेतस्यैतद् विषयवाक्यत्वं बुध्यस्व । तेनैतद्भिन्ना निःसम्बोधा । अत्र मण्डूकोपनिषद्विरोधमाशङ्क्य निषेधन्ति **स न च निःसमिति** । तथा च श्रुतिः ।

ब्रह्मानांशुप्रतानैः स्थिरचरनिकरैर्व्यापिभिर्व्याप्य लोकान् ।
भुक्त्वा भोगान्स्थविष्ठान् पुनरपि धिषणोद्भासितान् कामजन्यान् ॥

भाष्यप्रकाशः ।

इति मन्यते । तत्र हेतुरपहतपाप्मेत्यादिनोक्त उपन्यासः, आदिपदसङ्गृहीतं 'स तत्र पर्येती'त्यादिनोक्तं च । औडुलोमिस्तु—यद्यप्यपहतपाप्मादयः, अभेदेनैव धर्मा निर्दिश्यन्ते, तथापि शब्दविकल्पजा एवैते इति पाप्मादिनिवृत्तिमात्रं तत्र गम्यते । चैतन्यमेव तस्यात्मनः स्वरूपमिति तन्मात्रेणैव रूपेणाभिनिष्पत्तिर्युक्ता । 'एवं वा अरे अयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवे'त्यादिश्रुत्यनुग्रहात् । सत्यकामत्वादयस्तु यद्यपि वस्तुरूपेणैव धर्मा उच्यन्ते, सत्याः कामा अस्येति, तथाप्युपाधिसम्बन्धाधीनत्वात्तेषां न चैतन्यवत् स्वरूपत्वसम्भवः । अनेकाकारत्वप्रतिषेधात् । प्रतिषिद्धं हि ब्रह्मणोऽनेकाकारत्वं, 'न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्ग'मित्यत्र । अत एव जक्षणादिसङ्कीर्तनमपि दुःखाभावमात्राभिप्रायं स्तुत्यर्थम् । आत्मरतिरित्यादिवत् । न हि मुख्यान्येव रतिक्रीडामिथुनान्यात्मनिमित्तानि शक्यन्ते वर्णयितुम् । द्वितीयविषयत्वात्तेषाम् । तस्मान्निरस्ताशेषप्रपञ्चेन प्रसन्नेनाव्यपदेश्येन बोधात्मनाभिनिष्पद्यत इति बादरायणस्त्वाचार्य एवमपि पारमार्थिके चैतन्यमात्रस्वरूपाभ्युपगमे व्यवहारापेक्षया पूर्वस्य पूर्वस्याप्युपन्यासादिभ्योऽवगतस्य ब्राह्मस्यैश्वर्यरूपस्याप्रत्याख्यानादविरोधं मन्यते इत्येवं व्याचख्युः ।

तत्रेदमवधेयम् । छान्दोग्य इन्द्रप्रजापतिसंवादे, य आत्मा वेद्यत्वेन प्रकृतः, स दहरविद्योपास्य एव, देवासुरैरनुबुध्यमाने प्रजापतिवाक्ये तस्यैवापहतपाप्मत्वादिगुणकस्य प्रत्यभिज्ञानात् । इन्द्रविरोचनाभ्यामपि तस्यैव विवित्सया तथानुवादात् । अतः प्रजापतिरपि तमेव सर्वेषु पर्यायेषु बोधयति 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत' इत्यादिना । परं त्विन्द्रविरोचनौ

रश्मिः ।

सर्वेश्वरत्वमित्यादि द्रष्टव्यम् । अभेदेनेति । विशेष्यविशेषणयोरभेदान्वयो नीलो रूपमित्यादौ दृष्टमिति भावः । शब्दविकल्पेति । दर्शनेन देवदत्ते पाप्मवति पाप्मवच्छब्दवाच्येऽपहतपाप्मशब्दप्रवृत्तौ अपहतशब्दवाच्यत्वमिति । पाप्मवच्छब्दे विकल्पो जातोऽत एतादृशशब्दविकल्पजा एवैते शब्दाः । तत्रेति देवदत्तादौ । द्वितीयेति । सप्रपञ्चविषयत्वात् । निरस्तोऽशेषप्रपञ्चो यस्मिन् । पूर्वस्य पूर्वस्येति । पूर्वभावादिति सौत्रपदार्थोऽयम् । अप्रत्याख्यानादिति, भावात् । ब्रह्मणो मुक्तात्मनः सप्रपञ्चत्वनिःप्रपञ्चत्वयोरविरोधं मन्यते । य आत्मेति । 'य आत्मापहतपाप्मा विजर' इत्यादिना । 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य' इति श्रुतेर्वेद्यत्वेन प्रकृतः । देवासुरैरिति । 'तद्धोभये देवा अनुबुबुधिरे' इत्यादिना । प्रजापतिवाक्ये इति । 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांन्कामान्यस्तमनुविद्य विजानातीतीह प्रजापतिरुवाचे'ति वाक्ये । तस्यैवेति । दहरविद्योपास्यस्यैव । अष्टमप्रपाठकस्थत्वाद्दहरविद्योपास्येत्येवकारः । इन्द्रप्रजापतिसंवादस्यापि अष्टमप्रपाठकस्थत्वम् । तत्तेदन्ताप्रकारकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानं, तस्यैव दहरोपास्यस्यैव विवित्सयेति । वेत्तुमिच्छा विवित्सा तया । तथेति । तेन प्रकारेण । 'तौ होचतुर्य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यवतो वाचो वेदयन्ते तमिच्छन्ताववास्त'मित्यनुवादात्सिद्धस्य कथनात् । टीकायां सत्यवतो वचो वचनं वेदयन्ते शिष्टा इति वाच इत्यत्र वच इति पाठः शिष्टा इति कर्तुरध्याहारः । अवास्तमिति । आवां अवास्वेति लङुत्तमपुरुषे वक्तव्येऽवास्तमिति मध्यमपुरुषाभिधानं युवां वचनप्रजापती अवास्तमिति प्रजापतिवचनानुकर्षणमात्रम् । वस् निवासे । भ्वा. प. अनि. विकरणव्यत्ययः, शपः लुक् । लङ् । तमेवेति ।

भाष्यप्रकाशः।

परप्राप्तिं पुरुषार्थत्वेनावगत्य तदर्थं न प्रष्टुं प्रवृत्तौ, किन्त्वपहतपाप्मादिगुणकात्मज्ञानेन सर्वकामप्राप्त्याद्यर्थम्, अतस्तदधिकारं हीनमवगत्य चित्तशुद्ध्यर्थं तप उपदिदेश, श्लिष्टप्रयोगेण चोक्तवान्। तत्र प्रथमे पर्याये 'दृश्यत' इत्यनेनार्षमेव दर्शनमभिप्रेतम्। तदेवोपपादितं 'अन्तर उपपत्ते'रित्यत्र। परमिन्द्रेण न बुद्धमिति देहमात्मानं बुद्धा भयं ददर्श, 'अस्मिन्नन्धेऽन्धो भवती'त्यादि। एवं दृश्यस्याज्ञाने पुनस्तप उपदिश्य, द्वितीयेऽपि पर्याये स्वप्नसृष्टिकर्तारमुपदिदेश, 'य एष स्वप्ने महीयमानश्चरती'ति। अत्रापि 'एतं त्वेवं भूयोऽनुव्याख्यास्यामी'त्येतच्छब्देन स्वबुद्धिस्थस्यैव परामर्शात्। न त्विन्द्रबुद्धिस्थस्य। इन्द्रेण देहस्यैव पूर्वं बुद्धत्वादिति। परं त्विन्द्रेण द्वितीयेपि पर्याये स न बुद्धः, किन्तु देहाद्भिन्नो जीव एव स्वप्नद्रष्टोपदिश्यत इति बुद्धम्। स यद्यपि बाह्योपाधिदोषान्न दुष्यति, तथाप्यान्तरदोषाद् दुष्यतीति पुनस्तृतीये पर्याये समागत्य भयमुक्तवान्। तदा सुषुप्त्यधिकरणभूतं तमेव 'यत्रैतत् सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न

रश्मिः।

दहरविद्योपास्यमेव। अन्यथा प्रक्रान्तविरोध इत्येवकारः। अवगत्येति। स सर्वांश्च लोकानाप्नोतीति श्रुतेरवगत्य। अपहतपाप्मेत्यादीति। आप्नोति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति श्रुतेस्तथा। तप उपेति। वसापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणि इति स हापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाण्युवासेति। श्लिष्टेति। निवासार्थकवसतेः प्रयोगः श्लिष्टः इत्थाकरणेन निवासे सन्तापः श्लिष्यते इति तेन तप उक्तवान्। लौकिकं दर्शनं कुतो नेत्यत आहुः तदेवेति यदि स्वचक्षुरधिकरणमनार्षं विवक्षितं न स्यात्तदान्तरपदं सूत्रे न ब्रूयात्। आर्षज्ञानविषयत्वादन्तरस्येति भावः। देहमात्मानमिति। 'तौ होचतुः सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्याव' इति श्रुतेर्बुध्वा। तौ इन्द्रविरोचनौ। भगवः भगवन् हिरण्यगर्भः आत्मानं देहम्। भयं ददर्शेति। अथ 'हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श यथैव खयमस्मिञ्छरीरे साध्वलङ्कृते साध्वलङ्कृतः' इत्याद्युक्त्वा 'एवमेवायमस्मिन्नन्धेन्धो भवती'त्यादि अग्रे 'अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति स समित्पाणिः पुनरेयाये'ति श्रुतिः। अयमिति। उदशरावे देहदर्शनानन्तरं साध्वलङ्कृतसुवसनदेहस्योदशरावे दर्शनानन्तरं शरीरान्तर्बुद्ध आत्मा। अस्मिन्नन्ध इति शरीरेन्धे आत्मान्धः। अनु एष आत्मा। अत्र भोग्यमिति। छायात्मदर्शने भोग्यं फलम्। समित्पाणिरिन्द्रः ब्रह्मचर्यं वस्तुं पुनरेयाय आगतवान्। एवं दृश्यस्येति। भोग्यत्वेन दृश्यस्यात्मनोऽज्ञाने। 'वसापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणी'ति श्रुतेः पुनस्तप उपदिश्य। द्वितीयेति। 'य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयं ब्रह्मे'ति द्वितीये पर्याये। अत्रापीति। अत्रापीत्यस्य बुद्धिस्थस्येत्यनेनान्वयः। स्वबुद्धिस्थस्येति। अन्तर्विद्यमानस्य। इन्द्रबुद्धिस्थस्य परप्राप्तिपुरुषार्थस्य। बाह्योपाधीति। देहस्यान्धस्रामवृक्णरूपदोषेभ्यः एकत्वमविवक्षितम्। आन्तरेति। अविपक्वकामक्रोधादिदोषात्। अत्राप्येकत्वमविवक्षितम्। पुनस्तृतीय इति। पुनः समागत्य भयमुक्तवान् इत्यन्वयः। द्वितीयपर्याय एव सहाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्शेत्यादिना समागत्य भयमुक्तवानित्यर्थः। तृतीयपर्याये तदाप्सुषुप्त्यधिकरणभूतमित्यादिरन्वयः। सुषुप्तिश्चापश्चाप्सुषुप्ती। अल्पाच्तरं पूर्वमित्यप्शब्दस्य पूर्वनिपातः। अयमस्मिन् शरीरे प्राणो युक्त इति श्रुतावत्राधिकरणभूतमत्र उक्तम्। प्राण आपोमयः 'आपोमयः प्राण' इतिश्रुतेः। तेन लिङ्गशरीरोपादानमत्र। तेन प्राणस्य जीवाधेयत्वेपि लिङ्गरूपस्याधारत्वेन सूचितमप्सु आधारत्वमत्र ज्ञेयम्। अम्रूपत्वाल्लिङ्गस्याधारत्वेनापामाधारत्वं वा। तदा सुषुप्त्यधिकरणभूतमित्येव वा पाठः। तमेवेति

भाष्यप्रकाशः।

यश्चक्षुषि विद्यमान आत्मा दर्शनाय रूपग्रहणार्थं चक्षुश्चक्षुरिन्द्रियरूपम्, एवं यो जिघ्राणीति गन्धग्रहणाय स घ्राणम्, एवं व्याहरणाय वाक्, श्रवणाय श्रोत्रं, मननाय मन' इति। एतेषु अस्य जीवात्मनो दैवं चक्षुर्मनः सर्वकार्यप्रयोजकम्। तथा च मुक्तस्य देहेन्द्रियाद्यभावेपि मनसः सत्त्वात् तस्य दैवत्वेनापूर्वत्वात्तेन दैवेन चक्षुषा मनोरूपेण ब्रह्मलोकस्थान् कामान् पश्यन् रमत इति सुखेन भोगसम्पत्तिरित्यर्थः। एवं सर्वमुपपाद्यैतदुपासनाफलं निगमयन्नुपसंहरति 'तं वा एतं देवा आत्मानमुपासत' इत्यारभ्य 'प्रजापतिरुवाचे'त्यन्तेन। तथा चात्र परमात्मन एव प्रकृतत्वात् 'एवं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामी'ति प्रतिज्ञाया अपि परमात्मपरतया तद्विरुद्धमिन्द्रज्ञानमनुसृत्य जीवपरमात्मनोर्भेदाभावेन व्याख्यानमनुचितम्। जीवात्मनः परमात्माभेदस्य तादात्म्यरूपत्वेनैव पूर्वं सिद्धतयाभ्युपगमैकशरणत्वाच्च। तेनाख्यायिकोपक्रमेऽप्यपहतपाप्मत्वादिरूपेण परस्यैव प्रतिज्ञानम्, जीवस्तु मुक्तौ प्राप्तस्वरूपस्तथा भवतीति ब्राह्मलौकिककाम-

रश्मिः।

माकाशं अनु पश्चाल्लक्षीकृत्य गतं उपलभ्यम्, कृष्णताराप्रवर्ति चक्षुःशब्दवाच्यम्। आत्मेति। केनोपनिषदुक्तः। 'यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यन्ति तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत' इति श्रुतिः। स चाक्षुषः स प्रकृतः शारीरः चक्षुषि भवतीति चाक्षुष इति टीकायां तदा वेदान्तपरिभाषाप्रक्रिया। पूर्वोक्तार्थोत्र ग्राह्यः। दर्शनायेत्युक्तेराधिदैविकमात्रविवक्षणात्। न तु भोगाश्रयपुरुषापेक्षा। एवं य इति। पूर्वोक्तरीत्या 'अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणमि'ति श्रुतिः। एवं व्येति। 'अथ यो वेदेदमभिव्याहराणीति स आत्माभिव्याहाराय वा'गिति श्रुतिः। श्रवणायेति। 'अथ यो वेदेद ँ शृणवानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्र'मिति श्रुतिः। शृणवानीति टीकायाम्। मननायेति। अथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा मन इति श्रुतिः। 'अस्य दैवं चक्षुः स वा एष तेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान् कामानाप्नोति सर्वा ँ श्च कामा'निति श्रुतिः। अस्या अर्थमाहुः। एतेष्विति। सर्वकार्य इति ज्ञानरूपे प्रयोजकम्। आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेन ततः प्रत्यक्षमिति नैयायिकप्रक्रिया। किं पुन'र्माया मनः सृजती'ति सप्तमस्कन्धे सद्वासनाप्रकरणे। एतदुपासनेति। अक्षिपुरुषोपासनाफलम्। सर्वलोकाप्तिः सर्वकामाप्तिः। तं वा एतमिति। 'तं वा एते देवा आत्मानमुपासते। तस्मादेषां सर्वे लोका आत्ताः सर्वे च कामाः स सर्वांश्च लोकान् सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाचे'ति श्रुतिः। एवं सर्वमुपपाद्य सम्पद्याविर्भावसूत्रे य एष सम्प्रसाद इत्यादौ विषयवाक्ये केवलेनैवात्मनाविर्भवतीत्युक्तम्। तद्व्याख्यानमुपक्रमविरुद्धमनुचितमित्याहुः। तथा चेति। उपक्रमोक्तापहतपाप्मत्वादेरपि सत्यकामत्वादिवत्स्वरूपेणैव धर्मत्वे न तु शब्दविकल्पजत्वे च धर्मान्तरेणाविर्भावे च। इन्द्रज्ञानमिति। मामेवात्मानं जानीहीतीन्द्रप्रतर्दनसंवादस्थमनुसृत्य ब्रह्मप्राप्त्यवगममैन्द्रमनुसृत्य। हेत्वन्तरमाहुः जीवात्मन इति। जीवस्येन्द्रस्य। परमात्मन अभेदो यो वर्तते स नभेदाभावरूपः निःसम्बोधमुक्तेरभावात्। किन्तु ससम्बोधरूपमुक्तेरुपपादनात्तादात्म्यरूपत्वेनेत्यर्थः। पूर्वमिति। अत्रैव। अभ्युपगमेति। भेदाभावरूपाभेदस्य। आख्यायिकेति। तद्धोभये देवा इत्यारभ्याख्यायिका तस्या उपक्रमे य आत्मापहतपाप्मेत्यादिरूपे। ननु अपहतपाप्मपदेन जीवोपक्रमोस्तु अभेदात्। पाप्मरूपप्रतियोगिनो ब्रह्मण्यभावाच्चेत्तत आहुः जीवस्त्विति। अपहतपाप्मत्वं ब्रह्मणि

१. कामानाप्नोति ब्रह्ममिति पाठान्तरम्।

भाष्यप्रकाशः।

भोगयोग्यत्वात्तथोच्यते। एवं सति 'अविभागेन दृष्टत्वा'दिति सूत्रेऽविभागः सोऽप्यविभक्तः, भ्रातॄणामिव भोगमात्रसाम्यादेव, न त्वभेदात्। अत एव काठके 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमे'ति मुक्तस्वरूपनिरूपणपरे वाक्ये तादृगिति पदेन साम्यमेवोक्तम्, न त्वभेदः, तथा सति तदेवेति ब्रूयात्। एवं नदीसमुद्रनिदर्शनेपि भेदस्यान्याज्ञेयत्वाय नदीनां नामरूपत्यागकथनं द्रष्टव्यम्। एवं 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मी'त्यादावपि ब्रह्मणः सर्वरूपत्वादंशांशिभावेनैव तादात्म्यमभिप्रेत्य जीवस्यापि ब्रह्माभेद उच्यते, न त्वभेद इत्यभिप्रायेणेत्यवगन्तव्यम्। एवं 'यत्र नान्यत् पश्यती'त्यनेनोक्तो भूमान्यदर्शनाभावोऽप्यंशांशिभावावगमादेवोपपन्नतरः। 'न तु द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्त'मित्यत्रापि विभागाभावादेव द्वितीयदर्शनाभावो द्रष्टव्यः। इदं च तत्र तत्र बहुधोपपादितमिति नात्राधिकमुच्यते। अतो यदुक्तं भेदनिर्देशस्त्वभेदेऽप्युपचर्यते, 'स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नी'ति। 'आत्मरतिरात्मक्रीड' इत्यादिदर्शनादित्युक्तम्, तदप्यप्रयोजकम्। भेद-

रश्मिः।

न प्रतियोगिसापेक्षाभावरूपम्। अखण्डशब्दार्थत्वात्। मुक्तात्मा जीवस्तु मुक्तौ आवरणभङ्गेन साधनैर्वा स पाप्मानं निहत्य प्राप्तस्वरूपः तथानामापहतपाप्मा भवतीति ब्राह्मणे देहेन लौकिकैः कामैः रक्षरात्मकत्वेन जीवस्य भोग्यत्वाच्चोपक्रमेऽपहतपाप्मत्वेनोच्यत इत्यर्थः। योऽविभागः अविभक्त एवावतिष्ठत इति सिद्धान्तीयः। न त्विति। निःसम्बोधमोक्षरूपफलाभावेन ससम्बोधमोक्षे भेदाभावरूपमोक्षाभावात्। तादृगिति। तमेवेमं पश्यन्ति जना इति तादृक्। तदेवेति तादृगेव भवतीत्यत्र तदेव भवतीति ब्रूयात्। पूर्वोक्तं दूषयित्वान्यदपि भाष्यीयं दूषयन्ति स्म एवं नदीति। नदी यमुनागङ्गादिरूपा समुद्रः क्षीरोदादिरूपः। तयोर्भेदः प्रसिद्धः नदीनामरूपत्यागः। न तु प्रवाहरूपस्वरूपत्यागस्तस्य कथनम्। 'ता नाविदन्मय्यनुषङ्गबद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेदम्। यथा समाधौ मुनयोऽब्धितोये नद्यः प्रविष्टा इव नामरूपे' इत्यादौ द्रष्टव्यम्। तादात्म्यमिति। ब्रह्मत्वेन तादात्म्यम्। घटत्वेन घटतादात्म्यवत्। घटो नेति न प्रतीतिः। न त्विति। ननु तर्हि तत्त्वमिति व्युत्पत्तिभङ्ग इति चेन्न। फलाध्याये तस्या अमुख्यत्वात्। अत्र श्रुतिं प्रमाणयन्ति स्म। एवमिति। भूमान्येति। भूम्नोन्यस्य दर्शनस्याभावः। अंशांशिभावो भेदप्रत्ययप्रयोजकः। तादृशाभेदो यत्र नान्यत्पश्यतीत्युक्तो न भेदाभावरूपोऽपि तु तादात्म्यरूपः। उपपन्नेति। तमप्प्रत्ययान्तं नोक्तम्। 'युक्तयः सन्ति सर्वत्रे'ति वाक्यात्। इत्यत्रापीति। बृहदारण्यकेपि ज्योतिर्ब्राह्मणे तत्र तत्रेति। प्रथमाध्याये तृतीयपादे सुषुप्त्यधिकरणे द्विसूत्रे। लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे। बहुधेति। स्वपरनयैर्बहुधा। भेद इति। ज्योतिरुपसम्पद्य भेदनिर्देश इति। ज्योतिरुपसम्पद्येति कर्तृकर्मनिर्देशाद्भेदनिर्देशः। विपरीतलक्षणयाऽभेदेप्युपचर्यत इत्यर्थः। स्वे महिम्नीत्यत्राधाराधेयनिर्देशाद्भेदनिर्देशः। आत्मनि रतिर्यस्य, आत्मनि क्रीडा यस्यात्मना मिथुनं यस्येत्यत्रापि भेदनिर्देशः। तथा च स्वे महिम्नीति भेदनिर्देशस्याभेदोपचारकस्य दर्शनात्। तथात्मरतिरित्यादेर्भेदनिर्देशस्याभेदोपचारकस्य दर्शनादित्यर्थः। भेदविरुद्धेति। अभेद इत्यत्र विरोधो नञर्थः षट्सु नञर्थेषु। भावप्रधानो भेदविरुद्धशब्दः। भेदविरुद्धत्वं भेदविरोधः भेदविरुद्धा सम्पत् भेदविरुद्धसम्पत् तस्याः तादात्म्येन तदात्मनो भावेन ब्रह्मत्वादिना रूप्यते व्यवह्रियत इति तादात्म्यरूपस्तस्य अभेदस्य।

१. सादृश्यम्।

भाष्यप्रकाशः।

इत्यौडुलोमेरभिप्रायः साङ्ख्यवैशेषिकादीनामिव। इदानीन्तना अपि केचिदेतदेवं दर्शनं प्रतिपन्ना इति। बादरायणसूत्रं त्वेवं व्याकुर्वन्ति। तथाहि। एवमपि चैतन्यमात्रत्वेपि पूर्वस्याप्यैश्वर्यरूपस्य भावात्। कथम्। उपन्यासात् पूर्वोक्तेन जैमिनीयेन हेतुना उभयेषां वेदवाक्यानां प्रामाण्याविशेषात्। असाधारणत्वाच्चापहतपाप्मादिगुणानां व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तस्वभावत्वादविरोधं भगवान् बादरायणः परिनिश्चिकाय। न च गुणगुणिनोरेकत्वानेकत्वविरोधः। यथाग्निरेकः सप्तजिह्वः प्रकाशवानूर्ध्वज्वलन उष्ण इति न नानात्वम्, यथा च उद्यदिनकर एकं किरणजालमवनिमण्डले प्रथयन्नानेको भवतीति।

अत्र वैशेषिका आहुः सप्तम्बोधो मोक्षो नोपपद्यते सर्वज्ञत्वादिगुणयुक्तः। दुःखनिवृत्तिमात्रं मोक्षः। आनन्दादिशब्दाश्च दुःखनिवृत्तिमात्रावलम्बनाः। यदि च सुखे रागेण प्रवर्तेत, ततो बन्ध एव स्यात्। गुणस्य बन्धहेतुत्वात्। शरीरेन्द्रियमनसां निवृत्तौ विज्ञानोत्पत्तिहेत्वभावात्। मुक्तो निःसंज्ञः पाषाणकल्पोऽवतिष्ठते।

साङ्ख्याः पुनश्चैतन्यस्वभाव आत्मा, तस्य द्रष्टुः स्वरूपे चैतन्यमात्रेऽवस्थानमसम्प्रज्ञातयोगनिष्पत्तौ मोक्ष इति मन्यन्ते।

तत्राऽभिधीयते। यत्तावदुक्तं रागो बन्धहेतुरिति। तदयुक्तम्। शास्त्रादयं विभागो गम्यते। यथा स्वदारगमनं नाधर्माय, तथा विषयविषयो रागो बन्धहेतुः, निरतिशयानन्दब्रह्मविषयो मुक्तये। न चानन्दशब्दो दुःखाभाववचनः। शतगुणोत्तरोत्तरक्रमेण उत्कर्षापकर्षौ प्रतिपाद्य निरतिशयस्य ब्रह्मानन्दस्योपदेशात्। न चाभावस्य निरुपाख्यस्योत्कर्षापकर्षौ। लोकेपि दुःखतारतम्यं सुखतारतम्यं च परस्परविलक्षणं प्रत्यक्षेणानुभूयते। तस्मान्मुक्तः कारणात्मानमाप्तस्तद्वदेव सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वात्मापि भवतीति जैमिनिबादरायणयोरभिप्रायः। ततो ये वेदबाह्या वैशेषिकाः साङ्ख्यास्तत्पक्षाऽवलम्बिनश्च, ते सर्वेऽपसिद्धान्तिनः, तर्कमात्राशरणत्वादिति। यदि च विज्ञानमात्रं ब्रह्म, तदानन्दपदमनर्थकम्। न हि चैतन्यमात्रमानन्दः। दुःखावस्थायामपि चैतन्यानुवृत्तिदर्शनात्। न च दुःखनिवृत्तिमात्रमानन्दशब्दार्थ इति युक्तम्। तस्मात् स्वयं संविदितमेव सुखं सर्वदा मुक्तस्याभ्युपेयमिति।

रश्मिः।

वैशेषिका नैयायिकविशेषाः। आदिना मायावादिनः तदनुसारिणः दर्शनं शास्त्रं ज्ञानं वा। आभावादितिपदच्छेदः। ऐश्वर्यरूपस्याभावादित्यत्र। हेतुनेति। ब्राह्मेणेत्यनेन सधर्मप्रतिपादकेन। **व्यतिरिक्तेति**। 'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वा'दिति सूत्रात्। **परिनिश्चिकायेति**। चिञ् चयने परिनिःपूर्वकः, लिट्। एकत्वेति। धर्माणां धर्म्यभेदपक्षे। **सप्तजिह्व इति**। 'सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः' इति श्रुतेः। **रागेणेति**। अपहतपाप्मत्वादिधर्मे रागेण। एवेति। लोके तथादर्शनादेवकारः। **तस्येति**। जीवात्मनः। **असम्प्रज्ञातेति**। असम्प्रज्ञातसमाधिनिष्पत्तौ। न संप्रज्ञातं स्वरूपं यत्र योगसूत्रमत्र। 'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा। तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्। तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधि'रिति सूत्रत्रयम्। **निरतिशयेति**। निरतिशयानन्दो ब्रह्म यदि भक्तिविषयः। **प्रतिपाद्येति**। तैत्तिरीये आनन्दमीमांसायां प्रतिपाद्यः **उपदेशादिति**। 'ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्द' इत्यत्र 'यतो वाचो निवर्तन्त' इति श्रुत्येकवाक्यतयोपदेशात्। **निरुपाख्यस्येति**। द्वितीयाध्यायतर्कपादे नास्तिकमतोक्तौ। **लोकेपीति**। परविलक्षणं चेत्यन्वयः। इति युक्तमिति। 'दुःखाभावं सुखं चैव पुरुषार्थद्वयं मत'मिति वाक्यविरोधात्। **स्वयं संविदि-**

भाष्यप्रकाशः ।

अत्र पूर्वेषां सूत्राणां शङ्कराचार्यवदेतैर्योऽर्थ उक्तः, स तु तदुत्तरेणैव दत्तोत्तरः । शेषं त्वविरुद्धत्वादनुमन्यामहे ।

रामानुजाचार्यास्तु—परं ब्रह्मोपासीनानामात्मानं च प्रकृतिवियुक्तब्रह्मात्मकमुपासीनानामर्चिरादिमार्गेणापुनरावृत्तिलक्षणा गतिरुक्ता । इदानीं मुक्तानामैश्वर्यप्रकारं चिन्तयितुमारभत इति पादद्वयार्थमुक्त्वा, सम्पद्याविर्भावसूत्रे छान्दोग्यस्थप्रजापतिवाक्यगां तामेव श्रुतिं विषयत्वेनोपन्यस्य, पूर्वोक्तवदेव सर्वं सिद्धान्तपर्यन्तमुक्त्वा, अविभागेन दृष्टत्वादिति द्वितीयेऽधिकरणे, किमयं प्रत्यगात्मा स्वात्मानं परमात्मनः पृथग्भूतमनुभवति, उत तत्प्रकारतया तदविभक्तमिति संशये, 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता' 'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्, तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति,' 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां मुक्तस्य परेण साहित्यसाम्यसाधर्म्यप्रतिपादनात् पृथग्भूतमेवानुभवतीति प्राप्ते, अनेन सूत्रेण परस्माद् ब्रह्मणोऽविभागेन स्वात्मानं मुक्तोऽनुभवतीति प्रतिपाद्यते । तत्र हेतुर्दृष्टत्वादिति । 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य निवृत्ताविद्यातिरोधानस्य याथातथ्येन स्वात्मनो दृष्टत्वात् । स्वात्मनः स्वरूपं हि, 'तत्त्वमसि,' 'अयमात्मा ब्रह्म,' 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्,' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यादिसामानाधिकरण्यनिर्देशैः 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरम्', 'अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनाना'मित्यादिश्रुतिभिः परमात्मात्मकं तच्छरीरतया तत्प्रकारभूतमिति काशकृत्स्नसूत्रे सिद्धम् । अतोऽविभागेन 'अहं ब्रह्माऽस्मी'त्येवानुभवात्तैर्वाक्यैः साम्यसाधर्म्यव्यपदेशो ब्रह्मप्रकारभूतस्यैव प्रत्यगात्मनः स्वरूपं 'तत्सम'मिति श्रुतिः प्रतिपादयति । सहश्रुतिस्त्वेवंभूतस्य प्रत्यगात्मनः प्रकारिणा ब्रह्मणा सह तद्गुणानुभवं प्रतिपादयतीति न कश्चिद्विरोधः । 'सङ्कल्पादेव तच्छ्रुतेः,' 'अधिकं तु भेदनिर्देशा'दित्यादेश्च न विरोध इति ब्राह्मदेहेन जीवस्य तत्र भोगं परमात्मसङ्कल्पात् कर्मानधीनत्वभगवत्सृष्टपदार्थैरेव तद्भोगं स्वसृष्टपदार्थैश्च लीलारसभोगादिकमङ्गीकुर्वन्ति । तत् सिद्धान्तादविरुद्धमित्युपादेयम् ।

रश्मिः ।

त्वमिति । इदं पाषाणकल्पस्य मुक्तस्यापि ज्ञेयम् । सतः पाषाणकल्पस्यानन्दजनकत्वात् । **अत्रेति** भास्कराचार्यमते ।

परं ब्रह्मेति परं ब्रह्म मायारूपाचिद्विशिष्टं तस्योपासीनानां विशिष्टत्वनिरूपकाणां चिताम् । आत्मानं विशिष्टं प्रकृतिरचित्तद्वियुक्तम् । **उपासीनानामिति** चिताम् । विशिष्टाद्वैतं मतम् । **ऐश्वर्येति** । ईश्वरत्वं यज्जातं तस्य प्रकारम् । **तत्प्रकारेति** । ईश्वरत्वप्रकारतया **श्रुतिस्मृतिभ्यामिति** । द्वित्वमविवक्षितम् । श्रुतिस्मृतिभ्य इत्यर्थः । रामानुजभाष्ये तु इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य इति पाठः । तथा च लेखकदोषाद् द्विवचनमत्र । **साहित्येति** । यथाक्रमं त्रिषु वाक्येषु बोध्यम् । **इत्यादि सामानाधिकरण्येति** । सामानाधिकरण्यं, भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सत्येकार्थप्रतिपादकत्वम् । तत् तत्त्वमित्यत्र 'अयमात्मेत्यत्र' 'ऐतदात्म्यमिदं सर्व'मित्यत्र सर्वमिदं ब्रह्मेत्यत्र सामानाधिकरण्यनिर्देशास्तैः । अन्तर्यामिब्राह्मणे परमात्मशरीरतया परमात्मप्रकारभूतम् । आत्मशरीरः परमात्मेति । तत्सममिति साम्यश्रुतिः । **न विरोध इति** । अधिकसूत्रोक्ते ब्रह्मणो जगत आधिक्येपि सङ्कल्पसूत्रोक्तपरमात्मसङ्कल्पाद्भोग इति न विरोध इति हेतोः । **तत्रेति** । चिदचिद्विशिष्टे । **कर्मानधीति** । कर्मानधीनत्वेन रूपेण यो भगवान् जीवीयकर्माननुरोधी भगवानित्युक्तम् । तेन सृष्टैः पदार्थैः तद्भोगं जीवकर्मकं भोगम् । **स्वसृष्टेति** । आत्मसृष्टपदार्थैः । **ली-**

सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

एवं परमाप्तिः केषाञ्चिदेव भवति । तत्र हेत्वपेक्षायामाह । भजनानन्दं दातुं यमेव सङ्कल्पविषयीकरोति, स एवैवं प्राप्नोतीति भगवत्सङ्कल्प एव तत्र हेतुः । तत्र प्रमाणमाह । तच्छ्रुतेः 'नायमात्मे' त्युपक्रम्य, 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुतिः श्रूयते, अतः स एवात्र हेतुः । श्रुतौ प्रवचनादिनिषेधः कृत इत्यत्राप्येवकार उक्तः । चकारात्तज्जनितैवैतदनुरूपा परमार्तिः संगृह्यते ॥ ८ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

शैवस्तु–तन्मतस्यैव चौरः शैवीः श्रुतिस्मृतीरुपन्यस्य स्वं मतं ततो भिनत्ति । तत्र शिवपदस्य नारायणादिपदवत् परब्रह्मवाचकताया वाराहपुराणे उक्तत्वात् स्वरूपभेदकत्वाभावे कोपि न विरोधः । रूपभेदकत्वे तु नृसिंहपूर्वतापिनीयोक्तादिरीत्या तत्रोत्कर्षविश्रान्त्यभावस्य भट्टस्ताख्ये वादे निपुणतरमुपपादितत्वान्न तस्मिन् परत्वमिति न तदर्थमधिकं किञ्चिदुच्यते ।

माध्वास्तु–कर्मनाशाख्यं फलं प्रथमपादे, देवानां मोक्ष उत्क्रान्तिश्च द्वितीयपादे फलम्, मार्गो गम्यं च तृतीये पादे फलम् । एवं त्रयं पूर्वमुक्त्वा चतुर्मुखेन सह परं ब्रह्म प्राप्तानां यस्तत्र भोगः क्रमप्राप्तः, तमत्र पादे वदतीति पादार्थमुक्त्वा, 'सम्पद्याविर्भाव' इत्यत्र 'सम्पद्याविहाये'ति पाठमङ्गीकुर्वन्तोऽविभागसूत्रपर्यन्तं प्रतिसूत्रमधिकरणभेदमङ्गीकुर्वन्तः प्रथमे मुक्तस्य ब्रह्मानतिक्रमेण भोगम्, द्वितीये ब्रह्मप्राप्तस्य मुक्तत्वम्, तृतीये मुक्तप्राप्यस्य परस्य ज्योतिषः परमात्मत्वम्, चतुर्थे च ब्रह्मप्राप्तिं सायुज्यादिरूपामुक्त्वा, तेषां ब्रह्ममुक्तवद्विष्टभोगभोक्तृत्वं प्रतिपादयन्ति । 'ब्राह्मेणे'ति त्रिसूत्रेऽधिकरणे च चिन्मात्रदेहानां भगवत्सायुज्यं प्राप्तानां ब्रह्माङ्गानुगृहीतैः स्वाङ्गैर्भोगं प्रतिपादयन्ति । तत्रोदासीना वयम् ॥ ७ ॥

सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥ सूत्रमवतारयन्ति एवं परेत्यादि । व्याकुर्वन्ति भजनेत्यादि । स एवेति । वरणरूपः सङ्कल्पः । अत्रापीति । सूत्रेपि ॥ ८ ॥

रश्मिः ।

लारसेति । आदिना ससम्बोधो मोक्षस्तम् । शैव इति । भगवान् शैवः । नृसिंहेति । आदिनाथर्वशिर आदिस्तत्र ज्ञानेन भक्तेति शिवविशेषणात्तदुक्तरीत्या । भजनीये उत्कर्षविश्रान्त्या । तत्र शिवे । वाद इति द्वितीये वादे । तस्मिन्निति शिवे । तदर्थमिति शिवमतनिवृत्तये । अनतिक्रमेणेत्यविहायेत्यस्यार्थः । तेषामिति । मुक्तानाम् । ब्रह्माङ्गेति । ब्रह्माङ्गं कारणं कारणमनु पश्चात् कार्याणीव गृहीतैः स्वाङ्गैः मुक्तानामङ्गैः । उदासीना इति । पूर्ववद्व्याख्यानम् ॥ ७ ॥

सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥ भाष्ये । वरणं सङ्कल्पः । वृङ् सम्भक्तौ । तथा च । प्रमेयबलं सङ्कल्पः । क्लृप् सामर्थ्ये । बलं सामर्थ्यम् । सामर्थ्येन वरणमिति सङ्कल्पकार्ये सङ्कल्पपदं लाक्षणिकम् । बलं भक्तिरिति भाष्यम् । सङ्कल्पविषयो भक्तः विषयविषयिभावः । फलकर्मणोः सम्बन्धः तदनुकूलो व्यापारो भगवन्निष्ठः । एतद्यमेव सङ्कल्पविषयं करोतीति भाष्येणोक्तम् । एवं च पुष्टिभक्तिजभगवदावेशे पूर्वसूत्रोक्ते सङ्कल्पो हेतुः । तत्र चतुर्षु आद्य आर्तोधिकारी । तदुक्तं 'विरहातुरात्मे'त्युद्धववाक्यं तृतीयस्कन्धे । 'ममार्तायाः सखे दर्शय सन्निधि'मिति पद्माध्याय्याम् । तदेतदाहुः । चकारादिति । अनुक्तसमुच्चयार्थकात् । वरणजनितैव । एवकारेण लौकिकविषयालब्धिजनितत्वयोगव्यवच्छेदः क्रियते । तदनुरूपेति । भगवदानन्दाशनानुरूपा न तु तूर्णीं दुःखरूपा तस्याः निषेधात् । 'नोत दुःखता'मिति श्रुतौ । दुःखतां दुःखसत्तां पश्यतीत्यन्वयः । परमार्तिरधिकारः ॥ ८ ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

यतो हेतोः साधनं फलं चोक्तरीत्या स्वयमेव, नान्योऽतो हेतोस्तेषां हृदि साधनत्वेन फलत्वेन प्रभुरेव स्फुरति, नान्यः, तेनानन्यास्ते । तेषामेवाधिपतिः पुरुषोत्तमः । अन्यत्राधिपत्यं विभूतिरूपैः करोति, अतः 'सर्वस्याधिपति'रिति-श्रुतिरपि तदभिप्रायेणैवेति भावः। चकारात्, 'मदन्यत् ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपी'ति भगवद्वाक्यं सङ्गृह्यते । अन्यथा सर्वज्ञस्याकुण्ठितज्ञानशक्तेरेवं कथनमयुक्तं स्यात् । अतः पुष्टिमार्गोऽनुग्रहैकसाध्यः प्रमाणमार्गाद्विलक्षणः, तत्र विश्वासश्च तथेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अत एव चानन्याधिपतिः॥९॥ व्याकुर्वन्ति यत इत्यादि । यतो हेतोः पुष्टिमार्गीयाणां वरणादिरूपं साधनं स्वस्वरूपात्मकं फलं च स्वयमेवातस्तथेत्यर्थः । 'सर्वस्य वशी'त्यादि-श्रुतिविरोधपरिहारायाहुः अन्यत्रेत्यादि । शेषं स्फुटम् । विश्वासस्तथेति । अनुग्रहैकसाध्यः ।

अत्रान्ये मुक्तसङ्कल्पं व्याकुर्वन्ति । 'अनन्याधिपति'रित्यत्र च जीवस्य स्वाधीनताम् । तद्यदि, 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपति'रिति श्रुतिं नोपरुन्ध्यात्तदोपादेयम्, अन्यथा तूपेक्ष्यम् ॥ ९ ॥

रश्मिः ।

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥ साधनमिति । आदिना सङ्कल्पो वरणजनकः । स्वस्वरूपेति । वृतस्य भक्तस्य शरीरात्मनोरभेदा'त्तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वा'मित्यत्र लभ्यविवरणे वृतनिवेशात् स्वस्वरूपं स्वं आत्मा तस्य स्वरूपं वृतभक्तनिष्ठं वरणादि तत् आत्मनि शरीरे लभ्यविवरण-शरीरे यस्य साधनस्य तत्स्वस्वरूपात्मकम् । फलं लभ्यपदोक्तम् । तथेति । पूर्वसूत्रोक्तरीत्या स्वयमेवेत्यादिः । अनन्या इति । न अन्यत् फलभिन्नं साधनादि हृदि येषां ते अनन्याः । तादात्म्याधिपत्यमुक्तम् । भेद आधिपत्यमाहुरित्याशयेनाहुः सर्वस्येति । विरोधस्तु मुक्तौ भेदाभावात् प्रशासनस्य भेदाधीनत्वात् । अन्यत्रेत्यादीति । मायाभेदविशिष्टे जगति । विभूतीति । ब्रह्मादिभिः । तदभीति । विभूत्यभिप्रायेण । पुरुषोत्तमस्य भक्तैः सह निगूढभावकरणातिरिक्तस्वक्रीडाभावादेवकारस्तद्योगं व्यवच्छिनत्ति । अनुग्रहेति । विश्वासस्य पुष्ट्यन्तर्गतत्वात्तथा । मुक्तसङ्कल्पेति । दहरविद्यायां 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येता५ंश्च सत्यान् कामा५ंस्तेषा५ं सर्वेषु कामचारो भवती'ति । आत्मानुवेदिनो मुक्तास्तेषां सङ्कल्पा अव्यवहितोत्तरश्रुतिषु 'स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती'त्यादिषु । एकत्वमविवक्षितम् । स्वाधीनतामिति । नान्योऽधिपतिर्यस्येति । अत एवेत्यस्यावन्ध्यसङ्कल्पादेवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम्॥ १०॥

मुक्तोऽपि जीवः पुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतो भगवद्दत्तं विग्रहं प्राप्य भजनानन्दं प्राप्नोतीति सिद्धम्। अत्र प्रत्यवतिष्ठते। बादरिराचार्यो मुक्तस्य देहाद्यभावं मनुते। तत्र हेतुराह ह्येवमिति। ब्रह्मविदो हि मुक्तिरुच्यते। 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यती'त्याद्युक्त्वा, 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्ये' दित्यादिना द्वितीयज्ञाननिषेधमाह ब्रह्मविदः श्रुतिः। तथा च तस्य कामभोगवार्ता दूरतरेति, तदाक्षेप्यदेहोपि तथा॥ १०॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्॥ ११॥

जैमिनिराचार्यस्तु मुक्तस्य पुंसो देहादेर्भावं सत्तां मन्यते। तत्र हेतुः विकल्पेत्यादि। 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानस्य तत्प्राप्तिसाधनत्वमुच्यते। 'नायमात्मे'ति श्रुत्या तु वरणमात्रप्राप्यत्वम्। 'सोऽश्नुत' इत्यादिना च परप्राप्त्युपन्यासः क्रियते। 'इहैव समवनीयन्ते' 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येती'ति च पठ्यते। एवं सति मिथो विरोधे तदभावायोक्तव्याख्यानरीत्या ज्ञानमार्गीयस्य ब्रह्मज्ञानेनाक्षरब्रह्मप्राप्तिः, पुष्टिमार्गीयभक्तस्य तु 'सोऽश्नुत' इत्यनेनोक्ता परप्राप्तिरिति व्यवस्थितविकल्प एव श्रुत्यभिमत इति ज्ञायते। तेन, 'नायमात्मे'ति

भाष्यप्रकाशः।

अभावं बादरिराह ह्येवम्॥ १०॥ अत्रेत्यादि। अस्मिन्नर्थे निःसम्भोगनिरानन्दमुक्तिवादी प्रत्यवतिष्ठत इत्यर्थः। तत्र हेतुः। बादरिरित्यादि। शेषं स्फुटम्॥ १०॥

एतन्मते कामाशनबोधकश्रुत्यादयः पूर्वकक्षाविश्रान्ताः जैमिनिस्तु पूर्वकक्षाविश्रान्तौ मानाभावात् ब्रह्मविद्वृत्तान्तकथनस्योभयत्र तुल्यत्वान्मार्गभेदेनाधिकारिभेदमङ्गीकृत्योभयव्यवस्थामाह।

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्॥ ११॥ विकल्पामननादिति। विरुद्धाः कल्पाः पक्षाः विकल्पाः श्रुतिपूच्यमानाः, तेषां आमननात् आसमन्तान्मननाद् विचारात्। तथा च ज्ञानप्राप्यत्वविरुद्धं वरणैकलभ्यत्वं कामाशनविरुद्धश्चाप्यय इति साधनयोः फलस्वरूपयोश्च मिथो विरुद्धत्वे सति तदभावायाधिकारिभेद आस्थेय इति ज्ञानमात्रात् साधनात् ब्रह्मभावे तत्र लयः,

रश्मिः।

अभावं बादरिराह ह्येवम्॥ १०॥ निःसम्भोगेति। अर्थबलाच्छब्दोप्यन्यथा नेय इति मत्येदृशो भवति। भाष्ये। तथेति दूरतरः॥ १०॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्॥ ११॥ एवं सतीति भाष्यं विवृण्वन्ति। इति

श्रुतिः परप्राप्तिविषयिणी । 'इहैवे' त्यादिश्रुतिस्तु मर्यादामार्गीयविषयिणीति मन्तव्यम्। एवं सति पुष्टिमार्गीयस्य भोगसाधनात्मकविग्रहवत्त्वं निष्प्रत्यूहं सिध्यति। 'तत् केन कं पश्ये' दित्यादिना तु ब्रह्मज्ञानसामयिकीं व्यवस्थामाह, न तु तदुत्तरकालीनपरप्राप्तिसामयिकीमिति किमनुपपन्नम् ॥ ११ ॥

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

ब्रह्मणा सह सर्वकामाशनप्रयोजकं शरीरं शरीरत्वस्य भूतजन्यत्वव्याप्यत्वात्तदभावेनाशरीररूपम्, तद्भोगायतनत्वेन शरीररूपमपीति बादरायण आचार्यो मन्यते। अत्र हेतुः, अत इति। तथाविधश्रुतेरित्यर्थः। तथाहि। 'भूमैव विजिज्ञासितव्य'इत्युक्त्वा, तत्स्वरूपमाह 'यो वै भूमा तत्सुख'मित्युपक्रम्य,

---

भाष्यप्रकाशः।

चरणसहकृतात्तु तल्लाभः स्वाधीनतया स्वरूपानुभावात्मक इति श्रुत्यभिप्रेतस्य व्यवस्थितविकल्पस्य सम्यग्विचारात् तथेत्यर्थः। शेषं स्फुटम् ॥ ११ ॥

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ १२ ॥ भगवान् व्यासस्तु जैमिन्युक्तव्यवस्थां बादर्युक्तं द्वैतदर्शननिषेधं चाङ्गीकृत्य जैमिन्युक्तात् कश्चिद्विशेषमाहेत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति ब्रह्मणा सहेत्यादि। एवमधिकारिभेदमार्गभेदाभ्यां मुक्तस्य देहसत्तायास्तदभावस्य च प्राप्तौ यस्य शरीरं प्राप्तम्, तत् कीदृशमित्यपेक्षायां तच्छरीरं उभयविधम्, केनचिद्धर्मेण शरीररूपम्, केनचिद्धर्मान्तरेण अशरीररूपमित्येवं द्विविधमिति बादरायण आचार्यो मन्यत इत्यर्थः। हेतुबोधिका श्रुतिः कुत्रास्तीत्याकाङ्क्षायामाहुः तथाहीत्यादि। तथा तत्प्रकारकं हि यतो हेतोः, 'भूमैव विजिज्ञासितव्य' इत्याद्युक्त्वा तस्य शरीरस्य स्वरूपमाह। तथा च छान्दोग्ये भूमविद्यायामस्तीत्यर्थः। ननु तत्र भूम्नः स्वरूपमुच्यते, न शरीरस्येत्यत आहुः यो वा इत्यादि। सत्यं भूम्नः स्वरूपमुच्यते, तथापि तस्य सुखरूपत्वमुपक्रम्याग्रे सुखरूपतया तदुच्यते, इत्येवं

रश्मिः।

साधनयोरित्यादि। वरणसहकृतादिति। अनुग्रहजपुष्टिभक्तिरूपात्साधनात्। 'वशे कुर्वन्ति मां भक्त्ये'ति वाक्यादाहुः। स्वाधीनतयेति। तथा च एवमपि उपन्यासादिति सूत्रभाष्यं भगवदानन्दमश्नुत इति। तथेति। ज्ञायत इत्यर्थः। शेषमिति। तेन नायमात्मेत्यादि भाष्यं स्फुटम्। तथाहि। मर्यादामार्गीयविषयिणीति। मर्यादामार्गीयसद्योमुक्तिविषयिणी। ब्रह्मज्ञानसामयिकीमिति। गीताष्टादशाध्यायोक्तसात्त्विकज्ञानसामयिकीमिति ॥ ११ ॥

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ १२ ॥ ब्रह्मणा सहेत्यादीति। भूतजन्यत्वेति। भूतजन्यं शरीरत्वात्। देवदत्तशरीरवत्। तदभावेन भूतजन्यत्वाभावेन। तदिति भिन्नं पदम्। एवमधीति। बादरिरर्थार्थी अधिकारी। जैमिनिरार्तोधिकारीत्यधिकारिभेदः। अधिकारभेदे तत्कृतो मार्गभेदः ताभ्याम्। केनचिदिति। भोगायतनत्वेन धर्मेणेत्यर्थः। केनचिदिति। भूतजन्यत्वाभावेन धर्मान्तरेण। अशरीररूपमित्यत्राभावज्ञानं शरीररूपप्रतियोगिज्ञानाधीनमिति भाष्यविपरीतक्रमः। भाष्यं तु सूत्रे अनुरुणद्धीत्यदोषः। सूत्रयोरतु शरीराभावः। द्वितीये तु शरीराभावाभावरूपं शरीरमित्यदोषः। तदुच्यते। भूमस्वरूपमुच्यते इत्येवं

अत्र उच्यते 'यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमे'त्यनेन केवलभावविषयत्वं पुरुषोत्तमलक्षणमुक्त्वा केवलभाववतो भक्तस्य विप्रयोगसामयिकीं व्यवस्थामाह 'स एवाधस्तात् स उपरिष्टात् स पश्चात् स पुरस्ता'दित्यादिना। ततः, 'स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजान'न्निति पूर्वावस्थामनूद्य, संयोगावस्थामाह 'आत्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्द' इति वाक्येन, 'सोऽश्नुत' इति श्रुतिसंवादिनमर्थमुक्त्वा, भक्तस्वरूपमाह 'तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण' इत्युपक्रम्य, 'आत्मत एवेदꣳ सर्व'मिति। तेनाशरीरत्वं सिध्यति। अन्वयप्रयोगेणाविकृतादेव पुरुषोत्तमात् प्राणाद्याविर्भाव उच्यते। अत्र ल्यब्लोपे पञ्चमी। पूर्वं विरहदशायां प्राणादयो भगवत्येव लीना आसन्, ततस्तत्प्राकट्ये तत एव प्राणादयोपि सम्पन्ना इति तत्प्राप्तेर्निमित्तत्वम् यतो, विभूतिरूपाणामपि पुरुषोत्तमे लयो नानुपपन्नः।

भाष्यप्रकाशः।

गृहीत्वा विभजन्ते। यत्र नान्यदित्यादि, सर्वमितीत्यन्तम्। तथा चात्र नित्यनिरवधिसुखात्मकं भूमानमुपक्रम्य तस्माद् भूम्न आत्मनः सकाशात् प्राणादिसर्वान्तानां देहान्तःस्थानामाविर्भाव उक्तः। तेन तस्य भूताजन्यत्वादशरीरत्वम्। 'आत्मरति'रित्यादिना भोगस्योक्तत्वात्तदायतनत्वेन शरीरत्वमतस्तथेत्यर्थः। ननु ब्रह्मणः सकाशादेव तैत्तिरीयादावपि सृष्टेरुक्तत्वात् कोऽत्र विशेष इत्यत आहुः अन्वयेत्यादि। अत्रेति। 'आत्मत' इति शब्दे। तथा च तत्राकाशवाय्वादिभावापन्नात् सोच्यते, अत्र तु भूमरूपादेवेति विशेष इत्यर्थः। नन्वत्र भक्तस्यैव व्यवस्थोच्यत इत्यत्र किं गमकमत आहुः पूर्वमित्यादि। तथा च यत इदमवस्थाद्वयं क्रमेणोक्त्वा भगवद्दर्शनोत्तरं प्राणाद्याविर्भावं वदतीति भगवत्प्राप्त्यनन्तरभावित्वकथनमेव तद्गमकमित्यर्थः। नन्वानन्दमयाधिकरणे विषयश्रुतौ एवंविदो भक्तस्य एतल्लोकत्यागः, 'असा-

रश्मिः।

गृहीत्वेति। इत्थं शरीरपर्यन्तं गृहीत्वा। विभजन्त इति विभागं कुर्वते। शब्दार्थान्।
तस्येति। वृतभक्तस्य। तथेत्यर्थ इति। शरीरस्य स्वरूपमुच्यत इत्यर्थः। तेनाशरीरत्वं सिध्यतीति भाष्ये शरीरत्वमप्युपलक्षणविषया ज्ञेयम्। आत्मरतिरित्यादि वक्ष्यमाणभाष्यं त्वनुवादकमिति भावः। तैत्तिरीयादाविति। छान्दोग्यमादिशब्देन। 'सदेव सौम्येदमग्र आसी'दिति। आत्मत इति शब्द इति। आत्मानं प्राप्य प्राणादयो भवन्तीत्यर्थः। भूमरूपादिति। तेन सदेवेत्यत्राप्यानन्दानुक्तेस्ततोऽपि विशेषः। पूर्वमित्यादीति। भगवति लीना प्राणादयः प्रकटन्तीत्यर्थः। ततस्तत्प्राकट्य इति। भक्तेच्छातः। आत्मनः प्राकट्ये सति। तत एव आत्मत एव प्राणादयोऽपि शरीरे सम्पन्ना आश्रिते। तत्प्राप्तेः भगवति लयरूपायाः। निमित्तत्वमिति। 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत' इति गीतायास्तथा। ततः किमित्यत आहुः। तथा चेत्यादि। यस्य भगवतो विरहेण लयात्स्वप्राप्त्यनन्तरभावित्वकथनं मुक्तस्य तदेव भक्तस्य व्यवस्थाया गमकमित्यर्थः। तथा च छान्दोग्यश्रुतिः मधुब्राह्मणे। 'तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्ति तदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ती'ति। वसवः सर्वात्मभाववन्तः अग्निरूपाः मुखं आचार्याः सर्वात्मभाववन्त इति। तथा चोक्तभाष्येपि भक्त इत्यर्थः। विषय-

भाष्यप्रकाशः।

ल्लोकात् प्रेत्ये'त्यनेनोक्तः, सोऽत्र 'वाङ्मनसी'त्यादिना, 'सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्य' इत्यन्तेन व्युत्पादितः। या पुनस्तदग्र 'एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रामती'त्यादिना विभूतिरूपाणां प्राप्तिरुक्ता फलानुभवोपयोगिनी, सात्र सम्पद्याविर्भावादिसूत्राभ्यामुक्त्वा, 'ब्राह्मेणे'त्यादि'द्वादशाह'सूत्रान्तैर्व्युत्पाद्यते। फलानुभवस्त्वतिविगाढभावेन सर्वात्मभावे सत्येव भवतीति तद्बोधनार्थं या पूर्वं विरहदशा, सा तत्र ब्रह्मवित्प्रपाठकश्रुतौ 'यतो वाचो निवर्तन्त' इत्यारभ्य, 'उभे ह्येवैष एते आत्मानꣳ स्पृणुत' इत्यन्तेन भृगुप्रपाठके च, 'हा३वु हा३वु' इत्यारभ्य, 'अहं विश्वं

रश्मिः।

श्रुताविति। 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्या'दितिश्रुतौ। इत्यन्तेन सूत्रग्रन्थेन व्युत्पादितः। तदग्र इति। विषयश्रुत्यग्रे तैत्तिरीये। **फलानुभवेति**। 'अलौकिको महान् भोगः प्रथमे विशते सदे'ति सेवाफलग्रन्थोक्तं फलं तदनुभवोपयोगिनी। **अतिविगाढेति**। विरहे भवति। 'धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान्कथंचने'त्यत्रातिकृच्छ्रशब्दाद्विगाढः 'ता नाविदन्नि'ति वाक्योक्तो भावो विरहः रसैकदेशः अव्यवहितोत्तरप्राप्तिसाधनत्वात्। सर्वात्मभावः सर्वोऽप्यात्मनो भावः। **या पूर्वमिति**। भाष्ये पूर्वं विरहदशायामित्यादिनोक्ता। **सा तत्रेति**। तैत्तिरीये उपसंहारे अर्थनिर्णायके'अस्माल्लोकात्प्रेत्य एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामती'त्यादिविभूतिप्राप्त्यनन्तरं तत्सङ्ग्रहश्लोकं तदप्येष श्लोको भवतीत्यनयोक्त्वा ब्रह्मवित्प्रपाठकश्रुतावुच्यते। 'उभे ह्येवैष एते' इति। भक्तिमार्गीयज्ञानमार्गीयौ भक्तज्ञानिनौ विशेषतोनुग्रहवन्तौ। सामान्ये नपुंसकं श्रुतौ। स्पृणुते प्रीणीतः। एकवचनं छान्दसम्। ज्ञानी भक्तः स्पृणुत इत्येकवचनम्। स्पृ प्रीतौ। ननु सर्वात्मभावो भक्तिमार्ग इति उभे इति कथमिति चेन्न। ज्ञानेन भक्तेति श्रुतेः शिवे ज्ञानिनि 'अहं मनुरभवं सूर्यश्चे'ति श्रुतेः सर्वात्मभावदर्शनात्। ननु ज्ञानी तैत्तिरीये कुत्रेति चेन्न। उभे ह्येवैष इत्यस्याः पूर्वश्रुतौ 'एतꣳह वा व न तपति किमहꣳसाधु नाकरवं किमहं पापमकरव'मिति। 'स एवं विद्वानेते आत्मानꣳस्पृणुत' इत्यस्यां विद्वानित्यनेन ज्ञान्युक्तः। [illegible] तात्पर्यार्थभक्तोऽपि विद्वानित्यस्यार्थः अतो द्विवचनम्। स्पृणुते स्पृणाते। भृगुप्रपाठके [illegible]। पूर्वम् 'एतत्साम गायन्नास्ते' इत्यत्र किमेतत्साम समत्वाद्ब्रह्मैव साम सर्वानन्दरूपं [illegible]। [illegible]। हा ३वु३ अहो इत्यस्मिन्नर्थेऽत्यन्तविस्मयख्यापनार्थाः। मार्गत्रय आश्चर्यमिति [illegible]। [illegible] आत्मा निरञ्जनः रज उपाधिः ब्रह्मा भक्त्युपाधिः मार्गत्रयेऽपि सन्। अहमेवाहम्। [illegible] मार्गप्राधान्यायान्नस्य त्रिरुक्तिः। 'पृथिवी वा अन्न'मिति श्रुतेः। पृथ्वी [illegible] उक्तः। **अहमेवान्नमिति**। तत एव ज्ञानमार्गेप्यन्यद्विहायान्नादः। [illegible] पृथिव्यभेदः जगदाश्रयत्वादुभयोर्गौणः। 'कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः। [illegible] बोद्धव्यं गहना कर्मणो गति'रिति कर्मज्ञो ब्रह्मा उच्यते नान्यः। [illegible] मोक्षो ब्रह्मणः। पुनर्विस्मयः। भक्तिमार्गी सर्वात्मभाववान् [illegible]। [illegible]। ज्ञानी तु सर्वं ब्रह्मात्मकं पश्यन्नात्ति किन्त्वानन्दो भुनक्तीति [illegible]। [illegible]। 'पयोव्रतेन व्रतयतीति' श्रुतेः। ज्ञानं क्रियेति पश्यन्न इति [illegible]। [illegible]। अन्नान्नादयोः सङ्घातकर्ता त्रिरुक्तिर्विस्मयख्यापनार्था। [illegible]। [illegible]। अहमस्मि भवामि प्रथमजा सोऽहं प्रथमोत्पन्नः नित्यक्रीडाम्यः। [illegible] माश्च तत्र नित्यक्रीडास्थाः कृत्रिमा इमे इत्याह। [illegible]। [illegible]

'आत्मरति'रित्यादिना, 'सोऽश्नुत', इत्यनेन च शरीरत्वम्। जैमिनिरप्यत एव 'ब्राह्मेणे'ति मनुते। एकस्य विरुद्धोभयधर्मवत्त्वममन्वानं प्रति वैदिकं दृष्टान्तमाह द्वादशाहवदिति। 'यः कामयेत प्रजायेयेति स द्वादशरात्रेण यजेते'ति चोदनया 'द्विरात्रेण यजेते' त्यादिचन्नियतकर्तृकत्वेनाहीनत्वं गम्यते द्वादशाहस्य। 'द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः'। य एवं विद्वांसः सत्रमुपयन्ती'ति श्रुत्या च सत्रत्वं बहुकर्तृकस्य गम्यते। एवमेव द्वादशाङ्गशरीरेन्द्रियप्राणान्तःकरणात्मभिरश्नुत इति सत्रतुल्यत्वम्। वस्तुतो भगवद्विभूतिरूपत्वेन ब्रह्मात्मत्वेनैकरूपत्वम्, अतो द्वादशाहवदुभयविधम्। सत्रे प्रत्येकं चेतनानां यजमानानां फलभागित्ववदत्रापि, तादृग्भक्तदेहादीनामपि ब्रह्मात्मकत्वात्। चेतनत्वमेवेत्यप्यनेन

भाष्यप्रकाशः।

भुवनमभ्यभवां सुवर्णज्योती'रित्यन्तेनोक्ता। तथा सति यस्तादृशः स आनन्दमयं ब्रह्मस्वरूपमात्मादेशोक्तप्रकारेणाहङ्कारादेशोक्तप्रकारेण वानुभवतीति सिध्यति, अतो विभूतिरूपाणां प्राणादीनां लयाङ्गीकारोऽनुपपन्न इत्यत आहुः विभूतीत्यादि। अहङ्कारादेशे आत्मादेशे च सर्वस्मिन् स्वाभेदस्यात्माभेदस्य च मानोक्त्या लयस्यार्थादेव बोधितत्वात्। अथ तत्र तेषां भक्तानां पार्थक्येन प्राणाद्यभावनमेवाभिप्रेतम्, न सर्वात्मना लय इत्युच्यते, तदापि तस्यां दशायां ब्रह्मणा सह सर्वकामाशनरूपस्य 'आत्मरति'रित्यादिनोक्तस्यानुभवस्याभावात् फलतः-

रश्मिः।

देवेभ्यश्च पूर्वम्। तेन नित्यलीलानुकूलजगत्कर्तृत्वः कृत्रिमः। ऋता३स्येत्यत्र प्लुतोकारः। अमृतस्य नाभा ईति। नाभौ मध्ये मुख्ये वा तत्संस्थम्। अमृतत्वं प्राशानां 'ई' आश्चर्ये। यद्वा नाभा ई नाभिमध्यं तत्संस्थममृतत्वं प्राशानाम्। रासस्थसुधाप्राशानाम्। समानवायुप्राशानां वा। समानस्य नाभिसंस्थितत्वात्। 'समानो नाभिसंस्थित' इति वाक्यात्। आचार्यपूजनं नित्यक्रीडायामाह। यो मा ददाति स इदेव मा३वा हेति। यः कश्चिदाचार्यः मां अन्नं अर्थार्थिभ्यो ददाति। अन्नात्मना ब्रवीति कथाद्वारा। यथा 'आत्मना प्रथमा क्रीडे'ति पञ्चाध्याय्याम्। स इत् इत्थं एवमविनष्टं यथाभूतं मा मां वाह अवतीत्यर्थः। अश्रुगतिपूजनयोः 'अव' इत्येके। अहमन्नमन्नमदन्तमाद्मीति। यः पुनरन्यो मामदत्वार्थिभ्यः काले प्राप्तेन्नमितोऽदन्तं अहमन्नमेव सम्प्रत्यद्मि। अहं विश्वं भुवनमभ्यभवां सुवर्णज्योतीरिति। अहं विश्वं समस्तं भुवनमभ्यभवाम्। अभिपरेणेश्वरेण। सुवर्णम् सुवरादित्यो नकार उपमार्थः। आदित्य इव सकृद्विभातमस्मदीयज्योतिःप्रकाशः। प्रकृतमनुसरामः। तादृश इति। विरहदशायां प्राप्तभूमः। भगवति लीनः पुनः प्रकटः सम्भूचरमवृत्त्यानुभवतीत्याहुः। आत्मादेशोक्तेति। आत्मा मम तत्शब्दवाच्यः। अयं व्यष्टिप्रकारः सपुष्टिप्रकारमाहुः। अहङ्कारादेशोक्तेति। भक्तसंवलित आत्मेति पुष्टिफलम्। चकारोऽनुक्तसमुच्चये। आत्मादेशोक्तप्रकारेण च। लयाङ्गीकार इति। प्राणादयो भगवत्येव लीना इत्युक्तमाप्योक्तलयाङ्गीकारः। स्वाभेदस्येति जीवाभेदस्य। अथातोहङ्कारादेश इत्युपक्रमादात्मधर्माणामुपरिष्टात्वादीनामहङ्कारेणाध्यासक इति। अत्र बोध्यम्। तादात्म्यरूपाद्वैतात्। लयस्यार्थादेवेति। लयमन्तराऽभेदभानासम्भवात्तथा। फलाध्याये तादात्म्यरूपाभेदविवक्षणादाहुः। अथ तत्रेति। तस्यामिति। पूर्वोक्तायां दशायां विरहदशायामिति यावत्। अभावादिति। प्राणादीनां लयेनाभावात्। तौल्यमिति। सर्वात्मना लयेन तौल्यम्। 'आन्तरन्तु परं फल'मिति सुबो-

भाष्यप्रकाशः ।

तौल्यमेव । वस्तुतस्तु तदग्रे 'तस्य ह वा एतस्ये'त्यादिना आत्मतः प्राणादीनामाविर्भावश्रावणात्तद-न्यथानुपपत्त्यैव लयाङ्गीकारः, अतो नानुपपन्न इत्यर्थः । एवमशरीरत्वबोधिकां श्रुतिं व्याख्याय शरीरत्वसाधिकां श्रुतिमाहुः **आत्मरतिरित्यादि** । तेन तैत्तिरीयसमाप्तौ यां दशोक्ता, सा फलानुभवस्य प्रथमावस्थेति बोधितम् । स्वोक्ते पूर्वसूत्रसम्मतिमाहुः **जैमिनिरित्यादि** । एवं हेतुं व्युत्पाद्य दृष्टान्तं व्युत्पादयन्ति **एकस्येत्यादि** । दार्ष्टान्तिके योजयन्ति **एवमेवेत्यादि** । तेन, 'ब्रह्मभावात्तु भक्तानां गृह एव विशिष्यत' इति साधितम् । तथा च भक्तानामेव भोगरूपकार्य-बलेन सत्रतुल्यत्वम्, अन्येषां तु तदभावादहीनतुल्यत्वमिति भक्ताभक्तव्यवस्थाबोधनादभक्तस्य बादरेः पूर्वकक्षाविश्रान्तत्वात्तदुक्तमपि युक्तम् । जैमिनेस्तु सर्वत्र दृष्ट्या उत्तरकक्षाविश्रान्तत्वा-त्तदुक्तमपि युक्तमिति तस्य तस्य तथात्वबोधनायैव स्वमतकथनमित्यर्थः । मर्यादामार्गीया अपि भगवल्लोक एतादृशदेहेनैव यथाधिकारं चतुर्विधमुक्तिभाजस्तिष्ठन्ति । ज्ञापनेनापि पूर्वोक्तं साध-

रश्मिः ।

धिन्याम् । तस्यां दशायां ब्रह्मणा सह सर्वकामाशनस्यात्मरतिरित्यादिनोक्तस्यानुभवस्य सूक्ष्मरूपै-र्भावात्तौल्यं नेत्यरुच्या वस्तुतस्तु पक्षमाहुः । **वस्तुतस्त्विति** । **तदग्र** इति । अहङ्कारादेशस्याग्रे । **तदन्यथेति** । आविर्भावो लीनस्येत्याविर्भावान्यथानुपपत्त्या । अन्यथानुपपत्तिरत्र पूर्वमीमांसोक्ता प्रस्थानरत्नाकरेऽङ्गीकृता ग्राह्या । **अनुपपन्न** इति । लयाङ्गीकारो नानुपपन्नः । **तैत्तिरीयेति** । सामगायनेन । **यादृशोक्तेति** । यादृश्युक्तेत्यपि । **प्रथमावस्थेति** । भूमविद्यारूपा । **स्वोक्त** इति । गोस्वाम्युक्ते आचार्योक्ते वा भाष्ये ब्राह्मेणेति पूर्वसूत्रसम्मतिमाहुः । **हेतुमिति** । **अत** इति सौत्रं हेतुम् । तथा च बादरायण उभयविधं शरीरमतः भाष्योपपादनादिति सूत्रार्थः । **एकस्येत्यादीति** । विहितोभयधर्मौ शरीराशरीरत्वे । **आहेति** । व्यासो भगवान् । **नियतेति** । एककर्तृकत्वेन । एकत्वविवक्षणात् । **उपेयुरिति** । उप समीपे ईयुः गच्छेयुः कुर्युः आधिदैविकं प्रकटमीयुः । आधि-भौतिकं कुर्युः । **उपयन्ति** उपगच्छन्ति कुर्वन्ति । **सत्रत्वमिति** सत्रत्वमुक्तमिति । **बहुकर्तृकस्य** द्वादशाहीनस्य । बहुकर्तृकत्वं सत्रत्वमिति सत्रलक्षणात् । **एवमेवेत्यादीति** । पादौ गुल्फौ जङ्घे स्तनौ करौ शिरः हृदिति द्वादशाङ्गशरीरे । **आत्मा** जीवः । **एकरूपत्वमिति** । तादात्म्यरूपा-भेदादेकरूपत्वम् । **उभयेति** । शरीराशरीरत्वे विधेयस्य शरीरस्य तदुभयविधं शरीरम् । **तेनेति** । श्रीभागवते एकादशे सप्तदशेऽध्याये ब्रह्मचर्यगृहस्थाश्रमाभ्यामध्यायं समाप्याष्टादशाध्याये आश्रम-द्वयमुक्तम् । तस्मादाश्रमद्वयं गार्हस्थ्यं सन्न्यासश्च मुख्यावितरौ गौणौ । एवं च तेनेत्यस्य द्वयोराश्रमयो-र्मुख्यत्वेन तत्रापि ज्ञानिनो भक्तत्वेन ब्रह्मभावाद्भक्तविशेषत्वेनेत्यर्थः । **ब्रह्मभावाद्** भूमविद्या-विष्टानन्दानुभवात्पूर्वोक्तात् साधनरूपात् तिरोहितस्याविर्भावे ब्रह्मभावः । सन्न्यासाश्रमाद्वा । गृहाणां बन्धकत्वाद्भक्तानामिति विशेषणम् । 'मद्वार्तायातयामानां न बन्धाय गृहा मता' इति वाक्या-द्गृहस्य पुंस्त्वं स्मार्तम् । **विशिष्यत** इति । यथानुग्रहो यस्मिन् जीवे स तादृशं तदाविश्य भगव-दानन्दमश्नुत इति । एवमप्युपन्याससूत्रभाष्यात् । एवं पुष्टिमार्गीयाणां फलकथनेन स्मृतेर्मर्यादा-मार्गीयशरीरस्य शरीराशरीरत्वे आहुः । **मर्यादेति** । **एतादृशेनेति** । अक्षरात्मकेन । परंत्वेष विशेषः । ज्ञानिनो लोके मर्यादाभक्तास्तु चरणात्मकेऽक्षर इति । कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहार इत्यत्राप्युक्तम् । अत एव गीतायां मुक्तौ पारिभाषिकत्यागसन्न्यासौ गृहस्थस्यापि सम्भवतः ब्रह्मचर्यं च । **चतुर्विधेति** । सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यरूपचतुर्विधमुक्तिभाजः । सायुज्यसार्ष्टिसामीप्यानि

१. यादृशोक्तेति रदमौ ।
२४ म० सू० १०

दृष्टान्तेन ज्ञाप्यते । अत एव श्रीभागवते 'देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिना'मिति गीयते ॥ १२ ॥

इति चतुर्थाध्याये चतुर्थपादे द्वितीयं ब्राह्मेणेत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥ (४-४-३)

अथेदं चिन्त्यते । भगवत्स्वरूपे प्राकृतशरीर इवावस्था दृश्यन्ते तत्कालीनैः

भाष्यप्रकाशः ।

यितुमाहुः अत एवेत्यादि । तथा च यत्र जयविजयादीनामप्येवम्, तत्र पुष्टिमार्गीयस्य का वार्तेत्यर्थः । एवं प्रसङ्गेन भगवल्लोकप्राप्तिरूपं फलमुक्तमिति ज्ञेयम् ।

अन्ये तु बादरिसूत्रे, 'मनसैतान् कामान् पश्यन् रमत' इति श्रुतौ 'मनसे'ति विशेषनिर्देशबलान्मुक्तस्य देहेन्द्रियाद्यभावम्, जैमिनिसूत्रे च 'स एकधा भवती'त्यादिविकल्पामननाद्देहेन्द्रियसद्भावम्, बादरायणसूत्रे, उभयश्रुत्यनुरोधान्मुक्तस्य सङ्कल्पेन कदाचित्तदभावं कदाचित्सद्भावं च व्याकुर्वन्ति । तत्र मुक्तसङ्कल्पो यदि परमेश्वरसङ्कल्पानुसारी, तदा तद्व्यापारभूतः, यदि तद्विरुद्धः, तदा अकिञ्चित्करत्वादप्रयोजक इति ध्येयम् ॥ १२ ॥ इति द्वितीयं ब्राह्मेणेत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥ एवमत्र फलानुभवप्रकारमध्ये देहरूपः प्रकारो विचारितः । अथ 'आत्मा प्रकरणा'दित्यादिसूत्रद्वयोक्तस्य फलस्य प्रकारं विचारयतीत्याशयेनाधिकरणमवतारयन्ति अथेत्यादि । एवमष्टसूत्र्या पूर्वसूत्रद्वयोक्तदेहस्वरूपनिरूपणोत्तरं इदमग्रिमसूत्रद्वयोक्तं भगवत्स्वरूपमनेन प्रकारेण विचार्यते । यद्यपि गुणोपसंहारे भगवतो निर्दोषत्वम्,

रश्मिः ।

सेवाफलत्वे नित्यलीलायामप्याविर्भवन्ति सेवाफलग्रन्थोक्तानि । अत एवेत्यादीति । शरीरस्योभयविधत्वादेव । 'देहेन्द्रियासुहीनाना'मित्यशरीरत्वं शरीरस्य पुरवासिनामिति शरीरत्वम् । जयेति । आदिनाऽऽनन्दादयः । एवमिति । शरीराणां शरीरत्वाशरीरत्वे । जयविजययोर्वैकुण्ठात्पातस्तु प्रश्नोपनिषदस्ति । पितृयाणेन याताः पुनरावर्तन्त इति सुबोधिन्यां तृतीयस्य स्पष्टम् । प्रसङ्गेनेति । ब्रह्मप्राप्तिनिरूपणेन स्मृतं भगवल्लोकप्राप्तिरूपं फलं उपेक्षानर्हमिति स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गत्वेन । स एकधेति । छान्दोग्ये भूमविद्यायाम् । तदभावं शरीराभावम् । तत्सद्भावं शरीरसद्भावम् । परमेश्वरेति । मायोपाधिकसङ्कल्पानुसारी तद्व्यापारभूतः सगुणव्यापारः सगुणो न तु मुक्तनिर्गुणस्य । अकिञ्चित्कर इति । आविद्यकत्वादिति भावः । मुक्तनिष्ठाविद्ययोपमर्द्योपमर्दकभावो न परेषाम् । विद्ययाऽविद्यानाशात् । मुक्तसङ्कल्पो मायिकोन्येषामाचार्याणामिति न न्यूनता ग्रन्थे । भास्करभाष्ये मनसैतानिति श्रुतिरस्ति, रामानुजभाष्ये तु नास्ति । 'न ह वा सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ती'त्यस्ति । सैतच्छ्रुतेरुपलक्षिकेति ज्ञेयम् । एवमन्यभाष्येषूह्यम् ॥ १२ ॥

इति द्वितीयं ब्राह्मेणेत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥ फलस्येति । ब्रह्मणा विपश्चितेत्युक्तस्य गुणातीतस्य ब्रह्मरूपस्य । अष्टसूत्र्येति । ब्राह्मेणेत्याद्यष्टसूत्र्या । पूर्वसूत्रेति । 'सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात्' 'मुक्तः प्रतिज्ञाना'दिति पूर्वसूत्रद्वयेत्यर्थः । अग्रिमेति । 'आत्मा प्रकरणात्' । 'अविभागेन दृष्टत्वा'दित्य-

पुम्भिरिति कथमप्राकृतत्वमुपपद्यत इति तत्रोपपत्तिमाह । तद्दर्शनस्य वास्तववस्तुविषयकत्वव्यवच्छेदेन पूर्वपक्षव्युदासाय तुशब्दः । तत् प्राकृततुल्यतादर्शनं अभावे तथात्वस्याभाव एव भवति, न तु तत्र प्राकृता धर्माः सन्ति । नन्वविद्यमानानामर्थानां कथं दर्शनमुपपद्यत इत्यत आह सन्ध्यवदिति । स्वप्ने यथा वासनावशादविद्यमानानामप्यर्थानां दर्शनं भवति, तथा भगवदिच्छावशात् तत्रापि प्राकृततुल्यत्वदर्शनस्योपपत्तेर्न प्राकृतत्वं तत्र ज्ञेयमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । 'सन्ध्यं तृतीयꣳ स्वप्नस्थानं तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदं च

भाष्यप्रकाशः ।

चेधाद्यधिकरणे, अनन्तगुणपूर्णत्वादिकं च, 'व्याप्तेश्च समञ्जस'मित्यवान्तराधिकरणे विचारितम्, तथापि तदेव स्वरूपं फलरूपमिति तत्र न विचारितम् । साधनप्रकरणत्वात् । अतः फलरूपमन्यद्भविष्यतीत्याशङ्कानिरासाय तदेवात्र फलमिति बोधनार्थमवसरसङ्गत्या पुनः परामृश्यते । तथा चात्र फलत्वेन प्रतिपाद्यमानं भगवत्स्वरूपं प्रकृतिसम्बन्धविशिष्टम्, न वेति संशयः । अवस्थादर्शनादाद्यमिति पूर्वपक्षः । तद्दर्शनस्य भ्रान्तत्वान्नेति सिद्धान्त इत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति भग-

रश्मिः ।

ग्रिमसूत्रद्वयोक्तम् । अवस्थेति । कृष्णावतारे भीष्मप्रसङ्गे रुधिरक्षतादिप्राकृतबाल्यपौगण्डाद्यवस्थादर्शनात् ॥ भाष्ये । आहेति । छान्दोग्यीयश्वेतकेतूपाख्यानस्य द्वितीयोपदेशप्रकारेण व्यास आहेत्यर्थः ॥ प्रकृते ॥ तद्दर्शनस्येत्यादीति । उक्तप्राकृतधर्माणां दर्शनस्य । तथात्वस्येति । प्राकृतत्वस्य । सन्ध्यं तृतीयमिति । 'तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं चेति सन्ध्यं तृतीय'मित्यादिः पूर्वश्रुतिः । अर्थस्तु तस्य वै प्रसिद्धस्यैतस्य प्रकृतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवतो न न्यूने । के ते इदं च प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानं जन्मैकं द्वितीयं तु परलोक एव स्थानम् । परलोकस्थानं भावि जन्म । एतयोः सन्धौ भवं सन्ध्यं तृतीयं त्रयाणां पूरणं स्वप्नस्थानम् । तस्मिन् *सन्ध्ये स्वप्नस्थाने तिष्ठन् वर्तमानः सन्निदं च परलोकस्थानं चेत्येते उभे स्थाने पश्यति । किमाश्रितः* केन विधिना परलोकं पश्यतीत्यत आह । अथेति । यथाक्रमः आक्रमत्यनेनेत्याक्रमः, आश्रयोऽवष्टम्भः विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणः । यादृश आक्रमो यस्य सोऽयं यथाक्रमोऽयं पुरुषः परलोकस्थाने प्रतिपत्तव्ये निमित्ते यादृशेनाक्रमेण संयुक्तो भवति । तमाक्रमं बीजभूतमाक्रम्यावष्टभ्योभयान्पाप्मनः पापफलानि दुःखानि आनन्दांश्च धर्मफलभूतान् सुखविशेषान् पश्यत्येवंप्रकारेण । धर्माद्दैवताप्रसादाद्वान्त्ये वयसि यदिहासम्भाव्यमानं पश्यति स्वप्ने तत्पारलौकिकमेवेत्यर्थः । स खल्वात्मा बाह्यैर्ज्योतिर्भिरसंसृष्टः स्वयमेव यथा ज्योतिर्भवति, तथेदं स्वयंज्योतिष्ट्वं साक्षादवष्टम्भेनाह स इति । स प्रकृत आत्मा यत्र यस्मिन् काले प्रस्वपिति प्रकर्षेण स्वप्नमनुभवति तदा किमाश्रयः केन प्रकारेण च स्वयं प्रतिपद्यते इत्याकाङ्क्षायामाह । अस्येति । दृष्टस्य जागरितलक्षणस्य देहस्य । कथम्भूतस्य । सर्वा भूतभौतिकमात्रा अध्यात्मादिविभागयुक्ताः अस्य संसर्गकारणभूता विद्यन्त इति सर्वावान् तस्य सर्वावतो मात्रामंशं वासनात्मकमुपादाय गृहीत्वा स्वयमात्मैव अनादित्यादिर्जाग्रद्देहं विहत्य निःसम्बोधमापाद्य स्वयमेव स्वकर्मानुसारि स्वज्योतिषाऽलुप्तदृक् स्वभावेन निर्मितं वस्तु विषयीकुर्वन् प्रस्वपिति । अत्रास्यां स्वापावस्थायामयं पुरुष आत्मा स्वयमेव ज्योतिर्भवति । तदादित्यादेरभावादिन्द्रियाणां चोपसंहृतत्वान्मनसश्च विषयाकारेणैवोपक्षयात् । यद्वा परलोकदर्शनार्थं करणत्वेन सङ्ग्रहादिति परिशेषादित्यर्थः । ननु स्वप्नेऽपि

परलोकस्थानं च । अथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति तमाक्रममाक्रम्योभयान् पाप्मन आनन्दांश्च पश्यति । स यत्रायं प्रस्वपिती'त्युपक्रम्य, 'स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति, न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ती'त्यादिरूपा । एवमेव भगवानासुराणां प्राकृतगुणे तमस्येव दुःखात्मके लयं चिकीर्षुः स्वस्मिन् प्राकृतत्वबुद्धिसंपादनाय तादृशीमिव लीलां दर्शयति, अतो न प्राकृतत्वशङ्कागन्धोऽप्यत्र । अत एव भगवतोक्तं, 'मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयका' इत्युपक्रम्य, 'ततो यान्त्यधमां गति'मिति । तेषामासुरत्वेन मुक्त्यनधिकारित्वात् तथाकरणम् । अतः सुष्ठूक्तं सन्ध्यवदुपपत्तेरिति ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

लौकिकवद्भासमाने लीलापदार्थे यद्दर्शनं भक्तानाम्, तत् तु भावे विषये विद्यमाने सति भवति । अत्र दृष्टान्तमाह । जाग्रद्वत् । यथा मोहाभाववतः पुंसः सत एवार्थस्य दर्शनं तथेति ।

भाष्यप्रकाशः ।

यदित्यादि । तत्रेति । प्राकृतावस्थादर्शने । व्याकुर्वन्ति तद्दर्शनस्येत्यादि । श्रुतिस्तु बृहदारण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे । दार्ष्टान्तिके योजयन्ति एवमित्यादि । अभ्यसूयका इति । गुणेषु दोषारोपकाः । इयमेवोपपत्तिर्ब्रह्माण्डपुराणेऽप्युक्ता, शिवतत्त्वविवेकेऽनूदिता । तथाहि । 'निर्दोषश्चेत् कथं विष्णुर्मनुष्येषु प्रजायते । चिन्ताश्रमव्रणाज्ञानदुःखयुग्दृश्यते कथम् । एवं मे संशयो ब्रह्मन् हृदि शल्य इवार्पित' इति नारदप्रश्ने 'स्त्रीपुंमलानुपञ्चात्मा देहो नास्य विजायते । किन्तु निर्दोषं तन्यगुणानित्यां व्यक्तां तनुम् । प्रकाशयति सैवेयं जनिर्विष्णोर्न चापरा । तथाप्यसुरमोहार्थं परेषां च कचित् कचित् । दुःखाज्ञानश्रमादींश्च दर्शयेच्छुद्धसद्गुणः । क व्रणादि क चाज्ञानं क्वतश्चाचिन्त्यसद्गुणे । दौर्लभ्यायैव मोक्षस्य दर्शयेत्तानजो हरिः । कृष्णो ह्यत्यक्तदेहोपि त्यक्तदेहस्य देहवत् । लोकानां दर्शयामास स्वरूपसदृशाकृतिम्' इति ब्रह्मणोक्तम् ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥ एवं दोषदर्शने उपपत्तिमुक्त्वा गुणदर्शने उपपत्तिमाहेत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति लौकिकवदित्यादि । अत्र पूर्वसूत्रात् 'उपपत्ते'रिति पदमनुवर्तते । अर्थस्तु स्पष्टः । तथा च गुणोपसंहारपादे, 'व्याप्तेश्च समञ्जसम्', 'सर्वाभेदादन्यत्रेमे' इति सूत्रद्वये

रश्मिः ।

सर्वेस्यादित्यादेर्दृश्यमानत्वात्कथं परिशेषात्स्वयंज्योतिष्ट्वसिद्धिरित्याशङ्कायां तस्य सर्वस्य वासनानिर्मितत्वादित्याह । नेति । तत्र स्वप्ने रथाः प्रसिद्धाः रथैर्युज्यन्त इति रथयोगाः अश्वादयः पन्थानो मार्गा न भवन्तीति प्रत्येकं नञाभिसम्बध्यते न सन्ति । अथो अपि रथान् रथयोगान्पथः सृजते वासनात्मकान् मायिकान् । तादृशीमिति । मत्स्यदनादिभिर्लौकिकीमिव लीलां छान्दोग्ये द्वितीयोपदेशोक्तां मधुरूपदर्शनविषयधर्मरूपाम् । प्रकृतमनुसरन्ति । तथाकरणमिति । असत्त्वेन व्रणादीनां करणम् । स्वरूपेति । स्वरूपसदृशीमाकृतिं त्यक्तदेहस्य देहवद्दर्शयामास ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥ गुणोपसंहारेति । तृतीयाध्याये तृतीये पादे । दोषेति । मर्यादिदर्शने । गुणेति । 'यावानर्थ उदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके । तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानत'

एताभ्यां सूत्राभ्यामेतदुक्तं भवति। 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति श्रुत्या भक्तकामपूरणाय भगवाँल्लीलां करोतीति गम्यते। यद्दर्शन-श्रवणस्मरणैर्भक्तानां दुःखं भवति, तादृशीमपि तां करोतीति श्रूयते। यथा सौभयुद्धे मोहवचनानि, हस्तादायुधच्युतिः, प्रभासीयलीला च। उक्तरीत्या, 'सोऽश्नुत' इति श्रुत्या परब्रह्मत्वमवगम्यते। उक्तलीलया तद्वैपरीत्यं च। एवं सत्येकस्या वास्तवत्वम्, अन्यस्या अवास्तवत्वं वाच्यम्। 'ते ते धामान्युश्मसि' 'विष्णोः कर्माणि पश्यत', 'तद्विष्णोः परमं पदम्', 'तद्विप्रासो विपन्यव' इत्यादि-श्रुतिभिः, 'सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशम्भुवम्। विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं

भाष्यप्रकाशः।

'व्यापकस्य रसरूपस्यैव भगवतो भक्तानां तत्तद्रसानुभावनाय तथा तथा मायापसारणेन तत्तत्-परिमाणादिशक्त्वेन बाल्यपौगण्डाद्यनुभावनात् तेषां विद्यमानानामेवार्थानामनुभव' इत्युपपादना-त्तथोपपत्तेरित्यर्थः।

एवं सूत्रद्वयं व्याख्याय सूत्रद्वयोक्तिप्रयोजनमाहुः एताभ्यामित्यादि।

रश्मिः।

इति गीतावाक्यात्कृष्णाश्रये मधुनीव पृथगग्राह्याः दृष्टानुसारिणः सर्वत आकृष्टाः गुणास्तेषां दर्शने। यथा-काशशरीरं ब्रह्मेत्युक्तस्य कृष्णाश्रये यावन्तो धर्माः दृष्टानुसारिणः तज्जन्यत्वेनापृथग्भूताः सर्वतः शास्त्रेभ्य आकृष्टाः मया दृष्टाः योगेश्वरे कृपया प्रकटास्तेन दर्शिताः। पित्तलघण्टागोलकः निर्दण्डः सच्छिद्रः छिद्रे कृष्णा दोरकाः सूक्ष्मा बहवः। तत्र मन्त्रौ। ॐसच्चिदालिङ्गनप्रसू ॐसच्चिदालिङ्गनप्रसो इति। ताभ्यां घण्टागोलके दण्डभ्रामणेन गोलकः घोषवान् सूत्रे प्रोतमणिगणशब्दवाँश्च। समस्तया तदभाववान् घण्टागोलकः। अत्र गीतावाक्यात्सर्वेषु वेदेषु ब्रह्मोपनिषदि घण्टागोलकः। तैत्तिरीये आकाशशरीरं ब्रह्मेत्यतो घोषः। 'मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इवे'त्यत्र सूत्रे प्रोतमणिगणशब्दः समस्ता आचार्यशास्त्रे 'आत्मा यावत्प्रपन्नोभूत्तावद्वै रमते हरिः। सोन्तःकरणसम्बन्धी तिरोधत्ते हरिश्च स' इत्यत्र प्रपत्तितदभावौ। 'मन्त्रस्यापि विधानत' इति भक्तिमार्गे मन्त्रावपि। दण्ड औषधिविद्यारूपः कालकर्मस्वभावाः सत्त्वरजस्तमांसि च योज्यानि तृतीयस्कन्धे प्रसिद्धानि ॥१॥ वेदे शास्त्रे 'कृष्णाजिनं ब्रह्मे'ति संहिता। 'स सर्पानसृजते'ति संहिता, आत्मनेति ज्ञेयम्। कृष्णाजिनं ब्रह्म भवतीत्यर्थः। कालकर्मादिकं योज्यम् ॥२॥ 'स वयांस्यसृजते'ति संहिता। वंशपात्रे इत्यत्र वेदे वंशपात्रमत्र योज्यम् ॥३॥ औषधिविद्या तत्र 'तासां मे पौरुषी प्रिये'ति श्रीभागवते स देहो योज्यः क्रियाधर्मो योज्यः। रामेण घाणेन हतो मृग इति दृष्टं मया ॥ ४ ॥ **लौकिकवदित्यादी**ति। अत्रापि 'यावानर्थ उदपाने' इति द्रष्टव्यम्। तेन 'जयति जननिवासो देवकीजन्मवादो यदुवरपरिषत्स्वैर्दोर्भिरस्यन्नधर्म'मिति दशमस्कन्ध-लीलोपसंहारश्लोकोक्तो यावानर्थोत्र लौकिकवत्सिध्यति। **बाल्ये**ति। बाल्यपौगण्डादिलोकवद्ग्राह्याणि। न तु प्राकृतानि। तस्यानुभावनात्। **तथोपपत्तेरि**ति। स्वाभाविकधर्मोपपत्तेः[1]। **भाष्ये**। **भक्त-कामे**ति। स इति प्रथमया स्वातन्त्र्याद्भक्तस्येति भावः। **तां करोती**ति। स्वस्मिन्ननुवृत्तिवृत्तये। 'विपदः सन्तु नः शश्वत्' इति पृथावाक्यात्। **उक्तरीत्ये**ति। 'समान एवं चाभेदा'दिति सूत्रादारभ्ये-यदवध्यवतारकविपर्यस्येत्यर्थः। **उक्ते**ति। अत्रैवोक्तया भक्तदुःखदया। **तद्वैपरीत्यं** प्राकृतत्वम्।

१. सत एव धर्मस्योपपत्तेः।

पदम्। विश्वतः परमं नित्यं विश्वं नारायणं हरिम्। विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युत'मित्यादिभिश्च शुद्धब्रह्मणस्तद्विपरीतदर्शनेऽवश्यं हेतुर्वाच्यः। स त्वासुरव्यामोहनमेवेति पूर्वसूत्रेणोपपादितः। भक्तेभ्यः स्वरूपानन्ददानाय 'लोकवत्तु लीलाकैवल्य'मिति न्यायेन या लीलाः करोति, यथा रिङ्गणादिलीला भगवतो नैसर्गिकधर्मरूपानन्दात्मकत्वेन विद्यमाना एव, ता भक्ताः पश्यन्तीति द्वितीयसूत्रेणोक्तम्। अत एव लीलाया अनेकरूपत्वाद् ब्रह्मणश्च श्रुतौ सैन्धवदृष्टान्तेनैकरसत्वनिरूपणाच्छुद्धब्रह्मधर्मत्वं न सम्भवतीति शङ्कानिरासाय 'कैवल्य'मित्युक्तम्। 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे'त्यादिश्रुतिषु याऽन्यधर्मराहित्यलक्षणा केवलतोक्ता, सा लीलात्मिकैव, लीलाविशिष्टमेव शुद्धं परं ब्रह्म, न कदाचित् तद्रहितमित्यर्थः पर्यवस्यति। तेन स्वरूपात्मकत्वं लीलायाः पर्यवस्यति तेन च नित्यत्वम्। एतद् विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितम्। अथवा। लीलैव कैवल्यम्, जीवानां मुक्तिरूपम्। तत्र प्रवेशः परमा मुक्तिरिति यावदित्यर्थः॥ १४॥

इति चतुर्थाध्याये चतुर्थपादे तृतीयं तत्त्वभावाधिकरणम्॥ ३॥

भाष्यप्रकाशः।

इत्यादिभिश्चेति। लीलानां भगवतश्च नित्यत्वं शुद्धब्रह्मत्वं चावगम्यत इति शेषः। अत्र, 'ते त' इतिश्रुतिरग्रे व्याख्येया। 'विष्णोः कर्माणी'त्यादयस्तु विद्वन्मण्डने सम्यग्व्याख्याताः। ताश्च पूर्वकाण्डस्था इत्यतः 'सहस्रशीर्ष'मिति तैत्तिरीयाणां महानारायणोपनिषत्स्थानुवाकीया उक्ताः। एवं द्विविधा लीलास्तासां नित्यत्वं च प्रामाणिकमिति प्रतिपाद्य पूर्वसूत्रप्रयोजनं स्फुटीकुर्वन्ति। शुद्धेत्यादि। तथा च तदर्थानां लीलानां आसुरव्यामोहकत्वेनैव रूपेण नित्यत्वम्, न तु प्रतीयमानेन रूपेणेत्यर्थः। द्वितीयस्यार्थमाहुः भक्तेभ्य इत्यादि। एवं द्वितीयस्य तात्पर्यमुक्त्वा लीलानां स्वरूपात्मकत्वं निगमयितुं लीलाकैवल्यसूत्रार्थं स्फुटमनुवदन्ति अत एवेत्यादि। एतस्य सूत्रार्थस्योपपादनसापेक्षत्वात् प्रकारान्तरेणार्थमाहुः। अथवेत्यादि। एवं फलरूपस्य भगवतः स्वरूपं सूत्रद्वयेन विचारितम्।

रश्मिः।

एवं द्विधेति। आरोपितानारोपितभेदेन द्विधापि सप्रतियोगिनीत्वाप्रतियोगिनीत्वाभ्यां चतुर्धा। प्रामाणिकमिति। फलाध्याये फलश्रुत्या प्रमाणेन प्रतिपाद्यत इति प्रामाणिकम्। शैषिकप्रत्ययः। अत एवेत्यादीति। सैन्धवेति। सैन्धवदृष्टान्तेन ब्रह्मण एकरसत्वं मैत्रेयीब्राह्मणे तेन श्वेतकेतूपाख्यानेप्येकरसत्वख्यापनाय षष्ठोपदेशः। विद्वन्मण्डन इति। नित्यक्रीडावादे। 'रसो वै स' इति श्रुतेर्देशरससामग्री यावती तावत्प्रत्येकरसरूपमेकमिति तथा। भक्तिमार्तण्डे सुवर्णसूत्रेण सह नित्यलीलावादः सङ्गृहीतः। उपपादनेति। तथाहि। शुद्धमहेत्यादि पूर्वभाष्ये। शुद्धब्रह्मेति। धर्मरहितं ब्रह्म। तद्धर्मलीला इति न सम्भवति। तदर्थं लीलासु कैवल्यविधिः। धर्मसहितः केवल इति शास्त्रदृष्टिः कार्या। अग्रे या केवलतोक्ता सा लीलात्मिकैवेत्युक्तम्। तत्र केवलता सत्यत्वाधात्मिका नेत्यत्रोपपत्तिः केति। तेनेत्यादि। तेन केवलतारूपत्वेन। तस्याः स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपत्वेन स्वरूपात्मकत्वं लीलायाः पर्यवस्यतीति प्रकाशाश्रयवरसूत्रं प्रवर्तते न वेति सन्देहः। अत्रोपपादनम्। उपपत्तिः केत्यत्र विनिगमनाविरहात्केवलतायाः सत्यत्वाद्यात्मकत्ववल्लीलात्मकत्वं किं न स्यादिति। सूत्रप्रवृत्तिसन्देहे त्वधिकं तत्रानुप्रविष्टं न तु तद्धानिरिति न्यायात्तत्सन्देहनिवृत्तिः। एवमुपपादनसापेक्षत्वात्। अथवेत्यादीति। मुक्तिरूपमिति। न त्वीश्वरो मुक्तिरूपो न तद्धर्म-

भाष्यप्रकाशः ।

अत्र सर्वेपि पूर्वसूत्रे, तन्वभाव इति पाठमङ्गीकृत्यैवं व्याकुर्वन्ति । 'सङ्कल्पादेवे'ति सूत्रे पित्रादिसमुत्थानमुक्तसङ्कल्पादुक्तम् । स एव सङ्कल्पो द्वादशाहसूत्रेऽतःशब्देन परामृश्यते । तेन मुक्तो द्वादशाहवदशरीरः सशरीरश्च सिध्यति । तत्राशरीरस्य यो भोगः, स तन्वभावेपि ब्रह्मसृष्टैरेव पदार्थैः सन्ध्यवत् स्वाप्निकपदार्थभोगवत् सिध्यति । तनुसद्भावपक्षे तु लीलार्थमीश्वरेण सृष्टैर्मुक्तेन वा स्वसङ्कल्पादेव सृष्टैर्जाग्रद्वत् बहिर्भुङ्क्त इति ।

तन्नास्माकं रोचते । 'एवमप्युपन्यासा'दिति सूत्रेऽपहतपाप्मादिसत्यसङ्कल्पान्तानां धर्माणां मुक्तेऽप्यङ्गीकारेण तत्सङ्कल्पादेव तदनुरूपभोगोपपत्तेर्विशेषतस्तदुपपादनप्रयोजनाभावेनैतत्सूत्रद्वयस्यानतिप्रयोजनत्वप्रसङ्गात् । अथ सूत्रे तथा पाठ इति तदनुरोधेन तथा व्याख्यानमित्युच्यते, तदा तु सूत्रे 'तन्वभाव' इत्यत्र तनुशब्दस्याभावशब्देन समासेऽनचि चेति वैकल्पिकं नकारस्य द्वित्वं, तथा तत् नु अभाव इति पदच्छेदेपि, यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेति नकारद्वित्वमिति तत्त्वभावपदस्य सैद्धान्तिकोऽर्थ एव युक्तः । द्वित्वाभावश्चेत्, तदा 'तन्वभाव' इत्यत्र सप्तमीसमासमङ्गीकृत्य भगवत्तनौ तदभाव इत्यर्थो वक्तव्यः । भगवता स्वस्वरूप आसुराणामन्यथाभानस्य कारणेन तद्भानस्यावश्यमुपपादनीयत्वात् । अन्यथा आसुरदृष्टेषु सत्यत्वबुद्धौ दैवानां मोक्षप्रतिबन्धापत्तेरिति । तदेतत् प्रागेव ब्रह्माण्डवाक्योपन्यासपूर्वकं विचारितमित्युपरम्यते ।

ये मायावादिनो मोक्षे भोगं नाङ्गीकुर्वन्ति, तान् प्रति भास्कराचार्यैरेवं दूषणमुच्यते । ससम्बोधं मोक्षं श्रुतिसिद्धमाश्रित्याचार्येणायं विभागो दर्शितः श्रोतॄणामनुग्रहाय, न नास्तिक्यमवलम्ब्य भ्रान्त्या वा सूत्राणामन्यथार्थत्वं कल्पनीयम् । श्रुतीनां नार्थवादत्वम् । सर्वत्रार्थवादत्वप्रसङ्गात् । निःसम्बोधे तु मोक्षे न प्रेक्षापूर्वकारी प्रवर्तते । संसारावस्थायां तावद्देवलोकादिषु पर्यायेण सुखतारतम्यं लभते, मुक्तः पुनः सुषुप्तवन्न किञ्चित् । स्वरूपचैतन्यं तु विद्यमानमप्यसत्सममेव । न हि तच्चैतन्यान्तरेण संवेद्यते । तस्यैवाभावात् । न च स्वचैतन्यतः संविदस्तु चैतन्यव्यतिरिक्तसंवित्त्यनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे च भेदप्रसङ्गान्मायावादहानिः स्यादेव । ससंबोधे

रश्मिः ।

रूपलीला इति चेन्न । ईश्वरस्याधोक्षजत्वेनेदमित्थतया मुक्तिशब्दाभिधाप्रवृत्तेर्भाष्ये लीलैव कैवल्यं मुक्तिरूपमित्युक्तम् । 'भक्त्या मामभिजानाती'ति वाक्यादधोक्षजत्वेपि मोक्षत्वमिदमित्थतया भवति ज्ञातम् । तथाप्यन्यशिष्याधिकारेणोक्तं लीलानां मुक्तिरूपत्वम् । मुक्तिलीलावैचित्र्यमाहुः । **तत्र प्रवेश** इति । व्रजभक्तभावेन सेवायाः फलं नित्यलीलाप्रवेशः इत्यर्थः । **समशरीर** इति । पित्रादिसमशरीरः । तथा पाठ इति । तन्वभाव इति पाठे । सैद्धान्तिकेति । नापि तत्त्वत्वे तत्त्वभाव इत्यस्यार्थः । पूर्वापरभाष्यासङ्गत्यापत्तेः । त्वान्तात्त्वप्रत्ययाभाववत् तत्त्वभाव इति विग्रहवाक्यं न स्यात् । **तदभाव** इति । मुक्ततन्वभावः । **तद्भानस्ये**ति । शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावे तत्स्वरूपगोपनाय शुद्धमुक्तदेहभानस्य । **असुरे**ति । देहादिषु । **मोक्षप्रतिबन्धे**ति । 'योन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते, किं तेन न कृतं पाप'मिति श्रुतेः । पापसम्भवान् मोक्षप्रतिबन्धापत्तेः । पापाभावस्य मोक्षकारणत्वात् । **प्रागेवे**ति । तत्त्वभावसूत्रे । **प्रेक्षे**ति । युक्तिः । युक्तिः पूर्वा यस्येति युक्तिपूर्वः कारः करणमस्यास्तीति युक्तपूर्वकारी । **लभत** इति । आनन्दमीमांसया लभते । **चैतन्यव्यतिरिक्ते**ति ।

१. समशरीर इति प्रबपुस्तके रश्मौ च पाठः ।

प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति ॥ १५ ॥ (४-४-४)

ननु पूर्णज्ञानक्रियाशक्तिमता ब्रह्मणा तुल्यभावेन तत्रापि प्रधानभावं प्राप्य कामभोगकरणमपूर्णज्ञानक्रियावतो भक्तस्यानुपपन्नमित्याशङ्कायां तत्रोपपत्तिमाह। न हि तदा नैसर्गिकज्ञानक्रियाभ्यां तथा भोक्तुं शक्तो भवति, किन्तु भगवाँस्तस्मिन्नाविशति यदा, तदायमपि तथैव भवतीति सर्वमुपपद्यते। एतदेवाह प्रदीपवदिति। यथा प्राचीनः प्रकृष्टो दीपः स्नेहयुक्तायां वर्त्यामर्वाचीनायामाविष्टः स्वसमानकार्यक्षमां तां करोति, स्नेहाधीनस्थितिश्च भवति स्वयम्, तथात्रापीत्यर्थः। अत्र प्रमाणमाह। तथाहि दर्शयति श्रुतिः। 'भर्ता सन् भ्रियमाणो बिभर्ति, एको देवो बहुधा निविष्ट' इति। 'सर्वान् कामा'नित्युक्तत्वात् यस्य कामस्य भोगो यथा निवेशे सति भवति तत्र तथा तदा निवेश इति बहुधा निवेश उक्तः। अयं निवेशो नान्तर्यामित्वेन, तन्म्यैकधैव प्रवेशात्। निसर्गतः सर्वेषां जीवानां भगवान् भवत्येव प्रभुर्यद्यपि, तथापि यं स्वोत्कर्षेन वृणुते, तस्य विवाहितः पतिरिव भर्ता सन्, वरणजस्नेहातिशयेन भक्तेनापि भ्रियमाणः सन्, स इव स्वयमपि तं स्वस्मिन् बिभर्ति। अत एव स्नेहराहित्येनायोगोलकादिकं विहाय प्रदीपं दृष्टान्त-

---

भाष्यप्रकाशः।

पुनर्मोक्षे सर्वमुत्पन्नं सल्लक्षणं बोधस्य रूपम्। मनः सर्वज्ञं सर्वशक्तिभिन्नाभिन्नरूपं हि। तेनास्तु तदवगतिर्नातोऽन्यथेति ॥ १४ ॥

इति तृतीयं तत्त्वभावाधिकरणम् ॥ ३ ॥

प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति ॥ १५ ॥ एवमधिकरणत्रयेण फलप्राप्त्युपकरणं फलस्वरूपं च विचार्य फलानुभवोपकरणं विचारयति। तत्र भगवद्भोगरूपोऽनुभवो जीवस्य सम्भवति, न वेति संशयः। भक्तस्य स्वतोऽसामर्थ्यं भोगश्रुतिश्च संशयबीजम्। तदेतन्मनसिकृत्य सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि। व्याकुर्वन्ति नहीत्यादि। नैसर्गिकज्ञानक्रियाभ्यामिति। मुक्तौ भगवत्कृपयाभिव्यक्ताभ्यां 'हानौ तूपायने'ति सूत्रे व्युत्पादिताभ्यां जैवाभ्यां ताभ्याम्। 'भर्ता स'न्निति श्रुतिस्तु तैत्तिरीयारण्यके पुरुषसूक्तोत्तरनारायणानन्तरं भर्तृसूक्तारम्भेऽस्ति। एवं तां विवृण्वन्ति। सर्वान् कामानित्यारभ्य गतिरित्यन्तम्। ननु भर्तृसूक्ते

रश्मिः।

चैतन्यव्यतिरिक्तायाः संवित्तेरनभ्युपगमात्। रूपमिति। विषयः। भिन्नाभिन्नेति। कारणात्मनाऽभिन्नं कार्यात्मना भिन्नम्। यथा सुवर्णं कटकं न। कटकं सुवर्णमिति प्रतीतिः। तेनास्त्विति मनसा बोधविषया गतिरस्तु न मनसोन्यथाऽन्यप्रकारेणेत्यर्थः। तेनैतेषां मते न निःसम्बोधो मोक्ष स्वमते त्वधिकारिभेदे नास्तीति बोध्यम् ॥ १४ ॥

इति तृतीयं तत्त्वभावाधिकरणम् ॥ ३ ॥

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥ फलप्राप्त्युपकरणमिति। देहादिकम् सम्पद्याविर्भावब्राह्मेणेत्यधिकरणयोः। तत्त्वभावाधिकरणे। फलस्वरूपं भगवान् तत्प्राप्तिः नित्यलीलाप्रवेशश्च। फलानुभवोपकरणम्, अलौकिकसामर्थ्यम्। संशयेति। प्रथमकोटौ प्रथमं बीजं द्वितीयस्यां द्वितीयम्। नन्वित्यादीति। पूर्णज्ञानेति। सोऽश्नुत इत्यत्र विपश्चितेति पदार्थः प्रधानेति। सह ब्रह्मणेत्यप्रधानतृतीयया भक्तस्य प्रधानभावं प्राप्येत्यर्थः। प्राचीन इति। प्राचीनाय

मुक्तवान् व्यासः। अत एव देवपदमुक्तम् । स्वरूपानन्ददानाद्भावोद्दीपनात् पूतनादिमुक्तिदानेन स्वमाहात्म्यद्योतनाद्वैकुण्ठादिस्थितेश्च । तदुक्तं निरुक्ते 'दिवो दानाद्वा, दीपनाद्वा, द्योतनाद्वा, द्युस्थानो भवतीति वा यो देव' इति । किञ्च । भक्तानां कामभोजनार्थं क्रीडाकरणात्, क्रीडायामेव जयेच्छाकरणात्, भक्तैः सह व्यवहारकरणात्, भक्तेषु स्वमाहात्म्येच्छादिद्योतनात्, 'न पारयेऽहम्', 'न त्वादृशीं प्रणयिनी'मित्यादिभिः स्तुतिकरणात्, भक्तप्रपत्तिदर्शनेन कालीयदमनादौ मोदकरणात्, तेष्वेव भक्तिमदकरणात्, ते स्वप्नेपि प्रियमेव पश्यन्तीति स्वप्नकरणात्, तेषां कान्तिकरणादिच्छाकरणाद्वा, तन्निकटे गमनादपि देवः । तदुक्तं धातुपाठे 'दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिष्वि'त्ति । एवं सति युक्तमेव तेषां तथात्वमिति हिशब्देनाह ॥ १९ ॥

भाष्यप्रकाशः।

तदग्रिमानुवाकेषु च प्रभासीयलीलैव प्रायशः प्रतीयते, किं बहुना, एतद्द्युत्तरार्धेपि 'यदा भारं तन्द्रयते, स भर्तु निधाय भारं पुनरस्तमेती'ति भारवहनालस्यं भारत्यागोऽस्तगमनं चोच्यते । अग्रे च, 'तमेव मृत्युममृतमाहु'रित्यादि । तत् कथमत्रैवं व्याख्यातमिति चेत् । उच्यते । पूर्वं हि पुरुषसूक्ते सृष्टिलीलोक्ता । तत उत्तरनारायणे स्थितिलीलोक्ता । तत्र, 'ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्या'वित्यनेन भोगलीलां सूचयित्वा 'इष्टं मनिषाण, अमुं मनिषाण, सर्वं मनिषाणे'तिवाक्यत्रये ऐहिकामुष्मिकमिष्टं ब्रह्मविद्भिः प्रार्थितम् । ततो भर्तृसूक्तारम्भे इयमृगिति पूर्वग्रन्थे उत्तरग्रन्थे चेयमुपयुज्यते इति पूर्वसम्बद्धार्थोत्र व्याख्यातः । तृतीयस्कन्धे तु 'भर्तुः पादावनुसर'न्नित्यत्रोक्ता । अतस्तत्रोत्तरग्रन्थसम्बद्धोऽर्थ इति मया विद्वन्मण्डनव्याख्याने प्रभासलीलाप्रसङ्गे उत्तरग्रन्थानुसारेण व्याख्यातेति न दोषः । नन्वत्र मुक्तस्य यानि 'त्रिधा भवति पञ्चधे'त्यादिनोक्तानि शरीराणि सृजन्ते, तानि सात्मकानि निरात्मकानि वेति संशये, निरात्मकानि सृष्ट्वा, यथा प्रदीप एकोऽनेकभावं विकारशक्तियोगादापद्यते, तथा मुक्त एकोऽप्यनेकशरीराण्यैश्वर्ययोगादाविशतीत्युच्यते, न तु पूर्वोक्तोऽर्थ इति शङ्कायामाहुः अत एवेत्यादि । यत

रश्मिः ।

वर्त्यां प्रविश्योर्ध्वज्वलनोपेक्षितः । गतिष्वितीत्यन्तमिति । समस्तात्पदादुद्धृतम् । एवं सतीत्यादीति । श्रुत्या बहुधा निवेशे सति । तेषामिति भक्तानाम् । तथात्वमिति । स्वरूपानन्दादिदानादिभिः क्रीडाकरणादिभिश्च हेतुभिः, बहुधा भगवत्प्रविष्टत्वम् । भारवहनेति । स यदा भारं भर्तु तन्द्रयत इति भारवहनालस्यं भारश्च निधाय भारमित्यत्र भारं निधायेति । भारत्यागः । अस्तमेतीत्यस्तगमनम् । तमेवेति । प्रभासीयलीलाकर्तारम् । एवमिति । भोगलीलापरत्वेन । पुरुषसूक्त इति । द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यां स्फुटमिदम् । प्रार्थितमिति । मनिषाणेत्यत्र मनसः ईषा मनीषा तामिवाचरतीति मनीषति प्रार्थनायां लोट् मध्यमपुरुषः । इष्टविषयिणीं मनीषां कुरु । इष्टमैहिकम् । अमुं आमुष्मिकम् । सर्वमिष्टं प्रार्थितम् । न दोष इति । अत्रेति ।

ननु 'अस्थूलमनण्वह्रस्व'मित्याद्यनन्तरं पठ्यते 'न तदश्नोति कश्चन न तदश्नोति कश्चने'ति उक्तश्रुतौ च ब्रह्मणा सह जीवस्य भोग उच्यते । तथा च सगुणनिर्गुणभेदेन विषयभेदोऽवश्यं वाच्यो विरोधपरिहारायेत्यत उत्तरं पठति ।

स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

इहायमाशयः । 'प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूय' इत्याद्यधिकरणैः 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'त्यादिश्रुतिभिश्च प्राकृता एव धर्मा निषिध्यन्ते, ब्रह्मण्यप्राकृता एव बोध्यन्ते, अन्यथा तद्बोधनमेव न स्यान्निषेधकवाक्य एव तद्बोधनमपि न स्यात्, 'एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासन' इत्यादिरूपम्, अतोऽचिन्त्यानन्तशक्तेर्भगवतः का वा कार्याऽक्षमता,

भाष्यप्रकाशः ।

उक्त एवार्थोऽभिप्रेतः, अत एवायं दृष्टान्त उक्तः, नायोगोलकादेरतस्तथेत्यर्थः । भर्तृयुक्तश्रुतावयमेवार्थोऽभिप्रेत इत्यत्र गमकमाहुः अत एव देवेत्यादि । तथा च देवपदार्थाञ्जस्यमेवात्र गमकमित्यर्थः । सौत्रस्य हिशब्दस्यार्थमाहुः एवं सतीत्यादि । तेन यदा भगवान् जीवस्य स्वदत्ते देहे स्वेन सह सर्वभोगकाममोगं कारयितुमिच्छति, तदा स्वयमपि तदनुगुणप्रकारेण तस्मिन् देहे आविशतीति तादृश आवेश एव भोगोपकरणम् । गुणगानगृहकार्यादिदशायां तु यथासम्भवं या रामानुजभास्कराचार्याभ्यामुक्तव्यवस्थोक्ता, सैवाभिमतेत्यर्थात् बोधितम् ॥ १५ ॥

स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वस्थूलेत्यादि । श्रुतावश्नोतीत्यस्य विकरणव्यत्ययेन अशनमेवार्थ इति पूर्वं व्याख्यातम् । अतोत्र भोग उच्यत इत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति इहायमित्यादि । निषेधिका श्रुतिरिति । भोगनिषेधिका, 'न तदश्नोती'ति श्रुतिः । अन्यतरापेक्षमित्येतदग्रे, आविष्कृतमाविष्करणं भगवत्प्राकट्यमिति यावत् । हि यतो हेतोरतो युक्तम् एतावती त्रुटिर्बोध्या । दहराधिकरणे एतत्सूत्रोपन्यासे आविष्कृतपदस्य भगवदाविर्भावार्थकताया अङ्गीकृतत्वात् ।

रश्मिः ।

छान्दोग्ये भूमविद्यायाम् भाष्यीयायां । अतस्तथेति । दृष्टान्तानुरोधात्पूर्वोक्तोर्थ इत्यर्थः । देवपदेति । देवपदार्थस्याञ्जस्यं सामञ्जस्यम् । अत्रेति । अस्मिन्सैद्धान्तिकेर्थे ॥ १५ ॥

स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥ श्रुताविति । न तदश्नोतीत्यादिश्रुतौ तदिति कर्तृ अग्रे तदिति कर्म । विकरणेति । 'श्ना' विकरणे 'श्नु' विकरणमिति श्ना विकरणव्यत्ययेन । पूर्वमिति । आनन्दमयाधिकरणे । भाष्ये । उक्तश्रुताविति । सोश्नुत इति श्रुतौ ॥ प्रकृते ॥ अत्रेति । सोश्नुत इति श्रुतौ ॥ भाष्ये ॥ ज्ञानबलेति । प्रायपाठाद्बलं भक्तिः । तथा च भाष्ये बलं भक्तिरिति । अन्यथेति । अप्राकृतानां बाधेऽप्राकृतबोधनमेव 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुतिभिर्न स्यात् । निषेधिकेति । अस्थूलमनण्वित्यादिनिषेधकवाक्यसन्निधावेवाक्षरब्राह्मणेऽक्षरे प्रशासनबोधनमपि न स्यादित्यर्थः । तथा । 'अथात आदेशो नेति नेती'ति निषेधवाक्ये तद्बोधनं मूर्तामूर्तबोधनं न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्त्वमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति श्रुत्य न स्यादित्यर्थः । श्रुत्यर्थस्तु । नहि एतस्मात् इति न इति अन्यत् त्वं इति प्राणा वै सत्यं तेषां एष.

यया प्राकृतान् गुणानूरीकुर्यात्, अतो निर्गुणमेव सदा सर्वत्र भगवद्रूपमिति मन्तव्यम् । एवं सति, 'तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति' इति छान्दोग्यश्रुतेः प्रस्वापदशायां न कश्चित् ब्रह्माश्नाति, तच्च न कश्चनेति तद्विषयिणी निषेधिका श्रुतिः, 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति श्रुत्युक्तपरब्रह्मप्राप्तिदशाविषयिणी भोगबोधिका सेति न विरोधगन्धोपि । एतदेवाह । स्वाप्ययः प्रस्वापः, 'स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षत' इति श्रुतेः । सम्पत्तिः ब्रह्मसम्पत्तिरुक्तरीत्या पुष्टिमार्गीयो मोक्षः । एतयोरन्यतरापेक्षमुभयश्रुत्युक्तमित्यर्थः । भगवत्कर्तृकभोगस्य लीलारूपत्वात् तस्याश्च, 'लोकवत्तु लीलाकैवल्य'मित्यत्र मुक्तित्वेन निरूपणात् तत्प्राप्तेः सम्पद्रूपत्वं युक्ततरमिति हिशब्दार्थः ॥ १६ ॥

इति चतुर्थाध्याये चतुर्थपादे चतुर्थं प्रदीपवदित्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तथा चात्रेदं सम्पद्यते । आद्ये प्रकारे यद्यपि, 'तद्यथा प्रियया स्त्रिये'त्यादिना सम्परिष्वङ्गो ब्रह्मकृतो जीवस्योक्तः, तथापि, 'न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तर'मिति ज्ञानाभावशेषत्वेनोक्त इत्यस्थूलादिश्रुतौ सकलप्रापञ्चिकधर्माभावकथने प्रापञ्चिकभोगाभावोऽप्युक्तः । द्वितीयप्रकारे तु ज्ञानसद्भावाद् भोग इति विरोधाभावात् स्वरूपे सगुणनिर्गुणभेदकल्पनमसङ्गतमित्यर्थः । तदेतन्निगमयितुं हिशब्दस्यार्थमाहुः भगवत्कर्तृकेत्यादि । एवमनेनापि प्रकारेण फलस्वरूपमेव विचारितं भवति ।

रश्मिः ।

सत्यम् । इति पदानि । एतस्माद्ब्रह्मणो नहि उक्तो भावो व्यतिरिक्तो नहि इति न । मूर्तत्वामूर्तत्वाभाव एतस्मादन्य इत्युक्तम् । अन्यत्, निषिद्धान्मूर्तामूर्तात् अन्यत् त्यमिति । अधिकं त्यत्, इत्यर्थः । अधिकं तु भेदनिर्देशादिति सूत्रात् । किं तत्त्यं नामैकदेश इत्यत आहुः । प्राणा वै सत्यमिति तेषां प्राणानां सम्बन्धि एष गूढ आत्मा सत्यमिति । प्राकृतानिति । तामसप्रकरणादौ तु द्वितीयस्कन्धोक्तात्मगुणानूरीकृत्य सुबोधिनीति ज्ञेयम् । निर्गुणमेवेति । एवकारेण सगुणव्यवच्छेदः क्रियते । मायया दर्शितानां मिथ्यात्वादन्येषां धर्माणामभेदात् । सर्वत्रेति । अन्तर्यामिब्राह्मणेऽपि । आभासोक्तं विरोधं परिहरन्ति स्म । एवं सतीति । गुणोरीकारं विनापि कार्यक्षमत्वे सति । छान्दोग्येति । दहरविद्यायाम् । अर्थस्तु, तत् तत्र विद्यमानानामेवालाभे दृष्टान्तः । यथा हिरण्यनिधिं निहितं भूमेरधस्तान्निक्षिप्तमक्षेत्रज्ञाः निधिक्षेत्रानभिज्ञाः निधेरुपरि उपरि सञ्चरन्तोऽपि निधिं न विन्देयुः । दार्ष्टान्तिकमाह । एवमेव यथा दृष्टान्तमेव । सर्वा अविद्यावत्यः अहरहः प्रत्यहम् सुषुप्तिकाले, एतद् हार्दाकाशाख्यं ब्रह्मैव लोकं ब्रह्मणो लोकं वा 'अक्षरं ब्रह्म परमं वेदानां स्थानमुत्तम'मिति वाक्यात् यन्त्योपि प्राप्नुवन्त्योपि न विन्दन्ति न लभन्ते इति । विन्दन्तीत्यत्र परस्मैपदं छान्दसम् । प्रकृते अस्थूलेति । अक्षरब्राह्मणेऽस्ति । भाष्ये । स्वमपीतो भवतीति । स्वं अपि गतो भवतीत्यर्थः । सम्पत्तेर्मार्गत्रयसाधारण्यात्तां व्यवच्छिन्दन्ति । उक्तरीत्येति । द्वादशाहसूत्रभाष्योक्तरीत्या । प्रकृते । भवतीति । आविष्कृतं भवति । आद्य इति । सुषुप्तौ । द्वितीय इति । सम्पत्तौ भगवत्कर्तृकेत्यादीति । युक्ततरमिति । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य' इति श्रुतेः । 'भिद्यते हृदय-

भाष्यप्रकाशः ।

शाङ्करास्तु, मुक्तस्यानेकशरीरावेशलक्षणैश्वर्याभ्युपगमे, 'तत् केन कं विजानीया'दित्यादिश्रुतिविरोधशङ्कायां, 'तत्केन कम्', 'सलिल एक'इत्यादौ यद्विशेषविज्ञानवारणं तत् सुषुप्तिकैवल्यावस्थयोरन्यतरापेक्षम् । कुतः । आविष्कृतं हि यतो हेतोस्तत्रैव तदधिकारवशादाविष्कृतम्, 'यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते, न कञ्चन स्वप्नं पश्यती'त्यनेन । 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभू'दित्यनेन च प्रकटीकृतः । इदं तु सगुणविद्याविपाकस्थानं स्वर्गादिवदवस्थान्तरम्, यत्रैतदैश्वर्यमुपवर्ण्यते, अतो न दोष इत्येवं सूत्रार्थमाहुः । तेषामियं सम्पत्त्यवस्थातो हीनावस्थेत्यभिप्रायः ।

तदेतदन्ये न क्षमन्ते । तथाहुर्भास्कराचार्या रामानुजाचार्याश्च अत्र सम्पत्तिपदेन 'वाङ् मनसि सम्पद्यत' इत्यादिनोक्ता मरणावस्था परामृश्यते । अतः सुषुप्तौ मरणावस्थायां च विशेषविज्ञानवारणम् । 'यत्र सुप्तः', 'एतेभ्यो भूतेभ्य' इति श्रुतिभ्यां यतस्तत्रैव तदधिकारवशादाविष्कृतम् । तेन शरीरेन्द्रियविषयनिबन्धनं यद्विशेषविज्ञानं तदेव वार्यते, न तु परं भावं प्राप्तस्य विद्याकर्मसामर्थ्यात् सर्वविषयं सामान्यज्ञानमाविर्भूतं तत्र वार्यत इत्यदोषः । यत इन्द्रप्रजापतिसंवादे एव सुषुप्तौ निःसम्बोधत्वमुक्त्वा, अग्रे मुक्तमधिकृत्य, स वा एष एतेन दिव्येन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोक' इति सर्वज्ञत्वकथनादिति । अस्मन्मते

रश्मिः ।

ग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशया' इति श्रुतेश्च भगवदीयत्वेपि मुक्तशब्दात्तमप् न कृतः । लीलानां मुक्तित्वेऽपि विविधभावाभावात् । स्वाप्ययसाम्योक्तभोगाभावमालोच्याहुः । एवमनेनेति । स्वाप्ययसाम्यद्योतकप्रकारेणापि । 'अरूपवदेव ही'तिसूत्रोक्तैकदेशिमते मुक्तिफलस्वरूपं विचारितं भवति । न्यूनताख्यनिग्रहस्थानप्रहाणादेवकारः । न तु तदतिरिक्तं विचारितमिति । केन कमिति । केनेन्द्रियेण कं विषयं पश्येदिति केन कं पश्येदित्यस्यार्थः । 'सलिल एको द्रष्टेति' श्रुतिः । विशेषेणेन्द्रियविषयरूपेण यद्विज्ञानं तस्य वारणम् । हिर्हेतावित्याशयेनाहुः । यतो हेतोरिति । तत्रैवेति । स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरस्मिन्नेव । न त्वन्यत्र । यत्र सुप्त इति यस्यामवस्थायां सुप्तः । यत्र त्वस्येति । यत्र सम्पत्तौ त्वस्य भूतसमुत्थितस्य । सगुणविपाकेति । अनेकशरीरावेशे ऐश्वर्यधर्मे सति निर्गुणत्वं भविष्यतीति निर्गुणत्वप्रागभावविषयिप्रतीतिर्भवतीति सगुणविपाकस्थानम् । वृद्धिस्थानमपक्षयस्थानम् । तदनु । न दोष इति । मुक्तस्यानेकशरीरावेशप्रतिपादिकायाः स एकधेत्यादिश्रुतेस्तत्केन कमित्यादिश्रुतेश्च न विरोधरूपो दोष इत्यर्थः । तेषामियमिति । शाङ्कराणामियं सगुणविपाकावस्था । तत्रैवेति । स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरस्मिन्नेव । न तु परमिति । शरीरेन्द्रियविषयनिबन्धनरहितकं विशेषविज्ञानं सर्वज्ञत्वलक्षणं भावम् । वार्यत इति । तत्केन कमित्यादिश्रुत्या । अदोष इति । श्रुतिविरोधरूपो दोषो न । यदिति । अव्ययम् । यत इत्यर्थः । इन्द्रेति । छान्दोग्येऽन्ते वर्तते । स वा एष इति मुक्तः । चक्षुषेति । करणत्वे कामानिति कर्मत्वेन भेद उक्तः । य एते इति ये एते कामा ब्रह्मलोके सङ्कल्पमात्रेण लभ्यास्तान् सर्वान्कामान्पश्यन्निति सर्वज्ञत्वकथनम् । शाङ्करोक्तेति 'ते तु ब्रह्महृदे नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृता' इति पञ्चाध्याय्यां सुबोधिनी । एताभ्यां श्रुतिभ्यां 'न तद्श्नाती'ति

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ॥ १७ ॥ (४-४-५)

ब्रह्मणा सह भोगकरणं लौकिकव्यापारयुतम्, उत नेति संशये, तद्युतमिति पूर्वः पक्षः, तथा सति मुक्तित्वभङ्गात् पूर्वोक्तमनुपपन्नमिति प्राप्ते, आह जगदित्यादि। पूर्वोक्तस्य जगत्सम्बन्धी लौकिको यो व्यापारः कायवाङ्मनसां तद्वर्जं तद्रहितं भोगकरणम् । तत्र हेतू आह प्रकरणादसंनिहितत्वाच्चेति । 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्युपक्रमेण मुक्तिप्रकरणात् तत्र लौकिकव्यापारोऽसम्भावितः । किञ्च,

भाष्यप्रकाशः ।

त्वेतावान् विशेषः । शाङ्करोक्तमुक्तावस्था प्रथमा कक्षा । एताभ्यामुक्तावस्था तु मध्यमकक्षा । भोगे भगवत्साहित्याभावादिति ॥ १६ ॥

इति चतुर्थं प्रदीपवदित्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच ॥ १७ ॥ एवं भोगोपकरणं विचार्य भोगप्रकारं विचारयितुमधिकरणान्तरमारभत इत्याशयेन विषयसंशयपूर्वपक्षान् वदन्तोऽधिकरणमवतारयन्ति ब्रह्मणा सहेत्यादि । संशयबीजं तु भोगे लौकिकव्यापारयुक्तत्वस्य लोके दर्शनम् । एतस्य भोगस्य सायुज्यमुक्त्युत्तरभावित्वं च ज्ञेयम् । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति पूर्वोक्तस्येत्यादि । पूर्वोक्तस्येति । प्राप्तसायुज्यस्य पुष्टिभक्तकायवाङ्मनसामित्यत्र टजभावः समासान्तस्यानित्यत्वेन वैकल्पिकत्वाज्ज्ञेयः । असंनिहितत्वं व्याकुर्वन्ति किञ्चेत्यादि ।

रश्मिः ।

'तत्केन कं पश्ये'दिति च श्रुतौ। मध्यमावस्था। सर्वात्मभावावस्था। भोग इति । अन्तर्भोगस्य विरहे सत्त्वेपि बहिर्भोगे भगवत्साहित्याभावात् । सोश्नुत इति मुख्या कक्षा ॥ १६ ॥

इति चतुर्थं प्रदीपाधिकरणम् ॥ ४ ॥

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच ॥ १७ ॥ भोगोपकरणमिति । प्रदीपवदावेशरूपं स्वाप्ययरूपं च । भोगप्रकारं भोगे लौकिकव्यापाराराहित्यम्। ज्ञेयमिति यथाक्रमं ज्ञेयम् । टजभाव इति सूत्राट्टच् न प्राप्तस्तथापि द्वन्द्वाचुदषहान्तादित्यत्र समाहारे बाहुलकात्प्राप्तस्य टचोऽभावः। अन्यथा वा द्रष्टव्यः। भाष्ये। वर्जमिति। णमुलन्तम् । प्रकृते । किञ्चत्यादीति। द्वितीयस्कन्धे नवमाध्याये 'एतन्मतं समातिष्ठ परमेण समाधिने'ति वाक्यस्य भगवदाज्ञयैतन्मतेऽवस्थितिः कर्तव्येति सुबोधिन्यां तन्मतवाक्यानि । तदीयानि भवन्त्यत्र । 'न यत्र कालोऽनिमिषां परः प्रभुरि'ति 'प्रवर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रम' इति । आदिना मृत्युः । 'मृत्युरस्मादपैती'ति वाक्यात्। एतन्मतीयश्रुतयः । 'कालस्वभावो नियतिर्यदृच्छे'त्युक्तौ तेषां चिन्त्यत्वं श्वेताश्वतरे उक्तम् । 'स ईक्षाञ्चक्र' इति श्रुतौ मायास्थल ईक्षाश्रावणात्तत्र मायाभावः । बृहदारण्यके 'ते होचुः क नु सोभूद्यो न इत्थमसक्तेत्ययमास्येन्तरिति । सोऽयास्य आङ्गिरसोङ्गानाꣳहि रसः । सा वा एषा देवता दूर्नाम दूरꣳह्यस्या मृत्युर्भवति य एवं वेदे'त्यत्रास्यन्देवताया दूरं मृत्युरुक्तोतस्तत्र तदभावः । श्रुत्यर्थस्तु ते देवाः ह ऊचुः । असक्तेति प्रजापतिरूपेण भवनं पाप्मशत्रुपराभवं च असक्त संयोजितवान् । आस्येन्तः आस्ये मुखे य आकाशस्तस्मिन्नन्तरे वर्तते । इत्यध्यवसितवन्तो वागादयः परस्परं वदन्तः अनयाख्यायिकया गुणद्वयं सिद्धमित्याह । सोयास्येति । यस्मादेवं वागादयः

लीलायाः कालमायाद्यतीतत्वेन प्राकृतं जगत् दूरतरमितोपि हेतोर्न तत्सम्भवः । कदाचिल्लोके लीलाप्रकटनेच्छायां तदधिष्ठानत्वयोग्ये मथुरादिदेशेऽतिशुद्धे गोलके चक्षुरिन्द्रियमिव स्थापयित्वा लीलां करोति । तदापि लीलामध्यपातिनां न लौकिकव्यापारसम्भवः । न हि चक्षुरिन्द्रियं गोलककार्यं करोति । न वा तन्नाशे नश्यति । एतत्सर्वं, 'दिवीव चक्षुराततं'मिति श्रुतिव्याख्याने विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितम् । किञ्च । छान्दोग्ये, 'भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य' इत्युक्त्वा, भूम्नो लक्षणमाह 'यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यत् विजानाति स भूमे'ति । अत्र 'नान्यद्विजानाती'त्येतावतैव चारितार्थ्येपि यदिन्द्रियव्यापारो

भाष्यप्रकाशः ।

एतेनाक्षरब्रह्मण्येव सम्भोगो बोधितः । 'निरस्तसाम्यातिशयेन राधसा स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्यते नम' इति द्वितीयस्कन्धे तथा सिद्धत्वात् । तर्हि, 'ते ते धामानी'त्यादिश्रुतिषु भूमौ भोगः कथमुच्यत इत्यत आहुः कदाचिदित्यादि । कदाचिदिति । जगदुद्दिधीर्षाऽवसरे । स्थापयित्वेति । अक्षरं स्थापयित्वा । तथा च तस्मात्तथोच्यत इत्यर्थः । नन्वेवमक्षरस्य भूमौ प्रकटने तत्र स्थितानां भक्तानां भूमिसम्बन्धजगुणदोषसंसर्गाल्लौकिकव्यापारप्रसङ्गो दुर्वार इत्यत आहुः तदापीत्यादि । ननु प्रमाणाभावे दृष्टान्तमात्रस्याकिञ्चित्करत्वान्न भक्तानां लौकिकव्यापारराहित्यसिद्धिरित्यत आहुः एतदित्यादि । प्रपञ्चितमिति । 'चक्षु'रिति द्वितीयैकवचनान्तं पदमित्यादिना प्रपञ्चितम् । तस्मिन् व्याख्याने आग्रहवाद इति शङ्का स्यादिति तदर्थं भूमविद्याश्रुतिमुदाहरन्ति किञ्च, छान्दोग्य इत्यादि । इन्द्रियव्यापार इति । पश्यतिशृणोति-

रश्मिः ।

प्राणमासेन्तरिति व्याजह्रुः तस्मात्स आसन्यः अयास्य आङ्गिरसः । आस्ये इत्ययास्यः अव्ययीभावः पुंस्त्वं छान्दसम् । आङ्गिरसः अङ्गिरा ऋषिः तत्सम्बन्धी । यद्वा अङ्गानि यस्य सन्ति स अङ्गी । आ अङ्गी आङ्गी । आङ्गी चासौ रसः आङ्गिरसः । कार्यकरणानामात्मा । तत्र हेतुर्हि *यस्मात्कार्यकरणानां रसस्तस्मादाङ्गिरस इत्यर्थः । सा वेति । प्राणरूपा । अस्या इति* पञ्चम्यन्तम् । देवतायाः इति । एवं लीलायाः कालमायाद्यतीतत्वेनेत्यर्थः । न तत्सम्भव इति । जगद्व्यापारसंभवो न । उच्यत इति । 'यत्र गावो भूरिशृङ्गा' इतिपदैरुच्यते । जगदिति । भक्तियोगवितानेन जगदुद्धारार्थम् । इच्छाकाले । 'भक्तियोगवितानार्थ'मिति पृथावाक्यात् । 'यदा यदा हि धर्मस्ये'ति गीताप्रपञ्चः । भक्तियोगवितानस्य धर्मत्वात् । भाष्ये तदधीति । तच्छब्दो ब्रह्मवाची न तु परामर्शकः । तथा च रसरूपाधिष्ठानत्वयोग्ये गोलके चक्षुरिन्द्रियमिवेति दृष्टान्तः । अक्षरं स्थापयित्वेत्यर्थः स्थापयित्वेत्यस्यार्थः । ननु मथुरादिदेशानामक्षरात्मकत्वं स्वभावत एवेति पुनरक्षरस्थापनस्य किं प्रयोजनमिति चेन्न । अक्षरानन्दात्मकलक्ष्मीं स्थापयित्वेत्यर्थात् । नन्दयशोदादौ स्वस्यानन्दैर्लक्ष्म्यानन्दाः प्रतिबध्यन्ते । अन्यथा सोश्नुत इत्यत्र विपश्चित्पदविरोधापत्तेः । प्रकृते । तस्मादिति । लक्ष्मीरूपाक्षरस्थापनात् । तथोच्यत इति । भूमौ भोग उच्यते । तदापीत्यादीति । चक्षुरिन्द्रियमिति । कृष्णताराग्रवर्ति । केनोपनिषदधिकारिणे व्यक्तव्येति द्योतितम् । तन्नाश इति । गोलकनाशे नश्यतीन्द्रियम् । किंतु पश्यत्यचक्षुरिति श्रुतेस्तत्र गच्छति । प्रपञ्चितमिति । गोस्वामिभिः । प्रपञ्चितमित्याचार्यापेज्ञानमुक्तम् । गोस्वामिभाष्यमिदमिति पक्षे स्पष्टम् ।

निषिद्धः, तत्राप्यन्यविषयकः, तेन भगवद्विषयकः स सिद्धो भवतीति जगद्व्यापाररहित्यं सिद्धम् । तत्र तेन भगवत एव स्वतन्त्रफलत्वमुक्तं भवति । नहि सुखस्यान्यत् प्रयोजनमस्ति ॥ १७ ॥

प्रत्यक्षोपदेशादितिं चेन्नाधिकारिकमण्डलस्योक्तेः ॥ १८ ॥

नन्वेतत्प्रकरण एव छान्दोग्ये पठ्यते 'सर्वं ह पश्यती'ति सर्वविषयक-

भाष्यप्रकाशः ।

भ्यामुक्तः सः । तथा चास्यां श्रुतौ लौकिकव्यापाररहित्यस्य सिद्धत्वात्तत्र तथा व्याख्याने नाग्रहवाद इत्यर्थः । अत्र यत्पारिशेष्यात्सिद्धं तस्य फलमाहुः तेनेत्यादि । तत्र हेतुः न हीत्यादि । न हि भूमविद्यायां प्रतिपाद्यमानस्य भूमरूपस्य सुखस्य फलत्वातिरिक्तमन्यत् प्रयोजनं कथनस्यास्ति तस्मात् तथेत्यर्थः ।

यत्तु भाष्यान्तरेऽस्मिन् सूत्रे ब्रह्मसायुज्यं ब्रह्मसाम्यं वा प्राप्तस्य जीवस्यैश्वर्यादिकं जगत्सृष्टिव्यापाररहितमेव भवतीति विचारितम् । तदस्माकं मतम्, 'नेतरोऽनुपपत्ते'रित्यानन्दमयाधिकरण एव साधितमिति न काचिन्न्यूनतेति बोधितम् ।

यत्तु निरङ्कुशजगत्कर्तृत्वस्यैव ब्रह्मलक्षणत्वाद् 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति श्रुत्या जीवस्य ब्रह्मभावे बोधिते तस्यापि तदभेदाज्जगद्व्यापारोऽस्तु, तथा सतीदं सूत्रमवान्तरमुक्तिविषयमिति कश्चित् । तदसङ्गतम् । वेदस्तुतौ 'सममनुजानतां यदमतं मतदुष्टतये'ति जीवे तादृशनियन्तृत्वभावस्य ब्रह्मविदसम्मतत्वकथनेन तादृशजगत्कर्तृत्वादेरपि निरासबोधनादतः सायुज्येऽपि तदभावः सूत्रकाराभिमत इति ज्ञेयम् । तथा च यथा भूमिसम्बन्धिनो मथुरादिदेशस्य लौकिकत्वम्, तत्र स्थापितस्य चालौकिकत्वम्, तथा तत्र स्थितानां लौकिकदेहे निविष्टत्वाल्लौकिकत्वम्, तदन्तःस्थापितानां सदेहानामेव लीलास्थानामलौकिकत्वम् । तेन लौकिकालौकिकोभयकार्यकरणं तादृशतादृशतत्तज्ज्ञानविषयत्वं नानुपपन्नम्, नापि लीलासाङ्कर्यप्रसङ्गः । चक्षुरिन्द्रियदृष्टान्तेनैवोक्तपादितत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्योक्तेः ॥१८॥ सूत्रं व्याकुर्वन्ति । नन्वि-

रश्मिः ।

तथा च गोस्वामिभिः प्रपञ्चितमित्यर्थः । तत्र तथेति । विद्वन्मण्डने । 'दिवीव चक्षुराततं'मिति श्रुतेस्तथावर्णकभेदेन व्याख्यानम् । भाष्ये । तत्रेत्यस्य नित्यक्रीडायामित्यर्थः । प्रकृते । अत्र यदिति । पूर्वसन्दर्भे गौणमुख्यन्यायेन यत्सिद्धं कस्माद्धेतोरित्यत आहुः । पारिशेष्यादिति । अक्षरप्राप्तिपरप्राप्तिनित्यलीलाप्रवेशभगवद्भोगभगवत्सुरसत्वेनैकोपि भगवत एव मुख्यत्वेन पारिशेष्यादित्यर्थः । तेनेत्यादीति । पूर्वसन्दर्भेण । सर्वात्मभावकथनेनेति वा । भगवत एवेति । भूम्नोपि भूमत्वेन भगवत्त्वेव शक्तिः सर्वात्मभावे तु सर्वात्मभावत्वेनेति सर्वात्मभावस्थायियोगव्यवच्छेदक एवकारः । ननु भूम्न एकलक्षणत्वेन कथमेवकार इति चेत्तत्राहुः । तत्र हेतुरिति । सर्वात्मभावस्थायिव्यवच्छेदहेतुः । फलत्वातिरिक्तमिति । साधनत्वेपि 'स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तमे'ति वाक्यसाफल्याय स्वयंप्रकाशत्वाय च फलत्वातिरिक्तमन्यत् स्तुत्यादिप्रयोजनमित्यर्थः । तस्मात्तथेति । भगवत एव स्वतन्त्रफलत्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्योक्तेः ॥ १८ ॥ नान्यत्पश्यतीति ।

प्रत्यक्षमुपदिश्यत इत्यन्यविषयकव्यापारराहित्यं नोपपद्यत इत्याशङ्क्य, समाधत्ते आधिकारिकेत्यादिना ।

अत्रेदमुच्यते । 'सोऽश्नुते', 'लोकवत्तु लीलाकैवल्य'मित्यादिभिर्नित्यलीलामध्यपातित्वं तस्योच्यते । 'नान्यत् पश्यती'त्यादिश्रुतिवशाज् जगद्व्यापारवर्जं भोगकरणं पूर्वसूत्रेणोक्तम् ।

अथेदं विचार्यते । 'नान्यत् पश्यती'ति प्रकरण एव 'सर्वꣳ ह पश्यती'ति सर्वविषयकं दर्शनमुच्यते, तत् कथं पूर्वोक्तमुपपद्यत इति । किञ्च । एकस्यैव

भाष्यप्रकाशः ।

त्यादि । ननु भूमविद्यास्थस्य, 'नान्यत् पश्यती'त्यादिवाक्यस्य बलेन भक्तस्याक्षरे ब्रह्मणि जगद्व्यापाररहितो भोग इति यदुक्तम्, तन्नोपपद्यते । यत एतत्प्रकरण एव छान्दोग्ये भक्तस्य जगद्व्यापारः पठ्यते । स को वेत्यत आहुः 'सर्वꣳह पश्यः पश्यती'ति । जगद्विषयकप्रत्यक्षरूपः स इत्यतस्तथेत्याशङ्क्य समाधत्त इत्यर्थः ।

समाधानांशव्याख्यानाय हेत्वंशस्फुरणे तेनाशङ्कान्तरस्यापि निवृत्तिमालोच्य तमप्यर्थं संग्रहीतुं प्रकारान्तरेणावतारयन्ति अत्रेदमित्यादि । अत्र अवतरणग्रन्थे, इदं वक्ष्यमाणमधिकमुच्यते, न तु तावन्मात्रमित्यर्थः । किं तदित्याकाङ्क्षायां आक्षेप्यं विषयमाहुः सोऽश्नुत इत्यादि । तस्येति । भक्तस्य । एवं विषयमनूद्य तत्र विचारः क्रियत इत्याहुः अत्रेत्यादि । अत्रास्मिन् सूत्रे इदमुक्ताभ्यां श्रुतिभ्यां सूत्राभ्यां च यदुक्तम्, तद्विचार्यत इत्यर्थः । विचारमाहुः नान्यदित्यादि । अत्र, नान्यदित्यारभ्य पूर्वोक्तमुपपद्यत इत्यन्तेन पूर्वोक्तैवाशङ्कानूदिता । सोऽश्नुत इत्यादिविषयिणीं द्वितीयामाहुः किञ्चेत्यादि । 'सोऽश्नुते', 'स वा एष

रश्मिः ।

तेन नान्यच्छृणोति नान्यत्पश्यतीत्युक्तभाष्येण यथालिखितपाठो न कर्तव्य इति सूचितं तदत्र स्फुटीकृतम् । आहुरिति । मान्यत्वाद्बहुवचनम् । तेन 'अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारद' इति । श्रुतिविरोधो न । सर्वꣳहेति । अनेनापि प्रकारेण यथालिखितपाठो व्यावर्तितः । शिष्याभिप्रायं वा । सनत्कुमारा नारदं प्रत्याहुरित्यर्थः । ग्रन्थकर्तुर्भक्तिं सूचयति । तथेति । अन्यविषयकव्यापारराहित्यं नोपपद्यत इति आशङ्क्येत्यर्थः । हेत्वंशेति । आधिकारिकमण्डलस्योक्तेरिति हेत्वंशस्फुरणे । तेनेति । हेत्वंशेन । आशङ्कान्तरस्य । आशङ्का सर्वविषयकदर्शनवचनेन जगद्व्यापारवर्जं कथमिति तस्याः शङ्कायाः अन्यत् स एकधेत्यादौ जीवानेकत्वं न सम्भवतीति तत्र लीलायां नित्यत्वासिद्धिरूपमाशङ्कान्तरं तस्य । तमर्थमिति । शङ्कान्तरविषयमर्थम् । प्रकारान्तरेणेति । प्रकारः सङ्क्षेपेणोक्तसूत्रार्थः तस्मादन्यद् विस्तरेण सूत्रव्याख्यानं तेन । अवतारयन्तीति । भाष्यत्वायावतारयन्तीति । स्वपदवर्णनात् । 'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदु'रिति भाष्यलक्षणात् । अवतरणग्रन्थ इति । विस्तरेण सूत्रे व्याख्यातव्य इति शेषः । उच्यत इति । विस्तरायोच्यते । तावन्मात्रं उक्तमात्रमवतरणम् । किं तदिति । वक्ष्यमाणमधिकम् । आक्षेप्तुं योग्यं पूर्वपक्षिणा । विषयमिति । उक्ताभ्यां श्रुतिभ्यां सूत्राभ्यां च यदुक्तं तत् । यदुक्तमिति । विषयम् । पूर्वोक्तैवेति । सङ्क्षेपेण सूत्रव्याख्यानायोक्ता । द्वितीयामिति । पूर्वोक्तायां सङ्क्षेपेण सूत्रव्याख्यानायोक्तायामाशङ्कायां विस्तरायाधिकशङ्काम् ।

भक्तस्य देशकालभेदेन क्रियमाणानेकलीलासम्बन्धित्वं भवति। तच्च लीला-नित्यतायां न घटते। यतस्तत्तद्देशतत्तत्कालसम्बन्धिनी सा नित्या। एवं सत्येकस्यानेकरूपत्वं जीवस्य न सम्भवतीति तन्नित्यत्वमपि न सिध्यतीति।

भाष्यप्रकाशः।

एवं पश्यन्' 'सर्वᳪ हि पश्यः पश्यती'त्यादिश्रुतौ श्रीभागवतादिषु च एकत्वकथनेन भक्तानामेकस्यैव रूपस्य प्रत्यक्षोपदेशादेकस्यैव भक्तस्य देशकालभेदेन क्रियमाणानेकलीलासम्बन्धित्वमुक्तं भवति। तच्च लीलानित्यतायां न घटते। यतस्तद्देशकालसम्बन्धिनी तत्तद्विशेषणविशिष्टैव नित्या ध्वंसाद्यप्रतियोगिनी। एवं देशकालभक्तविशिष्टाया लीलाया

रश्मिः।

प्रत्यक्षोपदेशादिति। प्रत्यक्षश्चासावुपदेशस्तस्मादिति कर्मधारयः। सर्वविषयकप्रत्यक्षे रूपस्य विषयतयान्वयासम्भवात्। **श्रीभागवतादिष्विति**। 'निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे' इत्यत्र भक्तस्य एकत्वकथनेन। आदिना गीतायां 'ज्ञानिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना। श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मत' इति 'अग्नये जुष्टं निर्वपामी'ति संहिता। यद्वा 'भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः' इत्यत्र भक्तस्यैकत्वकथनेन एकस्यैव रूपस्य यत्सर्वविषयकं प्रत्यक्षं तस्योपदेशात्। आदिना गीतायां 'स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारते'त्यत्र तथा। एवमन्यत्र। 'सोऽश्नुत' इत्यत्र सर्वकामान् जानातीच्छति यततेऽश्नातीति एकस्यैव रूपस्य सर्वकामविषयकं प्रत्यक्षं तस्योपदेशात्। 'स वा एवं पश्य'न्नित्यत्र एवमात्मादेशमहङ्कारादेशं पश्यन्नित्यर्थादात्मविषयकमहङ्कारविषयकं यत्प्रत्यक्षं तस्योपदेशात्। 'सर्वᳪह पश्यः पश्यती'त्यत्र सर्वविषयकं प्रत्यक्षं तस्योपदेशादित्यर्थो यद्यपि सम्भवति तथापि, **रूपस्य प्रत्यक्षोपदेशादित्यत्र** रूपस्य विषयितया प्रत्यक्षरूपैकदेशे रूपान्वयो भाति स विरुद्धः रूपस्याऽप्रत्यक्षात्किन्तु सर्वकामादीनामतः प्रत्यक्षश्चासौ उपदेशस्तस्मादिति कर्मधारयोऽत्र व्याख्येयः। एवं विस्तरपक्षे सौत्राशङ्काग्रन्थं व्याख्याय हेतुभाष्यं व्याकुर्वन्ति स्म। **एकस्यैव भक्तस्येति**। 'तदेजति तन्नैजती'ति निःप्रतियोगिनी क्रीडा स्फुटा। ब्रह्मणो विरुद्धधर्माश्रयत्वात्। सप्रतियोगिनी तु क्रीडा भक्तसम्बन्धिनीति तत्राशङ्कते। **एकस्यैव भक्तस्येति**। पुष्टिफले भक्तस्यावश्यकत्वं भक्तसंवलितो भगवान्पुष्टिमार्गे फलति यतः। **देशो** वृन्दावनादिः। **कालः** श्वस्त्वद्गृह आयास्य इत्यादिवाक्येषु श्वः ह्यः वर्तमानश्च। **क्रियमाणानेकेति**। दशमस्कन्धप्रसिद्धाः क्रियमाणानेकलीलास्तासाम्। क्रियमाणा अनेकलीलासम्बन्धित्व इति पाठे संहिताया अविवक्षणान्न समासे 'अकः सवर्णे दीर्घ' इत्यस्य प्राप्तिः। आलस्याद्वाऽसन्धिः। रभसाद्वा। **उक्तं भवतीति**। सोऽश्नुत इत्यादिश्रुतिषु भागवतादिवाक्येषु चोक्तं भवति। **तच्चेति**। भाष्यविवरणम्। **तच्चेत्यादि**। **तच्चेति** क्रियमाणानेकलीलासम्बन्धित्वम्। **न घटत इति**। भक्तं प्रत्येकस्या लीलायास्त्रिक्षणावस्थायिन्या अनुवृत्तेरनित्यत्वादिति भावः। भक्तोऽनेकलीलामनोरथः। अथ'मात्मत आविर्भावतिरोभावा'विति श्रुतावाविर्भावाद्यर्थं उत्पत्तिविनाशौ मन्यते। **यत इत्यादि** भाष्यं विवृण्वन्ति स्म। **यत इत्यादि**। **तत्तद्देशकालेति**। यथाचार्येषु वृन्दावनादिदेशे, एकादश्यां महानिशि काले, साक्षाद्भगवत्प्रवचनलीला निरोधरूपा तत्तत्सम्बन्धिन्याचार्यसम्बन्धिनी। सम्बन्धश्च स्वस्वामिभावः। 'इति श्रीकृष्णदासस्य वल्लभस्य हितं वचः। चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजे'दिति वाक्यात् **तत्तद्विशेषणविशिष्टा** विशेषणं यथा। लीला त्रिक्षणावस्थायिन्यनित्या सती यथासम्भवं कर्तुरनित्यत्वं सम्पादयेत्तत्र प्रभ्वाचार्यसम्बन्धिनीक्रीडाविशेषणं, वर्तमानप्रभ्वाचार्यसम्बन्धिनी क्रीडा। वर्तमानत्वं 'आचार्यं मां विजानीया'दिति वाक्यात्। 'नित्यो नित्याना'मिति

तत्रोच्यते। श्रुतौ सर्वपदेन न जगदुच्यते, किन्तु यस्यां यस्यां लीलायां

भाष्यप्रकाशः।

नित्यत्वे सति देशकालयोरन्यान्यत्ववद्भक्तस्याप्यनेकरूपत्वं वाच्यम्। तथानुक्तत्वाज्जीवस्य न सम्भवतीति। एवं विशेषणविघटने तस्या लीलाया नित्यत्वमपि न सिध्यतीत्यतो न घटत इत्यर्थः। प्रत्यक्षोपदेशादित्यत्र प्रथमपक्षे षष्ठीतत्पुरुषो द्वितीयपक्षे च कर्मधारयो ज्ञेयः।

एवमाशङ्कांशं द्वेधा व्याख्याय समाधानांशं व्याकुर्वन्ति तत्रोच्यत इत्यादि। तथा-

रश्मिः।

च। स्वरूपतः सम्बन्धनित्यत्वमप्येतेन विशेषणेनापास्तम्। प्रमाणाभावस्तु प्रमाणसिद्धवर्तमानप्रत्या-चार्यसम्बन्धिनीक्रीडेति विशेषणात्। अन्यानि विशेषणानि विद्वन्मण्डनसुवर्णसूत्रमिश्रीभावेन कर्तव्यानि। भक्तिमार्तण्डे तु स्पष्टीकृतानि मत्कृते। एवं गोपालतापिनीये 'वेणुवादनशीलाये'ति श्रुतेर्गोपीमाधवसम्बन्धिनीक्रीडाविशेषणम्। वर्तमानगोपीमाधवसम्बन्धिनी क्रीडा। वर्तमानत्वं निरोधस्कन्धलीलासमाप्तिश्लोकात् स च 'जयति जननिवासो देवकीजन्मवादो यदुवरपरिषत्स्वैर्दोर्भिर-स्यन्नधर्मम्। स्थिरचरवृजिनघ्नः सुस्मितश्रीमुखेन व्रजपुरवनितानां वर्धयन् कामदेव'मित्यत्र जयतीति वर्तमानप्रयोगात्तथा। अस्यन् वर्धयन्निति च। लीला क्षिक्षणावस्थायिन्यनित्या सती यथासंभवं कर्तुरनित्यत्वं सम्पादयेदिति दोषे विशेषणमुक्तम्। गोपीमाधवयोर्विशेषणं वर्तमानेति विशेषणम्। स्वरूपतः सम्बन्धनित्यत्वदोषोऽप्येतेन विशेषणेनापास्तः। प्रमाणाभावरूपस्तृतीयदोषस्तु प्रमाण-सिद्धवर्तमानगोपीमाधवसम्बन्धिनी क्रीडेति विशेषणादपास्तः। शेषं पूर्ववत्। नित्येति। एवं दोषत्रयं वारितं 'जयति जननिवास' इति श्लोकोपन्यासेन। अन्ये पञ्चविंशतिर्दोषाः विद्वन्मण्डनसुवर्ण-सूत्रभक्तिमार्तण्डेषु वारितास्तेभ्योऽवधेया वारणीयाश्च विस्तरभिया न लिख्यन्ते। ध्वंसादीनि। आत्मनि लीला ध्वस्ताः आत्मनि लीला भविष्यन्ति आत्मनि लीला न सन्तीति संसर्गाभावास्ते-षामप्रतियोगिनीत्वाद् ध्वंसाद्यप्रतियोगिनीत्वेन ध्वंसाद्यप्रतियोगिनी। अन्योन्याभावस्तु भेदाभाव-रूपाद्वैताभावादस्ति। परन्तु इत्यर्थः स गीतायां स्वरूपे निवेशोक्तेस्तस्य भेदस्य स्वरूपे निवेशादुक्तेः। तादात्म्याद्वैतसत्त्वाच्च। एवं सतीत्यादिभाष्यविवरणम्। एवं देशकालेति। अन्यान्यत्ववदिति। वीप्सा। देशोऽन्यः कालोऽन्य इति। अनेकरूपत्वमिति। अयमन्योऽयमन्य इति। 'स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधे'त्यादिश्रुतेः। अनुक्तत्वादिति। जन्यव्यापत्त्या बादरिमतेन शब्दान्यथानयनेनानुक्त-प्रायत्वात्। अर्थवादकः शब्द इति। यद्वा सोऽश्नुत इत्यादिष्वेकस्यैव भक्तस्योपपत्त्यानुक्तत्वात्। इतीति व्याख्येयम्। तस्य व्याख्यानं एवं विशेषणविघटन इति। बादरिमतेन जीवस्यानेकरूपत्वविशेषण-विघटने। तस्या इति। अनेकजीवकर्तृकाया इत्यर्थः। अपिना भगवत्सम्बन्धित्वम्। न सिध्यतीति। क्रियायाः क्षिक्षणावस्थायित्वेनानित्यत्वाच्च सिध्यतीत्यर्थः। न घटत इति। नियमाणानेकलीलासम्बन्धित्वं न घटते। एकभक्तसम्बन्धिनी लीला एका। कर्मधारय इति। सर्वविषयकं दर्शनं न परस्परविषयकमिति न परस्य प्रत्यक्षविषयतयान्वयः सूत्रे सम्भवत्यतः प्रत्यक्षश्चासौ विषय इति कर्मधारय इत्यर्थ उक्तः। आशङ्कांशमिति। 'प्रत्यक्षोपदेशादिति चे'दिति सौत्रमाशङ्कांशम्। द्वेधेति। सङ्क्षेपविस्तरप्रकारेण षष्ठीतत्पुरुषकर्मधारयप्रकारेण च। तत्रोच्यत इत्यादीनि। सर्वपदेनेति। सङ्क्षेपपक्षे 'सर्वं ह पश्यः पश्यती'त्यत्र सर्वपदेन। विस्तरपक्षे सोऽश्नुत इत्यत्र 'सोऽश्नुते सर्वान् कामा'नित्यत्र सर्वपदेन। 'स वा एष एवं पश्य'न्नित्यत्र सर्वपदं नास्ति तथाप्येवमित्यस्यात्मादेशप्रकारेणैतस्माद्यस्तादादिदेशप्रभेद-भिन्नात्मा सर्वोऽसि प्राप इति सर्वपदेनार्थिकेन। 'सर्वं हि पश्यः पश्यती'त्यत्र सर्वपदेन एकत्वस्य श्रुतौ मुक्त-

देशकालभेदेन क्रियमाणायामधिकृतो य एको भक्तः, तस्यैव तावन्ति रूपाणि सन्ति तान्याधिकारिकाणीत्युच्यन्ते। तेषां मण्डलं समूहस्तत्र स्थितवस्तुमात्रमुच्यत इति नानुपपन्नं किञ्चित्। अत एवाग्रे पठ्यते 'सर्वमाप्नोति सर्वश' इति, 'स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा भवति। सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः। शतं च दश चैकश्च सहस्राणि च विंशति'रिति। यथा मण्डलवर्तिषु पुंसु नैकस्य प्राथम्येन प्राधान्यं वक्तुं शक्यम्, तथैतेष्वपि रूपेष्विति ज्ञापनाय मण्डलपदमुक्तम् ॥ १८ ॥

भाष्यप्रकाशः।

चाधिकारोऽत्र भक्तानां लीलानुभवयोग्यतासम्बन्धाधिकारिकं तेषां मण्डलं समूहस्तत्र यत्तिष्ठति तस्योक्तेः कथनाच्छ्रुतौ तथोच्यत इति नानुपपन्नं किञ्चित्। श्रौतस्य दर्शनविषयवाचकस्य सर्वपदस्य सङ्कुचितवृत्तिकत्वात्तद्विषयकदर्शनेऽपि भोगस्य जगद्व्यापाररहितत्वं नानुपपन्नम्। तथा, 'सोऽश्नुत' इत्यादावेकवचनस्य भक्तस्वरूपविषयकत्वात् स भक्तस्तत्तद्देशतत्तत्कालभेदेन क्रियमाणा लीलाः आधिकारिकदेहसमूहस्थः पश्यतीति तत्तद्विशेषणविशिष्टानां लीलानां तदनुभवितुर्भक्तस्य च नित्यत्वं नानुपपन्नमित्यर्थः। ननु सर्वपदार्थसङ्कोचे भक्तरूपबाहुल्ये च किं मानमित्यत आहुः अत एवेत्यादि। अग्र इति। 'सर्वᳪह पश्यः पश्यती'त्यस्याग्रे। तथा च 'सर्वमाप्नोती'ति वाक्ये सर्वैः प्रकारैः सर्वप्राप्तिश्रावणात् 'सर्वं पश्यती'ति वाक्यस्थसर्वपदेन विवक्षितग्रहणस्यैव युक्तत्वात्। तथा 'स एकधे'ति वाक्ये भक्तस्य बहुधाभवनश्रावणात्, 'सोऽश्नुत' इत्यादावपि बहुभी रूपैर्भोगरूपस्य लीलानुभवस्य युक्तत्वादिति। ननु मण्डलपदेन चक्राकारेण परिणतः समूह उच्यते, न तु सामान्यसमूहः, अतः कथमेवमुच्यत इत्यतो मण्डलपदस्य तात्पर्यमाहुः यथेत्यादि। तथा चैतज्ज्ञापनाय मण्डलपदम्, न तु समूहस्य चक्राकारेण परिणतेर्ज्ञापनायेत्यर्थः ॥ १८ ॥

रश्मिः।

विवक्षणादाहुः। एको भक्त इति। तावन्तीति। फलसाधनयोरैकाधिकरण्यनियमात्। तत्सम्बन्धयाधिकारिकमिति। तत्सम्बन्धि आधाराधेयभावसम्बन्धोस्यास्तीति तत्सम्बन्धि। णिनिः। तथा च 'तत्र भव' इति सूत्राङ्क्। कथनादिति। सङ्क्षेपपक्षे। 'सर्वᳪह पश्यः पश्यती'ति श्रुतौ। विस्तरपक्षे 'सोश्नुते', 'स वा एवं पश्यन्', 'सर्वᳪह पश्यः पश्यती'ति श्रुतिषु भागवतादिषु च 'भक्त्या मामभिजानाती'त्यादिषु कथनात्। उच्यत इति। नानुपपन्नं किञ्चिदिति भाष्यविवरणम्। श्रुतौ तथोच्यत इत्यादि। श्रुताविति। 'सर्वᳪह पश्यः पश्यती'ति श्रुतौ। उपलक्षणमेतत् सोश्नुत इत्यादिश्रुतीनाम्। विवृतं व्याकुर्वन्ति स्म। श्रौतस्य दर्शनेति। सङ्कुचितेति आधिकारिकमण्डलस्थे तथा। तद्विषयेति सर्वविषयस्य दर्शनेऽपि। उक्तोपलक्षणविषय आहुः। तथा सोऽश्नुत इत्यादाविति। विस्तरपक्षे श्रुतय इति पृथग्विचारः। आधिकारिकदेहसमूहस्थ इति। उदाहरणं तु बहुस्त्रीकत्वानन्तरं नारददर्शितस्य रूपस्य कार्यम्। यथा विश्वामित्रस्य गौः। तत्तद्विशेषणेति। अष्टाविंशविशेषणेषु तत्तद्विशेषणविशिष्टानां लीलानाम्। पश्यतीत्यस्याग्र इति इतिशब्दः प्रकारवाची षष्ठ्या लुक् पश्यतीति प्रकारो विशेषणं सर्वमाप्नोति सर्वश इत्यत्र तस्य प्रकारस्याग्रे। पश्यतीत्यस्य अग्र इति पाठो वा। कथमेवमिति केन प्रकारेण तत्स्थो जीवभक्त उच्यते ॥ १८ ॥

१: तत्सम्बन्ध्याधिकारिकमिति रश्मौ।

विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

नन्वेवं सति 'श्वस्त्वद्गेहमायास्य' इति प्रभुणोक्ते तदाशया तत्स्थितिर्नोपपद्यते। नित्यत्वाल्लीलायास्तस्य कालस्य तदागमनस्य च तदापि वर्तमानत्वात्। तथा प्रभूक्तिरपि नोपपद्यत इत्याशङ्क्य समाधत्ते। इह भगवल्लीला प्रकृतिः, तद्विरुद्धोऽर्थो विकार इत्युच्यते। तत्र न वर्तते तज्ज्ञानं तादृशं च भवति।

भाष्यप्रकाशः।

विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ १९ ॥ एवं श्रुतिविरोधं परिहृत्य लौकिकविरोधं परिहरतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति नन्वेवं सतीत्यादि। एवं सतीति तत्तल्लीलातत्तद्देशतत्तत्कालतद्भक्तदेहानां नित्यत्वे सति व्याकुर्वन्ति इहेत्यादि। इहेति भगवत्सम्बन्ध्यर्थविचारे, भगवल्लीला प्रकृतिः, रसात्मकत्वगुणवत्त्वात्, अनुकृत्यधिकरणसिद्धकारणत्वाद्वा। तद्विरुद्धोऽर्थो लौकिकः, स हि विकार इत्युच्यते तत्प्रतिकृतिभूतयत्किञ्चित्तद्गुणवत्त्वात्। कार्यत्वाद्वा। तत्र लौकिके विकारभूतेऽर्थे न वर्तते, तत् ब्रह्मणा सह भोगकरणमत आधिकारिकमण्डलस्थं सर्वं तदन्तःपातिज्ञानं च विकारावर्ति तादृशं तत्समानाकारं च भवति अत एवेतः पूर्वं 'आत्मत आशा आत्मत आविर्भावतिरोभावा' वित्यादि श्रावितमन्यथा तन्न वदेत्। तदेतदत्र सर्वं चकारेण सूच्यते। तथा च, 'स एकधा भवती'ति श्रुतिबलेनैकस्य भक्तस्य यान्यनेकानि रूपाण्यङ्गीकृतानि, तानि योगिकायव्यूहवन्न नानादेशवर्तीनि, किन्तु यथैकस्मिन्नेव भगवत्स्वरूपे विद्यमानानि प्रद्युम्नादिव्यूहरूपाणि तत्कार्ये

रश्मिः।

विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ १९ ॥ लौकिकेति 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यमि'ति सूत्राल्लौकिकवत्प्रतीयमानधर्मविरोधं परिहरतीत्यर्थः। तत्तल्लीलेति। पूर्वसूत्र उपपादितम्। पूर्वतन्त्रे यत्र सकलाङ्गोपदेशः सा प्रकृतिरिति प्रकृतिलक्षणादाहुः। रसात्मकेति। उत्तरतन्त्रविचारेण प्रकृतिलक्षणमाहुः। अनुकृतीति। सर्वानुकरणार्थं कारणं तेजसः। 'न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः' 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्। यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामक'मिति च सार्धवाक्ये। तत्त्वाद्वेत्यर्थः। तथा च प्रकृतिः स्वरूपम्। 'प्रकृतिमगन् किल यस्य गोपवध्व' इत्यत्र तथाव्याख्यानात्। तद्विरुद्ध इति भाष्यविवरणम्। तद्विरुद्ध इत्यादि। लौकिक इति लौकिकवत्। विकारत्वस्य त्रिषु सत्त्वात्सामान्ये नपुंसकम्। विकारजातमाहुः। तत्प्रतिकृतीति तस्याः प्रकृतेः प्रतिकृतिभूतम्। तद्गुणवत्त्वात् प्रकृतिगुणवत्त्वात्। कार्यत्वाद्वेति प्रकृतेरेव। तत्र न वर्तत इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म। तत्र लौकिकेति। किं न वर्तत इत्याकाङ्क्षायां तज्ज्ञानमित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म। तद्ब्रह्मणेति। तज्ज्ञानमित्यतस्तत्तदानुवृत्तिरत्र ज्ञेया। तदन्तःपातीति तस्याधिकारिकमण्डलस्य सर्वस्यान्तःपाति तदन्तःपाति। तादृशमित्यस्यार्थः। तत्समानाकारमिति लौकिकविकारसमानाकारं लोकवदित्यर्थः। अत एवेति लौकिकविकारसमानाकारत्वादेव। इतः पूर्वमिति। 'सर्वं ह पश्यः पश्यती'त्यादि श्रुतेः पूर्वम्। श्रावितमिति। लौकिकविकारसमानाकारमाशादिकं श्रावितम्। अन्यथेति। आधिकारिकमण्डलस्यज्ञानाशादेर्लौकिकविकारसमानाकारत्वाभावे लौकिकत्वे च नित्यलीलायां तज्ज्ञानाशादिकम्। तदेतदिति। तज्ज्ञानं तादृशमित्यादि भाष्योक्तम्। यत्स्वरूपमित्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म। तथा चेत्यादि तादात्म्या-

यत्स्वरूपं प्रति तथा वदति, तस्य स्वगेहे तदा भगवत्स्थितिज्ञानं न भवतीत्यर्थः। उपलक्षणं चैतत्, अतो यद्देशकालविशिष्टा यादृशी या लीला, तस्यास्तादृश्या एव तल्लीलामध्यपातिनो भक्तस्य ज्ञानं, नान्यविषयकमिति ज्ञेयम्। अत एव द्वितीयस्यापि, 'मह्यं पूर्वमुक्तमासीत्तेनागत' इत्येव ज्ञानं भवति। तदेव हि रसोदयः, अतो रसस्वरूपमध्यपातित्वाल्लीलाया रसस्य च भगवदात्मकत्वाद्भगवद्रूपत्वेन सर्वमुपपद्यते लीलायाम्। अत्र प्रमाणमाह तथाहि स्थितिमाहेति। 'सर्वमाप्नोति सर्वश' इति श्रुतिरेकस्यैव भक्तस्य सर्वशः सर्वैः प्रकारैः सर्वलीलारसमाप्नोतीति वदन्त्युक्तरीत्यैव लीलायां स्थितिमाहेत्यर्थः। अतो वस्त्वेवेदमलौकिकमीदृशमिति मन्तव्यं वैदिकैरिति भावः। अलौकिकेऽर्थे लौकिकरीत्यनुसरणं न युक्तम्, किन्त्वलौकिकरीत्यनुसरणमेव युक्तमिति हिशब्देन द्योत्यते। एतेन 'रसो वै स' इति श्रुतेर्लीलाविशिष्ट एव प्रभुस्तथेति तादृश एव परमफलमिति ज्ञापितं भवति ॥ १९ ॥

भाष्यप्रकाशः।

प्रकटीभवन्त्यपि न स्वरूपाद्भिन्नतया प्रतीयन्ते तथा भक्तशरीराण्यप्येकस्मिन्नेव वर्तमानानि तत्तत्कार्ये बहिर्भवन्ति। एवं सति यत्स्वरूपं प्रति, 'श्वस्त्वद्गृहमायास' इति वदति, तस्य स्वगेहे प्रथमदिने भगवत्स्थितिज्ञानं न भवति, तस्य विरहानुभवयितृ रूपं बहिर्भवति, पूर्वोक्तं चान्तः। ततो द्वितीयदिने पूर्वोक्तं बहिर्भवति विरहानुभवयितृ चान्तस्तयोरन्तर्भावबहिर्भावौ तेन न ज्ञायेते, एकमेव स्वमनुभवतीत्येवं लीलारसालत्वार्थं दिङ्मात्रेण प्रदर्श्यते। वस्तुतस्तु यथा नित्यव्यापकशब्दवादिजैमिनीयमते व्यञ्जकस्य वायोर्ध्वनेर्वा अभावेन न वर्णात्मकशब्दस्य सर्वत्र सदा ज्ञानम्, यथा च नित्यव्यापकात्मवादिकाणादादिमते स्वदेहादन्यत्र तद्वृत्तिलाभस्थानभूतदेहाभावेन न स्वात्मज्ञानम्, तथात्र लीलादिव्यञ्जकभगवदिच्छाभावेन न भगवत्स्थित्यादिज्ञानं भवतीत्यर्थः। एवं सूत्रैकदेशं व्याख्याय तेनानुक्तस्यान्यस्यापि तथा सिद्धिमाहुः उपलक्षणमित्यादि। तथा च 'अचिन्त्याः खलु ये भावास्तांस्तर्केण प्रसाधयेत्। प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षण'मिति मत्स्यपुराणवाक्यात्। अत एव श्रुतिमूलकतर्कादपि सर्वं सुस्थमित्यर्थः। उपपादनप्रकारस्य प्रामाणिकत्वाय सूत्रशेषमवतारयन्ति अत्रेत्यादि। सिद्धमाहुः अत इत्यादि। तथा च 'नैषा तर्केणे'ति श्रुतेः, 'अलौकिकास्तु ये भावा न तांस्तर्केण योजये'दिति स्मृतेश्च श्रुत्यनुसारेणैव निर्णयमिति सिद्धेस्तथेत्यर्थः ॥ १९ ॥

रश्मिः।

क्रमे स्वस्वरूपपदमाहुः। यत्स्वरूपं प्रतीति। अन्यत्रेति अन्यदेहादौ। तद्वृत्तीति जीववृत्तिलाभस्थानेत्यादिः। नेति स्वगृहादौ न। तेनेति। सौत्रचकारेण। तथा सिद्धिमिति। चकारेण यथासिद्धिस्तथा तामाहुः। अत एवेति। तर्केणेत्यस्य मीमांसायुततर्केणेत्यर्थादेव। अत्रेत्यादीति। सर्वैः प्रकारैरिति। अलौकिकेऽर्थे लौकिकी व्युत्पत्तिर्न कृता सर्वान्ददातीति किन्तु सर्वे प्रकाराः सर्वश इति व्युत्पत्तिः कृता। तथा चोक्तम्। 'इत्थं लौकिकशब्दानां प्रक्रिया इह दर्शिते'ति सिद्धान्तकौमुदीसमाप्तौ। उक्तरीत्येति अस्मिन् सूत्रे उक्तरीत्या। तथेत्यर्थ इति। वस्त्वेवेदमलौकिकमीदृशमिति मन्तव्यं वैदिकैरित्यर्थः। ननु तथापि युक्तिस्तु काचिद्वाच्येति चेदग्रे वक्ष्यते। भाष्ये। प्रभुस्तथेति प्रभुः प्रकृतः ॥ १९ ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

न च लौकिकयुक्तिविरोधोऽत्र बाधकत्वेन मन्तव्यः, किन्तु साधकत्वेन यतः प्रत्यक्षानुमाने श्रुतिस्मृती अपि लौकिकयुक्त्यप्रसारेणालौकिके भगवत्सम्बन्धिन्यर्थेऽन्यथाभावनं निषेधति, 'नैषा तर्केण मतिरापनेया'। 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च'। 'अलौकिकास्तु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्'। श्रीभागवते च 'न हि विरोध उभयं भगवत्यपरिगणितगुणगण ईश्वरेऽनवगाह्यमाहात्म्येऽर्वाचीनविकल्पवितर्कविचारप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलिलान्तःकरणाशयदुरवग्रहवादिनां विवादानवसर' इत्यादिवाक्यैरचिन्त्यानन्तशक्तिमत्त्वेन भगवत्स्वरूपस्यैव परमफलत्वं प्रदर्श्यते। किञ्च। 'ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः। अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति भूरी'ति ऋग्वेदे पठ्यते। किञ्चित्पाठभेदेन यजुःशाखायामपि। ता तानि वास्तूनि वां गोपीमाधवयोः सम्बन्धीनि गमध्यै प्रसाद-

---

भाष्यप्रकाशः।

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥ भगवत्सम्बन्धिपदार्थानां युक्त्यगम्यत्वरूपं पूर्वोक्तमर्थमेव दृढीकर्तुं सूत्रान्तरं पठतीत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति न चेत्यादि। भाष्यमत्र निगदव्याख्यातम्। अत्र 'नैषा तर्केण'ति काठकश्रुतेर्जीवप्रश्नोत्तरवर्तित्वेन तया भगवत्सम्बन्धिनामर्थानां तर्कागोचरत्वसाधनं न युक्तमित्याशङ्क्य, ब्रह्मप्रकरणस्थायाः 'परास्य शक्ति'रिति द्वितीयस्याः श्वेताश्वतरश्रुतेरुपन्यासः। 'अलौकिकास्त्वि'त्यस्याः स्मृतेः प्रसिद्धत्वेन विषयान्तरे चारितार्थ्यमाशङ्क्य, श्रीभागवतषष्ठस्कन्धीयस्य 'न हि विरोध'इति वाक्यस्योपन्यासः। एवमेतैः प्रमाणैर्लीलाया अलौकिकत्वं निगमयित्वा तन्मुखेनापि भगवतः फलत्वनिगमनाय किञ्चेत्यादिना शाखाद्वयस्थश्रुत्युपन्यासः। ऋक्शाखास्थश्रुतेर्यास्केन सूर्यकिरणपरतया निर्वचनात् तदर्थभ्रमनिरासाय यजुःशाखापाठस्मारणम्। तेन यास्कोक्तस्य शृङ्गादिपदनिरुक्तमात्रार्थत्वम्, न तु

रश्मिः।

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥ निगदेति। श्रुतिस्मृती इति। 'तं त्वौपनिषद'मिति श्रुत्याधोक्षजे प्रत्यक्षादेरसङ्गमादेवं व्याख्यातम्। ननु तर्हि स्मृतेरप्यौपनिषदत्वाभावात्स्मृतिर्न व्याख्यानमिति चेन्न। गीतास्मृतिषु इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्स्विति उपनिषत्पदप्रयोगादुपनिषत्त्वात्। ब्रह्मण आर्षमिति प्रत्यक्षमूलत्वाज्जन्यजनकभावसम्बन्धो लक्षणा प्रत्यक्षपदस्य श्रुतौ। अनुमीयते उत्सन्नप्रच्छन्नवेदशाखा येन तदनुमानं स्मृतिरिति वेदान्ते योगमात्रादरणात्। एवं निगदेन भाष्यव्यक्तवचनेन व्याख्यातं व्याख्यातप्रायम्। बहुवाक्योपन्यासे गौरवं मन्यमानास्तत्स्वारस्यमाहुः। अत्र नैषेति। विषयान्तरेति विषयोऽधोक्षजः॥ ततोन्यद् विषयो नटादौ प्रसिद्धं तद्विषयान्तरं तस्मिन्। शाखाद्वयेति। ऋग्वेद आश्वलायनशाखा। एवं यजुःशाखापि। यास्केनेति निरुक्तकर्त्रा। सूर्येति। गावः किरणा उच्यन्त इत्येवं व्याख्याताः। तदर्थेति सूर्यकिरणार्थभ्रमनिरासाय। यजुःशाखेति किञ्चित्पाठभेदेनेत्यादि भाष्येण तथा। पाठभेदस्तु भूरीत्यृग्वेदे। भूरेरिति यजुःशाखायाम्। यास्कोक्तस्येति निर्वचनस्य। शृङ्गादीति। शृङ्गादि।

त्वेन प्राप्तुमुश्मसि कामयामहे। तानि कानीत्याकाङ्क्षायां गूढाभिसन्धिमुद्घाटयति, यत्र श्रीगोकुले गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा रुरुप्रभृतयो वसन्तीति शेषः। ग्राम्यारण्यपशूपलक्षणार्थमुभयोरेव ग्रहणम्। अत्राह भूमावेव तदुरुगायस्य बहुगीयमानस्य वृष्णः भक्तेषु कामान् वर्षतीति वृषा तस्य पदं स्थानं वैकुण्ठम्, ततोऽपि परममधिकम्, अत्र विचित्रलीलाकरणात्। भूरि यमुनापुलिननिकुञ्जगोवर्धनादिरूपत्वेन बहुरूपम्। तथा च तत्रत्यानि तानि कामयामह इति वाक्यार्थः सम्पद्यते। एतेन लीलासम्बन्धिवस्तूनां यत्र फलत्वेन प्रार्थनम्, तत्र तल्लीलाकर्तुः परमफलत्वे किं वाच्यमित्याशयो ज्ञाप्यते। 'अथ ह वा व तव महिमाऽमृतसमुद्रविप्रुषा सकृल्लीढया स्वमनसि निष्यन्दमानानवरतसुखेन विस्मारितदृष्टश्रुतसुखलेशाभासाः परमभागवता' इति श्रीभागवते। एतेनापि कैमुतिकन्यायेन प्रभोरेव स्वतः पुरुषार्थत्वं ज्ञाप्यते। फलप्रकरणत्वात्तदेवाचार्यतात्पर्यविषय इति ज्ञायते ॥ २० ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

इतोपि हेतोः पुरुषोत्तमस्वरूपमेव परमं फलमिति ज्ञायते। यतः, 'सोऽ-

---

भाष्यप्रकाशः।

तत्तात्पर्यकत्वम्। ऋचो विष्णुसूक्तस्थत्वात्, तैत्तिरीयपाठे च विष्णुपदादग्रेपि 'विष्णोः कर्माणि पश्यते'त्यादिमन्त्रदर्शनाच्च। एतदुपष्टम्भायैव, 'अथ ह वा वे'ति श्रीभागवतवचनोपन्यास इति। शेषं स्फुटम् ॥ २० ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥ सूत्रमवतारयन्ति इतोपीत्यादि। इतोपीति।

रश्मिः।

निरुक्तमात्रोर्थो यस्य तत्त्वम्। तत्तात्पर्येति। निरुक्ततात्पर्यकत्वम्। सूर्येभिधावृत्तिसत्त्वेन तात्पर्यवृत्त्यभावात्। विष्णुपदादिति। वृष्ण इति पदस्थले तथा। एतदिति। उक्तकैमुतिकन्यायोपष्टम्भाय स्फुटमिति। गूढाभिसन्धिमिति गोकुलेन गूढस्य संवृतस्य वैकुण्ठस्याभिसन्धिं अभितः सन्धिं भग्नसङ्घट्टनमुद्घाटयतीत्यर्थः। अयमर्थः। मर्यादामार्गीयस्य हृदि व्यापिवैकुण्ठे प्रकटस्य बहिराविर्भावे तत्र प्रवेशः सद्योमुक्तिः। तदुक्तम्। 'भूमावुत्तारितं सर्वं वैकुण्ठं स्वर्गवासिनम्। वैकुण्ठं स्वर्गवासिनमिति' वीप्सा, मार्गद्वयग्रहणार्थम्। कर्ममार्गेण हिरण्यगर्भातिरिक्तस्य मुक्त्यभावात्। एवं च भूमावित्यनेन श्रीगोकुलमपि प्राप्नोति। पुष्टौ तु मर्यादातो विपरीता गतिः यतः प्रमेयबलेनैव पुष्टिस्थानां सर्वं तत्र 'अह्न्यापृतं निशि शयानमतिश्रमेणे'त्युक्त्वा 'लोके विकुण्ठमुपनेष्यति गोकुलं स्व'मिति विकुण्ठे श्रीगोकुलनयनम्। एवं च पुष्टिमार्गानुसारेण वैकुण्ठे गोकुलमिति गूढस्य पुष्टिमार्गीयप्राप्यगोकुलस्य अभितः सन्धिं भग्नस्य अत्यन्तानुग्रहं विना आमर्दितस्य सन्धिं सङ्घट्टनमनधिकारेपि कश्चिदुद्दिश्योद्घाटयन्तीति। उभयोरिति गोभूरिशृङ्गयोः। भूमाविति। मर्यादामार्गे श्रीगोकुलमपि। 'भूमावुत्तारितं सर्वं वैकुण्ठं स्वर्गवासिनं वैकुण्ठं स्वर्गवासिनम्' इति श्रुतेः। पुष्टिप्रकरणादाहुः। ततोपि परममिति। कैमुतिकन्यायेनेति पाठः। तदेवेति। प्रभुरेव परं लीलाकर्तृ। एवं शेषं स्फुटमित्यर्थः ॥ २० ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥ भाष्ये। पुरुषोत्तमस्वरूपमिति रसात्मकमिति

श्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति श्रुतौ भक्तसाम्यमुच्यते । तच्च पुरुषोत्तम एव सम्भवति । यतः सख्यं दत्त्वा तत्कृतात्मनिवेदनमङ्गीकुर्वन्नतिकरुणः स्वस्वरूपानन्दमनुभावयँस्तं प्रधानीकरोति। अन्यथा भक्तोऽनुभवितुं न शक्नुयाद् युक्तं चैतत्। प्राप्तं फलं स्वाधीनं भवत्येव, अन्यथा फलत्वमेव न स्यात्। तथा चास्माल्लिङ्गादपि प्रभोरेव परमफलत्वं सिध्यति । 'न तत्समश्चाभ्याधिकश्च दृश्यत' इति श्रुतिविरोधपरिहाराय मात्रपदम्। न चात्र कामभोगस्य फलत्वं शङ्कनीयम् । 'आप्नोति परं'मित्येतद्व्याकृतिरूपत्वात् स्वरूपानुभवरूपत्वाद् भोगस्य। अनुभूयमानस्यैव हि सुखस्य लोके पुरुषार्थत्वोक्तेः ॥ २१ ॥

भाष्यप्रकाशः।

'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे'। भोगमात्रे भोगे एव यत् साम्यम्, भक्तेन सह तौल्यम्, असौ श्रुतौ सहपदेन श्राव्यते, तस्माल्लिङ्गादपि। तद् व्याकुर्वन्ति यत इत्यादि। पुरुषोत्तम एवेत्येवकारेणाक्षरं व्यावर्त्यते। तत्र हेतुः यतः सख्यमित्यादि। नन्वत्र कामानामेव प्राप्तेरुक्तत्वात्तद्भोगस्यैव फलत्वमस्त्विति चेत् तत्राहुः न चेत्यादि । 'आप्नोति परं'मित्येतद्व्याकृतिरूपत्वादिति। 'आप्नोति परं'मिति यद्वाक्यं तद्व्याख्यानरूपत्वात्। ननु यदि भगवत एव फलत्वम्, तदा कामानामशनं किमिति विवरणत्वेनोच्यत इत्यत आहुः स्वरूपेत्यादि। तत्र युक्तिमाहुः अनुभूयमानस्येत्यादि। तथा च फलत्वव्युत्पादनार्थं तत्, न तु फलत्वार्थमित्यर्थः। एवमनया पञ्चसूत्र्या भोगप्रकारविचारोपि भगवतः परमफलत्वबोधनायैवेति ज्ञापितम्। इदमेवाचार्यैः पुष्टि-

रश्मिः।

ज्ञेयम्। प्रकृते। अस्यामिति 'सोऽश्नुत' इत्यस्याम्। तौल्यमिति। ब्रह्मणो गौणत्वेऽपि किमद्यौण्यं किन्तु साम्यमिति भावः। तद्व्याकुर्वन्तीति तत् तस्मात् तमुक्तमर्थं हृदिकृत्य सूत्रं व्याकुर्वन्तीत्यर्थः। व्यावर्त्यत इति मन्नाहमस्मीत्यक्षरसाम्यस्य जीवन्मुक्ते सिद्धत्वेन फले तदनुपयोगाद्व्यावर्त्यत इत्यर्थः। तत्र हेतुरिति साम्ये हेतुः। अक्षरव्यावर्तनापेक्षया समग्रस्य प्रधानत्वात्। *यतः सख्यमित्यादीति। सख्यं दत्त्वेति सम्यगाविर्भावाधिकरणेन सम्यगाविर्भावात्समानशील-*व्यसनवत्त्वरूपं सख्यं सिद्ध्यति। रासेष्टथाविर्भावात्। अत्र पड्धर्मैः क्रियमाणलीलासु पड्धर्मा भक्ता अधिकारिण इति सख्यं नानुपपन्नम्। सख्यात्मनिवेदने पुष्टिश्रुतीनां नाभिप्रेते इति भ्रमरगीते 'मृगयुरिव कपीन्द्र'मित्यस्य सुबोधिन्यामस्तीति न तदर्थं भक्तसाधनमत उक्तं दत्त्वेति। माध्वेणेत्यधिकरणेन देहा उक्ताः तेषां निवेदनं श्रुतिरूपाणामङ्गीकुर्वन्, आत्मानो देहाः तेषां निवेदनम्। आत्मीयानां तत्राभावात्। सालोक्यमुक्तिश्रेत्सा तु उक्तभक्तिद्वये श्रुतेस्तात्पर्याभावेपि ददात्यङ्गीकरोत्यतोतिकरुणः। स्वस्वरूपेति। प्रदीपाधिकरणे सामर्थ्यमुक्तमतः स्वरूपानन्दमनुभावयन्नित्यादिः। स्वस्य स्वरूपं भक्तदेहित्वेनाङ्गीकृत्य तदानन्दमित्यादिः। अत्र 'तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वा'मिति श्रुतिरनुसन्धेया। भवत्येवेति। साधनानां जीवाधीनत्वादिति भावः। 'भक्त्या त्वायो द्वितीयस्तु तदभावाद्धरौ सदे'ति भक्तिभावास्तदभावाः साधनानि। भगवतः सर्ववशित्वादत्यन्तायोगं मत्वाऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदकैवकार उक्तः। क्रियासङ्गतैवकारोत्यन्तायोगव्यवच्छेदकः। नीलं सरोजं भवत्येवेत्यत्रेव। तद्भोगस्येति कामभोगस्य। फलस्येति रसात्मकस्य। तदिति ब्रह्मणा सह

१. गौल्यम्।

एवं भगवतः स्वतः पुरुषार्थरूपत्वमुक्त्वा कर्मफलभोगानन्तरमावृत्तिवदत्राप्यावृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिरासायोत्तरं पठति ।

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

प्रवाहमर्यादायां पुष्टिफलविचारे 'भगवानेव हि फलं स यथाविर्भवेद्भुवि । गुणस्वरूपभेदेन तथा तेषां फलं भवे'दित्यनेनोक्तं ज्ञेयम् ॥ २१ ॥

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥ सूत्रमवतारयन्ति एवमित्यादि ।

रश्मिः ।

भोगकरणम् । तदित्यव्ययं वा तत्कामभोगः । न चानुभूयमानसुखस्य पुरुषार्थत्वे सुषुप्तिस्वरूपसुखसाक्षात्कारादिना ईश्वरादेः पुरुषार्थत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । तत्तदुपासकान्प्रति तत्तद्भक्तान्प्रति तत्तदीश्वरादेः पुरुषार्थत्वादिति । 'स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तमे'ति वाक्याद्भूमः सर्वात्मभावरूपस्य पुरुषार्थत्वं भक्तिमार्तण्डे उपसमास्युक्तमेवेति शुभम् । गुणस्वरूपेति । गुणाः ऐश्वर्यादयः स्वरूपं साक्षान्मन्मथरूपं पञ्चाध्याय्याम् । एवंप्रकारेण स्वरूपान्तरेणापि तेषां वैदिकानां अत्र कायिकानां पौष्टिकानां फलं भवेदित्यर्थः ॥ २१ ॥

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥ एवमित्यादीति । स्वत इति साध्यत्वभिन्नसिद्धत्वतः । स्वशब्द आत्मीयवाची । आत्मवाचकत्वेऽपि न क्षतिः । तादात्म्याभेदात् । उक्त्वेति । ननु विकारावर्तिसूत्रभाष्ये 'अतो वस्त्वेवेदमलौकिकमीदृशमिति मन्तव्य'मित्युक्तम् । इयदवधि तदेवोक्तम् । परन्तु युक्तिस्तु काचन वक्तव्येति चेदुच्यते । उक्तरूपे तादात्म्यरूपमद्वैतम् । भेदाभावरूपस्याद्वैतस्य स्वरूपेऽभावाद् 'अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थित'मित्यस्य स्वरूपनिरूपणे उक्तत्वाद् गीतायां तदत्रावतार्यते फलस्य स्वरूपत्वात् । ननु लीला हि द्वेधा । सप्रतियोगिनी निःप्रतियोगिनी च तत्र निःप्रतियोगिनी 'तदेजति तन्नैजती'त्यनया श्रुत्योक्ता विरुद्धधर्माश्रये स्पष्टा भगवति, सप्रतियोगिनी तु अद्वैते कथं सम्भवेद् यतस्तत्र नन्दयशोदागोपीगोपाः प्रतियोगिनस्ते कथं ज्ञानस्वरूप एकीभवेयुरिति चेदुच्यते । 'आत्ममायामृते राजन् परस्यानुभवात्मनः । न घटेतार्थसम्बन्धः स्वप्नद्रष्टुरिवाञ्जसे'ति सिद्धान्तवाक्ये द्वितीयस्कन्धे मायासम्बन्धः प्रतियोग्यात्मदेहार्थमुक्तस्तन्न्यायेन श्रुतौ भक्तेच्छया नित्यलीलायां देहसम्बन्धः, 'स ईक्षाञ्चक्र' इति श्रुतौ मायास्थले ईक्षाश्रावणात् । न चेयं भगवदीयेच्छा न भक्तेच्छेति वाच्यम् । भक्तभगवतोरैक्याद् ब्रह्महृदनीतत्वेन ब्रह्मत्वात् सर्वस्य लीलास्थपदार्थस्य । एवं चावस्थात्रयपक्षे सुषुप्तिस्त्वकामरूपो भगवानतस्तद्भक्तेच्छा न सम्भवति किन्तु 'मेनेऽसन्तमिवात्मानं सुप्तशक्तिरसुप्तदृगि'त्युक्तदृगपि निर्विषया । नैयायिकास्तु ज्ञानं सविषयकमेवेति सुषुप्तौ स्वरूपस्य विषयत्ववत्तुरीये त्रिषु सन्तते सायुज्ये प्राप्तजीवमनोरथकेनाविर्भूतानां नन्दादिप्रतियोगिनामात्मत्वेन तादृग्दृग्विषयत्वेन दृशो न निर्विषयत्वम् । तथा च यथा घटानां न परस्परं भेदः तादात्म्यात्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया अभावात्तथा भगवन्नन्दयशोदादीनामपि न परस्परं भेदः तादात्म्यात्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया अभावात् । शास्त्रदृष्ट्यात्मत्वेन तादात्म्याद्वैतसम्भवात् । सा चाद्वैते 'एकमेवाद्वितीय'मिति श्रुतिविषयत्वेन तर्कसम्भवाद्युक्तिः । तथा चोक्तरीतिर्न स्यात्तदा वस्त्वेवेदमलौकिकमीदृशं न स्यादिति युक्तिः सिद्धा । मेन इति वाक्यीयदृग्विषयनन्दादीनां तादात्म्यान्न स्वयंप्रकाशत्वहानिरिति । प्रकृतमनुसरामः । अत्राप्यावृत्तिरिति स्वर्गसुखवन्निरूपितफलेऽपि ।

अनावृत्तिर्भक्तानां ज्ञानिनां चोच्यते। तत्र मानं शब्दः। स च 'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति', 'न तेषां पुनरावृत्तिः', 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते', 'ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते', 'न च पुनरावर्तत' इत्यादिरूपस्तु ज्ञानिनां तामाह। न हि भक्तानां नाड्यादिप्रयुक्तममृतत्वम्। 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः। न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह', इत्यादिवाक्येभ्यः। किन्तु 'यमेवे'ति श्रुतेर्वरणमात्रलभ्यः पुरुषोत्तमः। एवं सति 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति श्रुतेर्विरोधपरिहारपूर्वकोक्तव्याख्यानरीत्या भक्तस्य परं

भाष्यप्रकाशः।

व्याकुर्वन्ति अनावृत्तिरित्यादि। ननूक्तः शब्दो ज्ञानिनामेव तामाहेत्यत्र गमकमाहुः न हीत्यादि। काठके ज्ञानं प्रस्तुत्य, 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः' इति वैराग्यं चोक्त्वा, ततः 'शतं चैका च हृदयस्य नाड्य' इत्यनेनोत्क्रमस्योक्तत्वात्, बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणेपि तथात्वादन्यत्रापि तथैवेति नाड्योर्ध्वगतिहेतुभूतयोर्ज्ञानवैराग्ययोर्भक्तस्य श्रेयस्करत्वाभावेऽत्रोक्तं तत्कार्यभूतनाडीगतिप्रयुक्तममृतं न शक्यं वक्तुम्, अतो ज्ञानिनामेव तेन शब्देन तदुच्यत इत्यर्थः। तर्हि भक्तस्यानावृत्तिः कुतोऽवगन्तव्येत्यत आहुः किन्त्वित्यादि। किन्तु 'यमेवे'ति श्रुतेर्वरणलभ्यः पुरुषोत्तमो भक्तानाममृतत्वम्। स च 'अक्षरात् परतः पर' इति श्रुतेः 'यस्मात् क्षरमतीतोऽह'मिति गीतावाक्याच्चाक्षरात् परः। एवं वरणलभ्यस्यात्मनोऽक्षरात् परत्वे सति 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति श्रुतेर्विरोधपरिहारपूर्वकं यद्व्याख्यानं वरणसाहित्ये सर्वकामाशनरूपो ब्रह्मस्वरूपानन्दानुभवः वरणसाहित्याभावे तु लोकत्वेनाक्षरप्राप्तौ तदानन्दानुभवोऽक्षरसायुज्यं वा यथाऽधिकारमिति पूर्वमुक्तम्, तद्रीत्या अक्षराधिष्ठातारं पुरुषोत्तमं परं ब्रह्म वरणेन प्राप्तस्य भक्तस्य निर्दोषत्वादावृत्तिहेतूनामविद्याकामकर्मणामभावात् प्रपञ्चेऽनावृत्तिः सम्भवति। तथा चात्र परशब्दे प्राप्यस्याक्षरात् परत्वप्रकाशनसामर्थ्याल्लिङ्गादनावृत्तिर्भक्तानामव-

रश्मिः।

अनावृत्तिरित्यादीति। तयोर्ध्वमिति तया नाड्या। एतेन प्रतिपद्यमाना इति एतेनार्चिरादिमार्गेण। ननूक्त इति ननुराशङ्कायाम्। उक्तः शब्दो ज्ञानिनामेव तामाहेत्यत्र असां ननु आशङ्कायाम्। गमकमाहुरिति योजना। यद्वा। ननूक्तः शब्दो ज्ञानिनामेव तामाहेत्यत्र किं गमकमतो गमकमाहुरिति शेषपूरणम्। शेषस्तु किं गमकमत इति। तत्कार्येति ज्ञानवैराग्यकार्यभूतनाडीगतिप्रयुक्तममृतत्वम्। नन्वमृतमित्येवास्त्वस्य किं प्रयोजनमिति चेन्न। तादात्म्याद्भगवन्निष्ठामृतत्ववद्भक्तानाममृतत्वमविरुद्धम्। तदुच्यत इति अमृतत्वमुच्यते। तामाहेत्युक्तां तां तु अग्रे विचारयिष्यन्ति। यद्वा तदित्यव्ययम्। सोच्यत इत्यर्थः। पुरुषोत्तम इति कस्याश्चिल्लीलायां भक्तगौण एव सः। आश्चर्यमुक्तम्। स चेति परतः परस्मादक्षरात्परतः। अक्षरात्पर इति। परतोऽक्षरात्परः। एवं सतीति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म। एवं वरणेति तूष्णीकम्। भाष्येऽनावृत्तौ हेतुमात्र उक्तः। प्रमाणपुरःसरं तमाहुः तथा चात्रेति। अत्र 'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'ति श्रुतौ शब्दादिति हेतोः स्वाक्षिप्तनिर्दोषत्वहेतुता निर्दोषत्वस्यानावृत्तौ हेतुत्वमुक्तम्। शब्दादिति हेतोरविशेषात्र साक्षादनावृत्तौ हेतुत्वं किन्तु परम्परयेत्याशयेन तदपि हेतुत्वं शब्दसामर्थ्याभावे न भवतीति पूर्वसूत्रवासनया लिङ्गहेतौ निवेशितः। शब्दादिति सौत्रं हेतुं स्पष्टं हृदिकृत्याहुः परशब्द

ब्रह्म प्राप्तस्य निर्दोषत्वादावृत्तिहेत्वभावात् प्रपञ्चेऽनावृत्तिः सम्भवति । तादृशं प्रतीश्वरेच्छापि न तथा भवितुमर्हति । 'ये दारागारपुत्राप्तप्राणान् वित्तमिमं परम् । हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे' इति भगवद्वाक्यात् परप्राप्तिरूपत्वाच्च भोगस्य न नाशसम्भावना । किञ्च यत्रैकस्यैव भक्तस्य देशकालभेदेनानेकविधलीलासम्बन्धित्वेपि तत्तल्लीलासम्बन्धित्वमनश्वरमुच्यते, तत्र सर्वथा तदभावः कथं वक्तुं शक्यो ब्रह्मणापि । अपरञ्च । कालसाध्यो हि नश्वरः स्यात् । न हि पुरुषोत्तमे कालः प्रभवितुं शक्नोति । 'न यत्र कालोऽनिमिषां परः प्रभु'रित्यादिवाक्येभ्यः । तथा च ज्ञानमार्गीयभक्तिमार्गीययोरनावृत्तौ तुल्यत्वेपि फलप्राप्तौ वैलक्षण्यात् पूर्ववाक्येन भक्तानामाहानावृत्तिम्, उत्तरवाक्येन ज्ञानिनामिति ज्ञायते । न च फलप्रकरणान्तेऽनावृत्त्युक्तेः संसाराभाव एव जीवस्य परमं फलमित्याचार्याभिप्रायो ज्ञायत इति वाच्यम् । ब्रह्मविदः परप्राप्तिं फलत्वेनोक्त्वा तत्स्वरूपस्य सर्वकामभोगत्वेन श्रुत्या निरूपणात् । स च स्वस्वाधिकारानुसारेण निवेदितार्थाङ्गीकाररूप एवेति ज्ञेयम् । तेन स एव परमं फलम् । अनावृत्तिस्त्वार्थिकी, परन्त्वावृत्तौ सम्भवत्यां परमफलत्वं नोपपद्यत इति ज्ञानदुर्बलशङ्कानिरासायेयमुक्ता ।

भाष्यप्रकाशः ।

गन्तव्येत्यर्थः । ननूभयव्यामोहसूत्रे भक्तव्यामोहस्यापि क्वचिदुक्तत्वात्तादृशेच्छया कदाचिदावृत्तिः स्यादिति शङ्कायामाहुः तादृशं प्रतीत्यादि । तथा च ये सर्वात्मभावप्रपत्तिरहिता उक्तभोगात्मकस्वरूपानुभवरहिताश्च तान् प्रत्येव तथेच्छेति, नात्र तत्सम्भावनापीत्यर्थः । समूलकापमावृत्तिशङ्कानिवृत्त्यर्थं कैमुतिकेनापि तदभावं साधयन्ति किञ्चेत्यादि । ननु लीलायां देशकालसम्बन्धस्य पूर्वमुक्तत्वाल्लीलानित्यत्वोपपादनमात्रेण कथं शङ्कायाः समूलकापं निवृत्तिरित्यतस्तत्र कालस्यासामर्थ्ये प्रमाणमाहुः अपरं चेत्यादि । एवं लीलायाः स्वरूपानुभवस्य च नित्यत्वमुपपाद्य सिद्धमाहुः तथा चेत्यादि । ज्ञानमार्गीयफलस्योत्कर्षमाशङ्क्य समादधते न चेत्यादि, इयमुक्तेत्यन्तम् । स चेति भोगश्च । स एवेति उक्तरीत्यानुभूयमानः पुरुषोत्तम एव । आर्थिकीति । परप्रकाशनसामर्थ्याल्लिङ्गात्परप्राप्तिरूपवाक्यार्थबलेन प्राप्ता । तथा च श्रुत्या समर्पितायाः परप्राप्तेरेव मुख्यत्वात्तत्रैवाचार्याभिप्रायः न तु लिङ्गिक्यामनावृत्तावित्यर्थः । यद्यपि द्विरुक्तिः समाप्ति-

रश्मिः ।

इत्यादि । लिङ्गं शब्दस्य सामर्थ्यमिति पूर्वतन्त्रे । तादृशेति भक्तव्यामोहेच्छया । सर्वात्मभावेति । सर्वात्मभावेन शरणरहिताः । तथेच्छा व्यामोहेच्छा । नात्र तदिति नात्र भक्तिमार्गे तस्या आवृत्तेः सम्भावना । तथा च भाष्ये । तांस्त्यक्तुमुत्सहे इत्यस्य तान् भक्तान् त्यक्तुं आवर्तितुं उत्सहे इत्यर्थः । अपि तु नेति काकुः । समूलकापमिति, मूर्धन्यषकारान्तम्, कष हिंसायाम् । भ्वा. प. से. 'निमूलसमूलयोः कष' इति सूत्रेण णमुल्, समूलकाषं कषति, कर्मणीत्येव, कर्मणीत्युपपद इत्यर्थः, द्वीपिनं समूलकषमावं हिनस्तीत्यर्थः । प्रकृते तु समूलकापमावृत्तिशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । भाष्ये । तदभाव इति अनश्वरं लीलाभावः । प्रकृते । तदभावमिति आवृत्त्यभावम् । तथा चेत्यादि । पूर्ववाक्येनेति अनावृत्तिः शब्दादिति पूर्ववाक्येन । उत्तरेणेति द्वितीयेन तेन । ज्ञायत इति कर्ममार्गेण ब्रह्ममुक्तावप्येकदेशविकृतन्यायेनावृत्तिरेवेति ज्ञायत इत्युक्तम् । उक्तरीत्येति प्रदीपाधिकरणोक्तरीत्या । लिङ्गिक्यामिति लिङ्गिन्याम्, परप्रकाशनसामर्थ्यं

पुष्टिमार्गीयभक्तविशेषप्रवर्तकनिवर्तकवेणुशब्दाद्भगवन्निकटगतावऽनावृत्तिः पूर्वेणोक्ता, मर्यादामार्गीयाणां वेदरूपाच्छब्दात्तदुक्तसाधनादनावृत्तिं द्वितीयेनेत्यपि तात्पर्यविषयः श्लिष्टोऽर्थो ज्ञेयः । तथा सति परमफलमग्रे स्वत एव भावीति भाव इत्यलं विस्तरेण ॥ २२ ॥

इति चतुर्थाध्याये चतुर्थपादे पञ्चमं जगद्व्यापाराधिकरणम् ॥ ५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

बोधनार्थो, तथापि तत्र श्लेषेणार्थान्तरमपि बोध्यत इत्याहुः पुष्टीत्यादि । 'वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्चे'ति सूत्रे तथा साधितत्वात्तथेत्यर्थः । एवमाचार्याशयः पुष्टिमार्गीयफलस्यैव मुख्यत्व इति साधितम् । एवमत्र पादे 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति श्रुत्युक्तं 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'ति श्रुत्युक्तं च फलं सपरिकरं विचारितम् ।

शङ्कराचार्यास्तु, सगुणब्रह्मोपासनात् सहैव मनसेश्वरसायुज्यं प्राप्तानां किं सावग्रहमैश्वर्यं भवति, उत निरवग्रहमिति संशये, 'आप्नोति स्वाराज्य'मिति 'सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ती'ति 'तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती'त्यादिश्रुतिभ्यो निरङ्कुशमेवैश्वर्यं भवतीति प्राप्तम् । तत्र जगदुत्पत्त्यादिव्यापारं वर्जयित्वैवाणिमाद्यैश्वर्यं भवतीति साङ्कुशमेव तत् । जगद्व्यापारस्तु

रश्मिः ।

लिङ्गं यद्यपि शब्दे तथापि कार्यतासम्बन्धेनानावृत्तावपीति लिङ्गिन्यामनावृत्तावित्युक्तम् । **द्विरुक्तिः समाप्त्यर्थेति** । विरहसामयिकी परमतभाषाप्येकदेशिमते पुष्टौ न प्रतिबन्धिकेति भ्रमरगीतवचो माहुः पुष्टीति । भक्तविशेषोत्र 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्' इत्येकदेशिमतश्रद्धालुः श्रुतिरूपान्तर्गतवेणुशब्दोत्र साधारणो ज्ञेयो न त्वसाधारणः । एकदेशिमतश्रुतिरूपत्वात् । **भगवन्निकटगतावि**ति सामीप्यसप्तमी भगवन्निकटगतिसमीपे ब्रह्मलोकेऽवान्तरस्थितिरनावृत्तिः । भाष्य उक्तं तदविरोधायाहुः **यद्यपीति** । **श्लेषेणेति** तात्पर्येण । **पुष्टीत्यादीति** । **अनावृत्तिरिति** आवृत्तिहेत्वभावादनावृत्तिः । यतो भगवानेवैवं सम्पादयति । 'नाहं तु सख्यो भजतोऽपि जन्तून्भजाम्यमीषामनुवृत्तिवृत्तये' इति भगवद्वाक्यात् । अनुवृत्तिः सेवा सा चानेकधा धातूनामनेकार्थत्वे पिवु सेवायामिति धातुपाठे मानमतः प्रेमपूर्वकानुवृत्तिरत्र । **पूर्वेणेति** अनावृत्तिः शब्दादित्यनेन । **द्वितीयेनेति** द्वितीयेनानावृत्तिः शब्दादित्यनेन भगवान्व्यास आहेत्यर्थः । **श्लिष्ट** इति अभिधेयार्थेनालिङ्गितस्तात्पर्यार्थः । **परमफलमिति** । 'ज्ञात्वात्मानमधोक्षज'मिति भ्रमरगीतवाक्यात् । 'आन्तरं तु परं फल'मिति सुबोधिन्याम् । 'तदध्यासोऽपि सिध्यती'ति निरोधलक्षणग्रन्थे । 'सच्चिदानन्दता तत' इति च तत्रैव । अत्रावतारावतारिसाङ्कर्यं न दोषाय । 'समान एवं चाभेदा'दिति सूत्रात् । सुबोधिन्यां च 'नैश्चिन्त्यं वाचि पूर्ववदि'ति । **अलं विस्तरेणेति** विस्तरः अष्टाविंशदोषास्तदुद्धारश्च तेनालम् । निषेधेऽलम् । विस्तरेण कथनस्य निषेधः गौरवप्रसङ्गादित्यर्थः । **ब्रह्मैवेति** । हृदि प्रकटे ब्रह्मणि जीवो ब्रह्मैव सन् बहिःप्रकटेऽपि गतो भवति सद्योमुक्तो भवतीत्यर्थः । **विचारितमिति** । सन्दिग्धत्वादिति भावः । यद्यपि 'आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचि'दिति मतान्तराक्षेपो न युक्तस्तथापि ब्राह्मणगलमिषानादाहुः **शङ्कराचार्यास्त्विति** । तथा चैकादशे वाक्यम् 'नैतदेवं यथात्थ त्वं यदहं वच्मि तत्तथा । एवं विवदतां हेतुः शक्तयो मे दुरत्ययाः' इति । **सावग्रहमिति** साङ्कुशम् । **निरवग्रहं** निरङ्कुशम् । **तदित्यैश्वर्यं**

भाष्यप्रकाशः ।

नित्यसिद्धस्यैवेश्वरस्येति सिद्धान्तीक्रियते । तत्र हेतुः प्रकरणमितरेषामसन्निहितत्वं च । यत्र हि 'सदेव सोम्येदमग्र' इत्यादौ जगद्व्यापारः श्रूयते, तत्र परमेश्वर एव प्रकृतः, नेतरेषां सन्निधानम्, तस्मात् । न च 'आप्नोति स्वाराज्य'मिति प्रत्यक्षोपदेशविरोधः । एतदग्रे 'आप्नोति मनसस्पति'मित्यनेन आधिकारिको यः सवितृमण्डलादिषु विशेषायतनेष्ववस्थित ईश्वरः पूर्वसिद्धः सर्वमनसां पतिस्तत्प्राप्तिश्रावणात्तदायत्तैव स्वाराज्यप्राप्तिरिति बोधनात् तदग्रे, 'वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः एतत्ततो भवती'ति फलस्य तत एव श्रावणाच्च । एवं सूत्रद्वयं व्याख्याय विकारावर्तिसूत्रे त्वेवं वदन्ति । परमेश्वररूपं विकारावर्ति च । 'तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुष'इत्याम्नायो यतस्तस्य परमेश्वरस्य द्विरूपां स्थितिमाह । तच्च निर्विकारं रूपं विकारालम्बना न प्राप्नुवन्ति । अतत्क्रतुत्वात् । अतो यथा द्विरूपे परमेश्वरे निर्गुणं रूपमनवाप्य सगुण एवावतिष्ठन्ते । एवं सगुणेपि निरवग्रहमैश्वर्यमनवाप्य सावग्रहाय एवावतिष्ठन्त इति । अग्रिमसूत्रे च 'न तत्र सूर्यो भाती'ति प्रत्यक्षा श्रुतिः 'न तद्भासयते सूर्य' इति गीतास्मृतिश्च परमेश्वरस्य विकारावर्तित्वं दर्शयतः । तदेवं विकारावर्तित्वं परस्य ज्योतिषः प्रसिद्धमित्यभिप्राय इति । अग्रे तु भोगमात्रसाम्येनैश्वर्यस्य सावग्रहत्वं व्याख्याय, तेन सातिशयत्वे प्राप्ते शब्दादनावृत्तिं व्याहृत्य, सम्यग्दर्शनानां विध्वस्ततमसां तु नित्यसिद्धनिर्वाणपरायणानां सिद्धैवानावृत्तिः, तदाश्रयणेनैव सगुणशरीराणामनावृत्तिसिद्धेरिति कैमुतिकमुक्त्वा समापयन्ति ।

तन्मते विकारावर्त्यादिसूत्रद्वयमनतिप्रयोजनम् । जीवस्य सावग्रहैश्वर्यसाधने रूपद्वयबोधकयोस्तयोरनुपयोगात् । न च दृष्टान्तार्थमुपयोगः । विकारावर्तिनोऽप्राप्तौ अतत्क्रतुत्वस्य हेतोरिवात्र सावग्रहैश्वर्ये हेतोरकथनेन दृष्टान्तमात्रस्याप्रयोजकत्वात् । न च वाचस्पतिना निरव-

रश्मिः ।

वदन्तीति क्रियापदम् । **सिद्धान्तीयत** इति सिद्धान्त इवाचर्यते शङ्कराचार्यैरित्यर्थः । सिद्धान्तीक्रियत इति वा पाठः । **इतरेषामिति** प्रकृत्यादीनाम् । प्रत्यक्षोपदेशसूत्रार्थमाहुः । **स्वाराज्यमिति** निरङ्कुशं स्वाराज्यं परमेश्वरवत् । **पूर्वसिद्ध** इति अन्तस्तद्धर्मोपदेशाद्यधिकरणसिद्धः । **तत** इति विशेषायतनस्थितेश्वरात् । **अतत्क्रत्विति** । अतत्क्रतुत्वात्तेषाम् । **अतत्क्रतुबाधा**दिति पाठश्च । तेषां विकारालम्बनानां विकारोपासकानां तत्क्रतुत्वस्य निर्विकारक्रतुत्वस्याभावात् । द्वितीयपाठे तस्य विकारस्य क्रतुः तत्क्रतुः तत्क्रतोर्बाधः तत्क्रतुबाधः न तत्क्रतुबाधः अतत्क्रतुबाधः तस्मादित्यर्थः तत्क्रतुबाधाभावात् । **एवं सगुण** इति यथा सगुणे स्थितं निर्गुणं विकारालम्बना **अनवाप्य** विकारालम्बना **एवावतिष्ठन्ते** एवं सगुण इत्यादि । तच्चेति सगुणे ब्रह्मणि विकारावर्ति च निर्गुणं स्वरूपमस्ति तत् । **समापयन्तीत्य**धिकरणं समापयन्ति । **जीवस्येति** । जीवस्य सगुणोपासनात् सहैव मनसेश्वरसायुज्यं प्राप्तस्य । निरङ्कुशैश्वर्यासाधनेन सावग्रहस्यास्वतन्त्रस्याणिमाद्यैश्वर्यसाधने रूपद्वयं सगुणे ब्रह्मणि निर्गुणं ब्रह्मेति रूपद्वयम् । तस्य बोधकयोर्यथा सगुणब्रह्मस्थनिर्गुणब्रह्मप्राप्तिः सगुणब्रह्मोपासकस्येति दृष्टान्तः । दार्ष्टान्तिकस्तु, तथा सगुणोपासकस्य सगुणब्रह्मस्थनिरवग्रहजगद्व्यापारसहिताणिमाद्यैश्वर्याप्राप्तिरिति सावग्रहाणिमाद्यैश्वर्यसाधनार्थम् । **तयोरिति** सूत्रयोः । **दृष्टान्तार्थमिति** उक्तरीत्या । **विकारावर्तिन** इति विकारः कार्यं तदवर्तिनो निर्गुणस्य । न विकारावर्तिनः क्रतुत्वं निश्चयत्वमध्यवसायित्वं यस्मिन् सगुणब्रह्मोपासने तस्मात् । **अत्र सावग्रहैश्वर्य** इति निरवग्रहैश्वर्यप्राप्तौ हेतोरकथनेनेत्युक्तौ निरवग्रहैश्वर्यप्राप्तिप्रसङ्ग इति सावग्रहै-

भाष्यप्रकाशः।

वापत्तेश्च । अधिकारविचारेणातत्क्रतुत्वसाधने च निरवग्रहतायाः प्राप्तेरेवाभावेन स्वातन्त्र्यशङ्काया एवानुदयात् स्वातन्त्र्ये प्रातिभत्वप्रसङ्गस्यैवाभावादिति दिक् ।

भास्कराचार्यास्तु, सिद्धान्ते 'अविभागेन दृष्टत्वा'दित्यारभ्य परमकारणे सायुज्यं गतानां निरवधिकमैश्वर्यमिति स्थितम् । ये पुनर्वेदान्ते द्वैतवादिनो मन्यन्ते, मुक्ताः पृथगवतिष्ठन्त इति, तन्मतमभ्युपगम्य, सावधिकमैश्वर्यं तेषामपि प्रतिपादयितुं जगद्व्यापारवर्जाधिकरणमारभत इत्युक्त्वा, जगद्व्यापारादिसूत्रं पूर्ववदेव व्याख्याय, विकारावर्तिसूत्रे, पारमेश्वरं पुनरैश्वर्यं नित्यसिद्धं विकारावर्ति,स्वमहिमप्रतिष्ठत्वात्, 'तावानस्य महिमे'ति श्रुतेः । कार्यब्रह्मलोकवर्तिनां मुक्तानां 'सङ्कल्पादेवे'ति श्रुतेः । 'तदैरम्मदीयः सरस्तदश्वत्थः सोमसवन' इति बहुविधमैश्वर्यं प्रकीर्त्य तत्रेश्वरायत्तमित्युपपन्नम् । 'दर्शयत' इति सूत्रे, परस्य ज्योतिषो विकारावर्तित्वं विकारानुग्राहकत्वं च 'न तत्र सूर्यो भाती'त्यादिश्रुतिस्मृती दर्शयत इत्युक्तवन्तः ।

तन्मते विकारावर्त्यादिसूत्रयोर्यद्यपि न वैयर्थ्यम्, तथापि दहरविद्योक्तब्रह्मलोकस्य कार्यत्वं यदङ्गीकृतमेतैरन्यैश्च तच्चिन्त्यम् । तत्कार्यत्वबोधकप्रमाणानुपलम्भात् । न च प्रभुविमितं हिरण्मयमिति वेश्मविशेषणे विमितमितिपदे निर्मितत्वकथनादेकदेशस्य कार्यत्वे सर्वस्य तथात्वं शङ्क्यम् । विमितपदस्य विशेषेण मितं ज्ञातमित्यर्थकतयापि नेतुं शक्यत्वेन ततो निर्णयाभावात् । नापि, 'तृतीयस्यामितो दिवी'ति ब्रह्माण्डान्तर्वर्तित्वश्रावणात्तन्नाशे एतन्नाशात्कार्यत्वमिति वाच्यम् । 'नास्य जरयैतज्जीर्यती'त्यादिना आत्मरूपताबोधनेनास्याः शङ्कायाः प्रागेव निरस्तत्वात् । न च तदन्यदेव, नेदमिति वाच्यम् । एकप्रकरणगतत्वेन पूर्वं 'एतत्सत्यं ब्रह्मपुर'-

रश्मिः ।

मित्युद्घोषात् । आपत्तिस्तु न तत्सम इति निषेधाद्बोध्या । अधिकारेति यत्र यस्याधिकारस्तस्य तत्क्रतुत्वं अन्यस्यातत्क्रतुत्वस्य साधने । निरवग्रहताया इति निरङ्कुशतायाः । स्वातन्त्र्येति निरङ्कुशतायाः । इत्युक्त्वेति भेदाभेदवादादित्युक्त्वा । सङ्कल्पादिति छान्दोग्ये 'स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती'ति दहरविद्यायाम् । ऐरमिति इराया वारिणः सम्बन्धि न शुष्कम् । 'इरा वारिसुराभूमिभारतीषु प्रयुज्यत' इति विश्वः । इरास्तं तन्मय ऐरः मण्डस्तेन पूर्णमैरं सरः मदीयं तदुपयोगिनां हर्षोत्पादकमिति टीकायाम् । सोमसवन इति सोमं सुत इति सोमसवनः । नन्द्यादित्वाल्ल्युः । सोमं सवतीति सोमसवन इति टीकायाम् । 'सवनं यज्ञने स्नाने सोमनिर्दलनेऽपि चे'ति विश्वः । तेन सवतीत्यस्य निर्दलतीत्यर्थः । दल विशरणे भ्वा. प. से. । तत्रेति छान्दोग्ये । ईश्वरायत्तमिति ऐश्वर्यम् । 'आत्मानमनुविद्य व्रजन्ती'ति पूर्वश्रुत्या स यदीत्यत्र स इत्यस्यात्मानुविदित्यर्थात् । न वैयर्थ्यमिति दृष्टान्तार्थत्वाभावात् वैयर्थ्यमित्यर्थः । एकदेशस्येति हिरण्मयस्य । तथात्वं कार्यत्वम् । तृतीयस्यामिति छान्दोग्ये 'अथ यदिद'मित्यारम्भके प्रपाठकेऽस्ति । इतो भूलोकादारभ्यान्तरिक्षं चापेक्ष्य तृतीयस्यां तृतीयत्वेन व्यवस्थितायां दिवि द्युलोकाख्ये ब्रह्मलोके अरश्चेत्यादिरस्ति । प्रागेवेति दहराधिकरणे । 'जगद्व्यापारवर्जा'धिकरणे । तृतीयचरणे 'कार्यं बादरि'रित्यधिकरणे च । न च तदिति छान्दोग्यीयं दहरविद्योक्तम् । नेदमिति न 'तृतीयस्यामितो दिवी'त्यनया श्रुत्योक्तम् । तथा च 'नास्य जरये'त्यादिहेतुना तृतीयस्यामित्युक्ते नाशनिवृत्तिरिति भावः । एकप्रकरणेति मन्दाधिकारिप्रकरणगतत्वेन टीकायां स्पष्टम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

मित्यनेनोक्तस्य ब्रह्मपुरस्य, 'तदरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके' इत्यादिना परिकरपूर्वकं तत्प्रपञ्चनस्यैव भासमानतया भेदस्य वक्तुमशक्यत्वात्। उपबृंहितं चैतद् वाराहे चातुर्मास्यमाहात्म्ये चतुर्दशाध्याये क्षीरसमुद्रं प्रकृत्य ।

'तन्मध्ये मम लोकस्तु परितो वलयाकृतिः ।
योजनानां तु लक्षाणि विंशतिस्तस्य विस्तृतिः ।
श्वेतद्वीप इति ख्यातः प्रलयेपि न नश्यति' ॥

इत्युक्त्वा, तत्र श्रीभूदुर्गात्मकभागत्रयं तत्परिमाणं संस्थां चोक्त्वा, तत्र भूदुर्गाभागयोस्तत्स्थानां चावान्तरप्रलये नाशाभावमुक्त्वा,

'तस्मिन् स्थाने लयं याते प्रविशन्त्युदरे मम' ।

इति ब्रह्मणो लये भूदुर्गाभागस्थानां स्वोदरे स्थितिमुक्त्वा

'श्रीभागे संस्थिता ये तु न तेषां प्रलये भयम् ।
शाश्वतः स तु मे लोको न नश्येद् ब्रह्मणो लये ॥
मुक्ता एव तु मां तत्र वीक्षन्ते सर्वदैव तु ।
कल्पान्तप्रभवो वह्निर्जलं वा भूमिदुर्गयोः ॥
भागौ न स्पृशते तौ हि चक्रेण परिरक्षितौ ।
तत्रस्थास्तु जनाः सर्वे मोदन्ते सर्वदैव तु ॥
कल्पान्तप्रभवां बाधां न ते जानन्ति जातुचित् ।
श्वेतद्वीपादधस्तात्तु पृथ्वी तिष्ठति पीठवत् ॥
सृष्टौ स्पृशति तद्द्वीपं प्रलये तु वियुज्यते ।
मम शक्त्यैव स द्वीपः सदा तिष्ठति शाश्वतः ॥
भूमिश्रीभागयोर्मध्ये लक्षयोजनविस्तृतः ।
अरनामा सुधाम्भोधिर्मुक्तामुक्तनिषेवितः ॥
अर्धे तस्य तु भूभागः श्रीभागस्यार्धमेव च ।
लक्षयोजनमध्ये तु द्वीपाकारोऽस्ति तत्तटम् ॥
दशयोजनसाहस्रं विस्तृतिस्तस्य कीर्तिता ।
अर्धनाशो भवेत्तस्य प्रलये च पुनः पुनः ॥
अर्धो भागस्तु मुक्तानां क्रीडास्थानं न नश्यति ।
दुर्गाश्रीभागयोर्मध्ये ण्यनामामृतसागरः ॥

रश्मिः ।

तदर इति अरश्च ण्यश्च ह वै प्रसिद्धौ अर्णवौ समुद्रौ वर्तेते इत्यर्थः । तदिति पूर्वान्वयि । ब्रह्मचर्यमेव तदित्यर्थः । इत्यादिनेति आदिना 'तृतीयस्यामितो दिवि' 'तदैरम्मदीयश्सर' इत्यादि । तत्प्रपञ्चनस्येति 'एतत्सत्यं ब्रह्मपुर'मित्यनयोक्तब्रह्मपुरप्रपञ्चनस्य । भेदस्येति 'तृतीयस्यामितो दिवी'त्युक्तस्य ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिनो 'नास्य जरये'त्यनयोक्तस्य सत्यब्रह्मपुरस्य च भेदस्य । तन्मध्य इति क्षीरसमुद्रमध्ये । वलयेति वलयवद्वर्तुलाकृतिः । योजनं चतुःक्रोशी । 'योजनं तु चतुःक्रोश्यां योगे च परमात्मनी'ति विश्वः । विंशतिर्लक्षाणि अशीतिलक्षक्रोशपरिमिता विस्तृतिः । कल्पान्तः ब्रह्मदिनान्तः । दशेति चत्वारिंशत्सहस्रक्रोशपरिमिता ।

भाष्यप्रकाशः ।

सर्वत्र यावत्तु क्षीरसागरम् । पुरुषोऽनन्तशयनः श्रीमन्नारायणाभिधः । मानुषा वर्णभेदेन तथैवाश्रमभेदतः । क्षितिपा मनुष्यगन्धर्वा देवाश्च पितरश्चराः । आजानजाः कर्मजाश्च तात्त्विकाश्च शचीपतिः । रुद्रो ब्रह्मेति क्रमशस्तेषु चैवोत्तमोत्तमाः । नित्यानन्दे च भोगे च ज्ञानैश्वर्यगुणेषु च । सर्वे शतगुणोद्रिक्ताः पूर्वस्मादुत्तरोत्तरम् । पूज्यन्ते चावरैस्ते तु सर्वपूज्यश्चतुर्मुखः । स्वजगद्व्याप्तिरेषां पूर्ववत् समुदीरिता । सयुजः परमात्मानं प्रविश्य च बहिर्गताः । चिद्रूपान् प्राकृतांश्चापि विना भोगांस्तु कांश्चन । भुञ्जते मुक्तिरेवं ते विस्पष्टं समुदाहृते'ति गारुडवाक्यानि लिखन्ति ।

तेन तन्मते मुक्तानां मुक्तेश्च तारतम्यं सिध्यति ।

विकारावर्तिसूत्रे च 'स्वाधिकारेण वर्तन्ते देवा मुक्तावपि स्फुटम् । बलिं हरन्ति मुक्ताय विरिञ्चाय च पूर्ववत् । समब्रह्मकास्तु ते देवा विष्णवेऽत्र विशेषतः । न विकाराधिकारास्तु मुक्तानामन्य एव तु । विकाराधिकृता ज्ञेया ये नियुक्तास्तु विष्णुने'ति वाराहवचनं लिखन्ति ।

तेन तन्मते मनुष्यादीनां चतुर्मुखान्तानां स्वस्वव्यापारकरणं तत्राधिकारश्च सिध्यति ।

क्वचित्तु, मुक्तौ तारतम्यमस्ति, न वेति सन्देहे तारतम्ये प्रमाणाभावात्तदङ्गीकरणे च 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती'ति श्रुतिविरोधान्मुक्तेः स्वर्गसंसारसाम्यापत्तेर्मुक्तानां स्वसमाभ्यधिकदर्शने दुःखेर्ष्यादिप्रसङ्गाच्च न मुक्तेस्तारतम्यमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु तैत्तिरीये, 'सैषानन्दस्य मीमांसा भवति ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाऽकामहतस्ये'त्यादिश्रुत्या मनुष्यगन्धर्वप्रभृतिब्रह्मान्तानां श्रोत्रियत्वमकामहतत्वं च श्रावितम् । वाजसनेयके च, 'अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानजानां देवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत' इत्यादिश्रुत्याजानजानारभ्य ब्रह्मलोकस्यानन्दपर्यन्तमकामहतत्वमवृजिनत्वं च श्रावितम् । अकामहतत्वं च कामकृतोपद्रवरहितत्वम्, न त्वकामत्वं हतशब्दवैयर्थ्यात् । अवृजिनत्वं च पापरहितत्वं दुःखरहितत्वं वा । अवृजिनत्वाकामहत-

रश्मिः ।

भूमिम् । यावत्तु वस्तुषु । क्षीरसागरं लक्ष्यीकृत्य । चिराः पुराणाः । शचीपतिरिन्द्रः । स्वजगदिति तृणारणिमणिन्यायेन तत्तद्ब्रह्माण्डान्तरेष्वियं बोध्या । पूर्ववदिति ब्रह्मवत् । ते समुदीरिताः । सयुज इति सह युनक्तीति सयुक् जसि सयुजः । चिद्रूपान् रौद्रान् । 'वेदः शिवः शिवो वेद' इति श्रुतेः । सदानन्दः कृष्णः चिच्छब्दः 'नामचिद्विवक्तने'त्यृग्वेदश्रुतेः । प्राकृतान्मायिकान् मानसान् 'माया मनः सृजती'ति श्रीभागवतात् । विनायोगे द्वितीया मानसान्प्राकृतान् भोगान् विना । त इति । अर्थो गरुडपुराणाज्ज्ञातव्यः । पूर्ववदिति चतुर्मुखान्ताद्गतिः । ब्रह्मवत् । 'विकारावर्ति चे'ति सूत्रार्थः । न विकाराधीति ते न विकारावर्तिनः किन्तु मुक्तानां मध्येऽन्ये तरतममुक्तिं प्राप्ता एवेत्यर्थः । 'तथाहि स्थितिमाहे'ति सूत्रांशार्थः विकाराधीति । नियुक्ता इति आज्ञाद्वारा वैधे नियुक्ताः । क्वचित्त्विति माध्वा इत्येव । सिद्धान्तस्त्विति वदन्तीत्यग्रेऽन्वयः । श्रोत्रियत्वमिति श्रोत्रियश्छन्दोधीते यः सः । अवृजिनत्वेति मुक्तलिङ्गत्वमित्यनेनान्वयः ।

१. चा॥ इति प्रकाशपाठः ।

भाष्यप्रकाशः ।

त्वयोश्च 'यत्रासाः कामास्तत्र माममृतं कृधी'ति श्रुत्या, 'स हि मुक्तोऽकामहत' इति ब्रह्माण्डवाक्येन च मुक्तलिङ्गत्वम् । न चैतयोरपरोक्षज्ञानिलिङ्गत्वमिति शङ्क्यम् । प्रारब्धपापवत्कार्यदुःखयोस्तस्मिन्नपि सत्त्वात् । श्रोत्रियत्वमपि मुक्तस्यैव मुख्यम् । 'प्राप्तश्रुतिफलत्वात्तु श्रोत्रियाः प्राप्तमोक्षिणः । ते एव चाप्तकामत्वात् तथाऽकामहता मता' इति भारतोक्तेः । एवं सत्येतेषां मुक्तलिङ्गत्वम् । एवं सत्येतयोः श्रुत्योरुत्तरोत्तरमानन्दाधिक्यकथनं मुक्तितारतम्ये पर्यवस्यति । किञ्च 'अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवु'रित्यादितैत्तिरीयश्रुतौ मनोवेगे सर्वेषामसाम्यकथनात्, 'मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः स दुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने' इति श्रीभागवतवाक्ये, 'मुमुक्षोर्मुमुक्षुस्तु परो ह्येकान्तभक्तिमा'निति पुराणान्तरवाक्ये, 'अन्ये त्वेवमजानन्त' इति, 'स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रा' इति गीतावाक्ये च साधनतारतम्येन फलतारतम्यप्रतिपादनात्, 'अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी'ति वाक्ये चाल्पभक्तिसाध्यमुक्तितोऽधिकभक्तिसाध्यमुक्तेराधिक्यप्रतिपादनात्, अस्मदादिमुक्तभोगो, मुक्तचतुर्मुखभोगान्निकृष्टः, अस्मदादिभोगत्वात्, संसारस्थास्मदादिभोगवदित्यनुमानादपि मुक्तौ तारतम्यमेव पर्यवस्यतीति *प्रमाणाभावरूपो हेतुरसिद्धः* । दुःखाभावमत्यकामत्वादिना सरःसागरयोरिव स्वयोग्यानन्दपूर्त्या च मुक्तानां ब्रह्मसाम्ये साम्यश्रुत्युपपत्तेस्तद्विरोधरूपो हेतुरप्यसिद्धः । बहुजन्मभिर्गतदोषत्वे ब्रह्मापरोक्षाद् द्वेषेर्ष्यादिसम्भावनाया एवाभाव इति सोऽप्यसिद्धः । अतो मुक्तितारतम्यं निष्प्रत्यूहमिति वदन्ति ।

तत्र यदि मुक्तेस्तारतम्यम्, तदापि मुक्तिं प्रति तत्तदुपासनाया भक्तेर्वा तदनुभावस्य च कारणत्वमिति तत्क्रतुन्यायादेव तारतम्यक्रमादिसिद्धिरिति किमनेन विचारेणेति प्रकृतानुपयोगात्तदनुचिन्तनप्रयोजनस्याप्यनुपलब्धेश्च तत्र वयमुदासीनाः ।

प्रकृतमनुसरामः । अत्रैतत् सिद्धम् । ज्ञानमार्गीयाणां तत्रीत्याऽदृश्यत्वादिगुणकाक्षरोपासने तत्क्रतुन्यायेन तादृशेऽक्षरे 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येती'ति श्रुत्युक्तो लयः । भक्तास्तु,

रश्मिः ।

एतयोरिति अवृजिनत्वाकामहतत्वयोः । तस्मिन्निति ज्ञानिनि । प्राप्तमोक्षिणो मुक्ताः । एतेषामिति श्रोत्रियत्वाकामहतत्वावृजिनत्वानाम् । एतयोरिति तैत्तिरीयवाजसनेयकयोः । सर्वेषामिति अक्षण्वतां कर्णवतां सखीनाम् । अन्ये त्वेवमिति 'श्रुत्वान्येभ्य उपासत' इति द्वितीयचरणः । प्रमाणाभावेति इमे हेतवः क्वचित्त्वित्यादिनोक्ताः । असिद्ध इति मुक्तिः तारतम्याभाववती तारतम्ये प्रमाणाभावाच्छ्रुतिविरोधाद् द्वेषेर्ष्यादिप्रसङ्गाज् जनकवद् व्यतिरेके जयविजयवत् । मुक्तिस्तारतम्यवती प्रमाणसत्त्वाच्छ्रुतिविरोधाभावाद् दुःखेर्ष्यादिप्रसङ्गाभावादुक्तभक्तवद् व्यतिरेके ज्ञानिवद् इति सत्प्रतिपक्षत्वेऽपि स्वरूपासिद्धः । सिद्धान्तवाक्यैः श्रुतिनि स्वरूपासिद्धिबोधनात् । द्वितीयहेतुसम्बन्धिविचारमाहुः दुःखाभावेति । सोपीति दुःखेर्ष्यादिप्रसङ्गरूपो हेतुरपि ।

तत्क्रतुन्यायेनेति अप्रतीकालम्बनसूत्रोक्तेन । तादृश इति ज्ञानिनामक्षरत्वेनोपस्थितेऽक्षरे । ब्रह्मैव सन्निति सामीप्यमुक्त्या ब्रह्मैव सन् यदि भक्ते निविशति सद्योमुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थे भक्तिमार्गे, ज्ञानेनाविद्यानिवृत्तौ सायुज्याद्ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्युपचर्यते । यद्वा । मुक्तः सन् भक्तिलाभे ब्रह्माप्येति परमब्रह्मसामीप्यमप्येति गच्छति ज्ञानीत्यर्थः । अक्षरत्वेनोपस्थितिमुच्चा

१ श्रुत्वा।

श्रीकृष्णकृपयैवायं सिद्धान्तो हृदि भासते ।
तेनाधिकं वरीवर्ति न वक्तव्यं हरेर्नृणाम् ॥ ४ ॥
भाष्यपुष्पाञ्जलिः श्रीमदाचार्यचरणाम्बुजे ।
निवेदितस्तेन तुष्टा भवन्तु मयि ते सदा ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्वेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ४ ॥

समाप्तश्चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भाष्यप्रकाशः।

भाष्यविभावनयार्थस्फुरणेपि भगवत्कृपाया एव कारणत्वम्, न पाण्डित्यादेरित्याशयेनाहुः श्रीकृष्णेत्यादि ॥ ४ ॥

गुणोपसंहारपादमारभ्य सार्धाध्यायस्य स्वयं करणात्तदाचार्येषु निवेदयन्तः समाप्तौ मङ्गलं कर्तव्यमिति शिष्टाचारं च शिक्षयन्त आचार्याणां प्रसादमाशासते भाष्येत्यादि। अर्थस्तु श्लोकानां स्फुट इति शुभम् ॥ ५ ॥

क्रीडन् श्रीबालकृष्णः परमकरुणया मन्मनः प्रेरयित्वा
भाष्यार्थं योऽतिगूढं प्रकटितमकरोत् सम्प्रदाये निवृत्ते ।
तं नित्याकुण्ठशक्तिं धृतनिखिलनिजाज्ञानसंसारहारं
स्मृत्वा स्मृत्वोपकारं प्रमुदितमुदितः सम्प्रहं सन्नमामि ॥ १ ॥

रश्मिः ।

तापिनीये 'गोपिकानयनाम्भोजमालिने नृत्यशालिने' इति नमनं फलात्मकस्योक्त्वा यद्यपि गिरिधराय चेति साधनरूपमुक्तम्। तथापि 'नमः प्रणतपालाये'त्यस्यानुक्तौ बीजं स्वरूपमर्यादां परित्यज्य भक्तमनोरथपूरकत्वेनोपकारस्मरणम्। पादसेवनवत्। श्रुतिशिरःस्विति वेदान्तेषु। 'ऋचां मूर्धानं यजुषामुत्तमाङ्गं साम्नां शिरोथर्वणां मुण्डमुण्ड'मिति वाक्यात्। संराजत इत्यपि श्रद्धाविशेषात्। प्रथमं पादसेवनं पश्चादन्याङ्गसेवनमिति ॥३॥ श्रीकृष्णेत्यादीति। तेन सिद्धान्तेनाधिकं वरीवर्ति तथापि हरेर्नृणां भूमिर्न वक्तव्यम्। यत एतावतैव परमार्थसिद्धेऽधिकवचने गौरवादिति भावः ॥४॥ निवेदयन्त इति यत्करोषीति स्मृतेः। कर्तव्यमिति ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते कृतमङ्गलानि शास्त्राणि प्रथन्त इति सदाचारात्कर्तव्यम्। प्रसादमिति तोषम् तेन 'अलौकिको हि वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते। तपसा वेदयुक्त्या च प्रसादात्परमात्मन' इति श्रुत्युक्तसाधनसम्पत्तिम्। स्फुट इति। श्रीमदाचार्येति श्रीमन्त आचार्याः श्रीमदाचार्याः व्यासचरणाः। आचार्यभाष्यपक्षे। श्रीमद्गोस्वामिभाष्यपक्षे श्रीमदाचार्याः श्रीवल्लभाचार्या इति सर्वं शुभम् ॥ ५ ॥

स्वयं मङ्गलश्लोकान्निबध्नन्ति स्म क्रीडन्नित्यादिना। प्रकृतिजातिः। 'म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतिः युता स्रग्धराकीर्तितेय'म्। बालश्चासौ कृष्णः सदानन्दः 'नैश्चिन्त्यं वाचि पूर्वव'दिति सुबोधिन्या 'समान एवं चाभेदा'दिति सूत्रेणावतारिवदवतारेपि मङ्गलपटकत्वेपि स्वसेव्यस्वरूपनमनात्मकमपि मङ्गलमिदम्।

भाष्यप्रकाशः ।

मायावादादिवादैर्व्यवहितमिव तं ब्रह्मवादं प्रकाश्य
श्रीमत्कृष्णाज्ञया तद्रतिपथं उदितो दैवजीवावनार्थम् ।
यैस्तान् श्रीकृष्णरूपान् प्रथितगुणगणान् श्रीमदाचार्यवर्यान्
ध्यायं ध्यायं नमामि स्वहितमवहितस्तत्कृपादृष्टिवृष्ट्या ॥ २ ॥
श्रीविट्ठलेशाङ्घ्रिसरोजयुग्मं नमामि यैर्दासजनावनाय ।
पुष्टिप्रकारः श्रुतिगूढ आविष्कृतो निरस्तोन्मदमायिवादः ॥ ३ ॥

रश्मिः ।

भाष्योक्तबालत्वात् तस्य तुरीयत्वात् सोबिभेदिति श्रुतिलिङ्गात् । तदुक्तम् 'व्रजे स बालको भूत्वा क्रीडते पुरुषोत्तम' इति श्रुतेः । किञ्च एकादशस्कन्धविंशाध्याये 'यमादिभिर्योगपथैरान्वीक्षिक्या च विद्यया । मदर्चोपासनाभिर्वा नान्यैर्योग्यं स्मरेन्मन' इति वाक्य ईश्वरवाक्ये मदर्चोपासनायां योग्यसारकत्वपर्यवसानात् । यथा 'शङ्खचक्रं मृदा यस्तु कुर्यात्तप्तायसेन वा । स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मण' इत्यत्र तप्तायसे निषेधपर्यवसानं तद्वत् । न च तप्तायसेन शङ्खचक्रादिकृतौ निषेधपर्यवसानमिति वाच्यम् । निषेधोस्तु तत्पर्यवसानं तु दुर्घटमिति । एवं स्वसेव्यस्वरूपेन्यत्रापि बोध्यम् । **अतिगूढमिति** 'गूढं ब्रह्मणि वाङ्मय' इति तृतीयस्कन्धात् सोश्नुते सर्वान्कामानित्यतिगूढम् । **निवृत्त** इति ननु 'तदुक्तमपि दुर्बोधं सुबोधं स्याद्यथा तथा । तन्नामाष्टोत्तरशतं प्रवक्ष्याम्यखिलाघहृ'दिति तच्छरणानां कथं सम्प्रदायनिवृत्तिरिति चेन्न, श्रवणादिसरणिरूपसाधनसत्त्वेपि निःसन्देहसाधननिवृत्तेः निःसन्देहसाधनसहिते सम्प्रदाये निवृत्त इत्यर्थः । विशेषणनिवृत्तिरत्र शिखी ध्वस्त इत्यत्र शिखामात्रध्वंसे शिखिनि ध्वस्त इति प्रयोगवत् । समन्वयोपदेशेन नित्याकुण्ठशक्तित्वं सिध्यति । अविरोधोपदेशेन वृतानां निखिलानां निजानामज्ञानेन, अत्र सेवासंसाराऽज्ञानमपि निविष्टम् । यः संसारोऽहन्ताममतात्मकः सेवासम्बन्धशून्यः तस्य हरमेव **हारम्** । साधनोपदेशेन **उपकारं स्मृत्वा** । फलोपदेशेन **प्रमुदितमुदितः** स्वप्रभुमात्मसहितं श्रीमदाचार्यं सप्तस्वरूपिणम् ॥१॥ इत्येकेन श्लोकेन मङ्गलसिद्धौ प्रचुरतरविघ्ननिवारणाय श्लोकान्तराण्याहुः । **मायावादादीति** । आदिना सप्तवादा अन्ये । शङ्करभास्करमाध्वविज्ञानेन्द्रभिक्षुरामानुजशैवनिम्बार्काचार्यप्रणीताः । **इवेति** । इव वर्तमानम् । **प्रकाश्येति** भगवदाज्ञया सृष्ट्यर्थं भगवत्सङ्गोपने शङ्कराचार्यादिभिः कृते भगवदाज्ञया यदा रामानुजमाध्वाभ्यां भगवत्सङ्गोपनेऽवृत्ते स्वयं मुखारविन्दरूप आविर्भूय 'नृप स्वात्मैव वल्लभ' इति वल्लभाचार्यैः, भगवत्सङ्गोपननिवारकं ब्रह्मवादं प्रकाश्येत्यर्थः । **रतिपथमिति** भक्तिमार्गे 'श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यती'ति वाक्ये भक्तिरुक्ता सा स्वानन्दधर्मो न मार्गः । मार्गत्वार्थमन्यसम्मेलने प्राप्ते भूमौ श्रद्धा तस्यां प्रेमलक्षणभक्तिसम्बन्धे आध्यात्मिकरतिपथं यथा भवति तथोदितः स्वहितं अग्निरूपम् । 'नास्ति वह्निसमं मित्रं' इति वाक्यात् । **तत्कृपादृष्टि**र्ज्ञानेन्द्रियं **तद्वृष्ट्या** तत्सम्पादितज्ञानैः । प्रकृतिजातिः । स्रग्धराछन्दः ॥२॥ 'आत्मा वै पुत्रनामासी'ति प्रभुनमनेनैव श्रीगोपीनाथजिन्नमनसिद्धौ श्रीगोस्वामिनो नमन्ति **श्रीविट्ठलेशेति** । उपजातिः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । **पुष्टिप्रकार** इति । यद्यपि विद्वन्मण्डने मर्यादायामेव स्थेयमित्युक्तम् । भक्तिहंसे च भक्तिमार्गः श्रवणादिसरणिरूप इत्युक्तम् । तथापि गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय इति ज्ञापितम् । **श्रुतिगूढ** इति । 'तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुशꣳस मा न आयुः प्रमो-

१ रश्मावेवत्र रतिपथमिति क्रियाविशेषणमन्यत्र रतिपथ उदित इति पाठद्वयमादृतम् ।

We invite the scholars of the सम्प्रदाय as well as others to study these works with devotion, and with a view to approach the Presence of God, for which they have been intended The generality of people go in the wrong direction because पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयभू, तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्, and because मनुष्याणा सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये It is only in this भारतवर्ष that *people were engrossed so much in religion, for which men like Emerson, Carlyle, Max Muller and many* others have lavished praises over it, but here also काल has been rapidly doing its work, and the contact with materialism and आसुरत्व of the West has hastened this change We have therefore to be very careful, and in all our religious studies we should never miss the goal viz the Presence of God We are thankful to many Western Oriental Scholars for the vast amount of labour devoted by them to the study of Sanskrit literature, Vedic and modern They have approached the subject also very sympathetically, but partly on account of their being strangers unacquainted with our manners and customs *with their roots buried in the hoary past, partly on account of partiality for their own Christian religion, partly due to the Doctrine of Evolution which looks upon ancient things in quite a different light,* partly on account of want of श्रद्धा, and finally on account of a difference in the idea of civilisation,—the west being generally engrossed in finding fresh means of material comforts and gratification of the senses, and not caring for the vision of God, Who lies deeply buried in the heart,–we have to be very cautious in accepting their premises and their conclusions Even a sympathetic man like Prof Max Muller, after his lifelong study of Sanskrit literature opined that writing was unknown to Vedic ऋषिs Again वेद means knowledge from विद् to know and ऋषि means a seer, from ऋष् to see Do they implicitly believe that वेद contains true knowledge and that ऋषिs were Seers ? If not, it can well be questioned whether the true meaning underlying these writings will ever be revealed to them They only see the worship of the Sun and the Moon and *elements such as Fire, Water etc in these writings and they imagine terror to be the root cause of this worship We are inclined to ask them as to how many Saints and Sages of भारतवर्ष they believe to have got a vision of God, from* Vedic Revelation up to the modern times

One writer after another has written about श्रीवल्लभाचार्य and his System, and has condemned outright the sect of Maharajas But both श्रीवल्लभाचार्य and श्रीविट्ठलेश्वर were so holy and learned that they were worshipped, as gods upon the Earth At that very time another divine personage श्रीकृष्णचैतन्य was similarly worshipped in Bengal They were all called महाप्रभुs, because they had साक्षात्कार of God, their mind was in tune with the Infinite and they were able to lead their followers into the Presence of God. Millions of men in Gujarat, Kathiawar, Sind, Rajputana, Muttra and Madras, including several princes, are followers of श्रीवल्लभाचार्य, and millions in Bengal and elsewhere are followers of श्रीकृष्णचैतन्य. Many of the descendents of श्रीवल्लभाचार्य have been great devotees and inspired authors, who have kept the torch of Hinduism burning for these four dark centuries The latest of them पंडित गट्टूलाल—

and व्यसन. In सिद्धान्तमुक्तावली he says कृष्णसेवा सदा कार्या. सेवा is defined as चेतस्तत्प्रवणं सेवा. This reminds us of मन्मना भव मद्भक्तः in गीता. In Anu-Bhâshya तृतीयाध्याय तृतीयपादे, this question is discussed 'यथा साक्षात्कारो भवति, तथा साधनमुपासनारूपं वक्तव्यम् । उपासनायां च क्रियमाणायां धारणासिद्धौ मानसी मूर्तिरभिव्यक्ता भवति । तत उपासनापरिपाके साक्षात्कारः.' In this connection प्रदानवदधिकरण 3.3.16–17, and लिङ्गभूयस्त्वाधिकरण 3.3.43-47, will be specially useful to understand श्रीवल्लभाचार्य's and श्रीविट्ठलेश्वर's view. When once God does become प्रकट, all the इन्द्रियs also get their highest फल, as is clear from अक्षण्वतां फलमिदम् etc. (वेणुगीतसु.)

That ब्रह्म and कृष्ण are not different is clear from the derivation of the word कृष्णः—'कृषिर्भूवाचकः शब्दः णश्च निर्वृतिवाचकः, तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते.' ब्रह्म comes from वृंह् to grow or increase, and the whole जगत् which has grown out of ब्रह्म is nothing but ब्रह्म itself, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म.' It is also called आत्मा from अत् to spread, अहिकुण्डलवत्. ब्रह्म is निःप्रकारकम्, while आत्मा signifies प्रकार. In either sense it is रस, रसो वै सः, and when रस becomes प्रकट, it is फलरूपकृष्ण. All the three words bear the same meaning from different points of view. All the three words ब्रह्म, आत्मा and रस etymologically imply परिणाम and that too in स्वरूप and not of शक्ति or शरीर or माया; therefore it cannot but be अविकृतपरिणाम. परिणाम can only be of something which is साकार, *and this* आकार *is* आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादि. *How this* आकार *becomes manifest is mentioned in* रसनिष्पत्तिप्रकार *in* वेणुगीत (भागवत १०. १८. ८). *That the reader may be able to connect it with the* परिशिष्ट *of* श्रीगोपेश्वरजी, *and have a faint vision of his meaning, this is quoted here in full.*

चूतप्रवालवर्हस्तवकोत्पलाब्जमालानुपृक्तपरिधानविचित्रवेषौ ।
मध्ये विरेजतुरलं पशुपालगोष्ठ्यां रङ्गे यथा नटवरौ क्व च गायमानौ ॥८॥

केवलं रसरूपमाह चूतेति।

सु०-चूतानामाम्राणां प्रवालाः कर्णयोः, वर्हस्तवकाः वर्हगुच्छानि शिरसि, उत्पलाब्जानां माला कण्ठे, तैरनुपृक्तं मिलितं परिधानं पीताम्बरादिवस्त्राणि तैर्विचित्रो वेषो ययोः । एतादृशावुभावपि पशुपालगोष्ठ्यां मध्ये विरेजतुः । रसाभिनयेवतारवदेवावेशस्याप्युपयोगाद् द्विवचनम् ।

गुणा माया च वेषार्थमुपयुक्ता भवन्ति हि । अतो रसस्याभिनये चत्वारोर्था निरूपिताः ॥ १ ॥
रसरूपसुगन्धानां प्रतिष्ठा त्रिषु निश्चिता । धर्म्याच्छादनबोधाय मायाप्यत्र निरूप्यते ॥ २ ॥
वस्तुनिर्देशमात्रेण श्रोतॄणां काव्यवद् रसः । रसवत्फलबोधाय प्रथमं पल्लवो मतः ॥ ३ ॥
शास्त्रार्थस्य परिज्ञानाद् भावस्य कलिका भवेत् । ततस्तस्य च वैचित्र्यं पुष्पस्थानमिहोच्यते ॥ ४ ॥
अहोरात्रं वासना स्यात् तत आच्छादनं स्मृतम् । रसोत्पत्त्यर्थमेतावन्निरूपितमितिस्थितिः ॥ ५ ॥
आविर्भावे रसास्वादान् नृत्यं शोभा ततो भवेत् । अतोतिगुप्तो भगवान् रसत्वं प्रतिपद्यते ॥ ६ ॥

विचित्रवेषाविति सर्वरसाभिनिवेशनार्थम् । त्रयाणामन्योन्यगुणप्रधानभावे नव रसा भवन्ति । एवं रसरूपं भगवन्तं निरूप्य तद्रसपोषकौ समाजे वाद्यगीतविशेषौ निरूपयति

मध्ये विरेजतुरिति । पशुपालानां गोष्ठी नात्यन्तं गूढा । तेन रसस्य सुलभत्वं निरूपितम् । मध्ये गीतवाद्ययोः । त्रयाणां समानतैव सर्वोत्तमा । नृत्यस्य तु विशेषः प्रायिक एवेति तदेवोक्तम् । कादाचित्कनिषेधार्थमलमिति । शास्त्रमत्र नियामकं न भविष्यतीत्याशङ्क्याह दृष्टान्तं रङ्गे यथा नटवराविति । रङ्गः शास्त्राधारभूतं स्थानम् । रङ्गमण्डपे यथा नटौ शास्त्रार्थानुसारिणौ भवतः । अलौकिकनाट्यार्थं वरपदम् । एवं राजसभावनृत्यमुक्त्वा सात्त्विकभावनृत्यमाह क्व च गायमानाविति । देशविशेषे हस्ताभिनयमात्रपूर्वकं श्रमरहितं गानं कुरुतः । एतदपि लोकप्रसिद्धम् ॥८॥

टि०–चूतप्रवालेत्यत्र–त्रयाणामन्योन्यगुणप्रधानभाव इति । स्थायिभावव्यभिचारिभावविगाढभावनामित्यर्थः ॥ ८ ॥

प्र०–चूतप्रवालेत्यत्र–वरपदातिरिक्तं पूर्वार्धमनेन विव्रियत इत्याशयेनाहुश्चूतानामित्यादि । तेन कर्णिकारोपरि पल्लवा अपि स्थापिताः सन्तीति बोध्यम् । वैजयन्ती च कमलानां बोध्या । ननु केवले रसे निरूपणीये 'बर्हापीडं नटवरवपु'रितिश्लोकोक्तवरपदातिरिक्तस्यैकत्वादुभयबोधकद्विवचनस्य किं प्रयोजनमित्यत आह रसाभिनय इत्यादि । अवतारवदिति । यथावतारे भूभारहरणादिना भगवत्प्रियकर्तृत्वेनोपयोगस्तथा रसाभिनये सहस्थितिप्रशंसादिभिः प्रियकर्तृत्वादुपयोग इति तथेत्यर्थः । पल्लवादिनिरूपणप्रयोजनं कारिकाभिराहुर्गुणा माया चेत्यादि । अत्रैवं ज्ञेयम् । 'नाट्यशब्दो रसे मुख्यो रसाभिव्यक्तिकारणम् । चतुर्धाभिनयोपेतं लक्षणावृत्तितो बुधैः । नर्तनं नाट्यमित्युक्त'मिति सङ्गीतरत्नाकरे नाट्यशब्दार्थकथनात् तन्मूलभूतार्षग्रन्थेष्वप्ययमेवार्थ इति ज्ञायते । अत्र रसे योगोप्यस्ति नटितुमभिनेतुं योग्यं नाट्यमिति । अर्हे कृत्यस्य यतो भवनात् । तेन योगरूढः । एवञ्च 'न्यायश्चानेकशब्दत्व'मिति जैमिनीयसूत्रैकस्यार्थस्यैकशब्दवाच्यत्वनियमावधारणाद् धर्मविशेषपर्यवसानस्यैव ज्यायस्त्वेन नर्तनाभिव्यङ्ग्यत्वदृश्यापन्नत्वविशिष्टरसवाचकत्वमिति सिध्यति । नर्तनेपि यदा नटस्य भावः कर्म वा नाट्यमिति योगो विचार्यते तदापि ष्यञो भावे कर्मणि च विधानाद् योगतौल्यं तथापि रससत्तां विना तथा कर्मणः प्रयोक्तुमयुक्तत्वात् तत्प्रयोजको भाव एव मुख्यः । कर्मणि तु सामान्यतः प्रवृत्तः प्रत्ययो योगविशेषवत्तया रसाभिव्यञ्जके तस्मिन् कर्मणि सङ्कोच्यत इति नर्तव्येर्थे नाट्यशब्दो लक्षणागर्भ एव । एवमुभयथापि नाट्यशब्दविचारे रसस्य नृत्याभिव्यङ्ग्यत्वं सिद्धम् । किञ्च 'नटकथितवाक्यार्थपदार्थाभिनयात्मकं नाट्य'माङ्गिकाभिनयैरेव भावानेव व्यनक्ति यत् तन् नृत्यं मार्गशब्देन प्रसिद्धं नृत्यवेदिनां 'गात्रविक्षेपमात्रं तु सर्वाभिनयवर्जितम् । आङ्गिकोक्तप्रकारेण नृत्तं नृत्तविदो विदु'रिति नर्तनस्य भेदत्रयं तत्रोक्तं तथा 'स स्वत्राभिनयो भवे'दित्युपक्रम्य 'काव्यबद्धं विभावादि व्यञ्जन् योर्थो नटे स्थितः । सामाजिकानां जनयन् निर्विघ्नरससंविद'मित्यभिनयं लक्षयित्वा'ङ्गिको वाचिकस्तद्वदाहार्यः सात्त्विकोपरः चतुर्धाभिनयस्तत्राङ्गिकोङ्गैः सम्प्रदर्शितः । वाचा विरचितः काव्यनाटकादिस्तु वाचिकः । आहार्यो हारकेयूरकटकादिविभूषणम् । सात्त्विकः सात्त्विकैर्भावैर्भावुकेन विभावित' इति च तत्रोक्तम् । एवं चतुर्धाभिनयमध्ये य आहार्याभिनयो वेषात्मा तदर्थं गुणा रसरूपसुगन्धा माया परिधानस्था 'कनककपिशता' च हि यतो हेतोरुपयुक्ता भवन्त्यतो हेतो रसस्याहार्याभिनये निरूपणीये चत्वारः पल्लवादयः परिधानान्ताः पदार्था निरूपिताः । यत एवम्प्रयोगे रसस्याभिव्यक्तिः । रसश्च विभावादिभिः प्रकृष्यमाणः स्थायिभावात्मा मूर्तो नालम्बनविभावमन्तरेणाभिव्यक्तुमर्हति । एवं सति तस्मिन् धर्माविर्भावेणैव कैवल्यं त्यजन् नाट्यरूपतां जह्यादीत्युभयसामञ्जस्याय नटवेषात्मकैराहार्याभिनयैरालम्बनत्वारोपणेनाङ्गिकादिभिस्त्रिभिः सामाजिकानां रससंविज्जननम् । यत्र पुनरालम्बनस्यैव नटत्वं तत्रापि नाट्यदशायां मुख्यानां रसधर्माणामनाविष्कारेण न्यग्भूतैवालम्बनता । तादृशत्वमजानतः प्रत्यारोपिता च । एवं प्रकृते मन्त्रात्मकस्य रसस्य पूर्वोक्तरीत्या स्वप्रतिष्ठत्वालम्बनत्वयोरविरोधेपि यथा रसत्वं न्यग्भाव्यालम्बनताया एव क्वचित्प्रकटनं तथात्र तां न्यग्भाव्य तामप्रकटीकृत्य नटत्वं प्रकटीकृत्य "रसो वै स" इतिश्रुत्युक्तं हि स्वस्वरूपात्मकं रसं सङ्गीतशास्त्रोक्तप्रणाड्याभिनयतीति तत्र गुणाद्युपयोगस्तेनैते पल्लवादयोर्था उक्ता इत्यर्थः । तर्हि गुणा एव निरूप्या न गुणिन इत्यत आहू रसेत्यादि धर्म्याच्छादनबोधायेति । धर्मी रसस्तस्य गुप्ततावोधनाय । तथा च पल्लवादिषु तेषां प्रतिष्ठा निश्चितेति ते निरूपिताः । केवलगुणनिरूपणे तेषामागन्तुकता स्यादिति तथा । उक्तार्थबोधनाय मायापि निरूप्यत इत्यर्थः । ननु रसप्रतिष्ठा चूतस्य फले न तु पल्लव इति नास्योपयोगः कथञ्चिदुपयोगे वा हस्तकेन पल्लवादिरप्यभिनेयो न तु वेषेपि स्थाप्य इत्यत आहुर्यस्तु निर्देशेत्यादि । नाट्ये हि न रासन आस्वादः किन्तु काव्येन शब्दद्वारैवात्र पल्लवादिवस्तूनां हस्तकनिर्देशेन चाक्षुषद्वारा मानस आस्वादो न तु तदभिव्यङ्ग्यस्यार्थस्य बोधनमतस्तेन रसवत्फलबोधार्थं प्रथमं पल्लवो मतो विचारितः । तथा च चूतपल्लवेन रसवत्फलं भावीति स्रग्द्वारा बोध्यत इति तेन मानसिकास्वादसिद्धिरिति रसप्रतिष्ठा तत्रापि न दुर्घटेति पल्लव उचित

इति । एतादृशीमवस्थां प्राप्य न कोप्येवंविधो जात इत्याश्चर्यम् । किञ्च । गोविन्दे स्वकीयत्वेन ज्ञाते वस्तुतः **अखिलात्मनि एवं रूढभावः**, अतो देहस्य स्वाधीनस्यैतदेव फलमिति सर्वात्मत्वेन ज्ञात्वापि निर्दोषपूर्वभावनिष्ठा एव । ननु ज्ञानावस्थोत्तरेति, 'आत्मलाभान्न परं विद्यत' इति, एता भगवता ज्ञाननिष्ठा कृता इति च, वस्तुत एवाग्रे देहस्यानुपयोगात्कथमेषा स्तुतिरिति चेत्तत्राह **वाञ्छन्ति यमिति**, यं भावं **भवाद्** **भीः** येषां ते मुमुक्षवः **मुनयो** मुक्ताः **वयं** भक्ताः चकारात्सर्वे एव धर्ममार्गपरा अपि । अवश्यं हि विदेहकैवल्यपर्यन्तं सर्वेषां बहिःसंवेदनास्त्येव, जीवन्मुक्तानां तथा श्रवणात् । तत्र लौकिक एव भावः सर्वेषां जायत इति कालावच्छेदेन जन्म-वैयर्थ्यमेव । अन्येषां तु वैयर्थ्यं सिद्धमेव । नारदादीनामपि कदाचित् प्राकृतवद् व्यवस्था । अन्यथा लौकिकसमानकार्यं न स्यात्, प्रह्लादस्यापि राज्यादिकरणात् तथावसीयते । बहिःसंवेदने तु एषैवा-वस्था सर्वशास्त्रपर्यवसिता नातोन्या क्वचिदप्यस्तीति अवस्थायां विचार्यमाणायामेता एव तनुभृतः । नन्वेतदपेक्षया ये श्रोत्रिया ब्रह्मविदो ब्राह्मणाः वसिष्ठादयः ते महान्तो भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह **किं ब्रह्मजन्मभिरिति** । ब्रह्मभावापन्नानां जन्मभिः शौक्रसावित्रयाज्ञिकैः किं, न किञ्चित् । यद्यपि बहिःसंवेदने तेषां वेदार्थानुष्ठातृत्वं दीर्घसत्रित्वादिरूपमन्तर्निष्ठतायां तु ब्रह्मपरत्वमिति, तथापि कर्मापेक्षया भक्तिरधिका, कर्म हि प्रपञ्चे स्वास्थ्यं सम्पादयति न तु भक्तिः, यो हि दुष्टं मन्यते स दुष्ट इति निर्धारः । तत्तत्प्रकरणे तत्तत्प्रशंसा तु प्रकरणानुरोधिनी, अतः अनन्तकथायामरसस्य ब्रह्मजन्मभिः कर्मोपयोगिभिरपि न किञ्चित् । ननु तथाप्युत्कर्षहेतुः लोके तद्भवतीति युक्त्या बाधेऽपि प्रसिद्ध्यैव उत्तमफलत्वं पर्यवसानविषया कल्प्यत इति चेत्तत्राह **अनन्तकथायां** रसयुक्तस्य पूर्वोक्त-ब्रह्मजन्मभिः न कोपि पुरुषार्थः साधनीयः । ततोप्युत्कृष्टस्यैव साधनदशायां च फलस्य सिद्धत्वात् कर्मापेक्षयापि भक्त्यैव ज्ञाने अधिकोपकारकरणाच्च ॥ ५९ ॥

We praise कालिदास, Shakespeare and other poets, for being able to understand and vividly describe the various fine subtle emotions of the human heart, but so long as these emotions emanate from the senses, they are opposed to the मोक्षमार्ग, *because all attachment is to be cut asunder by* असङ्गशस्त्र.* But when we learn from उपनिषत्s that God is रस as opposed to लौकिकइन्द्रियजन्यविषय, that रस is अलौकिक and नित्य as opposed to विषय which is अनित्य, सविघ्न, अल्प and घातक, we begin to have a glimpse of "नित्य नौतन नित्यलीला श्रुति न पामे पार" "क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः।" We can then and then only appreciate रासलीला of श्रीमद्भागवत, जयदेव's गीतगोविन्द, नृसिंहमेहेता's बाललीला, सुरत संग्राम, चातुरी षोडशी, दानलीला, रासरसहस्रपदी, शृङ्गारमाला, and हींडोलापद, श्रीविठ्ठलेश्वर's *शृङ्गाररसमण्डन, and poems and* कीर्तनs *of* सूरदास, परमानन्ददास and other अष्टसखाs. Mere imagination and passion-play have no deeper foundation, and hence Plato as well as श्रीमद्वल्लभाचार्य have rightly discarded poetry from their philosophy.

तैत्तिरीय *is one of the most important* उपनिषत्s *as it narrates* फल. The reader must carefully study it.† From the four पुरुष–अन्नमय, प्राणमय, मनोमय and विज्ञानमय, it leads us finally to the आनन्दमयपरमात्मन्, and the enjoyment of सर्वान् कामान् with this विपश्चित् ब्रह्मन् is the crowning glory of the soul.. This रसरूपता is again described in the तामसप्रमेयप्रकरण, viz, 12 to 18 अध्यायs of श्रीमद्भागवत दशमस्कन्ध. This रसरूपता is

*Cf. वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलः । &c.

† तैत्तिरीयोपनिषद् with भाष्य by जयगोपालभट्ट is published by Mr. Teliwala. आनन्दमयाधिकरणभाष्य may also be read with advantage.

again clearly described in the verse मल्लानामशनिः (१०, ४०. १७.) where all the ten रसs including the भक्तिरस are mentioned. That कृष्ण Himself is this रसरूपफल and परब्रह्म is clear from the three distinguishing characteristics given in श्रीमद्भागवत viz; जृम्भालीला, मृत्स्नाभक्षणलीला and दामोदरलीला. In the first two, He shows all the ब्रह्माण्डs in His mouth, including the sun, the moon, stars etc., which is shown by no other अवतार, it being peculiar to ब्रह्म only, and in the third, He, in the form of a child, could not be bound by any length of ropes, because they were all within Him, He alone being Immeasurable. *Here श्रीवल्लभाचार्य says*—(भागवत १०-९. १३-१९)

न चान्तर्न बहिर्यस्य न पूर्वं नापि चापरम् ।
पूर्वापरं बहिश्चान्तर्जगतो यो जगच्च यः ॥ १३ ॥
तं मत्वात्मजमव्यक्तं मर्त्यलिङ्गमधोक्षजम् ।
गोपिकोलूखले दाम्ना बबन्ध प्राकृतं यथा ॥ १४ ॥
तद् दाम बध्यमानस्य स्वार्भकस्य कृतागसः ।
द्व्यङ्गुलोनमभूत् तेन सन्दधेन्यच्च गोपिका ॥ १५ ॥
यदासीत् तदपि न्यूनं तेनान्यदपि सन्दधे ।
तदपि द्व्यङ्गुलं न्यूनं यद्यदादत्त बन्धनम् ॥ १६ ॥
एवं स्वगेहदामानि यशोदा सन्दधत्यपि ।
गोपीनां सुस्मयन्तीनां स्मयन्ती विस्मिताभवत् ॥ १७ ॥
स्वमातुः स्विन्नगात्राया विस्रस्तकबरस्रजः ।
दृष्ट्वा परिश्रमं कृष्णः कृपयासीत् स्वबन्धने ॥ १८ ॥
एवं प्रदर्शिता ह्यङ्ग हरिणा भक्तवश्यता ।
स्ववशेनापि कृष्णेन यस्येदं सेश्वरं वशे ॥ १९ ॥

शुकोपि तां दृष्टपरिश्रमं [illegible] मर्थतो युक्तिं प्रदर्शयति न चान्तरिति, भगवति बन्धाभावो द्वेधापि भवति, भगवत्स्वरूपविचारेण बन्धनसाधनस्वरूपविचारेण च, तत्रादौ स्वरूपं विचारयति । बन्धनं हि कार्यद्वयं सम्पादयति बहिर्निरोधमन्तस्तापं च, तत् तस्यैव भवति यस्यान्तर्बहिर्भावो भवति, भगवांस्तु पूर्णः सर्वं व्याप्य तिष्ठतीति न कस्मादपि भगवानन्तर्भवति, निरवयवत्वाच्च न कोपि तस्य परिच्छेदकः, चकारादन्तःशब्दव्यवहार्य आकाशोतः स शब्दोपि भगवति न प्रवर्तत इत्युक्तम् । अन्तर्यामिब्राह्मणे सर्वान्तरो भगवानुक्तो न तु भगवतोन्तरं क्वचित् । सर्वान्तरः केनान्तर्भावमापद्येत ? आधारत्वे तु नान्तरभावना, रूपादिषु तथोपलब्धेः । न हि फलस्यान्तःस्वरूपं तिष्ठति बीजवत्, तथा सत्यदृश्यः स्यात्, अतो न केनाप्यंशेन भगवतोन्तरमस्ति, नापि बहिः, व्यापकत्वात्, बहिःस्थित एवाकाशोन्तस्तिष्ठतीति नाकाशाद् बहिरस्ति किञ्चित् । अनेनान्तःकरणे खेदो बहिरावरणं वा नास्तीत्युक्तं । किञ्च बन्धनं हि वेष्टनात्मकं, तद् दिग्विभागे सति भवति, निरवयवस्यानिरूप्यस्य स्वत एव भासमानस्य ज्ञातृज्ञेयभावतिरोधायकस्य केनाप्यंशेन पूर्वभावोपरभावो वा न सम्भवति । अनेनैव दक्षिणोत्तरभावा अपि परिहृताः । सर्वत्र स्थितः पूर्वापरभावमेव न मन्यते, अतः स्वरूपकृता वा दिक्कृता वान्तरादिधर्मा भगवति न सन्तीति न बन्धसम्भावना । साधनस्वरूपविचारेणापि न भवतीत्याह पूर्वापरमिति रज्ज्वादीनां पूर्वभागे परभागे चायमेव वर्तते, तत्र यशोदैव प्रमाणं, भगवति सर्वं दृष्टवती यतः,

महान् ब्रह्मादिर्न मंस्यते ततो माहात्म्यस्य न्यूनभावान्न तथा फलत्वमित्याशङ्क्याह यस्येदं सेश्वरं वश इति, तत्तदधिष्ठातृदेवतासहितं सर्वं जगद् यस्य वशे, अतो नान्यथाभावनं केनचिदपि कर्तुं शक्यमिति भावः ॥ १९ ॥

Thus the aim of श्रीवल्लभाचार्य is to take the soul into the Presence of God, and to bring back the आनन्द which is तिरोभूत in जीव. For this, जीव has to forget the जगत् in which he is placed and remember his source ब्रह्म or कृष्ण—प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्ति. *This can be achieved by* कृष्णसेवा *which must be* मानसी, *the steps leading to* मानसी being तनुजा and वित्तजा सेवा. This he has to do अव्यावृत्त, because his body is supported by कृष्ण, who has promised 'योगक्षेमं वहाम्यहम्'. In order that he may get the true फल of his सेवा, he must be free from उद्वेग, प्रतिबन्ध and लौकिकभोग. It is thus that सेवा becomes फलरूपिणी, and he realises कृष्णसाक्षात्कार. He realises also that मोक्षोपि धर्मः, the whole लीलासृष्टि he gets in directcommunion with, and following in the footsteps of 'एताः परं तनुभृतो भुवि गोपवध्वो गोविन्द एव निखिलात्मनि रूढभावाः' he becomes a part and parcel of the रासरसब्रह्म and eternally enjoys indescribable bliss with Him.

Let us hope these stray notes will guide the reader in understanding to a certain extent पुष्टिमार्ग, in which भगवान् Himself is both साधन and फल, and will lead him to an appreciation of the पुष्टिसृष्टि. According to the विस्फुलिङ्ग श्रुति, जीव is the अंश of ब्रह्म, and it is clear that यो यदंशः स तं भजेत्. This भजनानन्द begins after उद्धार from ब्रह्मानन्द and is the Eternal Sport of the मुक्त soul with परब्रह्म, which is आनन्दमय. These souls also are specially elected for His सेवा:—

तस्माज्जीवाः पुष्टिमार्गे भिन्ना एव न संशयः ।
भगवद्रूपसेवार्थं तत्सृष्टिर्नान्यथा भवेत् ॥ १२ ॥
स्वरूपेणावतारेण लिङ्गेन च गुणेन च ।
तारतम्यं न स्वरूपे देहे वा तत्क्रियासु वा ॥ १३ ॥
तथापि यावता कार्यं तावत्तस्य करोति हि । (पुष्टिप्रवाहमर्यादा).

In this सेवा he gets अलौकिकसामर्थ्य. He becomes भोक्ता, while परब्रह्म becomes भोग्य—सोऽश्नुते सह ब्रह्मणा, which idea itself is so very enchanting, and in संयोग and वियोग, in one of the ten stages of रसात्म, going through various अनुभाव and संचारिभाव, he is always in रसमग्न, सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता.

Though we have given here very long quotations, we are aware that they are quite inadequate to give a clear idea of पुष्टिमार्ग, but if the reader is able to get a glimpse of what these great religious teachers mean to say, and if he is inclined to think and inquire and work on these lines, we have *given him an idea* of almost all the sources, and *in course of time, we may except to see a complete* treatise published on the subject.

We again express our gratefulness to God for giving us strength to complete this volume, and with feelings of joy, we offer this fruit of our labour of love at the Lotus Feet of Lord Shri Krishna.

नवेम्बर
१९२५.

Dhirajlal Vrajdas Sankila.
Jamnadas Kanji Morparia.
Hiralal Mooljee.
G. P. Merchant.
Purshottam Kanji Morparia.

भाष्यप्रकाशः।

वादिनस्तत्साधारण्याच्च। नच भेदे अद्वैतप्रतिज्ञाविरोधान्नित्यत्वमेवाभेदे पर्यवस्यति। अनादित्वं च मिथ्यात्वे। अतो न हेतौ दोष इति वाच्यम्। प्रतिज्ञाया वक्ष्यमाणेनांशांशिभावेन, 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव' इत्यादिश्रुतेः शक्तिशक्तिमद्भावेन चाविरोधे नित्यत्वानादित्वयोरुक्तपर्यवसानस्यैव दुर्घटत्वात्। नचांशांशिभावे निष्कलश्रुतिविरोधः। 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्' इत्यत्र विरुद्धधर्माश्रयत्वाङ्गीकारेणैव परिहृतत्वात्। नापि निर्गुणश्रुतिविरोधः। तस्याः प्राकृतगुणनिषेधपरत्वात्। तस्मान्नोत्पत्त्यश्रवणस्य जीवब्रह्मतागमकत्वम्। नापि परस्यैव ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणस्य। तथाहि। प्रवेशो नाम संयोगो वा तज्जनिका क्रिया वा। नाद्यः। कार्यसृष्टिमात्रादेवान्तर्बहिश्च तत्संभवेन पृथक् तदुक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तत एव नामरूपव्याकरणसिद्ध्या ल्यबन्तप्रयोगानावश्यकत्वप्रसङ्गाच्च। न द्वितीयः। व्यापकत्वस्य क्रियाविरुद्धत्वात्। वस्तुतस्तु न तत्र जीवरूपेण स्वप्रवेश उच्यते, किंतु जीवसाहित्येन स उच्यते। द्वा सुपर्णादिश्रुत्यनुसारेण जीवपदगततृतीयायाः सहार्थे वक्तुं शक्यत्वात्। अन्यथा आत्मनेत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। नचेतरव्यपदेशाधिकरणभाष्ये, जीवेनात्मनेत्यात्मपदस्य जीवविशेषणत्वाङ्गीकारान्नैवमिति शङ्क्यम्। तस्य पूर्वपक्षसूत्रत्वात्। तदनुरोधेन तत्र तथा व्याख्यानस्य सिद्धान्तीयत्वेन वक्तुमशक्यत्वात्। तस्मात् प्रवेशश्रवणस्यापि

रश्मिः।

त्वमुत्पत्त्यश्रवणस्येति लक्षणसमन्वयः। प्रकृतेऽनुमानं तु जीवः ब्रह्म, उत्पत्त्यश्रवणात्। यन्नैवं तन्नैवं घटादिवदित्युक्तमाभासे। तथा च तस्य हेतोः साधारण्यं तत्साधारण्यं तस्माच्चेत्यर्थः। भेद इति नें अंशांशिनोर्भेदे जीवः ईश्वर इति, संज्ञा भेदसाधिका पूर्वतन्त्रे सिद्धा। नित्यत्वमिति जीवीयं भेदप्रयोजकमपि ध्वंसाप्रतियोगित्वं नित्यत्वं ध्वंसावृत्तित्रैकालिकाबाधयोग्यत्वमीश्वराभिन्नत्वमीश्वराभेद इत्येवं पर्यवस्यति। एवकारो नित्यत्वेतरस्याभेदे पर्यवसाने नित्यत्वस्य भेदापादकत्वभिया नित्यत्वेतरयोगव्यवच्छेदकः। अनादित्वं च जीवीयनित्यत्वसमानाधिकरणमादिमत्त्वाभावः। ईश्वरीयानादित्वेन पुनरुक्तं गुरुभूतं च। एवं च गुरुत्वं पुनरुक्तिभियाऽनादित्वं मिथ्या, मिथ्यात्वमनादित्वस्य लक्षणमित्येवं मिथ्यात्वे पर्यवस्यतीत्यर्थः। अत इति नित्यभिन्नाभावात्। तथा च साध्यवदन्यस्याः प्रकृतेर्विशेषणाभावेन स्वतश्चात्यन्ताभावादप्रसिद्ध्या साधारण्यलक्षणानाक्रान्तत्वेन हेतोर्न हेतौ साधारण्यलक्षणो दोष इत्यर्थः। प्रवेशेति 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति श्रुतौ प्रवेशश्रवणस्य। संयोग इति। फलमेव धात्वर्थ इति मण्डनमिश्राः। 'फलव्यापारयोर्धातुः' इति भूषणे। कार्येति मात्रच् कार्त्स्न्ये। तत्संभवेति संयोगसंभवेन। तथा च स्मृतिः। 'बहिरन्तरपावृतम्' इति। तदुक्तीति। प्रवेशोक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गात्तथा च हेतुर्दुष्ट इति भावः। प्रवेशशब्दश्च न त्यक्तुं शक्य इति च। पक्षसाध्ये पूर्वोक्ते। अनेन जीवेनेति श्रुतौ किंचिदाहुः तत इति अन्तर्बहिर्वर्तमानादीश्वरादेव। व्यापकेति आत्मनेत्यत्राततीत्यात्मेति व्युत्पत्त्या। सहार्थ इति। अयमर्थः ल्यबन्तकर्तृत्वविशिष्टस्यैव व्याकरणकर्तृत्वम्। करणार्थत्वे तु तृतीयाया जीवरूपः प्रवेशकर्ताऽस्मदर्थो व्याकरणकर्तेत्युपाधिभेदात् क्त्वाविधायकसूत्रस्य विरोध इति सहार्थे तृतीया, वदनाशक्तावेव करणतृतीयेति। अन्यथेति अनेन जीवेन करणेनेत्येवं जीवस्य करणत्वे आत्मना व्यापकत्वेन प्रवेशक्रियाविरुद्धेन विशिष्टेनेत्यर्थादनुस्यूतात्मभिन्नत्वेनास्य वैयर्थ्यं प्रवेशविरुद्धत्वेन चास्य वैयर्थ्यम्। न च विरुद्धधर्माश्रयत्वेनात्मनोऽपि करणत्वमिति वाच्यम्। व्याकरणकर्तृभिन्नत्वेनास्य वैयर्थ्यम्। न च शब्दमूलत्वादेवमेव साधुः प्रवेश इति वाच्यम्। शास्त्रस्यास्य न्यायत्वात्। चत्वारो वेदाः षडङ्गानि पुरातनमिति-

भाष्यप्रकाशः ।

न जीवब्रह्मतागमकत्वम् । नापि तादात्म्योपदेशस्य । तस्यांशांशिभावादप्युपपत्तेः । किंच । यदि परमेव ब्रह्म जीवः स्यात् तदा, 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति, एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम'इति काठकश्रुतिरपि विरुध्येत । वास्तवयत्किंचिद्भेदाभावे, अस्य दृष्टान्तस्य सर्वथानुपपत्तेः । सत्संपत्त्यादिश्रुतिविरोधश्च । किंच । औपाधिकभेदाभ्युपगमपक्षे तत्त्वमसीत्यत्र, तत् त्वमितिपदद्वये भागत्यागलक्षणा । कारण अंशकार्यबोधकश्रुतीनामसदर्थवादत्वकल्पनं, कारणत्वांशत्वकार्याणां मिथ्यात्वकल्पनम्, उपासनाविषयाणां रूपाणामब्रह्मत्वकल्पनमित्येतदादयो दोषाः । जीवोंऽशस्तत्र ब्रह्मत्वं गौण्या व्यपदिश्यत इति पक्षे त्वेकस्मिंस्तत्पदे

रश्मिः ।

हासो न्यायो धर्मशास्त्रमित्येवं चतुर्दशविद्यासु न्यायत्वेनास्यागणनात् । न च न्यायस्तर्कशास्त्रमिति वाच्यम् । तस्य गुणत्रयविवरणाध्याये पाद्मे निन्द्येषु गणनात् निन्द्यत्वे च विद्यात्वायोगात् । नेति जीवः ब्रह्म, प्रवेशश्रवणाद् बुद्धिवत् । यन्नैवं तन्नैवं घटादिवत् । अत्र हेतुर्दुष्टोऽतो नेत्यर्थः । तादात्म्येति महावाक्ये तादात्म्योपदेशस्तस्य । अंशांशीति 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति' इति मुण्डकश्रुतेरात्मनामंशत्वेन नहि स्फुलिङ्गो नाग्निरिति ब्रह्मत्वेन च जीवानां तादृशोपदेशस्योपपत्तेः । यथैतदात्म्यं जडे तथा तस्य त्वं तत्त्वमसि श्वेतकेतोइति । विजानत इति विज्ञानवतो न त्वविज्ञानवतस्तस्यैच्छिकभेदसत्त्वादिति । विरुध्येतेति कुत इत्यत हेतुमाहुः वास्तवेति । अयमर्थः । परमेव ब्रह्म यदि जीवस्तर्हि तादृक्पदं विरुध्येत । तस्य तद्दृश्यते यत्रेति व्युत्पत्त्या शुद्धं तत्पदवाच्यमुदकं यत्र शुद्धे उदकादौ स्यामेऽपि आसिक्तं संयुक्तं दृश्यते वृद्धितद्गुणैर्यथा तथात्मा भवतीति वचनव्यक्तेः । जीवब्रह्मवादेस्यार्थस्य यत्किंचिदिवार्थो भेदस्तस्याभावे सर्वैः प्रकारैरस्य दृष्टान्तस्यानुपपत्तेरित्यर्थः । मायिकभेदप्रतियोगिकाभावेऽपि तथा । भेदाभेदवादानुरोधे तु यत्किंचिद्भेदः विरुद्धधर्मान्तर्गतस्तदापि तथा । यत्किंचिद्भेदो नानात्वं तदापि तथा । तथा च सर्वथा यत्किंचिदित्यन्वयः । सदिति 'सता सौम्य तदा संपन्नो भवति' इति । आदिशब्देन 'न विदुः सति संपद्यामहे' इति । औपाधिकेति विद्वन्मण्डने स्फुटमिदम् । भागत्यागेति शुद्धसत्त्वप्रधाना माया तदवच्छिन्नं चैतन्यमीश्वरः मलिनसत्त्वप्रधानाऽविद्या तदवच्छिन्नं चैतन्यं जीवः तत्र भागौ मायाविद्यात्मकौ तयोस्त्यागः शुद्धं चैतन्यं पर्यवसितम् । पदद्वये भागत्यागलक्षणा । कारण इति कारणस्याश्रयतया विवक्षितस्यालुप्तविभक्तिकस्य समासवर्तिनः कारण इत्यस्य पदत्वं श्रूयमाणविभक्तिकत्वाद्यपि । तथापि कारण अंशकार्याणि तेषां बोधकानां श्रुतीनामंशकार्ययोर्वेति समासः । अत्र कार्यान्ते 'सुप्तिङन्तं पदम्' इति सूत्रं पदत्वं विधाय क्षीणशक्ति न कारण इत्यस्य पदत्वं विधत्ते । 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः' इति न्यायाच्च । ततश्च 'एङः पदान्तादति' इत्यस्य तादृशपदत्वाभावं गृहीत्वाप्रास्या 'एचोयवायावः' इति सूत्रेणायि कृते 'लोपः शाकल्यस्य'इति यलोपे कृते कारण अंशकार्याणीति साधुः । श्रुतयस्त्वंशो नानेत्यादिसूत्रेषु भाष्ये वक्तव्याः । असदिति । पदसंस्कारपक्षे संहिताया अविवक्षितत्वादनुस्वारस्य न परेण संयोगः । अनुस्वारस्तु सर्वत्रैव गुणवादत्वकल्पनमिति व्याख्यातम् । कारणत्वेति । दृष्टान्तभाष्ये यथा प्राज्ञस्य ब्रह्मणः सगुणेपूपासनेपूपाधिगुणसारत्वादणीयस्त्वादिव्यपदेशो 'अणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वा' 'मनोमयः प्राणशरीरः सर्वगन्धः सर्वरसः सत्यकामः सत्यसंकल्पः' एवं प्रकारस्तस्मिंस्तथा । एतदादय इति हृदयायतनत्वमपि बुद्धेरेवेत्यादिस्वशास्त्रविप्लवश्चादिशब्दार्थः । गौण्येति प्रज्ञाद्रष्टृत्वादिगुणयोगेन सिंहो माणवक इतिवत् । यद्वा तत्पदस्य स्वांशे लक्षणा प्रयोजनवती । तत्पद इति । गौण्या विधेयधर्मत्वमुक्तमतोऽत्र लक्षणा प्रयोजनवती गौणी प्रस्थानरत्नाकरोत्र ।

भाष्यप्रकाशः ।

गौणी । सापि राजज्येष्ठपुत्रवदिति नासदर्थवादत्वापादिका । पूर्वकल्पोक्ताश्च न दोषाः केऽपि । एवं सति कः पक्षोऽत्र ज्यायान् को वा कनीयान् । नेतरोनुपपत्तेरित्यारभ्य जीवब्रह्मणोर्भेदं बोधयतोऽणुत्वमंशत्वादिकं च जीवस्य साधयतः सूत्रकृतश्च किं वाभिप्रेतमित्यादिकं विभावनीयम् । किंच । तद्गुणसारसूत्रे प्राथमिकतत्पदेन य उपाधिः परामृश्यते, स किमन्यथानुपपत्तिबलादध्याहृत उत क्वचित् पूर्वमुक्तः । नाद्यः । अनुपपत्त्यभावस्योपपादितत्वात् । नेतरः । अदर्शनात् । नच 'अन्तरा विज्ञानमनसी' इत्यत्रोक्तं विज्ञानं बुद्धितत्त्वात्मकं दृश्यत एवेति वाच्यम् । विज्ञानपदस्यानेकार्थत्वेनात्र बुद्धेरेव ग्रहणे नियामकाभावात् । व्याख्यात्रा विज्ञानमनसी इति द्विवचनोपपत्त्यर्थं विज्ञानपदे करणव्युत्पत्त्यङ्गीकारेण बुद्धीन्द्रिययोः संग्रहात् । कस्य वोपाधित्वं कथं वा इन्द्रियाण्यपाकृत्य बुद्धेरेव ग्रहणमित्यत्र हेत्वनुपलम्भाच्च । एतेन भास्कराचार्यव्याख्यानमपि दत्तोत्तरम् । ब्रह्मपरामर्शे तु कोऽप्ययं दोषो न भवति । नाणुरतच्छ्रुतेरिति सूत्रे इतरपदेन ब्रह्मण एवोक्तत्वेन तस्य च सन्निहितत्वेन कल्पनालेशस्याप्यभावादिति ।

यत्तु भिक्षुः—अणुत्वसाधकानि नव सूत्राणि पूर्वपक्षीकृत्य, पृथगुपदेशादिति सूत्रं सिद्धान्तत्वेनाह । तदर्थं च जीवादणुरूपाधिभूतः पृथक् । कुतः । उपदेशात् । 'स चानन्त्याय कल्पते' 'स वा एष महानज आत्मा', 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इत्यादिश्रुतिभिर्जीवस्यानणुत्वोपदेशादित्याह । तन्न । अन्त्ययोर्ब्रह्मप्रकरणस्थत्वस्य प्रागेव दर्शितत्वेन जीवाविषयत्वात् । आद्याया अपि सामर्थ्यबोधकत्वस्योपपादितत्वेन इतः पूर्वस्मिन्नङ्गुष्ठमात्र इति श्लोके बुद्धेर्गुणेनाङ्गुष्ठमात्रत्व-

रश्मिः ।

सापीति । **सापि** गौण्यपि यावदात्मा ब्रह्म भवत्यानन्दांशप्राकट्येन तावदेव यथा राजज्येष्ठपुत्रे राजपदगौणी तावदेव यावद्राज्ञि वैराग्यं तदभावे तु नेति । **नासदिति** । यथा यजमानः प्रस्तर इत्यत्र गुणवादे प्रस्तरो यज्ञः 'यो यच्छ्रद्धः स एव सः' इति यजमानाभेदः इत्येवमर्थवादपादे विवेचितमन्यत् । उत्तरकल्पनद्वयमपि न । सदर्थवादात् । हृदयायतनत्वमपि बुद्धेर्न, मध्यमपरिमाणस्यायुक्तत्वादणुरेव जीव इति भाष्यात् । स्वशास्त्रविप्लवोऽपि न । मिथ्यात्वाभावात् । **पूर्वेति** । उत्पत्त्यश्रवणादयश्च न दोषाः । पूर्वसमर्थनात् । **नेतर** इति आनन्दमयाधिकरणे सूत्रम् । **भेदमिति** । 'एकोऽहं बहु स्यां प्रजायेय' इत्यैच्छिकं भेदम् । **अणुत्वमिति** 'नाणुरतच्छ्रुतेः' इत्यादिसूत्रेण । **अंशत्वमिति** 'अंशो नानाव्यपदेशात्' इति सूत्रेण **साधयतः** । आदिशब्देन कर्तृत्वम् । **इत्यादिकमिति** आदिशब्देन जीवे सेवानिषेधः **सुबोधिन्यां** श्रुतिगीते यत्तत्संगृह्यते । वेदान्तानां जीवपरत्वे तत्रोक्तः सेवाभावो विरुध्यते । **विभावनीयमिति** 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इति च वाक्याभ्यां ब्रह्मपरत्वमनुसंधेयमिति हृदयम् । **अन्तरेति** इदं सूत्रं गतम् । 'विज्ञानमनसी' इत्यत्रेति पाठः 'ईदूदेद्द्विवचनम्' इति सूत्रात् । **बुद्धीति** उपाधिरूपम् । **व्याख्यात्रेति** **गोविन्दानन्दभगवता** रत्नप्रभाभाष्यटीकाकृता । **एतेनेति** उपाध्यर्थदूषणेन । **भास्करेति** उपाधिव्याख्यानं प्रथमतत्पदस्य । **तदर्थमिति** । पूर्वसूत्रार्थस्तु यथाभाष्यम् । **प्रागिति** 'नाणुरतच्छ्रुतेः' इत्यादिसूत्रे । **सामर्थ्येति** । 'कृपू सामर्थ्ये' इति धातुपाठात् । मुक्तावित्युक्तोपलक्षणमस्यार्थस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । **अङ्गुष्ठेति** ।

'अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः कामाहंकारसमन्वितोऽपि ।
बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्टः' इति श्लोके ।

भाष्यप्रकाशः ।

मुक्त्वा किं तस्य स्वीयं परिमाणमित्याकाङ्क्षापूरणार्थं आत्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्र इत्यनेनाराग्रमात्रत्वं स्वगुणेनैव च पुनरित्युक्ते किमाराग्रमात्रत्वमित्याकाङ्क्षान्तरे, बालाग्रेतिश्लोकान्तरस्य पादत्रयेण तन्निश्चाययित्वा तस्य परिमाणस्याणुत्वेऽपि परमत्वाभावाज्जीवस्यानित्यत्वं स्यादिति शङ्कायां कालत आनन्त्यबोधनपरत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वेनानणुत्वबोधकत्वादिति बोधकत्वाभावादिति । तेन यदग्रिमे तद्गुणसारसूत्रे बुद्धेर्गुणेनेति श्रुतिद्वयं व्याख्यातम्, अत्राद्यार्धेन बुद्धिसंपर्काज्जीवस्य परिच्छिन्नव्यवहारमुक्त्वा पश्चाद् द्वितीयश्लोकचतुर्थपादेन तस्य स्वत आनन्त्यं प्रोक्तमिति । तदपि श्रुत्यक्षरविरुद्धत्वादसंगतमेव । यदपि तद्गुणसारसूत्रव्याख्यानं, जीवोपाधिर्बुद्धिरणुः कार्यावस्थया परिच्छिन्नपरिमाणः । तस्य चोपाधेर्ये गुणा उत्क्रान्त्यादयस्तत्सारस्तन्मात्रगुणक एव जीवो लोकैर्दृश्यते व्यवह्रियते च । स्वतो निर्गुणत्वात् । अतो लोकानुसारेण श्रुतावपि जीवस्योत्क्रान्त्यादिव्यपदेशो न पुनर्जीवस्य स्वत उत्क्रान्त्यादिः श्रुत्या व्यपदिश्यते । विभुत्वश्रुतिविरोधात् ।

'पुमान् सर्वगतो व्यापी ह्याकाशवदयं स्थितः ।
कुतः क्वासि क्व गन्तासीत्येतदप्यर्थवत्कथम्' इति स्मृतिविरोधाच्च ।

अयं च विभागः श्रुत्यैव स्पष्टीकृतः । यथा, कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजतेति । प्राज्ञवत् । यथा प्राज्ञ ईश्वरे मायापरमाण्वाद्युपाधिगुणसारत्वेन मायादिगुणव्यपदेशः 'सोऽकामयत, अणोरणीयान्, तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्', 'प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जंयाति' इत्यादिः तद्वदित्यर्थः । तदेवजीवस्य गमनादरौपाधिकत्वम् ।

'घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।
घटो नीयेत नाकाशं, तद्वज्जीवो नभोपमः' ॥

इति श्रुत्या, 'गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशवत्' इति सांख्यसूत्रेण च स्पष्टमुक्तमिति । तदपि तथा । माध्यन्दिनानां बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणे, 'तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे

रश्मिः ।

श्रौतचस्यार्थमाहुः च पुनरित्यादि । चकारः पुनरर्थ इत्यर्थः । बालाग्रेति बालस्य मध्यत्वेन बृहत्त्वाद्बृंहणत्वादुपपन्नम् । पादेति 'बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य तु । भागो जीवः स विज्ञेयः' इत्यनेन । अनित्यत्वमिति । द्व्यणुकवत् । कालत इति 'स चानन्त्याय कल्पते' इति चतुर्थपादे । कालोऽत्र मुक्तेः । तेनेति भगवता भिक्ष्वाचार्येण । श्रुत्यक्षरेति आत्मगुणेन चैवेत्यादेः श्रुतेरक्षरं चेति तद्विरुद्धत्वात् । परिच्छिन्नेति जीवोपाधिविशेषणम् । कथमिति प्रश्न एवोत्तरपर्यवसानम् । प्राणमिति उपाधिम् । तेनोपाधिद्वारोत्क्रान्त्यादिस्तद्वद्बुद्ध्युपाधिद्वारेत्यर्थः । मायेत्यादि । आदिशब्देन महेश्वरः प्राज्ञो जीवश्च । स इत्यादि । क्रमेणोदाहरणानि । आदिशब्देन 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' इति श्रुत्या जीवः । प्राज्ञेनेति ज्योतिर्ब्राह्मणे 'तद्यथाऽनः सुसमाहितमुत्सर्जद्यायादेवमेवायश्शारीर आत्मा प्राज्ञेन' इत्यादिः । यथा अन इति पदच्छेदः सुसमाहितं पदार्थभृतम् । यायाद्बलीवर्दः । आत्मा निरीहः । प्राज्ञेन, बलीवर्दस्थानापन्नेन । तेनेति सोऽयमात्मा

भाष्यप्रकाशः ।

प्राणा अनूत्क्रामन्ति संज्ञानमेवान्ववक्रामति स एष ज्ञः सविज्ञानो भवति तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च' इत्यत्रैव इत्यनेन सलिङ्गमात्मानमुपक्रम्य चक्षुरादीनि निष्क्रमणद्वाराण्युक्त्वा सलिङ्गस्याङ्गुष्ठमात्र इति पूर्वोक्तश्रुतौ, अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलादिति स्मृतौ च सिद्धत्वात् कथं चक्षुष्टो निष्क्रमणमिति शङ्कानिवृत्त्यर्थं, 'तमुत्क्रामन्तम्' इत्यादिना केवलस्यात्मनो निष्क्रमणानन्तरं लिङ्गभूतानां मुख्यप्राणादीनामनूत्क्रमणं मुक्तामुक्तसाधारण्येनोक्त्वा तदनन्तरं संज्ञानमेवेत्यादिना पश्चाद्बुद्धिसंबन्धज्ञ इति ज्ञानगुणकत्वं, तेन जन्यज्ञानवत्त्वं स्थूलदेहान्तरप्राप्तिसामग्रीं वक्तीति तदनाकलनात् । अङ्गुष्ठमात्रताया गुणेनोक्तत्वाद् गुणस्य चौत्कट्ये स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वस्य पूर्वं साधितत्वान्मुष्टिपिहितमणिप्रभावत् पिपीलिकादिदेहेषु बुद्धिगुणसंकोचेन गौणपरिमाणसंकोचेऽपि दोषाभावात् । एवमेव परिवर्तना-

रश्मिः ।

यस्मिन्काले जराद्युक्तहेत्वभिभूतस्तस्यैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते यत्तेन प्रद्योतेनेत्यर्थः । संज्ञानमिति बुद्धिम् । सलिङ्गमिति प्रत्यक्षत्वाल्लिङ्गं तेन सह समानं वा । चक्षुरिति चक्षुष्ट इत्यादिना । चक्षुष्ट इति तसिलप्रत्ययान्तमिदम् । केवलस्येति एतेन सलिङ्गस्यात्मनो निष्क्रमणं वदन्तः उपनिषट्टीकाकृतः परास्ताः । या बुद्धिरुत्पद्यते सैव सर्वेषु प्राणेषु संबध्नाति तम् । संबन्धस्तु स्वरूपः स्वजन्यजनकत्वम् स्वं बुद्धिस्तज्जन्यं ज्ञानं तज्जनकत्वं प्राणपदवाच्येन्द्रियेषु । ज्ञानगुणेति । जानातीति व्युत्पत्तेः । स एष ज्ञ इत्यनेन 'सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्' इति वाक्यात्सत्त्वं बुद्धिः पूर्वोक्ता तद्गुणकत्वम् । तेनेति तेन सत्त्वेन जन्यं यज्ज्ञानं स्वप्नक इव शास्त्रादिना भाविदेहविषयकं तद्वत्त्वम् । यथा सेवाप्रतिबन्धे जन्मोक्तं सिद्धान्तमुक्तावलीटीकायाम् । स्थूलेत्यादि 'तं विद्याकर्मणी' इत्यादिना । तं स्थूलदेहं विद्याशब्देनेह प्रमाणाप्रमाणजन्यज्ञानमात्रं विहितप्रतिषिद्धादिरूपमात्मज्ञानव्यतिरिक्तमुच्यते । शास्त्रलोकप्रभावोत्पन्नदृष्टादृष्टार्थरूपवाङ्मनःकायसाध्यसर्वकर्मशब्दार्थः । तदुत्पन्नफलभोगजनितसंस्कारो भावनाजन्यहृद्याश्रितः पूर्वप्रज्ञोच्यते । समन्वारम्भः सम्यक्प्रकारेण देहदर्शनमनु पश्चादारम्भः ज्ञानात्मकैस्त्रिभिरारम्भः 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति वक्तीति इतिः प्रकारे पूर्वोक्तप्रकारेण । तस्य तमुत्क्रामन्तमिति भागस्यानाकलनात् । तदपि तथेत्यत्र हेतुः । जीवस्य नमोपमत्व एतन्न संगच्छत इति । अङ्गुष्ठमात्रपरिमाणं पिपीलिकादिदेहेषु विरुद्धमित्याहुः अङ्गुष्ठेति । पूर्वमिति उत्क्रान्त्यधिकरणे 'अविरोधश्चन्दनवत्' इत्यादिसूत्रेषु । गौणेति अणुत्वापेक्षया गौणस्याङ्गुष्ठपरिमाणस्य संकोचे । परिवर्तनेति माध्यन्दिनानां बृहदारण्यके 'स यत्रायमशारीर आत्मावल्यन्नीत्य संमोहमिव न्येत्यथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति' इति पाठः । काण्वानां तु अबल्यमिव निसमेत्य संमोहमिव नियति इति पठ्यतेऽर्थस्तु समानः । स च 'तद्यथाऽनः' इत्यादिना पूर्वब्राह्मणोपक्रान्तः सोऽयं शारीर आत्मा । यत्र यस्मिन्काले जराद्युपहतोऽवल्यं बले साधुः बल्यं न बल्यमबल्यमित्थं नितरां प्राप्य संमोहमिव वैचित्त्यमिवाविवेकितामिव न्येति नितरामेत्यनन्तरमेतमात्मानं प्रति प्राणा इन्द्रियाणि तैजसेन्द्रियाणां तेजोमात्राः सूक्ष्मावस्थाः सम्यक् स्वप्नवैलक्षण्येनाऽऽसमन्ताद्यथा केनाप्यंशेन तद्देहावच्छेदेन तत्कार्याणि ददानः स्वीकुर्वन्नेवकारेण गुणस्य स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वाव्यवच्छेदः क्रियते तदनु हीनमस्तत्वमीश्वराधीनं यथा भवति तथा

भाष्यप्रकाशः ।

दावपि बोध्यम् । यत्तु अनुशब्दो विज्ञानमयादेः प्राधान्यद्योतको, न त्वनुक्रमद्योतक इति व्याख्यानम् । तदसंगतम् ।

अनोरप्राधान्येऽनभिधानाल्लिङ्गवियोगस्य प्राणादिपदैरेव प्राप्तेर्विज्ञानमयप्राधान्यस्योत्क्रान्तिक्रियायामेव पर्यवसानाच्च । व्यापकत्वश्रुत्यादितात्पर्यं त्वनुपदमेवाग्रिमसूत्रे वक्ष्यामः । यदुक्तमयं विभागः कस्मिन्नहमिति श्रुत्यैव स्पष्टीकृत इति । तदपि न । इयं श्रुतिस्तु ब्रह्मपरा सृष्टिकर्तृत्वलिङ्गात् । तया ब्रह्मण उत्क्रान्तिरौपाधिकीति बोध्यते । उत्क्रान्ते प्राणे देहजीवनरूपं कार्यं भगवान्न करोतीति । जीवनं च भगवत्कार्यमेवेति,

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥

इति श्रुत्याऽवगम्यते । अतो नानया जीवोत्क्रान्तिविभागस्य स्फुटीभावः । दृष्टान्त-

रश्मिः ।

पादस्य स्वस्य विक्षेपं करोतीश्वरप्रेरितः स्वयं हृदयमागच्छति । तदनुश्रूयते । स यत्र चाक्षुपः पुरुषः पराङ् पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवतीत्यादि स हृदयस्थोऽङ्गुष्ठमात्रः यत्र यस्मिन्काले पराङ् भोक्तृभोग्येभ्यो विमुखश्चाक्षुपः उपास्यभिन्नोऽधिकदेशवृत्तिर्बुद्धिगुणात्मा पुरुषः पर्यावर्तते स्वदेवतां सूर्यं परि प्रत्यासमन्ताद्वर्ततेऽथानन्तरं सोऽङ्गुष्ठमात्रोऽरूपज्ञो भवति । रूपं न जानातीत्यर्थः । तथा चैवमेव पूर्वोक्तप्रकारेण परिवर्तनादौ चाक्षुपः पुरुष उक्तो यस्तत्रापि गौणपरिमाणसंकोचो बोध्यः । इतः परं तमुत्क्रामन्तमित्यादिनानुः क्रमार्थत्वेन व्याख्यातः स तदा स्थिरो भवेद्यदा परोक्तप्राधान्यद्योतकत्वमनोर्न भवेत्तदर्थमाहुः **यत्त्वित्यादि** । **विज्ञानमयेति** । तथा च श्रुतिः 'विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमय आकाशमयो वायुमयस्तेजोमय आपोमयः पृथिवीमयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो हर्षमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्यदेतदिदंमयोदोमयः' इति । **व्याख्यानमिति** माध्यन्दिनबृहदारण्यकटीकाकृतो व्याख्यानम् । **अप्राधान्येनेति** । अनुस्त्वावलक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सापाश्चात्यानुक्रमाद्यर्थेषु दृष्टो न तु तं विज्ञानमयं राजस्थानीयमुत्क्रामन्तमनुशब्देन प्रधानीकृत्य प्राणः प्रधान उत्क्रामति तं चानु प्रधानमुत्क्रामन्तं सन्तं सर्वे प्राणा वागादयः परिवारस्थानीया अनुशब्देन प्रधाना उत्क्रामन्तीति प्राधान्येन न विहित इति । तं विज्ञानमयमिति व्याख्यानं तदपि प्राणाद्युत्क्रमणयोरेतनयोर्विरुणद्धीत्याहुः **लिङ्गेति** । **वियोगशब्देन** मुक्तस्य तत्त्वविद एव वार्यते प्रत्यक्षम् । **प्राणादीति** । मुक्ततत्त्वविदः प्रत्यक्षमविवक्ष्येदम् । ननु प्राणादिपदानि प्राणाद्यभिदधति लिङ्गवियोगं तात्पर्येण वृत्त्या प्रापयन्ति । स्फूर्तेरन्यानधीनतयैवकारः । **उत्क्रान्तीति** । गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययात् । **एवेति** कर्तृत्वादेवकारः । ननु विज्ञानमयोत्क्रान्तावनोरश्रवणात् प्राधान्यं कुतो लब्धमिति चेन्न । स्वातन्त्र्यरूपप्राधान्यस्यावार्यत्वात् । नन्वेतादृशप्राधान्यज्ञापनस्य किं प्रयोजनमिति चेन्न । अग्रेऽशोत्क्रमणेऽशिसंबन्ध्यनुसरणस्य वक्तव्यत्वेन तदनुक्तौ निग्रहस्थानं भवेदिति । तदुपन्यस्तविभुत्ववेदकश्रुतिस्मृती पर्यनुयुङ्क्ते स्म **व्यापकत्वेति** । **श्रुत्यैवेति** श्रुतिः प्रशस्या । **स्पष्टीति** । तेन 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' इति न्यायप्रसरोनेति ज्ञापितम् । **ब्रह्मण इति** । 'जीवेशयोर्निर्भेदेन मुक्तिरेकादशे द्विधा' इत्युक्ते ब्रह्मण उत्क्रान्तिः । जीवनकर्तृत्वे उत्क्रान्ते ब्रह्मण उत्क्रान्तिर्धर्मोपाधिकीत्युपाधिर्जीवनकर्तृत्वमित्याहुः **उत्क्रान्त इति** । **श्रुत्येति** काठकश्रुत्या । 'सांख्योप्येकः सदारतः' इति

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

ननु कथमन्यस्य नीचस्य सर्वोत्कृष्टव्यपदेशोऽपि । न हि प्रामाणिकैः सर्वथा अयुक्ते व्यपदेशः क्रियते । नचोक्ततद्गुणसारत्वाद् ब्रह्मण आनन्दांशस्य प्राकट्यादिति वाच्यम् । तथा सति प्राज्ञवत् पुनस्तिरोहितं स्यादिति तस्य तद्व्यपदेशो व्यर्थोऽयुक्तश्चेति चेत् नायं दोषः । कुतः यावदात्मभावित्वात् । पश्चाद् यावत्पर्यन्तमात्मा । नित्यत्वात् । सर्वदा आनन्दांशस्य प्राकट्यात् तस्य तथैव दर्शनमस्ति । अनावृतैश्वर्यादीनामुक्तत्वात् । प्राज्ञात् संपन्नत्वं विशेषः ।

भाष्यप्रकाशः ।

व्याख्याने सोऽकामयतेत्यादिश्रुतितयोपन्यासोऽप्यसंगतः । तासां ब्रह्मप्रकरणस्थत्वात् । प्राज्ञस्य परमेश्वराङ्गिन्नतायाः सूत्रव्याख्यान एव दर्शितत्वादिति । सांख्यसूत्रेण गतिश्रुतेरुपाधिप्रयुक्तत्वकथनं तु व्यासविरोधमेव बोधयति । श्रौतसंदेहनिराकरणाय प्रवृत्तः कथमेवं सूत्रं न प्रणीतवानतः किमधिकं ब्रूम इति दिक् ।

रामानुजा माध्वाः शैवाश्चाणुजीववादिनः । परं तु प्राज्ञब्रह्मणोर्भेदं न केऽपि विचारितवन्त इति दृष्टान्तव्याख्यानं सर्वेषामेवानादेयम् ॥ २९ ॥

यावदात्मभावित्वाच न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥ व्यपदेशविषय एव कंचिद्दोषमाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन तं दोषं प्रकाशयन्ति नन्वित्यादि । अन्यस्येति ब्रह्मभिन्नस्य । सर्वोत्कृष्टव्यपदेश इति उत्कृष्टत्वेन व्यपदेशः । तिरोहितं स्यादिति ब्रह्मगुणसारत्वं तिरोहितं स्यात् । सूत्रोक्तं परिहारं व्याकुर्वन्ति नायमित्यादि । हेतुं व्याकुर्वन्ति पश्चादित्यादि । पश्चादिति संसारदशोत्तरम् । आनन्दांशस्य प्राकट्यादिति जीवो हि भगवदंश इति तस्य यावानानन्दांशस्तत्प्राकट्यात् । तस्येति जीवस्य । तथैव दर्शनमिति ब्रह्मभावपूर्व-

रश्मिः ।

निबन्धान्निरीश्वरसांख्यत्वादूपयन्ति स्म सांख्येति । व्यासेति 'अविरोधश्चन्दनवत्' इति व्याससूत्रविरोधम् । एवं सूत्रमिति । असङ्गः पुरुष इतिवद् औपाधिका जीवा इत्येवं सूत्रम् । दिग्गिति । सांख्ययोगौ भक्त्या प्रसन्ने हरौ प्रवर्तेते न तु वेदान्तसमकाले इत्यन्यदेतत् । भेदमिति दार्ष्टान्तिकोपयोगिभेदम् ॥ २९ ॥

यावदात्मभावित्वाच न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥ ब्रह्मभिन्नेति । भाष्ये नीचस्येति 'पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ' इति सूत्रोक्तस्येत्यर्थः । प्रज्ञाद्रष्टृत्वादय इत्यत्रादिशब्दार्थं मनसि कृत्वा शङ्कते न चेति । उक्तमिति सर्वथाऽयुक्तत्वाभावनम् । आनन्दांशस्येति । प्रज्ञाद्रष्टृत्वादय इत्यत्रादिशब्दार्थोऽयम् । उत्कृष्टत्वेनेति । भावप्रधानो निर्देश इत्याशयेनेदं बोध्यम् । ब्रह्मत्वेनेति स्वस्येति ज्ञेयम् । स खल्विति छान्दोग्यसमाप्तिवियम् । एवमिति धार्मिकान्विदधदित्येवम् । पार्षदेति । आदिशब्देन भगवत्सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिष्विति फलस्य ग्रहणम् । उक्तत्वादिति । कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थ ईश्वर इतीश्वरलक्षणात्तथाचास्यैश्वर्यत्वमेवमन्यदपि । तत्प्राप्तिरिति तिरोहितानन्दप्राप्तिः । आत्मानमिति पश्चाद्यावदिति भाष्योपपादितार्थः । आत्मानं पदार्थम् । अनतिक्रम्येत्यनतिवृत्तावित्यस्यार्थः । भावित्वं योजयन्ति स्म आनन्दांशस्येति अर्थान्नित्यत्वादात्मनः सर्वदानन्दस्य तथा जीवस्य प्राकट्यात् । एतेन

चकारात् तस्य चानन्दः प्रकटित इति न दूषणगन्धोऽपि । व्यपदेशो वा नात्यन्तमयुक्तस्य। यावदात्मा ब्रह्म भवत्यानन्दांशप्राकट्येन तावदेव तद्व्यपदेशः राजज्येष्ठपुत्रवत् । एतदेवोक्तम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

कांशत्वेन दर्शनमस्ति । तत्र हेतुः । अनावृतेत्यादि । तथाच छान्दोग्ये, स तत्र पर्येतीत्यादि-नाऽनावृतैश्वर्यादीनामुक्तत्वात् तद्गुणसारत्वकृतो ब्रह्मव्यपदेशो नायुक्त इत्यर्थः । तथाचायं सूत्रार्थः । यावदिति पदार्थानतिवृत्तौ । भावित्वं वर्तनशीलत्वम् । तथाचात्मानमनतिक्रम्या-नन्दांशस्य वर्तनशीलत्वान्न दोषः न तिरोधानम् । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति, 'तस्य तावदेव चिरम्' इत्यादिश्रुतौ तथा दर्शनादिति सूत्रार्थो बोध्यः । नन्विदमप्रयोजकम् । 'प्राज्ञ ईश्वरस्तृतीयः पाद एष सर्वेश्वर एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम्' इत्येवं प्राज्ञं प्रशस्याग्रे तुरीयव्याख्याने ईश्वरग्रासस्तुरीय इति कथनेन प्राज्ञलयस्योक्तत्वात् तस्यैवास्याप्यानन्दप्राकट्यै-श्वर्यादीनामसार्वदिकत्वसिद्धेर्यावदात्मभावित्वस्य दूरनिरस्तत्वादित्यत आहुः प्राज्ञात् संपन्नत्वं विशेष इति । पद गतौ ये गत्यर्थास्ते प्राप्त्यर्थाः । तथाच समीचीनतया प्राप्तत्वं संपन्नत्वं, प्राज्ञस्तु ईश्वरेण ग्रस्यते, अयं तु सम्यक्तया, स्वस्वरूपेण तिष्ठतीति प्राज्ञात् संपन्नत्वं विशेषोऽतो नाप्रयोजकत्वम् । तथाच प्राज्ञस्य ब्रह्मसंपन्नत्वाभावाल्लयेन ब्रह्मधर्माणां तिरोभावः । अस्य तु संपन्नत्वेन लयाभावादैश्वर्याद्यतिरोभावोऽतः सदा तद्दर्शनमित्यर्थः । चकारप्रयोजनमाहुः चकारादित्यादि । तथाच यावन्तो दोषास्त आनन्दतिरोभावकता इति तदभावे कोऽपि दोषो नेति नानर्थको व्यपदेश इत्यर्थः । नित्यत्वादित्यनुक्त्वा यावदात्मभावित्वादिति यदुक्तं तेनार्था-न्तरमपि सूच्यत इत्याशयेनाहुः व्यपदेशो वेत्यादि । वाशब्दो वाक्यालंकारे युक्ततां व्युत्पादयन्ति यावदित्यादि । तथाच ब्रह्मभावोत्तरं तु ब्रह्मैवेति ततः पूर्वमेव व्यपदेशः । स च मुक्तौ ब्रह्मत्वसूचको यथा राजज्येष्ठपुत्रस्य राजत्वव्यपदेशोऽग्रे राजत्वसूचकस्तद्वत् । एतेनात्यन्ता-

रश्मिः ।

नित्यत्वादित्यादिभाष्योपपादितार्थ उक्तः न दोषतास्यार्थः । न तिरोधानमिति । तद्दर्शनादित्यस्यार्थ-माहुः ब्रह्म वेदेति । भक्तिव्यापारकं ज्ञानमिदं गीतात्रयोदशोक्तम् । चिरमिति तस्य वेतुश्चिरं विलम्बः आदिना यावन्न विमोक्ष्येथ संपत्स्य इति । इयं श्वेतकेतूपाख्यानस्था इतः पूर्वम् 'आचार्य-वान्पुरुषो वेद' इति श्रुतिः तेन प्रमाणदार्ढ्यमुक्तमस्मिन्नर्थे । प्राज्ञ इति । नृसिंहतापिनीयस्येयम् । प्रशस्येति । अवस्थात्रयपक्षे तु न प्रशंसा । ईश्वरग्रास इति ईश्वरं प्राज्ञं ग्रसतीति । तदेवाहुः प्राज्ञलयस्येति । आनन्दभुगिति प्राज्ञसाक्षिकसुषुप्तिप्रकरणश्रुतेराहुः तस्येचेति । अस्येति 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्युक्तस्य संपन्नस्य । तद्दर्शनमिति आनन्दांशस्य दर्शनम् । वाशब्द इति । पक्षान्तरे अयुक्ततामिति छेदः । वाशब्दः पक्षान्तरेऽस्ति अयुक्ततां व्युत्पादयन्तीति यावदित्यादीति । भाष्ये राजेति । आख्यायिकाध्याये सांख्यप्रवचनसूत्रम् 'राजपुत्रवत्तत्त्वो-पदेशात्' इति । पष्ठ्यन्ताद्वतिः । राज्ञि वैराग्ये राजादिकृत आनन्दप्राकट्ये उपदिष्टज्येष्ठपुत्रस्येव । यद्वा । पूर्वसूत्रे व्याख्यातम् । मुक्तावित्यादि परममुक्तौ । जीवन्मुक्तिस्तु यद्यप्यन्यथारूपं हित्वा स्वरूपेण व्यवस्थितिः । 'नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्' इति गीतायाः । परंतु नियया,

व्यापकत्वश्रुतिस्तस्य भगवत्त्वेन युज्यते ।
आनन्दांशाभिव्यक्तौ तु तत्र ब्रह्माण्डकोटयः ।
प्रतीयेरन् परिच्छेदो व्यापकत्वं च तस्य तत् इति ॥ ३० ॥

भाष्यप्रकाशः ।

युक्तत्वं परिहृतं बोध्यम् । अतो नायुक्त इत्यर्थः तथा चायं सूत्रार्थः । यावदवधारणे, यावदात्माऽसंसारी, व्यपदेशस्य तावद्भवनशीलत्वान्न दोषः नायुक्तत्वं तद्दर्शनात् 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादिष्वग्रे ब्रह्मभावस्यैव युक्तत्वादिति । पूर्वव्याख्याने जीवभावस्योत्तरावधिग्रहणमत्र तु ब्रह्मभावस्य पूर्वावधिग्रहणमिति भेदः । अत्र च 'उत्क्रमिष्यत एवं भावादित्यौडुलोमिः' इतिमतं समर्थितं भवति । एवं जीवस्य ब्रह्मभावं व्याख्याय तेन व्यापकत्वबोधकानि वाक्यानि समर्थयन्ति एतदेवोक्तमित्यादिना । उक्तमिति निबन्धेऽस्माभिरुक्तम् । अर्थस्तु–तस्य ब्रह्मभावं प्राप्तस्य जीवस्य भगवत्त्वेन व्यापकत्वश्रुतिर्युज्यते, न तु जीवत्वेन रूपेण । तत्र प्रकारमाहुः । आनन्दांशाभिव्यक्तौ ब्रह्मभावे सति तस्य जीवस्य तद् विरुद्धधर्माधारत्वं भवत्यतस्तत्र ब्रह्माण्डकोटयः परिच्छेदो व्यापकत्वं च प्रतीयेरन्निति । तथाच यथा कृष्णो भगवान् यशोदोत्सङ्गे स्थितोऽपि जृम्भणमृत्साभक्षणादौ सकलजगदाधारो दृष्टस्तथा जीवोऽणुरपि ब्रह्मभावेऽणुत्वाविरोधेनैव व्यापकः सकलजगदाधारो भवति । अत एव, 'मय्येव सकलं जातम्', 'तदेतदृषिः पश्यन् वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च' इति, 'पुत्रेति तन्मयतया तरवोऽभिनेदुः' इत्यादीनि वाक्यानि ब्रह्मभूतमेव लक्षीकृत्योच्यन्ते । तेन, 'नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः', 'व्यापकोऽसङ्गयनावृतः', 'पुमान् सर्वगतो व्यापी' इत्यादीन्यपि भाविनीमवस्थां वदन्ति ।

रश्मिः ।

पराभिध्यानतिरोहितधर्मा जीवोविषया पूर्वोक्तो जात इत्यविषया वियोपमर्दे पराभिध्यानतिरोहितधर्मा जीवः कथमभेदमाग् भवेत् अतो न तु हीदानीं ब्रह्मत्वबोधकः । किंतु मुक्तौ ब्रह्मत्वसूचक इत्यर्थः । आत्मेति आत्मैव न त्वन्यशबलः । असंसारीति छेदः । अयमर्थः पदार्थानतिवृत्त्यर्थे यावति न भवतीत्यर्थः । इत्यादीति । आदिशब्देन 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इति 'सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति' 'एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच' इति च ग्राह्ये । अग्र इति । ब्रह्मैव सन्नित्यस्याग्रे 'तदेष श्लोको भवति' 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' इति । अत्रेति पदाद्ब्रह्मभावः । सलिल इत्यस्याग्रे 'एषास्य परमा सम्पदेषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति । एषोऽस्य परम आनन्द इत्यत्रैतदिदम्पदाभ्यां ब्रह्मभावः । अद्वैतपदाल्लिङ्गात्सलिलपदं ब्रह्मवाचकमिति । एवं ब्रह्मभावस्योक्तत्वादित्यर्थः । एवकारस्तूक्तपदार्थबलात् । व्याख्यानान्तरप्रयोजनमाहुः उत्तरेति । यावदात्मा जीवस्तदुत्तरावधौ ब्रह्मभावः । उत्तरावधिवाचको यावच्छब्दस्तेनोत्तरावधिग्रहणम् । पूर्वेति यावदात्मैव ब्रह्मभावस्य पूर्वावधिः शुद्ध आत्मा जीवोऽसंसारीति यावत् । अत्रापि वाचकः पूर्ववत् । यावत्तावतौ साकल्यावधिमानावधारणेषु भवतस्तत्रावधौ यावद्व्याख्यातम्, यथा यावद्दन्तव्यं तावत्तिष्ठेत्यत्रावधौ । उत्क्रमीति सूत्रं तु प्रथमाध्यायचतुर्थपादस्थम् । समर्थितमिति चित्प्रधानांशांशिग्रहणेन समर्थितम् । ब्रह्माण्डेति ब्रह्मवैवर्ते प्रसिद्धाः । जृम्भणेति । 'जृम्भतो ददृश इदम्' इति सप्तमाध्याये । 'सा तत्र ददृशे विश्वम्' इत्यष्टमेऽध्याये । जगदिति । अर्थान्मुखद्वारा भगवति ददृश इति जृम्भत इत्यत्र सुबोधिन्याम् । तन्मयेति पुत्रमयतया तरवोऽभिनेदुरुत्तरं चक्रुः । भाविनीमिति ।

भाष्यप्रकाशः ।

मादायैव योज्यानि । अन्यथा, 'अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्तेति नियमो ध्रुव नेतरथा' इति वेदस्तुतिवाक्यं विरुध्येत । एवंच बिन्दुस्तोकोपनिषदि 'घटसंवृतमाकाशम्' इत्यत्र जीवगमनस्यौपाधिकत्वमुक्तम्, तदपि मुक्तजीवस्य ब्रह्मभूतस्यैव बोध्यम् ।

'एक एवात्मा मन्तव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।
स्थानत्रयाद्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यते'

इत्यमुक्तमुक्तावात्मानावुपक्रम्य,

'एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्'

इत्यमुक्तस्योपाधिवशाद् बहुधा जाग्रदादिदेवमनुष्यादिरूपेण दर्शनमुक्त्वा, घटसंवृतमाकाशमित्यनेन मुक्तस्य नभोपमस्य जीवस्य गमनादेरौपाधिकत्वं वक्ति । तेन शुकसनकादिगमनस्यैव तथात्वं, नेतरेषामिति मन्तव्यम् । अत एवैतदग्रे

'घटवद् विविधाकारं भिद्यमानं पुनः पुनः ।
तद्भग्नं च न जानाति स जानाति च नित्यशः'

इति दधीच इव विद्वदवस्थैवोच्यत इति युज्यते । अन्यथा तस्यैवैकस्य प्रतिबिम्बत्वमवच्छेदत्वं च विरुध्येत । वस्तुतस्तु, एक एव हि भूतात्मेत्यत्र जलचन्द्रदृष्टान्तेन यथा चन्द्रस्यांशुद्वारा जलप्रवेशे नानात्वं तथा ब्रह्मणोऽप्यंशद्वारा तत्तद्देहप्रवेशे नानात्वमिति मुक्तियोग्यत्वाय ब्रह्मरूपतोच्यते अहंग्रहोपासनायाः प्राकृतत्वात् तत्र दोषाभावायाऽतो न कोऽपि शङ्कालेशः । यत्तु परैर्बुद्धिसंयोगाज्जीवभाव उच्यते । तन्न । ब्रह्मभूतानामीश्वरस्य च व्यापकत्वेन तदापि तदापत्तेः । अपि तु प्राणधारणाभिमानात् । जीव प्राणधारण इति धात्वर्थेन तथा निश्चयात् ।

रश्मिः ।

ब्राह्मीम् । जाग्रदाद्यवस्थावज्जीवन्मुक्तिरप्यवस्थान्तरं ब्रह्मभावे । तनुभृत इति जीवाः । न शास्येतेति । नियमो न शास्येत, व्यापकत्वे जीवानां दासत्वं न स्यादित्यर्थः । अमुक्तेति । मुक्तामुक्ताविति चराचरग्रहणादिवन्नोक्तम् । 'धर्मादिष्वनियमः' इति सूत्रात् । मुक्तस्येति जीवन्मुक्तस्य । एवकारव्यावर्त्यमाहुः नेतरेषामिति । भग्नमिति कर्तृ । स इति द्रष्टा, ॐतत्सदितिवाक्यात् । दधीच इवेति । इन्द्रं समादिश्य हरावन्तर्हिते देवा दध्यञ्चमङ्गेभ्यो याचितवन्तः स तदा मुक्ततासूचकविशेषणविशिष्टो जातः । तदुक्तम् । 'मोदमान उवाचेदं प्रहसन्निव' इति । अतो विद्वदवस्था । अन्यस्यासंभवादेवकारः । अच्छेदत्वमिति । न विद्यते छेदो द्वैधीभावो यस्य तत्त्वम् । ननु स्वाधारस्वभावानुविधायित्वे सति संमुखस्थितार्थानुविधायित्वं प्रतिबिम्बत्वम् । तत्कार्येश्वरः प्रभावदच्छेदत्वं च तस्येति न तर्कविरोधोत आहुः वस्तुत इति । ब्रह्मरूपेति एकपदेनोच्यते । 'नासतो विद्यते भावः' इति वाक्यादिति भावः । अहंग्रहेति ब्रह्मस्वरूपमुक्त्वोच्यते । 'तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं निरञ्जनम् । तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म संपद्यते ध्रुवम्' इत्यहंग्रहोपासनाया इत्यर्थः । परैरिति शंकरभास्करभिक्ष्वाचार्यैः । तदापीति ईश्वरत्वकालेऽपि बुद्धिरूपतत्त्वान्तरस्यास्मन्मते सत्त्वेन जीवत्वापत्तेः । ततश्चादृष्टफलभोगापत्त्या 'अनश्नन्न्यो अभिचाकशीति' इति श्रुतिविरोधः । प्राणेति अस्माद्धेतोर्जीवभाव उच्यते । तथेति प्राणधारणे सति जीवभावनिश्चयात् । ननु बुद्धि-

१. शास्येत इति रश्मौ । २. अच्छेदत्वमिति रश्मौ ।

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

व्यपदेशदशायामपि आनन्दांशस्य नात्यन्तमसत्त्वम्। पुंस्त्वादिवत्। यथा पुंस्त्वं सेकादिसामर्थ्यं बाल्ये विद्यमानमेव यौवने प्रकाशते तथा आनन्दांशस्यापि सत एव व्यक्तियोगः ॥ ३१ ॥

भाष्यप्रकाशः।

अन्योन्तर आत्मा विज्ञानमयो योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादौ तस्य विज्ञानमयत्वं तु ज्ञानांशत्वाज्ज्ञानप्रचुरत्वं, न तु बुद्धिमयत्वं, तदनभिमानेऽपि ज्ञानप्राचुर्यस्य मुक्तेषु सिद्धत्वात् । विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमय इत्यत्र प्रायपाठबलेन विज्ञानपदस्य बुद्ध्याख्यकरणवाचकत्वेऽपि न सर्वत्र तथात्वं, गमकाभावे तथादर्तुमशक्यत्वात् । अत्रापि बुद्धिमयत्वं, बुद्धिप्रचुरत्वं, तदपि बुद्ध्यधीनव्यवहारत्वमेव । प्रायपाठेन तथा निश्चयात्। न तु बुद्धिगुणसारत्वम्। तस्य दूषितत्वात् । नापि बुद्ध्यधीनाखिलव्यवहारत्वम् । यावत्संसारमेव बुद्धिसंसर्गेण बुद्धेर्यावदात्मभावित्वाभावात्। यदपि उपाधिकल्पितस्वरूपव्यतिरेकेण न परमार्थतो जीवो नाम कश्चिदस्तीति तदप्यसंगतम्। अंशत्वस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वादिति। तस्मात् पूर्वोक्तरीतिरेव युक्तेति दिक् ॥ ३० ॥

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥ ननु पूर्वमसतश्चेदानन्दांशस्य प्राकट्यं तदा जन्यत्वेन नश्वरत्वेन व्याप्तेरानन्दांशस्य तिरोधानं भविष्यतीति न तस्य यावदात्मभावित्वं वक्तुं शक्यमिति शङ्कायामिदं सूत्रं प्रवृत्त इत्याशयेन व्याकुर्वन्ति व्यपदेशेत्यादि। निगदव्याख्यातमेतत् ॥ ३१ ॥

रश्मिः।

मयत्वं जीवस्य श्रूयते । विज्ञानमय इति, तत्राहुः अन्योन्तर इति। बुद्धिमयत्वं जीवत्वं मुक्तजीवेषु व्यभिचरति, बुद्धेर्लीनत्वेनाभावादित्याहुः तदनभीति अहं बुद्धिमानित्यभिमन्यते तस्याभावेऽप्यनात्मनो देहादीनभिमन्यते सोऽभिमानः आत्मनो बन्धस्तन्निवृत्तिर्मोक्ष इति श्रुतेः। प्रायेति करणप्रायपाठबलेन। तेषां भाष्यानुसारेणार्थे यावदित्यादि। बुद्ध्या अपि स्वीकारेण ल्यादेवकारः। बुद्धेर्यावदिति। जीवभावस्योत्तरावध्यात्मभावित्वाभावादित्यर्थः। अग्र इति। अंशो नानाव्यपदेशादित्यधिकरणे। दिगिति 'ममैवांशो जीवलोके' इति गीता ॥ ३० ॥

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥ निगदेति पाठमात्रेण व्याख्यातम्। भाष्ये सेकादीति। पूञ् पवने डुम्सुन्। पा रक्षणे वा डुम्सुन्। आदिशब्दार्थः। आदिशब्देन भगवत्सेवानुकूलत्वलक्षणमपि। एवकारस्तु आनन्दः व्यपदेशदशायां सन् व्यक्तियोगात्। पुंस्त्वादिवत्। अभिव्यक्तियोगादित्यपि पाठः। एवेति अन्यथा पण्ढादीनामपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गादित्येवकारः। 'नासतो विद्यते भावः' इति। सौत्रस्य अस्येत्यस्यार्थमाहुः आनन्दांशस्येति एतेन सौत्रत्वर्थोऽवधारणमित्युक्तम् । एवेति वाक्यादेवकारः। व्यक्तियोग इति। तस्मादिति शेषः। एवं निगदव्याख्यातमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥

ननु कथमेवं स्वीक्रियते । इदानीं संसारावस्थायां सचित्प्राकट्यमेव । मोक्षे त्वानन्दांशोऽपि प्रकट इति तन्निवारयति । तथा सति नित्यमुपलब्धिः स्यादानन्दांशस्य । तथा सति न संसारावस्थोपपद्येत । अथानुपलब्धिः सर्वदा तथा सति मोक्षदशा विरुध्येत । अथान्यतरनियमः । जीवो निरानन्द एव, ब्रह्म त्वानन्दरूपम् । तथा सति, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतिविरोधः । तस्मात्

भाष्यप्रकाशः ।

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वान्यथा ॥ ३२ ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः ननु कथमित्यादि । तन्निवारयतीति । तमेतमाशङ्कोत्पादकं प्रश्नमुत्तरयति । तथाचेदं सूत्रप्रयोजनमित्यर्थः । व्याकुर्वन्ति तथा सतीत्यादि । सूत्रयोजना तु, अन्यथा यद्युक्तसूत्ररीत्या व्यवस्था नाङ्गीक्रियते तदा जीवे त्रयाणां नित्यं प्राकट्यं वा नित्यमप्राकट्यं वा, जीवः सच्चिद्रूप एव, ब्रह्मानन्दमेवेति वाङ्गीक्रियेत ततः पक्षत्रयेऽपि क्रमेण त्रयो दोषा इति निर्दुष्टः पूर्वोक्तप्रकार एव युक्त इति सिद्धमित्यर्थः ।

रश्मिः ।

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोन्यतरनियमोवाऽन्यथा ॥ ३२ ॥ ननु कथमित्यादीति । इदं भाष्यं सौत्रान्यथाशब्दव्याख्यानम् । कथमिति प्रश्ने । एतादृशप्रश्नोत्थाप्यां शङ्कामाहुः इदानीमित्यादिना । इतीति इत्याशङ्का स्यादित्यर्थः । तमेतमिति तन्निवारयतीत्यत्रानुस्वारस्य झलि परसवर्ण इति भावः । आशङ्केति । इत्याशङ्का स्यादित्युक्त्वाऽऽशङ्कोत्पादकं प्रश्नम् । शङ्कामध्याहृत्य योजितं प्रश्नोत्थाप्यं हेतुमिति तु नोक्तम् । इतिशब्दार्थो हेतुरध्याहारश्च न स्यादिति । पर्यायव्याख्यानत्वात् । गौरवादिदोषोद्भावनं पर्यायेषु नास्ति । अन्यथैकाक्षरीनाममालोक्तशब्दप्रयोगापेक्षयान्यत्सर्वं गौरवादिदोषग्रस्तं स्यात् । यथा घटकलशयोर्मध्ये घटप्रयोग एव स्यान्न क्वापि कलशपदं शरीरगौरवादिति । उत्तरयतीति प्रवृत्तिविघातानुकूलव्यापारो ह्युत्तरयतेरर्थः यो वारयतेरर्थः व्यासो वारयति । इद्वति मिप्रश्नवारणलक्षणम् । नाङ्गीति अन्येन प्रकारेणापि तु स्वीक्रियते । भाष्ये नित्यमुपलब्धिः स्यादानन्दांशस्येत्यत्र प्रकटसच्चिदिति पूर्वभाष्यादित्याशयवन्त आहुः जीव इति संसारावस्थायां सच्चित्प्राकट्यमेवेति पूर्वभाष्योक्ते जीवे नित्यमुपलब्धौ त्रयाणामंशानां सच्चित्प्राकट्यवन्नित्यं प्राकट्यम् । अप्राकट्यमिति अत्रानन्दमात्रमन्वेति । अथान्येत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स जीवः सदिति । आनन्दमिति आनन्दोस्य ज्ञानस्यास्तीत्यानन्दम् । अर्श आद्यच् । श्रुतिविरोध इति । ब्रह्मैव सन्नित्यस्यानन्दः सन्नित्यर्थाच्छ्रुतिविरोधः । तस्मादिति यस्मादन्यथा नाम ननु कथमित्याद्युक्तप्रकारः स्यात्तयासति नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोन्यतरनियमो वा स्यात्तस्मादित्यर्थः । सूत्रार्थोप्येतेनोक्तप्राय इति नोच्यते । प्रकृते । अर्धजरतीयेनेति यथावल्लिखामि । तथाहि । नित्योपलब्धिसूत्रमुपन्यस्य व्यत्ययनङ्गीकारे देवानां नित्योपलब्धिरानन्दादीनाम् । असुराणां नित्यानुपलब्धिर्मनुष्याणां नित्योपलब्ध्यनुपलब्धी प्रसज्येते नित्यानन्दो नित्यज्ञानो नित्यबलः परमात्मा नैवमसुरा एवमनेवं च मनुष्या इति छागवेश्यश्रुतिः । भविष्यत्पर्वणि च

'नित्यानन्दज्ञानबला देवा नैव तु दानवाः ।
दुःखोपलब्धिभाजस्ते मानुषास्तूभयात्मकाः ।

भाष्यप्रकाशः।

एतेन संसारदशायां ब्रह्मत्वव्यपदेशो गौण्या, मुक्तिदशायां तु मुख्यवृत्तः। व्यापकत्वं विरुद्धधर्माश्रयत्वं चानन्दांशप्राकट्यादिति साधितम्। माध्वा अप्यर्धजरतीयेनैवमाहुः।

शंकराचार्यभास्कराचार्यभिक्षवस्तु एतत् सूत्रमन्तःकरणसत्तासाधनार्थमित्याहुः। यदि ह्यन्तःकरणं न स्यात् तदा ह्यात्मनो व्यापकत्वादिन्द्रियविषयरूपाणामुपलब्धिसाधनानां समवधानं तस्य सार्वदिकमिति नित्यमुपलब्धिः प्रसज्येत, अथ सत्यपि साधनसमवधाने फलाभावस्ततो नित्यमेवानुपलब्धिः प्रसज्येत, अथात्मनो वेन्द्रियस्य वा विषयस्य वा उपलब्धिजनकशक्तिप्रतिबन्धोऽङ्गीकार्यः। तदपि न। आत्मनोऽविक्रियत्वेन शक्तिप्रतिबन्धासंभवात्। नापीन्द्रियस्य, पूर्वोत्तरक्षणयोरप्रतिबद्धशक्तिकस्याकस्माच्छक्तिप्रतिबन्धकल्पने प्रमाणाभावात्। अन्यथाऽनुपपत्त्या कल्पनेऽपि प्रतिबन्धकल्पनापेक्षया करणकल्पनाया लघीयस्त्वात्। अतो यत्समवधानासमवधानाभ्यामुपलब्ध्यनुपलब्धी तन्मनः। तथाच श्रुतिः। 'अन्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति' इति। कामादयश्च तद्वृत्तय इति दर्शयति, 'कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एव' इति। आहुश्च नैयायिकाः। युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति। बौद्धानां मनोऽवस्थितं नास्तीति तन्निराकरणार्थं सूत्रमिदमिति चाहुः।

रामानुजाचार्यास्तु ज्ञानमात्रः सर्वगतश्चेदयमात्मा उपलब्ध्यनुपलब्ध्योरुभयोरपि हेतुः स्यात्, तदा सर्वत्रोभयं सदा प्रसज्येत। अथान्यतरनियमस्तदाऽऽत्माऽनुपलब्धिरेव सर्वत्र सर्वदा स्यादुपलब्धिरेव वा। तस्मान्न सर्वगत आत्मा, किं तु शरीरान्तरवस्थितत्वादात्मनस्तत्रैव सर्वेषां स्वात्मन उपलब्धिर्न सर्वत्रेति व्यवस्थासिद्धिः। नचोपलब्धेः करणायत्तत्वाद्दोषसमाधानम्। सर्वेषामात्मनां सर्वगतत्वेन सर्वशरीरगैः सर्वैः करणैः सर्वदा संयुक्तत्वाददृष्टानियमादुक्तदोषस्य

रश्मिः।

तेषां यदन्यथादृश्यं तदुपाधिकृतं मतम्।
विज्ञानेनात्मयोग्येन निजरूपे व्यवस्थितिः।
सम्यक् ज्ञानं तु देवानां मनुष्याणां विमिश्रितम्।
विपरीतं च दैत्यानां ज्ञानस्यैवं व्यवस्थितिः।' इति भाष्यम्।

अत्र त्रयो दोषा नोक्ताः। अन्यदुक्तं सर्वमित्यर्धजरतीयम्। अर्थोपादानात्। अस्य न्यायस्य निरूपकमसद्भाष्यम्। यथा वेदान्तत्वमर्धजरतीयेन। तन्निरूपको वेदः। वेदे भक्ततासिद्ध्यर्थं व्रीहीन्प्रोक्षतीति साधनमुपदिश्यात्र तु वेदान्ते भक्ततोच्यते सर्वस्य न तदर्थं साधनमित्यर्धजरतीयेन वेदानामन्तत्वमिति पत्रावलम्बने। इन्द्रियेति घटं पश्यतीत्यादौ इन्द्रियं चक्षुरादि। विषयो घटादिः। रूपं नीलादि। अन्यतरेति भाष्यार्थेऽथेत्यादिः। अन्यथेति फलान्यथानुपपत्त्या। करणेति अन्तःकरणकल्पनायाः। लघीयस्त्वं बहुप्रतिबन्धककल्पनापेक्षयैकमनसः कल्पना लघीयसीति। अन्यत्रेति अन्यत्र मनो यस्य सोऽन्यत्रमनाः। अलुक्समासः। सर्वं मन इति। वृत्तिवृत्तिमतोरभेदविवक्षया प्रथमा। मन उत्तरं षष्ठ्या लुग्वा। अयमात्मेति जीवः। करणेति करणाधीनत्वात्। नन्वदृष्टमेव तथेति चेत्तत्राहुः अदृष्टेति अदृष्टानियमोऽग्रे व्युत्पाद्यः। शरीरेति शरीरस्य

पूर्वोक्त एव प्रकारः स्वीकर्तव्य इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीयपादे तद्गुणसारत्वादिति त्रयोदशमधिकरणम् ॥१३॥

भाष्यप्रकाशः।

समानत्वात्, अतो विभुत्ववादिनां दूषणायेदं सूत्रमित्याहुः। एवमेव शैवोऽपि।

यत्तु भास्कराचार्यैरुक्तं, सर्वगतत्वेऽपि भोगस्य कर्मनिमित्तत्वाच्छरीरदेशे भोगोत्पत्तेर्न सर्वगतत्वव्याहतिरिति। तदप्यदृष्टानियमेनैव दूषितत्वान्न युक्तिसहम्। इदं सर्वं मया जीवाणुवादे सम्यक् प्रपञ्चितमतो नात्रोच्यते। न चैवं सति मनःसिद्ध्यभावः। उक्तश्रुत्या तत्तद्वृत्तिप्रत्यक्षेण च सिद्धत्वादिति ॥ ३२ ॥

इति त्रयोदशं तद्गुणसारत्वादित्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

रश्मिः।

विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाजन्यत्वेन कर्मत्वांशमादाय भोगोपपत्तेरित्यर्थः। अदृष्टेति धर्माधर्मनियमेति। प्रपञ्चितमिति। प्रपञ्चस्तु। किंचादृष्टविशेषा''' दृष्टस्य कर्मनियम्यत्वेन कर्मणश्च कर्मविशेषप्रयत्ननियम्यत्वेन प्रयत्नस्य चात्मनः संयोगनियम्यत्वेन संयोगस्य च सर्वेषामात्मनां सर्वेषु मनस्सु सत्त्वात्तथैव गणाद्या सर्वेष्वेव प्रयत्नजधर्माधर्मरूपाणां सर्वादृष्टानां सुवचत्वात्। न च देहाद्यवच्छिन्नविलक्षणमनःसंयोगादिना दोषः परिहर्तुं शक्यः कारणमन्तरेण देहाद्यवच्छेदमात्रेण मनःसंयोगवैलक्षण्यस्याशक्यवचनत्वात्। अथ कार्यैकोन्नेयं तद्वैलक्षण्यमिति चेदस्तु तथापि नास्तिकमिति कारणं तु वाच्यमेव। तत्रान्यस्य वक्तुमशक्यत्वादीश्वरे नैव चेद्वैलक्षण्यहेतुत्वेनाद्रियते। तदेष एव भुङ्क्ते नान्ये। अस्य कर्मणास्यैवादृष्टमुत्पद्यतां नान्यस्येत्येवमीश्वरेच्छयैव व्यापकात्मनां भोगनियमवद्देशान्तरस्थोऽयमनेन प्रकारेण भुङ्क्तामित्येवमण्वात्मवादेऽपि भोगनिर्वाहसिद्धौ देशान्तरेऽदृष्टवदात्मसंयोगाङ्गीकारेण व्यापकत्वसाधनं जघन्यमेव। यत्तु आत्मशरीरसंयोगस्याध्यासभिन्नस्य ज्ञाने कारणतैव नास्ति। प्रयोजनविरहेण तस्यास्तत्रानङ्गीकारात्। विदेहमुक्तात्मविज्ञानाद्युदयवारणाय ज्ञानादिकं प्रत्यवच्छेदकतया शरीरस्यैव हेतुत्वावधारणाच्च। अतः परशरीरे कारणाभावादेव भोगाद्यभाव इति न तत्र तदापादनमुचितमित्युक्तम्। तदपि फल्गु। ज्ञानादिकं प्रति शरीरस्य शरीरत्वे शरीरत्वेन हेतुत्वे त्वदीयत्वापि कारणात्मत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। आत्मनां विभुत्वस्यासिद्धत्वे तत्तच्छरीरत्वेन कारणताया अप्रामाणिकगौरवग्रस्तत्वाच्च। अतः कारणतानङ्गीकारेण भोगानियमसमाधानं मज्जतः फेनावलम्बनमेवेति दिगिति। सम्यक्त्वं चावारपारीणत्वम्। असंदिग्धान्तःकरणसत्ता न सूत्रविषयो संदिग्धश्रुतिवदित्याहुः उक्तेति। तद्वृत्तीति। मनोवृत्तीनां कामसङ्कल्पादीनां प्रत्यक्षेण मनसः सिद्धत्वात् इतिरधिकरणसमाप्तौ ॥ ३२ ॥

इति तद्गुणसारत्वादित्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

---

१. यावदात्मा मानहीनस्तावत्प्रयत्नवान् अन्यथा मनोविनाप्यन्यत्रापि व्यापकात्मा प्रयत्नी स्यात्। तथाचेति सिद्धान्तित इतिशेषः।

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥ (२-३-१४)

सांख्यानां प्रकृतिगतमेव कर्तृत्वमिति तन्निवारणार्थमधिकरणारम्भः। कर्ता जीव एव। कुतः शास्त्रार्थवत्त्वात्।

भाष्यप्रकाशः।

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः **सांख्यानामित्यादि** । तथा च पूर्वं ज्ञानस्वरूपत्वे ज्ञानगुणकत्वे च सिद्धान्तिते सांख्यवदकर्तृत्वं नैयायिकवत् कर्तृत्वं च संभाव्यते, अतः संशयः । तत्र कठवल्ल्याम् ।

'हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते' ।

इत्यत्र हन्तृत्वं जानतोऽज्ञत्वश्रावणात् । गीतायामपि,

'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते' ।
'नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति' ।
'कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते' ।

इति भगवता कथनात् पुराणेष्वप्येवंविधवाक्यदर्शनाज्जीवो न कर्ता, प्रकृतिरेव कर्त्रीति निराकरणायाधिकरणारम्भ इत्यर्थः । एवं पूर्वपक्षे सूत्रोक्तं सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति **कर्तेत्यादि** । शास्त्रार्थवत्त्वादिति । शास्त्रस्य अर्थवत्त्वं शास्त्रार्थवत्त्वं तस्मात् । शास्त्रस्य फलवत्त्वादिति यावत् ।

रश्मिः।

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥ भाष्ये पूर्वपक्षोक्तेस्तदाक्षेप्यमाहुः **तथा चेति** । **सिद्धान्तित** इति सतीति शेषः । तथा च प्रसङ्गसंगत्याधिकरणारम्भ इति भावः । अत्र विषय उक्तः । हन्ता चेदित्यादिः कार्येत्यादिश्च श्रुतिस्मृतिजालं पूर्वपक्ष इति वक्ष्यते । संशयः क इत्यत आहुः **सांख्येति** 'असङ्गः पुरुषः' इति सांख्यप्रवचनसूत्रात् । **नैयायिकेति** । यथाहुः 'संसारमहीरुहस्य बीजाय' इति । बीजाय निमित्तकारणाय । औपाधिकं जीवत्वमिति भाष्ये उक्तम् । **संशय** इति कर्ताऽकर्ता वेति । भाष्यं व्याकुर्वन्ति स्म पूर्वपक्षत्वेन । तत्र **कठेति** । हन्तुमिति स्वकर्तृकं हननम् । भावे तुमुन् । हन्तृत्वं स्वकर्तृनिष्ठमन्यकर्तृनिष्ठं च । **एवं विधेति** । यथा तृतीयस्कन्धे 'यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत्' इति वाक्यम् । अत्र 'महदवद्विशेषम्' इति सुबोधिनी । अत एवंविधता । **कर्तेत्यादीति** । तथा च सिद्धान्तो विषय इत्युक्तम् । यद्वा 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' इत्युपादानसूत्रे वक्ष्यमाणं विषयवाक्यम् । तत्रैव प्रकाशे विषयवाक्योपन्यासेनेत्युक्तम् । भगवद्दत्तकर्तृत्वविशिष्टः । तेन तद्गुणसारसूत्रस्य तस्य ब्रह्मण इत्यादिभाष्यस्याविरोधः । अत एव जन्मादिसूत्रभाष्यम् **न चेत्यारभ्य ब्रह्मगतमेव कर्तृत्वमित्यन्तम्**। एवकारेण प्रकृतिव्यवच्छेदः। अर्थवत्त्वमनुबन्धचतुष्टयवत्त्वं प्रतिपाद्यतासंबन्धेन । जीवमेवेति वक्ष्यमाणभाष्यात् फलवत्त्वं प्रतिपाद्यतासंबन्धेन उपलक्षणमेतत् 'सिद्धार्थं सिद्धसंबन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः संबन्धः सप्रयोजनः' इति वाक्योक्तार्थानाम् ।

जीवमेवाधिकृत्य वेदे अभ्युदयनिःश्रेयसफलार्थं सर्वाणि कर्माणि विहितानि ब्रह्मणोऽनुपयोगात् । जडस्याशक्यत्वात् । संदिग्धेऽपि तथैवाङ्गीकर्तव्यम् ॥ ३३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

'कारीर्या वृष्टिकामो यजेत', 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत', 'तज्जलानिति शान्त उपासीत,' 'अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति, स क्रतुं कुर्वीत' इत्यादिभिर्वेदेऽभ्युदयनिःश्रेयसफलार्थं सर्वाणि यज्ञादिरूपाण्युपासनारूपाणि च कर्माणि विहितानि । यदि जीवः कर्ता नेष्येत तदा स्वर्गकामादिपदानि तादृशफलेष्वधिकारिशून्यानि कुप्यन्ति तत्तच्छास्त्रवैयर्थ्यमेवापादयेयुः । न हि तादृशकामवत्त्वं ब्रह्मणः संभवति । आत्मकामत्वेन तत्फलानुपयोगात् । न वा जडस्य बोधाभावेन तादृशकामाभावेन चाशक्यत्वात् । अतः पूर्वोक्तवाक्यैः संदिग्धेऽपि कर्तृत्वे बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् तत्तत्फलकामिनां जीवानामेव कर्तृत्वमङ्गीकार्यम् । नच, हन्ता चेदित्यस्य कोपः । आत्मनो नित्यत्वेन वध्यत्वाभावात् । तादृशज्ञानस्य मिथ्यात्वबोधनेनोपपद्यमानत्वात् । 'प्रकृतेः क्रियमाणानि' इत्यादिगीतावाक्येषु पौराणिकेषु च यद् गुणानामेव कर्तृत्वं स्वस्मिन्नध्यस्यतीत्युच्यते तदपि लौकिककर्तृत्वाध्यासपरम् ।

'न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः' ॥

इति वाक्ये लोकप्रवाहपतितस्य कर्मणः प्राकृतगुणप्रयुक्तत्वबोधनात् । न तावता सर्वविधकर्तृत्वलोपः ।

'अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥
शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः ।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तत्र हेतवः ॥
तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः' ॥

इति गीतायामेव जीवस्य कर्तृत्वं कर्तेतिपदेनोक्त्वा तस्याधिष्ठानादिपञ्चहेतुसापेक्षत्वं निरूप्य केवलस्य स्वस्य कर्तृत्वाभिमाने दुर्मतित्वबोधनेन घृतद्रवत्ववत् तस्य लौकिकस्यापि

रश्मिः ।

जीवमेवेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म कारीर्येति । कारीरीज्योतिष्टोमौ यागनामधेये । तज्जलानिति सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशाधिकरणविषयवाक्यमिदम् । इत्यादिभिः आदिशब्देन 'पुण्यः पुण्येन' 'एष उ एव साधु कर्म कारयति यमुन्निनीषति' इति श्रुती । वेद इति वेदान्तानां वेदत्वं 'स्मृतेश्च'इति सूत्रे भाष्ये प्रसाधितम् । ब्रह्मण इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म नहीति । जडस्येति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म न वेति । आधिदैविकवादेन प्रात्यायं निषेधः । सन्दिग्धेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अत इत्यादि । पूर्वोक्तेति हन्ता चेदित्यादिभिः । कर्तृत्व इति कारीर्यादिवाक्योक्ते । अध्यस्यतीति कर्ताहमित्येवम् । लौकिकेति लौकिकत्वं लोकप्रवाहपतितत्वम् । लोकशब्दाद्भवार्थे ठक् । अलौकिककर्तृत्वं तु कर्ता जीव एवेति भाष्यरश्म्युक्तम् । पृथगिति दशविधम् । अकृतेति न कृता शास्त्रीया बुद्धिर्येन सोऽकृतबुद्धिस्तत्त्वात् । घृतेति घृते द्रवत्वं नैमित्तिकम् । सांसिद्धिकं जले ।

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

तस्यैव गान्धर्वादिलोकेषु, यद् यत् कामयते तत् तद् भवति' इति विहार उपदिष्टः। ततश्च कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः 'साधुकारी साधुर्भवति' इति सामानाधिकरण्यश्रवणाज्जीव एव कर्ता ॥ ३४ ॥

भाष्यप्रकाशः।

नैमित्तिकात्मधर्मत्वबोधनादिति ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥ जीवस्य स्वतः कर्तृभावेऽपि प्रकृतिसंसृष्टत्वेन विवेकाग्रहात् तादृशकर्तृग्रहणेऽपि शास्त्रसार्थक्यमिति शङ्कायां सूत्रोक्तं हेत्वन्तरं व्याकुर्वन्ति तस्यैवेत्यादि। छान्दोग्ये दहरविद्यायां, 'स यदि पितृलोककामो भवति' इत्यादिना, 'यं कामं कामयते सोऽस्य संकल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन संपन्नो महीयते' इत्यन्तेन तत्तत्समुत्थानादिकथनाद् विहारः स्वेच्छाक्रीडात्मकभोगरूप उपदिष्टः स चोक्तरीत्या दहरविदः कर्तृत्वमाक्षिपति। नच तादृशस्य विवेकाग्रहः संभवत्यतस्तथेत्यर्थः। अत्र पित्रादीति वक्तव्ये गान्धर्वादीति पदं विहारस्वाच्छन्द्या-

रश्मिः।

नैमित्तिकेति। गुणनिमित्तकात्मधर्मत्वम्। तथा च नैमित्तिकसांसिद्धिकसामान्यकर्तृत्वावच्छिन्नप सौत्रं कर्तृपदमिति भावः। यद्वा सांख्याधिकारिणां सांख्यीयभवद्वाक्योक्तं कर्तृत्वम्। वेदान्तिनां तु जीवः कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यर्थः। इतिः सूत्रार्थसमाप्तौ ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥ शास्त्रेति मायामये वासनया शयानानां कर्तृत्वेन शास्त्र सार्थक्यम्। हेत्वन्तरमिति हेतुः शास्त्रार्थवत्त्वं तदन्योयं हेतुर्हेत्वन्तरत्वम्। स इति आत्मा नमनुविद्य भाजी। महीयत इति दीप्यति। स्वेच्छेति स्वेच्छया क्रीडा तदात्मको भोग स्तद्रूपः। उक्तेति जीवमेवाधिकृत्येत्यादिभाष्योक्तरीत्या। तादृशस्येति दहराधिकरणे स दहरविद्या दृश्यते यत्रेति तादृशस्तस्य। तथेति विहार उपदिष्टउपदिष्टत्वप्रकारेणेत्यर्थः। विहारेति पित्रादीति छान्दोग्यानुरोधेनोक्ते पित्रादिपारतन्त्र्यं स्यात्। अनुलङ्घ्याज्ञा यतस्तेषां, आदिशब्देन कर्तृत्वं स्वतन्त्रं न स्यातः कर्तृलक्षणविरोधः। 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति 'क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात्' इति कर्तृलक्षणम्। किंचादिशब्देन गान्धर्वादीति गङ्गादिसमासः। गान्धर्वस्त्वादयः पितृमातृभ्रातृस्वसृसखिगन्धमाल्यान्नपानलोकाः गान्धर्वादयः। गान्धर्वः आदिर्येषां स्त्रीलोकसर्वकामानां ते गान्धर्वादयः। गान्धर्वादयश्च गान्धर्वादयश्चेत्येकशेषः। तेषां लोकेष्विति षष्ठीतत्पुरुषः। ननु गान्धर्वलोको न श्रूयत इति चेन्न। गन्धर्वाणां गीतवादित्राभ्यां संश्रियते गान्धर्वस्तदादीनां लोकेष्वित्यर्थात्। 'अथ यदि गीतवादित्रलोककामो भवति संकल्पादेवास्य गीतवादित्रे समुत्तिष्ठतस्तेन गीतवादित्रलोकेन संपन्नो महीयते' इति श्रुतेः। ततश्चेत्यादिभाष्यार्थस्तु नोक्तः स इत्थम्। नन्वदर्शनान्मास्तु जीवः कर्तेश्वरस्तु जन्मादिसूत्रात्कर्ता सिद्धः। स एवान्तर्याम्यस्तु कर्तेत्याशङ्क्याहुः ततश्चेत्यादि। विहाररूपभोक्तृत्वोपदेशात्। च पुनर्जीव एव कर्ता नान्तर्याम्यादिः। तत्र हेतुः कर्तृत्वेति स्यादि कर्तृत्वमात्रं स्यान्न त्वेवं किंतु यद्यत्कामयते तत्तद्भवतीति भोग्यभवनोक्तेः भोगकर्तृत्वं तच्चान्तर्याम्यादौ नास्ति 'अनश्नन्' इति श्रुतेः 'न तदश्नाति' इति श्रुतेश्च। किंच। 'साधुकारी' इत्यादौ साधुकर्मकारी साधुः साधकः परकार्यस्येति साधुभोगकारी

१. मूले सामानाधिकरण्यादिति रश्मिकारसंमत. पाठः।

उपादानात् ॥ ३५ ॥

'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' इति जीवेन सर्वेषां विज्ञानमुपादीयते । तस्मादिन्द्रियादीनां करणत्वमेव । स्वातन्त्र्यादस्यैव कर्तृत्वम् । —

भाष्यप्रकाशः ।

दिद्योतनार्थम् । यत्तु कैश्चित्, 'स ईयते पुरुषो यत्र कामम्' इति श्रुत्युपन्यासेन स्वामी क्रिया विहारत्वेनाद्दवा । तन्न रुच्यम् । लभ्यमाने ईदृशे ज्ञानिनो विहारे तादृशाज्ञानिविहारग्रहणस्यायुक्तत्वादिति ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥ संकल्पस्य मनोधर्मत्वाद् दहरविदोऽपि मनःसंसृष्टत्वमेवेति न केवले जीवे कर्तृत्वसिद्धिरिति शङ्कानिरासायोक्तं हेत्वन्तरं विषयवाक्योपन्यासेन व्याकुर्वन्ति तदेषामित्यादि । श्रुतिस्तु बृहदारण्यके दृप्तबालाकिब्राह्मणस्था 'यत्रैष एतत् सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते' इति । अत्र अभूदित्यन्तं भिन्नं वाक्यम् । अग्रिमे तु विज्ञानेन स्वीयेन गुणेन एषां प्राणानामन्तर्बहिरिन्द्रियाणां विज्ञानं ज्ञानजनिकां शक्तिमादायेत्यर्थो बोध्यः । शेषं स्फुटम् । तत्रैव

रश्मिः ।

भवतीति पूर्वसूत्रोक्तकर्तृत्वं भोगकर्तृत्वमित्येवं भोक्तृत्वकर्तृत्वयोः सामानाधिकरण्यमेकाधिकरणवृत्तित्वं तस्मात् । सामानाधिकरण्यश्रवणादिति पाठान्तरम् । जीव एव न तु परमात्मा कर्तेति । कैश्चिदिति शंकराचार्यैः । स इति अमृतः स आत्मा यथेष्टमीयते गच्छतीति श्रुत्यर्थः । स्वामीति । जीवप्रक्रियायां संघ्ये स्थानेऽस्याः पाठात् । ज्ञानिन इति 'य इहात्मानमनुविद्य व्रजति' इति श्रुतेः । अयुक्तेति उक्तश्रुतिविरोधादयुक्तत्वम् । गौणमुख्यन्यायेनाप्ययुक्तत्वं तस्मादिति ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥ संकल्पस्येति संकल्पादेवास्य गीतवादित्रे इत्याद्युक्तसंकल्पस्य । मनःसंसृष्टत्वमिति मनःशब्दः प्रकृत्युपलक्षकः भाष्यात् । सकलेन्द्रियोपलक्षकश्च इन्द्रियादीनामिति भाष्यात् । हेत्वन्तरमिति हेतुं विहारोपदेशरूपम् । विषयेति पूर्वसूत्रे सामान्यकर्तृत्वमुक्त्वा द्वितीये भोगकर्तृत्वं समर्थितम् । समर्थिते भोगकर्तृत्वे 'तन्मनोऽकुरुत' इति श्रुतिपक्षोपस्थितिः 'अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते' इतिस्मृतेः । ततश्च संशयावसरः । ननु पूर्वमेव परमात्मना संशयः कुतो नेति चेन्न । विषयवाक्यगतपदस्य पूर्वसूत्रयोरभावादत्र तूपादानपदसत्त्वात् । अतोऽत्र विषयवाक्योपन्यासस्तेनेत्यर्थः । सर्वेषामिति प्राणपदवाच्येन्द्रियाणाम् । तस्मादिति प्राणानामिति भेदषष्ठ्याः । दृप्तेति पताकाया अपत्यं बालाकिः दृप्तो गर्वितः । अजातशत्रोर्गार्ग्यं प्रति वचनम् । यत्र यस्मिन्निमित्ते सुप्तो विशेषविज्ञानरहितोऽभूद् एष विज्ञानमयः पुरुषस्तन्निमित्तमेतच्छृणु । इत्यस्मिन्नर्थे एकस्यैतदो रूपस्य प्रथमान्तस्य वैयर्थ्यमत आहुः अत्रेत्यादि । अर्थस्तु स एव । 'एकतिङ्वाक्यम्' । स्वीयेनेति स्वमात्मा तस्येदं चैतन्यं गुणस्तेनेत्यर्थः । जीवेनेति भाष्यात् । स्फुटमिति । तस्मादिति भाष्ये तस्यार्थः । विषयवाक्ये विज्ञानमय इत्यत्र संशयः 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति श्रुत्या विज्ञानं जीवः 'बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी' इति भागवते विज्ञानं बुद्धिः 'मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवम्' इति श्रुत्या विशेषज्ञानकरणं मनः संकल्परूपम् । तत्र बुद्धेर्मनोभेदत्वेन विज्ञानपदेन जीवो वा मनो वेति संशयः । जीवस्य कर्तृत्वेन तत्संसृष्टमनसोऽपि कर्तृ-

यस्तु मन्यते बुद्धिसंबन्धाज्जीवस्य कर्तृत्वमिति । स प्रष्टव्यः । किं बुद्धिकर्तृत्वं जीवे समायाति अथवा जीवगतमेव कर्तृत्वं बुद्धिसंबन्धादुद्गच्छति

भाष्यप्रकाशः ।

श्रुत्यन्तरं च, 'तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वाग् गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः स यत्रैतत् स्वप्न्यया चरति, स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्तेतैवमेवैष एतत्प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते' इति । तथाच स्वप्नावस्थायामज्ञानबहुलायामपि प्राणानामन्तर्बहिरिन्द्रियाणां पृथग्ग्रहणकथनात् तदानीं प्राणाख्येभ्य इन्द्रियेभ्यो विविक्तस्यैव ग्रहीतृत्वमुच्यते । अतो दहरविदः संकल्पोऽप्यात्मधर्म एव ज्ञेयः । 'कामः संकल्पः' इति श्रुतिस्तु लौकिकतत्परा । अतः स्वातन्त्र्याज्जीवस्यैव कर्तृत्वमित्यर्थः । अत्र मतान्तरमनुवदन्ति दूषयितुं विकल्पयन्ति च यस्त्वित्यादि, स प्रष्टव्य इत्यादि च ।

रश्मिः ।

त्वम् । पूर्वपक्षस्तु जीवस्य कर्तृत्वेन तच्चैतन्यस्यापि कर्तृत्वम् । परं तु मनःसंसृष्टस्य जीवस्य 'संकल्पादेवास्य गीतवादित्रे समुत्तिष्ठतः' इति श्रुतेरिति । तस्मादिन्द्रियादीनामिन्द्रियमनोबुद्धीनां करणत्वं तृतीयान्तविज्ञानपदवाच्यत्वेन तथा । एवकारस्तु सकलप्रसिद्ध्या । ननु भाष्यीयपदसंशयः कुतो न इति चेन्न आदानघटितविषयवाक्ये तात्पर्याद् एवं स्फुटमित्यर्थः । स्वातन्त्र्यादिति सिद्धान्तभाष्यमित्याशयेन तद्विवरीतुमाहुः तत्रैवेति, वागादिशक्तिकविज्ञानादान एव । वक्ष्यमाणप्राणपदस्योपलक्षकत्वाश्रयणादेवकारः । तद्गृहीत इति तदत्र स्वापकाले । स इति जीवः । स्वप्न्ययेति । स्वप्ने साध्व्या मायया । 'तत्र साधुः' इति यत् । अत्र एतत्प्रपञ्चरूपा श्रुतिः । सा विस्तारभिया नोपक्षिप्ता अस्माभिर्लिख्यते । 'ते हास्य लोकास्तदुतेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवोच्चावचं निगच्छति' इति । अर्थस्तु यत्र चरति ते लोकाः कर्मफलसूचकानि विहारादिस्थानानि तज्जीवस्य स्वप्नस्थाने वा । उतेवेत्यव्यये । महाराज इव 'अनुकृतेस्तस्य च' इति सूत्रात्तु महाराज इतीव प्रयोगः । उच्चं देवत्वादि, अवचं तिर्यक्त्वादि । स इति जीवः । जानपदान् जनपदे देशे संजातान् राजोपकरणभूतान् भृत्यादीन् । एतेत् निमित्तम् । प्राणानिति इन्द्रियाणि । अपीति अपिना ज्ञानिनो विहारस्तस्मिन् । विविक्तस्यैवेति 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इति दहरविद्याश्रुतेः । अन्यथाननुविद्य व्रजत इव सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवेत् । अत उक्तं विविक्तस्यैवेति । सर्वसंमत्यैवकारः । स्वंऽएव इति संकल्पादित्यत्रापनुत्थानाद् इह स्वप्ने पित्रादिसमुत्थानं श्रूयते 'स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति' इत्यादिना । अत आत्मधर्मोऽलौकिकः । लौकिकेति । तथा च लौकिकास्य पितॄणां समुत्थानमिति भावः । स्वातन्त्र्यादिति 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति सूत्रोक्तात् । एवेति 'गावो वै सत्रमासीरन्' इत्यत्र तु गावो नेन्द्रियाणि किं तु प्रसिद्धा एव गाव इत्येवकारः । मतान्तरमिति शंकराचार्यमतम् । विकल्पेति अथवेत्यादिमाध्येन विकल्पयन्ति । स प्रष्टव्य इत्यादि । यथा भवति तथा विकल्पयन्तीत्यन्वयः । स प्रष्टव्य इत्यादीन्यतद्व्य-

१. ३।१८६।

अथवा शशविषाणायितमेव कर्तृत्वं संबन्धे समायाति । नाद्यः । जडत्वात्, अनङ्गीकारात् पूर्वं निराकृतत्वाच । द्वितीये त्विष्टापत्तिः । उपादानविरोधश्च ।

भाष्यप्रकाशः ।

दूषयन्ति नाद्य इत्यादि । बुद्धिर्हि जडा । जडगतं कर्तृत्वं चेतने समायातीति न क्वापि दृष्टम् । विपरीतं रथाऽऽदौ दृष्टम् । अतो नाद्यः । किंच । सूत्रकृता कुत्र वा जडे कर्तृत्वमङ्गीकृतं येनात्र तदाद्रियते, यदि तथा स्यात् पूर्वं न प्रकृतेः कर्तृत्वं च रचनानुपपत्त्यादिसूत्रेषु निराकुर्यात्, अतोऽनङ्गीकारात्, पूर्वं निराकृतत्वाच नाद्य इत्यर्थः । द्वितीयं दूषयन्ति द्वितीय इत्यादि । कर्तृत्वस्य यद्यपि घृतद्रवत्ववज्जीवधर्मत्वसिद्ध्या इष्टापत्तिस्तथापि प्राणानामुपादेयतया श्रुतौ सिद्धत्वाद् बुद्धेरपि प्राणेष्वेव प्रवेशात् तत्संबन्धेनोद्गमाङ्गीकारे प्राणोपादानविरोधश्च । अतः सोऽपि नेत्यर्थः । नच जीवानां करणगोचरसाक्षात्काराभावात् तद्ग्रहणं कथमुपपद्यत इति वाच्यम् । जाग्रति स्वयंज्योतिष्ट्वाभावेन तत्साक्षात्काराभावेपि, 'अत्रात्मा स्वयंज्योतिर्भवति' इति श्रुत्या तदानीं स्वयंज्योतिष्ट्वेन करणनाडीप्रभृतिसाक्षात्कारसंभवे सुखेन तद्ग्रहणोपपत्तेः । नचैवं सति जाग्रति कदाचित् तत्स्मरणापत्तिः । निद्रया स्वयंज्योतिष्ट्वस्यैव ग्रहणादिविषयक-

रश्मिः ।

संविज्ञानः । भाष्ये शशेति शशविषाणमिवाचारयितं वा कर्तृत्वम् । एवकारस्तु व्यावहारिकीं सत्तां व्यवच्छिनत्ति । **संबन्ध** इति शशशृङ्गं नास्तीत्यत्र शशशृङ्गाप्रसिद्ध्या प्रतियोगिरूपकारणज्ञानाभावान्नाभावज्ञानं स्यादिति प्रतियोगिप्रसिद्ध्यै शृङ्गे शशीयत्वाभाववद्बुद्धिसंबन्ध इत्यर्थः । **समायातीति** जीवे ब्रह्मणि वा । प्रकृते जडेति सत्त्वगुणरूपत्वात् । ज्ञानरूपा नैयायिकानाम् । **अनङ्गीति** भाष्यविवरणम् । किं चेत्यादि । पूर्वमिति द्वितीयपादारम्भे । भाष्यविवरणं कर्तृत्वस्येत्यादि । घृतेति नैमित्तिकं द्रवत्वम् । दार्ष्टान्तिके बुद्धिनिमित्तम् । **प्राणानामिति** प्राणविज्ञानानाम् । धर्मे धर्मिण आधेयतासंबन्धो लक्षणा । बुद्धेरिति कर्तृत्वनिमित्तायाः । **उद्गमेति** कर्तृत्वोद्गमाङ्गीकारे । **प्राणेति** जीवानां निराकारत्वेन हस्तधर्मीभूतोपादानविरोधः । गृहीतः प्राण इत्यत्र ग्रह उपादान इति धातुपाठात् । स इति द्वितीयः पक्षः । 'हस्तौ चादातव्यं च' इति श्रुत्या निराकारस्य हस्ताभावात्करणानीन्द्रियाणि तेषां विषया **गोचरा** उपादानादयस्तेषां **साक्षात्काराः** प्रत्यक्षाणि तेषामभावादित्यर्थः । हस्ताभावाद्गोचरोपादानाभावस्तदभावात्साक्षात्काराभावस्तस्मात् । **तद्ग्रहणं** प्राणोपादानम् । जानातीच्छति यतत इति तत्कारणपरंपरा तदभावात्कथमिति प्रश्नः । करणेत्याद्यव्यवहितग्रन्थात् । स्वप्ने निराकारत्वाभावादुपपत्तिमाहुः जाग्रतीति । अत्रेति स्वप्ने प्रकरणात् । **तदानीमिति** सुप्तस्य विज्ञानकाले । स्वयमिति न तु करणादिद्वारा । **करणेति** हस्तादीत्यर्थः । दृष्टानुरोधेन **साक्षात्कारसंभवे तद्ग्रहणेति** प्राणग्रहणोपपत्तेः । **तत्स्मरणेति** अनुभवस्य स्वसजातीयगोचरविषयकस्मरणजनकसंस्कारजनकत्वनियमेन घटानुस्मरणवत् प्राणग्रहणस्मरणापत्तिः । तमस्त्वेन ज्ञाननाश्यत्वेन कार्यकारणभावादाहुः **निद्रयेति** निद्रा 'तमस्त्वज्ञानजं विद्धि' इतिवाक्यात्तामसी तया विषयाग्रहणरूपया । ननु स्वयंज्योतिष्ट्वं निद्रान्तर्गतं कथं निद्रया निरस्कार्यमिति चेन्न निद्रापदेन तच्चरमवृत्तेर्विवक्षणात् । जाग्रदवस्थाप्रागभावाधिकरणक्षणस्य निद्राक्षयाधिकरणक्षणत्वात् । तथापि प्रागभाव-

१. चरितं ।

तृतीये शास्त्रविरोधः । ब्रह्मणि सिद्धत्वाच । असत्कार्यस्य निराकृतत्वात् । सर्वविप्लवस्तु माध्यमिकवदुपेक्ष्यः ॥ ३५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

संस्कारस्यापि तिरस्कारात् । नच तिरस्कारे मानाऽभावः । कार्याभावेनैव तथानुमानात् । अथवा, उपेक्षाज्ञानादिव तादृशज्ञानादपि संस्कारानुत्पत्तिरुपेक्षाज्ञानवत्तदपि त्रिक्षणावस्थाय्येवेति वा श्रुतार्थापत्त्या कल्पनीयमतो न दोषः ।

नच द्वितीयस्कन्धे, 'आत्मा यथा स्वप्नजनेक्षितैकः' इत्यत्र स्वप्नादौ भगवत एव द्रष्टृत्वप्रतिपादनान्न तत्र जीवस्य द्रष्टृत्वमिति शङ्क्यम् । तत्र, 'स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्वः' इत्यत्रोक्तायाः भगवतो द्रष्टृत्वप्रतिज्ञायाः पूर्तये भगवतो द्रष्टृत्वव्युत्पादनेऽपि जीवद्रष्टृत्वस्यानिषेधात् । अन्यथा स्वप्नानुसरणाभावप्रसङ्गात् । इदंच मया तत्रैव व्युत्पादितमिति ततोऽवसेयम् ।

भिक्षुस्तु—यद्यपि जीवानां करणगोचरसाक्षात्कारो नास्तीति तद्गोचरा कृतिर्न संभवति तथापि निद्रानिमित्तकारणचक्षुर्निमीलनादिद्वारैव निद्रायां कर्तृत्वं बोध्यमित्याह तन्नासाव्रोचते । उक्तरीत्या कर्तृत्वे साक्षात्संभवति तथा कल्पनस्यायुक्तत्वादिति । तृतीयं दूषयन्ति तृतीय इत्यादि । शास्त्रे हि कर्तृत्वं प्रतिज्ञातं सूत्रकृता । यदि तच्छशविषाणायितमेव भवेद्

रश्मिः ।

घिकरणक्षणे जाग्रदवस्थाया अभावात्कथं निद्रया स्वयंज्योतिष्ट्वतिरस्कार इति चेत् स्वकारणाभेददर्शनेन जाग्रदवस्थासत्त्वादित्यवधेहि । **तिर इति** । कार्याभावादिति भावः । एतदेवाहुर्नचेत्यादिना । **कार्य** ग्रहणादिविषयकसंस्कारः । **अनुमानादिति** जाग्रदवस्था तिरस्कारवती कार्याभावात् सुषुप्तिवदिति गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वादुक्ते साध्यहेतुतावच्छेदके । तथापि जीवस्य साकारतापत्तिमाशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः **अथवेति** । **उपेक्षेति** उपेक्षाज्ञानानास्कन्दितानुभवस्य संस्कारकारणत्वम् । अन्यथा पणप्रसारितनानापदार्थानामनुभवैर्जन्याः संस्कारास्तैः सर्वविषयकस्मरणापत्तिः । सर्वानुभवजन्यसंस्काराणां सत्त्वात् । **तदपीति** स्वाप्निककरणनाडीप्रभृतिज्ञानमपि । **श्रुतार्थेति** श्रुतार्थापत्तिर्दृष्टार्थापत्तिर्द्विविधा । तत्र श्रुतार्थापत्तिर्जीवन्देवदत्तो गृहे नास्तीत्यत्र । दृष्टार्थापत्तिस्तु पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्र । तत्र दृष्टार्थानुपपत्तेः शब्देऽभावाच्छ्रुतार्थानुपपत्तिमाहुः **श्रुतार्थेत्यादि** । श्रुतोर्थो 'विज्ञानमादाय तद्गृहीत एव प्राणः' इत्यादिस्तस्यार्थान्तरं दृष्टं विनोनुपपद्यमानस्योपपत्तयेऽर्थान्तरकरणनाडीप्रभृतिज्ञानवच्छ्रुतार्थो 'निराकारास्तदिच्छया' इति 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः' इति च जीवनिराकारत्वरूपस्य दुपपत्तये उपेक्षाज्ञानवत्स्वाप्निककरणनाडीप्रभृतिसाक्षात्कारतिरस्कारकल्पनं श्रुतार्थापत्तिस्तयेत्यर्थः । **दोष** इति साकारतापत्तिः । **भिक्षुरिति** भगवान्भिक्षुः । **तद्गोचरेति** उपादानविषयिणी । **निद्रेति । निद्रायां कर्तृत्वं बोध्यमित्यन्वयः** । तच्च कर्तृत्वम् । निद्रा तामसी सुप्तस्य विज्ञानरूपा विशिष्टा सा भवति तत्र बाधितम् । जाग्रदवस्थयाऽज्ञानतिरस्कारात्सुप्तविज्ञानात्मकनिद्राऽसंभवादत आह **निद्रेति** । निद्राया **निमित्तकारणं** यच्चक्षु**र्निमीलनादि** तत्पूर्ववृत्तीति **तद्द्वारा** । अन्यस्याभावादेवकारः । तथा च शतपत्रवेधवत् प्रागेव स्वकारणगतं कर्तृत्वं निद्रायां भवतीति भावः । भगवद्भिक्षुमते स्वीयमतसमाप्तावितिः । **विरोध** इति । अप्रवृत्तिपदमनुक्त्वा विरोधपदग्रहणं ब्रह्मणि शास्त्रप्रवृत्तिरस्तीति । जीवीयकर्तृत्वे शास्त्राप्रवृत्तिरित्युक्तौ ...मिति । समागमशशविषाणायितत्वयोर्विरोधः सहानवस्थानलक्षणो दत्तः ।

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

व्यपदेशः, 'विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च' इति । अत्र सांख्ये बुद्ध्यादीनामेव कर्तृत्वं न जीवस्येति क्रियायां यागादिकर्मसु, न तु भोगे । जीवस्य

भाष्यप्रकाशः ।

तदा तस्य समागमनासंभवात् कथं तत्प्रतिजानीयादतस्तद्विरोधः किंच । यदि तत् तथा स्याद् ब्रह्मण्यपि न स्यात् । तथा सतीक्षत्यादिसूत्रेषु न तत्प्रतिपादयेत्, अतो ब्रह्मणि सिद्धत्वादपि न कर्तृत्वस्य तथात्वम् । नच ब्रह्मणि सिद्धत्वेऽपि जीवे शुक्तिरजतवदसदेवोत्पद्यत इति युक्तम्, असत्कार्यवादस्य निराकृतत्वात् । यत्तु ब्रह्मणो निर्गुणत्वात् कार्यस्याविद्यकत्वेन कर्तृत्वमपि तथैवेति, तदयुक्तम्, सर्वविप्लावकत्वात् । सर्वविप्लवस्तु माध्यमिकवच्छून्यवाद एव पर्यवस्यतीति सर्वप्रमाणविरुद्धत्वात् तद्वदेवोपेक्ष्यः । तस्मात् तृतीयोऽपि नेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥ एवं श्रुतार्थापत्त्या जीवस्य कर्तृत्वं साधयित्वा साक्षाच्छ्रुत्या साधयतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति व्यपदेश इत्यादि । व्यपदेशः प्रथमाविभक्त्या कर्तृत्वेन निर्देशः, सोऽस्यां श्रुतौ जीवे वर्तते । अतः कल्पनां विना साक्षाच्छ्रुत्यैव स कर्तेत्यर्थः । सूत्रशेषं व्याकुर्वन्ति अत्र सांख्ये इत्यादि । अत्र अस्मामपि

रश्मिः ।

तारयन्ति स्म किंचेति । तदिति कर्तृत्वं शशविषाणायितं स्यात् । ईक्षतीति । आदिना 'आनन्दमयोऽभ्यासात्' । तदिति कर्तृत्वम् । तथेति शशविषाणायितत्वम् । तु अम् । पक्षव्यावृत्तिः प्रसिद्धिश्चार्थः । असदित्यादिभाष्यं विवरिष्यन्तः साध्यमाहुः न चेति । निरेति तर्कपादे 'नाभाव उपलब्धेः'इत्यधिकरणे निराकृतत्वात् । सर्वविप्लव इति भाष्यं विवरीतुमाहुः यत्त्विति । एवकारस्तन्मतयुक्त्या । सर्वेति सर्वेषां सन्मार्गाणां विप्लावकत्वात् । तदुक्तं *त्रिखन्दे शास्त्रार्थे 'महेन्द्रजालवत्सर्वं कदाचिन्नास्यपरमस्त्वजत् । तदा ज्ञानादयः सर्वे वार्तामात्रं* न वस्तुतः' इति । एवेति गुणत्रयविवरणाध्याये 'मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्ध उच्यते' इति वाक्यादेवकारः । सर्वप्रमाणेति 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'तदात्मानꣳस्वयमकुरुत' 'सच्चिदानन्दमिदं सर्वम्' इत्यादीनि प्रमाणानि । 'असदेवेदमग्र आसीत्' 'सत इदमुत्थितं सदिति चेन्न तु तर्कहतम्' इत्यादिवाक्यानि तु वैराग्यार्थं जगतो मिथ्यात्वप्रतिपादकानि पूर्वं व्याख्यातानि चेति सर्वप्रमाणविरुद्धत्वादिति ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥ कर्तृत्वमिति उपादानकर्तृत्वं निराकारस्य साधयित्वा । श्रुत्येति विज्ञानं जीवो यज्ञं तनुते विस्तारयति कर्माणि च लौकिकानि 'कायेन वाचा मनसा' इत्यादिपद्योक्तानि विस्तारयति । शंकरभाष्ये मनोमयो वेदात्मोक्तः । वेदार्थविषया बुद्धिर्निश्चयात्मिका विज्ञानं तन्मयः । विज्ञानैः प्रमाणस्वरूपैर्निर्वर्तित आत्मा विज्ञानपूर्वको विज्ञानादिस्तायत इति । स मायावादः । अस्माकं तु मतं मनोमयो वेदात्मोक्त इति समानम् । तदनु नानाविषयागादिसाधनतः फलं विज्ञानमय इति माध्वर्णिकसूत्रभाष्योक्तप्रकारेण । तदनु वेदानन्तरं नानाविधयागादिसाधनम् । तद्वतश्चित्तशुद्धिद्वारा विज्ञानमयः विविधज्ञानवज्ज्ञानम् । ततो विज्ञानरूपेण फलेन प्रवृत्तिद्वारा

कर्तृत्वं न चेत्, न । तथा सति निर्देशस्य विपर्ययो भवेत् । विज्ञानेन विज्ञानमादायेति श्रुत्यनुरोधात् । प्रकृतेऽपि तृतीयान्तता आपद्येत ।

अथ स्वव्यापारे कर्तृत्वं, तथापि पूर्वनिर्देशस्य विज्ञानमयस्य विपर्ययः स्याद् विकारित्वं स्यात् तच्चासंगतम् । ऋयच्त्वात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

श्रुतौ विज्ञानपदेन बुद्धिरेवोच्यते । सांख्ये बुद्ध्यादीनां प्राकृतानामेव कर्तृत्वं व्यवस्थापितं न जीवस्य इति हेतोः क्रियायां यागादिषु वैदिकेषु लौकिकेषु च कर्मसु जीवस्य न कर्तृत्वम्, क्रियापदाद् भोगे कर्तृत्वं न पूर्वपक्षिणा प्रतिषिध्यते । तथाच क्रियायामेव जीवस्य कर्तृत्वं नेति चेन्न । इदं वक्ष्यमाणहेतुना सेत्स्यमानकथनम् । तथा सति विज्ञानपदेन बुद्धेरेव व्यपदेशेऽङ्गीकृते सति तथेत्यर्थः । ननु कारकमात्रस्य स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् स्थाली पचति काष्ठानि पचन्तीत्यादिवद् अत्रापि कर्तृत्वं शक्यवचनमतो निर्देशविपर्ययो न भविष्यतीत्याशङ्कामनूद्य तत्रापि दूषणं योजयन्ति अथेत्यादि । यद्येवं निर्देशः समर्थ्यते तथापि अयं श्लोको विज्ञानमयमुपक्रम्य पठित इत्येतदैकार्थ्यात् तत्रापि विज्ञानपदस्य बुद्धिवाचकत्वे विज्ञानमयपदस्य बुद्धिविकारवाचकत्वं स्यात् । तच्चासंगतम् । ऋयच्त्वात् । 'द्व्यचश्छन्दसी'ति विधेर्यद्व्याद्यावृत्त्यर्थत्वात् । अतस्तत्रेवात्रापि तदनुरोधाज्जीववाचकत्वमेवाङ्गीकार्यम् । यद्यपि

रश्मिः ।

यज्ञस्तायत इति । एवेति 'बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी' इति वाक्यदर्शनादेवकारः । प्राकृतानामिति । पष्ठाध्यायसांख्यप्रवचनसूत्रे 'प्रकृतेराद्योपादानता(म)न्येषां कार्यत्वश्रुतेः' इति सूत्रात् । शास्त्रत्वादेवकारः । कर्तृत्वमिति । सांख्यप्रवचनसूत्रे कार्याध्याये 'अध्यवसायो बुद्धिः' 'तत्कार्यं धर्मादिः' इति सूत्राभ्यां बुद्धेः कर्तृत्वम् । न जीवस्येति षष्ठाध्याये 'अहंकारः कर्ता न पुरुषः' इति सूत्रात् । भोग इति । पञ्चमाध्याये 'भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा पूतिभावप्रसक्तेः' । 'भृत्यव भूत्वा वा स्वाम्यधिष्ठितिर्नैकान्तात्' इति सूत्रात् । इदमिति पूर्वोक्तं निषेधान्तम् । सिद्धवन्निर्देशप्रमाभावायान्नैव साध्यमिदमित्याहुः वक्ष्यमाणेति । तथा सतीतिभाष्यं विवृण्वन्ति स तथेति । क्रियायां यागादिकर्मसु जीवस्याकर्तृत्वे प्रकारे सति पारिशेष्याद्बुद्धित्वे प्रकारे सति यत्फलितं तदाहुः विज्ञानेत्यादिना । तथेति निर्देशस्य विपर्ययो भवेत् । प्रकृते विज्ञानं यज्ञं तनुते' इत्यत्रापि बुद्धिरूपविज्ञानस्य विवक्षितत्वे तस्य करणत्वेन 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति सूत्रेण तृतीयापद्येत । कुतः विज्ञानेन विज्ञानमादायेति श्रुत्यनुरोधादित्यर्थः । स्वव्यापार इति विवक्षिते व्यापारे । स्वातन्त्र्यादिति कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वं स्वातन्त्र्यं तस्मादित्यर्थः । ननु स्थाल्या अधिकरणस्य कर्तृत्वविवक्षायां दृष्टान्तत्वं न करणनिष्ठव्यापारविवक्षणे दृष्टान्तत्वमत आहुः काष्ठानीति । अत्रापीति 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इत्यत्रापि करणस्य कर्तृत्वविवक्षया तच्छक्यवचनमतो न तृतीयापि तु 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा' इति तथा । अयमिति विज्ञानं यज्ञं तनुत इति श्लोकः । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनो मनोमयादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः' इति विज्ञानमयमुप-

१. पूर्वसूत्रादावाह्वी आहुः ।

विज्ञानमादायेत्यत्र विपर्यय एव एकस्य प्रदेशभेदेनार्थभेदोऽपि । भगवति सर्वे शब्दाः स्वभावत एव प्रवर्तन्ते । औपचारिकत्वज्ञापकाभावात् । यज्ञो यजमान इति श्रद्धादीनां शिरस्त्वादिः । तस्माद् विज्ञानमयो जीव एव ।

भाष्यप्रकाशः ।

विज्ञानमादायेत्यत्र विपर्यय एव वर्तत इति तस्य न दोषत्वमिति वक्तुं शक्यते, तथापि एकस्य विज्ञानस्य जीवधर्मतया प्राणधर्मतया च प्रदेशभेदेनार्थभेदोपि तत्राभिप्रेत इति तत्र न विपर्ययस्य दोषत्वम् । अत्र तूभयत्राप्येक एव विज्ञानपदार्थः परामृश्यत इत्यत्र तु विपर्ययोऽदोष एवेत्यर्थः । ननु विज्ञानपदस्य जीववाचकत्वे 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यत्र विज्ञानपदस्य ब्रह्मण्यौपचारिकत्वं स्यादतो नेदं साधीय इत्यत आहुः भगवतीत्यादि । सर्वे शब्दाः प्रणवविकृतित्वात्प्रणववाच्ये ब्रह्मणि स्वभावत एव प्रवर्तन्ते । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति श्रुतेश्च । अतस्तत्रौपचारिकत्वज्ञापकाभावान्न तथेत्यदोष इत्यर्थः । नन्विदं विज्ञानमयपदस्य विकारार्थत्वानुपपत्त्यनुरोधेनोक्तम् । सा तु नास्ति । छन्दसि सर्वेषां विधीनां वैकल्पिकत्वाभ्युपगमात्, नचात्र विकारप्रत्ययत्वे मानाभावः । तत्र श्रद्धादीनां मनोवागादिधर्माणां शिरआदित्वकल्पनाया एव मानत्वादित्यत आहुः यज्ञ इत्यादि । सत्यमस्ति कल्पना, परंतु न तस्य

रश्मिः ।

क्रम्य । बहुजिति । 'द्व्यचश्छन्दसि' इत्यस्य सूत्रस्य छन्दसि चेद्विकारे मयड्भवेद् द्व्यच एवेति सूत्रार्थात् । जीवेति विज्ञानपदस्य । भोक्त्रापत्तिसूत्रे 'अणुः पन्था विततः पुराणः' इति बृहदारण्यकादेवकारः । विज्ञानमादायेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म यद्यपीति । विपर्यय इति द्वितीयाश्रुत्या कर्तृत्वविपर्ययः । 'विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्मज्येष्ठमुपासते' । 'विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति' इति श्रुतिभ्यामेवकारः । तस्येति विपर्ययस्य । जीवेति जीवतीति जीवः । जीवयतीति जीवः परमात्मा तस्य धर्मतया । प्राणेति प्राणानामिन्द्रियाणां धर्मतया च । प्रदेशभेदस्तु हृदि जीवो हृदि प्राणः प्रतिष्ठितः ईश्वरश्च । तत्र प्राणो वेदशास्त्रीयः । ब्रह्मजीवौ समानवृक्षे भवतः । 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' तस्य चैतन्यगुणविशिष्टे जीव इति हृद्यपि । प्राणास्त्विन्द्रियाण्यपि तेषां प्रदेशाः नासाग्रजिह्वाग्रादय इत्येवं सः । अथवेति भाष्यविवरणम् । अर्थभेद इति तेन । अर्थभेदस्तु घ्राणादिसंज्ञया । तत्रेति एकविज्ञाने । तत्रेति उक्तश्रुतिषु । कर्तृत्वविपर्ययस्य दोषत्वं तृतीयान्ततापत्तिः । अत्रेति विज्ञानेन विज्ञानमादायेत्यत्र । एकः ज्ञानजनकशक्तिरूपः । टीकाग्रन्थादेवकारः । अत्र त्विति विज्ञानेनेति श्रुतौ तु । तृतीयान्तकर्तृत्वविपर्ययोऽदोष एव । अदोष इति छेदः । टीकाग्रन्थादेवकारः । सर्व इति सर्वान्तर्गतत्वं 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति श्रुतेः पद्मपुराणेन श्रीयमुनाजित्परत्वात् । स्वभावत इति अभिधातात्पर्याभ्याम् । अर्धमात्रात्मके कृष्णे तात्पर्यवृत्तिः । मण्डूकश्रुतेरेवकारः । आमनन्तीति म्ना अभ्यासे अभ्यसन्तीत्यर्थः । पुनः पुनः कथनमभ्यासः । अदोष इति औपचारिकत्वं दोषो न । अभ्युपेति । 'विभाषा छन्दसि' इति सूत्र इति शेषः । तत्रेति विज्ञानमये । मन इति श्रद्धा मनोधर्मः । 'कामः संकल्पः' इति बृहदारण्यकात् । ऋतसत्ये वाग्धर्मौ । तत्प्रतिपादकत्वात् । योग आत्मा धर्मोऽपि । महर्लोकः स्वर्लोकधर्मस्तत्प्रतिष्ठितत्वादिति । कल्पनेति कल्पना विकार इति भावः । प्रसिद्धेरेवकारः ।

जडस्य च स्वातन्त्र्याभावान्न कर्तृत्वम् ॥ ३९ ॥

भाष्यप्रकाशः।

विकारप्रत्यये मानत्वम्। श्लोके तस्य यज्ञकर्तृताया वक्तव्यत्वात्। श्रुत्यन्तरे च यजमानभागप्राशनप्रशंसायाम् 'एतावान् वै यज्ञो यावान् यजमानभागो यज्ञो यजमानो यद्यजमानभागं प्राश्नाति यज्ञ एव यज्ञं प्रतिष्ठापयति' इति यज्ञस्वामित्वेन यजमानस्य यज्ञतायाः कल्पनया उपदिष्टत्वाद्यजमानधर्माणां श्रद्धादीनां शिरस्त्वादिः यज्ञशिरःप्रभृतिरूपत्वं कल्पनयोच्यते। पञ्चाग्निविद्यायां श्रद्धाहोमकथनात् तस्या यज्ञाङ्गतया तद्धर्मत्वम्, ऋतसत्ये प्रमीयमाणानुष्ठीयमानौ धर्मौ। योगस्त्वात्मचिन्तनसाधनत्वाद्योगशिखाद्युपनिषत्सु विहितत्वाच्च धर्म एव। महर्लोकोऽप्याधारतया योगयज्ञाङ्गम्। इदं च तृतीयाध्यायेन संगतम्। अत इयं कल्पना यज्ञत्वार्थेति नास्या विकारप्रत्ययसाधकत्वमित्यर्थः। सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि। ननु भवत्वेवं तथापि यज्ञादिकर्तृत्वं शरीरविशिष्टस्यैवेति बुद्धावेव कर्तृतायाः पर्यवसानमित्यत आहुः जडस्येत्यादि।

रश्मिः।

श्लोक इति 'विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेपि च। विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्मज्येष्ठमुपासते' इति श्लोके। तस्य विज्ञानमयस्य। श्रुत्यन्तर इति। श्रुतिस्तु संहिताप्रथमाष्टके सप्तमप्रश्नस्था। एतावानिति। स्वचिकीर्षितया यजमानभक्षणकाल एतावानाविर्भावितः विद्वन्मण्डनोक्तदिशा सर्वशक्तित्वाद्ब्रह्मणः। श्रुतित्वाद्वा इति। यज्ञो यजमानो 'यो यच्छ्रद्धः स एव सः' इति स्मृतेः सामानाधिकरण्यम्। प्राश्नातीति। यदेव विद्ययेति श्रुतेर्ज्ञानपूर्वकमशनं प्राशनम्। यज्ञ इति सप्तम्यन्तमपि। कल्पनयेति स्मृत्याज्ञारूपसामर्थ्येन। यज्ञेति यज्ञस्य शिरःप्रभृतयस्तद्रूपत्वम्। किमेतावतेत्यतोऽनेकरूपतया यज्ञरूपं विज्ञानं विकारव्यतिरिक्तमित्याहुः पञ्चाग्नीति। इयं रंहत्यधिकरणस्था। तस्या इति 'यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति श्रुतेः। अपूर्वश्रद्धाया यज्ञस्य कर्तृरूपाङ्गतया तद्धर्मत्वम्। 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति धर्मलक्षणात्कर्तृधर्मत्वम्। धर्माविति अनुष्ठीयमाने यज्ञकर्मणी। आत्मेति। 'अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्' इति स्मृतेः। समाधौ ह्यात्मदर्शनसाधनत्वं तस्मात्। यद्वा। आत्मचिन्तनं तत्साधनं चिन्तनसाधनं तस्मात्। पञ्चमस्कन्धे चतुर्थाध्याये। 'द्रव्यदेशकालवयःश्रद्धर्त्विग्विविधोद्देशोपचितैः सर्वैरपि क्रतुभिर्यथोपदेशं शतकृत्व इयाज' इत्यत्र द्रव्यदेशकालाः, वयो युवा, यजमानस्येति कर्तोक्तः। विविधोद्देशपदेन परमधर्मसाधनत्वाद्योगो धर्म इति प्रथमपक्षे लक्षणापत्त्याऽरुच्या हेत्वन्तरमाहुः योगशिखेति। धर्म एवेति। धर्म इति योगयज्ञे द्रव्यस्थानीयत्वेन धर्म एव चोदनालक्षणाक्रान्तत्वेनैवकारः। योगयज्ञेति। योगो यज्ञ इति कर्मधारयः। तस्याङ्गमिति षष्ठीतत्पुरुषः। देशरूपाङ्गम्। इदमिति श्रद्धादीनां शिरस्त्वादि। तृतीयेति तृतीयान्तं पदम्। कल्पनेति स्मृतिसामर्थ्येन शिरस्त्वादिकल्पना श्रद्धादीनाम्। विकारेति। तथा चोक्तं कदारभ्य इत्यत्र सुबोधिन्याम्। ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तियुक्तो हि भगवान्। ज्ञानक्रिययोर्गतयोरपगच्छतीव। प्राकट्यं तु विवर्त एवेत्यलम्। अविकृतत्वमुपादानस्य। समन्वयाधिकरण उपपादनात्। तस्मादित्यादीति एवकारेण भाष्ये बुद्धिव्यवच्छेदः। बुद्धाविति बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेनाङ्गुष्ठमात्रत्वात्। सांख्यप्रसिद्ध्यैवकारः। पर्यवेति तथापि श्रुतिपथमनुसरतो 'बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि'अङ्गुष्ठमात्रो दृष्ट इति 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः अङ्गुष्ठं च समाश्रितः'

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

ननु जीवस्य कर्तृत्वे हिताकरणादिदोषप्रसक्तिरिति चेन् न। उपलब्धिवद्-नियमः। यथा चक्षुषेष्टमनिष्टं चोपलभते, एवमिन्द्रियैः कर्म कुर्वन्निष्टमनिष्टं वा प्राप्नोति ॥ ३७ ॥

भाष्यप्रकाशः।

तथाच कर्तृलक्षणस्य बुद्धावघटमानत्वान्न बुद्धेः कर्तृत्वं किंतु जीवस्यैवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि। जीवस्य कर्तृत्वे स्वातन्त्र्यं प्राप्तम्। स्वतन्त्रत्वे च हितमेव स्वस्य कुर्यान्न त्वहितादि, दृश्यते तु तदपि, अतो हिताकरणादिदोषप्रसक्तिर्जीवकर्तृत्वबाधिकेति बुद्धेरेव कर्तृत्वमित्यर्थः। समाधिं व्याकुर्वन्ति नेत्यादि। सांख्यमते भोक्तृत्वस्याङ्गीकाराद् भोगस्य च सुखदुःखसाक्षात्कारात्मकत्वात् तत्र स्वातन्त्र्यं स्वस्य वक्तव्यम्, तथा सति उपलब्धिरूपे कार्ये तत्करणभूतानि चक्षुरादीनि व्यापारयन् यथा चक्षुषा इष्टमनिष्टं चोपलभते, एवं क्रियारूपेऽपि कार्ये तत्करणानामिन्द्रियाणां व्यापारणादिन्द्रियैः कर्म कुर्वन्निष्टमनिष्टं वा प्राप्नोतीति समः समाधिरित्यर्थः।

रामानुजाचार्यास्तु—यथा, नित्योपलब्धिसूत्रे आत्मनो विभुत्व उपलब्ध्यनियमो दोष उक्तस्तथात्र आत्मनोऽकर्तृत्वे प्रकृतेश्च कर्तृत्वे दोष उच्यते। यदि प्रकृतिरेव कर्त्री स्यान्नात्मा, तदा तस्याः सर्वपुरुषसाधारणत्वात् सर्वाणि कर्माणि सर्वेषां भोगाय स्युर्नैव वा, न तु कस्यचित्। नच य आत्मा यत्सन्निहितस्तस्य तद्भोग इति सन्निधानाद् व्यवस्था।

रश्मिः।

इति। 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात्' इति चाङ्गुष्ठमात्रे कर्तृत्वमावश्यकम्। शरीरे कर्तृत्वं यद्यप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्तते तथापि गौरवानेकप्रागभावध्वंसादिकल्पनापेक्षयैकत्राङ्गुष्ठमात्रे पर्यवसानं वक्तव्यम्। न च जीवे तस्याणुत्वेनानुद्भूतकर्तृत्वाङ्गीकारापत्तेः। अतः पर्यवसानपदम्। कर्त्रिति 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति कर्तृलक्षणं स्वातन्त्र्यम्। बुद्धाविति। अहंकारकार्यत्वेन सात्त्विकबुद्धित्वेन च जडत्वम्। बुद्धिर्ज्ञानमिति नैयायिकाः। इत्यर्थ इति। यद्यपि काष्ठानि पचन्तीति बुद्धावपि कर्तृलक्षणं जाघटीति बुद्ध्यर्थं पदार्थाज्ञानातीति प्रत्ययात्। तथापि गौणमुख्यन्यायेन प्रसिद्धप्रयोगापेक्षोयं भाष्यप्रकाशः। तथा च नियतयत्नार्थकत्वे प्रत्ययस्य शरीराङ्गुष्ठमात्रयोस्तदनाधारत्वेन लक्षणाप्रसङ्गः। अत एव नानुद्भूतकर्तृत्वं दोषो नापि गौरवादिदोष इति ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥ हितेति आदिशब्देन कारणे हिताकरणापत्तिः। भोक्तृत्वस्येति पूर्वसूत्र उक्तम्। चक्षुरिति चक्षुषोर्ज्ञानेन्द्रियत्वेन कारणे लौकिके एव हिताकरणाङ्गीकारेण न कारणे हिताकरणापत्तिरित्युक्तम्। इष्टमित्यादि इष्टं भगवल्लिङ्गदर्शनादि। अनिष्टमुद्यदादित्यदर्शनादि 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्' इति श्रुतेः। ज्ञानेन्द्रियाण्युक्त्वा कर्मेन्द्रियाण्याहुः एवमिति। कर्मेति सामान्यतः कर्म कुर्वन्। सम इति वैषम्यनैर्घृण्यसूत्रसमाधिना समः। 'घोः किः क्यन्तं स्त्रियाम्' इति सूत्राभ्यां समेत्यपेक्षितम्। तथापि स्मार्तोयं प्रयोगः। तथा च स्मृतिः 'समाधिनानुसर तद्विचेष्टितम्' इति। 'आङो नाऽस्त्रियाम्' इति ना। कस्यचिदिति

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

नन्वीश्वरवत् स्वार्थमन्यथा न कुर्यादिति चेच्छक्तिविपर्ययात्। तथा सामर्थ्याभावात्। इत एव दैवाद्धितमपि करोति ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

जीवस्य क्रियाज्ञानशक्ती योगेन सिध्यतः। समाध्यभावाच्छक्त्यभाव इत्यर्थः। चकारात् तादृशमन्त्राभावोऽपि।

भाष्यप्रकाशः।

आत्मनां विभुत्वाभ्युपगमेन सर्वेषां सन्निधानस्याविशिष्टत्वात्। अत एव नान्तःकरणादिनापि व्यवस्थासिद्धिरित्याहुः। तदपि युक्तम् ॥ ३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि। अयमर्थः। चक्षुषा अनिष्टोपलब्धिर्या जायते सा न स्वप्रयत्नसंपाद्या। प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेन दैवाज्जायमानत्वात्, कर्म तु न तथा, स्वयत्ननिष्पाद्यत्वात्, अतः कर्मजनितेष्टानिष्ट उपलब्धिदृष्टान्तो न युक्तः। अतो यदि जीवः स्वतः कर्ता स्यात् तदा स्वार्थमनिष्टं न कुर्यात्। यथा ईश्वरः स्वार्थमनिष्टं न करोति तद्वत्। दृश्यते च तत्। अतो न जीवः कर्तेति। अत्र समाधिं व्याकुर्वन्ति तथेत्यादि। विपर्ययोऽभावः। तथा च शक्त्यभावादनिष्टकरणम्। ईश्वरे तु शक्तिरस्तीति न स दृष्टान्तः, अतोऽनिष्टकरणं न तादृशकर्तृत्वबाधकमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥ शक्त्यभाव एव कुत इत्याकाङ्क्षायामेतत्सूत्रं प्रवृत्त इत्याशयेन विवृण्वन्ति जीवस्येत्यादि। स्पष्टम्। तादृशमन्त्राभाव इति सामर्थ्यसाधक-

रश्मिः।

भोगाय स्फुलिङ्गवदः। अत एवेति आत्मनां विभुत्वेत्याद्युक्तहेतोरेव। हेत्वन्तरव्यवच्छेदार्थ एवकारः। नान्तरीति अन्तःकरणेन विषयोपसर्पणं क्रियते न विषयव्यवस्था क्रियते। आदिशब्देन धर्मः। तेनापि विषया उपलभ्यन्ते न व्यवस्थाप्यन्ते इति तथा। तदपीति सूत्राणां सांख्यद्विष- तेषु पक्षान्तर्कर्तृत्वसाधनप्रकरणे प्रकृतिकर्तृत्वखण्डनं प्राप्नोतीति। अपिर्गर्हायाम्। अपि स्तुयाद्वृषलमितिवत् ॥ ३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥ स्वेति स्वं जीवः। प्रमाणेति। वस्तु विषयः। दैवादिति अदृष्टात्, प्रमाणवस्तूपस्थापकात्। तथेति प्रमाणवस्तूपस्थापकत्वेन प्रकारेण। स्वयत्नेति जनिका क्रिया यत्नः। कर्मजनितेति नैयायिकाः। अधर्मोऽदृष्टमपूर्वम्, कर्म तु तज्जनकमिति भेदः। न युक्त इति कार्यकारणयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विभिन्नत्वात्। न कुर्यादिति। स्वस्यानिष्टाननुबन्धि-ज्ञानस्य शक्तिवैकल्याभावात्। न करोतीति 'कृष्णायाक्लिष्टकारिणे' इति श्रुतेः। शक्त्यभावादिति। शक्तिः सामर्थ्यं ज्ञानक्रियाशक्त्यभावात्। न स दृष्टान्त इति स ईश्वरो न दृष्टान्तः। इत्यर्थ इति ज्ञानक्रिययोः सामर्थ्यस्याज्ञानं शक्त्यभावमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥ स्पष्टमिति। 'जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः' इति [illegible] इत्यर्थः। एवं स्पष्टमित्यर्थः। सामर्थ्येति

नच सहजकर्तृत्वे अनिर्मोक्षः । पराधीनकर्तृत्व एवैतत् । ब्रह्मवत् । सांख्यस्य तन्मतानुसारिणो वान्यस्य भ्रम एव । कर्तृत्वे न मुक्तिरिति ।

भाष्यप्रकाशः ।

मन्त्राभावः । यथा 'भूमिर्भूम्ना द्यौर्वरिणेत्याहाशिषमेवैतामास्ते' 'सर्पा वै जीर्यन्तोऽमन्यन्त स एतं कसर्णीरः काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत्ततो वै ते जीर्णास्तनूरपाघ्नत' इति । अत्र सांख्यास्तदनुसारिणो मायावादिप्रभृतयश्च जीवस्य बुद्धिसंबन्धादौपाधिकं कर्तृत्वमङ्गीकुर्वन्तः स्वाभाविके जीवस्य कर्तृत्वे यथा वह्नेरौष्ण्यान्न निवृत्तिस्तथा जीवस्य कर्तृत्वान्न निवृत्तिः स्यात् । तदनिवृत्तौ च मोक्षोऽपि न स्यात् कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वादित्याहुः तद् दूषयन्ति नचेत्यादि । पराधीनकर्तृत्व एवैतदिति । आध्यासिक एव कर्तृत्वे अनिर्मोक्षस्तस्यैव दुःखरूपत्वात् । ब्रह्मवदिति, वैधर्म्ये दृष्टान्तः । तथाच पराधीनकर्तृत्ववादिनस्तवैवायं दोषो, नास्माकमित्यर्थः । ननु शुद्धबुद्धमुक्तात्मनः प्रतिपादनात् तादृशे आत्मनि मोक्षसिद्धिरभिमता । तादृगात्मप्रतिपादनं च न स्वाभाविके कर्तृत्वे अवकल्पते, अत उपाधिधर्माध्यासेनैवात्मनः कर्तृत्वं न स्वाभाविकमिति वदतः प्रत्याहुः सांख्यस्येत्यादि । कर्तृत्वे नेति । अत्र नेति भिन्नं पदम् । भ्रमत्वे

रश्मिः ।

पूर्वसूत्रे शक्तिरुक्ता तामनुवर्त्यैकसंबन्धिज्ञानमपरसंबन्धिस्मारकमिति न्यायेन साधकमन्त्रोपस्थितिरभावेऽन्वयः । मन्त्रेण सामर्थ्ये दृष्टान्तमाहुर्यथेति । इयं श्रुतिः पञ्चमप्रश्ने चतुर्थानुवाके प्रथमाष्टकेऽस्ति । माधवाचार्यभाष्यानुसरणे तु पञ्चमप्रपाठके । श्रुत्यर्थस्तु भूमा परमात्मा वरिणा मेघेन यः कश्चिदाह स मन्त्र आशिषमेवैतामादत्ते आसमन्ताद्ददाति । उदाहरणमाह सर्पेत्यादिना । जॄ वयोहानौ । अमन्यन्त ज्ञातवन्तः । एतम् । कसर्णीर इति गरुडनाम । काद्रवेयः कद्रोरपत्यम् । मन्त्रदर्शनं जायते स ऋषिदेवताकान्मन्त्रान् वै निश्चयेन ते जीर्णाः सन्तोऽपि तनूर्नागकञ्चुकीरपाघ्नत अपत्यक्तवन्त इति । मायेति मायावादिनः शंकराचार्याः । भेदाभेदवादिनो भास्कराचार्याः । अविभागाद्वैतवादिनो विज्ञानेन्द्रभिक्षवः । प्रभृतिपदार्थौ आहुरिति यथेति वक्ष्यमाणसूत्र आहुः न चेत्यादीति । सहजकर्तृत्वं व्युचरणकर्तृत्वम्, यथामेरिति श्रुतेः तस्मिन् । अनिर्मोक्ष इति स्वरूपेणावस्थितिर्मोक्षः । अनात्मनो देहादीनभिमन्यते सोऽभिमान आत्मनो बन्धस्तन्निवृत्तिर्मोक्ष इति श्रुतेः । नाहं किंचित्करोमीति स्मृतेश्च । एतदिति भाष्येव्ययमित्याशयः । यद्वा । समीपतरवर्तिबन्धककर्तृत्वं भाष्येर्थ एतदित्यस्य । एवेति स्वाभाविककर्तृत्वव्यवच्छेदः । दुःखेति द्रव्याद्वैतविरुद्धमविदुषां कर्तृत्वं बन्धकत्वाद्विदुषां दुःखरूपं तत्वात् । सहजं तु सुखरूपम्, ब्रह्मधर्मत्वात् । ब्रह्मवदिति । पष्ठयन्ताद्वतिः । वैधर्म्ये इति ब्रह्मणः पराधीनकर्तृत्वाभावादनिर्मोक्षाभाव इवेति जीवविरुद्धो धर्मः । स्वार्थे ष्यञ् । स एव वैधर्म्यं तत्र दृष्टान्तः । यद्वा जीवद्वारा ब्रह्मण आध्यासिककर्तृत्वम् । चतुष्पदो ब्रह्मणो विश्वस्य पादत्वात् । पादे मे सुखं पादे मे वेदनेति प्रसिद्धेः । अयमिति अनिर्मोक्षः । अभीति ननु ज्ञानान्मुक्तिप्रतिपादनादिति चेन्न । प्रतिपादनेन शाब्दज्ञानस्य विवक्षणात् । वेदान्तविज्ञानेति श्रुतेः । कर्तृत्व इति शरीरवत्त्वसमानाधिकरणे अवेति । शुद्धत्वादिविरुद्धत्वात् । अत इति कर्तृत्वस्य उक्तशुद्धत्वादिविरुद्धशरीरवत्त्वापादकत्वात् । सांख्यस्येत्यादीति सांख्यमता-

नपुंसक एवमुच्येतेति बालवत् । निरिन्द्रियस्यैव समाधिरित्यपि । करणत्वेन बुद्धिं

भाष्यप्रकाशः ।

हेतुः नपुंसक इत्यादि । नपुंसक इति स्वातन्त्र्यादिसर्वपुरुषधर्मशून्यः इति बालवदिति, अयमभ्युपगमो बालानामिव प्रमाणरहितः । तथाच प्रमाणराहित्यादस्य भ्रमत्वमित्यर्थः । अत्र हेतुस्तु मुक्तानामपि शुकसनत्कुमारादीनामुपदेशकर्तृत्वदर्शनम् । भूमविद्यायां 'तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राणः' इत्यारभ्य, 'आत्मतः कर्माण्यात्मत एवेदं सर्वम्' इत्यन्तेन पश्यतः संकल्पादीनामात्महेतुकत्वश्रावणं च बोध्यम् । यदुक्तं, समाध्यभावश्च शास्त्रार्थवत्त्वेनैव परिहृतो यथाप्राप्तमेव कर्तृत्वमादाय समाधिविधानादिति तद् दूषयन्ति निरिन्द्रियस्यैव समाधिरित्यपीति अध्यासशून्यतया इन्द्रियाद्यभिमानरहितस्यैव समाधिर्मुख्य इत्यपि बोध्यमित्यर्थः । अत्रापि भूमविद्यास्थं वाक्यमेव हेतुः । ननु कैवल्यात् पूर्वं जीवन्मुक्तस्यापि लिङ्गसद्भावाद् बुद्धिसंबन्धोऽस्त्येवेति कथं निरिन्द्रियत्वमत आहुः करणत्वेनेत्यादि ।

रश्मिः ।

स्वीति सांख्यः पुरुषस्तस्य । भ्रम इति । परप्राप्तिकर्तृत्वसमानाधिकरणमुक्त्यभावाभावरूपमुक्तिमति ब्रह्मविदि कर्तृत्वसमानाधिकरणमुक्त्यभावप्रकारकं ज्ञानं भ्रमः । तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं भ्रमः । दशगणीमध्ये यस्याः कस्याश्च कृतेर्यस्य कस्य व्यापारस्यावर्जनीयत्वात् । कृतिमत्त्वं कर्तृत्वम् । धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वं वा कर्तृत्वम् । अत्रेति तथा च सति सप्तम्याः सामानाधिकरण्यमर्थः । कर्तृत्वसमानाधिकरणमुक्तिरवावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इति भाष्यार्थः । स्वातन्त्र्यादीति आदिशब्देन कामक्रोधायवशत्वम् । प्रमाणेति तथा च जन्यजनकभावसंबन्धेन प्रमाणराहित्यादेतद्वाक्यजन्यज्ञानस्य भ्रमत्वमित्यर्थः । आप्तवाक्यं प्रमाणं, पदसमूहे नाप्तवाक्यत्वं दोषः । तथाचाप्रमाणसाहित्यादस्य भ्रमत्वमित्युक्तम् । इति बालवदित्युक्तयातियौक्तिकत्वादभ्युपगमे युक्तिः । नपुंसक ऊर्ध्वरेताः कामवशेन सर्वसह इति । ननु 'पितू रेतोतिरेकात् पुरुषो मातू रेतोतिरेकात् स्त्री उभयोर्बीजतुल्यत्वान्नपुंसकम्' इति श्रुतेरन्यविधं नपुंसकत्वं कुतो नोक्तमिति चेत्सत्यम् । वेदवाद्यमन्यत्वान्नोक्तम् । अत्रेति कर्तृत्वसमानाधिकरणमुक्तत्वे । उपेति स्पष्टं श्रीभागवते । मुक्तस्य सर्वेन्द्रियलये कर्तृत्वसमर्पिकां श्रुतिं वक्तुमाहुः भूमेति । अर्थस्तु लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे तृतीयाध्याये भाष्ये स्पष्टः । पश्यस्येति ज्ञानिनः । यदुक्तमिति शंकराचार्यैर्यथेति वक्ष्यमाणसूत्रभाष्ये यदुक्तम् । समाधीति । द्रष्टव्य इति समाधिः । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यत्र वेदान्तश्रवणपरिलक्षितोपासेरकर्तृत्वेन यः समाध्यभावः समाध्यभावप्रसङ्गस्तस्मादिति सूत्रार्थः । कर्तृत्वं जीवस्य शास्त्रार्थवत्त्वमुच्यते यथेति । यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यादिवाक्येण यथाप्राप्तम् । एवकारस्तु तद्युक्तिभिः । समाधिरिति समाधिपादस्थे निर्बीजसबीजसमाधी योगसूत्रे शंकराचार्योक्तसमाधिर्विभूतिपादे सूत्रांशोऽर्थत्वेन व्याख्यातः । सूत्रं तु 'तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः' इति सूत्रे तद्ध्यानं तदेव ध्यानमेवेत्यर्थः । मुख्य इति । ननु मुख्यपदं भाष्ये नास्ति । नैष दोषः । गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययमालोच्योक्तं समाधिपदम् । बोध्यमिति 'नैव किंचित्करोमि'इति वाक्यात् । भ्रम एवेति नान्वेत्यतो बोध्यं दूषणत्वेनेत्याक्षेपः । ननु मानसीसेवायां कथं कर्तृत्वं 'ता नाविदन्मय्यनुषङ्गबद्धधियः' इति वाक्यात् । अत्राहुः अत्रापीत्यादि । 'आत्मत आविर्भावतिरोभावौ'इति निरुप्यात्मतो परमिति श्रुतेः । अत्र पूर्वत्र 'बलं वा च विज्ञानाद्भूयः' इत्युपक्रम्य

वदन्न केनापि दृश्यते । तस्माज्जीवस्य स्वाभाविकं कर्तृत्वम् । ध्यायतीव लेलायतीवेत्यपि परधर्मानुकरणम् । अयमप्येको धर्मः ।

भाष्यप्रकाशः ।

तथाच बुद्धिसंबन्धस्तु केवलस्य ब्रह्माभेदेऽप्यनिवार्यः । बुद्धेः पारमार्थिके व्यावहारिके च सत्त्वे विभुन आकाशस्येव सर्वसंबन्धत्वात् । अध्यासस्तु नास्ति, येन संबध्येत । तस्माज्जीवस्य स्वाभाविकमेव कर्तृत्वमित्यर्थः । एवं मुक्तस्य स्वाभाविकं कर्तृत्वं प्रतिपाद्य संसारिणोप्याहुः ध्यायतीवेत्यादि । तदुक्तमेकादशस्कन्धे द्वाविंशे,

'नृत्यतो गायतः पश्यन् यथैवानुकरोति तान् ।
एवं बुद्धिगुणान् पश्यन्ननीहोप्यनुकार्यते' ।। इति ।

गुणैर्भगवता चेति बोध्यम् । तथा चानुकरणेऽपि गुणादीनां प्रयोजकत्वमेव, धर्मस्तु जैव एव बुद्धिगुणद्रष्टृत्वकथनादिति बोध्यम् । अत एवैकादशे द्वितीयाध्यायेऽपि योगीश्वरवाक्ये

रश्मिः ।

'कर्ता भवति' इति श्रुतेः । अत एव भगवत्सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिष्विव्यत्रादिशब्द उक्तः । तेनाग्रापि । अन्यथा ज्ञानमार्गे इवानापि 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यापत्तिरत्यव्यवच्छेदक एवकारः । केवलस्येति मयट्प्रत्ययशून्यस्य विज्ञानमानस्य परमाणोर्जीवस्य । अनिवार्य इति बुद्धिस्तत्त्वान्तरं तथापि सहजकर्तृत्वार्थमपेक्षते । कर्तृत्वस्य कृतिरूपत्वेनेच्छाजन्यत्वमिच्छाया ज्ञानजन्यत्वम् । ज्ञानस्य बुद्धिजन्यत्वादनिवार्यः । बुद्ध्या पदार्थाञ्जानातीति प्रयोगात् । तदेवाहुर्बुद्धेरिति विज्ञानात्मिकायाः । **आकाशस्येति** आकाशं तस्य । **तस्मादिति** भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्मादिति शुक्तिसत्त्वात् । एवेति अप्यर्थे । अस्मिन्नेव विचारे औपाधिककर्तृत्वव्यवच्छेदक एवकारः । **संसारिण** इति लिङ्गदेहविशिष्टत्वं संसारित्वम् । **ध्यायतीवेत्यादीति** । इयं श्रुतिर्ज्योतिर्माह्मणस्था 'कतम आत्मेति योयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः स समानः सन्नुभौ लोकौ संचरति ध्यायतीव लेलायतीव' इति । श्रुत्यर्थस्तु बुद्ध्यादिषु बहुष्वात्मा कतम इति प्रश्नः कृतो जनकेन ततो याज्ञवल्क्य उत्तरमाह योयमित्यादिना । विज्ञानमयो जीव इति व्याख्यातम् । प्राणेष्विन्द्रियादिषु स आत्मा समानः । वक्ष्यमाणवाक्येन बुद्धिसमानो गुणैरुभाविहलोकपरलोकौ संचरति । तदेव दर्शयति **ध्यायतीव** ध्यानं व्यापारवती बुद्धिः । तद्गुणं ध्यानं पश्यन् ध्यानं करोतीव जीवो भवति । **लेलायति** चलति । बुद्ध्यादिकारणेषु प्राणादिवायुषु चलत्स्वित्येवाचार्याशयगोचरो न तु **परधर्माणामनु** पश्चात्करणं भ्रान्त्या करणे चतुष्कोणलोहपिण्डावभासकचतुष्कोणाग्निवत् चलत्यां नावि तत्स्थप्रतीततीरस्थतरुचलनवचेत्यर्थ इति वक्तुमुपक्रमन्ति तदुक्तमिति । तथा च ध्यायतीवेत्यस्य बुद्धिर्ध्यायति जीवोन तद्गुणध्यानं करोतीव । एव लेलायति बुद्धिर्जीवो लेलायति चलतीवेत्यर्थः । **अनीहः** करणाभावान्निराकारत्वात् । **अनुकार्यते** जीवोनुकरोति अहंकारेण स्वस्मिन्नध्यस्यति । बुद्ध्या त्वध्यास्यते जीवः । बुद्धिः सात्त्विकी राजसी तामसी चेति गुणैरित्याहुः **गुणैरिति** । 'परात्तु तच्छ्रुतेः' इति सूत्रादाहुर्भगवतेति । तथा च परशब्देन भाष्ये मनः । बुद्धेर्मनोधर्मत्वादित्युक्तम् । अयमिति **परधर्मानुकरणं** विधेयलिङ्गम् । श्रुतौ दर्शनात् । **धर्म** इत्यन्तभाष्यतात्पर्यार्थमाहुः **तथा चेति** कर्तृत्वधर्मे सति च । एवेति वक्ष्यमाणार्थादेवेति । **धर्मस्त्विति** धर्मः कर्तृत्वलक्षण एवेति श्रीधर्यां

स्वाप्ययसंपत्त्योर्ब्रह्मव्यपदेशं पुरस्कृत्य सर्वविद्त्वं वदन्नुपेक्ष्यः ॥ ३९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

'कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वाऽनुसृतस्वभावात् ।
करोति यद् यत् सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत् तत्' ॥

इत्यत्र कायाद्युपाधितोऽन्य आत्माऽपि कर्तृत्वेनोक्तः । तस्मान्न शङ्कालेश इति दिक् । यत्तु, नान्योऽतोऽस्ति, द्रष्टेत्यादिश्रुतेः परस्मादन्यो जीवो नाम कर्ता भोक्ता न विद्यते । आविद्यकत्वात् कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरिति तत्राहुः स्वाप्ययेत्यादि । उक्तं पुरस्कृत्य स्वाग्रहेण तथा कुर्वन्नुपेक्ष्यः । अयमर्थः । उक्तश्रुतेर्जीवान्तर्यामिणोः शरीरशरीरिभावकथनोत्तरमेव पाठेन तद्भेदानिषेधकतया तादृशद्रष्ट्रन्तरनिषेधपरत्वम् । यत्र हि द्वैतमिवेत्यस्या अपि समानप्रकरणे

रश्मिः ।

'यथाम्भसा प्रचलता तरवोपि चला इव । चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते भ्रमतीव भूः' इति वाक्येनानीहे भूतरुस्थानीये बुद्धिगुणकर्तृत्वं चलत्वभ्रमणवत् भ्रमेण प्रतीयते । तथा च जीवो निरीहः कर्तृत्वं भ्रमप्रतिपन्नम् । तद्यदि बुद्धिः सत्त्वगुणरूपा तदा सांख्यरीत्या कर्तृत्ववती भवति । तत्कर्तृत्वं शुक्तिरजतवज्जीवे आरोपितमिति वक्तुं शक्यं तदेव तु न वाक्यस्य लौकिकमापात्वात्परमतमापात्वाद्यार्थान्तरवत्त्वम् । तथा चायमप्येको धर्मः सहजकर्तृत्वाबाधक इति न भ्रमप्रतिपन्नोत उक्तमेवेति । शास्त्रभेदात् । धर्मान्तरस्य तथात्वेनास्यापि सत्यत्वमित्याहुः बुद्धीति । पश्यतीति द्रष्टा कर्तरि तृच् । अपीति जीवधर्मकर्तृत्वमुक्तम् । कायेनेति क्रियाद्वैतप्रतिपादकमिदं वाक्यं वास्यार्थो व्याख्याने स्मार्तीये स्पष्टः । कायादीति कायादिकरणेभ्यः । आत्मापीति अपिशब्देन बुद्धिः । सर्वथा निर्गुणत्वाभावात् । 'प्रवर्तते यत्र रजः' इत्यत्र शुद्धसत्त्वस्य वैकुण्ठाङ्गीकारादतो न द्वैतम् । जीवत्वावच्छिन्नकर्तृत्वं यत्तत्समर्थयन्ति स्म यत्त्वित्यादिना । अत इति अन्तर्यामिणस्तादृशस्य । आदिशब्देन 'नान्योतोऽस्ति श्रोता नान्योतोऽस्ति मन्ता नान्योतोऽस्ति विज्ञातैष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽन्यदार्तं ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम' इति ग्राह्यम् उक्तमिति भाष्योक्तम् । तथेति । द्वितीयालुक् 'अव्ययादाप्सुपः' इति सूत्रेण । सर्वविद्त्वप्रकारं कुर्वन् । उक्तेति 'नान्योतः' इति श्रुतेः । शरीरेति 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः' इत्यनया शरीरशरीरिभावकथनोत्तरम्, एवेति पूर्वान्वयव्यवच्छेदकः । पाठेनेति अन्तर्यामिब्राह्मणे पाठेन जीवान्तर्यामिभेदानिषेधकतया नान्य इति पदाभ्यां तादृशस्य जीवान्तर्यामिरूपद्रष्ट्रन्यस्य द्रष्टुर्निषेधपरत्वमित्यर्थः । बोध्यमिति ज्ञेयम् । तद्भेदस्तु 'द्वा सुपर्णा' इति श्रुतेः सामानाधिकरण्यसंबन्धात् तथा च शास्त्रं 'यत्र हि द्वैतमिव' इत्यादिशंकराचार्यभाष्यं पराकुर्वते स्म यत्र हीत्यादिना इयं श्रुतिर्मैत्रेयीब्राह्मणेऽस्ति । द्वितीयस्मिन्मैत्रेयीब्राह्मणे 'यत्र वा अन्यदिव स्यात्' इति पठ्यतेऽर्थस्तूभयोर्ब्राह्मणयोः समानस्तट्टीकायामानन्दाश्रमविरचितायां तथादर्शनादत उभयमेकीकृत्यार्थः तत्र हि संसारिप्रकरणे समाने यत्र हि द्वैतमिवेत्यस्याः समाने प्रकरणे । अत्रायमाशयः । मैत्रेयीति संपूर्णे ब्राह्मणे 'ब्रवीतु भगवान्' इत्यन्तमुपोद्घातप्रकरणम् । 'इद९सर्वं विदितम्' इत्यन्तं भक्तिप्रकरणम् 'यदयमात्मा' इत्यन्तमभेदप्रकरणं फलम् । 'निःश्वसितानि' इत्यन्तं प्रमाणप्रकरणम् । 'इति होवाच याज्ञवल्क्यः' इत्यन्तं लयप्रकरणम् । 'इदं विज्ञानाय' इत्यन्तं प्रासङ्गिकं पूर्वप्रकरणान्तर्गतम् । यत्र हि

भाष्यप्रकाशः।

अपश्यत्त्वादिकं प्रतिपाद्य विभक्तत्वनिषेधेनाविभागानुसंधानदशायां द्वितीयस्य विभक्तत्वेन

रश्मिः।

द्वैतमिवेत्यारभ्यासमाप्ति संसारिप्रकरणम् । तस्य समानं प्रकरणं द्वितीयमैत्रेयीब्राह्मणे यद्वै तन्न पश्यतीत्यारभ्यासमाप्ति संसारिप्रकरणम् । तत्र पञ्चन्तस्योभयत्रान्वयः । अपश्यत्त्वेति । यद्वै तन्न पश्यतीत्यपश्यत्त्वम् । अपश्यत्त्वादिकमिति पदच्छेदः । आदिना पश्यत्त्वम् 'पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यति' इति श्रुतेः । तदुभयं प्रतिपाद्य 'नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्' इत्यनया प्रथमप्रतिज्ञाहेतुमुखेनापश्यत्त्वं प्रतिपाद्य 'न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्' इत्यनया विशेषप्रज्ञानाभावरूपद्वितीयप्रतिज्ञाहेतुमुखेन पश्यत्त्वं च तत्र द्वितीयं प्रमातृ, अन्यच्चक्षुरादिकम्, विभक्तं प्रमेयम्, एतत्त्रयं प्रमातृप्रमाणविषयचैतन्यात्मकम् । परंतु चकाराभावाचैतन्यविभ……… दुरूह इति बोध्यम् । क्त्वान्तः प्रयोगः प्रतिपाद्येति । अतस्ततोन्यद्विभक्तमित्यादेरार्थिकार्थ उच्यते विभक्तत्त्वेत्यादिना । ततस्तत इत्यस्य द्रष्टृदृष्टिभ्यामित्यर्थस्तत्र विभक्तत्वनिषेध आर्थिकस्तेनेत्यर्थः । अविभागेति । न त्वभेदानुसंधानदशायामतोन्यशब्दो गौणोपि नेत्यपि भावः । अयमर्थः । भेदाभेदवादे एवं च परममुक्तिदशायामपीत्यादिनेयं श्रुतिरुपन्यस्ता तत्र च द्वैतदृष्टिनिवृत्त्या 'यथोदकं शुद्धे निषक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम' इति काठकश्रुत्यां भेदप्रतीत्यभावरूप एवाभेदो न भेदाभावरूप इत्यभेदो भेदप्रतीत्यभावरूपोऽवतारितः । स यथा 'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यति नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्' इति श्रुत्यामन्यादर्शने पश्यत एवादर्शनस्य हेतुत्वं पश्यन्वा इत्यादिना निरूप्य तत्रैव द्वितीयत्वाभावस्य हेतुत्वं नत्वित्यादिना निरूप्य तत्रैव विभागाभावस्य हेतुत्वं ततोऽन्यत्वाभावस्यार्थिकस्य हेतुत्वं निरूपितम् । अग्रे च यत्र वाऽन्यदिव स्यादित्यादिना वैलक्षण्यहेतुकमन्यदर्शनमनूद्य यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिना स्वस्य द्रष्टृत्वाविभागेनाविज्ञाने तं केन विजानीयादित्यनेन ज्ञानकरणाभावं हेतुत्वेन वक्तीत्यतो भेदप्रतीत्यभावरूप एवाभेदो न तु भेदात्यन्ताभावरूप इति । अत एव मङ्गलमाचेरुः 'ब्रह्माभेदोपासनाज्ज्ञानतो वा ब्रह्मात्मैक्येप्यङ्गताम् त्यजन्तः । यस्यैश्वर्यादासते यच्चियम्यास्तं श्रीकृष्णं देवदेवं नमामि' इति । अत्र किंचिद्विमृश्यते । ब्रह्माभेदोपासनं न भक्तिमार्गे 'अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः' इत्यत्र भाष्ये तथोपपादनात् । कदाचित्तु जायते व्यतिहारसूत्रे तथोपपादनात् । ज्ञानमार्गे तावद्वर्तते तेनावरणभङ्गो भवति । ज्ञानमार्गस्तु माहात्म्यज्ञानेन भक्तिद्वारा भगवत्प्राप्तिः 'भगवान्ब्रह्म कार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया' इति वाक्यात् । तदुक्तं सप्तमे ज्ञानविज्ञानयोगाध्याये 'ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः' इत्युपक्रम्य 'बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः' इति । वासुदेवः सर्वमिति न ज्ञानस्वरूपं प्रपत्तिस्वरूपमिति व्याख्यातं भक्तिमार्तण्डेऽपि । अपरं च त्रयोदशे 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञनिर्देशयोगाध्याये ज्ञानस्वरूपमप्यस्ति तत्र 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम' इति वाक्यात् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयकं ज्ञानं नातोधिकम् । परं सविकारं ज्ञानमुदाह्रियते 'अमानित्वमदम्भित्वमहिंसाक्षान्तिरार्जवम् । आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः । इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् । असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहा-

भाष्यप्रकाशः।

दर्शनं निषिध्य सर्वस्यात्मभावबोधनपूर्वकमन्यदर्शननिषेधात् सजातीयदर्शनपरत्वं वा, विज्ञातृविज्ञातृदर्शनपरत्वं वा। न तु द्रष्टृत्वादिनिषेधनपरत्वम्, पश्यच्चादीनां विनाशेनाविनाशित्व-

रश्मिः।

दिषु। नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु। मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी। विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि। अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्। एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोन्यथा' इति। अत्रापि तत्त्वज्ञानार्थदर्शने कृते सत्यभेदः। तथापि यथा सेव्यसेवकभावस्तथोपपादितं **भक्तिरत्नटीकायाम्**। नन्वत्र मयि चेत्यत्रास्मत्पदेन क्षेत्रज्ञबोधात्कथं भक्तिः प्रभुपर्यवसायिनीति चेन्न। 'पुरुषत्वे च मां धीराः सांख्ययोगविशारदाः। आविस्तरां प्रपश्यन्ति सर्वशक्त्युपबृंहितम्' इति भगवद्वचनेनैक्यात्। पुनश्चतुर्दशे गुणत्रयविभागयोगाध्याये 'परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम्' इति प्रस्तुत्य 'मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम्' इत्यादिभिर्माहात्म्यं देवत्वरूपं भणितवान्भगवान्। ज्ञानस्य विजातीयसंवलितत्वे मार्गत्वं, केवलत्वे ब्रह्मधर्मत्वमित्येकादशस्कन्धसुबोधिन्यामस्ति। ननु माहात्म्यज्ञाने चतुर्दशोक्ते ब्रह्माभेदोपासना नास्ति। मम योनिरिति जीवसमूहाक्षरात्षष्ठ्या भेदोक्तेः। अस्ति तु भावाद्वैतमतेन। तदुक्तं सप्तमस्कन्धे शिवमतेन 'कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्पणं पटतन्तुवत्' इत्यादिना। तत्र परममुक्तौ यदि भेदो वर्तते तदा तत्प्रतीत्यभावः कथम्। यदि तत्र भेदात्यन्ताभावाभावः कथमिति प्रश्ने पर्यवसितिमात्रगतो नान्य इति निषेधबलात्फले परममुक्तौ भेदोऽवश्यं पर्युदासार्थकनञादिभिर्वक्तव्यः। आदिना भेदार्थकनञादिभिः। उक्तश्चास्थूलमनण्वित्यस्याः श्रुतेर्व्याख्याने **विद्वन्मण्डनो**पन्यस्तायाः **सुवर्णसूत्रे** पर्युदासे नञ्। एवंच फले मायिकभेदभिन्नतद्भेदसदृश आधिकारिकमण्डलस्थभेद इति लीलान्तरेच्छया भेदप्रतीत्यभावरूपो भेदो न भेदात्यन्ताभावरूपः 'अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्' इति ब्रह्मस्वरूपपरगीतायां विभक्तमिव कथनादित्यलं विमर्षाय। अतोन्तर्यामिब्राह्मणेन नियम्यानां इवशब्देनाविभागानुसंधानं न त्वविभागस्तस्य दशायामित्यर्थः। अभेदज्ञानफलं भक्तिः 'नृप स्वात्मैव वल्लभः' इति वाक्यादित्युपपादितमाकरे नृसिंहोत्तरतापिनीयटीकायामप्येतैः। **द्वितीयस्येत्यादि**। **द्वितीयस्य** दृष्टिरूपदर्शनस्य विभक्तत्वेनार्थाद्विषिध्य। अयमर्थः। तत्रैवाग्रे 'यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योन्यत्पश्येदन्योन्यज्जिघ्रेत्' इत्यादिना यत्र संसारिदशायां मायिकभेदेनान्यदिव ब्रह्मभावात्तत्रान्यो नेत्रादिरन्यद्विभक्तं पश्येदर्थाद्दृष्टिरूपं दर्शनं नान्यद्विभक्तं च तस्य द्वितीयस्य विभक्तत्वेनेत्यर्थः। **सर्वस्येत्यादि** 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्' इत्यादिनान्य**दर्शननिषेधात्**। अन्यत्वं विजातीयत्वं तद्**दर्शननिषेधात्**। पश्यन्वा इति श्रुतेश्च यत्सिद्धं तदाहुः **सजातीयेत्यादि**। विजातीयत्वं च सत्त्वमनीश्वरत्वं वेत्याशयेनाहुः **विज्ञात्रित्यादि**। विज्ञाता द्रष्टाऽविज्ञातृ दृष्टिरूपं दर्शनं करणम्। तद्व्यापारानपेक्षया न जानातीत्यविज्ञातृ भवति। **न तु द्रष्टृत्वादीत्यादि**। तथा च द्रष्टृत्वादिनिषेधपरं शंकराचार्यभाष्यं विद्यावस्थायां ते एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे निवारयन्ति स्म 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इति। **अविनाशित्वेत्यादि**। 'यद्वै तन्न पश्यति' इत्यस्याः श्रुतेः पूर्वं

१. परममुक्तावपि। २. जीवः।

भाष्यप्रकाशः ।

योधनपीडाप्रसङ्गात्, अतः स्वाग्रहेण तत् सर्वं विप्लावयन्नुपेक्ष्य इत्यर्थः । एवंच यच्चैरुच्यते विधिशास्त्रं तु यथाप्राप्तं कर्तृत्वमादाय कर्तव्यविशेषमुपदिशति, न कर्तृत्वमात्मनः प्रतिपादयति । कर्ता विज्ञानात्मा पुरुष इत्याद्यपि शास्त्रमनुवादरूपत्वाद् यथाप्राप्तमाविद्यकं कर्तृत्वमनुवदिष्यति । एतेन विहारोपादाने परिहृते, तयोरप्यनुवादरूपत्वात् । यत् पुनः संध्ये स्थाने परिवर्तनविहारः प्राणानामुपादानं चोक्तम् । तत्राप्यन्येषां प्राणानां विरमणं, न तु धियोऽपि । 'सधीः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति' इति धीसंबन्धश्रावणात् । उपादाने यद्यपि करणे कर्मकरणविभक्तिनिर्देशस्तथापि तत्संपृक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं द्रष्टव्यम् । केवले कर्तृत्वासंभवस्य दर्शितत्वात् । यथा लोके योधा युध्यन्ते, योधैः राजा युध्यत इति तथात्रापि । किंचास्मिन्नुपादाने करणव्यापारोपरममात्रं विवक्षितं, न स्वातन्त्र्यम् । कस्यचिदबुद्धिपूर्वकस्यापि स्वापे करणव्यापारोपरमदर्शनात् । तस्मादात्मनः कर्तृत्वमुपाधिनिबन्धनमेवेति । तदपि फल्गु । सनत्कुमारादीनां चङ्क्रमणादिदर्शनेन भूमविद्यास्थवाक्येन च निरध्यासानामात्मतः एव सर्वकार्यकर्तृत्वे सिद्धे तदनुसारेणान्यद्रष्टृत्वान्यदर्शननिषेधकश्रुत्यर्थ उक्तरीत्योक्तयुक्तिभिश्च प्राञ्जले स्वाभाविककर्तृत्वनिषेधकप्रमाणाभावाद् विधिशास्त्रमनुवादकशास्त्रं विहारोपादानशास्त्रं च प्रतिपादयिष्यत्यनुवदिष्यति च । एवंच संध्ये स्थाने, धियो विरमणाभावेऽपि न कश्चिद्दोषः । धीसाहित्येऽपि तदानीं तस्या उपाधितागमकस्याभावात् । करणत्वेन संबन्धस्येष्टत्वात् करणगतविभक्तिकोपाभावात् तदानुकूल्याच्च । योधदृष्टान्तेन धियः कर्तृत्वसाधनमात्मनस्तन्निराकरणं चाप्यसंगतमेव । योधानां चेतनत्वेन करणानां चाचेतनत्वेन राज्ञश्च प्रयोजकत्वेनात्मनश्च प्रयोजककर्तृताया अप्यनुपगमेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यात् । अतोऽस्मिन्नुपादाने जीवस्य स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणाप्यमेयमिति दिक् ।

रश्मिः ।

पठ्यते मैत्रेयीं प्रति याज्ञवल्क्यवचनम् । 'न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा' इति । तत्र पुनरुक्त्यभावायानुच्छित्तयो धर्मा यस्य सोनुच्छित्तिधर्मेति समासाद्यर्थेत्यर्थः । इत्यर्थ इति एवं च 'नान्योतः' इति श्रुतौ छात इत्यस्य जीवान्तर्याम्यभिमित्यर्थः । वेदान्तविषयमुक्त्वा वेदविषयमाहुः एवं चेति । यथाप्राप्तमिति बुद्ध्युपाधिप्राप्तम् । अनुवादेति अर्थवादरूपानुवादरूपत्वादित्यर्थः । श्रुतिः प्रत्यक्षसिद्धमर्थमनुवदतीति । यथा 'अग्निर्हिमस्य भेषजम्' इति श्रुतिः पूर्वतश्च उक्ता । विहारेति । विहारोपादानसूत्रयोरुक्ते एते । परीति संध्ये स्थाने प्रसुप्तेषु करणेषु स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तेत इति शंकरभाष्यश्रुतेः परिवर्तनं च तद्विहार इति समासः । करण इति करणे विज्ञाने । 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' इति श्रुतौ कर्मेत्यादिः । तत्स्यमिति बुद्धिसंपृक्तस्य । एवकारः केवलव्यवच्छेदकः । दर्शीति स्वाप्ययेत्यादिभाष्याभासे दर्शितत्वात् । अत्रापीति बुद्धिः पदार्थाञ्जानाति बुद्ध्या पदार्थाञ्जानातीति प्रयोगात् । धियः कर्तृत्वमात्मनस्तन्निराकरणं च । स्वातन्त्र्यमिति जीवस्य स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वम् । अबुद्धीति न बुद्धिर्जीवकर्तृत्वनिर्वाहिका, पूर्वं करणव्यापारोपरमात्पूर्वं यस्य पुंसः स तथोक्तस्तस्य । स्वातन्त्र्याभाववत इत्यर्थः । चङ्क्रमणादीनि । आदिना प्रवचनम् । अनुवदिष्यतीति न चानधिगतार्थगन्तृत्वरूपप्रमाणविरोधः । आत्मत्वेन वेदस्यावेद्यत्वेनुक्तेः । तदेति विभक्त्यानुकूल्यात् । एवेति दृष्टान्ताभावादुक्ता । स्वातन्त्र्यमिति जीवः प्राणानां

भाष्यप्रकाशः ।

यदपि विज्ञानपदस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वान्मनोनन्तरपाठाच्च, 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इत्यत्रापि बुद्धेरेव कर्तृत्वमुच्यते 'विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्मज्येष्ठमुपासते' इति वाक्यशेषोऽपि बुद्धेरेव प्रथमजत्वं विषयीकरोति । ज्यैष्ठ्यस्य प्रथमजत्वरूपस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात् 'स एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरिक्रमो यद् यज्ञः' इति श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य वाग्बुद्धिसाध्यत्वावधारणादित्युक्तं तदपि मन्दम् । प्रकरणापेक्षया प्रसिद्धेर्दुर्बलत्वात् 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म'इति ब्रह्मण्यपि प्रसिद्धेस्तुल्यत्वात् । योगरूढ्यपेक्षया केवलयोगस्याऽपि निर्बलत्वात् । अवयववाक्येन मनोमयस्य वेदरूपतावगमाच्चदुत्तरं जीवस्यैव युक्तत्वात् । श्रद्धादीनां शिरस्त्वादिकल्पनतात्पर्यस्य प्रागेवोक्तत्वात् ज्येष्ठशब्दोऽपि ब्रह्मपदसमभिव्याहाराद् ब्रह्मण इव ज्यैष्ठ्यं वक्ति । ब्रह्मज्येष्ठा वीर्याणीत्यादिवत् । वाग्बुद्ध्योरुत्तरोत्तरिक्रमस्तु बुद्धेः करणत्वेऽपि तुल्यः तस्मान्न किंचिदेतत् ॥ ३९ ॥

रश्मिः ।

विज्ञानेन विज्ञानमादाय शेत इत्यत्र शयनोपादानयोः कर्तृत्वमित्यर्थः । दिक्त्वनिरूपकं यत्किंचिदुच्यते । कस्यचिदित्याद्युक्ता युक्तिः प्रकृतेप्यनुकूलेति । यथा बुद्ध्यभावात्तन्निबन्धनं जीवकर्तृत्वं न विवक्षितमिति वक्तुं शक्यते तथा तादृशस्थले बुद्ध्यभावात्सर्वत्रापि न तन्निबन्धनं कर्तृत्वमपि तु स्वाभाविकमित्यपि वक्तुं शक्यत इति । मनोनन्तरेति शंकरभाष्यव्याख्याने द्रष्टव्यम् । वाग्बुद्ध्योः पूर्वोत्तरक्रमान्मनोरूपवेदरूपवागनन्तरं विज्ञानरूपबुद्धेः पाठात् । वाक्येति विज्ञानं बुद्धिर्मतभेदेन जीव इति केन व्याख्यानेन भाव्यमिति विमर्शे विज्ञानं देवा इति वाक्यशेषः प्रवर्तते । एवेति जीवानां प्रथमजत्वाभावादेवकारः । प्रसिद्धेति 'ब्रह्मा देवानां प्रथमं संबभूव'इति कोशे ब्रह्मात्मबुद्धिमनसामैकार्थ्यात् । उत्तरेति उत्तरं च उत्तरमस्यास्तीत्युत्तरि चोत्तरोत्तरिणी तयोः क्रम इत्यर्थः । यज्ञ इति ब्रह्मविचाररूपो यज्ञः । वाचो ब्रह्म चित्तं बुद्धिः । वाच इति श्रुतौ षष्ठी । स्वप्रतिपाद्यविषयत्वं चित्ते संबन्धः । चित्तं बुद्धिः । वागिति लक्षणया वाग्बुद्धिसाध्यत्वावधारणात् । प्रकरणेति ब्रह्मवित्प्रकरणम् । ''ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्युपक्रमात् । दुर्बलेति श्रुत्यादिषट्प्रमाणान्तर्गतत्वेन तथा । स्वमते वेदान्ते योगः पूर्वमीमांसाभाष्यकारिकाव्यञ्जितोऽपि परस्य नेत्याशयवन्त आहुः योगेति । निर्बलेति विज्ञानपदे । रूढिर्योगमपहरतीति प्रसिद्धेः । योगरूढिस्तु ब्रह्मणि न तु बुद्धाविति भावः । अवयवेति 'तस्य यजुरेव शिरः' इत्यादिश्रुतिवाक्येनैकत्वमविवक्षितम् । उत्तरमिति ग्राह्यस्य ग्राहकापेक्षायाः 'स एष जीवो विवरप्रसूतिः' इति वाक्यादुत्तरम् । मनोमयं रूपं ग्राह्यं, जीवो ग्राहकः । आनन्दमयाधिकरणे माध्यवर्णिकसूत्रोक्तसंगत्योत्तरमित्यादिरित्यपि । एवकारो बुद्धिव्यवच्छेदकः । यद्यपि यज्ञः श्रुतौ वाचश्चित्तस्येत्युक्तस्तथापि 'मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपम्'इति श्रुत्यन्तरात्प्रवचनं यज्ञः पूर्वोक्तोऽपि यज्ञः । यज्ञानां गीतायां बहुविधत्वात् । प्रागिति आनन्दमयाधिकरणे । ब्रह्मण इति । तथा च ब्रह्म इव ज्येष्ठं ब्रह्मज्येष्ठम् । मयूरव्यंसकादिसमासः । ब्रह्मज्येष्ठेति जसो डा । ब्रह्मज्येष्ठानीत्यर्थः । आदिना भवन्तीति श्रुतिशेषः । वाग्बुद्ध्योरिति । यणघटितबुद्धिशब्दो न तु पवर्गादिः स ध्वनयति । बकारवकारयोर्बहुषु शब्देषु विपर्यय इति । यद्यपि बुरिति लेखनेप्येवं भवति तथापि 'काञ्चनीकरणे शक्तो मणिर्धातुगणस्य यः । तस्याश्मनां तथाभावाकरणेऽपि न हि क्षतिः' इति न्यायो द्रष्टव्यः । उत्तरोत्तरी व्याख्यातम् । तुल्य इति यन्मनसा ध्यायतीति करणत्वपक्षः तत्र श्रुत्योर्विरोधे विकल्पाश्रयणादुभयोर्वादिनोस्तुल्य इत्यर्थः । एतदिति औपाधिकं जीवत्वम् ॥ ३९ ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

ननु कर्मकराणां कर्तृत्वभोक्तृत्वभेदो दृश्यते तथा कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्भेदो भविष्यतीति चेन्न। यथा तक्षा रथं निर्माय तत्रारूढो विहरति, पीठं वा। स्वतो वा न व्याप्रियते वाश्यादिद्वारेण वा। चकारादन्येऽपि स्वार्थकर्तारः। अन्यार्थमपि करोतीति चेत् तथा प्रकृतेऽपि सर्वहितार्थं प्रयतमानत्वात्। नच कर्तृत्वमात्रं दुःखरूपम्। पयःपानादेः सुखरूपत्वात्। तथाच स्वार्थपरार्थकर्तृत्वं कारयितृत्वं च सिद्धम् ॥ ४० ॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीयपादे कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति चतुर्दशमधिकरणम् ॥१४॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥ (२-३-१५)

कर्तृत्वं ब्रह्मगतमेव तत्संबन्धादेव जीवे कर्तृत्वं तदंशत्वादैश्वर्यादिवत्। न तु जडगतमिति। अतो, 'नान्योऽतोऽस्ति' इति सर्वकर्तृत्वं घटते। कुत एतत्।

भाष्यप्रकाशः।

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि। भेद इति भिन्ननिष्ठत्वम्। सूत्रोक्तं समाधिं व्याकुर्वन्ति नेत्यादि। तथा च उक्तो भेदः प्रायिको, न तु नियत इति न कर्मकरदृष्टान्तेन तयोर्भिन्ननिष्ठत्वसिद्धिरित्यर्थः। उभयथेति पदं व्याकर्तुमाहुः अन्यार्थमित्यादि। पूर्वपक्षिणोक्तमङ्गीकुर्वन्ति तथेत्यादि। प्रकृत इति शास्त्रप्रणयने। तथाच व्याख्यातान् सर्वान् प्रकारान् क्रोडीकर्तुमयं दृष्टान्तो, न तु स्वतोऽकर्ता, करणद्वारैव कर्तेत्येतावन्मात्रांशे, प्रमाणाभावादित्यर्थः। शेषमुत्तानार्थम् ॥ ४० ॥

इति चतुर्दशं कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥ जीवे कर्तृत्वं स्वाभाविकमित्यवधारितम्। तत् किं जीवस्य स्वातन्त्र्येण, उत ब्रह्माधीनतयेति विचारणीयम्। 'पुण्यः पुण्येन' इति, 'एष उ एव' इति विरुद्ध-

रश्मिः।

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥ भिन्नेति भिन्नौ पाचकपाचयितारौ तन्निष्ठे कर्तृत्वभोक्तृत्वे तन्निष्ठो भेद इत्यर्थः। तयोरिति कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः। शास्त्र इति। स्वयमप्याविर्भूय मुक्तिं लोकान् शिक्षयितुमङ्गीकरोतीत्येकादशनिबन्धे स्फुटम्। नामसप्तिर्मुक्तिशास्त्रत्वादुक्ता। तथा चेति प्रकृतस्य शास्त्रप्रणयनार्थत्वे च। एवेति जीवदृष्टान्तादेवकारः। करणं बुद्धिः। शेषमिति प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम्, अनुकूलवेदनीयं सुखं तत्रेत्येवमुत्तानार्थम्। यद्यप्यानन्दो भोक्ता, तेजः पातृ तथापि तदुभयमात्मेत्यदोषः ॥ ४० ॥

इति त्रयोदशं[1] कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥ पादार्थसंगमनायाधिकरणसंगत्यै चाहुः जीव इति। 'सर्वे जीवा व्युचरन्ति' इति मुण्डकश्रुत्या साकं 'नान्योतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिसर्वकर्तृत्वनिषेधकश्रुतिविरोधस्तस्य परिहारात् पादार्थसंगमनं हेतुतासंगतिरधिकरणस्येत्याहुः तत्किमिति। पुण्यः पुण्येनेति। अत्र पूर्वोक्तानि कारीर्यादिवाक्यानि विषयवाक्यम्। संशयमाहुः पुण्य इति। विरुद्धेति तेन श्रुत्योर्विरोधपरिहारादत्र

१. रश्मिकारमते त्रयोदशमिदम्।

तच्छ्रुतेः । तस्यैव कर्तृत्वकारयितृत्वश्रवणात् । 'यमधो निनीषति तमसाधु कारयति' इति 'सर्वकर्ता सर्वभोक्ता सर्वनियन्ता' इति । सर्वरूपत्वान्न भगवति दोषः ॥४१॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥

ननु वैषम्यनैर्घृण्ययोर्न परिहारः । अनादित्वेन स्वस्यैव कारयितृत्वादिति

भाष्यप्रकाशः ।

श्रुतिद्वयदर्शनेन संदेहात् । तत्र ईश्वराधीनत्वे जीवस्य दुःखभोगासंभवात् कर्मानादित्वस्य च कर्तृत्वाधीनत्वात् तदप्यनाद्येवेति स्वातन्त्र्येणैव कर्तृत्वमिति शङ्कायामिदं सूत्रमित्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति कर्तृत्वमित्यादि । ब्रह्मगतमेव कर्तृत्वं ब्रह्मतादात्म्यादेव जीवे भासते । तादात्म्यं चांशत्वात्तु कार्यत्वात् अत ऐश्वर्यादिकं यथा भगवत्कृपया पार्षदादिषु पुंस्त्वादिवत् प्रकटीभवद्भासते तथा कर्तृत्वमपि । अत एव मुक्तानां तत्तत्कार्यकर्तृत्वं श्रूयते, 'इमांल्लोकान् कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन्' इत्यादि । यद्यपि ब्रह्मवादे जडेऽप्यंशत्वमविशिष्टं, तथापि जडजीवयोः परस्परवैलक्षण्यार्थं तत् तत्र न भगवता प्रकटीक्रियते, यथा पृथिव्यामेव गन्धो न जलादिष्विति । अतो ब्रह्मधर्मस्यैव जीवे संक्रान्तत्वेन जीवस्य दर्शनादिकर्तृत्वात् 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिश्रुत्युक्तमन्यनिषेधेन ब्रह्मण एव दर्शनादिसर्वकार्यकर्तृत्वं घटते, सर्वकर्मेति श्रुतिरप्यसंकोचेन ब्रह्मणि संगच्छते । एवंच, 'न कर्माविभागात्' इति सूत्रे यत् कर्मानादित्वमभ्युपगतं तदपि ब्रह्मधर्मत्वादेवोपपन्नमित्यर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति तस्यैवेत्यादि । 'स विश्वकृत्, स हि सर्वस्य कर्ता' इति, 'ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक्' इति, 'सर्वमिदं प्रशास्ति,' 'अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानाम्' इत्यादिश्रुतिभिः 'सर्वकर्ता सर्वभोक्ता सर्वनियन्ता' इति । कारयितृत्वश्रुतिस्तूक्तैव । नन्वेवं सर्वकर्तृत्वाद्यङ्गीकारे असमीचीनं प्रत्यपि ब्रह्मण एव कर्तृत्वात् क्लिष्टकर्मत्वाद्यापत्तिरित्यत आहुः सर्वेत्यादि । तथाच,

'किं वर्णितेन बहुना लक्षणं गुणदोषयोः ।
गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तूभयवर्जितः' ॥

इत्येकादशस्कन्धे भगवदुक्तान्न्यायाच्च दोष इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥ तुशब्दव्याख्यानमुखेन सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि । पूर्वं कर्मानादित्वमीश्वरस्य तत्सापेक्षत्वं चाङ्गीकृत्य

रश्मिः ।

पादार्थसंगमनं बोध्यम् । स्वातन्त्र्येण ब्रह्माधीनतया च कर्तृत्वप्रतिपादनाद्विरुद्धत्वम् । पूर्वपक्षमाहुः तत्रेति । दुःखेति । फलसाधनयोरेकवृत्तित्वनियमादिति भावः । कर्तृत्वेति कर्तृत्वं कृतिमत्त्वं कृतिमत्त्वं च कृतिरेवेति तथा । एवेति 'कर्मैके तत्र दर्शनम्' इति जैमिनिसूत्रादेवकारद्वयम् । एवेति 'कर्ता कारयिता हरिः' इति श्रुतेरेवकारः । एवेति । 'अंशो नाना' इति वक्ष्यमाणसूत्रादयम् । श्रूयत इति तैत्तिरीयके । न जडेत्यादिभाष्यमवतार्य विवृण्वन्ति स्म तत्तत्रेति । अंशत्वं जडे । अत इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अत इति । इत्यादीनि । आदिना 'कर्ता कारयिता' इति श्रुतिः । न दोष इति न हि स्वदद्भिः स्वजिह्वां दशन् स्वाङ्गैः स्वाङ्गानि ताडयन् दुष्टो भवति तत्राप्यज्ञानजन्योपि नेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥ कर्मेति । 'तदेजति

पक्षं तुशब्दो निवारयति । प्रयत्नपर्यन्तं जीवकृत्यम्, अग्रे तस्याशक्यत्वात् स्वयमेव कारयति । यथा पुत्रं यतमानं बालं पदार्थगुणदोषौ वर्णयन्नपि तत्प्रयत्नाभिनिवेशं दृष्ट्वा तथैव कारयति । सर्वत्र तत्कारणत्वाय तदानीं फलदातृत्वे या इच्छा तामेवानुवदति 'उन्निनीषति, अधो निनीषति' इति । अन्यथा विहितप्रतिषिद्धयो-

भाष्यप्रकाशः ।

वैषम्यनैर्घृण्ययोः परिहारः कृतः । स तु न युज्यते । कर्मानादित्ववत् स्वस्य यत्कारयितृत्वं तस्याप्यनादित्वादित्यर्थः । समाधिं व्याकुर्वन्ति प्रयत्नेत्यादि । अयमर्थः । तैत्तिरीय आनन्दमयप्रशंसाप्रसङ्गे, अथातोऽनुप्रश्ना इत्यादिना अविद्वद्विदुषोः समानैव ब्रह्मप्राप्तिरुत कश्चिद्भेद इति प्रश्ने उत्तरत्वेन, 'सोऽकामयत' इत्यादिना स्वस्यैव बहुभवनेनोचनीचरूपेण सर्वसृष्टिमुक्त्वा तत्रानुप्रवेशेन स्वस्यैव, 'सच्च त्यच्चाभवत्'इत्यादिना अनेकविधं द्वैधीभावं चोक्त्वा, 'सत्यमभवत्' इति समाप्तौ ब्रह्मरूपत्वं निगमयामास तथा सति सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वे अविशिष्टेऽपि मध्ये, 'स तपोऽतप्यत'इत्यादिना तपोरूपस्यालोचनस्यापि सृष्टौ कारणत्वेन कथनाद् यथाधिकारं तत्तत्फलं तत्तदधिकारश्च नानाविधस्तत्र कारणं, तस्यापि कारणं नानाविधः स्वभाव इति तत्र फलति । एवं सत्यालोचनानुसारेण वक्ष्यमाणप्रणाड्या प्रयत्नपर्यन्तं जीवकृत्यं, तदपेक्षः सन्, अग्रे बाह्यकृतावुपकरणबाहुल्यमपेक्षितं, तच्च जीवेन केवलेन संपादयितुमशक्यमतस्तत्संपादनद्वारा स्वयमेव कारयति । तत्र दृष्टान्तो यथाबालमित्यादि । एवं सति कार्यमात्रं प्रति

रश्मिः ।

तन्नेजति' इति श्रुतेर्निःप्रतियोगिककर्मानादित्वम् । 'अनुच्छित्तिधर्मा' इति श्रुत्या धर्माणां तौल्यं वदन्तोऽनादीत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म कर्मानादीति । अत्र कृतप्रयत्नापेक्षस्तु वैषम्यनैर्घृण्यदोषरहितो भगवान्कारयिता, फलाय जीवः करोति तं जीवं कारयतीति फले प्रयोजकः इच्छाद्वारा, तत्र हेतुर्विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इति । अन्यथा विहितप्रतिषिद्धयोः कर्मणोर्वैयर्थ्याद्यापत्तेः । अतो न वैषम्यनैर्घृण्ये, दोषौ नेत्यर्थाज्जीवप्रयत्न एव फलपर्यन्तमस्तु कृतं भगवतेत्याशङ्कायां प्रयत्नपर्यन्तं जीवकृत्यं विशदयन्ति स्म अयमर्थ इति । अविद्वदिति विद्वच्छब्दः तेन नञ् समासः । तथा सतीति । उक्तप्रकारेण सर्वेषां ब्रह्मत्वे सति । आलोचनस्येति ननु नवमेऽध्याये द्वितीयस्कन्धस्य तप संतापे इत्यस्य धातो रूपं श्रुतौ तु सोकामयतेत्यस्यामिच्छाशरीरे एतदेतत् कर्म कारयित्वैतदेतत्फलं दास्यामीति प्रतिजीवं विचारितवानित्यस्मिन्नालोचनं निविष्टमित्येकवाक्यतावस्थितमनेन कथमिति चेन्न । अत्रालोचनस्य संतापात्मकत्वात् । एकवाक्यतया तथावसायात् । यथेति आलोचनशरीरनिविष्टत्वेन यथेत्यादिः । तत्रेति सृष्टौ । कारणमाविर्भावकशक्त्याधारत्वात् अनन्यथासिद्धत्वे सति कार्यनियतपूर्ववृत्तित्वाच्च । स्वभाव इति परिणामहेतुः । फलाधिकारयोः परिणामः । ननु गुणाः कुतो नोक्ता इति चेन्न । गुणव्यतिकरकारककालप्रसङ्गाभावात् । कर्तृविशेषणं पूरयन्तोऽग्रे इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तदपेक्ष इति । उपकरणेति गीतोक्तकर्तृपञ्चकम् । केवलेनेति पञ्चसु कर्तृषु गीतोक्तेषु केवलेन । तत्संमिति कर्तृपञ्चकत्वसंपादनद्वारा । यथा बालमिति । बालस्य इति दृष्टान्तस्य, वृद्धिर्यथाबालम् । यथा यथावत् भाष्ये बालदृष्टान्तस्य पुनर्दृष्टान्तेन वृद्धिर्यथावद् अव्ययीभावः । 'अव्ययं समीपसमृद्धिवृद्धि' इति सूत्रेण समासः । यथाबालमिति दृष्टान्तद्वयमादिर्यस्य तद्भाष्यं

वैयर्थ्यापत्तेः । अप्रामाणिकत्वं च । फलदाने कर्मापेक्षः । कर्मकारणे प्रयत्नापेक्षः । प्रयत्ने कामापेक्षः । कामे प्रवाहापेक्ष इति मर्यादारक्षार्थं वेदं चकार । ततो न

भाष्यप्रकाशः ।

भगवानेव कारणमिति सर्वत्र तत्कारणत्वाय तदानीं प्रयत्नोत्तरकाले फलदातृत्वाभिव्यापिका या इच्छा आलोचनाकारान्तःपातिनी तामेव श्रुतिरनुवदति, 'उन्निनीषत्यधोनिनीषति' इति । अतो गुणदोषकथनपूर्वकं बालेच्छानुसारिसामग्रीसंपादके पितरि यथा न दोषः, किंतु बालस्वभावे; तथा ब्रह्मण्यपि न दोषः, किंतु जीव एवेत्यर्थः । ननूक्तदृष्टान्तन्यायेनैव कारयतीत्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायां सूत्रोक्तं, विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इति हेतुं विवृण्वन्ति अन्यथेत्यादि । यद्युक्तन्यायं विहाय केवलं जीवकृतकर्मापेक्षः कारयतीत्येवाङ्गीक्रियते तदा विहितप्रतिषिद्धयोर्यागादिब्राह्मणहननादिरूपयोः कर्मणोर्वैयर्थ्यं स्यात् । पूर्वपूर्वजैवकर्मानुसरणे ईश्वरस्य तदधीनतया तेषामेव प्राधान्यात्तत एव दुःखवदप्रार्थितस्य सुखस्यापि सिद्धेः । आदिपदादप्रामाणिकत्वं च । इदं विहितमिदं निषिद्धमिति बोधकस्य प्रमाणव्यापारस्य वैयर्थ्यात् । अतो विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यप्रमाणव्यापारावैयर्थ्यप्रामाणिकप्रेक्षावत्कृतप्रमाणानुसरणेभ्यो हेतुभ्य इदं ज्ञायते, यत् फलदाने कर्मापेक्ष इत्यादिमर्यादारक्षार्थं तज्ज्ञापकं स्वनिःश्वासरूपं वेदं प्रकटीचकार, यथा लोके राज्यमर्यादारक्षकं नीतिशास्त्रम् । ततो, 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्'

रश्मिः ।

यथाबालमित्यादि अज्ञमित्यर्थः । एवमिति कारणेषु स्वेन पञ्चकृत्वे संपादने कृते **सति** । एवेति 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इति श्रुतावेवकार इत्येवकारः । **तदानीमि**त्यस्य विवरणं प्रयत्नेति । फलदातृत्वे या इच्छा तामनुवदतीत्यत्र भाष्येऽभिव्यापकाधारे सप्तमीत्याशयेनाहुः फलेति । आलोचनाकारः 'बहुस्यां प्रजायेय'इत्यत्र बहुस्यामिति सोन्तःपाती यस्याः सा **आलोचनाकारान्तःपातिनी** उक्तेच्छा । **सर्वे**त्यादि भाष्यप्रयोजनमाहुः अत इति । **न दोष** इति । ननु बालदोषः पितुः स्मर्यतेऽतः कथं न दोष इति चेन्न नात्र बालः स्तनन्धयोऽपितु पूर्वव्यतिरिक्त इति न दोषः । एवेति मुण्डके 'सर्व एव आत्मानो व्युच्चरन्ति' इति श्रावणाजीवस्यांशत्वात्तस्य लोकशरीरांशे दोषो न त्वंशिनि शरीरे तथेत्येवकारः । एवेति एवकारः कर्माधीनेश्वरं व्यवच्छिनत्ति । तत इति पूर्वजीवकर्मभ्यः । **एवे**ति गौणमुख्यन्यायात् । **दुःखे**ति । तदुक्तं श्रीभागवते 'तस्यैव हेतोः प्रयतेत कोविदो न लभ्यते यद्भ्रमतामुपर्यधः । यल्लभ्यते दुःखवदन्यतः सुखं कालेन सर्वत्र गभीररंहसा' इति । **अप्रामाणिकत्व**मितिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **आदी**ति सूत्रीयादिपदात् । पदशब्दप्रयोगः समासावयवसुपोर्लुका लुप्तत्वे पदत्वाभावेऽपि शब्दे पदत्वारोपात् व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्ये । **अप्रामाणिकत्व**मिति भाष्ये प्रमाणेन प्राप्यत इति प्रामाणिकं विहितं प्रतिषिद्धं च कर्म । शैषिकः प्रत्ययः, न प्रामाणिकमप्रामाणिकम् नञ्तत्पुरुषः । तस्य भावोऽप्रामाणिकत्वमित्याशयेनाहुः **इद**मित्यादि । इति **बोधकस्ये**ति । इत्येवंप्रकारेण विहितत्वनिषिद्धत्वप्रकारको यो बोधः प्रमा तत्कर्तुः प्रमाणस्येति वक्तव्ये बोधयतीत्यत्र व्यापारनिष्ठव्यापारविवक्षया प्रमाणव्यापारस्येत्युक्तम् । व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धत्वमिति नाङ्गीकृतम् । अन्यशास्त्रत्वात् । हेतुभ्य इति त्रिभ्य इत्यर्थः । फलेति । फलदाने कर्मापेक्ष इत्यादियों मर्यादेत्यादिः । अत्र प्रवहणं प्रवाहः सर्गपरंपराया अविच्छेदः । तज्ज्ञापकं मर्यादाज्ञापकम् । **नीती**ति तच्च

ब्रह्मणि दोषगन्धोऽपि । नचानीश्वरत्वम् । मर्यादामार्गस्य तथैव निर्माणात् यत्रान्यथा स पुष्टिमध्य इति ॥ ४२ ॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीयपादे परात्तु तच्छ्रुतेरिति पञ्चदशमधिकरणम् ॥ १५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

इति न्यायेन जीवकृतप्रयत्नानुसरणान्न ब्रह्मणि वैषम्यादिदोषगन्धः । नाप्यनीश्वरत्वम् । मर्यादामार्गस्य तादृशापेक्षावैशिष्ट्यपूर्वकत्वेन स्वयमेव निर्माणादिति । नन्वयमपि न नियमः । 'अह्वयापृतम्' इति, 'ते नाधीतश्रुतिगणाः' इत्यादिवाक्येषु तदनपेक्ष्यैव गोकुलस्थेभ्यः फलदानकथनाच्छ्रुतावपि, 'सुहृदः पुण्यकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्' इति कथनादित्यत आहुः यत्रेत्यादि । तथाचेदमपि लोकवत्तु लीलेति न्यायादेव समाहितम् । लोके राज्ञामपि कृपापात्रेषु तथा दर्शनादिति ।

विद्वन्मण्डने तु, 'स वै नैव रेमे' इति श्रुत्यनुसारेण, यती प्रयतन इतिधात्वर्थमादाय भगवत्कृतो यः क्रीडार्थमुद्यमः सोऽत्र प्रयत्नशब्दे गृहीतः । सिद्धान्तस्तूभयत्राप्येक एव । तेनात्रेदं सिद्धम्, फलदाने भगवान् जीवकृतप्रयत्नापेक्षोऽपि न स्वातन्त्र्याद्धीयते । तथैवालोचितत्वात्, आलोचनानुसारेण विविधं फलं जीवेभ्यो ददद्पि, न वैषम्यादिदोषभाग् भवति, सर्वरूपत्वात् । कर्मणामप्यनादित्वं भगवद्धर्मत्वात् । क्वचिन्मर्यादां भिनत्त्यपि, स्वतन्त्रत्वात् । तथोक्तं द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्याम्

> यत्किंचिद् दूषणं त्वत्र दूष्यं चापि हरिः स्वयम् ।
> विरुद्धपक्षाः सर्वेऽपि सर्वमत्रैव शोभते ॥ ४२ ॥ इति

इति पञ्चदशं परात्तु तच्छ्रुतेरित्यधिकरणम् ॥ १५ ॥

रश्मिः ।

वृहस्पत्यादिस्मृतिरूपम् । इयं वक्ष्यमाणप्रणाडी । तत इति भाष्यं विवृण्वन्ति स तत इति । **नचेति** भाष्यविवरणं **नापीति** । **मर्यादेति** भाष्यविवरणं **मर्यादेति** । माध्वभाष्यश्रुतिमाहुः **श्रुताविति** 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः पुण्यकृत्याम्'इत्यादिः । अस्याः पुष्टिमार्गीयत्वं तु भगवदनुगृहीतस्य पुण्यकृत्यायाः भोगाभावेऽपि सुहृद्गामिनीत्वं पापकृत्याया भोगाभावेऽपि द्विषद्गामिनीत्वमितरेषां त्वेतयोर्भोगादेव क्षय इति न भोगाभावे मोक्षः । **तथेति** । इष्टदेशप्रापणप्रकारदर्शनादिति मतं भेत्तुमाहुः **विद्वन्मण्डन** इति । **गृहीत** इति । तेन सुबोधिन्यनुसारिप्रयत्नः न तु वेदव्यासमतवर्तिवल्लभमतप्रयत्न इति न मतभेदोप्यस्ति । **सिद्धान्त** इति वैषम्यनैर्घृण्यदोषपरिहाररूपः । **यत्रेति** भाष्यतात्पर्यमाहुः **क्वचिदिति** । पुष्टिप्रसङ्गात्किंचिदाहुः **यत्किंचिदिति** । **अत्रेति** अत्रशब्दयोः पुष्टिमार्ग इत्यर्थः । **स्वयमिति** तदात्मानमिति श्रुतेः । एवकारस्तु 'तदात्मानं स्वयमकुरुत'इति श्रुतेः पुष्टिमात्रविषयत्वात् ॥ ४२ ॥

इति चतुर्दशं परात्तु तच्छ्रुतेरित्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

---

१. रश्मिकारमते चतुर्दशमधिकरणम् ।

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥ (२-३-१६)

जीवस्य ब्रह्मसंबन्धिरूपमुच्यते। जीवो नाम ब्रह्मणोंऽशः। कुतः। नानाव्यपदेशात्। 'सर्व एवात्मानो व्युचरन्ति कपूयचरणा रमणीयचरणाः' इति च।

ननु ब्रह्मणो निरवयवत्वात् कथं जीवस्यांशत्वमिति वाच्यम्। न हि ब्रह्म निरंशं सांशमिति वा क्वचिल्लोके सिद्धम्। वेदैकसमधिगम्यत्वात्। सा च

भाष्यप्रकाशः।

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥ अधिकरणमवतारयन्ति जीवस्येत्यादि। स्वसंबन्धि तु, 'ज्ञोऽत एव' इति सूत्रे ज्ञानरूपत्वबोधनादुक्तम्। इदानीं 'यो यदंशः स तं भजेत्'इति भजनयोग्यत्वं वक्तुं मतान्तरवद् अन्यत्वं परिहर्तुं मुक्तिदशायां ब्रह्मत्वव्यपदेशस्य मुख्यवृत्तत्वे हेतुं बोधयितुं ब्रह्मानेकत्वं च परिहर्तुं ब्रह्मसंबन्धिरूपकथनार्थमिदमारम्यत इत्यर्थः। सूत्रं विवृण्वन्ति जीवो नामेत्यादि। नानाव्यपदेशादिति नानात्वेन व्यपदेशो नानाव्यपदेशस्तस्मात्, श्रुतौ बहुत्वसंख्याविशिष्टत्वेन कथनाद् ब्रह्मणः सकाशाद् विस्फुलिङ्गवद् विभागकथनाच्चेत्यर्थः।

विद्वन्मण्डने तु नानाविधो व्यपदेशो नानाव्यपदेशः, क्वचिद् ब्रह्मत्वेन, क्वचिद्विभक्तत्वेन, क्वचिदज्ञत्वेन, क्वचिच्चिद्रूपत्वेन, क्वचिदीशितव्यत्वेन, क्वचिदणुत्वेन, क्वचिद् व्यापकत्वेनेत्येवंरूपः। 'अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः', 'सर्व एवात्मानो व्युचरन्ति', 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ', 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय', 'क्षरात्मानावीशते देव एकः', 'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः,' 'तद्वज्जीवो नभोपमः' इत्यादिषु। तस्माद् ब्रह्मणोंऽश एव जीवः, न ह्येवं विरुद्धधर्माश्रयत्वं कार्यस्य संभवतीत्यपि व्याख्यातम्।

अत्रैकदेशिभिर्दर्शनान्तराभिमानिभिश्च कृतामाशङ्कामनूद्य निषेधन्ति ननु ब्रह्मण इत्यादि।

रश्मिः।

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥ अथेति एककार्यत्वसंगत्यावतारयन्तीत्यर्थः। तामेवाहुः स्वेति। किमन्यजीवसंबन्धिरूपमिति जिज्ञासयाधिकरणावतरणात्। ज्ञोऽत इति। अन्याधिकरणानामेतन्मूलत्वादव्यवहितमधिकरणं परित्यज्यैतदुपात्तम्। स्वं जीवः जीवत्वविशिष्टः विशिष्टे शक्तं जीवपदं तत्संबन्धः समवायोस्यास्तीति जीवसंबन्धिरूपमित्यर्थः। स्वं स्वीयं जीवत्वं वा संबन्धस्तु स एवान्यत्पूर्ववत्। जीवो नामेत्यादीति। भाष्ये ब्रह्मणोंऽश इति छान्दसप्रयोगो बाहुलकात्। नानेति सूत्रे भावप्रधान इत्याशयेनाहुः नानात्वेनेति। बोधनार्थं त्वलं तेन समासविग्रहो न तु समासघटकः। सर्व इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म श्रुताविति मुण्डकश्रुतौ। इत्यर्थ इति भाष्ये कपूयचरणा इत्यस्याः निन्दिताचरणा इत्यर्थः। रमणीयचरणाः आत्मानः। नानाविध इति विध इति बोधनार्थं न समासघटकम्। एवेति अत्र मायिकजीवव्यवच्छेदक एवकारः। चतुर्थस्कन्धे मायिको जीव इति अन्यभाषा। तदुपबृंहितं क्रोधमय इति शारीरकब्राह्मणमप्यन्यभाषा। एवं विरुद्धेति अणुत्वव्यापकत्वरूपविरुद्धेत्यर्थः। अपि व्येति। सूत्राणां सारवद्विश्वतोमुखत्वात्पदार्थसंभावनायामपिः। ननु ब्रह्मण इत्यादीति। अनेनाभासे

श्रुतिर्यथोपपद्यते तथा तदनुल्लङ्घनेन वेदार्थज्ञानार्थं युक्तिर्वक्तव्या। सा चेत् स्वयं नावगता, तपो विधेयम्। अभिज्ञा वा प्रष्टव्या इति। न तु सर्वविप्लवः कर्तव्यः। तत्रैषा युक्तिः—

'विस्फुलिङ्गा इवाग्नेर्हि जडजीवा विनिर्गताः'।
'सर्वतःपाणिपादान्तात् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखात्'।
'निरिन्द्रियात् स्वरूपेण तादृशादिति निश्चयः'।

भाष्यप्रकाशः।

निषेधे हेतुं व्युत्पादयन्ति न हि ब्रह्मेत्यादि। युक्तिर्वक्तव्येति यथा न्यग्रोधफलमाहरेत्यादिः। तपो विधेयमिति 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' इति श्रुतेः। अभिज्ञा वा प्रष्टव्या इतीति 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' इत्यादिश्रुतेः। इति प्रकारे एवं श्रौतेन प्रकारेण ब्रह्म ज्ञातव्यं, न त्वेकदेशमादाय सर्वश्रुतिविप्लवः कर्तव्यः। 'योऽन्यथा सन्तमात्मानम्' इति श्रुत्युक्तदोषप्रसङ्गादित्यर्थः। एवं हेतुकथनावश्यकत्वं व्युत्पाद्य श्रुतिसिद्धयुक्तिरूपमंशपक्षाङ्गीकारे हेतुमाहुः तत्रेत्यादि। 'जडजीवा विनिर्गताः' इति व्युच्चरणश्रुतौ 'एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि' इत्युक्त्वा, 'सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति' इति कथनात् ते परस्परविलक्षणतया निर्गताः। सर्वत इत्यादि। श्वेताश्वतरे, 'विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोहस्त उत विश्वतस्पात्, संबाहुभ्यां धमति संपतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः' इति, 'सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्, सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति,' 'सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्' इति श्रावणात् तथा।

रश्मिः।

निषेधन्तीत्युक्त्या नन्विति भाष्ये नोश्चार्थे प्रयोग इति ध्वनितम्। न न्विति शब्दद्वयं नकारो निषेधार्थः। नु स्तुतौ। 'निस्तु नेतरि नुः स्तुत्यां नौस्तर्यां पस्तु पातरि। पवनजलपाने च फो झञ्झानिलफेनयोः' इत्येकाक्षरीनाममालायामपर आह। तथा च ब्रह्मणो निरवयवत्वाजीवस्यांशत्वं स्तुतिरूपमर्थवादरूपं कथं केन प्रकारेणेति न वाच्यमिति, न चार्थयोर्नन्विति च्छान्दसो वा क्वचिदन्यदेवेति बाहुलकस्य क्वाप्यदर्शनादत्र कल्पनम्। ब्रह्मवादत्वात्तु मान्यम्। 'वदेदुन्मत्तवद्विद्वान्' इति वाक्यात्। चेदिति लिखितव्ये वाच्यमित्यन्यत्र भावे मनसो वा ज्ञापकम्। अनाग्रहो वा 'अनाग्रहश्च सर्वत्र धर्माधर्माप्रदर्शनम्' इत्येतेषामाचार्याणां वाक्याद्भगवदिच्छायां कृतः। परं व्याख्यातोऽस्माभिः। 'यस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि' इति भावेन भागवतमतीयानामनाग्रहो वा बोध्यः। लेखकप्रमादो वा। न्यग्रोधेति। 'श्वेतकेतुर्हारुणेयः' इत्यष्टमे प्रपाठकेऽस्ति। न्यग्रोधफलमत आहरेत्यपि पाठः। श्रोत्रियमिति। 'श्रोत्रियश्छन्दोधीते'। ब्रह्मणि निष्ठा भक्तिर्यस्य तं ब्रह्मनिष्ठम्। इत्यादीति आदिना 'अथ ते यदि कर्मविचिकित्सा ... वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः युक्ता आयुक्ताः अलूक्षा धर्मकामाः स्युः यथा ते तत्र वर्तेरन् तथा तत्र वर्तेथाः' इत्यस्याः संग्रहः। श्रुतेरित्येकत्वमविवक्षितम्। उपलक्षणं वोक्तश्रुतेः। इतिरिति 'अव्ययादाप्सुपः' इति सूत्रेण न लुक् तत्र कारणमनुकृतिशब्दत्वम्। श्रुतिसिद्धेति। ननु श्रौतं सर्वं तथैव परं तु युक्तिस्तु काचिद्वक्तव्येत्याकाङ्क्षायां तथा। समिति बाहुभ्यामग्निसूर्याभ्यां धमति। ध्मा अग्निसंयोगे। 'पाघ्राध्मा' इति धमादेशः। पतत्रैः रश्मिभिः।

'सदंशेन जडाः पूर्वं चिदंशेनेतरे अपि ।
अन्यधर्मतिरोभावान्मूलेच्छातोऽस्वतन्त्रिणः' इति ॥

ब्रह्मवादे अंशपक्ष एव ।

ननु अंशत्वे सजातीयत्वमायाति । श्रुत्यन्तरे पुनर्ब्रह्मदाशा ब्रह्मेमे कितवा उत । अत्र सर्वस्यापि ब्रह्मविज्ञानेन विज्ञानप्रतिज्ञानाद् दाशादीनामपि ब्रह्मत्वं प्रतीयते । तत्कार्यत्व एव स्यादिति चेन्न । अन्यथा चापि प्रकारान्तरेणापि

भाष्यप्रकाशः ।

एवं सृष्टिं कारणस्वरूपं चोक्त्वा जडजीववैलक्षण्ये हेतुमाहुः सदंशेनेत्यादि । वैलक्षण्ये क्रमे च विस्फुलिङ्गश्रुतिरेव प्रमाणमिति वैलक्षण्यरूपात् कार्यादेवं कारणविभागोऽनुमीयते । 'स इममेवात्मानं द्वेधाऽपातयत् ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम्' इति श्रुत्यन्तरे तथा दर्शनात् । जडजीवयोर्विरुद्धधर्माधारत्वाभावे युक्तिमाहुः अन्येत्यादि । अन्य आनन्दांशस्तस्य धर्मो विरुद्धधर्माश्रयत्वं तस्य तिरोभावो येषु तादृशाः । तत्र हेतुर्मूलेच्छा, 'प्रजायेय' इतीच्छा ततः अस्वतन्त्रिण इति स्वतन्त्रो ब्रह्मभावस्तद्वन्तः स्वतन्त्रिणस्तद्भिन्ना ब्राह्मेभ्यो देहादिभ्यो मुक्तेभ्यो जीवेभ्यश्च भिन्ना इत्यर्थः । तथाचैवं श्रुतौ लोकविरुद्धस्य सर्वतःपाणिपादत्वादेः श्रावणेन ब्रह्मणि निरंशेऽपि लोकविरुद्धस्य सांशत्वस्य व्युच्चरणादिश्रुतिबलेनाङ्गीकर्तुं शक्यत्वाद् विरुद्धधर्माश्रयत्वं युक्तिरिति तया श्रुतिमूलकयुक्त्या ब्रह्मवादे अंशपक्ष एवाद्रियते, तं विहाय केवलं निष्कलश्रुतिं पुरस्कृत्यौपचारिकांशत्वकल्पनया सर्वश्रुतिविप्लवो न कर्तव्यः। ब्रह्मणो लोकविलक्षणत्वादित्यर्थः। अंशत्व एव किंचिदाशङ्क्य ग्रन्थांशेन परिहरतीत्याशयेनाहुः नन्वित्यादि । अत्रेति अस्य श्रुतौ । तत्कार्यत्व एव स्यादिति तेषां ब्रह्मत्वं ब्रह्मकार्यत्व एव युज्येत, घटमृदोरिव दाशादिब्रह्मणोर्वैजात्यस्य स्फुटत्वात् । तथाच व्युच्चरणश्रुत्युक्तानां प्राणलोकादीनामिवात्मनामपि

रश्मिः ।

जडजीवेति । ध्युच्चरन्तीत्यत्र वि विशेषेण वैलक्षण्येन । अनुमीयत इति कार्यं विभक्तं वैलक्षण्यात्, घटपटादिवत् यन्नैवं तन्नैवं अनेकघटवदित्येवमनुमीयते । स इममिति बृहदारण्यके पुरुषविधब्राह्मणेऽस्ति । अपातयदित्यत्र पतनं विभागानुकूलो व्यापार इति तथा । जडेति कारणधर्मयोग्ययोः । तद्भिन्ना इति । अस्वतन्त्रिण इत्यत्र भेदो नञर्थ इति भावः । 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति न व्याख्यातम् । अन्यथासंभवादतस्तिरोहितस्यानन्दस्याविर्भावो ब्रह्मभावस्तद्वान्मक्तिलाभे सति स विचिकीर्षितः कर्तृत्वे मुख्यो मुख्यत्वप्रयोजकः सर्वात्मभावस्ततोपि मुख्य इति सोर्थं उक्तः युक्तिरिति 'आगमस्याविरोधेन ऊहनं तर्क उच्यते' इत्यमृतबिन्दूपनिषदः । ऊहनं विरुद्धधर्माश्रयत्वस्येति विरुद्धधर्माश्रयत्वमूहनं स्वोहने लाक्षणिकम् । विरुद्धधर्माणामाश्रय आश्रयणं यत्रोहनं इति बहुव्रीहिर्वा । ब्रह्मवाद इति भाष्यविवरणं ब्रह्मवाद इति । एवेति । अनेकभूतभौतिकदेवतिर्यङ्मनुष्यानेकलोकाद्भुतरचनायुक्तब्रह्माण्डकोटिरूपस्य मनसाप्याकलयितुमशक्यरचनस्यानायासेनोत्पत्तिस्थितिभङ्गकरणं न लौकिकमिति भाष्येऽशक्यरचनस्येत्युक्त्यानिर्वचनीयकर्तृत्वाद्युक्तेरेवेति अन्यथा नित्याणुपरिमाणकभगवत्संबद्धो जीवोत्र कुत उत्पद्येत । लोकेति अनिर्वचनीयस्यात् । इम इति प्रत्यक्षगेन प्रयोगेण । एवेति केवलानां जीवानामप्रत्यक्षत्वात्त

एके शाखिनो दाशकितवादित्वमधीयते शरीरत्वेन, अंशत्वेन च स्वरूपतः कार्याभावेऽपि प्रकारभेदेन कार्यत्वात्। तथाच न साजात्यम्। आनन्दांशस्य तिरोहितत्वात्। धर्मान्तरेण तु साजात्यमिष्टमेव ॥ ४३ ॥

भाष्यप्रकाशः।

कार्यत्वमेवाङ्गीकार्यं न त्वंशत्वमिति शङ्कार्थः। प्रकारान्तरं विवृण्वन्ति एक इत्यादि। स्यात् कार्यत्वं, यदि दाशादीननूद्य ब्रह्मत्वं विधीयेत विधीयते तु विपरीतम्, अतो ब्रह्मण एव शरीरत्वं तन्निविष्टत्वं च इम इत्यनेन सजीवानामेव देहानां परामर्शात्। तन्निविष्टत्वं चांशद्वारैव संभवति यथा चन्द्रमसो जलादिषु वह्नेरयःपिण्डादिषु। अत एके शाखिनो ब्रह्मणो दाशकितवादित्वं शरीरत्वेन अंशत्वेन चाधीयते अतस्तादृशाननूद्य विधेयभावान्यथानुपपत्त्या अंश एव जीवः। नच साजात्याभावो बाधक इति वाच्यम्। जीवस्य स्वरूपतो जन्माभावेन कार्यत्वाभावेऽपि ब्रह्मणः सकाशाद् विभागे शरीरप्रवेशतः प्रकारभेदेन कार्यत्वात्। तथाच स्थूलसूक्ष्मशरीराऽभिमानान्न साजात्यम्। अभिमानश्चानन्दांशस्य तिरोहितत्वात् तत्तिरोधानस्य च तदर्थप्रयत्नानुमेयत्वात्। अतोऽपि न साजात्यम्, धर्मान्तरेण चित्स्वरूपत्वनित्यत्वादिना तु साजात्यमिष्टमेव, 'सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः' इति मुण्डके श्रावणात्। अतः साजात्याभावस्यान्यहेतुकत्वाद् वस्तुतः साजात्यस्य सत्त्वादेतच्छ्रुतिविचारेऽप्यंश एव जीव इति परिहारग्रन्थाशयः ॥ ४३ ॥

रश्मिः।

ऽव्यवच्छेदक एवकारः। एक इति""""। एवेति व्याकृतः। स्वरूपत इति भाष्यं विवरीतुमाहुः न चेत्यादि उपपादितः साजात्याभावः स चांशत्वेन शरीरत्वेन ब्रह्मसाजात्यं नास्तीति प्रत्ययगम्यः अंशत्वे बाधकः सजातीयविजातीयस्वगतद्वैतवर्जिते विजातीयसत्ताभावात्। भाष्यं विवृण्वन्ति स जीवस्येति। विभाग इति व्युच्चरणरूपे सति। प्रकारेति 'अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः' इत्यत्र समागमरूपप्रकारभेदेन तथेत्यर्थः। स्थूलेति। अस्माद्धेतोरंशत्वेन शरीरत्वेन च न ब्रह्मसाजात्यम्। अभिमान इति। ननु विद्वन्मण्डने आनन्दांशतिरोभावस्तु जीवभावप्रयोजक उक्तोऽत्र त्वभिमानः प्रयोजक उक्त इति चेन्न। अनुभवानुरोधादुक्तम्। ज्ञानतिरोभावादेहाद्यहंबुद्धिरिति विद्वन्मण्डनं तु शास्त्रानुरोधात् 'नाहं किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्'इति शास्त्रम्। अनुमेयेति। अनुमातुं योग्यमनुमेयम्। जीवः आनन्दतिरोभाववान्, तदर्थप्रयतनात्, देवदत्तवदिति। अतोऽपीति अपिशब्देन प्रकारभेदो ग्राह्यो य उक्तः। चिदिति आदिना सत्त्वं 'सदेव सौम्य'इति श्रुतेः। द्वितीयस्कन्धनवमेध्यायेप्युक्तम्। एवेति सर्वसंमतत्वादेवकारः। सरूपा इति समानरूपाः सजातीया इत्यर्थः। पादार्थसंगमनायापि साजात्यासाजात्यबोधकश्रुतिविरोधं परिजहुः अत इति। अन्येत्यादि एके शाखिन इत्युक्त्यान्यद् अंशत्वं शरीरत्वं तद्धेतुकत्वात्। एतच्छ्रुतीति तयोः 'यथाग्नेः क्षुद्राः' 'ब्रह्मदाशाः' इत्येतयोः श्रुत्योर्विचारेपीत्यर्थः। एवेति उक्तभाष्यादेवकारः। तेन मुण्डकस्था यथाग्नेरित्यादि ब्रह्मदाशा इत्यादि च विषयवाक्यम्। जीवा अंशा वा सशरीरा वेति संशयः सशरीरा जीवा औपाधिकजीवत्वादिति पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु एतच्छ्रुतिविचारेप्यंश एव जीव इति ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णात् ॥ ४४ ॥

'पुरुष एवेदꣳ सर्वम्' इत्युक्त्वा, 'पादोऽस्य विश्वाभूतानि' इति भूतानां जीवानां पादत्वं, पादेषु स्थितत्वेन वा अंशत्वमिति ॥ ४४ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ४५ ॥

वेदे स्वतन्त्रतया उपपाद्य वेदान्तरेऽपि तस्यार्थस्यानुसरणम्, 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः' इति ॥ ४५ ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

जीवस्यांशत्वे हस्तादिवत् तद्दुःखेन परस्यापि दुःखित्वं स्यादिति चेन्न। एवं परो न भवति। एवमिति प्रकारभेदः। द्विष्टत्वेनाऽनुभव इति यावत्।

भाष्यप्रकाशः।

मन्त्रवर्णात् ॥ ४४ ॥ श्रुत्यन्तरसंमतिं दर्शयितुं हेत्वन्तरं वदतीत्याशयं स्फुटीकुर्वन्ति पुरुष एवेत्यादि। पुरुषसूक्तव्याख्यानाऽध्याये, 'पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः' इति व्याख्यानात् पक्षान्तरमाहुः पादेष्वित्यादि ॥ ४४ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ४५ ॥ अर्थस्तु स्फुटः ॥ ४५ ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥ एवं त्रिभिर्जीवस्यांशत्वं निर्द्धार्यांशत्वे प्राप्तान् दोषान् परिहरतीत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति जीवस्येत्यादि। अंशत्वे हस्तादिवदिति। हस्तादिवदंशत्व इत्यन्वयः। परिहारं व्याकुर्वन्ति। एवं पर इत्यादि। अत्र, नैवं पर इति निषेधेन प्रकारभेदो बोध्यते, तेन तद्धेतुभूतः प्रकारोऽपि भेदकत्वेन सूच्यते, तथाच यस्मात् परो जीववन्न तस्माज्जीववद् दुःखी नेति। तथा सत्येवमिति जीवनिष्ठः प्रकारभेद उच्यते। स च दुःखे द्विष्टत्वेनानुभवरूपः। स तु परस्य नास्ति, किंतु प्रियत्वेनानुभवरूपः। अतः परोऽन्यथा।

रश्मिः।

मन्त्रवर्णात् ॥ ४४ ॥ पादत्वमंशत्वमिति श्रुत्यन्तरेत्यादिः। पुरुष एवेत्यादीति। इदं परिदृश्यमानं जगत् अस्य पुंसः पादो विश्वानि भूतानीत्यर्थः। पुरुषेति श्रीभागवते द्वितीयस्कन्ध इत्यादिर्बोध्यः। पादेष्विति। अत्र विशेषो ज्योतिश्चरणाधिकरणे विवृतः। पक्षेति पादाधिकरणपक्षमाहुः ॥ ४४ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ४५ ॥ स्फुट इति। भाष्ये वेदान्तर इति इतिहास इत्यर्थः। 'इतिहासपुराणं वेदानां पञ्चमो वेदः' इति श्रुतेरित्येवं स्फुट इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥ ननु भाष्य एव परो नेति परे नकारान्वयो भातीत्येवमिति। प्रकारभेद इति भाष्यं कथमित्याकाङ्क्षायामाहुः अत्र नैवं पर इति। नकारार्थो भेदः एवमार्थप्रकारस्तस्य प्रकारस्य प्रतियोगितासंबन्धेन नकारार्थेऽभेदेऽन्वयः। एवं प्रकारभेदस्तदाहुः प्रकारेति। तद्धेत्विति नकारार्थभूताभावहेतुभूतः। अभावज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानाधीनत्वात्। भेदकत्वेन ब्रह्मणः सकाशाद्भेदकत्वेन। एवमितीति व्याख्येयम्। एवमिति जीवनिष्ठः प्रकारस्तस्य भेद इत्येकदेशान्वयः चैत्रस्य गुरुकुलमितिवत्। नकारार्थस्य प्रकारप्रतियोगित्वं भाष्ये तु परप्रतियोगित्वं नकारार्थस्येत्याशङ्कापास्ता। नैवं पर इत्यन्वयाङ्गीकारात्। स चेति प्रकारभेदः। द्विष्टत्वेनेति प्रतिकूलवेदनीयत्वेन। भेदेन सहानुभवाभेदान्वयासंभवाद्भ्रान्तम्।

अन्यथा, सर्वरूपत्वात् । कुत एवं तत्राह । प्रकाशादिवत् । 'नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तत् स्यात्' इति । प्रकाशग्रहणं धर्मत्वद्योतनाय । दुःखादयोऽपि ब्रह्मधर्मा इति । अतो द्वैतबुद्ध्या अंशस्यैव दुःखित्वं, न परस्य । अथवा प्रकाशः प्रकाश्य-दोषेण यथा न दुष्टः । रूपस्यापि तदंशत्वादिति ॥ ४६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तत्र हेतुः सर्वरूपत्वादिति । तथाच पूर्वसूत्रे यथा दाशकितवादिरूपस्तथात्र दुःखरूपोऽपि, अतो दुःखे दुःखत्वेन भानरहितत्वात् परो नैवमित्यर्थः । न हि स्वस्य स्वस्मिन्नप्रियत्वं भासते । ननु कुत एवमवगम्यते, तत्राह प्रकाशादिवदिति । यथा प्रकाशशैत्यादयो धर्मा नाग्निहिमा-दीनां दुःखद्विष्टत्वबुद्धिजनकास्तथा दुःखमपि परस्य न दुःखजनकं, न वा द्विष्टत्वानुभव-जनकमित्यर्थः । वाक्यं तु एकादशस्कन्धे भिक्षुगीतास्थम्, 'कालस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत् किमात्मनस्तत्र तदात्मकोऽसौ । नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तत् स्यात् क्रुद्ध्येत कस्मै न परस्य द्वन्द्वम्' इति अत्र परस्येतिपदस्यांशिन इत्यर्थो बोध्यः । दुःखादीनां ब्रह्मधर्मत्वमानन्दतिरोभाव-रूपत्वात् । 'आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै मुरवैरिणः' इति वाक्येन तिरोभावस्य भगवद्धर्म-त्वादिति । ननु तर्ह्यग्न्यादिवदिति कुतो नोक्तं तत्राहुः प्रकाशेत्यादि । तथाचाग्न्यादि-वदित्युक्ते सामर्थ्यविशेषादेव प्रकारभेदो बुध्येत, न तु धर्मधर्मिभावात्, अतस्तद्बोधनार्थं तथा नोक्तमित्यर्थः । एतस्य पक्षस्य दुरूहत्वेन क्लिष्टत्वात् पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि । रूपस्य प्रकाशांशत्वं तु, 'सूर्यश्चक्षुस्तथा रूपं ज्योतिषो न पृथग् भवेत्' इति द्वादशस्कन्धे उक्तम्, तथाच सौरः प्रकाशो रूपप्रकाशकः प्रकाश्यं रूपमपि तदंशस्तथापि तद्दोषेण यथा प्रकाशस्य न दुष्टत्वं तथा जीवस्याभिमानादिदोषग्रासेऽपि न परस्य तद्दोषवत्त्वमित्यर्थः । क्वचित्तु पापस्यापि तदंश-त्वादिति पाठः । तदा त्वादिपदेन सूत्रे पापं ग्राह्यम् । तथाच 'धर्मः स्तनोऽधर्मपथश्च पृष्ठः' इति वाक्यात् पापं विराजोंऽशः । तस्माद् यथा विराजो न दुःखं तद्वदित्यर्थो वाच्यः ॥ ४६ ॥

रश्मिः ।

द्विष्टत्वेन योनुभवो द्विष्टज्ञानं तेन रूप्यते व्यवह्रियते उक्तज्ञानविषय इत्यभेदान्वयः । यद्वा प्रकारभेदः प्रकारविशेषः । 'भेदो द्वैधे विशेषे स्यात्' इति विश्वात् । भेदोऽभाव इति नैयायिकाः । तेनानु-भवेनाभेदान्वयः सुष्ठु भाष्ये संगच्छते । यद्वा तद्धेतुभूत इत्यस्य प्रकाशस्यस्य प्रकारविशेषहेतुभूतः प्रकारः, सामान्यप्रकार इत्यर्थः । भेदकत्वेनेत्यस्य विशेषकत्वेनेत्यर्थः । भिदिर् विदारणे । यत्किंचिदज्ञानवि-दारणे विशेषक इति यावत् । 'विशेषकः स्यात्तिलके विशेषावाहकेपि च' इति विश्वः । अन्यथेत्यादि भाष्यं विवरीतुमाहुः स त्विति । अन्यथेति भाष्यं व्याकुर्वन्ति स अत इति । अन्यथेति । इदं भाष्यं । प्रियत्वेन द्विष्टानुभवः प्रकारः परस्य सर्वसमत्वात् न द्विष्टत्वेन द्विष्टानुभवः । ईश्वरे द्विष्टानुभावस्तु नास्ति । 'ऋतं तपः सत्यं तपः' इति श्रुतेः । द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये तप संताप इत्यस्य ग्रहणात् । अत इति समत्वात्सर्वरूपत्वाद्वा इति । कुत इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स ननु कुत इति । प्रकाशेति आदिशब्देन विषम् । अग्निर्हिमेति आदिना सर्पः । दुःखेति दुःखे द्विष्टत्वबुद्धे-र्जनकाः । इत्यर्थ इति अर्थः श्रीधर्यां स्फुटः । सामर्थ्येति स्वभावमिह सामर्थ्यं वदन्ति । धर्मेति तद्वृत्तित्वं धर्मत्वम् । अत इति दधिदुग्धवद्रूपघटवच्चेति दृष्टान्तसत्त्वाच । पापस्येति पाठः । रूपस्येति पठित्वा व्याचख्युः रूपस्येति । विराजोंश इति परंपरया बोध्यः पृष्ठांशत्वात् ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

स्मरन्ति च सर्वेऽपि ऋषयोंऽशिनो दुःखसंबन्धं स्मरन्ति ।

'तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः ।
न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवांभसा' ॥ इति ।
'कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते' ।
'एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' । चकारात्,
'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

ननु जीवस्य भगवदंशत्वे विधिविषयत्वाभावात् कर्मसंबन्धाभावेन कथं

भाष्यप्रकाशः ।

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥ स्मरन्ति च ऋषय इति ग्रहणकमग्रे व्याख्यानम् । निर्गुण इति प्राकृतसंसर्गशून्यः । एकस्तथेति श्रुतिस्तु कठवल्लीस्था । एतत्पूर्वार्द्धं तु, 'सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः' इति । द्वितीया श्वेताश्वतरस्था । एतत्पूर्वार्द्धं 'द्वा सुपर्णा' इत्यादि । तया विरुद्धधर्मवत्त्वं भेदश्च जीवपरमात्मनोः सिद्ध्यति । एवं सूत्रद्वयेन एको दोषः परिहृतः । पूर्वश्रुतौ चाक्षुषैरित्यस्य तत्तच्चक्षुःसंबन्धिभिस्तिमिरादिभिरित्यर्थः ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥ पुनर्दोषान्तरमाशङ्क्य परिहरतीत्याहुः नन्वित्यादि । अयमर्थः । 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' इत्यत्र ब्रह्मण आप्तकामत्वेन फलानुपयोगाज्जडस्य च ज्ञानाद्यभावेन कर्मकरणस्याशक्यत्वाद् विधिनिषेधशास्त्रमनर्थकं स्यादिति, तत्परिहारार्थं जीवस्य विधिनिषेधविषयतया कर्तृत्वमङ्गीकृतम् । अंशत्वे तद्विरुध्यते । भगवत इव जीवस्यापि तथात्वस्याऽवश्यवक्तव्यत्वेन कथं फलसंबन्धः । तथाच विधिनिषेधवैयर्थ्य-

रश्मिः ।

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥ ग्रहणकमिति वार्तिकमेवेदं भाष्यप्रकाशम् । पन्नन्तं पुंसीत्यस्य लौकिकत्वात् सूत्रापेक्षितं ग्रहणयतीति ग्रहणकं सूत्रशेषमिति यावत् । अग्र इति । ननु शेषविवरणमृषय इति तत्कुतो न व्याख्यानमिति चेत्सत्यम् । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमित्यभियुक्तोक्तेर्न व्याख्यानम् । प्राकृतेति प्राकृतगुणशून्यः । गौणश्चेन्नात्मशब्दात्' इति सूत्रात् । एक इति । ननु स्मृत्युपन्यासे कुतः श्रुत्युपन्यास इति चेन्न, सर्व इत्युक्तत्वेन सर्वज्ञानस्याभावात् सर्वस्मृतिमूलश्रुत्युपन्यासमन्तरा निर्वाहाभावात् । चक्षुरिति आधिदैविकम् । बाह्येति दुष्टस्थलशवरजस्वलादिदर्शनभाषणजदोषैः । द्वा सुपर्णेति । 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते' इति । विरुद्धेति पुरुषत्वसुपर्णत्वरूपविरुद्धधर्मवत्त्वम् । अन्यपदेन भेदश्च । अभिचाकशीति पश्यति । एक इति दुःखसंबन्धिस्वरूपः । तिमिरेति आदिशब्देन दुष्टस्थलेत्यादिदोषास्तेन दुष्टेत्यादिना पूर्वमुक्ताः ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥ तथात्वस्येति कर्म-

फलसंबन्धः । जीवस्य च पुनरनेकदेहसंबन्धात् कः शूद्रः, का भार्येति ज्ञानमप्यशक्यमतः कर्ममार्गस्य व्याकुलत्वात् कथं जीवस्यापि दुःखित्वमित्याशङ्क्य परिहरति ।

अनुज्ञापरिहारौ विधिनिषेधौ, जीवस्य देहसंबन्धाद् यो देहो यदा गृहीतस्तत्कृतौ । यथा शवाग्निश्चण्डालभाण्डस्थमुदकं तद्घटादिश्च परिह्रियते । एवमुत्कृष्टं परिगृह्यते । तथा जीवेऽपि देहसंबन्धकृतः । संबन्धश्चाध्यासिको भगवत्कृतश्च । आध्यासिको हि ज्ञानान्निवर्तते । द्वितीयो भगवतैव । जीवन्मुक्तानामपि व्यवहारदर्शनात् । श्रुतिस्तु भगवत्कृतसंबन्धमेवाश्रित्याग्निहोत्रादिकं विधत्ते । अन्यथा विद्यां स्वज्ञानं च बोधयन्ती कर्माणि न विदध्यात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

तादवस्थ्यात् तत्सूत्रव्याघातः । किंच । शास्त्रस्य जीवाधिकारकत्वाज्जीवस्य चानेकदेहसंबन्धात् को जीवः शूद्रः, का भार्येति ज्ञानमप्यशक्यम् । तदज्ञाने, 'ऋतौ भार्यामुपेयात्', 'न शूद्राय मतिं दद्यात्' इत्याद्यनुज्ञापरिहारविषयज्ञानाभावः । अतः कर्ममार्गस्य व्याकुलत्वाद् विहितनिषिद्धाव्यवस्थितौ कथं जीवस्यापि निषिद्धफलभूतं दुःखित्वमिति द्वयमाशङ्क्य परिहरतीति । परिहारं व्याकुर्वन्ति अनुज्ञेत्यादि । सत्यं, जीवस्य यद्यपि भगवदंशत्वान्न स्वरूपतो विधिनिषेधविषयत्वं, तथापि तत्तद्देहसंबन्धकृतमागन्तुकं तद् भवत्येव, यथाग्न्युदकपृथिवीनां स्वतो विध्याद्यविषयत्वेऽपि शवादिसंबन्धान्निषेधविषयत्वं, श्रोत्रियादिसंबन्धाच्च विधिविषयत्वं, तद्वदस्यापि देहसंबन्धाज्जाते तस्मिंस्तत एव तत्फलसंबन्धस्यापि सौकर्येण तयोरपि सार्थक्ये सति न शास्त्रार्थवत्त्वसूत्रव्याहतिर्न वा कर्ममार्गव्याकुलता येन दुःखित्वाद्यनुपपत्तिरित्यर्थः । ननु देहसंबन्धेन विधिविषयत्वे देहसंबन्धस्याज्ञानकृतत्वाच्छास्त्रस्याप्यज्ञाधिकारकत्वं सिद्ध्यति, अज्ञानं च बुद्ध्युपाधिकस्यैव, न तु स्वत इति, शास्त्रार्थवत्त्वसूत्रव्याहतिर्न परिहृता भवतीत्याशङ्कायामाहुः संबन्धश्चेत्यादि । स्वज्ञानमिति 'साङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च'

रश्मिः ।

संबन्धाभावस्य । त्वस्येति लोकाश्रयणात् । तथेत्येतावतैव चारितार्थ्यात् । तत्सूत्रेति कर्ता शास्त्रेति सूत्रस्य व्याघातः । जीवस्येतिभाष्यं हेतुपूर्वकं विवृण्वन्ति स्य किं चेत्यादि । द्वयमिति जीवस्य दुःखित्वमपिना भगवतो दुःखित्वं चेति द्वयम् । श्रोत्रियेति श्रोत्रियश्छन्दोधीते यः सः । तस्मिन्निति विधिविषयत्वे । बुद्धीति जीवो विशेष्यम् । निरुपाधिकव्यवच्छेदक एवकारः । न परीति । बुद्धौ कर्तृत्वस्य पर्यवसानाज्जीवे चापर्यवसानाच्छास्त्रार्थवत्त्वस्य बुद्ध्यवसितत्वेन न परिहृता भवतीत्यर्थः । संबन्धश्चेत्यादीति जीवन्मुक्तानामपि देहेन समं व्यवहारदर्शनादाहुः भगवत्कृतश्चेति अध्यासाख्यसंबन्धाभावेपि भगवत्कृत ऐच्छिकः । ज्ञानादिति नाहं किंचित्करोमीत्याद्युक्तज्ञानात् । व्यवहारेति प्रवचनादिव्यवहारदर्शनात् । एवेति आध्यासिकसंबन्धव्यवच्छेदकः । श्रुतीनामात्मत्वेनाध्यासाभावात् । अन्यथेति देहाद्यध्यासरहितानां

शाब्दज्ञानस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् । कथं सिद्धवद् यावज्जीवं विदध्यात् । न्यासोऽपि देहसंबन्ध एव ॥ ४८ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यादिभिः स्वार्थज्ञानम् । पूर्वमेव सिद्धत्वादिति अध्यापनाध्ययनविधिभ्यां कृतेऽध्ययने तत्काल एव सिद्धत्वात् । तथाच कामाधिकारको विधिर्विश्वासोपजननार्थोऽज्ञाधिकारको भवतु नाम, यावज्जीवादिरूपो नित्यविधिस्तु नाज्ञाधिकारकः, अतो न शास्त्रार्थवच्चव्याघात इत्यर्थः । ननु यावज्जीवविधिश्चेदज्ञानिपरस्तदा, 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्' इत्यादिसंन्यासविधिवैयर्थ्यम् । अतो नेयं व्यवस्था युक्तेत्यत आहुः न्यासोऽपीत्यादि । तथाच जरामर्याग्निहोत्रस्य तत्रापि संभवान्न वैयर्थ्यम् । ये पुनर्भगवद्भृता आदितः साधनसंपत्त्या वा देहसंबन्धं नानुसंदधते, 'दैवादपेतमुत दैववशादुपेतम्' इति न्यायेन देहं धारयन्ति पूर्णा एव ज्ञानिनस्तेषां तु शुकादिवत् स्वत एव तत्र तत्र प्रवृत्तेर्न विधिनियतत्वम् । अत एव, 'यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकृत्यम्' इति, 'पश्चपट्टायनामांमाः' इति, 'स्वैरं चरन्ति मुनयोऽपि न नह्यमानाः' इति 'योगेश्वरस्य भवतो नाऽऽम्नायोऽपि नियामकः' इत्यादीनि वाक्यानि, दत्तात्रेयस्य च मार्कण्डेयपुराणे स्वैराचरणमिति सर्वं संगच्छते । अतो, न कोऽपि दोष इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

रश्मिः ।

भगवत्कृतसंबन्धवतां कर्माकरणे । स्वार्थेति । स्वज्ञानमिति भाष्ये स्वशब्द आत्मीयवाचक इति भावः । भाष्ये जीवन्मुक्तानां शाब्दज्ञानेनाभ्यासनिवृत्त्या श्रुतिः कर्माणि बोधयिष्यतीत्याशङ्कायामाहुः शाब्देति । प्रकृते । तत्काल इति अष्टादिनाध्ययनाध्यापनकाले । तदुक्तं परस्पराभिनन्दनेनार्थः स्फुरतीति । एवेति 'अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः युक्ता आयुक्ताः अलूक्षा धर्मकामाः स्युर्यथा ते तत्र वर्तेरन् तथा तत्र वर्तेथाः' इति श्रुतेरेवकारः । 'अलौकिको हि वेदार्थः' इति श्रुतेर्विमर्शिनः परमात्मप्रसादवन्तः । 'किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिकेतने' इति वाक्यात् विमर्शेनार्थज्ञानमिति । भाष्ये कथमित्यादि । उक्तहेतोर्निवृत्ताविधाकर्मणां कथं श्रुतिरित्यत्राधुक्तप्रकारातिरिक्तप्रकारेण सिद्धवदित्यादिः । निवृत्ताविद्याकर्मणां साध्याविद्याकर्मसंपादनं विना यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति विरुद्धं यावज्जीवं कर्म विदध्यादित्यर्थः । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यनयाग्निहोत्रविधानेन यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति नार्थविधिरपि तु गुणविधिर्यावज्जीवत्वविधिः दध्ना जुहोतीतिवत् । अतः श्रुतिस्तु भगवत्कृतसंबन्धमित्यादिः । तथा चेति कर्मणां विधाधीनत्वेयम् । कामेत्यादि । प्रवृत्तं च निवृत्तं च तत्र पूर्वं प्रवृत्तम् 'फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम्' इति वाक्यात् । तथाहुः धिग्भ्रामेति । ज्ञानिपर इति ज्ञानिकर्मपरः । अत्र देहसंबन्धो भगवत्कृतो ग्राह्यः । अग्निहोत्रादिरिति व्यवस्थोपपत्तेराहुः तथा चेति । जरामर्याग्निहोत्रं महानारायणोपनिषदन्ते 'तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः' इत्युपक्रम्य 'एतद्वै जरामर्यमग्निहोत्रं सत्रम्' इति श्रुतेः । तत्रापीति संन्यासेति । संभवात् अपमर्दः । महानारायणोपनिषद्यन्यत्सूत्रात्पूर्वं 'वसुरण्वोविभूरसि' इति संन्यासप्रकरणस्थश्रुतिपर्यालोचनया संभवात् । श्रुतेः संन्यासप्रकरणस्थत्वं तु द्वितीयस्कन्धद्वितीयाध्याये 'स्थिरं सुखम्' इत्यत्र सुबोधिन्यामस्ति । विधीति विधिनियतत्वम् । योऽपीति योऽपि वर्तते सोऽपि नियामक इत्यर्थः । स्वैरेति यथाचाराणाम् । न कोऽपीति प्राणाग्निहोत्रोपनिषदुक्तप्राणाग्निहोत्रस्य मैत्र्यादिषु संभवाद्यावज्जीवश्रुतिविरोधरूपदोषोऽपि नेत्यर्थः । अथापि विरुद्धयोः 'यावज्जीवम्' 'यदहरेव' श्रुत्योर्विरोधपरिहार इति भावार्थः ॥ ४८ ॥

असंततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

ननु देहस्यापि बाल्यकौमारादिभेदात् कथं कर्मकाले ब्राह्मणत्वादि, जीवैक्यादिति चेद् देहान्तरेऽपि स्यादिति, तत्राह देहान्तरे संततिरपि नास्ति। बाल्यादिभेदे पुनः संततिरेका। अतः संततिभेदान्न कर्मणां सांकर्यमिति ॥ ४९ ॥

आभास एव च ॥ ५० ॥

ननु सच्चिदानन्दस्य ब्रह्मणोंऽशः सच्चिदानन्द एव भवेदतः कथं प्रवाहे प्रवेशो भगवतश्च सर्वकार्याणि तत्राह आभास एव जीवः। आनन्दांशस्य

भाष्यप्रकाशः।

असंततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि। यदत्र देहसंबन्धेन विधिनिषेधव्यवस्थापनं तदयुक्तम्। यस्मिञ्जन्मनि यो देहो गृहीतस्तस्य देहस्यापि नित्यप्रलयेन बाल्यकौमारादिभेदादाधानादिकर्मकाले तस्य देहस्याभावेन ब्राह्मणत्वादिकं कथं वक्तव्यम्, तदभावे च, 'वसन्ते ब्राह्मण आदधीत', 'न ब्राह्मणं हिंस्यात्' इत्यादिविधिनिषेधव्यवस्था दुरुपपादा। अतः कर्मव्याकुलत्वमसमाधेयम्। अथ जीवैक्यान्नानुपपत्तिरित्युच्यते चेत् तस्य देहान्तरेऽपि तुल्यत्वात् तस्याप्याधानाद्यापत्तिरिति शङ्कायां समाधिमाहेत्यर्थः। समाधिं व्याकुर्वन्ति देहान्तरे इत्यादि। अर्थस्तूत्तानः। तथाच देहसंबन्धेन समाधौ न कोऽपि दोष इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

आभास एव च ॥ ५० ॥ पुनः किंचिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि। भगवतश्च सर्वकार्याणीति अत्रापि कथमिति पदं संबध्यते सर्वाणि

रश्मिः।

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥ भाष्ये प्रवाह इति प्रवहणं प्रवाहः सर्गपरंपराया अविच्छेदः। नित्येति द्वादशस्कन्धोक्तचतुर्विधप्रलयेऽयमपि। 'नित्यदा ह्यङ्ग भूतानाम्' इति वाक्योक्तेन। बाल्येति आदिना यौवनवृद्धावस्थे। आधानादीति। आदिनाग्निहोत्रादि·············ब्राह्मणत्वादीति आदिना क्षत्रियत्ववैश्यत्वनिषादस्थपतित्वानि। ब्राह्मणत्वादिकं न जातिः। 'त्रिभिर्नश्यति ब्रह्मत्वं हालाहलहलाहलैः' इति वाक्यात्। अतो देहेन सह ब्राह्मणत्वादिनाशः। आदधीतेति अग्निमादधीत। कर्मेति देहभेदेऽपि कर्मव्याकुलत्वम्। ब्राह्मण्याभावात्। जीवेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अथेति। देहान्तर इति नित्यप्रलयविषयातिरिक्ते शूद्रादिदेहे। व्याकुर्वन्तीति सूत्रार्थकथनेन व्याकुर्वन्ति। उत्तान इति। भाष्ये संततिः क्षणिकदेहसंततिः। नञत्यन्ताभावार्थकः चोऽप्यर्थकः। न संततेः असंततेरिति परिनिष्ठितविभक्त्या नसमास इत्याशयेन सूत्रव्याकरणं संततिरपीत्यादिना हेतुपञ्चम्या व्यापारेणान्वयः। संततिब्राह्मणत्वोभयप्रतियोगिकात्यन्ताभावनिष्ठसत्तानुकूलव्यापारादित्यर्थः। बाल्यादीति। विशेषार्थो भेदः। एकेति एकदेहनिष्ठत्वादेका। संततिभेदात् संततिविशेषात्। अव्यतिकर इति सूत्रांशं व्याकुर्वन्ति स्म न कर्मणामिति। कर्मणामनुज्ञापरिहारविषयाणाम्। अनुज्ञापरिहारावित्यनुवर्तते। विभक्तिविपरिणामेन स्वविषयलक्षणयान्वयः। सांकर्यं व्यतिकरः शूद्रादिष्वप्याधानाद्यापत्तिः। शूद्रत्वादिभिराधानादिसांकर्यं सामानाधिकरण्यमिति यावत्। इत्युत्तान इत्यर्थः। न कोऽपीति सांकर्यदोषोपि न ॥ ४९ ॥

आभास एव च ॥ ५० ॥ 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इति श्रुतेः सर्वाणीत्यस्यार्थमाहुः

तिरोहितत्वात्। चकारादाकारस्याप्यभावः। न तु सर्वथा प्रतिबिम्बवन्मिथ्यात्वं जलचन्द्रवदित्येकस्यानेकत्वे दृष्टान्तः। तथा सत्यध्यासश्च स्वस्य न स्यात्। तत्र वृत्त्यादिदोषप्रसङ्गश्च। अतो न मिथ्यात्वरूप आभासोत्र विवक्षितः॥ ५०॥

भाष्यप्रकाशः।

जडरूपाणि कार्याणि भगवत एवोपादेयानीत्यपि कथमित्यर्थः। कार्येऽप्यंशत्वस्य सत्त्वेन प्रसङ्गादेतदुक्तम्। समाधिं व्याकुर्वन्ति आभास इत्यादि। आकारस्येति चतुर्भुजादिरूपस्य भगवदाकारस्य। तथाच यथाऽनाचारी ब्राह्मणो ब्राह्मणाभासः, सूत्रधारकत्वेऽपि ब्राह्मण्याख्यदेवतायास्ततस्तिरोहितत्वात् तथा जीवोऽपि एवं जडेऽपि ज्ञेयम्। मायावादिभिर्हि जलसूर्यकादिवद् ब्रह्मप्रतिबिम्बरूप आभासः स्वीक्रियते, तदसंगतत्वान्निषेधन्ति न त्वित्यादि। ननु प्रतिबिम्बत्वानङ्गीकारे, 'एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्' इति श्रौतदृष्टान्तविरोध इत्यत आहुः जलेत्यादि। इदं वाक्यं यावदात्मभाविसूत्रे विचारितमिति, न पुनरनूद्यते। नन्वस्य प्रतिबिम्बरूपत्वाङ्गीकारे को दोष इत्यतस्तमाहुः तथा सतीत्यादि। मिथ्याभूतस्याध्यासायोगात् तथेत्यर्थः। निबन्धोक्तानि दूषणानि च स्मारयन्ति तत्रेत्यादि। 'तत्र वृत्तेर्द्वासुपर्णाश्रुतेरपि विरुद्ध्यते' इत्यादिकारिकायुक्तानि स्वयमेव व्युत्पादितानि च, तत्प्रकाशे, तानि तानि चाऽऽवरणभङ्गे विद्वन्मण्डनविवरणे च मया सम्यग्विवेचितानीति ततोऽवगन्तव्यानि। अनेन केवलसदंशस्फूर्तावाभासत्वम्। यथाऽनाचारिब्राह्मणे ब्राह्मणाऽऽभासत्वं देहादिभिन्नत्वेन चेतनात्मज्ञाने बहूनां ब्रह्मधर्माणां भानात् प्रतिबिम्बत्वम्। आनन्दांशस्यापि स्फूर्तौ तु त्रितयप्राकट्यान्मुक्तिदशायां तु ब्रह्मत्वमित्यपि बोधितम्। मिथ्यात्वरूप इति मिथ्यात्वं स्वरूपं यस्य तादृश इत्यर्थः॥ ५०॥

रश्मिः।

जडरूपाणीति। जडेषु रूपाणीति वा। रूपशब्दोऽजहल्लिङ्गः। अधिकरणेऽस्य सूत्रार्थस्य संगतिमाहुः कार्येपीति सर्वाणि कार्याणीति भाष्योक्तकार्ये स्मृतस्याभासस्योपेक्षानर्हत्वरूपप्रसङ्गात्। आभास इत्यादीति आसमन्ताद्भासत इत्याभासः पचाद्यच् अज्ञ इत्यर्थः। एवकारेणानन्दव्यवच्छेदस्तमाहुः आनन्दांशस्येति। 'आनन्दांशस्तु पूर्वमेव तिरोहितो येन जीवभावः' इति विद्वन्मण्डनात्। विस्फुलिङ्गादिवर्तुलाकारसत्त्वादाहुः चतुर्भुजेति। आदिना द्विभुज आकारो मात्स्याद्याकाराश्च। अत्र 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात्' इति श्रुतेः सर्वरूपस्याप्यर्हितरूपाण्युपादत्तानि। ब्राह्मण्येति ब्राह्मण्यादिदेवतावाद उपपादितम्। तथेत्यस्यानन्दतिरोभावादित्यर्थः। जीवोऽपि ब्रह्माभासोऽज्ञ इत्यर्थः। एवमिति। जडे तत्रादिप्रतिबिम्बेपि। तेन चिदानन्दयोर्व्यवस्था। सच्चिदानन्दस्येत्यादिभाष्ये उक्ता सदंशस्य नोक्ता साप्युक्तप्राया। सदेवेति श्रुतेः सत्कार्यत्वावश्यकत्वात्। आभासः प्रतिबिम्बः। इत्यादौ स्वाधुत्वचये अस्त्यादिप्रयोगस्यावश्यकत्वात्तेन चाभासनिष्ठा सत्ता प्रतिबिम्बनिष्ठा सत्तेति बोधावश्यकत्वात्। अतः परमवशिष्यते भगवतश्च सर्वकार्याणीति भाष्योत्तरम्। तदप्येवम्। साक्षात्कार्यत्वे न तु सर्वथा प्रतिबिम्बवन्मिथ्यात्वमिति। जलेति। आदिना चन्द्रः। तमिति दोषम्। विवेचितानीति। स्वयं विविक्तानि मया विवेचितानि। प्रयोजकणिच्। धातुरनिट्। मिथ्यात्वरूप इति

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

ईशित्वाय नैयायिकाद्यभिमतं जीवरूपं निराकरोति । नानात्मानो व्यवस्थात इति भोगव्यवस्थया जीवनानात्वमङ्गीकृतम् । तत्रादृष्टस्य नियामकत्वं तन्मते सिद्धम् । देशान्तरवस्तूत्पत्त्यन्यथानुपपत्त्या व्यापकत्वं चाङ्गीकृतम् ।

एवंच क्रियमाणे मूल एव कुठारः स्यात् । सर्वेषामेव जीवानामेकशरीरसंबन्धात् कस्यादृष्टं तद् भवेत् । नच मिथ्याज्ञानेन व्यवस्था । तत्रापि तथा । नचानुपपत्त्या परिकल्पनम् । श्रुत्यैवोपपत्तेः । एतेन विरोधाद् ऋषिप्रामाण्यमपि निराकृतम् ॥ ५१ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः ईशित्वायेत्यादि, ईशो नियामकोऽस्मान्योऽस्तीतीशित्वायेत्यर्थः । ननु जीवस्य ईश्वरनियम्यत्वं नैयायिकादिभिरप्यङ्गीक्रियत एवेति कुतस्तदर्थं तन्मतनिराकरणमित्याकाङ्क्षायां तत्र तदनुपपत्तिबोधनाय तन्मतमनुवदन्ति नानेत्यादि । तत्रेति भोगव्यवस्थायाम् । सिद्धमिति कार्यमात्रं प्रति जीवादृष्टस्य कारणत्वाङ्गीकारात् सिद्धम् । देशान्तरेत्यादि सामग्रीसमवधाने हि कार्यमुत्पद्यते । तत्र सामग्रीमध्ये अदृष्टमपि प्रविष्टमिति देशान्तरे यद्भोगार्थं यद्वस्तूत्पद्यते तत्र तददृष्टमवश्यं वक्तव्यम्, अदृष्टं चात्मसमवेतं गुणत्वात्, अतस्तत्रात्माभावे तद्वस्तूत्पत्त्यभाव इति तदन्यथानुपपत्त्या तस्मिन् देशे तददृष्टवदात्मसत्ताऽऽवश्यकीति तेषां व्यापकत्वमङ्गीकृतमित्यर्थः । एवमनूद्य दूषयन्ति एवं चेत्यादि । भोगव्यवस्थयैतत्सर्वाङ्गीकारे जीवनानात्वव्यापकत्वसाधनहेतुभूतायां भोगव्यवस्थायामेव तच्छेदकदूषणपात इत्यर्थः । अत्र हेतुमाहुः सर्वेषामित्यादि । मिथ्याज्ञानेनेति शरीरेऽहमित्यभिमानेन । तत्रापि तथेति । सर्वेषामेकस्मिन् शरीरे संबन्धतौल्ये कथमेकस्यैवात्मनोऽहं ममेत्यभिमानः । विरोधादिति श्रुतिविरोधात् । तथाचाभिमानकारणस्य निर्वक्तुमशक्यत्वे

रश्मिः ।

भाष्यमपेक्षितमत आहुः मिथ्यात्वमिति । स्वरूपमिति रूपव्याख्यानं न विग्रहघटकम् । अत्र 'ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत' इति भागवतोक्तमायापक्षो नास्ति । तस्य लक्ष्मणभट्टात्मजवल्लभविरचितत्वेनाधिदैविकमतत्वात् । अस्य वेदव्यासमतवर्तिवल्लभाचार्यमतत्वेनाधिभौतिकत्वात् । एतेनापरितोषे श्रीभागवतकरणात् । निबन्ध आध्यात्मिकमतं विष्णुस्वामिमतवर्तिवल्लभाचार्यविरचितत्वात् । यमुनाष्टकादि तु स्वमतं निर्गुणं युक्त्या परमार्थस्वप्रतिपादकं मुख्यं च । स्वनाम्ना तु मुख्यत्वमित्यभियुक्तोक्तेः । इति श्रीवल्लभाचार्यविरचितं यमुनाष्टकं संपूर्णमितीतिश्रीकथनात् ॥ ५० ॥

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥ ईश इति । अन्य इति न विग्रहघटकं किंतु नियामके ईशार्थेऽन्यत्वमात्रमावेदयेत् । मूलं प्रपञ्चयन्ति स्म भोगव्यवस्थेत्यादिना । एवेत्यादि विवृण्वन्ति स्म तच्छेदकेति । मूलभूतभोगव्यवस्थाछेदककुठारस्थानीयदूषणपात इत्यर्थः । एवकारेण नानात्वव्यापकत्वदूषणव्यवच्छेदः । सर्वेषामित्यादीति । यथा वियति विहङ्गम इति दृष्टान्तः । 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इति वाक्यात् । एकशरीरं विह-

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

ननु मनःप्रभृतीनां नियामकत्वात् तेषामीश्वरेच्छया नियतत्वान्न दोष इति चेन्न। पूर्ववदेव दोषप्रसक्तिः। तादृशेश्वरकल्पना च पूर्वमेव निराकृता ॥५२॥

भाष्यप्रकाशः।

तेन शरीरेण तत्तदिन्द्रियेण तत्तन्मनसा कृतं कर्म सर्वेषां संबन्धतौल्यात् सर्वकृतं सत् सर्वेषामेव तद्भोजकादृष्टं जनयत् सर्वेषां तद्वस्तुभोगाय स्यात्, एवं सर्वत्रेति भोगव्यवस्थाभङ्गान्न तथा जीवनानात्वव्यापकत्वयोः सिद्धिरित्यर्थः ॥ ५१ ॥

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥ विलक्षणमनःसंयोगेनाऽदृष्टव्यवस्थामाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि। ननु विलक्षणसंयोगोत्पादकानां मनःप्रभृतीनामभिमाननियामकत्वात् तेषां चेश्वरेच्छया नियतत्वान्नादृष्टानियमदोष इति चेन्न। कुतः। अभिसंधिः पूर्वोक्तोऽभिमानस्तस्यादिभूतानि कारणानि, तेष्वपि, एवं पूर्ववदेव विभूनामात्मनां विलक्षणमनःसंयोगस्यापि तुल्यत्वानियमाऽसंभवदोषप्रसक्तिः। नचेश्वरेच्छया समाधानम्, निमित्तभूतेश्वरकल्पनायाः पूर्वमेव निराकृतत्वात्। अभ्युपगमेऽपि अनया प्रणाड्यासैवादृष्टमुत्पद्यतामितिवदयमेवं भुङ्क्तामित्यण्वात्मवादेऽप्याकारेण तस्यास्तुल्यत्वान्न व्यापकात्मसिद्धिरित्यर्थः ॥ ५२ ॥

रश्मिः।

इमस्येति। शरीरेऽहमिति। तथा च विहङ्गमशरीरे विहङ्गमाभिमानवदेहाभिमानिनोऽदृष्टवदात्मनोभिमानेन व्यवस्थेति भाष्यार्थः। ज्ञानाधिकरणमात्मेत्याहुः सर्वेषामिति ॥ ५१ ॥

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥ अभिसंधिः संकल्पः, संकल्पोभिसंदधाति कार्यमभिमानरूपमिति। अभिसंपूर्वकडुधाञ् धारणे धातुः। घोः किः। तथा च श्रुतिः। 'वाक्संधिः' इति 'मनःपूर्वरूपं वागुत्तररूपम्'इति। अभिपूर्वकस्य शब्दसृष्टं संकल्परूपं मन इत्यर्थः। आदिनेच्छादयोभिमाननियामका इत्याशयेनाहुः। यद्वाभिसंधिः पूर्वभाष्योक्तोभिमानस्तस्यादिषु मनःप्रभृतिष्वपि पूर्ववदोषप्रसङ्ग इत्याशयेनाहुः विलक्षणेति वैलक्षण्यमभिशब्दार्थवैदिकसृष्टिमध्यपातित्वं मनोविशेषणम्। यद्वा विलक्षणो यो मनःसंयोगस्तेन। विलक्षणेति विलक्षणस्य मनसः संयोगस्योत्पादकानाम्। मन इति। प्रभृतिशब्देनेच्छादयः। तेष्वपीति। यद्वाभिसंधिः पूर्वाभासोक्तमनस्तदादिषु चैवं पूर्ववदेव दोषप्रसक्तिः। पूर्ववदिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म एवमिति। सूत्रीयैवमित्यस्यार्थः। पूर्ववदिति। सौत्रापिशब्दार्थे एवेति। सौत्रचकारार्थमनुक्तसमुच्चयमाहुः विभूनामित्यादि। विलक्षणेति विलक्षणो मनःसंयोगस्तस्य। यद्वा विलक्षणं यन्मनस्तस्य संयोगस्तस्य। तादृशेत्यादपि भाष्यं चकारार्थं इत्याशयेन विवरीतुमाहुः न चेति। विद्वन्मण्डनानुसारीच्छावाद उक्तः। विवृण्वन्ति स्म निमित्तेत्यादि निमित्तमात्रज्ञानाधिकरणेश्वरकल्पनायाः पूर्वमेव तर्कपाद एव नैयायिकमतनिराकरणसमये। तथा च परमाणुकारणवादे निराकृतेऽभिन्ननिमित्तोपादानभूतेश्वरो न निमित्तभूतेश्वरः। अभिन्ननिमित्तोपादानेश्वरेच्छा तु नियामिकास्त्येव। अत्र तुमनुक्त्वा चकारोत्तयान्यानुक्तसमुच्चयोऽद्योति स चोक्तः सूत्रारम्भरश्मौ अभिसंधिरित्यादिना। तर्काप्रतिष्ठानसूत्रादाहुः अभ्युपगम इति। यथाहुः अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरसंकेतः शक्तिरिति। संकेत इच्छा। न व्यापकेति श्रुत्यैवोपपत्तेस्तथा ॥ ५२ ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

आत्मनो विभुत्वेऽपि प्रदेशभेदेन व्यवस्था । आत्मनि तादृशः प्रदेशविशेषोऽस्ति येन सर्वमुपपद्यत इति चेन्न । अन्यस्यापि प्रदेशस्तत्रान्तर्भवति । तस्यैव वा देहस्य देशान्तरगमने पूर्वदेशस्य त्यक्तत्वात् सोंऽशोऽन्तर्भवेत् तिरोभवेदिति ॥ ५३ ॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीयपादे अंशो नानाव्यपदेशादिति षोडशमधिकरणम् ॥१६॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥ आत्मनां विभुत्वेपि प्रदेशभेदाङ्गीकारेण दोषसमाधिमाशङ्क्य परिहरतीत्याहुः आत्मन इत्यादि । अन्यस्येत्यादि । तथाच पूर्ववदेव दोषप्रसक्तिरित्यर्थः । नन्वन्यस्य प्रदेशे स विशेषो नास्तीत्यदोष इत्यत आहुः तस्यैवेत्यादि । सोंऽश इति । विशेषत्वेनाङ्गीक्रियमाणो विशेषणांशः, देशान्तरे तस्य प्रदेशस्याभावात् तत्र आत्मनस्तिरोहितो भवेत् ततश्च तस्य भोगस्यासंभव इति न प्रकृतसिद्धिरित्यर्थः ।

शंकराचार्यमते जीवो ब्रह्मैव, उपाधिभेदादेव भेद इत्यंशत्वमौपचारिकम् । तन्मतं तु प्रागेवासकृन्निरस्तम् । किंच । अविद्याभ्रान्तं ब्रह्मैव जीव इति । यथा संक्षेपशारीरके । 'आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला' इति । क्वचिदविद्यावच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति । क्वचिद् अविद्यायां प्रतिबिम्बितं चैतन्यं, क्वचिद् अन्तःकरणे प्रतिबिम्बितं, क्वचिद् अङ्गुल्यादिसंपर्काच्चन्द्रादिद्वैताभासवदविद्यातो ब्रह्माप्यनेकवदाभासमानं द्वित्र्यादिसंख्यायोगि

रश्मिः ।

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥ आत्मन इत्यादीति । भाष्यत्वाय स्वोक्तं वर्णयन्ति स्म आत्मनीति । तादृश इति तच्छब्दार्थ आत्मा दृश्ये यत्र तादृशः प्रदेशः दिशामाकाशे महाशरीरेऽन्तर्भूतानां संबन्धी देशः प्रदेशस्तस्य विशेषोऽतादृशात् । उपपद्यत इति 'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता' इति श्रुतेरुपपद्यते । अन्यस्येत्यादीति । अन्यस्याकाशस्य 'आकाशशरीरं ब्रह्म' 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । दोषेति आत्मनो नामरूपे । शरीरभूताकाशस्य नामरूपे इति द्वित्वदोषप्रसक्तिः । स विशेष इति आत्मवैशिष्ट्यरूपविशेषः । तस्यैवेत्यादीति एवकारेणान्यदेहव्यवच्छेदः क्रियते । सोंऽश इतीति सोंऽशः अन्तर्भवेदिति स्मार्तः प्रयोगः सूर्यनारायणप्रयोगो वा । विशेषणेति तादृशः प्रदेशविशेषोऽस्तीति भाष्ये प्रदेशविशेषनिष्ठा सत्तेति बोधस्तथा । तत इति तदनन्तरम् । आत्मनः पूर्वदेशस्तिरोभवेत् । तस्येति पूर्वदेशस्य । न प्रकृतेति प्रकृतं सर्वोपपत्तिरूपं वस्तु । उपाधीति बुद्धिभेदात् । प्रागेवेति दहराधिकरणादौ । भ्रान्तमिति जीवोपाधिभूताऽविद्यया तमोरूपया यो भ्रमो जीवत्वागाववति जीवत्वप्रकारकं ज्ञानं तद्विषयं ब्रह्म जीव एवेत्यत्र ब्रह्म जीव एवेति योजना । संक्षेपेति ग्रन्थान्तरमिदम् । आश्रयत्वेति कारिकार्धं एकादशाक्षरी जातिः । क्वचिदिति । तत्त्वानुसंधाने ग्रन्थे । क्वचिदिति वेदान्तपरिभाषायाम् । क्वचिदिति उक्तग्रन्थान्तरे । क्वचिदिति शंकर-

भाष्यप्रकाशः।

जीवपदवाच्यमिति । ततश्चाव्यवस्थादोषोऽपि । एते च सर्वेऽपि पक्षा विद्वन्मण्डने दूषिताः । मया च तट्टिप्पणे सम्यग्विवेचिता इति, नेह पुनर्दूष्यन्ते ।

भास्कराचार्यास्तु—सौत्रोऽन्वःशब्द उपाध्यवच्छिन्नस्याऽनन्यभूतस्य वाचकः । तथाच यथा आकाशस्य पार्थिवाधिष्ठानावच्छिन्नं कर्णच्छिद्रं, यथा च वायोः पञ्चवृत्तिः प्राणो, यथा च मनसः कामादयो वृत्तयस्तथा ब्रह्मणो जीवः । स च ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नः । तस्याऽभिन्नत्वं स्वाभाविकं, भिन्नत्वमौपाधिकम् । निरवयवस्य ब्रह्मणोंऽशाङ्गीकारस्तु विस्फुलिङ्गदृष्टान्तश्रुतेरित्याहुः । तत्रांशत्वं तु युक्तं भिन्नाभिन्नत्वं च । श्रौतत्वात् । भिन्नत्वस्यौपाधिकत्वं त्वसंगतम् । श्रौतदृष्टान्तविरोधात् । पादोऽस्येति मन्त्रवर्णस्य च विरोधात् । मन्त्रवर्णसूत्रविरोधात्, श्रुतौ पुराणेषु च श्रोत्रेन्द्रियस्य दिग्देवताकत्वेनातिरिक्तस्यैव सिद्धत्वात् तस्य चाभासत्वादरेण दृष्टान्तस्याप्ययुक्तत्वात् । प्राणमनोदृष्टान्तयोरप्यश्रौतत्वेन श्रौतदृष्टान्तविरुद्धत्वेन चायुक्तत्वादिति ।

भिक्षुस्तु—वास्तवमेवांशत्वं भेदाभेदश्रुतिभ्यामुपगम्य भेदाभेदावुभावपि स्वाभाविकौ मन्यते । तथाच यथा पितापुत्रयोरग्निविस्फुलिङ्गयोश्च विभागेनाभिव्यक्तिलक्षणः कार्यकारणभावस्तथा जीवब्रह्मणोरपीत्युपपद्यते । अभिव्यक्तिश्च स्वव्यापारारूढता । नच भेदाभेदौ विरुद्धौ कथमेकत्र संभवेतामिति शङ्क्यम् । अन्योन्याभावलक्षणस्य भेदस्याविभागलक्षणेनाभेदेनाविरोधाद् विभागाविभागरूपयोर्भेदाभेदयोः कालभेदेन व्यवहारपरमार्थभेदेनाविरोधाच्च । नचाऽयमभेदो गौण इति वाच्यम् । लवणं जलमभूत्, दुग्धं जलमभूत्, 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्', 'आप एवेदमग्र

रश्मिः ।

भाष्ये 'आभास एव च' इति सूत्रे । दोषोऽपीति अपिना प्रागेवासकृत्तिरस्तम् । विवेचिता इति अन्यत्र विविक्ता टीकायां मया विवेचिताः । पञ्चवृत्तिरिति पञ्च वृत्तयो भेदा यस्येति पञ्चवृत्तिः । श्रौतेति श्रुतिस्तु श्रीपुरुषोत्तमजिरकृतभेदाभेदवादे द्रष्टव्या । भेद इवार्थक इति सुक्तम् । माध्वभाष्येऽपि 'सत्यं भिदा सत्यं भिदा सत्यं भिदा सत्यो जीवः सत्यो जीवः सत्यो जीवः मैवारुणिर्मैवारुणिर्मैवारुणिः' इति श्रुतेः । श्रौतेति विस्फुलिङ्गदृष्टान्तविरोधात् । श्रुताविति 'स शृणोत्यकर्णः' इत्यस्यां……पुराणं प्रसिद्धम् । दिग्देवतेति प्रस्थानरत्नाकरे ज्ञानेन्द्रियनिरूपणे श्रोत्रलक्षणम् 'नभसो गुणविशेषत्वेन शब्दग्राहकमिन्द्रियं वात्र दिग्देवताकं वा श्रोत्रम्' इति । एवेति चक्षुश्रवसः श्रवणानुपपत्तेरेवकारः । 'स शृणोत्यकर्णः' इति श्रुतिः । अश्रौतेति जीवव्युचरणे दृष्टान्तांशेऽश्रौतत्वप्रदर्शनात् । अत एवाहुः श्रौतदृष्टान्तेति श्रुतिर्विस्फुलिङ्गश्रुतिस्तत्र व्युचरणं विभागानुकूलो व्यापारः । पञ्चवृत्तिः प्राणः पञ्चाधिष्ठानः पञ्चधात्मानं विभज्य बाणावष्टम्भकः शरीरधारको यद्यपि दृष्टान्तस्तथापि वायोः पञ्चवृत्तिप्राणः पञ्चोपाधिक इति विरुद्धः । तथा मनसः कामादयो वृत्तयः स्वाधिष्ठानोपाधय इति दृष्टान्तविरुद्धत्वं तेन । भिक्षुरिति भगवान्भिक्षुः । पित्रेति 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेः । स्वेति यथाग्नेः स्वव्यापारारूढत्वे विस्फुलिङ्गत्वाभिव्यक्तिः । अविरोधादिति । यथाग्निविस्फुलिङ्गयोरविभागदशायामविभागलक्षणोऽभेदः स्वव्यापारारूढेन विस्फुलिङ्गेन त्वग्निर्विस्फुलिङ्गो नेति भेदस्तद्वत् । कालभेदं स्पष्टयति स व्यवहारेत्यादिना । व्यवहारकाले भेदः । अव्यवहारकालेऽभेद इति । लवणमिति । यथा सैन्धवखिल्य इत्यत्र छान्दोग्ये सिद्धमतीदम् । दुग्धमिति महति जलाधारे क्षिप्तं दुग्धमिति लौकि-

भाष्यप्रकाशः।

आसुः', 'वायुर्भूत्वा धूमो भवति' इत्यादिलोकवेदयोः प्रयोगबाहुल्येन अविभागस्यापि मुख्यामेदत्वाद्भिदिर् विदारण इत्यनुशासनाच्च

'परमात्मा जगद्रूपी सर्वसाक्षी निरञ्जनः ।
भिन्नाभिन्नस्वरूपेण स्थितोऽसौ परमेश्वरः' ॥

इत्यादिस्मृतिशतादपि भेदाभेदयोर्विरोधोऽप्रामाणिक इति । ननु भवत्वेवं भेदाभेदयोरविरोधस्तथापि ब्रह्मणो निरवयवत्वाज्जीवस्य मुख्यं ब्रह्मांशत्वं न संभवतीति चेन्न। अंशत्वं हि सजातीयत्वे सति कदाचिदविभक्तत्वमेव वाच्यम्, अन्यथा पुत्रचेतने पितृचेतनांशव्यवहारानुपपत्तेः । विभागश्च लक्षणान्यत्वम् । अभिव्यक्तधर्मभेद इति यावत् । ईदृशश्चांऽशो निरवयवस्यापि संभवतीत्यदोषः । यदि चावयवत्वमेवांशत्वमिष्यते तथापि सजातीयाविभक्तत्वगुणेनैव जीवेंऽशशब्दो गौणो युक्तो, न तु घटाकाशादिवत् प्रकारान्तरेण गौणः । भेदग्राहकश्रुत्यादिबलेनाग्निविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तानामेवादर्तव्यत्वादिति चाह, एतमर्थं मोक्षधर्मीयैर्वैशम्पायनवाक्यैश्चोपष्टम्भयन् व्याससंमतत्वमस्य दृढीचकार । तदस्माकमपि संमतमेव । एतावान् परं विशेषो यदस्मत्सिद्धान्ते श्रुतीनामेव मुख्यत्वात् तयैव विरुद्धधर्माश्रयत्वं कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थत्वमद्भुतकर्मत्वं महामहिमशालित्वं च निश्चित्य ब्रह्मसामर्थ्येनैव भेदाऽभेदाविरोधोऽखण्डत्वं सांशत्वमन्यच्च यदनुपपद्यमानं लौकिकप्रमाणैस्तत् सर्वं समर्थ्यते । अनेन तु युक्तिभिः समर्थ्यत इति ।

रामानुजाचार्यास्तु—'ज्ञाऽज्ञौ द्वावजावीशनीशौ' इत्यादिश्रुतेरत्यन्तभिन्न इति माध्वमतम्, उत परमेव ब्रह्माविद्यया भ्रान्तं जीवः, 'तत्त्वमसि', 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यादिश्रुतेरिति शांकरमतम्, अथवा ब्रह्मैवानाद्युपाध्यवच्छिन्नं जीवः, तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यः, उपाधिश्च सत्य इति

रश्मिः।

कमुदाहरणम् । वायुरिति 'तस्माद्वा एतस्मात्' इत्यत्र 'आकाशाद्वायुः' 'वायुर्भूत्वा धूमो भवति' तस्मादग्निः । 'पार्थिवाद्दारुणो धूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः' इति वाक्यात् । दारु निमित्तम् । समवाय्याकाशः कार्यं वायुः । विदारण इति विदारणं विभाग इत्याशयः । सजातीयेति आत्मत्वेन साजात्यम् । कदाचिदिति सृष्टिपूर्वकाले मोक्षकाले च । लक्षणेति लक्षणादन्यत्वम् । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणमन्यत्वं भेद इत्याह । अभीति अभिव्यक्तेन धर्मेण भेदः । ईदृश इति अभिव्यक्तेन धर्मेण भेदो दृश्यते यत्र भिन्न इत्यर्थः । अदोष इति अंशत्वासंभवदोषो न । सजातीयेति सजातीयेनाविभक्तत्वमीश्वरगुणेनैव सिंहो माणवक इतिवत् । जीवो ब्रह्मांश इति जीवेंऽशशब्दो गौणः । घटेति आदिना मठाकाशः । प्रकारान्तरमौपाधिकं, जीवत्वमौपाधिकमिति तेन । भेदेति 'द्वा सुपर्णा'इति 'य इह नानेव पश्यति' इति श्रुती 'परमात्मा जगद्रूपी' इत्युक्तस्मृतिश्च तदादिबलेन । अग्नीति आदिना पितापुत्रदृष्टान्तः । अन्योपि जलतरङ्गादिः वैशंपायनेति द्रष्टव्यं तत्र । ननु कथमेवकारो दीयते भिदां 'मायामात्रमनूद्य' इति भेदो माया, सा 'न यत्र माया' इति 'प्रवर्तते यत्र रजस्तमः' इति वाक्याभ्यां निषिध्यते तत्राहुः एतावानिति । अन्यच्चेति । चकारेण भेदसैन्द्रियकत्वं मायिकत्वेऽपि । भ्रान्तमिति व्याख्यातम् । अयमात्मा जीवः । आदिना 'नेह नानास्ति

भाष्यप्रकाशः।

भास्करं मतं चोपन्यस्य स्रष्टृत्वसृज्यत्वनियन्तृत्वनियम्यत्वादिरूपादुभयथाव्यपदेशात् तत्त्वमस्यादावभेदेन व्यपदेशाच्च जीवो ब्रह्मणोंऽशः। नच भेदव्यपदेशानां प्रसिद्धार्थत्वेनान्यथासिद्धत्वं शङ्क्यम्। ब्रह्मसृज्यत्वतन्नियम्यत्वतच्छरीरत्वादीनां प्रत्यक्षाद्यप्रसिद्धार्थानां कथनेन सिद्धस्य भेदस्यान्यथासिद्धताया वक्तुमशक्यत्वात्। अत एव जगत्सृष्ट्यादिवादिनीनामपि, न मिथ्यार्थोपदेशपरत्वमपीत्येवं पूर्वं दूषितमपि शांकरं भास्करं च मतं संक्षेपेण दूषयित्वा, ततः, 'प्रकाशादिवन्नैवं परः' इति सूत्रे प्रकाशादिवज्जीवः परमात्मनोंऽशः, यथा भास्वतोऽग्न्यादेर्भारूपः प्रकाशोंऽशो भवति। यथा गवाश्वादीनां गोत्वादिविशिष्टानां गोत्वादिकं विशेषणमंशः। यथा वा देहिनो देवमनुष्यादेर्देहोंऽशस्तद्वत्। अंशत्वं चैकवस्त्वेकदेशत्वम्। अतो विशिष्टस्यैकस्य वस्तुनो विशेषणमंश एव, तथाच विवेचका विशिष्टे वस्तुनि विशेषणांऽशोऽयं विशेष्यांऽशोऽयमिति व्यपदिशन्ति, विशेषणविशेष्ययोरंशांशित्वेपि स्वभाववैलक्षण्यं दृश्यते, एवं जीवपरयोर्विशेषणविशेष्ययोरंशांशित्वं स्वभावभेदश्चोपपद्यते। तदिदमुच्यते नैवं पर इति। एवंच जीवपरयोर्विशेषणविशेष्यत्वकृतं स्वभाववैलक्षण्यमादाय भेदनिर्देशाः प्रवर्तन्ते अभेदनिर्देशास्तु पृथक्स्थित्यनर्हविशेषणानां विशेष्यपर्यन्तत्वमादाय मुख्यत्वेनोपपद्यन्त इति व्याचक्रुः।

शैवस्तु—'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्।
अस्यावयवभूतेन व्याप्तं सर्वमिदं जगत्'॥

इति श्वेताश्वतरश्रुतिमुपन्यस्य प्रकृतिविशिष्टस्य ब्रह्मणोंऽशो जीव इत्याह। अंशत्वं च पूर्ववद् आह। अत्रापि सिद्धान्तादियान् भेदः। एतैर्विशेषणविशेष्ययोर्भेदस्तयोः स्वभावभेदश्च नैसर्गिक एवाङ्गीक्रियते। सिद्धान्ते तु 'प्रजायेय' इतीच्छाहेतुकः। नैसर्गिकपक्षेऽपि विरुद्धधर्माधारत्वात् सामर्थ्यादेव नैकत्वादिविरोध इति शुद्धाद्वैतं निरवद्यम्। अतो ये वादा यानि च दर्शनानि तानि सर्वाण्येतदेकदेशावलम्बीनीति बोध्यम्।

माध्वास्तु—अंशान् द्विविधान् वदन्ति। केचिदभिन्नाः करचरणादिवत्, केचिद्भिन्नाः पुत्रादिवत्। तत्राद्या मत्स्याद्यवताराः। द्वितीया जीवाः।

वनमालिदासस्तु—तद्भिन्नत्वे सति तत्सदृशत्वमंशत्वम्। यथा चन्द्रमण्डलाच्छतांशो गुरुमण्डल इति भिन्नांशस्वरूपमाह।

रश्मिः।

'किंचन' इति श्रुतिः। व्यपदेशादिति 'अंशो नानाव्यपदेशात्' इति सूत्रस्य व्यपदेशानुवादोऽयम्। अंश इति सूत्रस्यांशपदानुवादोयम्। अन्यथेति श्रुतिभिन्नप्रकारेण सिद्धम्। ब्रह्मसृज्येत्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणे। आदिनान्तरत्वावेद्यत्वे। प्रत्यक्षादीति आदिनानुमानम्। अशक्येति। अनधिगतार्थगन्तृत्वप्रामाण्यास्कन्दिवेदबोधितत्वेन। सृष्ट्यादीति भेदनिबन्धनानाम्। अपीति व्यावहारिकसत्तासमयेऽपि। विशिष्ट इति भास्वानग्निरित्यादौ। पूर्वमिति।..............
..........विशेष्येति। 'प्रकाशाश्रयवद्वा' इति न्यायेन। शैव इति भगवान्। मायामिति मायाशब्देनाचित्। मायिशब्देन चिदचिद्विशिष्टम्। अवयवभूतेन चिद्वस्तुना। पूर्ववदिति रामानुजमतवत्। विशेषणेति चिदचिद्विशिष्ट ईश्वर इत्यत्र। शुद्धाद्वैतमिति इदं द्वेधा भवति। यदा सर्वं ब्रह्मानितिरिक्तं माया, यदा वा सर्वं ब्रह्मानितिरिक्तं कार्यं ब्रह्मेति। अत इति शास्त्रार्थीयब्रह्मप्रकरणानुरोधेन सर्वक्रोडीकरणात्। एतदिति स्वमार्गीयांशांशिभावैकदेशावलम्बीनि।

भाष्यप्रकाशः ।

तेन प्राचीनमाध्वमते राश्येकदेशत्वमंशत्वं फलति । वनमालिमते तु सादृश्याल्पत्वबोधनार्थत्वादौपचारिकमंशत्वं फलति 'प्रकाशादिवन्नैवं परः' इति सूत्रव्याख्याने च, यथा तेजोंऽशयोः कालाग्निखद्योतयोर्जलांशयोरमृतसमुद्रमूत्रयोः पृथिव्यंशयोर्मेरुपुरीषयोस्तत्तदंशत्वाविशेषेऽपि यथा नैकप्रकारता, किंतु सदसत्तया विवेकस्तथा मत्स्यादीनां स्वरूपांशानां भिन्नांशानां जीवानां च, एवं चांशत्वे तुल्येऽपि कालाग्नितेजसोरभिमानिदेवतैक्यं खद्योतं चाभिमानिभेद इति तत्कृतं वैलक्षण्यमित्याहुः ।

अत्रेदमवधेयम् । सूत्रे, 'नैवं परः' इत्यनेन यत्प्रकारको जीवस्तत्प्रकारकत्वं परस्मिन्निषिध्यते प्रकाशादिदृष्टान्तेन । भवद्भिस्तु परस्वरूपविचारेण स्वरूपांशानां तथात्वं साध्यते । तत्तु सिद्धे परस्य तथात्वे अर्थादेव सेत्स्यतीत्यपार्थः प्रयासः । परस्य निर्दोषत्वं तु न भवदुदितरीत्या सिद्ध्यति । तेजोजलभुवां कालाग्न्यमृतसमुद्रमेरूणामेवैकाभिमानित्वं नान्येषामित्येवं विभागस्य पुराणादिष्वदर्शनात् । पृथिव्याः सर्वसहात्वेन दोषसंबन्धस्य सिद्धतया दृष्टान्तस्य विरुद्धत्वप्रसङ्गाच्च । तेषां स्वांशराश्यभिमानित्ववदीश्वरेऽपि जीवराश्यभिमानित्वप्रसङ्गाच्च । अनभिमानित्वे तु भिन्नत्वस्य भवद्भिरेवोपगतत्वादंशत्वस्यैवासंभवः । अथ राशिवदंशित्वं विभाव्यते, तदा तु तस्य साजात्यमात्रे पर्यवसानात् ततो भिन्नस्यैकदेशस्य दूषणे राशौ दूषणसंसर्गस्य लोकेऽप्यभावात् परिहारस्यैव वैयर्थ्यम् । एवं पितृपुत्रभावेपि, पुत्रे काणे पितरि तदभावात् परिहारवैयर्थ्यमेव । नच तद्बोधकश्रुत्याद्यनुपपत्तिः । असद्रीत्यापि तदुपपत्तेः । किंचैवं

रश्मिः ।

गुर्विति बृहस्पतिभम् । प्राचीनेति वनमालिदासापेक्षया प्राचीनमाध्वमते । राशीति द्वादश राशयो मीनादयश्च तेषु चन्द्रश्चरत्यतो दिनसार्धत्रयं शतांशः दिनदशकपलानि च राश्येकदेशः तत्त्वम् । सादृश्येति सादृश्यस्याल्पत्वेत्यर्थः । चन्द्रसम्मुखमित्यत्रेव । औपचारिकमिति । भेदघटितत्वात् । करचरणादिकं मुख्यमभिन्नत्वात् । तेज इति तेजसोंऽशयोः । एवमग्रेऽपि । कालेति कालाग्नी रुद्रः कालाग्निरुद्रोपनिषत्प्रसिद्धः । अमृतसमुद्रो मूत्रं च । अमृतं जलं समुद्रो मूत्रं प्रसिद्धम् । सदसदिति मुख्यौपचारिकतया । अभीति उभयोरीश्वरत्वात् । अभीति 'मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्' इतिवत् । तथात्वमिति अंशत्वं सत्त्वं वा । तेज इति अंशांशिनामभेदः । एवेति एवकारेण घटादिव्यवच्छेदः । एकेति तेजोजलभूनिष्ठोऽयं धर्मः । नान्येषामिति । कालाग्न्यमृतसमुद्रमेरुभ्यो भिन्नानां घटादीनामित्यर्थः । दोषेति चाण्डालादिसंसर्गदोषाः । अथवा 'सहजा देशकालोत्था लोकवेदनिरूपिताः' पञ्च दोषाः । विरुद्धत्वेति 'यत्र स्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धीन्द्रियासवः' इति वाक्यात् । तेषामिति तेजोजलभुवाम् । स्वांशाः कालाग्न्यमृतसमुद्रमेरवस्तेषां राशयो द्वादश त एव कालत्वादभिमानिनो येषां तत्त्ववत् । अंशत्वस्येति अभेदसाध्यत्वेनासंभवः । राशिवदिति द्वादश राशयोंशाः । तस्येत्यंशित्वस्य । अंशित्वमवयवित्वं तच्च साजात्यं भेदेप्यंशत्वे । तत इति तदनन्तरम् । साजात्यानन्तरम् । राशित्वेन साजात्यं ब्रह्मत्वेन साजात्यं च । दूषण इति असत्त्वलक्षणे । अभावादिति तया च दूषणाभावे दूषणपरिहारस्यैव वैयर्थ्यम् । परिहारस्याभावरूपत्वेन प्रतियोगिज्ञानसापेक्षत्वात् । तद्बोधकेति अवतारानवताराणां भेदाभेदयोर्बोधकश्रुत्यादीत्यर्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

नैसर्गिके भेदे अवान्तरसृष्टाविचादिसृष्टावपि पूर्वमीश्वरे जीवानां पिण्डीभाव एव वाच्यो, न त्वैक्यम् । तथा सति तेषां भिन्नत्वेन, 'बहु स्याम्' 'नामरूपे व्याकरवाणि'इत्याद्युक्तं स्वस्य बहुभवनं नामरूपव्याकर्तृत्वमुत्तमपुरुषप्रयोगश्चोपरुद्ध्येत । अभिमानित्वे जीवतौल्यं चापद्येतेति ।

प्रकृतमनुसरामः ॥ स्मृतौ सूत्रे चांशशब्द उक्तः, श्रुतौ च पादशब्दः । उभावप्यनेकार्थत्वात् संदिग्धौ । अंशशब्दस्तावदवयवे पुत्रे खण्डे विशिष्टवस्त्वेकदेशे राश्येकदेशे च प्रसिद्धः । श्रुतौ तु पत्न्यामपि परंपरया, 'अर्धो वा एष आत्मनो यत् पत्नी' इति । 'स आत्मानमेव द्वेधाऽपातयत् ततः पतिश्च पत्नीश्चाभवतां तदेतदर्धं बृगलमिव' इति तस्या अर्धत्वकथनादर्धशब्दस्य च कोशे 'पुंस्यर्धोऽर्धं समेंऽशके' इत्यंशविशेषे शक्तेः । पादशब्दोऽप्यवयव एकदेशे च । अवयवे तु प्रसिद्धः । एकदेशे तु 'विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पादः' इति । यद्यप्येतेषु यस्य कस्याप्यर्थस्य ग्रहणे लक्षणादोषसंसर्गो न भवति, तथापि श्रुतावूर्णनाभतन्त्वोरग्निविस्फुलिङ्गयोश्च दृष्टान्तकथनात् तदनुकूल एवांशांशिभावो ग्राह्यः । तथा सति खण्डावयवादिरूपस्तन्नित्यत्वादिबोधकश्रुत्यनुरोधादविकृतस्वरूप एवांशः सिद्ध्यति, न नित्यभिन्नः केवलविशेषणरूपो वा । प्रलयदशायामविभागेन पिण्डीभाव ऐक्ये वा श्लिष्टत्वेनैव सत्त्वात् तदालिङ्गितस्य ब्रह्मणः स्वस्मिन्नहमितरभिन्न इति प्रतीतेरर्थसिद्धत्वात् सृष्टिप्राक्काले 'बहु स्याम्' इत्येकत्वबुद्धिपूर्वकस्य संकल्पस्य पीडाप्रसङ्गात् ।

रश्मिः ।

श्रुतयस्तु 'तत्त्वमसि' इत्यवताराभेदबोधिका । 'सत्यं भिदा २ सत्यो जीवः ३ इति जीवेशयोर्भेदे । 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ' इति च । अनीशशब्दस्याकारलोपः । आदिना स्मृतयः । तास्तु 'कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्' इत्यभेदे । 'जीवा भिन्नाः परो भिन्नस्तथापि ज्ञानरूपतः । प्रोच्यते ब्रह्मरूपेण वेदवादेषु सर्वशः' इति । 'परमात्मा जगद्रूपी'इत्यादिश्च । अस्मदिति । भेदस्य तद्घटकस्याचिन्त्यानेकविरुद्धधर्मत्वे मायिकत्व इवार्थत्वे च प्रवेशरूपया । अभेदस्य च भक्तिकारणत्वेन प्रवेशरूपया । 'नृप स्वात्मैव वल्लभः' इति वाक्यात् । 'भजनस्यैव सिद्ध्यर्थं तत्त्वमस्यादिकं तथा' इति वाक्याच्च । भेदाभेदोपपत्तेः । पिण्डीभाव इति । सिकतायां तैजसानां पिण्डीभाववत् । उत्तमेति स्यामित्युत्तमपुरुषप्रयोगश्च जीवानां भिन्नानां बहुभवनेनोपरुध्येत । अभीति जीवराश्यभिमानित्वे । परमिति ईक्षाविशिष्टस्येच्छयेतीच्छापरंपरया । पुरुषविधब्राह्मणे । पत्नीरिति पत्नीत्यपि पाठः । 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्' इति सूत्रात् । स इति ईक्षाविशिष्ट इच्छावान् । पत्नीश्चेति । पत्नीचेत्यपि पाठः । अर्धेति अर्धखण्डितमिव । तस्या इति पत्न्याः । न चार्धनारीश्वरत्वं शङ्क्यम् । तम ग्लानौ तम अभिकाङ्क्षायामेतयोरेकतराभावेन तत्त्वस्याशक्यवचनत्वात्किंतु 'यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्तौ' इत्यस्यां श्रुतौ 'स इममेवात्मानम्' इति श्रुतेः पूर्वस्यां स्त्री जगत् पुमान् ईक्षाविशिष्ट इच्छावानिति कार्धनारीश्वरप्राप्तिः । तया च यथा स्त्रीपुमांसावित्यस्याः पूर्वं श्रुतिः । 'स द्वितीयमैच्छत्' 'स हैतावानास' इति । एतावान्समीपतरवर्ती प्रपञ्चः । लक्षणेति । 'अंशो नानाव्यपदेशात्' इति सूत्रेंऽशपदे । तन्नित्यत्वेति । 'अविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा' इति श्रुतिः । आदिना 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः' इति श्रुतिरंशत्वबोधिका । केवलेति जीवराश्यभिमानीश्वर इत्यत्र । अर्थेति अर्थ आक्षेपः, अन्यथानुपपत्तिरिति यावत्, तत्सिद्धत्वादित्यर्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

तथा एकत्वबुद्धेर्भ्रमत्वप्रसङ्गेन महोपप्लवप्रसङ्गाच्च । अस्मत्पक्षे तु मोक्षेऽपि चरण एवैक्यम् । 'चैद्ये च सात्वतपतेश्चरणं प्रविष्टे' इत्यादिवाक्यात् । अतोंऽशांशिभावः स्वामिसेवकभावो, 'यो यदंशः स तं भजेत्', 'नाऽरुद्रो रुद्रमर्चयेत्' इत्यादिवाक्यान्यैक्यं चेति सर्वं प्राञ्जलमुपपद्यते । एवं जीवानामंशत्वे जीवस्वरूपविचारेण नानात्मवादो, भगवत्स्वरूपविचारेण चैकात्मवाद इत्यपि प्राञ्जलमेव सिद्ध्यति । हस्तपादादीनां परस्परभेदपुरुषाभेदयोर्लोकेऽपि दर्शनात् । एवंच मुक्तौ जीवानां भगवदैक्येऽपि तेषां तत्तदङ्गेष्वेव प्रवेशाद्भेदसहिष्णुरेवाभेदः । भगवन्नियम्यता च प्राञ्जलैव । यथा हस्तादीनां तत्तन्नामकत्वं तद्वज्जीवानामंशानां जीवनामकत्वमात्मनामकत्वं च निर्बाधम् । स्वगतद्वैतं तु न दोषाय । भेदसहिष्णोरेवाभेदस्य सिद्धान्तेऽङ्गीकारात् । अत एव श्रीवसुदेवभगवत्संवादेऽपि, 'आत्मा ह्येकः स्वयंज्योतिः' इति श्लोके नानात्वदृष्टेरौपाधिकत्वेन भ्रान्तत्वं निरूप्य स्वजीवस्वरूपयोर्विचारेणैकात्म्यं बोधयता भगवता,

'खं वायुर्ज्योतिरापो भूस्तत्कृतेषु यथाशयम् ।
आविस्तारोऽल्पभूर्येको नानात्वं यात्यसावपि' ॥ इति ।

श्लोके खादिपञ्चमहाभूतदृष्टान्तेनैकात्म्येऽपि नानात्वस्य वास्तवत्वमुपाधिव्यञ्ग्यत्वं च बोधितम् । अन्यथा पूर्वश्लोके एव नानात्वदृष्टेर्गुणोपाधित्वेन भ्रान्तत्वे बोधिते तत एव नानात्वस्य निवृत्तत्वात् खादिपञ्चमहाभूतदृष्टान्तेन नानात्वं न स्थापयेत् । केवलाकाशदृष्टान्तेनापि घटाकाशमहाकाशवदेकत्वस्यौपाधिकनानात्वस्य च सिद्धौ सांशानि भूतानि भूतान्तराणि न दृष्टान्तीकुर्यात् । अतोंऽशत्वेन नानात्वस्य विद्यमानत्वात् परापरभावघटित एवैकात्म्यवादो भगवदभिमत इति सिद्ध्यति । तेन परममुक्तिदशायामैक्याभिव्यक्तावपि पुरुषस्य स्वाङ्गेष्विव भगवतो जीवेषु नियम्यता न विरुद्ध्यते । ननु परममुक्तेष्वैश्वर्यादिवत्त्वे सिद्धे नियम्यतया किं वा कार्यमिति शङ्क्यम् । स्वस्य मुक्तोपसृप्यत्वात् स्वसेवास्वप्राकट्येच्छायां स्वसेवार्थं स्वेन सह तत्प्राकट्यमित्यादि बोध्यम् । नचैवं सति नानात्वनिन्दाबोधकश्रुतिविरोधः शङ्क्यः । तत्र हि 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः' इत्युपक्रम्य सर्वाधिदैविकत्वं वदन्, 'नेह नानास्ति किंचन' इति स्वरूपे नानात्वं निषेधति । तेन यथा जीवे प्राणादयो भिन्नाः स्वयं जीवस्तेभ्यो भिन्न इत्येवं नानात्वं, न तथा ब्रह्मणि, किंतु सर्वाधिदैविकत्वात्, 'प्राणन्नेव प्राणो भवति' इत्यादिश्रुत्युक्तं प्राणादिकार्यं

रश्मिः ।

पीडेति जीववास्तविकभेदे पीडाप्रसङ्गात् । **भ्रमत्वेति** एकत्वाभाववति ब्रह्मणि जीवपिण्डिते एकत्वबुद्धेर्भ्रमत्वम् । तदभाववति तत्प्रकारकत्वात् । **महेति** ईश्वरस्य भ्रान्तत्वापत्त्या नामसृष्टचविश्वासेऽनिर्मोक्ष इत्यादिः । विधिनिषेधके वाक्ये आहुः यो यदंश इत्यादि । एतदग्रे **तस्मादयमेव पक्षो निर्दुष्ट** इत्येतावान्ग्रन्थः । एवं जीवानामंशत्वमित्यारभ्य संभवादित्यन्तो ग्रन्थः सम्यगायातो भेदाभेदवादोयं भास्कराचार्याणां शोभत इति सोऽपि व्याक्रियते अचिन्त्यानन्तशक्तिमद्विरुद्धसर्वधर्माश्रययुक्तयगोचरत्वेन ब्रह्मण आहुः **एवं जीवानामिति** । इदं न सजातीयद्वैतं किंतु स्वगतद्वैतमित्याशयेनाहुः **स्वगतेति** । **भेदसहीति** भेदस्तु मायिको विरुद्धधर्मान्तर्गत इवार्थो वेत्यसकृदुक्तम् । **परापरेति** परः पुरुषोत्तमः, **अपरोक्षरः** जीवसंघकः । **मुक्तेति** 'मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्' इति व्याससूत्रम् । भक्तपक्षपातेन **स्वसेवास्वप्राकट्येच्छायां** स्वेन सह ब्रह्मणो गौणत्वम् । 'सोश्नुत' इति श्रुतेः । **इत्यादीति** आदिना तत्तदधिकारिण्यां *लीलायां*

भाष्यप्रकाशः।

स्वयं स्वरूपेणैव कुर्वन्नाना नेति नानात्वं निषिध्य तादृशे यः प्राणादिनानात्वं पश्यति तस्य निन्दा क्रियते। तेन भ्रान्तप्रतिपन्ननानात्वस्य दर्शन एव निन्दापर्यवसानं, न तु कार्यभेदेन प्राप्ते तस्मिन् 'प्राणन्नेव प्राणो भवति' इति श्रुत्यैव नानात्वस्याङ्गीकारात्। यथैकः पुरुषः पाचनपाठनादीनि नानाकार्याणि कुर्वन्नाना न भवतीति तद्वद् ब्रह्मापीत्यदोषात्। एतेनैव, 'न ह्यस्ति द्वैतसिद्धिरात्मैव सिद्धोऽद्वितीयो मायया ह्यन्यदिव' इत्युत्तरतापनीयोक्तं समर्थितं ज्ञेयम्। अंशांशिभावेनैव नानाकार्यकरणेऽपि स्वरूपैक्यानपायात्। इदं च मत्कृतनृसिंहतापनीव्याख्यानादेवावगन्तव्यमिति नेह प्रपञ्च्यते। नच, 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति'इति श्रुतिविरोधः। अत्र भेददर्शने दोषस्यानुक्तत्वात्, कुरुते इति पदेन तथा निश्चयात्। क्रियासाध्यस्य तस्य भेदस्योपमानादिकरणे एव संभवात्। तस्मादयमेव पक्षो निर्दुष्ट इति ॥५३॥

इति षोडशं अंशो नानाव्यपदेशादित्यधिकरणम् ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

रश्मिः।

पातयित्वा तत्तदधिकारानुसारिणी क्रीडेति। नानात्वं पश्यतीति। ननु नानात्वं भेदस्तमिव पश्यतीत्युक्त्येवार्थो भेद इति श्रुतिविरुद्धमिति चेन्न। भेदस्येवार्थत्वात्। इव इव पश्यतो दोषात्। इव इवात्यन्ताभेदः। 'अविभक्तं च भूतेषु' इति गीताविरोधात्। भ्रान्तेति भ्रान्ता नैयायिकादयः। तैः प्रतिपन्नं नानात्वं तद्यथा। 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इत्यत्र श्रुत्यां यः नाना इव पश्यति तस्य मृत्युर्भवति न तु नाना नामभेदं पश्यत इति। तथा नानेव पश्यति तस्य मृत्योर्मृत्युर्भवति किं पुनर्नानानामभेदं पश्यत इति। तस्य दर्शन इत्यर्थः। पर्यवेति नहि श्रुतिः श्रुत्येकशरणव्याख्यानं निन्दति किंतु स्वधाह्यवर्तमानानां स्वार्थवादत्वमङ्गीकुर्वतां च व्याख्यानमिति पर्यवसानपदम्। तस्मिन्निति भेदे। 'कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्पणम्' इति वाक्यात्। एवेति। गौणप्रमाणव्यवच्छेदः। अन्यदिवेति भेदवदिव। स्वरूपेति तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यः। उत् अरं स्वल्पमपि अन्तरं भेदम्। कुरुत इति करणार्थकधातुपदेन। अभावादीति आदिना दुःखनाशौ। अयमिति मुख्यांशांशिपक्षः ॥ ५३ ॥

इति पञ्चदशं अंशो नानाव्यपदेशादित्यधिकरणम् ॥ १५ ॥

इति श्रीविट्ठलेश्वरैश्वर्यनिरस्तसमस्तान्तरायेण श्रीगोविन्दरायपौत्रेण संपूर्णवेद्या विट्ठलरायभ्रात्रीयेण गोकुलोत्सवात्मजगोपेश्वरेण कृते भाष्यप्रकाशरश्मौ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः संपूर्णतामगमत् ॥ २ ॥ ३ ॥

१. रश्मिकारमते।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ।

भाष्यप्रकाश-रश्मि-परिबृंहितम् ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

चतुर्थः पादः ।

तथा प्राणः ॥ १ ॥

जीवशरीरमध्यवर्तिनां प्राणादीनां विचारार्थं पादारम्भः ।

भाष्यप्रकाशः ।

तथा प्राणः ॥ १ ॥ पूर्वपादे जीवस्य स्थूलशरीरनिष्पादकानां भूतानामुत्पत्तिक्रमादिकं विचार्य ततो जीवस्वरूपं विचारितम् । इन्द्रियादीनां तु स्वरूपादिकं न विचारितमिति तुरीये पादेऽवसरसंगतिं बोधयन्तः पादप्रयोजनमाहुः जीवशरीरेत्यादि । जीवस्थूलशरीरमध्यवर्तिनां लिङ्गशरीरघटकानामन्तर्बहिरिन्द्रियाणां प्राणानां च विचारार्थं पादारम्भ इत्यर्थः । अत्रैतेषां शरीरान्तरवर्तित्वोक्त्या शरीरान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं दर्शितम् । तत्र द्वयी विधा संभाव्यते । शरीरवदुत्पत्तिनाशशालित्वं वा जीववद्गत्यागतिशालित्वं वा । आद्यायां वियदादिवद् ब्रह्मकार्यत्वम् । द्वितीयस्यां जीववद् ब्रह्मांशत्वम् । सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायास्तूभयथाऽपि सिद्धिरतोऽत्रोभयोर्मध्ये किं विवक्षितमित्याकाङ्क्षायां प्राणादिनित्यतागमकस्य श्रुतावनुपलम्भाद्, 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यत्र जन्मोपलम्भाच्च कार्यत्वमेव विवक्षितमिति पूर्वपक्षे प्रवृत्तमिदं सूत्र-

रश्मिः ।

तथा प्राणः ॥ १ ॥ अवसरेति । ततः सम्यग्वेदार्थविचारायैव वैदिकपादार्थानां क्रमस्वरूपविचारः पादद्वयेनेत्यध्यायारम्भभाष्यात्प्रतिबन्धकीभूता जिज्ञासा वेदमुख्यप्राणस्य विचारे जीवस्य स्थूलशरीरनिष्पादकानां भूतानामुत्पत्तिक्रमादिकं किं जीवस्वरूपं च किमित्येवंविधा तन्निवृत्तौ तृतीयपादे सत्यामवश्यवक्तव्यत्वं प्राणादीनामित्यवसरसंगतिमित्यर्थः । प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्तौ सत्यामवश्यवक्तव्यत्वमवसर इत्यवसरसंगतिलक्षणात् । बहिरिति त्वगादयः । प्राणा दशेन्द्रियाणि तेषां च चक्षुराद्यधिकरणेषु विचारार्थम् । तथा चेमानि विषयवाक्यानि वक्ष्यमाणानि च । शरीरेति शरीरे सतीन्द्रियाणि मनश्च शरीराभावे इन्द्रियाणां मनसश्चाभाव इत्यन्वयव्यतिरेकौ तत्पक्षाद्विधायित्वं प्रतीतत्वम् । तत्र संशयपूर्वपक्षौ वक्तुमाहुः तत्रेति तत्रेत्यादिभाष्यादित्याशयेन विवरणम् । द्वयीति द्वावयवौ यस्याः सा द्वयी 'संख्याया अवयवे तयप्' । तयपोऽयच् । ततः स्त्रीप्रत्ययः । असमस्तं द्वयी विधेति । आद्यायामिति कोटौ । सर्वेति प्रतिज्ञाहानिसूत्रोक्तायाः । उभयथेति ।

तत्र जीवं निरूप्य तादृशधर्मवत्त्वं प्राणे अतिदिशति । प्राणशब्दप्रयोगः प्रियत्वाय, प्राणा इन्द्रियाणि ।

भाष्यप्रकाशः ।

मित्याशयेन व्याचक्षते तत्र जीवमित्यादि । अतीतपादान्ते अदृष्टानियमेन परमतं निराकृतम् । यद्यपि तत्संनिहितं तथापि तद्वत् प्राणानां निराकार्यत्वाभावेनादृष्टधर्मस्यातिदेष्टव्यत्वाभावात् ततः पूर्वं प्रकृतो यो जीवः स एव वियदाद्यपेक्षया सन्निहित इति जीवसमानधर्मवत्त्वं प्राणेऽतिदिशतीत्यर्थः । नन्वान्तराणां सर्वेषामत्र विचार्यत्वात् तथा करणानीति वक्तव्ये कथं प्राण एवात्रोक्त इत्यत आहुः प्राणशब्देत्यादि । ननु तथापि मुख्ये तद्वाचके पदेऽनुक्ते कथं तेषामवगम इत्यत आहुः प्राणा इन्द्रियाणीति । 'अथ ह प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिरे' इत्यादिश्रुतौ प्राणशब्द इन्द्रियेषु प्रसिद्ध इति सोऽपि मुख्यप्राय इति ततोऽपि सुखेनावगम

रश्मिः ।

कार्यत्वेंशत्वे वा । संशयमुक्त्वा पूर्वपक्षमाहुः प्राणादीति । परमतमिति नैयायिकमतम् । अध्यायार्थसंगत्यर्थमुक्तम् । अत्रापि पूर्वपक्षादौ परमतं सिद्धान्तेन तन्निराकरणं च बोध्यम् । अधिकरणसंगतिः प्रसङ्गरूपेति च स्फुटिष्यति । 'स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः' इति वाक्यात् । तदिति परमतनिराकरणम् । तद्वदिति परमतवत् । नच शक्यतावच्छेदकाननुगम इति शङ्क्यम् । दार्ष्टान्तिकान्वयानुरोधेन शक्यतावच्छेदकभेदाङ्गीकारात् । स एवेति एवकारेण परमतं तन्निराकरणं वा व्यवच्छिद्यते । सन्निहित इति । ननु सन्निहितत्वस्यातिदेशकत्वं क्व सिद्धम् । पूर्वतन्त्रे तावल्लिङ्गाङ्गसादृश्यादीनामतिदेशकत्वमुक्तमिति चेत्सत्यम् । त्यदादीनामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शकत्वात्सूत्रे तथेति त्यदादेरुद्देशाख्याकरणरीत्योक्तं सन्निहित इति न तु पूर्वतन्त्रोक्तरीत्येति । तेनादिशब्देन पूर्वतन्त्रेपि ज्ञेयम् । पूर्वतन्त्रे त्वष्टमस्य चतुर्थेधिकरणे भाट्टमतेनाधिकरणमालायां पञ्चमे, 'पशौ च लिङ्गदर्शनात्' इत्यधिकरणे एकसूत्रे । 'न पशावैष्टिकं स्याद्वा न कपालाद्यभावतः । स्याद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वप्रयाजस्रुच्यसाम्यतः' इति चिन्त्यते । पशावग्नीषोमीये किं दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तः उत सौमिक इति संशयः । ऐष्टिको विध्यन्तो नास्ति । कुतः पूर्वाधिकरणवदत्र निर्वापकपालादिलिङ्गाभावादिति पूर्वपक्षे आग्नेयमष्टाकपालमित्यत्रोत्पत्तिवाक्ये यथा द्रव्यदेवते व्यक्ते तथाग्नीषोमीयं पशुमित्यत्रापि । न तु सोमेन यजेतेत्यत्रेव देवताया अव्यक्तत्वम् । तदेतद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वमेकं लिङ्गम् । एकादशप्रयाजान्यजतीति प्रयाजवत्त्वं द्वितीयम् । स्रुच्यामाघार्य जुह्वा पशुमनक्तीत्याघाराञ्जने लिङ्गान्तरे आलम्भो लिङ्गान्तरम् । इष्टावपीषामालभत इति दर्शनात् । तदस्ति पशावैष्टिक इति । तद्वत्प्रकृतेप्यतिदिशति । वियदाद्यव्यक्तधर्मातिदेशमनकृत्य जीवसमानधर्मत्वमित्यर्थः । इत्यर्थ इति तेन 'अन्यत्रैव प्रतीतायाः कृत्स्नाया धर्मसन्ततेः अन्यत्र कार्यतः प्राप्तिरतिदेशोऽभिधीयते' इति लक्षणात् प्राणे जीवसमानधर्मत्वस्य प्राप्तिं करोतीत्यर्थः । कर्ता भगवान्व्यासः सूत्रं वा । कार्यत इत्यस्यापूर्वात् प्रीतदेवताया वेत्यर्थः । अथ 'प्राकृतात्कर्मणो यस्मात्तत्समानेषु कर्मसु । धर्मप्रवेशो येन स्यात्सोतिदेश इति स्मृतः' इति लक्षणाद्व्यासो भगवानतिदेशेन 'तथा प्राणः' इति सूत्रात्मकवाक्येन प्राणे जीवसमानधर्मत्वं करोतीत्यर्थः । तथा च तैर्जीवैः प्रकारैरुत्क्रान्त्यादिप्रज्ञाद्यगृत्वादिभिः प्राणो विशिष्टः कर्तव्य इति सूत्रार्थः । तथेति तथा प्राण इत्यत्र तथा प्राणानीति वक्तव्ये । व्यूदिर इति विवादं कृतवन्तः । श्रुताविति छान्दोग्यसप्तमप्रपाठकश्रुतौ । स इति ।

मनसो मुख्यत्वादेकवचनम्। उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्यारभ्य सर्वोपप-

भाष्यप्रकाशः।

इत्यर्थः। तर्हि कथमेकवचनप्रयोग इत्यत आहुः **मनस** इत्यादि। लिङ्गशरीरे तस्यैव प्राधान्यात् तथेत्यर्थः। ननु प्राणेषु वियदादिधर्मातिदेशे, 'स प्राणमसृजत' इति श्रुत्युक्तं सृज्यत्वरूपं जन्यलिङ्गमतिदेशकम्, जीवधर्मातिदेशे किमतिदेशकमित्यत आहुः **उत्क्रान्ती**त्यादि। 'स यदाऽस्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्तत एवमेवैष एतत्प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते। स यदा प्रतिबुध्यते यथाऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते' इत्यादिषूक्ता जीवसहभावावबोधिका या सर्वा उपपत्तिः सैव, 'विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात् स्वधर्मत्वम्' इति पूर्वतन्त्रोक्तन्यायाज्जीवसमानधर्मा-

रश्मिः।

प्राणशब्दार्थः। **मुख्ये**ति वेदाद्गृहीतेन्द्रियेषु प्राणशब्दशक्तिः। ननु कथं प्रायशब्दः। उच्यते। शक्तिग्रहो व्याकरणनिरुक्तकोशाप्तवाक्यादिभ्यो भवति। वेदात्त्वनेकत्र प्राणशब्दशक्तिरिति प्रायशब्द इति। **तथे**ति एकवचनत्वप्रकारेणैकवचनं कृतम्। ननु भाष्यान्तरेषु प्राणा इति पठ्यते। सत्यम्। प्रसिद्धसूत्रपुस्तके तु ह्येकवचनान्तं प्राणपदान्तं सूत्रम्। भाष्यमप्युक्तम्। **स प्राणमि**ति प्रश्नोपनिषदन्तिमप्रश्नस्था श्रुतिरियम्। **स** इति 'यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्ति' इति। छान्दोग्यीयाष्टमोपदेशोक्तः। **असृजते**ति। परिदृष्टत्वात्। **अतिदेशकमि**ति 'अन्यत्रैव प्रतीतायाः' इत्युक्ते नियामकमतिदिशतीत्यतिदेशकम्। कर्तरि ण्वुल्। लिङ्गमतिदिशति यदा तदायं साधुः। लिङ्गमतिदेशकं पूर्वतन्त्रेऽष्टमस्य तृतीयपादे गणनोदनाधिकरणेऽस्ति। प्रथमपादे 'यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत्' इत्यधिकरणेस्ति। **स यदे**ति **स** जीवः। **भाष्ये** सर्वशब्दात्स्वप्रश्रुतिमाहुः **यथे**ति। **जीवसहे**ति प्राणस्य **जीवसहभावबोधिका**। **सर्वे**ति यद्येतैरिति सहार्थे तृतीया न स्याद्यदि प्राणान्गृहीत्वेत्यत्रैतैः सहेति पूरणं न स्याद्यदि चात्मनः प्राणा इत्यत्र तेनात्मना सहेति पूरणं न स्यात्तदा जीवप्राणयोः सहभावो न स्यादित्येवंविधा सर्वोपपत्तिर्युक्तिरन्यथाज्ञानमित्यर्थः। एवं च जीवप्राणयोः साहित्यं श्रौतमिति सादृश्यं सिद्धम्। सहभावोत्र प्रामाणिकस्थानिको ग्राह्यः स्वाभाविकोऽन्यो वागन्तुकः तेन चन्द्रवन्मुखमित्यादौ साहित्ये सति सादृश्यम्। न कल्पितघटपटादिसाहित्येन घटपटादिसादृश्यम्। नन्वात्मनः प्राणा इत्यत्रोक्तसहभावस्य किं प्रयोजनमिति चेन्न। 'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते' इत्यादिश्रुतिभ्यः प्राणप्रेरकसहभावौचित्याज्ज्ञापकत्वाच्च। ननु यथाग्नेरित्यादिश्रुत्योत्पत्तिरप्युक्तेति चेन्न। प्राणेऽपि बाधकाभावादस्त्विति। ननु तथापि सृज्यत्वलिङ्गेन वियदादिधर्मातिदेशोस्तु किमङ्गमनया युक्त्येत्यत्र जैमिनिसूत्रं स्वोक्ते प्रमाणयन्ति स्म **सैवे**त्यादिना। **विप्रतिषिद्धानां** तुल्यबलविरुद्धानां **धर्मसमवाये भूयसां** धर्माणां **स्वधर्मत्वं स्या**दिति सूत्रार्थः। द्वादशस्य द्वितीयचरणेस्त्यधिकरणात्मकं सूत्रम्। विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वमिति पाठान्तरम्। एतदनुरोधेन जीवसमानधर्मेत्यग्रे भाष्यप्रकाशः। समानस्य सादेश इति। **पूर्वे**ति। ननु न्यायशब्दोक्तिरनुपपन्नाधिकरणान्ते यमन्यत्रापीत्यनुक्तेरिति चेन्न। स्वमतानुसारेण तथोक्तेः। यथाहुः शंकराचार्यास्तत्प्राक्सूत्रे 'तथा स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धामित्यत्रापि प्राणे श्रुता सृजतिः परेष्वप्युत्पत्तिमत्सु श्रद्धादिष्वनुषज्यते' इत्युक्त्वा

त्तिरत्रातिदिष्टा, चिदंशस्यापि तिरोभाव इति पृथङ् निरूपणम् । ननु तद्गुणसारत्वादयः कथमुपदिश्यन्त इति चेन्न । सत्यम्, अस्ति तत्रापि, 'ये प्राणं ब्रह्मोपासते' इति ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तिदेशकत्वेनोपदिष्टेत्यर्थः । ननु सर्वोपपत्तिसाम्ये जीवधर्मातिदेशस्यार्थादेव सिद्धेरिदं सूत्रं पूर्वपाद एव प्रणीतं स्यात् पृथक्पादान्तरे विचारस्य किं प्रयोजनमत आहुः चिदंशेत्यादि । तथाच जडत्वाद्वियदादितुल्यत्वं संभाव्येतेति तन्निवृत्त्यर्थं पृथग्विचार इत्यर्थः । अत्र जीवसाम्यममन्वानः पृच्छति नन्वित्यादि । ननु सर्वोपपत्तिमध्ये तद्गुणसारत्वतद्व्यपदेशौ गुणानां यावदात्मभावित्वमन्ये च धर्माः प्रविष्टास्ते च प्राणविषयका न प्रसिद्धास्ते कथमुच्यन्ते इत्यर्थः । अत्र समादधते नेत्यादि । अयं पर्यनुयोगो न कार्यः । बृहदारण्यके, 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्' इति श्रुत्युक्तं सत्यमस्ति । तैत्तिरीये तत्र प्राणेऽपि 'ये प्राणं ब्रह्मोपासते' इति व्यपदेशोऽस्ति । एवं षडाचार्यब्राह्मणे 'प्राणवाक्चक्षुःश्रोत्रमनोहृदयेषु प्राणो वै ब्रह्म वाग् वै ब्रह्म' इति व्यपदेशोऽस्ति । 'न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन इतरेण तु जीवन्ति

रश्मिः ।

'यत्रापि पश्चाच्छ्रुत उत्पत्तिवचनः शब्दः पूर्वैः संबध्यते तत्राप्येष एव न्यायः' इति । उदाहरणमपि 'यथा सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्तीत्ययमन्ते पठितो व्युच्चरन्तिशब्दः पूर्वैरपि प्राणादिभिः संबध्यते' इति । अस्माद्भूयंपदघटिताच्छयाद्भूयसां जीवधर्माणां स्वधर्मत्वविधानाज्जीवसमानधर्मातिदेशकत्वेनोपपत्तिस्तथाशब्देन सूत्र उपदिष्टेत्यर्थः । यद्यपि धर्मवदुपपत्तिरतिदेष्टुं शक्या, तथापि धर्मेष्वतिदिष्टत्वं तथाशब्दे सौत्रेतिदेशकत्ववदुपदेशकत्वस्याप्यतिदेशकत्वाविरुद्धस्य वक्तुं शक्यत्वं मन्वानैरेवमुक्तम् । एतदेवाशङ्कामुखेनाहुः नन्विति । सर्वोपपत्तीति प्राणस्य जीवसर्वोपपत्तिसाम्ये । जीवधर्मेति । न तूपपत्त्यतिदेशस्य । भाष्य उपपत्तिरतिदिष्टा धर्मातिदेशफलिका । अर्थादिति आक्षेपात् । एवकारेण पृथग्विचारो व्यवच्छिद्यते तदर्थम् । पूर्वेति जीवनिरूपणात् । एवकारस्तु । 'अयमात्मा ब्रह्म' 'ये प्राणं ब्रह्मोपासते' इति श्रुत्योर्विरोधस्य परिहारेण पादार्थसंगतेः । तेन प्राथमिकतद्गुणसारत्वं समर्थितम् । वियदादीति आदिनाऽदृष्टम् । अन्य इति पुंस्त्वादिसूत्रोक्ताः । प्रविष्टा इति अष्टमे पूर्वतन्त्रे हविर्गणाधिकरणे देवतासामान्यरूपं सादृश्यमतिदेशकमत्र धर्मैः सादृश्यरूपा सर्वोपपत्तिरित्येवं प्रविष्टा इत्यर्थः । उच्यन्त इति उपासनार्थमुपदेश्यत्वेन तथेति शब्देनोच्यन्त इत्यर्थः । उपदिश्यन्त इति भाष्ये उपदेशविषयाः क्रियन्ते यद्यपि तथाप्यन्यधातुनापि विवरणदर्शनादुच्यन्त इति विवरणमुक्तम् । सत्यमत्रार्धाङ्गीकारे, नेत्याहुः । बृहदिति मूर्तामूर्तब्राह्मणे समाप्तौ । तेषामिति प्राणानाम् । सत्यमस्तीति सत्यमुपासनम् । सति साधुत्वात् । ननु प्राणानामेष सत्यमित्यत्रैतच्छब्देन समीपतरवर्त्युक्तः नोपासनमिति चेत्सत्यम् । तर्हि प्राणा वै सत्यमित्युक्तं सत्यमस्तु । प्राणानामुपासनं सत्यम् । 'आत्मानं रथिनं विद्धि' इत्युक्त्वा 'सदश्वा इव सारथेः' इत्युक्तेः । इन्द्रियेषु सत्त्वमुपासने साधुत्वं दैवीसंपत्त्वमिति यावत् । व्यपदेश इति तद्व्यपदेशः ब्रह्मत्वव्यपदेश इति यावत् । षडाचार्येति प्राणादयः षडाचार्याः । ननु मिताक्षरायां बृहदारण्यकटीकायां षडाचार्यकूर्चब्राह्मणमिति कथनाद्विरोध इति चेन्न । कूर्चब्राह्मणमेतस्याग्रेऽस्ति तेन षडाचार्यकूर्चब्राह्मणमित्युक्तेः । सर्वान्तरगतानां गुणानां यावदात्मभावित्वं प्रपञ्चयन्ति स्म न प्राणेनेति ।

गौण्यसंभवात् ॥ २ ॥

ननु उत्क्रान्त्यादिश्रुतिर्गौणी भविष्यति । न । गौण्यसंभवात् । सा श्रुतिर्गौणी न संभवति । एकैव श्रुतिर्जीवे मुख्या प्राणे गौणीति कथं संभवति ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ' इति सर्वप्राणनरूपो ब्रह्मगुणः प्राणेऽस्ति । 'चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रम्' इति तेषां स्वस्वकार्यक्षमत्वमपि ब्रह्मगुण एव तत्तदिन्द्रियेष्वस्ति । स एव च तेषु सारभूतो जडान्तरेभ्यो वैलक्षण्यसंपादकत्वात् । स च धर्मो यावत्तत्स्थिति तेषु तिष्ठतीति कार्यबलादेवावगम्यते । इन्द्रियवधस्तु कार्याक्षमत्वमेव, न नाशः । पुनः शरीरान्तरेऽपि संनिधानात् । अतस्तद्गुणसारत्वादयस्तत्रोपदिश्यन्ते इति न पर्यनुयोगावकाशः । तथाच जीवधर्माणां भूयस्त्वात् तेषामेवातिदेशो युक्तो न वियदादिधर्माणामित्यर्थः ॥ १ ॥

गौण्यसंभवात् ॥ २ ॥ अतिदेशकमाक्षिपति नन्वित्यादि । ननु नित्यत्वस्याश्रवणादुत्क्रान्त्यागतिश्रुतिर्नाशोत्पत्तिपरतया सत्यत्वादिश्रुतिश्चोपासनापरतया गौणी भविष्यतीति न तासामतिदेशकत्वमित्यर्थः । अत्र समाधत्ते नेत्यादि । कुतः गौण्या असंभवो गौण्यसं-

रश्मिः ।

एताविति प्राणापानौ । एतदुक्तं भवति आश्रयगुण एव प्राणापानयोरिति तदाहुः सर्वप्राणनेति । इति तेषामिति । श्रुत्युक्तप्रकारेण चक्षुःप्रकाशनसामर्थ्यमेवमादि व्यष्टिः । समष्टिमाहुः स्वेति । तत्स्थितीति तत्स्थितिमनतिक्रम्य यावत्स्थिति । तच्छब्देन कनीनिकादिकम् । कार्यबलादिति दर्शनादिबलात् । एवकारेणेच्छावादे औषधादिव्यवच्छेदः । इन्द्रियेति । वैलक्षण्याच्चेति वक्ष्यमाणसूत्रे स्पष्टः । मात्रापालसंभावनायां तु हीन्द्रियवेधो भेदाच्चेति सूत्रेऽस्ति । इदं च शंकरभाष्ये । अस्मद्भाष्ये तु प्राणवदधिकरणीये द्रष्टव्यः । यद्वा 'वैधर्म्यभेदात्' इत्यत्र द्रष्टव्यः । पुनरिति जाग्रदवस्थायां शरीरान्तरेऽपि शरीरस्य क्षणिकत्वात् । अष्टमोपदेशे यत्र लीनानीन्द्रियाणि । तस्यानुप्रवेशे तु शरीरान्तरेऽपि । तद्गुणेति आदिना पूर्वोक्ता एव । कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वाधिकरणोक्तकर्तृत्वं तु नास्ति । इन्द्रियेषु न कर्तृत्वम् । तस्मादिन्द्रियादीनां करणत्वमेवेत्युपादानसूत्रभाष्यात् । अभ्युदयनिःश्रेयसफलककर्मकर्तृत्वं जीवानामेव घोष्यम् । तेनान्यविषकर्तृत्वं प्राणोस्तीन्द्रियाणि सन्ति । प्रश्नोपनिषदि 'प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामि' इति 'वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रं ते प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्बाणमवष्टभ्य विधारयाम' इत्यत्र न कर्तृत्वदोषः परात्तु तच्छ्रुतेः इत्यधिकरणं कर्तृत्वे प्रवर्ततेऽतो नात्र विचारणा 'अंशो नानाव्यपदेशात्' इत्यधिकरणे 'विस्फुलिङ्गा इवाग्नेर्हि जडजीवा विनिर्गताः' इत्यादिनांशत्वं प्राणानामप्युक्तप्रायम् । वियदादीति भाष्ये स्पष्टः ॥ १ ॥

गौण्यसंभवात् ॥ २ ॥ तद्गुणसारत्वादीनप्रसिद्धान्विचार्योत्क्रान्त्यादिषु किंचिद्विचारयन्तीत्याशयेनाहुः अत्तीति सादृश्यम् । आक्षिपतीति उत्क्रान्त्यादिश्रुतिर्जीवे मुख्या प्राणे गौणीति सादृश्यं नास्तीत्याक्षिपति । जीवे तु श्रवणादिति भावः । उत्क्रान्त्यागतीति पाठः । नाश इति । उत्क्रान्तिर्नाशः । आगतिरुत्पत्तिः स्वभान्त आगतिर्नास्ति । सत्यत्वेति छान्दोग्यश्रुतिरुक्ता । गौणीति सिंहो माणवक इतिवत् सत्यत्वगुणयोगादित्यर्थः । 'प्राणा वै सत्यम्' इति प्राणेषु सत्यत्वम् । अत्तीति श्रुतिनिष्ठं सादृश्यं तत्प्रतिपाद्येष्वपि धर्मेषु । गौण्या इति न वियदधिकरणे गौणी,

भाष्यप्रकाशः।

भवस्तस्मात्। अत्र तथेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते। एवमग्रेऽपि। तेन बुद्धिस्थहेतुशुद्ध्यर्थानि चत्वार्यग्रिमाणि सूत्राणीति फलति। असंभवं व्युत्पादयन्ति एकैवेत्यादि। स यदाऽस्मादित्यत्र द्वितीया। उत्क्रामतीति श्रुतिस्तु सर्वेषां सहभावं विधातुं पूर्वामेवोत्क्रान्तिमनुवदत्यतः पूर्वोक्तैकैव श्रुतिर्जीवे मुख्या प्राणेषु गौणीति युगपद्वृत्तिद्वयविरोधान्न संभवतीति न तासामतिदेशकत्वहानिरित्यर्थः। एतेनैव जीवे गौणी, प्राणेषु मुख्येति वदन्त एकदेशिनोऽपि प्रत्युक्ताः। वैरूप्यस्य तौल्यादिति बोध्यम् ॥ २ ॥

रश्मिः।

असंभवादिति व्याख्यातम्, पूर्वपक्षसूत्रत्वात्। इह तु सिद्धान्तसूत्रत्वात्समासेन व्याकुर्वन्ति स्म गौण्या इति। तेनेति तेनानुवर्तनेन करणेन बुद्धिस्थो हेतुरतिदेशकसद्भावरूपस्तच्छुद्ध्यर्थानि तर्करूपाणीत्यर्थः। तथाहि। अतिदेशिकमाक्षिपतीत्युक्त्या तथा प्राण इति वाक्यमुत्क्रान्त्यादिवाक्योक्तधर्माणां नातिदेशकम्, गौण्यसंभवात्, यन्नैवं तन्नैवं घटोऽस्तीति वाक्यवत्। इत्याक्षेपग्रन्थीयानुमानम्। समाधानग्रन्थे तु अतिदेशकं, गौण्यसंभवात्, प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येतिवत्। न च पूर्वेणास्य विरुद्धत्वं साध्याभावसाधकहेतुमत्त्वादिति वाच्यम्। साध्यासामानाधिकरणत्वं विरुद्धत्वमिति लक्षणेनात्र तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात्। यथा गौरश्वत्वादित्यत्र गोत्वाभावव्याप्यवत्ताज्ञानमश्वत्वेऽप्रतिबन्धकमनुमानासत्त्वे तथात्र सदनुमाने बोध्यम्। सदनुमानेऽगृहीताप्रामाण्यकस्यैव विरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेनानैतत्सूत्रेण पूर्वानुमाने गृहीताप्रामाण्यकत्वात्तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य न प्रतिबन्धकत्वमिति पूर्वानुमानमपि सदनुमानं दृष्टान्तभेदात्। तथा च गौण्यसंभवहेतुर्दृष्टान्तानुरोधेनोभयसाधकः। द्वितीयं विरुद्धलक्षणं साधारणासाधारणयोरतिव्याप्तं तथाप्युपाधिभेदाद्भेद इति **मञ्जर्याम्**। तदनु प्राणः तथाऽतिदिष्टधर्मवान्। अतिदेशकसद्भावाद्विकृतिवदित्यनुमानम्। अत्रातिदेशकं तथेति सौत्रम्। अतिदेशकसद्भावो व्याप्तबुद्धिस्थो हेतुर्ज्ञेयः। तच्छुद्धिप्रकारस्तु मीमांसाष्टमाध्याये तृतीयपादेऽतिदेशप्रयोजका धर्मा उद्दिष्टाः लिङ्गसादृश्यादयः। तेषु जीवतुल्यता सूत्रेषु चतुर्षूपनिपद्यते इत्यतिदेशकसद्भावरूपो हेतुः शुद्धः अन्यथा त्वशुद्धः। प्राणेषु जीवतुल्यताया अभावेनातिदेशकसद्भावरूपहेतोः स्वरूपासिद्धत्वात्। स्वरूपासिद्धिस्तु पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्याभावः। ह्रदो द्रव्यं धूमादित्युदाहरणम्। तथा चातिदेश्यधर्माश्रयजीवतुल्यतासमानाधिकरणमतिदेशकसद्भावरूपं लिङ्गं भवेत्तदभावे तु प्राणेषु लिङ्गं न भवेदतश्चत्वारि सूत्राण्यतिदेश्यधर्माश्रयतुल्यतासमर्पकाणीति। तेष्विदं प्रथमं सूत्रं लिङ्गस्य समर्पकमतिदेशकसद्भावरूपस्य। उत्क्रान्त्यादिवाक्येषु गौण्यभाव एव तदुक्तधर्माणां गौणत्वाभावस्तस्मिन्सति न गौणधर्मातिदेशकतथेतिशब्दसद्भाव इति। **द्वितीयेति**। एकतिङ् वाक्यमिति वैयाकरणवाक्यलक्षणाच्छ्रुतिद्वयमित्याशयः। **विधातुमिति** कर्तुम्। वेधा इत्यत्र तथादर्शनात्। **युगपदिति**। न च 'एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ' इति कोशे पुष्पवच्छब्दो गङ्गायां मत्स्यघोषौ स्त इति प्रतीतौ गङ्गाशब्दो वैकत्र मुख्य एकत्र गौण इति न युगपद्वृत्तिद्वयविरोधो न दोष इति वाच्यम्। एकत्र कोशस्यान्यत्र प्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वमिवात्रालाभात्। इतीति इति हेतोः प्राणादिपूत्क्रान्त्यादिकस्य गौणत्वाभावात्। अतिदेशकत्वेति।

१. तथेति वाक्यम्।

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

जडत्वेनाधिकविचारोऽत्र क्रियते । सृष्टेः पूर्वमपि प्राणादीनां स्थितिः श्रूयते 'असद् वा इदमग्र आसीत् तदाहुः, किं तदसदासीदित्यृषयो वा व तेऽग्रे असदासीत् तदाहुः, के ते ऋषयः, प्राणा वा ऋषयः' इति। ननु 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इति विरोध इति चेत्। न। स्वरूपोत्पत्तिरेवात्र

भाष्यप्रकाशः।

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥ अत्रापि तथेत्यनुवर्तते । सूत्रप्रयोजनमाहुः जडत्वेनेत्यादि । जडानां भूतानां चिरस्थायित्वदर्शनात्तावतैव प्राणानामप्युत्क्रान्त्यादिः संभाव्यत इति तदभावाय प्राणानां नित्यत्वविचारः क्रियत इत्यर्थः । तमेवाहुः सृष्टेरित्यादि । श्रुतिस्तु वाजिनामग्निप्रकरणस्था । अत्र प्राणा इति बहुवचनमिन्द्रियाणां गमकम् । छान्दोग्यविरोधमाशङ्क्य परिहरन्ति नन्वित्यादि । नेत्यादि च । तथा च न तस्याः श्रुतेर्विरोधो, नाप्यनित्यत्वमित्यर्थः ।

रश्मिः।

सौत्रतथेतिशब्दार्थसादृश्यप्रयोज्योत्क्रान्त्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यधर्मानतिदिशन्तीति ण्वुल् कर्तरि । यद्यपि तथेतिनिष्ठमतिदेशकत्वं तथापि श्रुतिनिष्ठव्यापारविवक्षा काष्ठानि पचन्तीतिवत् । एतेनेति युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेन । एकदेशिन इति गौण्यसंभवसूत्रानुरोधेनेदं व्याचक्षाणा इत्यर्थः । यथाहुः शंकराचार्यभाष्ये वियदधिकरणस्थगौण्यसंभवसूत्रानुरोधेन त्विहापि गौणी जन्मश्रुतिरसंभवादिति व्याचक्षाणैः 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तत्साधनायेदमाम्नायते 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यादि । सा च प्रतिज्ञा प्राणादेः समस्तस्य जगतो ब्रह्मविकारत्वे सति प्रकृतिव्यतिरेकेण विकाराभावात्सिद्ध्यति । गौण्यां तु प्राणानामुत्पत्तिश्रुतौ प्रतिज्ञेयं हीयेतेति । वैरूप्यस्येति युगपद्वृत्तिद्वयविरोधरूपं वैरूप्यं तस्येत्यर्थः ॥ २ ॥

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥ अतिदेशकसद्भावस्य स्वरूपोपयोगि गौण्यसंभवसूत्रमुक्तमिदं तु कथमु[1]रोधकमित्याकाङ्क्षायां सादृश्यवाचकमनुवर्तत इत्याहुः तथेत्यन्विति अत्रातिदेशप्रयोजका धर्मा अतिदिष्टास्तथेत्यतिदेशकेन तत्र सादृश्यं भूयोधर्मघटितमिति नित्यत्वं भूयोधर्मान्तर्गतमुद्दिष्टं वक्ष्यमाणभाष्यात् तत्प्राणेषु नास्ति । नाप्यनुक्तसिद्धं जडत्वात् । अतः सादृश्योपयोग्यधिकविचार इत्यतिदेशकसद्भावहेतुशोधकमिदमपि सूत्रम् । तथा च । ननु प्राणः नातिदेशकसद्भाववान् अनित्यत्वाद् घटवदित्यनुमानेन हेतोरतिदेशकसद्भावरूपस्य स्वरूपासिद्धत्वमिति चेन्न । प्राणो नित्यः तत्प्राक्श्रुतेः । यन्नैवं तन्नैवं घटादिवदित्यनुमानेनानित्यत्वस्य त्वस्यैव हेतोः स्वरूपासिद्धत्वात् । ततश्च प्राणः तथाऽतिदिष्टधर्मवान्, अतिदेशकसद्भावादिति शुद्धिस्थो हेतुः शुद्धः । इत्येवं तथेत्यनुवर्त्य योजनीयमित्यर्थः । संभाव्यत इति । न तु नाश इति भावः । एतावतैव जीवतुल्यत्वं भवतु न तु नित्यत्वेनापीति न तेषां प्राणानां नित्यत्वमिति । चिरकालस्थायित्वमात्रेण जीवतुल्यताभावाय प्राणानां नित्यत्वेत्यादिः । अग्नीति । असदित्यस्यार्थः पूर्वमुक्तः 'असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्' इत्यत्र प्रथमपादे । असन्मृत्युरिति वा । नन्वित्यादीति । अविरोधोऽध्यायार्थस्तस्य संगमनम् । पादार्थस्तु जीवशरीरमध्यवर्तिनां प्राणादीनां विचारः । आशङ्काग्रन्थस्यैप्युत्तराविरोधात् । नेत्यादीति । एवेति । 'प्राणा वै सत्यम्' इति श्रुतेरेवकारः ।

१. (प्रा॰ प्र॰ स्था ।)

निषिध्यते जीववत्। न तूद्गमः। उद्गमात् पूर्वं तु सदेवेति श्रुतिः। चकारान्मोक्षे

भाष्यप्रकाशः।

चकारप्रयोजनमाहुः चकारादित्यादि। यथा सृष्टेः प्राक् स्थित्या नित्यत्वं लभ्यते तथा मोक्षे तदीयप्राणादेर्ब्रह्मसंपत्तिः श्रूयते शारीरब्राह्मणे 'न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इति। 'अत्रैव समवनीयन्ते' इति। उत्क्रमहेतूनामविद्याकामकर्मणां निवृत्तत्वाद् ब्रह्मण्येव संपद्यन्ते इत्यर्थः। नचैवं जीवन्मुक्तव्यवस्थेति शङ्क्यम्। तत्रोत्क्रमशङ्काया एवाभावेन तदभावानुवादवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। अग्रे अहिनिर्ल्वयनीदृष्टान्तदर्शनेन स्थूलदेहत्यागस्यैव तत्र लाभाच्च। अतोऽनित्यत्वार्थं साऽपि संगृह्यत इत्यर्थः। श्रुत्यन्तरपीडामाशङ्क्य परिहरन्ति

रश्मिः।

श्रुतिरिति। तेन प्राणानां सत्त्वमसत्त्वं चेति विरुद्धधर्माश्रयत्वं पुरुषविधे इति। तदीयेति। संसारप्रकरणस्य विच्छिन्नत्वादसंसारीयस्य प्राणादेरित्यर्थः। एतेन तस्येति भाष्यं विवृतम्। प्राणा इति श्रौतबहुवचनेन प्राणादेरित्यादिशब्दघटितेन तदीयप्राणादिपदेनेति बोध्यम्। न तस्मादिति 'अथाकामयमानः' इत्यादिश्रुतेरकामात्पुरुषात्। निवृत्तेति 'योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो भवति न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते' इति श्रुतेर्निवृत्तत्वात्। भाष्यीयमोक्षपदस्वारस्यमाहुः न चेयमिति। जीववदिति। यथाहुष्टीकायाम्। अथाकामयमान इति श्रुत्याऽथशब्दः संसारप्रकरणविच्छेदार्थ इति। एषामभावेनेति दूरत्वादिकारणत्वानामविद्याकामकर्मणां निवृत्तत्वात्तेषामभावेन। तस्योत्क्रामन्तिपदप्रतिपाद्यस्योत्क्रमकर्तुरभावस्यानुवादस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यर्थः। नन्वुत्क्रमाभावस्य तच्छब्देन परामर्श उचितः। त्यदादीनामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शकत्वादिति चेन्न। धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वेनोपस्थितस्य नञर्थेनान्वयायोगात्। नह्यन्योपसर्जनमन्येनान्वेति। मा राजपुरुषमानयेत्यादौ राज्ञ आनयनान्वयित्वं ततश्च नञर्थस्य न धात्वर्थेनान्वयः। आख्यातस्यैवैकदान्वया। नापि तस्मादित्यनेनान्वेति। अव्यवहितत्वेऽपि कारकोपसर्जनतयोपस्थितत्वेन भिन्नपदस्य नञर्थेनान्वयायोगात्। एकदान्वया इवारण्येन। अत एव प्राणैर्नान्वेति। कारकोपसर्जनत्वात्। अतश्चान्यैरन्वयायोगान्नञर्थः प्रत्ययार्थेन संबध्यते। न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीत्यत्र वाक्ये कर्तुः प्राधान्यात्। क्रयमानयेत्याख्यादीनि। नञर्थस्य स्वभावो यत् स्वसंबन्धिप्रतियोगिबोधकत्वम्। नासीत्यत्र अस्तीति सत्ताशब्देन संपन्नोऽन्वितो यत् सत्त्वप्रतियोगिकमसत्त्वं गमयतीत्यन्यत्र मीमांसायां निषेधनिरूपणे विस्तरः। तथा चाकृतौ विशिष्टे वा उत्क्रमकर्तृत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावबोध। श्रुतिमनुकूलयन्त्यग्र इत्यादिना। अहीति। अहिर्निर्ल्वीयते यस्यां साऽहिनिर्ल्वयिनी। सर्वधातुभ्य इनितीन्, गुणः, य वर्णागमः, क्रमेण्यो ङीप्। अहिनिर्ल्वयनीत्यपि पाठः। नन्द्यादिल्युडन्तः। अस्थूलेति एवकारेण स्थूलशरीरत्यागव्यवच्छेदः। सिद्धान्ते तस्य व्याख्यानात्। यद्यपि स्थूलास्थूलत्यागं टीकाकृतो मन्यन्ते तथापि दृष्टान्तानुरोधेनैवमिति भावः। कुक्षिमार्गान्तरितक्लृप्ते स्थूलपतः सूक्ष्मदानपदर्शनादियं दृष्टान्तीकृता। भाष्याभावेति। यदा च मोक्षप्रकरणमिदं न तु जीवन्मुक्तिप्रकरणम्। तदुपपादितं तुरीयपादे भाष्यकोशाधिकरणे। अतोऽनित्येति अनित्यत्वार्थमिति पदच्छेदः। नेति न

तस्यापि संपत्तिः श्रूयते स्थलान्तरे। 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति श्रुतिर्विस्फुलिङ्गसदृशी ॥ ३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद् वाचः ॥ ४ ॥

'मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपम्' इति। 'तस्य यजुरेव शिरः' इति। तथाच

भाष्यप्रकाशः।

एतस्मादित्यादि। तथा च विस्फुलिङ्गवाक्ये यथा व्युच्चरणं तथाऽत्र प्रादुर्भाव इति तत्सादृश्यम्। स्वरूपोत्पत्तेरपि विभागानन्तरभावित्वात् स्त्र्याद्युत्पत्तेरपि न विरोधोऽतो न तस्या अपि पीडेत्यर्थः। विसर्गस्यापि विभागरूपत्वादयमेव न्यायः स प्राणमसृजतेत्यत्रापि द्रष्टव्यः। एतेन श्रुत्यविरोधप्रतिपादनरूपत्वादध्यायसंगतिरपि स्मारिता ज्ञेया ॥ ३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः॥ ४॥ ननु सृष्ट्यादौ प्राणस्थितिश्रुतेरवान्तरप्रलये प्रागवस्थितप्रजापति-प्राणसत्ताप्रतिपादनेनाऽप्युपपद्यमानत्वान्न तया प्राणनित्यत्वसिद्धिरिति शङ्कायामिदं सूत्रमाहेत्या-शयेन व्याकुर्वन्ति मन इत्यादि। पूर्वया श्रुत्या मनोवाचोः पूर्वोत्तरभावेऽन्यया च मनोमयस्य

रश्मिः।

तस्मात्प्राणा इत्यादिः श्रुतिः। प्रादुरिति जनी प्रादुर्भाव इति धातुपाठादिति भावः। तत्सादृश्यं जीवसादृश्यम्। विभागानन्तरभावित्वेन सादृश्यमाहुः स्वरूपेति अनित्ये जननरूपा। जीवे नित्ये परिच्छिन्ने समागमरूपाऽपिना गृह्यते। स्त्र्यादीति आदिना तादृशोऽन्यः। न वीति स्वरूपोत्पत्तित्वं स्त्रीपुंसयोरन्यवत् सद्योऽविभागेपीति न विरोधः। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। विसर्गस्येति। 'विसर्गः पौरुषः स्मृतः' अपिशब्देन सर्गोऽपि। सर्गः कारणतत्त्वजन्मदो विभागः। तद्वत्पौरुषविभागो विसर्गः। अयमिति विभागन्यायो व्युच्चरणरूपः। मञ्जूषादौ संयोगन्यायः। मृत्पिण्डविभागस्यान्यथासिद्धत्वम्। 'इमामगृभ्णन्रशनामृतस्य' इत्यलौकिकं नान्यथा सिद्धं गर्दभरशनाग्रहणम्। स प्राणमिति। तथा च विस्फुलिङ्गवाक्ये यथा व्युच्चरणं तथात्र विसर्ग इति तत्सादृश्यमिति भावः। द्रष्टव्य इति। मनोग्रे वाच्यम्। श्रुत्यवीति। असद्वा इदमित्यादीनां सदेव सोम्येत्यादिश्रुतीनां चाविरोधेत्यादिः। 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुत्यविरोधेत्यादिर्वा। अध्यायेति प्रथमाध्यायेनाविरोधाध्यायस्य हेतुतासंगतिः प्रसङ्गो वेत्यर्थः। सदसत्त्वरूपविरुद्धधर्माश्रयत्वं प्राणेषु न तु सति प्राणे जगज्जन्मादिकर्तृत्वस्यातिव्याप्ति-रिति जन्माद्यधिकरणाविरोध इति। तेन न तृतीयपादार्थस्याप्रातिव्याप्तिः ॥ ३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥ पूर्वसूत्रसंगत्या आभासमाहुः प्राणेति। तथा च तथा-शब्दार्थसादृश्येंऽशतो वैगुण्यमित्यतिदेशकसद्भावरूपो हेतुरंशतः स्वरूपासिद्ध इति भावः। वाङ्मनो-रूपप्राणयोर्नित्यत्वेन स्वरूपासिद्ध्यभावः फलिष्यति। अतो हेतुः शुद्धः। प्राणेष्विन्द्रियेषु मनो मुख्यो वाक् नित्या वैयाकरणानामपीति मुख्यत्वात्ताभ्यां रूपाभ्यां प्रथमं निरूपणं कृतम्। आहेति तथा च भूयोधर्मान्तर्गतनित्यत्वं प्राणेषु पूर्वसूत्रोक्तमाक्षिप्तं तेन च मनोवाचोर्नित्यत्वमाक्षिप्त-प्रायमेव मनस्त्वनिन्द्रियत्वपक्षेपि तेन च सादृश्यविरहात्सादृश्यार्थं पूर्वसूत्रशेषोयमधिकविचार इति भावः। पूर्वयेति उक्तश्रुतिपूर्वया श्रुत्या। अन्ययेति आर्थक्रमवत्त्वे। शब्दसृष्टिः ॐ वेदः। इत्यार्थक्रमापेक्षा[1]। एकरसत्वेन पूर्वोत्तरभावान्यथाभावाभावात्। ततश्च मनोमयत्वरूपमनः-

१. रश्मौ 'रेति' प्रतीकमस्ति।

वेदानां स्वत उत्पत्त्यभावात् तत्पूर्वरूपमनसः कथमुत्पत्तिः ॥ ४ ॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इति। इति पूर्वोक्तानां चक्षुरादीनाम्, 'अथारूपज्ञो भवतीत्येकीभवति न

भाष्यप्रकाशः।

वेदात्मकत्वे बोधिते मनोवाचोर्वृत्तिभेदादेव भेदो, न तु स्वरूपत इति सिद्धौ, निश्वसितश्रुत्या, वाचा विरूप नित्ययेति श्रुत्या च वेदानां निश्वासरूपतया नित्यतया च स्वरूपत उत्पत्त्यभावादुद्गममात्रमेव। तथा सति तत्पूर्वरूपस्य मनसः कथमुत्पत्तिः संभवति। तस्मान्न तस्याप्युत्पत्तिः किंतुद्गममात्रमेवातस्तयोर्नित्यत्वसिद्धिरित्यर्थः। नन्वेवं भगवन्मनोवाचोर्नित्यत्वे जैवानां कथं नित्यत्वसिद्धिरिति चेद् उच्यते। तद्व्यष्टित्वात् सिद्धिरिति। अत एवाग्रे 'श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्वसितानि' इत्युक्तम्। इदमेव चैकादशस्कन्धे 'स एष जीवो विवरप्रसूतिः' इत्यादिश्लोकत्रये स्फुटम्। तत एवाचार्यैरपि निबन्धे।

'असदादिमुखेनापि क्रीडार्थं सर्वतो हरिः।
शब्दभेदं वितनुते रूपेष्विव विनिश्चयः' ॥ इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥ एवं प्राणमनोवाक्ष्वतिदेशिकाया उपपत्तेः सिद्धावपि चक्षुरादिषु न सा स्फुटेत्यतस्तदर्थं हेत्वन्तरं वदतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति तमित्यादि। एताभ्यां

रश्मिः।

प्रचुरत्वाभावाद्वाच ओङ्काररूपाया मनोमयत्वाभावे न श्रुतिविरोधः। अन्ययेति पाठे बोधित इत्यनेनान्वयः। श्रुत्या बोधित इति पूर्वपाठेऽन्वयः। वृत्तीति। एवकारस्तु पूर्वोत्तरभावबोधकभाष्यश्रुत्या 'एकादशामी मनसो हि वृत्तयः'। 'वाचोभिधायिनी नाम्नाम्' इति वाग्व्यापारोभिधा। एवेति श्रुतिमतत्वात्। संभवतीति। एतच्च प्रथमस्य तृतीये तदुपर्यपीत्यधिकरणे शब्द इति चेन्नातः प्रभवादिसूत्रेषु ह्युपपादितम्। तथा च स्वरूपलक्षणे सत्यं मनः 'तस्मात्केनाप्युपायेन' इति वाक्यात्। 'तन्मनोकुरुत' इति बृहदारण्यकाच्च। ज्ञानं ब्रह्म 'ज्ञानमात्रं परं ब्रह्म' इति वाक्यात्। गीतोक्तं ज्ञानं स्वयंप्रकाशं गोकुलाष्टके स्पष्टम्। तदुक्तमात्मबोधोपनिषदि। 'अनन्तं वाक्'। 'अनन्ता वै वेदा' इति श्रुतेः। एवेति। स्वरूपलक्षणे त्रयोक्तेः। एवकारेण जननरूपोत्पत्तिर्व्यवच्छिद्यते। तयोर्मनोवाचोः। वैदिक्यां शब्दसृष्टौ नित्यत्वमुपपाद्य तद्भिन्नायां रूपसृष्टावपि प्रसङ्गात्कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणोक्तरीत्या जैवानां पृच्छति नन्वेवमित्यादिना। यतो व्यष्टित्वेनाविद्वद्दशायामपि न भेदोतोग्रे मैत्रेयीति ब्राह्मणे उभयपरत्वेन श्लोका इत्यादिः। स्फुटमिति। जीवयतीति जीवः परमेश्वर इति श्रैधरं व्याख्यानम्। रूपेष्विति रूपेषु भेदमिव ॥ ४ ॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥ एवं प्राणेति। प्राणत्वं सामान्यं मनस्त्वं वाक्त्वं च विशेषजातिः। अतिदेशिकाया इति अतिदेशकत्वं तयाशब्दस्य सौत्रस्योक्तम्। व्यापारस्यानेकविधत्वेनोत्क्रान्त्यादिवाक्यवदुत्पत्तेरप्यतिदेशकत्वम्। 'तथा प्राणः' इति सूत्रभाष्यीयसर्वोपपत्तिपदव्याख्याने व्याकृतैषोपपत्तिः। स्फुटेति गतसूत्रे प्राणनित्यत्वमाक्षिप्य प्राणमनोवाक्षु प्रसाधितम्, अन्येषु विशेषरूपेण चक्षुरादिप्राणेषु न प्रसाधितेत्यस्फुटा। हेत्वन्तरमिति। प्राणः

पश्यतीत्याहुः' इत्यादिभिर्जीवगतिः सप्तानां गतिभिर्विशेष्यते । सप्तगतयस्तेन विशेषिता एकीभवतीति । अतो जीवसमानयोगक्षेमत्वाज्जीवतुल्यतेति ।

भाष्यप्रकाशः ।

वाक्याभ्याम् । अथारूपज्ञ इत्यादिषु पूर्ववाक्येषूक्तानां चक्षुरादीनां सप्तानां मुख्यप्राणगत्युत्तरं गतिरुच्यते । सा सप्तगतिः । यद्यपि पूर्ववाक्येष्वष्टावुक्तास्तथापि मनोबुद्ध्योर्वृत्तिभेदोऽन्तःकरणत्वेन ऐक्यमतः सप्तत्वमिति सप्तगतिः । किं च 'तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वा' इत्यादिना उत्तरवाक्येन वक्ष्यमाणा या जीवगतिः सा, अथारूपज्ञ इत्यादिषु पूर्ववाक्येषु **सप्तानां गतिभिर्विशेष्यते** एकीभवतीति सप्तगतयो वा तेन जीवगमनेन **विशेषिता एकीभवतीति** विशेषितत्वम् । अतः अनश्वरभावस्याजन्यत्वेन तथेत्यर्थः । चकारसूचितं हेत्वन्तर-

रश्मिः ।

अतिदिष्टधर्मवान्, अतिदेशकसद्भावात्, प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येतिवत् । इत्यत्र हेतावतिदिष्टधर्मेषु चक्षुरादिचेतनतुल्यत्वमस्फुटमित्यप्रसिद्ध्यातिदेशकसौत्रतथापदेऽशतः स्वरूपासिद्धिरतो हेत्वन्तरं सूत्ररूपं वदतीत्यर्थः । **वाक्याभ्यामिति** 'एकतिङ् वाक्यम्' इति वाक्यलक्षणम् । श्रुतयः शारीरकब्राह्मणस्थाः । **इत्यादिष्विति** । 'अथारूपज्ञो भवत्येकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयतीत्याहुरेकीभवति न वदतीत्याहुरेकीभवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुत इत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहुः' इत्येतासु । **मनोबुद्ध्योरिति** । न विजानातीत्याहुरित्यरूपां अथाज्ञानज्ञो भवतीति पूर्वानुसारेण संभवाद्बुद्धिलाभः । **वृत्तीति** । एकस्या मननात्मिका द्वितीयस्याः विज्ञानात्मिका । न मनुते न विजानातीति श्रुतिभ्याम् । **उत्तरेति** एकार्थीभावाद्रेफमाश्रित्य णत्वम् । **वक्ष्यमाणेत्यत्र** टिड्ढाणजित्यनेन ङीबभावः स्त्रीप्रत्यये सिद्धान्तकौमुद्यां साधितः । **गतिभिरिति** निरुक्ताभिः । **विशेष्यत** इति सप्तगतिवाक्यानां तस्य हैतस्येति महावाक्यस्य च या हेतुतासंगतिस्तत्रोपसंहरणं जैवमुक्तयोच्यते तस्य हैतस्येत्युत्क्रमणव्यापार इति हेतुता तया विशेष्यविशेषणीभावः । तथाहि । तस्य लिङ्गोपाधिकस्य ह एतस्य प्रकृतस्योपसंहृतकरणस्य मुमूर्षोर्हृदयस्याग्रं हृदयाग्रं नाडीमुखं प्रद्योतते स्वप्न इव चैतन्यज्योतिषा, प्राप्यदेहविषयबुद्धिवृत्त्यात्मना प्रकाशते तेन प्रद्योतेन प्रद्योतित एष लिङ्गोपाधिक आत्मा निष्क्रामति निर्गच्छतीत्यर्थो जैवमुपसंहरणमपेक्षते यत इति । कथं विशेष्यत इत्यत आहुः **एकीभवतीति** । चाक्षुषैक्यवानरूपज्ञः शारीर आत्मेत्येवं विशेष्यत इति भावः । 'स यत्रैष चाक्षुषः पराङ् पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवत्येकीभवति' इति श्रुतेः । **सप्तेति** भाष्यं विवृण्वन्ति **स सप्तेति** । **वेत्यवधारणे** । अत्र पूर्वं जीवगतिः सप्तानां गतिभिर्विशेष्यते विशेष्यं क्रियत इति भाष्ये उक्तम् । एवं च विशेष्यपरामर्शकस्तच्छब्दस्तथा च भाष्ये तेनेत्यस्य विशेष्येणेत्यर्थः । तदाहुर्जीवगमनेनेति विशेष्यानुकूलं पदम् । तेनेति सामान्ये नपुंसकं वा । जीवगत्येत्यर्थः । **विशेषिता** इति विशेषणं विशेषः तदिताः । तारकादिभ्य इतच् । तारकादिराकृतिगणः । विशेष्यन्ते विशेषणीक्रियन्त इति विशेषिताः कर्मणि क्तः । यद्यपि विशेष्यत इति विशेषः क्रियत इत्येवार्थस्तथापि विशेषो विशेष्यरूपो विशेषणरूपो वेत्यविशेषः । **एकीभवतीति** घ्राणाद्यैक्यवान् शारीर आत्मेत्येकीभावः । न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवतीत्याद्युक्तश्रुतिभ्यः । एतदेवाहुः **विशेषितत्वमिति** घ्राणाद्यैकेन शारीरात्मनो विशेषितत्वं । शारीर आत्मा विशेष्यत इति कर्मणि क्तः । **अत इति** भाष्यं विवृण्वन्ति स **अत इति** ।

चकारात् तत्तदुपाख्यानेषु चक्षुःप्रभृतीनां देवतात्वं संवादश्च । अतश्चेतनतुल्यत्वम् ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाध्याये चतुर्थपादे प्रथमं तथा प्राण इत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

माहुः चकारादित्यादि । तत्तदुपाख्यानेष्विति व्रतमीमांसाप्रभृतिषु । चेतनतुल्यत्वमिति । स्वरूपतोऽचेतनत्वात् । 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' इति धर्मरूपज्ञानस्य श्रावणाच्च चेतनतुल्यत्वम् । एवमत्र प्राणपदवाच्यानां जीवतुल्यत्वं समर्थितम् । एतस्य सूत्रस्यो-

रश्मिः ।

अत अनेत्यादिः स्मार्तः प्रयोगः । तथेत्यस्य पञ्चम्या लुका जीवसमानयोगक्षेमत्वादित्यर्थः । तत्रापि ह अत इति सार्वविभक्तिकस्तसिरिति तृतीयान्तेन विवरणमनश्वरेत्यादि । जीवसमानयोगक्षेमत्वं चक्षुरादीनामजन्यत्वेनानश्वरभावत्वेन व्याप्तेर्वागादौ सिद्ध्या चक्षुरादिष्वप्युक्ताजन्यत्वेनानश्वरभावत्वसिद्धिः । चक्षुरादिः अनश्वरभावः, अजन्यत्वात्, वागादिवदिति । यद्वा सिद्धमूचुः अत अनश्वरेत्यादिना । इदं वाक्यमतपसा भाष्यीयशब्दानुकरणं वा (प्रातिशाख्यप्रसाध्यमपि) अनश्वरभावस्य चक्षुरादिरूपस्याधारूपज्ञो भवतीत्यादिश्रुत्युक्तस्याजन्यत्वेन तयानित्यकत्वमित्यर्थः । अत्र ननु चक्षुरादिर्नातिदेशसद्भाववाननित्यत्वाद्घटवदित्यनुमानेन हेतोरतिदेशसद्भावरूपस्य स्वरूपासिद्धत्वमिति चेन्न चक्षुरादिर्नित्यः सप्तगतेर्विशेषितत्वात् । यन्नैवं तन्नैवं घटादिवदित्यनुमानेनानित्यत्वस्यैव हेतोः स्वरूपासिद्धत्वात् । ततश्च चक्षुरादिस्तथातिदिष्टधर्मवानतिदेशसद्भावात्प्राणादिवदिति बुद्धिस्थो हेतुः शुद्ध इत्येवमत्रापि तथेत्यनुवर्त्य सूत्रार्थो योजनीयः । तेन जीवसमानधर्मत्वं प्राणेषु प्रसाधनाय गौण्यसंभवसूत्रे उत्क्रान्त्यादिवाक्येष्वतिदेशकत्वं प्रसाध्य सादृश्यमतिदेशकत्वे नियामकमित्यतिदेशनियामकसिद्ध्यर्थं त्रिषु सूत्रेषु प्राणादीनां नित्यत्वमसाधुवन्सादृश्यार्थम् । यद्यपि 'तथा प्राणः' इत्यत्र प्रकाशेऽतीतपादान्तदृष्टानियमेन परमतं निराकृतम् । यद्यपि तत्सन्निहितमित्यादिना सन्निहितत्वस्यातिदेशनियामकत्वं प्रोक्तम् । तथाप्युपलक्षणविधया पूर्वमीमांसोक्तमप्युक्तं सादृश्यादि ह्यतिदेशनियामकम् । यद्वा सन्निहितत्वमतिदेशकं परन्तु सादृश्यमप्यसमानाधिकरणमतः पूर्वमीमांसामुपाक्षिपमहम् । चकारेति पुनरर्थकश्चकारः समुच्चये वा । अतोऽतिदेशकसद्भावरूपो हेतुः शुद्धः । अत उक्तं चकारसूचितमिति हेत्वन्तरं जीवतुल्यतायाम् । व्रतेति बृहदारण्यके सप्तान्नब्राह्मणेऽस्ति व्रतमीमांसा । 'अथातो व्रतमीमांसा प्रजापतिर्हि कर्माणि ससृजे तानि सृष्टान्यन्योन्येनास्पर्धन्त वदिष्याम्यहमिति वाग्दध्रे द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमित्येवमन्यानि कर्माणि यथा कर्म' इति श्रुतेः । प्रभृतिशब्देन तृतीयस्कन्धेन्द्रियप्रसङ्गः संगृह्यते । तथाचायं सूत्रार्थः । जीवगतिः सप्तानां गतिः सप्तगतिस्तस्याः, एकत्वमविवक्षितम् । हेतौ पञ्चमी न तु ल्यब्लोपादाविति । सप्तानां गतिभिर्विशेष्यत इति विशेषिता । तस्या भावः विशेषितत्वम् । टापो ह्रस्वः पञ्चमीति ॥ नन्वेतस्य सूत्रस्योत्तराधिकरणे संबन्धेऽतिदेशकसद्भावरूपस्य हेतोः स्वरूपासिद्धत्वमक्षुण्णम् । सूत्रस्य नित्यत्वासाधकत्वेनानित्यत्वेन चक्षुराद्यसादृश्यादंशतः सौत्रतथाशब्दार्थसादृश्याभावे हेतुघटकातिदेशकसूत्रार्थांशाभावात् । ततश्चक्षुरादौ सादृश्याद्यभावादितातिदिष्टधर्मवत्त्वाभावेन 'तादृशधर्मवत्त्वं प्राणेऽतिदिशति' इत्यादि सूत्रभाष्योक्तप्रतिज्ञाया न्यूनता । एतदनुरोधेन पूर्वाधिकरणमात्रशेषत्वे तु गौण्यसंभवसूत्रीये तेन बुद्धिस्थहेतुशुद्ध्यर्थानी-

केचिदिदं सूत्रमुत्तरसूत्रपूर्वपक्षत्वेन योजयन्ति । तत्रायमर्थः । ते प्राणाः कतीत्याकाङ्क्षायां, 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् सप्ताऽर्चिषः समिधः सप्त जिह्वाः'। 'अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः' इति । 'सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ' इति । 'नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी' । 'दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशः' इत्येवमादिषु

भाष्यप्रकाशः ।

त्तराधिकरणे संबन्धे तु, एते हेतवो व्याख्यातरीत्या उत्सूत्रमेव बोध्याः । तेन न कापि न्यूनता ।

अत्र सर्वेऽपि वियदाद्यतिदेशमङ्गीकृत्य इन्द्रियाणामुत्पत्तिं वदन्ति । सन्निहितजीवाति-देशानङ्गीकारे तु केचन जीवस्यानुत्पत्तिराख्याता, प्राणानां तूत्पत्तिराचिख्यासितेत्यसंबद्धत्वं हेतुं वदन्ति ।

अपरे तु, उत्पत्त्यनुत्पत्तिबोधकयोः श्रुत्योः सद्भावेऽप्युत्पत्तिबोधकश्रुतीनां भूयस्त्वात् पूर्वतन्त्रे च 'विप्रतिपिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्मत्वम्' इति निर्णयं हेतुमाहुः ।

अन्ये तु, असद्वेति वाजिश्रुतिमपि ब्रह्मपरत्वेन व्याकुर्वन्तः, प्राणा वा ऋषय इति बहु-त्वश्रुतिं च गौणीं वदन्तः, 'सदेव सोम्य' इति श्रुतेर्ब्रह्मातिरिक्तस्य प्रागवस्थानासंभवमेव हेतुमाहुः । इतरे तु, 'एतस्माज्जायते प्राण' इति श्रुतिमेव हेतुमाहुः ।

रश्मिः ।

त्यादिभाष्यविभागे न्यूनतेत्याकाङ्क्षायामाहुः एतस्येति । संबन्ध इति पूर्वपक्षत्वेन हेतुतासंबन्ध इत्यर्थः । सिद्धान्तपूर्वपक्षयोर्हेतुतासंबन्धात् । हेतव इति गौण्यसंभवादयः सूत्ररूपाः । उत्सूत्र-मिति सूत्राणि विहायोपरिष्टात्कर्तव्याः । उद् अधिकाः समीपे सूत्राणां बोध्याः । 'अव्ययं विभक्ति समीप' इति सूत्रेणाव्ययीभावः । कृष्णस्य समीपमुपकृष्णमितिवत् । तत्समृद्धौ वा, मद्राणां समृद्धिः सुमद्रमितिवत् । एवेति भाष्यादेवकारः । न्यूनतेति भाष्यभाष्यविभागयोर्न्यूनता । वियदादीति । यथाहुः शंकरभाष्ये । यथातीतानन्तरपादादावुक्ता वियदादयः परस्य ब्रह्मणो विकाराः समधि-गतास्तथा प्राणा अपि परस्य ब्रह्मणो विकारा इति योजयितव्यमिति सूत्रार्थ इति । केचनेति शंकराचार्याः । आचीति आसमन्तात्कथयितुमिष्टा । अपर इति भास्कराचार्याः । उत्पत्तीति यथाहुः या पुनरग्निप्रकरणश्रुतिः सा मुख्यार्था न । कथमवान्तरप्रलये क्षमिसाधनानां शर्करादीनां सृष्टिर्वक्तव्येति तदर्थोऽस्यावुपक्रमः । तत्राधिकारी पुरुषः प्रजापतिरविनष्ट एव । त्रैलोक्यमात्रं प्रलीन-मतस्तदीयान्प्राणानालोक्य श्रुतिः प्रवृत्तेत्यनुत्पत्तिबोधकश्रुत्यविरोधः । अनुत्पत्तिबोधिका श्रुतिस्तु तत्प्राक्श्रुतिसूत्रे उक्ता । उत्पत्तिबोधिकाः श्रुतयस्त्वेवमुदाजहुः । 'पुरुष एवेदं विश्वं कर्मतपोब्रह्म-परामृतम्' इति 'ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्' इति । 'आत्मनो दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्' इति । 'उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इति यदा मुख्यार्थसंभवेपेक्षितार्थत्वेनान्यथा कल्पनमयुक्तमिति । हेतुमिति जीवातिदेशानङ्गीकारे हेतुम् । अन्य इति रामानुजाचार्याः । असद्वा इदमित्यग्निप्रकरणस्था तत्प्राक्श्रुतिसूत्र उक्ता । व्याकुर्वन्त इति । यथाहुः असद्वा इदमग्र आसीदित्यादिवाक्येपि 'प्राणशब्देन परमात्मैव निर्दिश्यते' इति तथा प्राण इति सूत्रे । गौणी-मिति । यथाहुः सूत्रद्वयमेकीकृत्यर्षयः प्राणा इति बहुवचनश्रुतिर्गौणी बह्वर्थासंभवाद्ब्रह्मण एकत्वे-

चकारात् तत्तदुपाख्यानेषु चक्षुःप्रभृतीनां देवतात्वं संवादश्च। अतश्चेतनतुल्यत्वम् ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाध्याये चतुर्थपादे प्रथमं तथा प्राण इत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः।

माहुः चकारादित्यादि। तत्तदुपाख्यानेष्विति व्रतमीमांसाप्रभृतिषु। चेतनतुल्यत्वमिति। स्वरूपतोऽचेतनत्वात्। 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' इति धर्मरूपज्ञानस्य श्रावणाच्च चेतनतुल्यत्वम्। एवमत्र प्राणपदवाच्यानां जीवतुल्यत्वं समर्थितम्। एतस्य सूत्रस्योऽदिमः।

रश्मिः।

अत अनेत्यादिः स्मार्तः प्रयोगः। तथेत्यस्य पञ्चम्या लुका जीवसमानयोगक्षेमत्वादित्यर्थः। तत्रापि ह अत इति सार्वविभक्तिकस्तसिरिति तृतीयान्तेन विवरणमनश्वरेत्यादि। जीवसमानयोगक्षेमत्वं चक्षुरादीनामजन्यत्वेनानश्वरभावत्वेन व्याप्तेर्वागादौ सिद्ध्या चक्षुरादिष्वप्युक्ताजन्यत्वेनानश्वरभावत्वसिद्धिः। चक्षुरादिः अनश्वरभावः, अजन्यत्वात्, वागादिवदिति। यद्वा सिद्धमूचुः अत अनश्वरेत्यादिना। इदं वाक्यमतपसा भाष्यीयशब्दानुकरणं वा (प्रातिशाख्यप्रसाध्यमपि) अनश्वरभावस्य चक्षुरादिरूपस्याधारूपज्ञो भवतीत्यादिश्रुत्युक्तस्याजन्यत्वेन तथानित्यकत्वमित्यर्थः। अत्र ननु चक्षुरादिर्नातिदेशसद्भाववाननित्यत्वाद्घटवदित्यनुमानेन हेतोरतिदेशसद्भावरूपस्य स्वरूपासिद्धत्वमिति चेन्न चक्षुरादिर्नित्यः सप्तगतेर्विशेषितत्वात्। यन्नैवं तन्नैवं घटादिवदित्यनुमानेनानित्यत्वस्यैव हेतोः स्वरूपासिद्धत्वात्। ततश्च चक्षुरादिस्तथातिदिष्टधर्मवानतिदेशसद्भावात्प्राणादिवदिति बुद्धिस्थो हेतुः शुद्ध इत्येवमत्रापि तथेत्यनुवर्त्य सूत्रार्थो योजनीयः। तेन जीवसमानधर्मत्वं प्राणेषु प्रसाधनाय गौण्यसंभवसूत्रे उत्क्रान्त्यादिवाक्येष्वतिदेशकत्वं प्रसाध्य सादृश्यमतिदेशकत्वे नियामकमित्यनिर्देशनियामकसिद्ध्यर्थं त्रिषु सूत्रेषु प्राणादीनां नित्यत्वमसाधुवन्सादृश्यार्थम्। यद्यपि 'तथा प्राणः' इत्यत्र प्रकाशेऽतीतपादान्तेदृष्टानियमेन परमतं निराकृतम्। यद्यपि तत्सन्निहितमित्यादिना सन्निहितत्वस्यातिदेशनियामकत्वं प्रोक्तम्। तथाप्युपलक्षणविधया पूर्वमीमांसोक्तमप्युक्तं सादृश्यादि ह्यतिदेशनियामकम्। यद्वा सन्निहितत्वमतिदेशकं परत्र सादृश्याद्यसमानाधिकरणमतः पूर्वमीमांसामुपाक्षिप्तमहम्। चकारेति पुनरर्थकश्चकारः समुच्चये वा। अतोऽतिदेशकसद्भावरूपो हेतुः शुद्धः। अत उक्तं चकारसूचितमिति हेत्वन्तरं जीवतुल्यतायाम्। व्रतेति बृहदारण्यके सप्तान्नब्राह्मणेऽस्ति व्रतमीमांसा। 'अथातो व्रतमीमांसा प्रजापतिर्हि कर्माणि ससृजे तानि सृष्टान्यन्योन्येनास्पर्धन्त वदिष्याम्यहमिति वाग्दध्रे द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमित्येवमन्यानि कर्माणि यथा कर्म' इति श्रुतेः। प्रभृतिशब्देन तृतीयस्कन्धेन्द्रियप्रसङ्गः संगृह्यते। तथा चायं सूत्रार्थः। जीवगतिः सप्तानां गतिः सप्तगतिस्तस्याः, एकत्वमविवक्षितम्। हेतौ पञ्चमी न तु ल्यब्लोपादाविति। सप्तानां गतिमिर्विशेष्यत इति विशेषिता। तस्या भावः विशेषितत्वम्। यथो ह्रस्वः पञ्चमीनि। नन्वेतस्य सूत्रस्योत्तराधिकरणे संबन्धेऽतिदेशकसद्भावरूपस्य हेतोः स्वरूपासिद्धत्वमक्षुण्णम्। सूत्रस्य नित्यत्वासाधकत्वेनानित्यत्वेन चक्षुराद्यसादृश्यादेवनः श्रोत्रतथाशब्दार्थसादृश्याभावे हेतुघटकातिदेशकसूत्रार्थांशाभावात्। ततश्चक्षुरादौ सादृश्यादभावादिनातिदिष्टधर्मवत्त्वाभावेन 'तादृशधर्मवत्त्वं प्राणेऽतिदिशति' इत्यादि सूत्रभाष्योक्तप्रतिज्ञाया न्यूनता। एतदनुरोधेन पूर्वाधिकरणमात्रशेषत्वे तु गौण्यसंभवसूत्रीये तेन बुद्धिस्थहेतुशुद्ध्यर्थानी-

केचिदिदं सूत्रमुत्तरसूत्रपूर्वपक्षत्वेन योजयन्ति। तत्रायमर्थः। ते प्राणाः कतीत्याकाङ्क्षायां, 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् सप्ताऽर्चिषः समिधः सप्त जिह्वाः'। 'अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः' इति। 'सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ' इति। 'नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी'। 'दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशः' इत्येवमादिषु

भाष्यप्रकाशः।

त्तराधिकरणे संबन्धे तु, एते हेतवो व्याख्यातरीत्या उत्सूत्रमेव बोध्याः। तेन न कापि न्यूनता।

अत्र सर्वेऽपि वियदाद्यतिदेशमङ्गीकृत्य इन्द्रियाणामुत्पत्तिं वदन्ति। सन्निहितजीवातिदेशानङ्गीकारे तु केचन जीवस्यानुत्पत्तिराख्याता, प्राणानां तूत्पत्तिराचिख्यासितेत्यसंबद्धत्वं हेतुं वदन्ति।

अपरे तु, उत्पत्त्यनुत्पत्तिबोधकयोः श्रुत्योः सद्भावेऽप्युत्पत्तिबोधकश्रुतीनां भूयस्त्वात् पूर्वतन्त्रे च 'विप्रतिपिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्मत्वम्' इति निर्णयं हेतुमाहुः।

अन्ये तु, असद्वेति वाजिश्रुतिमपि ब्रह्मपरत्वेन व्याकुर्वन्तः, प्राणा वा ऋषय इति बहुत्वश्रुतिं च गौणीं वदन्तः, 'सदेव सोम्य' इति श्रुतेर्ब्रह्मातिरिक्तस्य प्रागवस्थानासंभवमेव हेतुमाहुः। इतरे तु, 'एतस्माज्जायते प्राण' इति श्रुतिमेव हेतुमाहुः।

रश्मिः।

त्यादिभाष्यविभागे न्यूनतेत्याकाङ्क्षायामाहुः एतस्येति। संबन्ध इति पूर्वपक्षत्वेन हेतुतासंबन्ध इत्यर्थः। सिद्धान्तपूर्वपक्षयोर्हेतुतासंबन्धात्। हेतव इति गौण्यसंभवादयः सूत्ररूपाः। उत्सूत्रमिति सूत्राणि विहायोपरिष्टात्कर्तव्याः। उद् अधिकाः समीपे सूत्राणां बोध्याः। 'अव्ययं विभक्ति समीप' इति सूत्रेणाव्ययीभावः। कृष्णस्य समीपमुपकृष्णमितिवत्। तत्समृद्धौ वा, मद्राणां समृद्धिः सुमद्रमितिवत्। एवेति भाष्यादेवकारः। न्यूनतेति भाष्यभाष्यविभागयोर्न्यूनता। वियदादीति। यथाहुः शंकरभाष्ये। यथातीतानन्तरपादादावुक्ता वियदादयः परस्य ब्रह्मणो विकाराः समधिगतास्तथा प्राणा अपि परस्य ब्रह्मणो विकारा इति योजयितव्यमिति सूत्रार्थ इति। केचनेति शंकराचार्याः। आचीति आसमन्तात्कथयितुमिष्टा। अपर इति भास्कराचार्याः। उत्पत्तीति यथाहुः या पुनरग्निप्रकरणश्रुतिः सा मुख्यार्था न। कथमवान्तरप्रलये ह्यग्निसाधनानां शर्करादीनां सृष्टिर्वक्तव्येति तदर्थोऽसावुपक्रमः। तत्राधिकारी पुरुषः प्रजापतिरविनष्ट एव। त्रैलोक्यमात्रं प्रलीनमतस्तदीयान्प्राणानालोक्य श्रुतिः प्रवृत्तेत्यनुत्पत्तिबोधकश्रुत्यविरोधः। अनुत्पत्तिबोधिका श्रुतिस्तु तत्प्राक्श्रुतिसूत्रे उक्ता। उत्पत्तिबोधिकाः श्रुतयस्त्वेवमुदाजह्रुः। 'पुरुष एवेदं विश्वं कर्मतपोब्रह्मपरामृतम्' इति 'ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्' इति। 'आत्मनो दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेद सर्वं विदितम्' इति। 'उत तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इति यदा मुख्यार्थसंभवेपेक्षितार्थत्वेनान्यथा कल्पनमयुक्तमिति। हेतुमिति जीवातिदेशानङ्गीकारे हेतुम्। अन्य इति रामानुजाचार्याः। असद्वा इदमित्यग्निप्रकरणस्था तत्प्राक्श्रुतिसूत्र उक्ता। व्याकुर्वन्त इति। यथाहुः असद्वा इदमग्र आसीदित्यादिवाक्येपि 'प्राणशब्देन परमात्मैव निर्दिश्यते' इति तथा प्राण इति सूत्रे। गौणीमिति। यथाहुः सूत्रद्वयमेकीकृत्यर्षयः प्राणा इति बहुवचनश्रुतिर्गौणी बह्वर्थासंभवाद्ब्रह्मण एकत्वे-

नानासंख्या प्राणानां प्रतीता । तत्र श्रुतिविप्रतिषेधे किं युक्तमिति संशये सप्तैवेति प्राप्तम् । कुतः । गतेः । सप्तानामेव गतिः श्रूयते । 'सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त' इति । किंच । विशेषितत्वाच्च जीवस्योत्क्रमणसमये सप्तानामेव विशेषितत्वम् । अन्ये तु पुनरेतेषामेव वृत्तिभेदाद् भेदा इत्येवं प्राप्ते उच्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

तत् सर्वमरोचिष्णु । श्रुत्या व्युच्चरणस्य जीवप्राणादिसाधारण्येनोक्तत्वात् तस्य स्वरूपोत्पत्तिरूपत्वाभावेन तैत्तिरीये, 'तोयेन जीवान् व्यससर्ज भूम्याम्' इति जीवेऽपि केवलविसर्गश्रावणात् तस्यापि पृथक्करणरूपतया व्युच्चरणानतिरेकेण जीववत् प्राणानामप्युत्पत्त्यभावाज्जीववत् प्राणानामनुत्पत्तेरेवाचिख्यासिततया आद्यपक्षोक्ताया असंबद्धताया अभावात् । असद्वेति वाजिश्रुतौ मध्यप्राणेद्धान्यप्राणकृतसप्तपुरुषसृष्ट्यनन्तरं तदैक्यनिष्पादितस्यैकस्य पुरुषस्य प्रजापतित्वकथनेन तस्य प्राणानन्तरभावितया प्राणेषु तदीयत्वस्य वक्तुमशक्यत्वेन तद्विरोधानपायाद् द्वितीयपक्षोक्तपूर्वतन्त्रन्यायस्यास्मत्पक्षेऽप्यविरोधाच्च । एवं च, 'सदेव सोम्येति श्रुतिर्व्युच्चरणात् पूर्वं कालं परामृशति । व्युच्चरणोत्तरं भूतोत्पत्तेः पूर्वं कालं वाजिश्रुतिः परामृशतीति तयोर्विरोधाभावेन एतदग्रिमस्य योऽयं मध्यप्राण इत्यादिग्रन्थस्य विरोधेन च तृतीयपक्षोक्तायाः प्राणा वा ऋषय इत्यत्र गौण्या अप्यप्रयोजकत्वात् । एतस्माज्जायत इत्यस्यास्तुरीयपक्षोपन्यस्तायाः श्रुतेरपि व्युच्चरणश्रुतितुल्यत्वाच्च । सन्निहितजीवातिदेशानङ्गीकारे बीजानुपलम्भेन सर्वेषामेव शिथिलत्वादिति । तस्माद् भूतोत्पत्तेः पूर्वं जीवानामिन्द्रियाणां च व्युच्चरणं, न तूत्पत्तिरिति सिद्धम् ।

भिक्षुस्तूत्पत्तिक्रमविचारायैवदधिकरणम् । अतिदेशस्तु 'अन्तरा विज्ञानमनसी' इति

रश्मिः ।

नेति गौण्यसंभवादित्यंशस्यार्थः । अपरांशार्थमाहुः सदेवेत्यादि । यथाहुः तस्यैव परमात्मनः सृष्टेः प्रागवस्थानश्रुतेरेवेति तत्प्राक्श्रुतेश्चेत्यर्थम् । एवकारोऽन्यहेतुव्यावर्तकः । हेतुमिति जीवातिदेशाऽनङ्गीकारे हेतुम् । इतर इति माध्वाचार्याः । एवकारेण श्रुत्यतिरिक्तव्यवच्छेदः । जीवातिदेशानङ्गीकारे हेतुं मध्यप्राण इति । रामानुजमतेऽग्रे दूषणे स्फुटिष्यति अन्येति । 'यथा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह, बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिम्' इति काठकोपनिषदि श्रुतिस्तस्यां सप्तपुरुषश्रुतिः । शरीरान्तश्चरणं विहाय मोक्षार्थं गमनं परमा गतिरत्रास्ति । तस्येति प्रजापतेः । तदीयत्वेति प्राजापत्यत्वस्य । अपि तु प्रजापतौ प्राणीयत्वस्य वक्तुं शक्यत्वेनेत्यर्थः । अविरोधादिति । जीवलिङ्गबाहुल्यस्य प्राक् 'तथा प्राणः' इति सूत्रे उपपादनादिति भावः । तत्प्राक्श्रुतेश्चेति सूत्रभाष्यानुसारेणाहुः एवं चेति । पूर्वमिति अवान्तरसृष्टौ पूर्वं कालम्, मध्यप्राण इति रामानुजभाष्ये । विरोधेनेति प्राणेषु तदीयत्वं न प्रजापतौ प्राणीयत्वमित्युक्तविरोधात् । अप्रयोजकेति विरोधपरिहारार्थं गौणी स तु पूर्वं कालमित्यादिनैवोपहृत इत्यप्रयोजकत्वात् । व्युच्चरणेति तुल्यत्वं जनी प्रादुर्भावे इति धातुपाठात् । अवान्तरसृष्टौ प्रजापतौ प्राणीयत्वादाहुः तस्मादिति । विज्ञानेति । तथा च प्राणः तथा विज्ञानमनसी इवेति सूत्रार्थः । क्रमस्तु गतपादस्थं सूत्रद्वयात्मकमधिकरणं नवमं यत्र स भगवान् सिद्धान्तरीत्या क्रममङ्गीचकारेति ततोऽवसेयः । अनयोरिति 'अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात्' 'तथा प्राणः' इत्यनयोः ।

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥ (२-४-२)

पूर्वसंबन्धे उत्तसूत्रं पूर्वपक्षः । तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । हस्तादयः सप्तभ्योऽधिकाः 'हस्तौ चादातव्यं च, उपस्थश्चानन्दयितव्यं च, पायुश्च विसर्जयितव्यं च, पादौ च गन्तव्यं च' इति । चक्षुरादिगणनायामेतेऽपि चत्वार इन्द्रियत्वेन गणिताः । स्थिते सति श्रुतौ गणनया चक्षुरादितुल्यत्वे सति । अतो हेतोः सप्तैवेति न, किंत्वेकादश । अवान्तरगणनासूचनयाऽसंभवाभिप्राया

भाष्यप्रकाशः ।

सूत्रस्थयोर्विज्ञानमनसोरित्याह । तन्मन्दम् । अनयोरेकतरसूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः । विज्ञानमनसी इत्यत्रोपलक्षणविधया अन्येषामपि प्राणानां ग्रहीतुं शक्यत्वात् । अत्रापि प्राणमध्ये तयोरपि निविष्टत्वाचेति ॥ ५ ॥

इति प्रथमं तथा प्राण इत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

एवमेतेनाधिकरणेन प्राणानां जीवतुल्यत्वं समर्थितम् । अतः परं तेषां संख्या निर्धार्यते । तत्र सप्तगतिसूत्रस्य संबन्धं केचन वदन्ति तदाहुः केचिदित्यादि । भाष्यं तु निगदव्याख्यातम् ।

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥ ननु सप्तगतिसूत्रस्य पूर्वाऽधिकरणशेषत्वे एतस्याधिकरणस्य कथं सिद्धिरित्यत आहुः पूर्वेत्यादि । उक्तप्रकारक एव पूर्वपक्षः, सूत्रं विहाय उपरिष्टात् कर्तव्यस्ततः सिद्धिरित्यर्थः । व्याकुर्वन्ति तुशब्द इत्यादि । अत इति चक्षुरादितुल्यत्वात् । ननु तर्हि सप्तादिगणनायाः किं प्रयोजनमत आहुः अवान्तरेत्यादि । सप्तगणना, चक्षुस्त्वग्घ्राणरसनश्रवणमनोवाचामितरेन्द्रियापेक्षया बहूपकारकत्वेन प्राधान्यसूचनया । अष्टगणना ग्रहपदकथनाद् बन्धकत्वसूचनया । नवगणना अनावृतनवद्वारसूचनया । दशगणना केवल-

रश्मिः ।

ननु तथा प्राण इत्यत्र सर्वे प्राणाः, अन्तरा विज्ञानमनसी इत्यत्र द्वौ प्राणाविल्सामञ्जस्यमित्यत आहुः विज्ञानेति । ग्रहीतुमिति लाघवेनेति भावः । अत्रापीति 'तथा प्राणः' इति सूत्रेऽपि । तयोरिति विज्ञानमनसोः । अत एकरूपत्वादनयोरेकतरसूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति ॥ ५ ॥

इति प्रथमं तथा प्राण इत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सप्त, केचनेति शंकररामानुजमाध्वादयः । निगदेति सप्त प्राणा इति मुण्डकेऽस्ति । अष्टाविति श्रुतिरार्तभागब्राह्मणेऽस्ति । एवमग्रेऽपि । सप्तानामिति मुण्डकेऽस्ति । एवेति श्रुतिसत्त्वादेवकारः । विशेषितेति । शारीरकब्राह्मणे । स यत्र चाक्षुष इत्यादिद्वितीयकण्डिकायां सप्त प्राणाः । तृतीयकण्डिकायां तस्य हैतस्येत्यादिरूपायां जीवस्योत्क्रमणमिति पूर्वापरयोर्विशेष्यविशेषणभावाद्विशेषितत्वम् । अन्य इति प्राणाः । एवं निगदव्याख्यातम् ॥ ५ ॥

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥ श्रुतिस्तु प्रश्नोपनिषदि । प्राधान्येति द्वितीयमुण्डके 'सप्त प्राणाः' इत्यादिश्रुतिः . 'सप्त शीर्षण्याः' तत्र प्राधान्यसूचनया । क्वचित्त सप्त जिह्वा इत्यत्र सप्त होमा इति पाठः । बन्धकत्वेति । मृत्युस्वरूपकथने ब्राह्मणेऽष्टौ ग्रहा अष्टा-

अधिकसंख्याऽन्तःकरणभेदादिति । एकादशैवेन्द्रियाणीति स्थितम् ॥ ६ ॥

इति द्वितीयाध्याये चतुर्थपादे द्वितीयं हस्तादय इत्यधिकरणम् ॥

भाष्यप्रकाशः ।

द्वारमात्रसूचनयेत्येवं संभवाभिप्राया । संभवन्ति ह्येकादशसंख्यायामेताः संख्या इत्यभिप्राया । चतुर्दशसंख्या त्वन्तःकरणस्य चतुर्विधत्वात् तदभिप्राया । तथाचैतज्ज्ञापनं प्रयोजनमित्यर्थः । तर्ह्येकादशैवेति कथं निर्णय इत्यत आहुः एकादशेत्यादि । गीतायां क्षेत्रकथने, 'ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः' इत्युक्त्वा, 'महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च' इत्यहंकारादीन् भिन्नतयोक्त्वा, 'इन्द्रियाणि दशैकं च' इति कथनाद् ब्रह्मसूत्रपदेष्वेकादशैवेन्द्रियाणीति निर्णीतमित्यर्थः । नच पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणीति दशोक्ताः एकं चेति भिन्नतया कथनात् संख्यापूरणस्य चानिन्द्रियेणापि मनसा, 'यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्ति' इतिवत् संभवान्न मनस इन्द्रियत्वमिति वाच्यम् । अनिन्द्रियत्वसिद्धेः पूर्वं तथा संख्यापूरणस्यापादयितुमशक्यत्वात् । भेदेन कथनस्य तूभयेन्द्रियनायकतयोत्कर्षबोधनार्थत्वात् । अन्यथा पूर्वार्धे बुद्ध्यादिभिः सहैव क्रमापत्तेः ।

यत्तु 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः' इति, 'बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च', 'इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्' इत्यादिश्रुतौ इन्द्रियेभ्यः परं मनः । 'इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः', 'मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः' इत्यादिस्मृतौ च भेदेन

रश्मिः ।

वतिग्रहा इत्यत्र श्रुतौ ग्रहत्वं च बन्धनभावो गृह्यते । बध्यते क्षेत्रज्ञोऽनेन ग्रहसंज्ञकेन बन्धनेन । तथा च स्मृतिः 'पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते । तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन वा' इति । पुरि देहे । प्राण आद्यो यस्य स जीवः । तेन प्राणाद्यष्टकेन । अनावृतेति । नाभेर्द्वारस्यान्यस्य च ब्रह्मरन्ध्रस्य रूपद्वारस्य मूर्ध्न्यावृतत्वाद्विशेषणम् । सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चाविति श्रुतौ शीर्ष्णि भवाः सप्त चक्षुरादिरूपाः प्राणाः द्वौ पायुमेढ्ररूपाववाञ्चावधोभागगताविर्थः । केचनेति आवृतानावृतद्वारमात्रसूचनया । अत्र नाभेर्दशमत्वम् । 'नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी' इति श्रुतेः । चतुर्दशेति । मुण्डके सप्त इमे लोका इत्यस्यां श्रुतौ सप्त सप्तेति श्रावणाच्चतुर्दशसंख्या । शंकरभाष्ये तु प्रतिपुरुषाभिप्रायेणेयं वीप्सा प्रतिपुरुषं सप्त सप्त प्राणा इति पूर्वपक्षग्रन्थेऽस्ति । गुहाशयपदस्य बुद्धिं वाच्यामाहुर्माध्वाः । गुहायां हृदयाकाशे शेरत इति गुहाशया इत्युपनिषद्भाष्ये शंकराचार्याः । अत्र तु गुहाशयादिति पञ्चम्यन्तमिवास्ति । शंकरभाष्येऽपि । चतुरिति मनोबुद्धिचित्ताहंकारैश्चतुर्विधत्वात् । एवेति सप्तादिव्यवच्छेदकः । वेदेऽ विषये गीतासंशयापदेत्याशयवन्त आहुः गीतायामिति । ब्रह्मसूत्रेति । यत्तु गीताभाष्यादौ युक्तं तत्तु 'अनागतमतीतं च' इति वाक्यादर्शनात् । एवेति । श्रीभागवते 'श्रोत्रं त्वग्दर्शनं घ्राणो जिह्वेति ज्ञानशक्तयः । वाक्पाण्युपस्थपाय्वङ्घ्रिः कर्माण्यङ्गोभयं मनः' इति संवादात् । यजमानेति अत्र सूत्रेऽपि यजमानस्य पञ्चत्वसंख्यापूरकत्वमस्ति । यजमानः पञ्चमो येषामृत्विजामिति । इडापदस्य यागनामधेयत्वं पूर्वमीमांसायामस्ति । तथेति अनिन्द्रियत्वप्रकारेण । आपादेति यदि मनसोऽनिन्द्रियत्वं स्यात्तदा पञ्चमसंख्यापूरकत्वं न स्यादित्यापादयितुम् । अन्यथेति । अनिन्द्रियत्वार्थं भेदेन कथने सप्तम्या लुक् तथाशब्दात् । क्रमेति मनसः क्रमापत्तेः । अथो इ

भाष्यप्रकाशः ।

निर्देशान्मनो नेन्द्रियम् । क्वाचित्कमेकादशवचनं तु मनस इन्द्रियप्रवर्तकत्वेनोपचारात् । नचेन्द्रियेभ्यः परा इत्यादिषु गोबलीवर्दन्यायेन पृथग्वचनमिति वाच्यम् । इन्द्रियलक्षणस्य बुद्ध्यादावसंभवात् । किं तल्लक्षणमिति चेद् एकजातीयमात्रव्यापारकरणत्वमेव । अन्यथा शरीरादीनामपीन्द्रियत्वप्रसङ्गात् । अन्तःकरणस्य तु चाक्षुषादिवचनादिरूपनानाजातीयज्ञानकर्म प्रति करणत्वेनाऽस्य लक्षणस्यान्तःकरणे अभावादिति भिक्षुराह तन्न । उक्तश्रुतिस्मृतीनां मनसो बलवत्त्वबोधनेनाप्युपपत्तेः । गीतायाम्, 'इन्द्रियाणां मनश्चास्मि' इति वाक्येन, पञ्चमस्कन्धे पुरञ्जनोपाख्याने च, 'एकादशेन्द्रियचमूः पञ्चवनाविनोदकृत्' इति वाक्येन च मनस्यपीन्द्रियत्वसत्ताया निश्चयात् । नच लक्षणाभावः । देहस्थत्वे सति ज्ञानक्रियान्यतरकरणत्वं वा, तथात्वे सति

रश्मिः ।

विषयाः । **विषयानिति** देशान् । **भेदेनेति** इन्द्रियेभ्यो भेदेन । **क्वाचित्कमिति** । 'दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादश' इत्यादिश्रौतम् । **उपचारादिति** इन्द्रियपदस्य स्वप्रवर्तके लक्षणा प्रवर्तकत्वसंबन्धरूपा तद्रूपात् । **गोबलीति** गोपदवाच्यत्वेपि बलीवर्दस्य पृथग्वचनं किंचिन्निमित्तेन तन्न्यायेन । **असंभवादिति** तथा च न गोबलीवर्दन्यायप्रवृत्तिरिति भावः । **एकजातीयेति** संयोगसंयुक्तसमवायत्वादिजातीयमात्रव्यापाराः संयोगादयस्तत्प्रयुक्तं **करणत्वमेव** । शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वमित्यस्यात्मन्यतिव्याप्तेरेवकारः । **एकजातीयमात्रेति** विशेषणकृत्यमाहुः **अन्यथेत्यादि** । उक्तप्रकाराद् व्यापारे भिन्ने प्रकारे सति शरीरस्य विभक्तपदार्थान्तर्गतमायांशसंवलितत्वेन प्रवृद्धसत्त्वस्यादिपदेन तादृशसत्त्वस्य रजसस्तमसश्च ग्रहणम् । तत्र चाक्षुषादिज्ञानानि प्रति वचनादिकर्माणि प्रति च करणत्वेन व्यापारा अपि संयोगत्वसंयुक्तसमवायत्वादिभिरनेकजातीया इति नातिव्याप्तिः । सत्त्वशुद्धिरपि भवति व्यापारः । नानाप्रकारे द्वितीयपक्षेपि बोध्यम् । **बलवत्त्वबोधनेनेति** श्रौतस्मार्तपरपदैर्बलवत्त्वस्य बोधनेनेत्यर्थः । परत्वं सर्वत्र प्रसिद्धं नियामकत्वमेकवाक्यताया इति भावः । उपपत्तेर्जाघन्यं मन्यमानं प्रत्याहुः **गीतायामित्यादि** । गीताया वेदार्थसंदेहे मतल्लिकात्वस्य सर्वाचार्यसंमतत्वादिति । तद्विस्ताररूपं भागवतमप्याहुर्दार्ढ्यार्थम् । **पञ्चमेत्यादि** । मा भूतल्लक्षणसंचारः समागवतलक्षणं संचरत्वित्याहुः देहस्थत्व इत्यादिना । अत्र प्रथमं लक्षणं तृतीयस्कन्धे षड्विंशे **सुबोधिन्यां** विशेषणरहितमस्ति । तत्र सर्वेन्द्रियगुणाभासेऽतिव्याप्तिः । तस्य सर्वेन्द्रियविवर्जितत्वेनेन्द्रियत्वाभावात् । तथा च गीता 'सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्' इति । तथा च विराजोत्र प्रकरणाद्देहस्थत्वमिति लभ्यतेऽत उक्तं **देहस्थत्वे सतीति** । तथा च **सुबोधिनी** 'तैजसानीन्द्रियाण्येव' इत्यत्र ज्ञानक्रियान्यतरकरणमिन्द्रियमिति । करणमतीन्द्रियमिति वेति । देहस्थत्वं प्राणादावतिव्याप्तमितो विशेष्यम् । जन्यज्ञानकर्मणोर्मनआदौ स्थितेर्देहस्थत्वे सतीन्द्रियत्वं स्यादतो विशेष्यम् । विशेष्ये ज्ञानक्रिये विवक्षिते आद्ये अतो जन्यज्ञानक्रिययोरविवक्षितत्वान्न लक्षणस्यातिव्याप्तिः । द्वितीयस्कन्धपञ्चमाध्यायसुबोधिन्यां द्वितीयलक्षणमस्ति । खानीन्द्रियाणि तत्फलानि चाक्षुषज्ञानादीनि तैरात्मास्तीति ह्यात्मसत्तां ज्ञापयन्तीति लक्षणसमन्वयः । तथा च **सुबोधिनी** 'तैजसात्तु विकुर्वाणात्' 'इत्यत्र इन्द्र आत्मा ईयते अनेनेतीन्द्रियम्' इति उपपादितं च तत्रैव । 'आत्मा हि न चाक्षुषः, नाप्यन्येन्द्रियग्राह्यः । व्यवह्रियते च देवदत्तस्त्वं यज्ञदत्तस्त्वमिति । स चात्मा पश्यति

भाष्यप्रकाशः।

स्वफलेनात्मसत्ताज्ञापकत्वं वेति लक्षणस्य संभवात्। यद्वा इन्द्रियत्वमनिन्द्रियत्वं चेत्युभयमप्यस्तु। नच भावाभावविरोधः। अनिन्द्रियत्वस्य अविद्यावद्धर्मान्तरत्वेनाप्युपगन्तुं शक्यत्वात्। यमे देवत्वपितृत्वयोरिव मनसि क्रियाज्ञानमयत्वयोरिवैतयोरप्युभयोर्निवेशे बाधकाभावात्। विशेष-

रश्मिः।

शृणोतीत्येवं प्रतीयते' इति। इदं लक्षणं देहेऽतिव्याप्तम्। खं देहः तस्य फलं भवाय नाशाय च कर्मकरणं तेनोपाध्यवच्छिन्न आत्मास्तीत्यात्मसत्तां ज्ञापयति सः। अतोप्युक्तम्। तथात्वे सतीति विशेषणम्। देहस्थत्वं प्राणादावतिव्याप्तमतो विशेष्यम्। अथापि देहस्थत्वे परमात्मनः सत्त्वे कारणत्वे च सत्यप्यकरणत्वान्न तत्रातिव्याप्तिः। प्रस्थानरत्नाकरे व्यापारवदसाधारणकारणस्य करणत्वात्। आविर्भावकशक्त्याधारस्य च कारणत्वात्। अनन्यथासिद्धत्वे सति कार्यनियतपूर्ववर्ति कारणमिति लक्षणस्यान्योन्याश्रयग्रस्तत्वम्। पूर्ववर्तित्वस्य कार्यसापेक्षत्वात् कार्यस्य च नियतपश्चाद्भावित्वात्। बाह्यात्मान्तरात्मपरमात्मलक्षणान्यात्मोपनिषदि विद्यन्ते। ननु लक्षणद्वयस्य किं प्रयोजनमिति चेन्न। एकस्य सर्वसिद्धान्तान्तर्गतत्वाद्द्वितीयस्य शास्त्रार्थवत्त्वात्। 'सर्वसिद्धान्तगुम्फिता' इति तृतीयस्कन्धसुबोधिन्यन्ते तृतीयस्कन्धविवृतिविशेषणात्। 'भक्तेषु शास्त्रहृदयेषु निवेदयामि शास्त्रार्थतो यदि हरिर्भवतामभीष्टः' इति द्वितीयस्कन्धान्ते कारिकायाः। ज्ञानक्रियेत्यादिलक्षणद्वयं तु 'तत्त्वानि दशापि भिन्नानीति नैकं लक्षणं निर्दिष्टम्' इति तत्रैव सुबोधिनीप्रासस्वरसम्। इदानीमेकादशैवेन्द्रियाणीति भाष्यमिन्द्रियत्वांशपरं वाक्येषु द्वैविध्यात्तथैव स्वप्रस्थानरत्नाकरे प्रत्यपादि इत आहुः यद्वेति। अविद्यावदित्यादि। यथाऽविद्याऽज्ञानं न ज्ञानाभावः, किंतु ज्ञानविरुद्धा संपत्तद्वदनिन्द्रियत्वस्येन्द्रियविरुद्धसंपद्भावरूपत्वेनोपगन्तुं शक्यत्वादित्यर्थः। यम इत्यादि श्रीभागवते। क्रियेत्यादि। ज्ञानकर्मेन्द्रियनियामकत्वात् क्रियाज्ञानमयत्वे मनसो बोध्ये। 'उभयं मनः' इति भगवद्वाक्यात्। विशेषेत्यादि। प्रमेयप्रकरणे तैजसाहंकारोपादेयत्वे सति ज्ञानक्रियान्यतरकारणमिन्द्रियमिति गौणलक्षणमुक्त्वा देहसंयुक्तत्वे सति स्वफलेनात्मज्ञापकत्वं मुख्यं लक्षणमुक्तम्। साक्षाद्ब्रह्मचरणेपि सत्त्वात्। तत्र तैजसाहंकारोपादेयत्वाभेदेन पूर्वलक्षणस्य गौणत्वात्। मीमांसकास्तु यत्संप्रयुक्तेर्थे विशदवभासं ज्ञानं जनयति तदिन्द्रियमिति। संप्रयुक्ते संयोगादिसंबन्धेन संबन्धिन्यर्थे विशत्। तैजसवेशः प्रवेशः प्रसिद्धः तद्वत्तदिन्द्रियस्येत्येवमन्यत्रोन्नेयम्। नैयायिकास्तु शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वमाहुः। तदनन्तरविशेषलक्षणानि। तत्र व्यवहारजनकमिन्द्रियं वह्निदेवताकमिन्द्रियं वा वाक्। शिल्पजनकमिन्द्रियमिन्द्रदेवताकमिन्द्रियं वा दोः। आनन्दजनकमिन्द्रियं प्रजापतिदेवताकमिन्द्रियं वा मेढ्रम्। गतिजनकमिन्द्रियं विष्णुदेवताकमिन्द्रियं वाङ्घ्रिः विसर्गजनकमिन्द्रियं मित्रदेवताकमिन्द्रियं वा पायुः। गोलकान्येषां प्रसिद्धानि। एतावान् विशेषः। दोरादिचतुष्कमन्यदेवतावच्छेदेनापि कार्यं जनयति। अन्यथा मल्लविद्याकुशलानस्रजानां च हस्ताभ्यां चलनम्। विषयेन्द्रियसंयोगाच्चक्षुरादिष्वानन्दः। पद्भ्यां तालादिवादनम् नेत्राभ्यामश्रु शरीरे च स्वेदरोमहर्षादयो न स्युः। वागिन्द्रियं तु न तथेति। ज्ञानेन्द्रियलक्षणानि कर्मेन्द्रियेभ्यः पश्चात्। तत्र नभोगुणविशेषत्वेन शब्दग्राहकमिन्द्रियं वा दिग्देवताकमिन्द्रियं श्रोत्रम्। वायुविशेषगुणविशेषत्वेन स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं वायुदेवताकं वा त्वक्, एवमग्रेपि। पार्थिव

अणवश्च ॥ ७ ॥ (२-४-३)

सर्वे प्राणा अणुपरिमाणाः । गतिमत्त्वेन नित्यत्वे अणुत्वमेव । परिमाण-प्रमाणाभावात् पुनर्वचनम् ॥ ७ ॥

इति द्वितीयाध्याये चतुर्थपादे तृतीयं अणवश्चेत्यधिकरणम् ॥

भाष्यप्रकाशः ।

विचारस्तु प्रस्थानरत्नाकरे मया कृत इति नेह प्रपञ्च्यते । तस्मादन्येषां वृत्तिभेदत्वेनान्तःकरण एव निवेशादेकादशैवेन्द्रियाणीति सिद्धम् ।

अन्येऽपि सर्व एकादशपक्षमेवाद्रियन्ते ।

माध्वास्तु । बुद्धिं निवेश्य द्वादशप्राणपक्षमङ्गीकुर्वन्ति । श्रुतिं च कांचिल्लिखन्ति । इन्द्रियाणि कतीति न विचारयन्ति । तत्रोदासीना वयम् ॥ ६ ॥

इति द्वितीयं हस्तादय इत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

अणवश्च ॥ ७ ॥ संख्यां निर्धार्य परिमाणं निर्धारयतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति सर्वं इत्यादि । सर्वेषां प्राणानां पूर्वोक्तरीत्या नित्यत्वे सिद्धे गतिमत्त्वेनाणुत्वमेवेत्यर्थः । अयं च हेतु-

रश्मिः ।

गन्धस्य सामान्यत्वाद् गन्धलक्षणेऽपि न विशेषपदवैयर्थ्यम् । गन्धग्राहकमिन्द्रियमश्विनीकुमार-देवताकं वा घ्राणम् । रूपग्राहकमिन्द्रियं सूर्यदेवताकमिन्द्रियं वा चक्षुः । रसग्राहकमिन्द्रियं वरुण-देवताकं वा रसनम् । सिद्धमाहुः तस्मादिति । अन्येषां बुद्धिचित्ताहंकाराणाम् । एकादशैवेति । माध्वोपन्यस्तश्रुतेः पाक्षिकत्वादन्योपन्यस्तानामविरोधादेवकारः । सिद्धमिति भाष्यीयस्थितपद-व्याख्यानात्स्थितमित्यर्थः । तेन च सौत्रस्य स्थितपदस्य सिद्धमित्यर्थं इत्यजिज्ञपत् । शंकराचार्य-भाष्ये तु हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते । हस्तौ वै ग्रहः स कर्मणातिग्रहेण गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म करोतीत्येवमाद्यासु श्रुतिषु स्थिते सप्तत्वातिरेके सप्तत्वमन्तर्भावाच्छक्यते संभावयि-तुमित्येवं स्थितपदं व्याख्यातम् । तद्वद्वा मुण्डकश्रुतौ सप्तत्वे स्थिते वाच्यतयेति व्याख्येयं सिद्ध-पदस्य स्थितपदव्याख्यानत्वाभावे । स्थिते शरीरस्थिते जीवे हस्तादयोपि सन्त्येवातो नैवम् । हस्तादयो न सन्तीत्येवं न मन्तव्यमित्यर्थ इति रामानुजाचार्याः । अन्य इति माध्वाचार्य-व्यतिरिक्ताः । कांचिदिति सप्तगतिसूत्रे आभासे 'द्वादश वा एते प्राणा द्वादश मासा द्वादशा-दित्या द्वादश राशयो द्वादशश्च ग्रहाः' इति कौण्डिन्यश्रुतिम् । न विचारयन्तीति द्वादशप्राण-पक्षमङ्गीकुर्वन्ति परं तर्करूपं विचारं मनोभेदो बुद्धिरिति न कुर्वन्तीत्यर्थः । उदासीना इति । मतस्य श्रौतत्वेन विकल्पपर्यवसानात्पक्षनिवेशकान्तर्भावात्तन्मतादुत् उपरिष्टात् आसीना गीतोपष्टम्भत्वेन स्वमतस्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति द्वितीयं हस्तादय इत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

अणवश्च ॥ ७ ॥ परिमाणमिति । व्यापीन्यणूनि वाक्षाणि, सांख्या व्यापित्व-मूचिरे । वृत्तिलाभस्तत्र देहकर्मवशाद्भवेत् । देहस्य वृत्तिमद्भागेष्वेवाक्षत्वं समाप्यतामिति सांख्य-पूर्वपक्षे उत्क्रान्त्यादिश्रुतेस्तानि ह्यणूनि स्युरदर्शनादित्येवमणुपरिमाणमित्यर्थः । गतिमत्त्वेनेति

१ वर्ति ।

२३ म० सू० १०

भाष्यप्रकाशः।

रतिदेशात् प्राप्तश्चकारेण सूचितः। सूचनप्रयोजनमाहुः **परिमाणे**त्यादि। सप्तान्नब्राह्मणे, 'त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः' इति यदानन्त्यश्रवणं तत्तु कालत एव तथात्वबोधकम्। अनन्तमेव स लोकं जयतीति फलोक्त्या तथाऽवसायात्। अतो जीवे यथाऽऽराग्रमात्रत्वं तथा प्राणेष्वश्रवणात् पुनर्वचनमित्यर्थः। एतेन शरीरपरिमाणत्वं संकोचविकाशशालिपरिमाणत्वं व्यापकत्वं च निवारितम्। तेन चक्षुर्मनोवाचां दूरगमनम्। त्वचः सर्वशरीरव्याप्तिश्च सामर्थ्येन वा

रश्मिः।

उत्क्रान्त्यादिश्रुत्युक्तेन। **अयमिति** गतिमत्त्वरूपो **हेतुः**। जीवधर्मातिदेशेन **प्राप्तः** सौत्रेणानुक्तस्य हेतोः समुच्चायकेन **चकारेण** द्योतकेन सूचितः। **अत्रीति**। तथा प्राण इत्यत्रोक्तः। **सूचनेति** परिमाणासिद्धिरूपम्। अन्यथान्येनासौत्रेणानुक्तस्य हेतुना प्राणेष्वेवाणुत्वं सिद्ध्येत्। हेतुमात्रस्यातिदेशानङ्गीकारे बाधकाभावात्। सूत्रेऽसूचनात्। उद्दिष्टेनातिदिष्टबाधदर्शनाच्च। **त एत** इति वागादयः **समाः**। केन रूपेणेत्यपेक्षायामाह **सर्व** इति। आधिदैविकरूपेणाशेषजगद्व्याप्तिमन्त इत्यर्थः। **कालत** इति मुक्तिकालत इत्यर्थः। एवकारेण देशव्यवच्छेदः। तथा चाणव एवानन्ता अनन्तकालावस्थायिनः। परमाणुवदन्यनये। **अनन्तमेवेति** 'स यो हैतानन्तवत्तया सोऽन्तवन्तꣳ लोकं जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्ते' इत्युक्त्वोच्यतेऽनन्तमेवेत्यादिश्रुतिः। देशत आनन्त्ये सिद्धस्य लोकस्य साधनरूपो जयोऽनन्वितः स्यादिति भावः। **अवसायादिति**। **माध्वास्तु** 'अणुभिः पश्यत्यणुभिः शृणोति प्राणा वा अणवः प्राणैरेतद्भवति' इति कौण्डिन्यश्रुतिमाहुः। **रामानुजाचार्यास्तु** उपास्यप्राणबहुत्वानुरोधिनीं श्रुतिमाहुः। तेन 'गोविन्दान्मृत्युर्बिभेति' इति गोपालतापिनीयं समर्थितम्। न तु कार्यलक्षणस्येन्द्रियेष्वतिव्याप्तिः। पुरुषविधब्राह्मणसत्त्वात्। **शरीरेति**। शंकराचार्यमतमिदं सूक्ष्माः परिच्छिन्नाश्चैते प्राणा इति भाष्यात्। नैयायिकानां च। तत्र त्वचि स्पष्टम्। सकलशरीरावच्छेदेन स्पर्शोपलम्भात्। **संकोचेति**। मुक्तावल्यां मनोनिरूपणे पूर्वपक्ष्याशयोयम्। यथाहुः मनसोणुत्वोक्त्यनन्तरम्। न च दीर्घशष्कुलीभक्षणादौ नानावधानभाजां च कथमेकदा नानेन्द्रियजन्यज्ञानमिति वाच्यम्। मनसोतिलाघवाज्झटिति नानेन्द्रियसन्निधानान्नानाज्ञानोत्पत्त्योत्पलशतपत्रभेदादिवयौगपद्यप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात्। न च मनसः संकोचविकाशशालित्वादुभयोपपत्तिरस्त्विति वाच्यमिति। समाधानं तु नानावयवतन्नाशकल्पनागौरवादिति। **व्यापकत्वमिति** व्यापकधर्मस्य व्यापकत्वनियमाद्गोविन्देन्द्रियाणां व्यापकत्वे क्रीडाप्रतिबन्धात् 'मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपि' 'श्रीमद्गोकुलदक्कतारा' इत्यादिवाक्यविरोधान्निर्धारितम्। 'सर्वतः पाणिपादान्तम्' इत्यत्रान्तशब्दाज्ज्ञानमार्गीयत्वाच्च न दोषः। उपासनादिभिर्व्यापकत्वम्। दूरश्रवणदर्शनादिकं तु यमपुरुषेष्वपि। **तेन चेति** अणुत्वव्यवस्थापनेन च। चक्षुर्दूरगमनं तावत्प्रत्यक्षखण्डे **प्रस्थानरत्नाकरे** उक्तम्। वृत्तिरूपेण चाक्षुषे तु नयनकिरणा विषयपर्यन्तं गच्छन्तीन्द्रियान्तरे तु किरणाभावादिन्द्रियेण सह विषयं मनः प्राप्नोति तदा क्रमेण सहैव वा निर्विकल्पकं सविकल्पकं च तत्तदिन्द्रियसंसृष्टे मनस्युत्पद्यते। ज्ञानद्वयेपि विषयेन्द्रियस्पर्शादिकं व्यापारः। अनेनार्चीरूपाणां किरणानां सूर्यकिरणानां सूर्यमण्डलाद्भेदस्य 'आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति' इत्यनुवाके श्रावणात्तैरखिलमेरूत्तरदेशैर्व्याप्नुवानस्यादित्यमण्डलस्य दशसहस्रयोजनपरिमाणस्मरणेन तेषां तत्परिमाणाबाधकत्ववत्सूर्याध्यात्मिकचक्षुषः किरणानामपि तथात्वेन

भाष्यप्रकाशः ।

गुणव्याप्त्या वेति बोधितम् । मोक्षे च तेषामपि सत्संपत्तिरिति च बोधितम् । नन्वेतेषां को वा गुणो यो बहिः प्रसरतीति वक्तव्यम् । यदि न वक्तुं शक्यते तर्हि मिथ्यैवायमुद्यम इतिचेन्न । चक्षुर्मनोवाचां तेजोमयदेवताधिष्ठितत्वात् तदंशत्वाच्च रूपमेवेति वदामः । 'तेजोमयीवाग्' इति श्रुतेश्च । त्वचस्तु स्पर्श एव । अथवा । 'यन्न स्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धीन्द्रियासवः' इति षष्ठस्कन्धे नारदकृत उपदेशे मनःप्रभृतीनां ब्रह्मकर्मकस्पर्शज्ञानयोर्निषेधमुखेन तेषु स्पर्शज्ञानयोरङ्गीकारात् स्पर्श एव सर्वत्र यथोचितो भवतु । नच तस्य प्रत्यक्षापत्तिः शङ्क्या । अणुगुणत्वेनातीन्द्रियतया कार्यैकानुमेयत्वात् । इन्द्रियाणां प्राप्यप्रकाशकारित्वस्य नियतत्वादिति । यत् पुनः

रश्मिः ।

श्रुत्यविरोध उक्तः । 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्'इति श्रुत्या चन्द्रदेवताकत्वेन मनसो नानाकिरणशालिन ईक्षत्यधिकरणभाष्योक्तप्रकारेण कामवर्जितातिशुद्धस्य **दूरगमनं** ब्रह्मपर्यन्तगमनम् । तथा वाचां दूरगमनं वीचीतरङ्गन्यायेन प्रसिद्धम् । त्वचः सर्वशरीरव्याप्तिस्त्वाचप्रत्यक्षे । **सामर्थ्येन** वेति देवतासामर्थ्येन । तथा प्राण इत्यधिकरणे प्राणे जीवधर्मातिदेशस्य सिद्धान्ताङ्गीकारात्सर्वशरीरे जीवचैतन्येनेव । वाकारद्वयार्थः क्वचित्पूर्वतन्त्रे प्रसिद्धः । 'सेवायां वा कथायां वा' इतिवत् । **मोक्ष** इत्यादि । इदं च तत्प्राक्श्रुतेश्चेति सूत्रे चकारान्मोक्ष इत्यादिभाष्ये स्पष्टम् । गुणव्याप्तिं प्रपञ्चयन्ति स्म **नन्वेतेषा**मित्यादिना । **अयमिति** अणुत्वप्रसाधनलक्षणः । तेजोमयेत्याद्यं ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणेऽत्रैवाग्रे स्फुटम् । **रूपमेवेति** । तेजस्तन्मात्रत्वस्य तल्लक्षणत्वादिति भावः । एवकारेण चक्षुषः सूर्यदेवताकत्वेन तद्रश्मयो व्यवच्छिद्यन्ते । मनसस्तु कामसंकल्पादिनानावृत्तयो व्यवच्छिद्यन्ते । वाचस्तु व्यवहारजनकत्वरूपवृत्तिर्व्यवच्छिद्यते । **प्रस्थानरत्नाकरे** तु गुणाद्वालोकवदिति सूत्रे आलोकस्य गुणत्वाङ्गीकारात्तैजसस्य चक्षुष आलोकरूपगुणव्याप्त्याङ्गीकारेऽप्यदोष इत्युक्तम् । चक्षुषस्तैजसत्वस्य नैयायिकादिसकलप्रसिद्धस्य माऽपलापो हि भूत् । मनोवाचोस्त्वप्रसिद्धं मन्वानं प्रत्याहुः **तेज** इत्यादि । तथा च वाक्पूर्वरूपस्य मनसः कथमतैजसत्वमिति चन्द्रदेवताकस्य तैजसत्वम् । अतस्त्रिसृणां रूपं तन्मात्रेति भावः । **त्वच** इत्यादि । त्वचो वायुदेवताकस्य स्पर्श एव बहिः प्रसरति न तु रूपं तदभावादित्यर्थः । **प्रस्थानरत्नाकरे** तु देवतासामर्थ्यमप्युक्तम् । लाघवेन सकलसाधारणस्पर्शमाहुः **अथवे**त्यादिना । **ब्रह्मकर्मके**त्यादि । वाक्यान्तर्गतयच्छब्दार्थो ब्रह्मेति भावः । **निषेधेति निषेधमुखं** निषेधोपायः निषेधरूपो ब्रह्मातिरिक्ते स्पर्शप्रापकोपायः । **तेष्विति** । मनोबुद्धीन्द्रियासुषु । **स्पर्शेति** ब्रह्मातिरिक्तं स्पृशन्ति विदुरिति । **एवेति** । स्पृशन्ति विदुरित्येतयोर्मनोबुद्धीन्द्रियासुकर्तृकत्वेन स्पर्शज्ञानानुकूलव्यापारो मनआदिनिष्ठ इति । **सर्वत्रेति** । मनोबुद्धीन्द्रियासुषु स्पर्शानुकूलो व्यापारः । आकाशं स्पृशन्ति विदन्ति । एवं वायुमग्निमपः पृथिवीमोपधिमन्नं पुरुषम् । एतेभ्यः प्रयोगेभ्यः । आकाशादिषु स्पर्शज्ञाने । कर्मत्वात् । तत्रापि सूक्ष्मात्परंपरयेत्यर्थः । इदमेवोक्तं **यथोचितपदेन** । आकाशस्य मांसरूपस्य स्पर्शः । ननु त्वग्विषयकज्ञानादौ तस्याणुप्राणादिगुणस्य स्पर्शस्य प्रत्यक्षापत्तिरित्याशङ्कामपनुदन्त आहुः **न चे**त्यादि । **कार्यैकेति** । अणूनीन्द्रियाणि स्पर्शवन्ति । प्राप्यप्रकाशकारित्वात् । यन्नैवं तन्नैवं परोक्षघटवदित्यनुमेयत्वात् । कार्यं प्राप्यप्रकाशस्तद्घटितहेतुनानुमेयत्वं कार्यैकानुमेयत्वं तस्मात् । **नियतत्वादिति** । ज्ञानेन्द्रियाणि वस्तुप्राप्यप्रकाशकारीणि । सौगतास्तु श्रोत्रस्याप्राप्यप्रकाशकारित्वं

भाष्यप्रकाशः।

सकलदेहव्यापिकार्यानुपपत्तिप्रसङ्गादणुत्वं मध्यमपरिमाणबोधकत्वेन व्याख्यातं तदप्येतेनैव निरस्तं ज्ञेयम्। ज्ञानवत्ता तु तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति श्रावणाद् देवतात्वाच्च युक्तैवेति न कोऽपि शङ्कालेशः। भिक्षुस्त्वत्राणुपदेन तन्मात्राणि व्याख्याय तेषां पृथगुत्पत्तिविचारमत्राङ्गीचकार तन्न। मैत्रेयोपनिषदि, पञ्च तन्मात्राणि भूतशब्देनोच्यन्ते। अथ

रश्मिः।

वदन्ति तदन्ये दूषयन्ति स्म यथाह शास्त्रदीपिकाकारः। अप्राप्यकारित्वे हि सन्निकृष्टविप्रकृष्टस्थितौ युगपच्छब्दमुपलभेयाताम्। तयोस्तु क्रमेणोपलब्धिर्न कथंचिदप्राप्यकारित्वे समर्थयितुं शक्या। तस्मान्नाप्राप्यकारित्वं श्रोत्रस्य संभवति। वृत्तेस्तु ज्ञानावस्थात्वमेवेति व्युत्पादितं *प्रस्थानरत्नाकरे* वृत्तिनिरूपणेन। श्रोत्रस्य शब्दो वृत्तिरिति प्राप्यकारित्वम्। न चार्तभागब्राह्मणे 'श्रोत्रं वै ग्रहणकः शब्देनातिग्रहेण गृहीतः श्रोत्रेण शब्दाञ्छृणोति' इति तत्र श्रोत्रे ग्रहणकशब्दोन्येष्विन्द्रियेषु ग्रहशब्दा इत्यप्राप्यप्रकाशकारित्वमितिवाच्यम्। मैत्रेयीब्राह्मणे 'स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः'. इत्यत्र बाह्यानिति शब्दरूपग्रहणकर्मविशेषणादबाह्येतरशब्दग्राहकत्वेन प्राप्यकारित्वात्। न चैवमपि मनआदिश्रोतृत्वं भवतु पुरुषविधब्राह्मणे 'मन एवास्यात्मा वाग्जाया प्राणः प्रजा सौम्यं चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा हि तद्विन्दन्ति श्रोत्रं दैवं श्रोत्रेण हि तच्छृणोति' इति श्रुतेरिति शङ्क्यम्। यत्किंचित्साक्षाद्ग्रहणेन श्रोत्रस्य प्राप्यकारित्वात्। कर्मेन्द्रियेषु तु तत्तत्क्रियैव व्यापारः। 'सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनम्' इत्यादिश्रुतेः। तज्जन्या स्थूलशरीरक्रिया च फलमिति। अन्ये तु घ्राणरसनश्रवणानां द्रव्यग्राहकत्वं नेच्छन्ति तन्नास्मभ्यं रोचते। तमसि रसनया दुग्धादेर्घ्राणेन चम्पकादेः, श्रवणेन भेर्यादेरनुभवस्य व्याप्तिज्ञानविधुराणामपि दर्शनात्। अत्र व्यवसायविरोधेन स्मृतिरूपत्वस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वाच्च। न चोपनीतं भानं तदिति वाच्यम्। तथात्वे मानाभावात्। घ्राणादीनां द्रव्याग्राहकत्वस्याभ्युपगमैकशरणत्वादिति दिक्। तथा च सुरभि चन्दनमित्यत्रैव घ्राणादीनां द्रव्यादिग्रहणे सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणे प्रत्यासत्ती ज्ञेये। सिद्धान्तमुक्तावल्यां स्पष्टम्। एवं नियतत्वं तस्य बोध्यम्। व्याख्यातमिति शंकराचार्यैर्व्याख्यातम्। तथा च भाष्यम्। अणवश्चैते प्रकृताः प्राणाः प्रतिपत्तव्याः। अणुत्वं चैषां सौक्ष्म्यपरिच्छेदो न परमाणुतुल्यत्वम्। कृत्स्नदेहव्यापिकार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गादिति। एतेनेति पूर्वग्रन्थेनैव। एवकारस्तु पूर्वग्रन्थस्य विस्तृतत्वात्। ज्ञानेति। ननु अणुषु विषयप्रकाशनसामर्थ्यमयुक्तं संहननातिरिक्तसामर्थ्याप्रसिद्धेः परमाणुष्विवेत्याशङ्क्याहुः ज्ञानवत्तेति। चकारेणाणुत्वसंग्रहः। तथा चेन्द्रियाणां परमाणुत्वेऽयं दोषो न त्वणुत्व इति भावः। न कोपीति। परमाणुत्व इन्द्रियाणां द्विगोलके दोरादौ मल्लविद्यायां हस्ताभ्यां चलने विष्णुदेवताश्रितावच्छेदेन गतिजनकत्वं न शिल्पजनकत्वम्। पशूनां चक्षुरिन्द्रियस्य नासिकाविवरावच्छेदेनाश्विनीकुमारकृतावच्छेदेनेक्षितृत्वमपि विषयेन्द्रियसंयोगाच्च चक्षुरादौ कदेवतावच्छेदेनानन्दजनकत्वमपि। पद्भ्यामिन्द्रदेवतावच्छेदेन तालवादनं न तु गतिजननम्। नेत्राभ्यां मित्रदेवतावच्छेदेनाश्रुविसर्गोऽपि तथा शरीरे रोमस्वेदहर्षादिविसर्गोऽपि। तत्र पादादीन्द्रियाणां हस्तादिगोलकावच्छेदेन कार्यजननमनुपपन्नम्। अयमपि शङ्कालेशो नेति कोपीत्युक्तम्॥ सामर्थ्याद्वा गुणव्याप्त्येति। अङ्गीचकारेति। माध्वास्तु अत्र 'दिवीव चक्षुराततम्' इति 'अणुभिः पश्यति' इति श्रुति-

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥ (२-४-४)

मुख्यश्च प्राणो नित्यगतिमान् अणुपरिमाणश्च । चकारादतिदेशः । नासदासीदित्यत्र, 'आनीदवातं स्वधया तदेकम्' इति अननात्मकस्य पूर्वसत्ता प्रदर्शिता ॥ ८ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

महाभूतानि भूतशब्देनोच्यन्ते इत्युक्त्या श्रुतौ भूतपद उभयसंग्रहस्य बोधितत्वेन पूर्वपादीयवियदाद्युत्पत्तिविचारादेव चारितार्थ्येन पृथग्विचारप्रयोजनाभावात् ॥ ७ ॥

इति तृतीयं अणवश्चेत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥ इन्द्रियाणि विचार्येदानीं मुख्यप्राणं विचारयति । तत्र मुख्यप्राणनित्यतायाः स्फुटमश्रवणात् प्रश्नोपनिषत्प्रभृतिषु, 'मा मोहमापद्यथा अहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामि'इत्यादिरूपे प्राणानां संवादे शरीरस्थितिहेतुतया श्रेष्ठत्वेन निर्णीतत्वाच्च संदेहे श्रेष्ठयस्य नित्यतागमकत्वे मानाभावादनित्य इति प्राप्ते आहेत्याशयेन व्याकुर्वन्ति मुख्य इत्यादि । मुख्यः प्राणोपि नित्यो गतिमानणुपरिमाणश्च । तत्र हेतुरतिदेशप्राप्तश्चकारादेव पूर्ववत् सूच्यते । नन्वस्य सृष्टेः पूर्वं सत्तायां किं मानमत आहुः नासदित्यादि । तथाचैवं

रश्मिः ।

विगानेन प्राणाः किं व्याप्ता उताणव इति संदेहे व्याप्ता इति पूर्वपक्षेऽणव एवेति सिद्धान्तयन्ति स्म । **रामानुजास्तु** त एते सर्वे समाः सर्वेऽनन्ता इत्यानन्त्यश्रावणाद्विभुत्वं प्राणानामिति प्राप्तेऽभिधीयते । प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीत्युत्क्रान्त्यादिश्रवणात्परिमितत्वे सिद्धे सत्युत्क्रान्त्यादिषु पार्श्वस्थैरनुपलभ्यमानत्वादणवश्च प्राणाः । आनन्त्यश्रुतिस्तु 'अथ यो हैताननन्तानुपास्ते' इत्युपासनश्रवणादुपास्यप्राणविशेषभूतकार्यबाहुल्याभिप्रायेति सिद्धान्तयन्ति स्म । श्रुताविति अव्यवहितपूर्वोक्तायाम् । पूर्वेति । एवकारस्तु पञ्चतन्मात्राणां महाभूतधर्मातिदेशस्योक्तत्वात्तत्र निविष्टत्वात्तन्मात्राज्ञाने तादृशमहाभूतरूपविशेषणाज्ञानप्रयुक्ततद्धर्मातिदेशाज्ञानापत्तेः । न च तूष्णीमतिदेशमुक्तमितः परं विविच्य विचार इति वाच्यम् । सूत्राभावात् ॥ ७ ॥

इति अणवश्चेत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥ मुख्येति । प्राणपदस्य भाष्ये प्रियत्वाय व्यवस्थापनात् प्रियत्वेन स्मृतस्य मुख्यप्राणस्योपेक्षानर्हत्वात्तं प्रसङ्गसंगत्या विचारयति भगवानाचार्यः । विषयादिकमाहुः तत्रेत्यादिना । मुख्यप्राणो विषयः स नित्यो जीवधर्मवांश्चानित्यस्तद्धर्माभाववान्वेत्याकारकसंशयस्तु स्पष्ट एव । अश्रवणेति । 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यत्रोत्पत्तेः प्रादुर्भावरूपत्वस्यापि शक्यवचनत्वास्स्फुटपदोक्तिः । प्रश्नेति । प्रभृतिपदार्थोऽग्रे स्फुटः । मा मोहमित्यादि बाणधारकत्वाय मुह्यमानप्राणान्प्रति प्राणवाक्यात् । बाणं देहम् । इति प्राप्त इति पूर्वपक्षे प्राप्ते । मुख्यश्चेति भाष्ये चकारोप्यर्थ इत्याशयेनाहुः मुख्य इति । चेति अयं समुच्चये । चकारादिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तत्रेत्यादिना । हेतुरिति । सौत्रचकाराद्धेतुवाचकपञ्चम्या लुग्बोधितः । स च गतिमत्त्वेन नित्यत्वे अणुत्वमेवेति भाष्ये गतिमत्त्वं हेतुः । अतिदेशप्राप्तोऽतिदिष्टश्चकारात्तद्वाचकात् । एवेति किमत आहुः पूर्ववदिति पूर्वसूत्रवत् । तथा च पूर्वसूत्रप्रामाण्यादेवकार इति भावः । सूच्यत

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

ननु मुख्यः प्राणो वायुरेव भविष्यति, इन्द्रियाणां क्रिया वा। एवं हि श्रूयते। 'यः प्राणः स वायुः। एष वायुः पञ्चविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः' इति। 'सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च' इति। तन्त्रान्तरीया आचक्षते। तदुभयमपि न। कुतः पृथगुपदेशात्। 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वे-

---

भाष्यप्रकाशः।

सृष्टिप्राकाले वातरूपतानिषेधपूर्वकमानीदिति कथनाद्भगवतोऽनन्तरमको यो धर्मः स एव मुख्यः प्राण इति तेन रूपेण सत्तायां सिद्धायाम्, एतस्माज्जायते प्राण इत्यत्रापि जीववद् व्युच्चरणमेव, न तूत्पत्तिः। सदेवेति श्रुतिस्तु ततोऽपि पूर्ववृत्तान्तपरेति श्रुतिविरोधलेशस्याप्यभावादयमपि जीवसमानयोगक्षेमत्वादंश एवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥ प्राणस्वरूप एव किंचिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयमस्याहुः नन्वित्यादि। तन्त्रान्तरीयाः सांख्याः, सामान्येति तेषां सांख्यसप्ततौ कारिका। अर्थस्तु पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि बाह्यानि। मनोबुद्ध्यहंकारास्त्रय आन्तराः। एवं त्रयोदशविधं करणम्। तस्य त्रयोदशविधस्यापि करणस्य या साधारणी वृत्तिः प्राणाद्या प्राणनादिरूपा। भावे घञ्। सैव पञ्च वायवः प्राणादय इति व्यवह्रियन्ते इत्यर्थः। तथाचोभयोर्मध्ये यत्किंचिदादर्तव्यं, न तु पृथग्विचारस्तस्य युक्त इत्याशङ्काशयः। परिहारं व्याचक्षते तदुभयमपि नेत्यादि। नन्वेवं वायोः सकाशाद्भेदोऽस्तु, इन्द्रियक्रियातः कथं भेद इत्यत

रश्मिः।

इति भाष्यार्थस्तु श्रेष्ठः प्राणश्चकारसूचितार्थादतिदेशादिति। सृष्टेरिति पञ्चम्यन्तमिदम्। नासदित्यादीति। नासदासीन्नो सदासीदित्यत्रानीत् लुङन्तं, अवाते, स्वधया, तद्, एकम्। एकं तद् ब्रह्म कर्तृ, स्वधया स्वधाशब्देन अवातं अप्राणं जगत् आनीत् प्राणानुकूलभूतकालिकव्यापारवत्। अवातं प्राणयुक्तमकार्षीत्। स्वधापदेन पितृसृष्टिरुक्ता। सा च सामवेदप्राधान्यापेक्षया। 'वेदानां सामवेदोस्मि' इति। मनुस्मृतौ 'ऋग्वेदो देवदैवत्यः' इत्यत्र साम्नः पितृदेवत्यमुक्तम्। स्वधा पितृदाने। वातेति 'वातः प्राणः' इति बृहदारण्यके। अननेति। भगवत्संबन्ध्यननानुकूलो व्यापार इत्यर्थादिति भावः। एतदुपपादितं प्राक्। ततोपीति। तस्य तमःपदार्थकस्य समाधिकरणोक्तरीत्या तमःशब्दार्थादश्व्यायनपक्षेऽवान्तरकारणपक्षे इदं बोध्यम् ॥ ८ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥ एवेति इन्द्रियव्यवच्छेदकः। नन्वित्यादीनि। वायुतः पार्थक्यस्यास्यपदेन बोधनादाहुर्भाष्ये इन्द्रियाणामित्यादि। एतच्च क्वचित्प्रसिद्धम्। शंकरभाष्येपि न वायुः प्राणो नापि करणव्यापार इति। श्रूयत इति। तत्रेति। इन्द्रियाणां क्रिया वेति कोटौ स्वाभिप्रायमाचक्षत इत्यर्थः। तत्रान्तरीयाभिप्रायात्समस्तकरणवृत्तिः प्राण इति शंकरभाष्यात्। कारिकेति। इदमुपलक्षणं सांख्यप्रवचनसूत्रस्य। सांख्यप्रवचनसूत्रवृत्ताविदं सूत्रं प्रधानकार्याध्यायेस्ति। सामान्या चासौ करणवृत्तिरिति कर्मधारयं व्याचक्षते। पञ्चबुद्धीति। ननु 'प्राणिनीति प्राणः' एवमादिविग्रहेषु प्राणनादिरूपाः कथमत आहुः भाव इति। प्राणादिपदेषु। इत्याशङ्केति इति आशङ्का यस्य स इत्याशङ्कः, तस्याशय इत्यर्थः। इन्द्रियत

न्द्रियाणि च, खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' इति प्राणवाय्वोः पृथगुपदेशात् । वृत्तिमतोरभेदेन ततोऽपि पृथगुपदेशाच्च ॥ ९ ॥

इति द्वितीयाध्याये चतुर्थपादे चतुर्थं श्रेष्ठश्चेत्यधिकरणम् ॥

भाष्यप्रकाशः ।

आहुः वृत्तीत्यादि । ततोऽपीति इन्द्रियतोऽपि । तथाच पदार्थान्तरमेव मुख्यः प्राणः । नच पदार्थान्तरत्वे, 'यः प्राणः स वायुः', 'स एष वायुः पञ्चविधः' इति श्रुत्योर्विरोधः शङ्क्यः । तस्य भूतात्मकवायुव्यतिरिक्तभगवत्प्राणात्मकवायुपरत्वात् । नचात्र मानाभावः । बृहदारण्यक उद्गीथब्राह्मणे, अथ हेममासन्यं प्राणमूचुरित्यत्र नस्यप्राणादपि वैलक्षण्यश्रावणात् । नचाध्यात्मापत्त्या न वैलक्षण्यमिति वाच्यम् । तस्याः नस्यप्राणेऽपि सत्त्वात् । अतोऽपहतपाप्मत्वरूपाद् वैलक्षण्यात् तत्त्वान्तरमेव । वायुसमानाकारत्वं च तस्य मैत्रेयोपनिषदि द्वितीयप्रपाठके, 'सोऽमन्यतैतासां प्रबोधनायाभ्यन्तरं विविशामीति स वायुरिवात्मानं कृत्वाऽभ्यन्तरं प्राविशत् स एको नाशकत् स पञ्चधात्मानं विभज्य' इत्यादिप्रजापतिमुपक्रम्य पठ्यते । अतो न विरोध इत्यर्थः । अन्ये त्विदं सूत्रमग्रिमाधिकरणे योजयन्ति ॥ ९ ॥

इति चतुर्थं श्रेष्ठश्चेत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

रश्मिः ।

इति । समान्यकरणवृत्तिरित्यत्र वृत्तिः वृत्तिमत्करणं तयोरभेदेन वृत्तिमदिन्द्रियतः । पञ्चमाध्यायसुबोधिन्यनुसारेण द्वितीयस्कन्धस्य 'तैजसात्तु विकुर्वाणादिन्द्रियाणि दशाभवन्' इति समाधातुमुपक्रमन्ते न चेत्यादि । विरोध इति सूत्रभाष्येण विरोधः । तस्येति भाष्यस्य । अध्यात्मेति भावप्रधानः । सूत्रोक्तः श्रेष्ठः । भौतिकवायुसंबद्ध आध्यात्मिको भगवदिच्छया गुहां प्रविशति । 'स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः' इति वाक्यात् । न वैलक्षण्येति । 'यस्तु आध्यात्मिकः प्रोक्तः सोसावेवाधिदैविकः' इति वाक्यात्सूर्यचक्षुरभिमानिवत् । तस्या इत्यादि आध्यात्म्यापत्तेः । तस्य श्रेष्ठस्य प्राणे भगवति 'प्राणस्य प्राण.' इति श्रुतेः । तथा चाध्यात्म्यापत्तेर्वैलक्षण्यप्रतिबन्धकत्वे ईश्वरावैलक्षण्यापत्तिरिति भावः । अस्त्वेवमिति चेत्तत्राहुः अत इति । अपहतपाप्मत्वं प्राणस्य प्राणे प्रसिद्धम् । एवमाधिदैविकत्वादिभिर्वैलक्षण्यमिति भावः । एवेति उक्तयुक्तेः । प्रसिद्धेर्विरोधाद्वा । स इति प्रजापतिः । एतासामिति शक्तीनाम् । योजयन्तीति । तथाहि वायुतत्त्वान्तरत्वे प्राणस्य प्रतिषिद्धे 'वायुरेवायमध्यात्ममापन्नः पञ्चव्यूहो विशेषात्मनावतिष्ठमानः प्राणो नाम भण्यते' इति सुसिद्धेऽध्यात्मपञ्चत्वे स्यादेतत्प्राणोऽपि तर्हि जीववदस्मिन्शरीरे स्वातन्त्र्यं प्राप्नोति श्रेष्ठत्वादित्यादिप्रकारेण शंकराचार्याः । 'क्रियावति द्रव्येऽवस्थान्तरमापन्ने वायावेव प्राणशब्दप्रसिद्धेर्न वायुर्नापि क्रियामात्रं प्राणः । किमयं प्राणो वायोर्विकारः सन्नग्निवद्भूतान्तरं नेत्याहेत्येवं प्रकारेण रामानुजाचार्याः । माध्वास्तु न चेष्टा वायुक्रिये पृथगुपदेशादिति पठन्ति । 'चेष्टायां वाह्यवायौ च मुख्यप्राणे च गीयते प्राणशब्दः' । 'स प्राणमसृजत खं वायुर्ज्योतिरापस्तपोमन्त्रः कर्मे'ति पृथगुपदेशात् । 'भूतानि चेष्टा मन्त्राश्च मुख्यप्राणादिदं जगत्'इति स्वतन्त्रः प्राण इत्युक्त्वा चक्षुरादिवदिति सिद्धान्तयन्ति स्म ॥ ९ ॥

इति श्रेष्ठश्चेत्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ १० ॥ (२-४-५)

स प्राणः स्वतन्त्रः, परतन्त्रो वेति विचारे स्वतन्त्र इति तावत् प्राप्तम्। श्रुतेषु वागादिषु प्राण एको मृत्युनानाप्तः प्राणः संवर्गो वागादीन् संवृङ्क्ते प्राण इतरान् प्राणान् रक्षति मातेव पुत्रानिति।

इमामाशङ्कां निराकरोति तुशब्दः। चक्षुरादिवदयमपि प्राणोऽस्वतन्त्रः मुख्यतो भगवदधीनः। व्यवहारे जीवाधीनः। कुतः तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः

भाष्यप्रकाशः।

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ १० ॥ अधिकरणान्तरत्वं बोधयितुं संशयादिकमाहुः स प्राण इत्यादि। संवृङ्क्ते इति संगृह्णाति संग्रसति च। इमामिति एतासु श्रुतिषु मृत्युना अनाप्तत्वस्य वागादिसंवर्गत्वस्य इतरप्राणरक्षकत्वस्य च श्रावणात् प्राणः स्वतन्त्र इत्येताम्। सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति चक्षुरादिवदित्यादि। मुख्यत इति आसन्यत्वात्। कुत इति उक्तश्रुतिभिः स्वतन्त्रता तु सिद्धा, अस्वातन्त्र्यं कस्मात् प्रमाणादुच्यत इत्यर्थः। इन्द्रियजयवदित्यादि। श्वेताश्वतरे,

'त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा सन्निवेश्य।
ब्रह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान् स्रोतांसि सर्वाणि भयावहानि।
प्राणान् प्रपीड्येह स युक्तचेष्टः क्षीणे प्राणे नासिकयोः श्वसीत' इति।

इन्द्रियाणां हृदि सन्निवेशनेन जयवत् प्राणान् प्रपीड्येति प्राणायामेन तज्जयस्यापि श्रुतावे

रश्मिः।

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥१०॥ चक्षुराद्यधिकरणं न तु न वायुक्रियाधिकरणम्। आसन्यस्य प्रसिद्धत्वात्तदुपयोगिविचारस्य न वायुक्रिये इतिसूत्रेणावश्यकत्वात्। तुशब्देन तत् समन्वयात्, इत्यधिकरणवच्चक्षुरादिवत्पदलभ्यपूर्वपक्षस्यास्मिन् सूत्रे वक्तुं शक्यत्वाच्चक्षुराद्यधिकरणान्तरत्वं बोधयितुमित्यर्थः। स प्राण इत्यादीति। 'प्राणादिदं जगदाविरासीत्प्राणो धत्ते प्राणे लयमभ्युपैति न प्राणः किंचिदाश्रितः' इत्यग्निवेश्यश्रुतिर्बीजं प्रथमकोटौ, द्वितीयकोटौ तु 'प्राणस्तैतद्वशे सर्वं प्राणः परवशे स्थितः। न परः किंचिदाश्रित्य वर्तते परमो यतः' इति च पैङ्गिश्रुतिर्बीजम्। अमृतेति। सोढा। अनाप्तोऽव्यापकः। यदाऽमृतेन मृत्युनाऽनाप्तोऽव्याप्तः। संवर्गपदव्युत्पत्तिरप्येतेन कृता भविष्यतीति वक्तुं प्रतीकमाहुः संवृङ्क्ते इतीति। तेन संवृङ्क्ते इति संवर्गः इति व्युत्पत्तिर्बोधिता। एतामिति समीपतरवर्तिनीमिमां प्रत्यक्षगामित्यर्थः। तेनेमामितिभाष्यस्य न विरोधः भावप्रधान इत्याशयेन व्याकुर्वन्ति स आसन्येति। भाष्येऽव्ययं प्रयुक्तम्। पुराण इति एकादशस्कन्धे जडस्यादय इति अप्राप्तं भाष्ये आदिशब्देन गृहीतम्। आदिनाऽप्राप्तं गृह्णन्ति स आदीति। स एष जीव इति वाक्यात्। आदिना तान्वरिष्ठः प्राण उवाच 'मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामि' 'प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायम्'इति च। 'यस्मात्कस्माच्चाङ्गात्प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यति' 'तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान्प्राणानवति' इति च 'कस्मिन्वाहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजत' इति च स जीवः। रामानुजैस्तु प्राणशब्दपरिगृहीतेषु करणेषु अस्य विशिष्याभिधानमादिशब्देनोच्यते।

चक्षुरादिवत् सह शासनात् । इन्द्रियजयवत् प्राणजयस्यापि दृष्टत्वात् । आदिशब्देन जडत्वादयः ॥ १० ॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ११ ॥

ननु प्राणस्य जीवोपकरणत्वे तदुपकारकव्यापारवत्त्वमपेक्ष्यते । तत्रैकादशैव वृत्तयस्तन्त्रान्तरेऽपि सिद्धाः ।

'एकादशामी मनसोऽहि वृत्तय आकूतयः पञ्च धियोऽभिमानः ।
मात्राणि कर्माणि पुरं च तासां वदन्ति चैकादश वीर भूमीः'

इति । तथा कश्चित् प्राणस्य व्यापारोस्तीति चेत् ।

भाष्यप्रकाशः ।

दृष्टत्वात् । 'जितेन्द्रियस्य युक्तस्य जितश्वासस्य योगिनः' इति पुराणेऽपि दृष्टत्वात् । जडत्वादय इति । आदिशब्देन जीवोपकरणत्वं प्राणसंवादादिषु सह शासनं सर्वैर्व्याख्यातं संगृह्यते । तथाच प्रश्नोपनिषदि प्राणोत्पत्त्युत्क्रमस्थितीनां ब्रह्माधीनत्वश्रावणादासन्यत्वेऽपि ब्रह्मतन्त्रः व्यवहारे पूर्वोक्तश्रुतिभ्यो वागादिनियामकत्वेप्येतेभ्यो हेतुभ्यो जीवतन्त्र इत्यर्थः ॥ १० ॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ११ ॥ उपकरणत्वं प्राणस्य कथमित्याकाङ्क्षायां किंचिदाशङ्क्य परिहरंस्तत् समर्थयतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि । तन्त्रान्तर इति योगशास्त्रे । श्लोकस्तु पञ्चमस्कन्धे जडभरतवाक्येषु, अर्थस्तु आकूतयो विसर्गा-

रश्मिः ।

अथ ह एवायं मुख्यः प्राणः सोऽयं मध्यमः प्राण इत्यादिषु विशेष्याभिधानादित्यमाणि । सर्वैरिति प्राणसंवादादिषु 'अथ ह प्राणा अहंश्रेयसि विवदमाना व्यूदिरे' इत्युपक्रम्य 'यस्मिन्नुत्क्रान्त इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठः' इति चोपन्यस्य प्रत्येकं वागाद्युत्क्रमणे तद्वृत्तिमात्रहीनं यथापूर्वं जीवनं दर्शयित्वा प्राणोच्चिक्रमिषायां वागादिशैथिल्यापत्तिं शरीरपातप्रसङ्गं दर्शयन्ती श्रुतिः प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रियस्थितिं दर्शयतीति शांकरैरेवं रामानुजैर्माध्वैरपीति । प्राणोत्पत्तीति 'आत्मतः प्राणो जायते' इत्युपक्रम्य 'तदेपः श्लोकः 'उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा (बाह्यं) । अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुते' इति श्रुतेः । एतेभ्य इति तत्सहशिष्ट्यादिभ्यो जीवतन्त्रः 'स एष जीवः' इत्यत्र सहार्थेऽप्रधाने इति तृतीयया ॥ १० ॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ११ ॥ नन्वित्यादीति । जीव इवोपकरणत्वं जीवोपकरणत्वं तस्मिन् । उपकरणत्वं प्राणधारकत्वम्, प्राणधारणानुकूलव्यापारवत्त्वम्, तस्य प्राणधारणस्योपकारको व्यापारस्तद्वत्त्वम् । अपेक्ष्यत इति 'जीव प्राणधारणे' इति धातुपाठादतिदेशेनापेक्ष्यते । योगेति कचिद्ग्रन्थम् । अथवा । 'सांख्ययोगौ पृथग् बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः' इति वाक्यात्पातञ्जले योगशास्त्रे 'अथ योगानुशासनम्'इत्यारम्भके मुख्यप्राणैकादशेन्द्रियाभावेपि कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ प्रधानकार्याध्याये 'दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्' इत्यारम्भकेस्ति । 'कर्मेन्द्रियैर्बुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम्' इति सूत्रम् । भागवतवाक्यप्रयोजनमाहुः श्लोकस्त्विति तुः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । अतोऽपि पदार्थसूचितार्थवाचकः श्लोक इत्यर्थः । विसर्गेति विसर्गश्चानन्दनश्चादानं चागमनं च वचनं च विसर्गानन्दाना-

नैष दोषः । कुतः, अकरणत्वात् । करणस्यैव हि व्यापारोऽपेक्षितः । अन्यस्य कार्यमात्रमपेक्षितम् । तत्राह तथाहि कार्यवत्त्वं युक्तं तच्छ्रुतिरेव दर्शयति । 'तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे' इत्यादिश्रुतिभिः । प्राणनिमित्तैव शरीरस्थितिरिति । तस्माद् व्यापाराभावेऽपि स्वरूपस्थितिमात्रेण तस्योपकारित्वम् ॥ ११ ॥

पञ्चवृत्तेर्मनोवद् व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

व्यापारव्यतिरेकेणोपकारित्वमसमञ्जसमितिचेत् तत्राह पञ्चवृत्तेः । 'अहमेवैतत् पञ्चधात्मानं विभज्यैतद् बाणमवष्टभ्य विधारयामि' इति । यथा

भाष्यप्रकाशः ।

नन्दनादानगमनवचनाख्यकर्मजनका बाह्यप्रयत्नाः पञ्च, धियः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धज्ञानानि पञ्च । एता दश सद्वारकस्य मनसो वृत्तयः, अभिमानोऽहंममेति स्वीकारात्मकः साक्षान्मनसो वृत्तिः एवमेकादश मनसो वृत्तयः, द्वारभूतानामिन्द्रियाणां तु प्रतिनियता एकैकजातीयाः । मात्राणि शब्दादयो धियां भूमयो विषयाः । कर्माणि विसर्गादीनि आकृतीनां भूमयो विषयाः । पुरं शरीरं, तच्च स्वसंबन्धिनामप्युपलक्षकम् । तद् अहंममेत्यभिमानाख्यमनोवृत्तेर्विषयः । एवमेकादश तासां वृत्तीनां भूमीर्वीर वदन्तीति । तथाच यथैता जीवोपकरणभूतानां करणानां तत्तद्भोगरूपकार्यार्थं व्यापारा आकूत्यादयः सन्ति तथा प्राणस्य जीवभोगसाधकः कश्चिद् व्यापारो नास्तीति कथं तस्य जीवोपकरणत्वमित्यर्थः ।

समाधिमत्राहुः नैष इत्यादि । एष इति व्यापाराभावः । तत्राहेति तादृशापेक्षाभेदे प्रमाणमाह तथा हीत्यादि । अकरणत्वे कार्यवत्त्वमात्रं युक्तं, न तु सव्यापारं, तच्छ्रुतिरेव दर्शयतीत्यर्थः । श्रुतिमाहुः तस्मिन्नित्यादि । प्रश्नोपनिषदि, 'तस्मिन्नुत्क्रामत्यथैते सर्व एवोत्क्रमन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रतिष्ठन्ते तद्यथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रमन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रतिष्ठन्ते' इति । उपकारित्वमिति । तथाचोपकारित्वादुपकरणमित्यर्थः ॥ ११ ॥

पञ्चवृत्तेर्मनोवद् व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥ पुनः किंचिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति व्यापारेत्यादि । परिहारं विशदयन्ति यथेत्यादि । तथाच व्यपदेशप्रामाण्येन

रश्मिः ।

दानगमनवचनानि । विसर्गानन्दनादानगमनवचनानि आख्या येषां कर्मणां तेषां जनकाः । एता इति । एता उक्ता दश । सद्वारेति । ननु कामसंकल्पादीनां श्रद्धाधृतिधीभीप्रायपाठेन सद्वारत्ववद्विचिकित्साऽश्रद्धाऽधृतिप्रायपाठेनासद्द्वारकस्यापि मनसो वृत्तयः सन्त्विति चेन्न । मुख्ये संप्रत्ययात् । तेन कामादयः सन्त्वत्र । साक्षादिति एकधातुप्रयोगात् । भूमीति विसर्गादयः शब्दादयश्च । जातयो विसर्गत्वादयः तादृशैकैकजातीयाः । जीवभोगेति जीवभोग इव साधकः जीवभोगसाधकः । तादृशेति व्यापारवत्त्वाव्यापारवत्त्वाभ्यामपेक्षाया भेदे । सव्यापारमिति करणम् । तस्मिन्निति आसन्ने प्राणे । उपकारित्वमुपकारः स चोपकरणमित्याहुर्भाष्यीयोपकारित्वं सूत्रीयसूचितोपकरणपदसामानाधिकरण्याय । उपकारीति । तथा चोपकारित्वमालोच्य सूत्रे तत्समानाधिकरणमुपकरणं व्यञ्जनयोक्तमिति भावः ॥ ११ ॥

पञ्चवृत्तेर्मनोवद् व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥ व्यापारेत्यादीति तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको व्यापारः । व्यपदेशेति विशेषेणापदेशः कथनं व्यपदेशस्तस्य प्रामाण्येन ।

मनसो द्वारभेदेनैवैकादशवृत्तयः स्वरूपत एव । एवमेव प्राणस्यापि पञ्चधात्मानं विभज्य कार्यकारणं व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥

अतिदेशेन प्राप्तमप्यणुत्वं 'पञ्चधात्मानं विभज्य' इति वचनात् संदिग्धं नर्विधीयते । आसन्योऽप्यणुः । चकारात् पूर्वोक्तसर्वसमुच्चयः ॥ १३ ॥

इति द्वितीयाध्याये चतुर्थपादे पञ्चमं चक्षुरादिवदधिकरणम् ॥ ५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

था मनसि इन्द्रियद्वारा साक्षाच्च वृत्तिस्वीकारस्तथा प्राणेऽपि व्यपदेशप्रामाण्येन साक्षादेव वृत्तिस्वीकारः । अतः कार्यमात्रात् स्वरूपत एवोपकारादुपकरणत्वमित्यर्थः । एतेन यत् परैः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः' इति योगसूत्रानुसारेण मनसः पञ्चवृत्तित्वमङ्गीकृत्य पञ्चवृत्तिकत्वांशेऽपि मनोवदिति दृष्टान्त इत्युक्तम्, तदपि परास्तम् । उक्तवाक्य एकादशत्वस्य कण्ठोक्तत्वात् । योगोक्तवृत्तीनां तृतीयस्कन्धे, 'संशयोऽथ विपर्यासः' इत्यत्र बुद्धिवृत्तित्वस्वीकाराच्च । श्रुत्युक्ताः कामादयस्त्ववान्तरवृत्तित्वेनैकादशस्वेव प्रविशन्ति । योगसूत्रं तु निरोध्यत्वेन ताः वक्तीति, न त्वन्या निराचष्ट इति न कोऽपि दोषः ॥ १२ ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥ पूर्वोक्तसर्वसमुच्चय इति । उत्क्रान्त्यादिवृत्त्यन्तधर्मसंग्रहः । तथाच

रश्मिः ।

साक्षादिति अहंकाररूपा वृत्तिः । साक्षादेवेति । व्यपदेशेऽहमेवेत्येवकारेणेन्द्रियरूपद्वारव्यवच्छेदकेन तथा । यथेत्यादीति । द्वाराणीन्द्रियाणि । तद्भेदश्चक्षुष्ट्वादिनाभिमानत्वेन च । वृत्तयो ज्ञानानि धीशब्दवाच्यानि । 'कामः संकल्पः' इति श्रुत्युक्ताः कामादयः धीविशेषा एव । 'मनोमात्रमिदं ज्ञात्वा' इति वाक्यात् । एवकारस्तु द्वारप्रकाराभावं व्यवच्छिनत्ति । स च 'स्वसृष्टमिदमापीय'इत्याद्युक्तः । अत इत्यादि । कार्यं वृत्तिरूपं तन्मात्रात् । मात्रप्रत्ययेनावधारणार्थकेनानुव्यवसायव्यवच्छेदः । स्वरूपतो वृत्तिस्वरूपतो न तु व्यापारतोपीत्येवकारो व्यापारव्यवच्छेदकः । अतः स्वरूपत एव कार्यमात्रेणोपकारादुपकरणत्वमिति योजना । योगेति । समाधिपादेस्तीदम् । योगसांख्ययोरनुपष्टम्भकत्वस्योपपादितत्वादुपष्टम्भकमाहुः उक्तेति । ननु प्रमाणवृत्तेः कथमेकादशस्वन्तर्भाव इति चेन्मनोभेदबुद्धिवृत्तित्वप्रकारेणेत्याहुः योगोक्तेत्यादिना । तृतीयेति पड्विंशे 'संशयोथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक्' इति । एतेन विकल्पः संशयो निद्रा स्वाप इति योगसूत्रे व्याकृतम् । श्रुतिशास्त्रयोर्विरोधं परिहरन्ति स्म श्रुत्युक्ता इति । 'कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव'इति श्रुत्युक्ताः । योगेति । समाधिपादस्थम् । निरोध्यत्वेनेति 'अथ योगानुशासनम्' इत्यधिकृत्य 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इति निरोध उपक्रान्तः । समाप्तौ च 'तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधः' इति सूत्रेणोपसंहारान्निरोध्यत्वेनेत्यर्थः । ता इति पञ्चवृत्तीः । अन्या इति पञ्चभिन्नाः । कोपीति श्रुतिसूत्रविरोधरूपः ॥ १२ ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥ भाष्ये । संदिग्धमिति । अणुपरिमाणस्य परमाणुनिष्ठस्य निरवयवत्वेन न पञ्चधा विभागः । द्व्यणुकनिष्ठस्य विभागार्हत्वात्सदेहः । प्रकृते पूर्वोक्तेति । अत्रातिदेशेन श्रेष्ठश्चेति सूत्रीयचकारेणातिदेशेन प्राप्तं सकलधर्मवत्त्वं विषयः अणोरेकधा द्वि[illegible]त्वात्मविभागो न पञ्चधा

भाष्यप्रकाशः ।

स्वसामर्थ्याद् वृत्तयो वृत्तिसामर्थ्यात् सर्वशरीरव्याप्तिः । बहिर्भूयस्त्वेन प्रत्ययस्तु त्रिवृत्करणोत्तरमद्भिः पोषणादुपपन्नः । तस्मादणुरेवासन्यः प्राण इति सिद्धम् । यत्पुनः प्राणमुपक्रम्य 'एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण' इति विभुत्वमुद्गीथब्राह्मणे श्रावितम् । यच्च 'प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम्' इति सर्वाधारत्वं प्रश्नोपनिषदि श्रावितं 'सर्वं हीदं प्राणेनावृतम्' इति च श्रुत्यन्तरे तत्तु, उत्क्रान्त्यादिश्रुतिभिर्निश्चिते परिच्छिन्नत्वे सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणायत्तस्थितिकत्वेनोपपद्यते इति **रामानुजाचार्याः** । तेन व्यापककार्यकरणात् तत्सिद्धिनिबन्धना गौणी तत्र फलति ।

शंकराचार्यभास्कराचार्याभ्यां तु आधिदैविकेन समष्टिव्यष्टिरूपेण हैरण्यगर्भेण प्राणेन सूत्रात्मना तद्विभुत्वमिति न विरोध इत्युक्तम् । अस्माकमपीदमेव संमतं किंचिद्वैलक्षण्येनेत्यग्रिमाधिकरणे सेत्स्यति ।

भिक्षुस्तु अणुशब्देन तन्मात्रकार्यं स्थूलमहाभूतानां वैशेषिकप्रतिपन्नत्र्यणुकस्थानीयं योगभाष्यानुसारेणाङ्गीकृत्य ततः स्थूलमहाभूतोत्पत्तिमङ्गीचकार । तदपि व्यासानभिप्रेतमेव । अत्र तत्प्रसङ्गादर्शनात् । यदि हि तानणूनभिप्रेयात् तदा पूर्वपाद एव विपर्ययसूत्रात् पूर्वमेव तानपि विचारयेत् । यदि च तत्र प्रामाणिकत्वमभिप्रेयात्, श्रुतेरिति वा स्मृतेरिति वा हेतुं च

रश्मिः ।

संभवत्सतो यथाकथंचिद्द्वितीया कोटिः । 'पञ्चधा प्रविभज्य' इति श्रुतिविरोधान्नाणुः । सूत्रं तु प्राणव्यतिरिक्तेन्द्रियपरमिति पूर्वपक्षे, आसन्योऽप्यणुरिति सिद्धान्तः । अत्राशङ्काग्रे निराकरिष्यते । **बहिर्भूय** इति भगवतो व्यापकत्वेन प्राणाद्बहिर्भूयस्त्वेन प्रत्ययः संभवति मुख्यत्वात् । जीववद्व्यतिरिक्तेपि पञ्चानामेतत्समानस्य व्यानरूपेण अमृतबिन्दूपनिषदि प्रसिद्धम् । अन्यदप्याहुः **त्रिवृदि**त्यादि । 'पुरुषं प्राप्य त्रिवृत् त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहहीति' इति छान्दोग्यश्रुतेः । **अद्भि**रिति । 'आपोमयः प्राणः' इति छान्दोग्यश्रुतेः । **उद्गीथे**ति छान्दोग्येस्ति । **व्यापके**ति सर्वेण समत्वरूपं **व्यापककार्यं तत्करणात्** । सर्वधारकत्वं च व्यापककार्यम् । सर्वावरकत्वं च व्यापककार्यम् । एवं च सिंहो माणवक इतिवद्विभुः प्राण इत्येवं विभुत्वगुणयोगाद्गौणी व्यापककार्यकरणविभुत्वगुणसिद्धिनिबन्धना । **तत्रे**ति **सम** एभिरित्यादिवाक्येषु । एभिः समः प्राण इत्यत्र प्राणे सर्वमित्यत्राधारेण समः प्राणः । **सर्वं** हीत्यत्र सर्वावरकेण समः प्राण इत्यत्र समपदप्रयोगो गौणोणुपदप्रयोगोऽणुश्चेत्यत्र मुख्यः । **इदमेवे**ति । गीतायाम् 'मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव' इत्यस्यैकवाक्यता 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्यनयोरेवकारः । **अग्रिमे**ति समनन्तराधिकरणे । अत एव प्राण इत्यतिदेशाधिकरणेन विभुत्वमिति नोक्तम्, दुरूहे जिज्ञासोदयात् । **तन्मात्रे**ति द्व्यणुकमात्रकार्यम् । **स्थूले**ति । पीलुपाकवादिमतेन प्रसिद्धम् । द्व्यणुकपरमाण्वोरप्रत्यक्षादाहुः **वैशेषिके**ति । पीलुपाकवादिनां त्र्यणुकप्रत्यक्षादुक्तम् । अभिप्रेतत्वव्यावर्तक एवकारः । तत्र हेतुं तर्कं चाहुः **अत्रे**त्यादिना । परमाणुभ्यः सृष्टिप्रसङ्गस्यादर्शनात् । तर्कमाहुः **यदी**ति । अन्यज्ज्ञानं तर्कः । **ताने**ति समवायिनः परमाणून् । क्व प्रसङ्ग इति चेत्तत्राहुः **पूर्वपाद** इति । पूर्वप्रकरणादेवकारः । **पूर्वमि**ति स्थूलमहाभूतकारणत्वेन । **तान्** लाघवप्राप्तेरेवकारः । सारवद्विश्वतो मुखात् सूत्रादुच्यत इति चेत्तत्राहुः **प्रामाणिकमि**ति । सूत्रं प्रमाणं सौत्रमित्यर्थः । **अभिप्रेयाद्**व्यासो भगवान् । **श्रुतेरि**ति ।

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥ (२-४-६)

वागादीनां देवताधिष्ठानवतां प्रवृत्तिः, स्वत एव वा, जीवाधिष्ठानब्रह्मप्रेरणयोर्विद्यमानत्वादिति संशयः । विशेषकार्याभावान्न देवताऽपेक्षेति पूर्वपक्षं निराकरोति तुशब्दः । वागादीनां ज्योतिरादि अग्न्यादिरधिष्ठानमवश्यमङ्गी-

भाष्यप्रकाशः।

वदेत्। योगभाष्ये तदुक्तिस्तु तत्सूत्रानुसारिणीति न तेषां श्रौतत्वं स्वाभिप्रेतत्वं वा आपादयितुं शक्नोतीति वृथाडम्बर इति दिक् ॥ १३ ॥

इति पञ्चमं चक्षुरादिवदधिकरणम् ॥ ५ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥ संशयाद्युपन्यासमुखेन सूत्रप्रयोजनं बोधयन्ति वागादीनामित्यादि। नच जडानां स्वतः प्रवृत्त्यदर्शनाद् देवताधिष्ठानमर्थाक्षिप्तमिति संशय एव न घटत इत्यत आहुः जीवेत्यादि। अत्र जीवाधिष्ठानं द्वितीयकोटौ हेतुः। ब्रह्मप्रेरणं प्रथमकोटौ। अन्तर्यामिब्राह्मणे देवताधिष्ठितानामेव यमनस्योक्तत्वादिति। तुशब्दव्याख्यानमुखेन पूर्वपक्षमाहुः विशेषेत्यादि। अन्तर्यामिब्राह्मणोक्तस्य यमनस्याण्डसृष्टिरूपविशेषकार्यार्थतायाः 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' इत्यादिवाक्यसमभिव्याहारेणावगमादत्र च तदभावेन देवताप्रयोजनाभावात्, भोगमात्रकार्यस्य तु प्रतिनियततया जीवाधिष्ठानमात्रादेव सिद्धेर्न देवतापेक्षेति पूर्वपक्षमित्यर्थः। अधिष्ठानमिति नन्द्यादित्वात् कर्तरि ल्युः। नपुंसकं तु सामान्ये। तथाच शरीरेऽपि प्राणानां सर्वेषां स्वस्वकार्यार्थं ज्योतिरादिरधिष्ठाताऽवश्यमङ्गीकार्य

रश्मिः।

चाकारद्वयं पूर्वतन्त्रानुसारि। वदेदिति सूत्रे, 'दुर्बुद्धेस्तु ततो द्वयम्' इति तदर्थम्। तदुक्तिरिति परमाणुसृष्ट्युक्तिः। तत्सूत्रेति सूत्रं तु 'नाणुनित्यता तत्कार्यश्रुतेः' इति। अन्यद्वा। तेषामिति कारणभूतानां परमाणूनाम्। श्रौतत्वमिति 'एतेन योगः प्रत्युक्तः' इति सूत्रेण श्रौतत्वं नेत्यर्थः। स्वेति मूलाधीनत्वात्तथा, योगभाष्यकृदभिप्रेतत्वं वा। 'प्रकृतेराद्योपादानतामन्येषां कार्यत्वश्रुतेः' इति सूत्रात्। आडम्बर इति प्रारम्भः। 'आडम्बरः समारम्भे घनगर्जिततूर्ययोः' इति विश्वः। दिगिति। नैयायिकानामेतच्छोभनमिति दिक्शब्दप्रयोगः ॥ १३ ॥

पञ्चमं चक्षुरादिवत्त्वित्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥ सूत्रेति। अत्राधिकरणपदानुक्तेस्तात्पर्यमनुसंधेयम्। सूत्राधिकरणशब्दयोः पर्यायतारूपम्। न चेत्यादि न चेत्याहुरित्यन्वयः। निषेधं पुनराहुः, एवेति पूर्वपक्षव्यवच्छेदकः, संशयैककोटेः पूर्वपक्षत्वात्। जीवेति विसर्पिचैतन्यगुणो जीवशब्दवाच्यः। ननु देवताधिष्ठानवतां प्रवृत्तौ हेत्वभावादुभयं द्वितीयकोटौ हेतुरस्त्विति चेत्तत्राहुः अन्तर्यामीति। देवतेति। 'यो वाचि तिष्ठन् वाचोन्तरो यं वाङ् न वेद यस्य वाक् शरीरं यो वाचमन्तरो यमयति' इत्यनया। अन्यथार्थासंभवादेवकारः। न वेदेत्यस्याधिष्ठात्री न वेदेति विवरणाच्च। अण्डेति अन्यथा क्रीडारूपप्रयोजनाभावात्स्वनियमनं न घटेत। तथा चान्तर्यामिब्राह्मणं हेतुः सृष्टिर्द्वितीयरूपपरमिति भावोऽद्योति। अवेति। अन्यथा पृथिव्यादीनां सिद्धवत्कारेणोद्देशो न स्यात्। अधिष्ठानमितीति भाष्येऽग्न्यादिरिति पुंस्त्वमधिष्ठानस्य पुंस्त्वान्नोपध इति सूत्रेण। नपुंसकत्वं त्वग्रे प्रतिवक्तव्यम्। नन्दन इतिवन्नोपध इति सूत्रेण पुंस्त्वप्राप्त्यामनधिष्ठानत्वनिवृत्तिमात्रार्थः त्वादत्राधिष्ठानपदप्रयोगान्नपुंसकत्वं छान्दसमपि स्वीकुर्युरित्याहुः नपुंसकमिति। अपीति अपि-

कर्तव्यम् । कुतः, तदामननात् । तथाम्नायते 'अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्' इत्यादि । अयमर्थः—

'योऽध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविकः ।
यस्तत्रोभयविच्छेदः स स्मृतो ह्याधिभौतिकः' ॥

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यर्थः । तदामननादिति तस्य देवतारूपस्याधिष्ठातुः श्रुतौ कथनात् । 'अग्निर्वाग्भूत्वा' श्रुतिस्तु ऐतरेयोपनिषदि लोकानां लोकपालानां च सृष्टिमुपक्रम्याद्भ्यः पुरुषोद्धरणमुक्त्वा तत आलोचनान्तरेण तस्य मुखनिर्भेदं मुखाद्वाङ्निर्भेदं वाचोऽग्नेर्निर्भेदमुक्त्वा तथैव नासिकाक्षि-कर्णत्वग्हृदयनाभिशिश्नानां सेन्द्रियाणां सदेवानां निर्भेदं, ततस्तासां देवतानां प्रलयमहार्णवे पातम्, अशनापिपासाभ्यां तासामावरणं, ताभिः स्वान्नभोगार्थं स्थानप्रार्थनं, ततो भगवता तासां स्थित्यर्थं पुरुषशरीरानयनं चोक्त्वा ततो भगवता यथायतनं प्रविशतेत्युक्ते, 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद् वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्' इत्येवं तस्यास्तस्या देवतायास्तत्तदिन्द्रिय-रूपभवनेन तत्तद्गोलके प्रवेशं वक्ति, तस्मादित्यर्थः । ननु तासां देवतानां विराट्पुरुषशरीरीय तत्तद्गोलके प्रवेशः स्वस्वान्नभोगार्थो, न तु कार्यार्थः । अथेन्द्रियरूपेण भवनात् कार्यार्थं स्तदापि विराडिन्द्रियाणामेव कार्यार्थो न सर्वेषामतोऽनया श्रुत्या कथं सर्वत्र देवताधिष्ठान सिद्धिरित्याकाङ्क्षायां तां व्युत्पादयन्ति अयमर्थ इत्यादि । अयमर्थ इति अयं वक्ष्यमाण सौत्रतात्पर्यगोचरोऽर्थः । योध्यात्मिक इति द्वितीयस्कन्धीयः श्लोकः । पुराणं च वेदोपबृंहण मतस्तदनुसारेणाव्याकुलत्वाय श्रुतिर्विचार्यते । अर्थस्तु आत्मनीत्यध्यात्मं तत्र भव आध्यात्मिकः एवमन्यावपि । उभयोराध्यात्मिकाधिदैविकयोर्विच्छेदो द्वैधीभावो यस्मात् स उभयविच्छेदः तथाच श्रुतौ मुखादिनिर्भेदोत्तरमेवेन्द्रियदेवतयोर्निर्भेदकथनादेतच्छ्लोकोक्तमाध्यात्मिकादिस्वरूप

रश्मिः ।

पदार्थसंभावनायाम् । तेन विराट् वेदान्तार्थश्च । 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्' इत्यधिकरणे । 'इदमे पुराणेषु विराट्त्वेनोपासनम्' इति भाष्यात् । अत एव वृत्तिकृच्छ्रीकृष्णचन्द्राः । 'अध्यात्मसंस्थिता वागादीनां देवताधिष्ठानवतां प्रवृत्तिरुत स्वत एवेति संदेहे इदमधिकरणं प्रवर्तयांबभूवुः' इति कथनादिति पुनः पुनः कथनात् । म्ना अभ्यास इति धातुपाठात् । पुनः पुनः कथनमभ्यास इति वाच इति पञ्चम्यन्तम् । नासिकेति गोलकानाम् । सेन्द्रियाणामिति साध्यात्मिकानाम् सदेवानामिति साधिदैविकानाम् । ताभिरिति देवताभिः । इत्येवमिति सूर्योऽक्ष्यभिमान भूत्वाऽक्षिणी प्राविशदित्यादिप्रकारेण । उत्तरभाष्यसंगत्यर्थमाहुः अयमित्यादि । सौत्रेति सौत्रं यत्तात्पर्यं तस्य गोचरः । द्वितीयेति । ननु द्वितीयस्कन्धवाक्यश्लोकेन कथं निर्णय इति चेन्न 'भक्तेषु शास्त्रहृदयेषु निवेदयामि शास्त्रार्थतो यदि हरिर्भवतामभीष्टः । तत्पश्यतात्र विवृतिं भगवद्गुणा संदेहवारणविचारणतः प्रसन्नाम्' इति सुबोधिनीसमाप्तिस्थवाक्याच्छास्त्रार्थसमर्पणे हरेरुपयोग्यमिति अतस्तदनुसारेणेति वक्ष्यन्ति । श्रुतिरिति 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' इत्यादिः । अव्ययीभा कृत्वा तद्धितं व्याचक्षते स आत्मनीति । 'अव्ययं विभक्ति' इति सूत्रेण समासो विभक्त्यर्थ काव्ययेन । 'तत्र भवः' इति तद्धितसूत्रम् । अध्यात्मं भव आध्यात्मिकः । एवेति प व्यवच्छिनत्ति । आध्यात्मिकादीति आधिदैविकाध्यात्मिकयोर्देवतेन्द्रिययोर्धर्माः प्रवर्तकत्

इत्याध्यात्मिकादीनां स्वरूपं, वागादयश्चाणुरूपा नित्याः । तत्र यदि त्रैविध्यं न कल्प्येत तदैकस्मिन्नेव शरीरे उपक्षीणं शरीरान्तरे न भवेत् । कल्प्यमाने तु अग्निर्दे- वतारूपोऽनेकरूपभवनसमर्थो वाग्रूपो भूत्वा सर्वत्र प्रविष्ट इति संगच्छते । ते चाग्न्या- दयश्चेतना भगवदंशास्तिरोहितानन्दाः सामर्थ्ययुक्ता इति कार्यवशादवगम्यन्ते ।

भाष्यप्रकाशः ।

माधिभौतिकोत्तरभाव्येवाभिप्रेतम् । नचाऽयं श्लोको जीवात्मपरमात्मानौ शरीरं चेति त्रयम- भिप्रेत्य तत्रोक्त इति कथमत्रैतस्य योजनमिति शङ्कनीयम् । तत्र यथा जीवपरमात्मानावणू नित्यौ तथाऽत्र वागादयोऽप्यणुरूपा नित्यास्तत्र यदि त्रैविध्यं न कल्प्येत तदैकस्मिन् शरीरे उपक्षीणं वागादिकं शरीरान्तरे न संबद्धं भवेत् । कल्प्यमाने तु त्रैविध्ये अग्निर्देवतारूपः परमात्मवदनेकरूपभवनसमर्थो वाग्रूपो भूत्वा सर्वेषु शरीरेषु प्रविष्ट इति संगच्छते । अतोऽर्थापत्त्यात्रापि तद्योजनम् । जीवशरीरान्तरवर्तिविषयतया सामानाधिकरण्याच्च । नचाग्न्यादिषु तादृशसामर्थ्याभावादिकं शङ्कनीयम् । ते चाग्न्यादयश्चेतनाः, लोकपालकत्वा- लोचनेनोद्गमितत्वात् । भगवदंशाः, कारणत्वेन भगवत एवोपक्रान्तत्वात् । तिरोहितानन्दाः, अन्नभोजनप्रार्थनाकारित्वात् । सामर्थ्ययुक्ताः, वागादिरूपेण भवनादित्येवंप्रकारकाः प्रवेश- रूपकार्यवशादवगम्यन्ते । नन्वेवं सदा देवतासाहित्यं चेद् 'एतस्माज्जायते' इत्यत्र

रश्मिः ।

विषयग्रहणादय इत्येतेषामुभयेषां विच्छेदो देहे तत्तद्गोलक इत्याध्यात्मिकादिस्वरूपमित्यर्थः । आ- शङ्कामुखेन वागादय इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म न चेति । तत्रेति द्वितीयस्कन्धे । अत्रेति आधिदैविकादिषु । एतस्येति श्लोकस्य । उपेति अणुत्वात्क्षीणमिव । उपमार्थे उपः । 'उप सामर्थ्यदाक्षिण्यदोषाख्यानात्ययेषु च । आश्चर्यकरणे दाने नाभावारम्भपूजयोः । तद्योगेपि च लिप्सायां रमणार्थोपमार्थयोः । उपादानेधिके प्रोक्तमासन्नेषु प्रकीर्तितम्' इति विश्वात् । तथा च क्षीणोपममि- त्यर्थः । क्षयकर्मीभूतं यदुपमानं तदुपमेयाभिन्नं वागादिकमित्यर्थः । उपेत्यस्योपमावाचकस्योपमा- योग्ये लक्षणा । कल्प्यमान इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म कल्प्यमान इति । अर्थापत्त्येति । प्रत्यक्षेण शब्देन वा प्रमितस्यार्थस्यार्थान्तरं विनानुपपद्यमानस्योपपत्तयेऽर्थान्तरकल्पना । सात्र सकल- शरीरेषु प्रत्यक्षेण प्रमितस्यार्थस्याणुनित्यवागादिरूपस्यार्थान्तरं त्रैविध्यं विनानुपपद्यमानस्योपपत्तयेऽर्था- न्तरस्य त्रैविध्यस्य कल्पनेति लक्षणसमन्वयः । अर्थापत्तिर्द्विविधा श्रुतार्थापत्तिर्दृष्टार्थापत्तिश्च तयोर्दृष्टार्थाप- त्तिरत्र । कार्यवशादवगम्यन्ते इति भाष्यात् । इन्द्रियकार्याणां प्रत्यक्षत्वात् । जीवन्देवदत्तो गृहे नास्तीतिवत् । यदा तु सकलशरीरेषु शब्देन प्रमितस्यार्थस्याणुनित्यवागादिरूपस्येत्यग्रे पूर्ववत् । 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इति दृष्टान्तः । अतोर्थापत्त्येति सामान्यवचनम् । जीवेति जीवश्च शरीरं चान्तर्वर्ती च जीवशरीरान्तर्वर्तिनस्तैः क्षराक्षरपुरुषोत्तमैर्विशेषेण सिनोति बध्नातीति विषयः श्लोकः । एरच् । तत्तया सामानाधिकरण्यमक्षरस्य जीवेन्द्रियरूपत्वादन्तर्वर्तिनः पुरुषोत्तमत्वाद्भिन्नप्रवृत्तिनिमि- त्तत्वे सत्येकार्थबोधकत्वलक्षणं तस्माच्चेत्यर्थः । ते चेत्यादिभाष्यं शङ्कामुखेन विवृण्वन्ति स्म न चेति । लोकेति पूर्वमुक्तमैतरेयश्रुतौ । तिरोहितो विधत आनन्दो येषामित्यभिप्रायेणाहुः अन्नेति । आनन्दभुगिति श्रुतेः । निराकारत्वादिति नोक्तम् । साकारत्वात्कदाचित् । प्रवेशेति प्रवेशरूप-

१. अनुमितार्थापत्तिः ।

आध्यात्मिकाधिदैविकयोरेकत्वाद् वदनादिकार्यार्थमाध्यात्मिका एव निरूपिताः। उद्गमने, 'एतस्माज्जायते प्राण' इत्यादिषु वागादीनां नियमेन तत्तज्जीवसान्निध्यं, स्वतश्चानिर्गमनं मृत्युरूपश्रमेण तत्र लयः पुनरुद्गमनं समष्टिव्यष्टिभावश्च अन्यथा नोपपद्येत।

भाष्यप्रकाशः।

देवोद्गमः कुतो नोक्त इत्यत आहुः आध्यात्मिकेत्यादि। तथाच साक्षादनुक्तावपि भङ्ग्यन्तरेणोक्त एवेत्यर्थः। नन्वेवं दृष्टार्थापत्तौ वागादिष्वेव तादृशं सामर्थ्यं कल्प्यम्। आध्यात्मिकादिस्मृतिवाक्ययोजनेनाधिष्ठातृकल्पने किं मानमत आहुः वागादीनामित्यादि। अन्यथा यद्येवं न कल्प्येत तदा आर्तभागब्राह्मणोक्तं ग्रहातिग्रहभावेन प्राणवागादीनां जीवसान्निध्यं 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामति' इत्यादिवाक्यावगतं स्वतोऽस्माज्जीवदेहादनिर्गमनं, व्रतमीमांसायां 'तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे' इत्यादिनोक्तमृत्युरूपश्रमेणावगम्यमानः शरीरे लयः पुनरुद्गमनं, भुज्युब्राह्मणे 'वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिः' इत्यनेन बोधितो य आसन्यस्य समष्टिव्यष्टिभावश्चकारात् तत्र तत्रोक्तं चेतनतुल्यत्वम्, एतत् सर्वं नोपपद्येत। तथाच श्रुतार्थाप

रश्मिः।

कार्यप्रत्यक्षश्रवणवशात्। ज्ञानानुकूलव्यापारार्थकस्यावगम्यत इत्यस्य भाष्ये प्रयोगात्। भङ्गीति भङ्गोऽस्यास्तीति भङ्गिपदं भग्नपरम्। अन्यद्भङ्गि भङ्ग्यन्तरं तेनेत्यर्थः। तथा चैतस्माज्जायत इति श्रुतौ तावत्सर्वेन्द्रियाणीति पदं भङ्गि भवति। यावदाद्याह सर्वाणि दशेन्द्रियाणि तावदैतरेय्याह सर्वाणीत्यस्य पदस्याधिदैविकादिपरत्वमभिमृश्य देवतासहितानीन्द्रियाणीति। पूर्वभग्नपदसहितं भङ्ग्यन्तरं यथा। काव्यप्रकाशे नवमउल्लासे 'नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्जानासि कश्चेतनो, वामानां प्रियमादधाति हितकृन्नैवाबलानां भवान्। युक्तं किं हितकर्तनं ननु बलाभावप्रसिद्धात्मनः, सामर्थ्यं भवतः पुरन्दरमतच्छेदं विधातुं कुतः' इति। अत्र नारीणामित्याद्य आह। अपरस्तु न अरीणामित्येवं पदं भङ्क्त्वाह नारीणामित्यादि। आद्य आह। कश्चेतन इत्यादि। वामानां प्रतिकूलानाम्। अपि तु न कोपि प्रियमादधातीति। अपर आह। वामानां स्त्रीणामित्येवं वामपदस्य स्त्रीपरत्वमभिमृश्य हितकृदित्यादि अपरस्तु हितकृत्पदे कृती छेदने धातुमुररीकृत्याह युक्तमित्यादि। पुनराद्यस्तु बलाभावपदे बला असुरास्तेषामभावरूप इन्द्रः स चासौ प्रसिद्धात्मा च तस्येत्येवं बलपदस्यासुरपरत्वमभिमृश्याह सामर्थ्यमित्यादि। प्रकृते नारीणामित्यादिजानासीत्यन्तः प्रथमः पदभङ्गो नास्त्यत उक्तम्। भङ्ग्यन्तरेणेति एवेति अनुक्तं व्यवच्छिनत्ति। भाष्ये एवकारेणाधिदैविकव्यवच्छेदः। प्रत्यक्षमात्रप्रमाणवादी चार्वाकः प्रत्यक्षानुमानवादी वैशेषिको वा शङ्कते नन्वेवमित्यादि। दृष्टार्थेति। ननु यौक्तिकावेतौ कुतोऽणुप्राणदर्शनमङ्गीचक्रतुरिति चेन्न 'अनागतमतीतं च' इति वाक्याद्योगिप्रत्यक्षसंभवात्। दृष्टार्थापत्तावनुमितार्थापत्ताविति वा। आध्यात्मिकेति या आध्यात्मिक इत्यादिस्मृतीत्यर्थः। समष्टीति नन्वल्पाच्तरं पूर्वं श्रुतिपाठक्रमश्च कुतस्त्यक्तो भाष्य इति चेन्न। लघ्वक्षरं पूर्वमित्यस्याल्पाच्तरं पूर्वमित्यतो बलीयस्त्वबोधनार्थत्वात्। श्रुतिस्त्वङ्गाधीना न समासे पाठक्रमं बोधयति स्म। तत्र तत्रेति सप्तगतिसूत्र उक्तम्। एवेति दृष्टार्थापत्तिव्यवच्छेदक एवकारः। अणुप्राणदर्शनस्य कलनासाध्यत्वात्

१. कार्यानुमान।

आधिभौतिककृतश्चायं भेद इत्यग्रे व्यक्तीकरिष्यते । एवमेव ब्रह्मणोऽपि । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' इत्यपि निःसन्दिग्धं द्रष्टव्यम् यदज्ञानात् सर्वविप्लववादिव्यामोहः ॥ १४॥

इति द्वितीयाध्याये चतुर्थपादे षष्ठं ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

त्तिरेव मानमित्यर्थः । समष्टिव्यष्टिपदयोरर्थस्तु, अशूङ् व्याप्तौ, सम्यग् एकेन रूपेण अनुगता अष्टिर्व्याप्तिर्यस्यासौ समष्टिः । विविधा नानारूपेण अष्टिर्व्याप्तिर्यस्यासौ व्यष्टिरिति । यद्यपि तत्र समष्टिव्यष्टिभावः प्राणस्यैवोक्तस्तथाप्यणुत्वादिसामान्यात् प्राणान्तरेऽपि तुल्य इति न कोपि संदेहः । एतस्य श्रौतस्य समष्टिव्यष्टिभावस्य पौराणिकाध्यात्मिकादिभावानुगृहीतत्वेनात्रोक्तं त्रैविध्यं सृष्टिदशायां सार्वत्रिकं सर्वत्रैवोपयुज्यत इत्येतन्निबन्धे सर्वनिर्णये 'आनन्त्येपि हि कार्याणाम्' इत्यादिकारिकाभिस्तद्व्याख्यया च प्रपञ्चितमिति ततोवगन्तव्यम् । एतस्य व्यासाशयगोचरत्वं स्फुटीकुर्वन्ति आधिभौतिकेत्यादि । चोऽवधारणे । भेदो विभागः । अग्रे वैशेष्यसूत्रे व्यक्तीकरिष्यते । तत्र मनआदीनां तत्त्वान्तरत्वस्थापनात् तेषामैतरेयेऽन्धः पुरुषसमुद्धारं प्रकृत्य तस्य मुखादिगोलकनिर्भेदोत्तरं मुखादिभ्यो वागादीन्द्रियाणामिन्द्रियेभ्योऽग्न्यादिदेवानां निर्भेदस्य तदुत्तरं देवानामन्नभोजनार्थं यथास्थानं तत्तद्गोलके प्रवेशस्य च श्रावितत्वात् तत्सारणेन स्फुटीकरिष्यत इत्यर्थः । अयमर्थः संज्ञामूर्त्तिसूत्रेऽप्यस्तीति बोधयितुं तद्विषयवाक्यमुपन्यस्यन्त एवमाध्यात्मिकाधिदैविकभावं ब्रह्मण्यप्यतिदिशन्ति एवमेव ब्रह्मणोऽपीति । यथैतेषामाधिभौतिके प्रवेशोत्तरमाध्यात्मिकाधिदैविकत्वम्, एवमेव ब्रह्मणोऽपि तिसृषु देवतासु, 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' इति प्रवेशकथनादत्रापि श्रुतौ निःसंदिग्धं द्रष्टव्यम् । 'तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्'इति श्रुत्यन्तरे प्रवेशोत्तरमेव द्वैधीभावश्रावणात् । उक्तश्रीभागवतश्लोकस्याप्याश्रयरूपं परं ब्रह्मैव प्रकृत्य पठितत्वाच्च । यस्य भगवत्सामर्थ्यकृतस्याध्यात्मिकाधिदैविकभावस्याज्ञानात् सर्वविप्लवजनकमायावादरूपव्यामोहः । एवं ब्रह्मसामर्थ्ये-

रश्मिः ।

भाष्यं तु श्रुतार्थापत्तिपक्षेपि तुल्यम् । पौराणिकेति । आधिदैविकः समष्टिः आध्यात्मिकोऽपि, आधिभौतिको व्यष्टिरिति । विभाग इति । तथाच विश्वः 'भेदो द्वैधे विशेषे स्याद्' इति । एवेति उक्तश्रुतेरेवकारः । अनेनेत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तिसृष्विति । छान्दोग्ये 'तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति । सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवणीति तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोद्यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवेत्तन्मे विजानीहि हि' इतिश्रुतिः । अत्र सा व्याकृता । तिस्रस्तेजोबन्नात्मिकाः । अत्रापीति सूत्रेपि'अग्निर्वाग्भूत्वा'इति श्रुतौ । एवेति प्रवेशपूर्वं व्यवच्छिन्दन्ति । उपष्टब्धो न तु स्वबुद्धिपरिकल्पित एषोर्थ इत्याहुः उक्तेति । ब्रह्मैवेति । जीवात्मयोगात्मनोः शरीरस्य चायं व्यवच्छेदकः । सर्वं माया, ब्रह्मैवेदं पुराणमिति वादस्तेन रूपं स्वरूपं यस्य व्यामोहस्य स सर्वविप्लवजनको भवति । स च यस्य ब्रह्मणो विशेषवर्तनलक्षणसामर्थ्याज्ञानादिति वदन्तो यदज्ञानादित्यादिभाष्यार्थमाहुः यस्येति । व्याख्येयमिदं पदम् । सर्वविप्लवेति भाष्यं मध्यमपदलोपिसमासेन व्याकुर्वन्ति स्म सर्वविप्लवेति । भवतीति क्रियापदम् । तथा च तेषां भाष्यम् । श्रेष्ठश्रे-

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥ (२-४-७)

यदधिष्ठानमग्न्यादि तत् किं स्वत एव, अन्यसहितं वेति संदेहः। तावत् प्राप्तम्। स्वत एवेति। पूर्वोक्तन्यायेन तावतैव सिद्धेरनवस्थानाच्च दे त्वव्याघातश्चेत्येवं प्राप्ते उच्यते। प्राणवता अधिष्ठितं वागादि। कुतः। शब्दात

भाष्यप्रकाशः।

ऽवधारित उच्चनीचभावस्य जडचेतनभावस्य बन्धमोक्षव्यवस्थायाः शुद्धब्रह्माद्वैतस्य च ... संभवादित्यर्थः ॥ १४ ॥

इति षष्ठं ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥ अत्रापि पूर्ववत्सूत्रप्रयोजनं बोधयितुं संशयादिकमा यदित्यादि। स्वत एव, अन्यसहितं वेति स्वत एव वागादीनधितिष्ठति, ... सहितं वा सद् अधितिष्ठतीति संदेह इत्यर्थः। पूर्वपक्षे युक्तिमाहुः पूर्वोक्तेत्यादि। ... धिकरणेऽग्न्यादीनामेवाधिष्ठातृत्वसाधनात् तदधिष्ठानमात्रादेव वागादीनामिन्द्रियाणां ... सर्वजीवसान्निध्यादेः सिद्ध्या इतरसाहित्यप्रयोजनाभावात् तदङ्गीकरणे च ... पेक्षासंभावनेनाग्रेऽप्यपेक्षानुपरमेणाप्रामाणिकानवस्थानाच्च। किंचाधिष्ठेयत्वे तेषां देवत त्वव्याघातश्च। अधिष्ठातृत्वस्यैव देवतात्वादित्यर्थः। सिद्धान्तं विवृण्वन्ति प्राणवतेत्यादि मुख्यप्राणसहितेनाग्न्यादिनाऽधिष्ठितं वागादीत्यर्थः। नन्वनेन शब्देन कथं प्राणसाहित्य

रश्मिः।

त्यादिसूत्रीयम्। मुख्यश्च प्राण इतरप्राणवद्ब्रह्मविकार इत्यतिदिशति। न चाविशेषेणैव सर्वप्राणानां ब्रह्मविकारत्वं व्याख्यातम्। 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति सेन्द्रियमनोव्यतिरेकेण प्राणस्योत्पत्तिश्रावणात्। 'स प्राणमसृजत' इत्यादिश्रवणेभ्यश्च। किमर्थं पुनरतिदेशः। अधिकशङ्कानिरासार्थः। 'नासदासीत्' इति ब्रह्मप्रधाने सूक्ते मन्त्रवर्णो भवति। 'न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न राम्या अह्न आसीत्प्रकेतः। आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किंचनास' इत्यादि। बन्धमोक्षेति। 'बन्धाय विषयासक्तमु क्तं निर्विषयं स्मृतम्। अतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते' इति अमृतबिन्दूपनिषत्। 'अभिमान आत्मनो बन्धस्तन्निवृत्तिर्मोक्षः' इति हंसोपनिषत्। सुखेनेति 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति श्रुतौ परिणामवादमाश्रित्य कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्पणेन घटो मृदितिवत्सुखेन वेदस्तुतावपीदं सुबोधिन्यां स्पष्टमिति ॥ १४ ॥

इति षष्ठं ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥ सूत्रेति। पूर्वं सूत्रं यथा देवताधिष्ठितानामेव यमनं स्थापयति तथेदमपि प्राणवताधिष्ठितं वागादि न स्वत एवेति स्थापयतीति प्रयोजनं बोधयितुम्। पूर्वोक्तन्यायमेव कारान्तं स्पष्टमाहुः ज्योतिरादीति। एवेति अन्यसहितपक्षव्यवच्छेदक एवकारः। तद्धीति भाष्ये तावत्तेत्यव्ययं पञ्चम्यन्तमिति भावः। कोशेऽव्ययेषु पाठात्। चादिस्वराद्योराकृतिगणत्वात् अधिष्ठात्री देवतेत्येतावत्या वेदपुराणप्रसिद्ध्या तदधिष्ठातृत्वमेव देवतात्वं तन्मात्रात्। एवकारोन्यसहित देवताव्यवच्छेदकः। इतरेति मुख्यप्राणेत्यर्थः। किं चाधीति। देवतान्तराधिष्ठेयत्वं तेषामग्न्यादी नाम्। एवेति प्रतिपाद्यव्यवच्छेदकः। घटः पट इत्यादौ व्यभिचारात्। अनेनेति सूत्रीयेण

सोऽयमग्निः परेण मृत्युनाऽतिक्रान्तो दीप्यते' इत्यादि। अयमर्थः। 'द्वया ह ाजापत्या' इत्यत्राधिष्ठातृत्वमग्नीनामुक्तम् । देवा इत्यविशेषेणेन्द्रियाधिष्ठात्र्योऽन्याश्च । तेषां प्रतिबन्धकाऽसुरातिक्रमेण स्वर्गलोके गमनेच्छा बभूव । तत्र 'यज्ञेनैव त्रर्गः' इति । तत्र 'जनको ह वैदेहः' इति ब्राह्मणे 'केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इति' 'उद्गात्रर्त्विजा वायुना प्राणेन' इति उद्गात्रैवाक्रमणमिति सिद्धम्। तत्रान्योन्योद्गातृत्ववरणे तथोद्गाने 'यो वाचि भोगस्तं देवेभ्यः' इत्याम्नातम्। तदनु-श्रमरूपपाप्मना वेधानन्तरमप्रतिरूपं वदतीति निरूपितम् । सोऽपि दोषो देवानां

भाष्यप्रकाशः ।

सेद्धिरित्याकाङ्क्षायां तद्विवृण्वन्ति अयमर्थ इत्यादि । इदं वाक्यमुद्गीथब्राह्मणस्थम् । तत्र हि द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्चेत्युपक्रम्यासुराणां प्राबल्यं देवानां नैर्बल्यं तेषां एषु भूर्लोकेषु सतां स्पर्द्धा चोक्ता । सा तु चेतनधर्म इत्युभयेऽपि चेतनाः ।, तत्र, के देवा इत्यपेक्षायां, ते ह वाचमूचुरित्यादिभिरग्रिमवाक्यैर्वागाद्यधिष्ठातार इति ज्ञायते । तेनात्राधिष्ठातृत्वमग्न्यादीनामुक्तम् । यद्यपि तत्र वाग्प्राणचक्षुःश्रोत्रमनसामेव देवता उक्तास्तथापि अत्र देवा इत्यविशेषेण कथनादुपलक्षणविधया इन्द्रियाधिष्ठात्र्योऽन्या अपि बोध्याः, तेषां च देवानां प्रतिबन्धकासुरातिक्रमेण स्वर्गलोके गमनेच्छा बभूव । तत्रेच्छायां सत्यां, 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिश्रुतेर्यज्ञेनैव स्वर्ग इति विचार्य यज्ञं चक्रुरिति बोधनाय, 'ते ह देवा ऊचुः, हन्ताऽसुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययाम' इत्युक्तम् । तत्र कथमुद्गीथेनैवातिक्रम इत्यपेक्षायां 'जनको ह वैदेह' इति वक्ष्यमाणे ब्राह्मणे 'यदिदमन्तरिक्षमनारम्बणमिवाथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमेत' इत्याश्वलेन प्रश्ने कृते याज्ञवल्क्येन 'उद्गात्रर्त्विजा वायुना प्राणेन' इति कथनादुद्गात्रैवाक्रमणमिति सिद्धम् । तत्र प्रकृते अन्योन्यस्य वागादेरुद्गातृत्वेन वरणे तथोद्गाने, 'ते ह वाचमूचुः त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुदगायद् यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायद् यत्कल्याणं वदति तदात्मने' इत्यनेन यथेदानीं ज्योतिष्टोम उद्गात्रा त्रिषु स्तोत्रेषु यजमानार्थमुद्गानं क्रियते, नवसु

रश्मिः ।

प्राबल्यमिति 'कनीयसा एव देवा ज्यायसा असुराः' इति श्रुतेः । नैर्बल्यमिति समनन्तरोक्तश्रुतेः । स्पर्धेति 'त एषु लोकेषु अस्पर्धन्त' इति श्रुतेः । उभय इति उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः । देवासुराः । देवा इतीति भाष्यं विवृण्वन्ति तत्र क इति । इति देवाः । ते इत्यादिभिरिति 'अथ ह प्राणमूचुः' 'अथ ह चक्षुरूचुः' इत्यादि । तेषामित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तेषां चेति । तत्र यज्ञेनेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तत्रेच्छायामिति । इच्छेति 'हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययाम' इति श्रुत्या वक्ष्यन्तीच्छाकारम् । उद्गीथेनेति उद्गात्रा । अतीति अतिक्रम्य, अय गतौ वयमयामः, इसर्गलोपश्छान्दसः । तत्र जनक इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तत्र कथमित्यादि । अनारम्बणमिति अनालम्बनम् । लेट्छान्दसः । आक्रमणेति करणे ल्युट् । आक्रमणसाधनेन । उद्गात्रैवेति एवकारो वाग्वृत्विजोर्व्यवच्छेदकः । उद्गात्रा ऋत्विजेति छेदः । तत्रान्योन्येति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तत्र प्रकृत इति । यो वाचीति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म ते हेत्यादिना । यो वाचीति । श्रुत्यर्थोऽग्रे वक्ष्यते । स्तोत्रेष्विति स्तोत्राणि पूर्वतन्त्रे प्रसिद्धानि । नवस्विति स्तोत्रेषु । द्विविधमुद्गानं

प्राप्नोति। तच्छ्रुतिविप्रतिषिद्धम्।'न ह वै देवान् पापं गच्छति' इति। तदनु प्रा एवोद्गाता सिद्धः। तेनान्येषामपि पापसंबन्धो निवारितः। ततः 'परेण मृत्यु तिक्रान्तो दीप्यते' इति। अतो दीप्यमानस्यैवाधिष्ठातृत्वात् प्राणवतैवाधि मिति सिद्धम् ॥ १९ ॥

भाष्यप्रकाशः।

स्वार्थं तद्वत् तत्रापि द्विविधमुद्गानम्, तत्र यो वाङ्निमित्तको भोगः सुखविशेषस्तं देवे आगायद् आसमन्ताद् गानेन प्रापयितुमारेभे। यत् पुनः कल्याणं समीचीनं ... वदति तदात्मने स्वार्थमागानेन प्रापयितुमारेभे इत्याम्नातम्। तदा तेऽसुरा विदुरनेन वै उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्। तत् ते असुरा ज्ञात्वा तथा वेधं ... न्तस्तत्र स पाप्मा को वेत्याकाङ्क्षायां, 'स यः स पाप्मा' इति स वेधकरणभूतो योऽग्रे ... यामुच्यमानः श्रमरूपः स एव पाप्मेति सामान्यत उक्त्वा तदनुश्रमरूपपाप्मना वेधान... तत्परिचायनाय यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव पाप्मेति निरूपितम्। तथा च वेदा... भगवद्गुणगानादिष्वेव श्रमो न पुनर्लौकिकदुर्वादादिकथन इति तत्परिचायकं निरूपितम् सोऽप्येवं परिचायितो द्वितीयो दोषोऽपि देवानां प्राप्नोति। क्रमेण सर्वेषामेवोद्गातृत्वात्, त दोषरूपं पापं श्रुतिविप्रतिषिद्धं, 'न ह वै देवान् पापं गच्छति' इति श्रुत्यन्तरे पापासंस श्रावणात्। तदनु इन्द्रियाधिष्ठातॄणां पापसंसर्गोत्तरम्, 'अथ हेममासन्यं प्राणमूचुः' इत्यादिना ... प्राण एवोद्गाता सिद्धः। तं यदा पाप्मनाऽविध्यंस्तदा यथाश्मानं प्राप्य लोष्टो विध्वस भवति तथा सर्वेऽप्यसुरा नष्टा इति तेन प्राणकृताऽसुरनाशनेनान्येषामपि पापसंबन्धो निवा... इति द्वितीयदोषनाशाच्छ्रुतिविप्रतिषेधोऽपि निरस्तः। ततः 'सा वा एषा देवता एतासां देवतान पाप्मानं मृत्युमपहत्याथैनां सा यदा मृत्युमत्यवहत्, स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्, सा यद मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्, सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत' इत्यादिन मुख्यप्राणाश्रयवशाद्देवानां वागाद्यधिष्ठातॄणां मृत्युरूपश्रमात्मकपाप्मनिवृत्त्या प्रतिबन्धकासुरा तिक्रमेण दीप्यमानत्वादिकमुक्तम्। अतः स्वस्वकार्यक्षमत्वेन दीप्यमानस्यैवाधिष्ठातृत्वात

रश्मिः।

स्पष्टयन्ति स्म तत्र य इति। आरेभ इति। तात्पर्यार्थमिदं गानमकरोदिति विवरणम्। तद न्विति भाष्यं विवरितुमाहुः तदा न इति। न इति अस्मान्। विवृण्वन्ति स्म तदन्विति तत्परीति श्रमपरिचायनाय। वेदेति आदिना यागादि। श्रम इति पाप्मा। लौकिकेति श्र इत्यन्वयः। तेन श्रेयःप्रतिबन्धकाभावात्तासुरकृतस्तद्वेध इत्यर्थः। सोपीत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स सोपीति। द्वितीय इति। स्पर्धा प्रथमः। सर्वेषामिति वाग्घ्राणचक्षुःश्रोत्रमनसाम्। तदित्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तत्तदिति। तदन्वित्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तदन्विति। अथेत्यादि असुरजयार्थम्। अविध्यन्निति। अन्तर्भावितसनर्थोयं शब्दः। अविध्यत्सन्नित्यर्थः। लोष्टेति ध्वस्ते भ्वादिः परस्मैपदी अनिट् वृच्। सा वा इति प्राणरूपा। देवतेति। प्रकृतिभावश्छान्दसः एतासां वागादीनां देवतानाम्। मृत्युम् श्रमम्। एना देवताः। सुपांसुः डा वा। अमृत्य अश्रममत्यन्तविस्मृत्यभावम्। स्वरूपमत्यवहत् प्रापितवती। सेति वाक्। परेणेति मुख्यप्राणेन इत्यादिनेति 'अथ प्राणमत्यवहत्। स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत्सोयं वायुः परेण मृत्यु तिक्रान्तः पवते' एवं चक्षुःश्रोत्रमनसां मृत्यतिक्रमः। दीप्येति। आदिनाथप्राणमत्यवहदित्यादुक्त

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

अग्न्यादेः प्राणसंबन्धो नित्य इति सर्वदाधिष्ठातृत्वम् । प्राणस्य तत्संबन्धस्य चेति चकारार्थः । प्राणसहायेनैव यथोचितवर्णोद्गम इति ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्राणवतैवाग्न्यादिना वागाद्यधिष्ठानं न केवलेनेति सिद्धम् । तथाचाधिष्ठातॄणामेव पापाभागो, न त्वधिष्ठेयानामसदादीन्द्रियाणामपीत्यतो, न किंचिच्चोद्यमित्यर्थः । इयं श्रुतिः परैरन्यथा व्याख्यायते, तत्कल्पनाबाहुल्यादसंगतं व्याख्यानमिति बोध्यम् ॥ १५ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥ सर्वदा प्राणसंबन्धे हेतुं वदतीत्याशयं स्फुटीकुर्वन्ति अग्न्यादेरित्यादि । प्राणस्य नित्यत्वं, 'श्रेष्ठश्च' इत्यधिकरणे निर्णीतम् । संबन्धनित्यत्वं तु छान्दोग्ये प्राणानामहंश्रेयसि विवादेऽन्येषां प्राणानां मुख्यप्राणं विना स्थातुमशक्त्या निर्णीयते । तस्माद-ग्न्यादेरासन्यस्य तत्संबन्धस्य च नित्यत्वात् प्रतिकल्पमनयैव रीत्याऽधिष्ठातृत्वमित्यर्थः । इदानी-मपि प्रतिशरीरं प्राणसहायेनैव कार्यक्षमत्वमित्यत्र गमकमाहुः प्राणेत्यादि । एवमिन्द्रिया-न्तरेऽपि समानन्यायाद् बोध्यम् । नन्वत्र प्राणावच्छब्देन प्राणी जीवो व्याख्यायते । उचितं

रश्मिः ।

पवनतपनभानानि । एवेति एवकारो वाचं व्यवच्छिनत्ति । केवलेनेति अग्न्यादिना । किंचिदिति असदाद्यप्रतिरूपवदनादौ चोद्यमित्यर्थः । ननु तस्यां श्रुतौ यदि परेणेति सहार्थे तृतीया स्यात्तदैवं युज्यन्तु प्राणवतेति सूत्रं, श्रुतिस्त्वन्यथा व्याख्यातेति चेत्तत्राहुः इयमित्यादि, भाष्ये शब्दरूपा प्रत्यक्षा । परैरिति । उपनिषद्भाष्यकारैरन्यथा परेण मृत्युं मृत्योः परस्तादीप्यत इत्येवम् । कल्पनेति द्वितीयान्तमृत्युपदस्य पञ्चम्यन्तत्वकल्पना तृतीयान्तस्य परपदस्य प्रथमान्तत्वकल्पना । पर इति परस्तात् । स्वार्थेऽस्तातिप्रत्ययः ॥ १५ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥ छान्दोग्य इति । 'ॐ यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद' इत्यारभ्य 'अथ ह प्राणा अहꣳश्रेयसि व्यूदिरेऽहꣳश्रेयानस्म्यहꣳश्रेयानस्मि इति । ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुर्भगवन्को नु श्रेष्ठ इति तान् होवाच यस्मिन्वुत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठः' । तदनन्तरं वागाद्युत्क्रमणेऽपि पापिष्ठतरत्वे 'अथ ह प्राण उच्चिक्रमिषन् स यथा सुहयः पड्वीशशङ्कून्संखिदेदेवमितरान्प्राणान् समखिदत्' इत्यादिना तथा निर्णीयत इत्यर्थः । पदनशीलाः पादाः पद्वः तेषां संहतिः पड्वी । छान्दसत्वादकारस्य उकारे न्हस्वत्वे निन्दौ च जाते पड्वीश इति जातम् । पड्वा ईशा नियामकाश्च ते शङ्कवः पादबन्धनकीलकास्तान् । अनयेति पूर्वसूत्रोक्तरीत्या । इन्द्रियेति इन्द्रियं वर्णोद्गमो वाक् ततोन्यदिन्द्रियं चक्षुरादीन्द्रियान्तरं तस्मिन् । व्याख्यायत इति शंकराचार्यादिभिर्व्याख्यायते । तथाहि । सतीष्वपि प्राणाधिष्ठात्रीषु देवतासु प्राणवता कार्य-करणसंघातस्वामिताशारीरेणैवैषां प्राणानां संबन्धे 'अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणम्' इत्येवं सजातीयकायाः श्रुतेरित्यर्थः पूर्वग्रन्थस्य । द्वितीयस्य तावत्, तस्य शारीरस्यास्मिन्शरीरे भोक्तृत्वेन नित्यत्वं पुण्यपापलेप-संभवान्न देवतानामित्यर्थ उच्यते ।

भास्कराचार्यैरप्येवम् द्वितीयसार्थस्तु तस्य करणजातस्य शारीरं प्रति नियतत्वात्तमु-त्क्रामन्तमिति श्रुतेरिति ।

लोके स्वामिभृत्यन्यायेन जीवे भोगः फलिष्यति ॥ १६ ॥
इति द्वितीयाध्याये चतुर्थपादे सप्तमं प्राणवतेत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

च तत् । जीवभोगप्रकारबोधनार्थमेव तत्परिकरविचारस्य प्रकृतत्वात् । अत्र च तस्याधिष्ठातृत्वे अव्याख्याते तस्य भोगासिद्धौ विचारवैयर्थ्यापात इत्याशङ्कायामाहुः लोक इत्यादि । श्रुत्यन्तरे, 'स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा' इति दृष्टान्तेन मुख्यप्राणांशभूतास्तत्प्राणानामपि जीवपरिकरत्वेन स्वामिभृत्यन्यायसिद्धेस्तेन न्यायेन जीवे भोगो मुख्यामात्यरूपप्राणाधिष्ठानादपि फलिष्यतीति न विचारवैयर्थ्यम् । तथा च करणत्वांश एव तस्य तासां चाधिष्ठातृत्वं, भोक्तृत्वेन तु जीवस्यैवाधिष्ठातृत्वमित्यर्थः ॥ १६ ॥ इति सप्तमं प्राणवतेत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

अथात्र प्रसङ्गाज्ज्ञानप्रक्रियां वदामः । तत्र गीतायाम् 'अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् । शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः । न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तत्र हेतवः' इति भगवता जीवक्रियमाणकार्यं प्रति पञ्च हेतव उक्ताः । तत्राधिष्ठानं शरीरम् । कर्ता जीवः, करणं बाह्यमान्तरं च नानाविधं, चेष्टाः रश्मयः ।

रामानुजाचार्यैस्तु ज्योतिरादिसूत्रमेतच्च सूत्रमेकमङ्गीकृत्य ज्योतिरादीनां प्राणवता जीवेन च प्राणविषयमधिष्ठानं परमात्मन आमननात्संकल्पात् कुत एतदन्तमिति ब्राह्मणरूपाच्छन्दादित्यर्थः ।

माध्वैस्तु जीवानां करणान्याहुः प्राणानिति । 'ब्रह्मणो वा एतानि करणानि चक्षुः श्रोत्रं मनो वागिति' इति श्रुत्योर्द्वितीयस्या गतिः प्राणवदादिसूत्रद्वयेनेति । प्रकृतेति । ज्योतिराद्यधिकरणे स्वतन्त्रदेवतया वागाद्याः स्वतन्त्रता 'नो चेद्वागादिजो भोगो देवानां स्यान्न चात्मनाम् । श्रुतभक्ष्यादितस्त्वं भोगोऽस्त्वादिस्तु नोचितः । देवदेहेषु सिद्धत्वाज्जीवो भुङ्क्ते स्वकर्मणा' इत्यधिकरणमालायां श्रुतमित्यादौ राद्धान्तः परमभोगस्य सिद्धत्वात् । तस्येति जीवस्य । मुख्येति जीव प्राणधारण इति धातुपाठात् । ननु साक्षात्कुतो नात चेन्न । 'नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्' इत्यादिजिज्ञासाधिकरणात्तगीतावाक्येभ्यः । 'अपश्यत्पुरुषं पूर्णं मायां च तदपाश्रयाम् । यया संमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् । परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते' इति च । एवेति सूत्रे तृतीयैवकारः । तस्येति श्रेष्ठवतो जीवस्य । तासामिति इन्द्रियाधिष्ठात्रीणां देवतानाम् । एवेति प्राणव्यवच्छेदकः । तथा च श्रुतिः 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' इति । अत्रात्मोक्तः प्राणसहितो नोक्तः । न तु प्राणप्रयोजनमस्ति । 'श्रोत एव' इति सूत्रात् । तथाच गीता 'श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च । अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते' इति ।

इति सप्तमं प्राणवतेत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

नित्यज्ञाननिरूपणेनेन्द्रियतदधिष्ठातृनिरूपणेन च स्मृतं जन्यज्ञानं निरूपयितुमुपक्रमन्ते स्म अथात्रेति । ज्ञानेति वेदान्तपरिभाषादौ दर्शनात्स्वसिद्धान्तीयम् । उक्तश्रुत्यर्थं सोपबृंहणं पञ्चक्यमित्याशयवन्त आहुः तत्र गीतायामिति । अधिष्ठानं विषयविषया कारणम् [illegible] पञ्चकन्तलमित्यादिस्थले । अधिष्ठानकारणं हेतुरित्यन्ये । यद्यपि तथाप्यभिव्यक्तिस्थानं शरीर[illegible] दुष्टतया व्याकरिष्यते । कर्ता करणं च 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' इत्युक्तश्रुतेः । आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेन ततः प्रत्यक्षमिति नैयायिकाः । मानसप्रत्यक्षं संप्रदाय श्रुतौ नोक्तम् । पृथग्विधं चक्षुरादिना । चेष्टा व्यापारः तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको

भाष्यप्रकाशः ।

प्राणादिवायुकर्माणि, शारीराणि च, दैवं कालकर्मभगवदिच्छा, अन्तर्यामी, मुख्यप्राणसहाया इन्द्रियाधिष्ठातारश्च । एवं सति ज्ञानजनकमनःसंयोगादिहेतुभूतक्रियायामप्येतान्येव यथासंभवं कारणानि । तत्रायं क्रमः । पूर्वं भगवदिच्छया ईश्वरांशेनान्तर्यामिणा कालकर्मसाचिव्यादन्तःकरणं प्रेर्यते । तच्चतुर्विधम् । तत्राहंकारदेवता रुद्रः, तस्य च 'हृदिन्द्रियाण्यसुर्व्योम' इति वाक्यादेकादशस्थानानीति रुद्राधिष्ठितोऽहंकारो दैहिकेषु तेष्वभिमतिं जनयति । बुद्धिदेवता ब्रह्मा, तेनाधिष्ठिता बुद्धिर्ज्ञानेन्द्रियाण्यनुगृह्णाति । चित्तं तु सुषुप्तौ अभेदेनात्मानं गृह्णात्यन्यदा तु लीनम् । मनस्तु चन्द्राधिष्ठितं तच्चोभयविधेन्द्रियनायकं तत्तदिन्द्रियप्रेरणाय तेन तेन तत्तद्देवताधिष्ठितेनेन्द्रियेण संसृज्यते । तदा तानि स्वस्वकार्यं कुर्वन्तीति साधारणी प्रक्रिया । ज्ञानेन्द्रियाणि तु मनःप्रेरितानि स्वस्वविषयैः संसृज्य स्वसंसृष्टे मनसि पूर्वं निर्विकल्पकमुत्पादयन्ति । तदा इन्द्रियदेशे मनसो वृत्तिर्भवति । सा यदा बुद्ध्या वृत्तिद्वाराऽनुगृह्यते तदा सविकल्पकं भवति तच्च प्रमेयानन्त्यादनन्तविधम् । तत्रापि कारणान्तरसमवधाने संशयविपर्यासप्रमाणस्मृतिभेदा जाग्रति भवन्ति यथासंभवं स्वप्नेऽपि । सविकल्पकजन्यहानोपादानबुद्धौ तु विशेषः ।

'इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं ध्यायतां मनः ।
चेतनां हरते बुद्धेः स्तम्बस्तोयमिव ह्रदात्' ॥

रश्मिः ।

व्यापारोऽत्र । दैवं अदृष्टम् । एवकारोऽन्यव्यवच्छेदकः । **शारीरेति** । कायवाङ्मनसां साधनत्वं कायिकवाचिकमानसिकसाधनानीति । कर्म, ज्ञानोपलक्षकम् । **कर्मेति** । स्वभावोऽपि द्रष्टव्यः । **भगवदिच्छेति** । इच्छावादात् । अन्तर्यामी अण्डसंस्थितः । त्रिषु द्वितीयं रूपम् । मुख्येत्याद्युक्तं प्रथमे महत्स्रष्टरीदमित्थतयाऽज्ञातं, द्वितीये रूपे ज्ञातं, तृतीये सर्वभूतस्थे व्यष्ट्यः । **एवमिति** सोपष्टम्भकश्रुत्युक्तत्वे सति । **ज्ञानेति** । एवं च श्रुत्वा आत्मा मनसा युक्तः, मन इन्द्रियेण युक्तं, संयोगसमवायादिसंबन्धेन भोक्तेत्यर्थ इति बोधितम् । **आदिशब्देन** संयुक्तसमवायादिर्ज्ञानेन्द्रियेण कर्मेन्द्रियेण समवायसमवेतसमवायादिः । **ईश्वरेति** पुरुषरूपद्वितीयरूपेण । **कालेति** । तेन ज्ञानप्रक्रियाज्ञानसृष्टिरिति सूचितम्, सृष्टौ कालकर्मस्वभावानां कारणत्वात् । **प्रेर्यत इति** । सूर्योदये सति रश्मिद्वारा प्राणप्रवेशे सर्वप्रवृत्तिदर्शनात् । तेनान्तर्यामी मार्तण्ड उक्तः । **तत्राहमिति** । तृतीयस्कन्धे स्पष्टः । **तेष्विति** हृदादिषु । **अभीति** । सर्वोपनिषच्छ्रुतेः । **अन्विति** । तृतीयस्कन्धे षड्विंशे । **अभेदेनेति** । सुषुप्तिश्रुतेः । **लीनमिति** कार्याभावेऽणोरभिव्यक्त्यभावाल्लीनम् । **मनसीति** 'कामः संकल्पः' इत्यादिश्रुतेर्मनसि न त्वात्मनीत्यर्थः । **निर्विकल्पकम्** निष्प्रकारकं ज्ञानम् । **इन्द्रियेति** गोलके । **वृत्तिर्ज्ञानरूपा** विषयाकारा । **सेति** वृत्तिः । **बुद्ध्येति** कर्त्र्या । **वृत्तिद्वारेति** वृत्तिः स्वयमेव द्वारं यस्याः सा । द्वारान्तरनिवर्तनार्थम् । **सविकल्पकमिति** । अयमर्थः । इन्द्रिययुक्तेनार्थेन घटघटत्वे इति निर्विकल्पकं बुद्धिमन्तरापि । बुद्ध्या तु समवायं निश्चित्य घटत्वविशिष्टो घट इति सविकल्पकं ज्ञानं जन्यत इति । **प्रमेयेति** घटपटकुड्यकुसूलादिप्रमेयम् । **कारणेति** सत्त्वादिगुणाः कारणानि । प्रमाणं निश्चयः । भावे ल्युट् । प्रमेत्यर्थः । **अपीति** । सुषुप्तौ तु सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमिति प्रत्ययाच्च ज्ञानम् । **सविकल्पकेति** सविकल्पकज्ञानेन जन्यायां हानोपादानबुद्धावित्यर्थः । इदमसंगतमतोऽत्र सविकल्पकज्ञानोत्तरभाविन्यामित्यर्थः । अतः सविकल्पकज्ञानजनकबुद्धौ सविकल्पकज्ञानजन्यत्वमुक्तलक्षणम् । तदभिव्यक्तिस्तु सविकल्पकज्ञानानन्तरम् ।

भाष्यप्रकाशः।

इति चतुर्थस्कन्धे द्वाविंशे वाक्याद्विषयैरिन्द्रियाकर्षस्ततस्तैर्मनसस्तच्च कामादिहृतमिति तत्र कामोत्पत्तावुपादानबुद्धिः। तादृशे मनसि द्वेषोत्पत्तौ तु हानबुद्धिः। नचात्र ध्यायतामिति पदात् स्मृतानामेव विषयाणामिन्द्रियाकर्षकत्वं न प्रत्यक्षाणामिति वाच्यम्। कामिनीकुचकुम्भदर्शनादौ चक्षुषः, शीतादिकालेपूष्णादिना त्वचो, रागादियुक्तगीतेन श्रवणस्य, चन्दनादिगन्धेन घ्राणस्य, भक्षितस्यापि दध्यादेः पुनरास्वादनेन रसनस्य, तैश्च मनस आकर्षस्यानुभवसिद्धत्वात्। तेषामेव विषयाणां किंचित्प्रत्यक्षान्तराये तेषामेव स्मृतत्वस्य संभवाच्च। मनसश्च रूपद्वयं बाह्यमान्तरं चेति तृतीयस्कन्धे तच्चस्तुतौ, 'पराहृतान्तर्मनसः' इत्यत्र सुबोधिन्यां स्थितम्। तत्रान्तरं येन विषयेणेन्द्रियद्वाराऽऽकृष्यते तद्विषयिणी हानोपादानबुद्धिर्भवति, येन तु नाकृष्यते तद्विषयिण्युपेक्षाबुद्धिरिति युगपन्नानाबुद्धिसत्त्वम्। न च तत्र वेगाद्यौगपद्याभिमान एवेति वाच्यम्। ऐकाग्र्यदशायां पुस्तकदर्शने युगपन्नानाऽक्षरापेक्षाज्ञानस्थले वेगाङ्गीकारस्यानुभवविरुद्धत्वात्। अतो रूपद्वयमेव युक्तमिति। यदा मनसोऽनाकर्षस्तदोपेक्षाबुद्धिः। अत एव तस्या न स्थिरत्वम्। अभ्यासाद्यभावात्। अन्यासां तु स्थिरत्वमिति। बुद्ध्याऽननुग्रहे तु निर्विकल्पकमेव। इन्द्रियाणि तु प्राप्यप्रकाशकारीणि। तत्र चक्षुरिन्द्रियं स्वकिरणैर्वा, स्वाधिष्ठात्रादित्यसामर्थ्याद्वा, स्वगुणेन रूपेण वा, स्पर्शेन वा विषयदेशं प्राप्नोति। तथैव तदारूढं मनोऽपि। तदा विषयदेशावच्छेदेन घटो भूमौ, व्योम्नि तारा इत्यादिज्ञानमुत्पद्यते। तत्र किरणपक्षे नयनकिरणा विषयपर्यन्तं गच्छन्ति। इन्द्रियान्तरे तु किरणाभावादिन्द्रियेण सह विषयं मनः प्राप्नोति। तदा क्रमेण सहैव वा निर्विकल्पकं सविकल्पकं च तत्तदिन्द्रियसंसृष्टे मनसि उत्पद्यते। ज्ञानद्वयेऽपि विषये विषये-

रश्मिः।

तद्विषयहानोपादानाभ्यां भवतीति नासंगतम्। हानं त्यागः। ध्यायतामिति। ध्यै चिन्तायाम्। चिति स्मृत्यामिति धातुपाठः। एवकारस्तु धातुपाठप्रामाण्यात्। कामिनीति। आदिना भगवदालयादिदर्शनम्। तेषामित्यादि। एवकारेणेतरविषयव्यवच्छेदः। किंचिदिति। मनसश्चञ्चलत्वाद् अन्यत्रमना अभूवं नाद्राक्षमित्यदर्शने पुनः केनाप्युपायेन भक्तिरूपेण तद्दर्शने तेषामेव विषयाणां स्मृतत्वं स्मृतिविषयत्वं तस्य संभवात्। तथा च ध्यायतामिति स्मृत्यर्थकप्रयोगो न विरुद्धः। सर्वस्य स्मृतिकत्वाज्ज्ञानस्य हानोपादानाभ्यां तयोर्भेदमाहुः तत्रेति। आकृष्यत इति मन आकृष्यते। येनेति ज्ञातेनेति बोध्यम्। हानेति ज्ञानकारणीभूताया ज्ञानोत्तरमभिव्यञ्जिकावुपाधी। येनेति। ज्ञातेन द्विष्टेन। उपेक्षा त्यागः। तस्या इति उपेक्षाबुद्धेः। अभीति। आदिना मनोरमत्वम्। एवेति। बुद्ध्यायं पदार्थाञ्जानाति बुद्धिमानयं पदार्थाञ्जानातीति ज्ञानविषयत्वेन घटपटत्वयोः प्रवेशवद्विषये संबन्धस्य हानोपादानयोश्च प्रवेशे करणत्वादिबुद्धेर्न स्यादित्येवकारः। स्पर्शेनेति संयोगेन। प्रस्थानरत्नाकरे स्पष्टम्। प्राप्नोतीति आत्मा तु न प्राप्नोति। 'नैव किंचित्करोमि' इति वाक्येभ्यः 'मायासंमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकं। परोपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं' च प्राप्नोति। तदारूढमितीन्द्रियारूढम्। तदेति विसर्पिगुणत्वेप्यणोर्मनसोपीन्द्रियारोहेण विषयदेशप्राप्तिकाले। आदिना घटवद्भूतलमिति ज्ञानम्। क्रमेणेति बुद्ध्यभिव्यक्तौ क्रमेण। संबन्धग्राह्यभ्यासवतस्तु सहैव। अनुभवादेवकारः। मनसीति पूर्ववत् न त्वात्मनि। ज्ञानेति सविकल्पकं निर्विकल्पकं चेति ज्ञानद्वये।

भाष्यप्रकाशः ।

न्द्रियस्पर्शादिकं व्यापारः । नच नयनानां किरणाङ्गीकारे चक्षुषां व्यापकत्वापत्त्या 'अणवश्च'इति सूत्रविरोधः शङ्कनीयः । अर्चीरूपाणां किरणानां सूर्यमण्डलाद्भेदस्य, 'आदित्यो वा एष' इत्यनुवाके श्रावणात् तैरखिलमेरूत्तरदेशान् व्याप्नुवानस्यादित्यमण्डलस्य दशसहस्रयोजनपरिमाणसरणेन तेषां तत्परिमाणाबाधकत्ववत् सूर्याध्यात्मिकचक्षुषः किरणानामपि तथात्वेन सूत्राऽविरोधात् । 'तथा प्राणः' इत्यत्र प्राणेषु जीवातिदेशस्य सिद्धान्तेऽङ्गीकारात् सर्वशरीरे जीवस्येव सामर्थ्याद्वा गुणाद्वा, व्याप्त्यङ्गीकारस्य वक्तव्यत्वात् । 'गुणाद्वाऽऽलोकवत्'इति सूत्रे आलोकस्य गुणत्वाङ्गीकारात् तैजसस्य चक्षुष आलोकरूपगुणव्याप्त्यङ्गीकारेऽप्यदोषः । एवमपि सूत्राविरोधचाक्षुषरूपकार्यसिद्ध्योः संभवात् । अत एव त्वचः सकलशरीरव्यापित्वमपि देवतासामर्थ्यस्पर्शगुणाभ्यां युज्यते । अन्यथा तु सूत्रविरोधसार्वत्रिकस्पर्शानुभवबाधयोरन्यतरदापद्येतैव । तस्मान्नयनकिरणगमनादिद्वारिकैव प्रत्यक्षप्रक्रिया साधीयसी । या पुनरालोकेन मायाकार्यतमोजननप्रतिबन्धे कृते ज्योतीरूपसूर्यदेवतया तदात्मकचक्षुषि सन्मुखाव्यवहितदेशस्थपृथुबुध्नोदराकारविशिष्टरूपे प्रापिते सत्त्वप्रधानबुद्धेरन्तरेव तदाकारतासंपत्तौ अणुरूपं जीवं प्रति ज्ञानाश्रिताध्यात्मिकघटाभिव्यक्तेरेव चाक्षुषम् । दूरस्थगन्धशब्दयोस्तु वायुना घ्राणश्रोत्रसमीपप्रापणेऽन्तःसत्त्वात्मकबुद्धेस्तदाकारतासंपत्तौ ज्ञानाश्रिताध्यात्मिकगन्धशब्दाभिव्यक्तिरेव घ्राणजं श्रावणं च प्रत्यक्षमिति । आध्यात्मिकाधिभौतिकयोरभेदान्न बाह्यघटाग्रहणनिबन्धनो दोष इति केषांचित् प्रत्यक्षप्रक्रिया । तत्रालोकेन तमोजननप्रतिबन्धकथनमयुक्तम् । 'यदा हि भानोरुदयो नृचक्षुषां तमो निहन्याद्'इत्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्ये तमोनिहन्तृत्वकथनात् । एवं ज्योतीरूपसूर्यदेवतायाः पुरुषचक्षुषि विषयनिष्ठरूपप्रापकत्वकथनमपि तथा । बहुषु पश्यत्सु ताँस्तान् प्रतिरूपे प्रापिते विषयस्य नीरूपताप्रसङ्गेन पाश्चात्यानां तददर्शनप्रसङ्गात् । तद्दर्शनार्थं तस्मिन् विषये पुना रूपान्तरोत्पादनाऽऽनयनादिरूपाऽप्रामाणिककल्पनप्रसङ्गाच्च । संध्यायामस्तं गते सूर्ये रूपप्रापकदेवताया गतत्वात्तदानीं घटाद्यदर्शनापत्तेश्च । न च 'निशि नेतिचेन्न संबन्धस्य यावद्देहभावित्वात्'इति तार्तीयीके सूत्रे, अथ 'या एता हृदयस्य नाड्यः' इति नाडीरुपक्रम्य, 'अमुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते ता आसु नाडिषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता' इति दहरविद्यास्थश्रुत्या

रश्मिः ।

स्पर्शेति । आदिना पञ्चान्ये संबन्धाः । **तथात्वेनेति** अबाधकत्वेन । **गुणत्वेति** भास्वरशुक्लरूपत्वेन तथाङ्गीकारात् । **एवेति** युक्त्यन्तराभावादेवकारः । **नयनेति** । आदिना नयनसंयोगः । एवकारोन्यप्रक्रियाव्यवच्छेदकः । **सन्मुखेत्यादि** गुणरूपे । **सत्त्वेति** तिसृषु । **अन्तरित्यादि** करणान्तः । एवकारस्तु बाह्याध्यात्मिकघटव्यवच्छेदकः । **तदाकारता** पृथुबुध्नोदराकारता तस्याः **संपत्तौ** । **जीवं प्रतीति** जीवभोगाय । वृत्तिरूपज्ञानेनाश्रित आधिभौतिकघटो यदा भवति तदा वृत्तिगुणरूप **आध्यात्मिकघटो** भवति तस्याभिव्यक्तिः । एवकारस्तु तद्युक्तया 'शुक्तयः सन्ति सर्वत्र' इति वाक्यात् । **एवेति** तद्युक्त्यैवकारः । **बाह्येति** उक्तगन्धशब्दाश्रयीभूतघटाग्रहणनिबन्धनो दोष इत्यर्थः । **तम इति** नृचक्षुस्तमोजननप्रतिबन्धकथनम् । **विषयेति** । रूपमत्र पृथुबुध्नोदराकारः । **नीरूपतेति** निराकारताप्रसङ्गेन । **तददर्शनं** विषयादर्शनं तस्य **प्रसङ्गात्** । **रूपान्तरेति** । पृथुबुध्नाद्याकारोत्पादनेत्यादिः । **प्रतायन्त इति** तनु विस्तारे । **सृप्ता इति** । सृप्तृ गतौ ।

भाष्यप्रकाशः ।

रात्रावप्यादित्यरश्मिसंबन्धस्योक्तत्वात् तदानीं संध्यायां च नाडीसूत्ररश्मिभिर्विषयरूपप्रापणान्न घटाद्यदर्शनप्रसङ्ग इति वाच्यम् । नाडीसूत्ररश्मीनां हृदयाग्रप्रद्योतनजीवोत्क्रमणमात्रकार्यार्थतया एव श्रावणेन तद्रश्मीनां रूपप्रापकतया वक्तुमशक्यत्वात् । तदानीमपि रूपप्रापकत्वाङ्गीकारे तदानीं तत्सत्त्वात् 'अस्तमिते आदित्ये, किंज्योतिरयं पुरुषः' इत्यादिज्योतिर्ब्राह्मणविरोधस्य प्रत्यक्षविरोधस्य च दुष्परिहरत्वात् । अतो 'नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः'इतिवदादित्यादिरश्मीनां रूपप्रापकत्वस्याशब्दगोचरत्वात् सूर्यरूपदेवताया रूपप्रापकत्वाङ्गीकारः सर्वथा न युक्तः । किंच । चक्षुषि रूपप्राप्तिश्च प्रतिबिम्बभवनरूपैव । सा तु मायया 'ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत'इति वाक्यात् । तस्या विक्षेपकत्वाच्च । एवं च बुद्ध्याकारसमर्पकत्वमपि प्रतिबिम्बस्यैव । आध्यात्मिकरूपमपि मायामयम्, मनोमयत्वात् । तस्य च न सत्यता, अर्थक्रियाकारित्वमात्रं परम् । आधिदैविकं तु शब्दैकनिष्ठं भगवदात्मकं तत्सत्यमेव । आधिभौतिकं तु प्रपञ्चात्मकम् । तस्य तु कार्यरूपत्वेऽपि कारणरूपेणैव सत्यत्वं, न तु स्वेन रूपेण विकाराणां वाचाऽऽरब्धत्वात्, सदसद्ग्रन्थिरूपत्वाच्च । तदेव च लौकिकव्यवहारविषय इत्येवं चाक्षुषे बोध्यम् । स्पार्शने तु त्वगेव स्वगुणेन स्पर्शेन सर्वं शरीरं व्याप्नोति, न तु ततोऽग्रे गच्छति । घ्राणरसनश्रवणानि तु स्वस्वगोलके स्थित्वा सर्वस्मिन् शरीरे यथोचितं कार्यं स्वगुणद्वारा वा स्वदेवतासामर्थ्यादेव वा कुर्वन्ति । कर्मेन्द्रियेषु तु वाचः स्पर्शो बहिर्गच्छति । अत एव 'न कंचिन्मर्मणि स्पृशेत्'इत्यादीनि वाक्यानि । माहागुलीयन्त्रशब्दे विद्युच्छब्दे च तत् स्पर्शेन हृदयकम्पभित्तिपातादिकं युज्यते ।

रश्मिः ।

तत्सत्त्वादिति आकाररूपरूपसत्त्वात् । इदं पुरुषे बोध्यम् । चकारः प्रत्यक्षविरोधसमुच्चायकः । नेतृत्वमिति वायुनिष्ठम् । अशब्देति शब्दस्य गोचरः शब्दगोचरः, तस्य भावः शब्दगोचरत्वम्, न शब्दगोचरत्वमशब्दगोचरत्वं, तस्मात् । प्रतीति बुद्धेः **प्रतिबिम्बभवनरूपा** । बुद्धेस्वस्वान्तरत्वात्करणानां शुद्धत्वात् । एवकारस्तु सन्मुखाव्यवहितदेशस्थत्वात् । सेति प्रतिबिम्बभवनरूपा । ऋत इति द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायवाक्यम् । प्रतिबिम्बस्य बुद्धेर्वावरणाभावादाहुः तस्या इति रजोरूपायाः । बुद्धिविक्षेपकत्वं करणे । एवं चेति मायया चक्षुषि विक्षिप्तबुद्ध्याकारप्रतिबिम्बे च । एवेति सूर्यदेवताव्यवच्छेदः । ननु कथं प्रतिबिम्बस्य बुद्ध्याकारसमर्पकत्वम् । स्वस्य स्वाकारसमर्पकत्वाभावादिति चेन्न । मायात्वेन स्वाकारसमर्पकत्वं प्रतिबिम्बत्वेन तु बुद्ध्याकारत्वं, प्रतिबिम्बे रूपद्वयात् । आध्यात्मिकेति ज्ञानाश्रितेत्यादिग्रन्थेन पूर्वमुक्तम् । **मनोमयेति** । बुद्धेर्मनोभेदत्वादिति भावः । **अर्थेति** अर्थेन पदार्थेन **क्रिया** स्वविषयकज्ञानं तत्कारित्वम् । मात्रचा घटादिभिर्जलाहरणादिकारित्वव्यवच्छेदः, शुक्तिरजतवत् । आधीति विशुद्धसत्त्वं तत्सत्त्वप्रधानबुद्धेराधिदैविकं भवति । शब्दैकेति 'शब्द इति चेन्नातः'इति सूत्रात् । द्वितीयस्कन्धनवमे ....भगवदिति । भगवानात्मा यस्य विशुद्धसत्त्वस्य । तावता नित्यम् । एवकारस्तु ज्योतिषे 'वासुदेवः परं ब्रह्म एष छन्दसि पठ्यते' इति वाक्यात् । **सदसदिति सत्** कारणरूपम सद्विकाररूपम् । ग्रन्थिरैक्यकः । तदिति सदसद्ग्रन्थिरूपम् । एवकारेणाधिदैविकव्यवच्छेदः । लौकिकेति पदसन्निकर्षजन्यो **लौकिको व्यवहारस्तस्य विषयः** । एवेति स्वगुणव्यवच्छेदकः । वाकारद्वयं पूर्ववद्यात् । इत्यादीनीति प्रसिद्धम् । हृदयेति । आदिना गर्भपातः ।

भाष्यप्रकाशः ।

पायूपस्थहस्तपादास्तु घ्राणादिवदेव स्वस्वगोलके स्थित्वा सर्वस्मिन् शरीरे यथोचितं कार्यं कुर्वन्ति । अत एव हस्ताभ्यां चलनं, पद्भ्यां तालादिवादनं, शिश्नेन मूत्रादिविसर्ग इत्यादिकं, द्विगोलकानामुभयत्रापि स्थितिश्च संगच्छते । इदं च सर्वं ज्ञानं कर्म च अन्तःकरणाद्यध्यासाज्जीवात्मा स्वस्मिन्नभिमन्यत इत्यतो लौकिकानां नैयायिकादीनां ज्ञानेच्छादिष्वात्मधर्मत्वप्रवाद इति । अन्तःकरणाध्यासस्तु हृदयदेशे जीवस्यान्तःकरणानां च स्थितत्वात् तेषु तत्प्रतिबिम्बे तस्य प्रतिबिम्बस्येन्द्रियेषु प्रतिबिम्बान्तरे इन्द्रियाध्यासस्तस्य देहे प्रतिबिम्बे देहाध्यासश्च भवति । प्रतिबिम्बश्च तत्प्रकाशस्य तेषु क्रमेण भवति सूर्यस्येव, न तु मुख्यस्येव सन्निधिमात्रेणेति निर्णीतम्, 'यथा जलस्थ आभासः' इत्यत्र तृतीयसप्तविंशाध्याये । एवंच पूर्वकृतस्य प्रारब्धकर्मणः पक्वस्य जाग्रति फलभोगे क्रियमाण आहारश्रमादिभिर्यदा निद्रा भवति तदा स्वापः स्वप्नवृत्तिः तत्रायं हृदयदेशान्निःसृत्य हिताभिधानासु शुक्लनीलहरितलोहितपीतरसभृतासु केशसहस्रभागवदण्वीषु नाडीषु द्वासप्ततिसहस्रसंख्यासु तस्यां तस्यां क्वचिदीश्वरेच्छादिवशेनान्तर्बहिःकरणान्यादाय परिवर्तते । तदा चैतन्यसंकोचनेन बहिरिन्द्रियेषु मनसि च प्रकाशासंक्रमात् प्रतिबिम्बो न भवति । बुद्ध्यहंकारयोरेव तु भवति । तदा बुद्धिसहितोऽहंकाराध्यासेन स्वाप्नं सुखदुःखादि भुङ्क्ते । तत्र प्रकाशो भगवतो, विषयश्च मायिकः । भोगे बुद्धिः करणं, भोगश्चाहंकारे । यदा पुनर्निद्रायां

रश्मिः ।

पार्थिवत्वादि । आध्यात्मिका ग्राह्या न गोलकरूपाः । **द्विगोलकानामिति** विशेषणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । **तालादीति आदिना** मर्दलः । **मूत्रादीति आदिना** रेतः । **द्विगोलकेति** आदानचलनकर्मणोर्हस्तौ गोलकौ । पादौ चेति द्वयोः कर्मणोर्गोलकौ । ननु हस्तगोलके न पादगोलकभेदः पादगोलके न हस्तगोलकभेद इति कथमैक्यं प्राप्य गोलकद्वयमिति चेन्न । द्वौ गोलकौ येषां चलनतालादिवादनानामिति समासात् । भेदेपि गोलकान्तरे स्थितौ बाधाभावात् । चक्षुःश्रवसि गोलकान्तरस्थितिवत् । एवमन्यत् । **उभयत्रेति** हस्तपादयोः एवमन्यत्र । **आभीति** पश्याम्यहमहं गृह्णामीत्यादिप्रत्ययेभ्योभिमन्यते । **नैयायिकेति । आदिना** वैशेषिकमायावादिनौ । **ज्ञानेच्छेति । आदिना** यत्नः । **आत्मेति** न तु जन्यज्ञानस्य मनोधर्मत्वप्रवादः । **तेष्विति** प्रतिबिम्बयोग्यशुद्धत्वादिति भावः । **तस्येत्यादि । प्रतीति** चैतन्यगुणप्रतिबिम्बः प्रतिबिम्बान्तरं तस्मिन् । प्रतिबिम्बसंबन्धेनाहं पश्यामीतीन्द्रियाध्यासः परस्मिन्परावभासः । **तस्येति** जीवस्य । देहाध्यासोऽहं स्थूल इति । ननु देहस्याशुद्धत्वात्कथं प्रतिबिम्ब इत्यत आहुः **प्रतिबिम्बश्चेति । मुख्यस्येति** सन्मुखस्थितार्थस्य । **आहारेति । आदिशब्देन** मन्दता । **स्वप्नवृत्तिः** स्वप्नविशेषः । **ईश्वरेच्छेति । आदिना**ऽदृष्टम् । **प्रतिबिम्ब** इति प्रकाशसंक्रमस्वरूपकः । **एवेति** चित्तमनसोर्व्यवच्छेदकः । **बुद्धिसहित** इति । प्रयोजनं विशेषणस्य भोगः, अन्यथा निराकारः कथं भुञ्ज्यात् । तथा च श्रुतिः 'अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः कामाहंकारसमन्वितो यः । बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यपरोपि दृष्टः' इति । अहंकारोऽनात्मनो देहादीनभिमन्यते सोभिमान इति श्रुत्युक्तः । तदध्यासोहं बद्ध इति । यद्यप्यहं बद्धः इति प्रत्ययः । तथापि कादाचित्कः । कंसः पाप इतिवत् । **सुखेति । आदिना** मरणम् । अत्रात्मा स्वयंज्योतिर्भवतीति श्रुतेराहुः **तत्र प्रकाश** इति । **तत्र** स्वप्ने । **प्रकाशो** ज्योतिः । **करणमिति** शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य बुद्धेर्गुणेन सहितत्वात् । **भोगश्चेति अहंकारे** सति **भोगो** भवति ।

भाष्यप्रकाशः।

तमस उद्रेके ईश्वरेच्छादिवशात् तदाऽयं तैः सर्वैः सह पुरीतति प्रविशति। पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डो हृदयं, तद्वेष्टिता नाड्यः पुरीतच्छब्देनोच्यन्ते। तदा सुषुप्तिः। कदाचिद्भगवदिच्छया तस्य हृदयस्यान्तर्य आकाशशब्दवाच्यः परमात्मा तत्र संपद्य शेते। द्विविधायामपि सुषुप्तौ कर्मासंसर्गाद् दुःखाभावः। द्वितीयस्यां परमानन्द इति विशेषः। ततः पुनर्भगवदिच्छादिवशेन परमात्मनः सकाशात् सर्वेषां प्राणादीनामात्मान्तानां व्युच्चरणम्। ततो जागरणे स्वस्थानस्थितिः पूर्वोक्तरीत्या तत्तदनुभवादिश्चेति।

नैयायिकास्तु—आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति क्रमेणाऽऽत्मन्येव ज्ञानमुत्पद्यत इत्यात्मधर्मत्वं जन्यज्ञानस्याहुः। तत्तु श्रुतिविरोधादेवापास्तम्। विभोर्निरवयवस्यात्मनः संयोगं प्रति कर्तृत्वायोगाच्च। नचान्यतरकर्मज एव संयोगस्तत्रास्त्विति वाच्यम्, मनस एव कर्तृत्वापातात्। तस्यैव क्रियाश्रयत्वात्, जीवे गुणाधीनत्वे कर्तृत्वायोगादिति।

मायावादिनस्तु—ब्रह्मात्मकमेकमेव ज्ञानं स्वीकृत्य बुद्धौ तस्य प्रतिबिम्बे तस्यैव व्यावहारिकज्ञानत्वं चाङ्गीकृत्य चिदुपरागावरणभङ्गाभेदाभिव्यक्तिपक्षान् जीवस्य किंचिज्ज्ञत्वाचाहुः तदप्यसंगतम्। प्रतिबिम्बस्य वस्तुमात्रवपरत्वात्। ब्रह्मणो नीरूपत्वात्। बुद्धेश्चाप्यच्छत्वात्। दर्पणवत् किंचिद्देशावच्छिन्नस्वच्छत्वमङ्गीकृत्याकाशस्येव ब्रह्मणः प्रतिबिम्बाङ्गीकारेऽपि ब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपत्वेन सदानन्दयोरपि प्रतिबिम्बापातात्। न चेष्टापत्तिः। ज्ञानवत् तयोरपि भानापत्तेः। सर्वदा सर्वेषामन्तःशरीरस्यासर्वज्ञानापत्तेश्च। प्रतिबिम्बाधारत्वयोग्यायां बुद्धौ ज्ञानस्यान्तराणां नाड्यादीनां सन्निहितत्वेन तत्प्रतिबिम्बेऽपि बाधकाभावात्। किंचाविद्यायां ब्रह्मप्रतिबिम्बभूतानां जीवानां व्यापकतया स्वतः सर्वपदार्थसंसृष्टत्वाद् बाधकाभावेनाविद्यायामपि सर्वप्रतिबिम्बसंभवेन तत्तत्संसर्गे द्विगुणीकृत्य जाते सर्वतादात्म्यादिमः।

बुद्धिगुणे। तमस इति तमोवृत्तिरूपायाः निद्रायाः। परमेति। सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमिति प्रत्ययात्। प्राणादीनामिति उत्क्रान्त्यादीनानाम्। स्वस्थानेति 'पुनरेव इव समायाति' इति श्रुतेः। पूर्वोक्तेति ज्ञानप्रकारा। आदिना स्मरणम्। आत्मन्येवेति मनोव्यवच्छेदक एवकारः। श्रुतीति 'कामः संकल्पः' इत्यादिश्रुतौ धीशब्देन ज्ञानमतो धर्मत्वोक्तेस्तस्याः विरोधात्। एवेति प्रमाणगुरुत्वादेवकारः। कर्तृत्वेति आत्मा मनसा संयुज्यत इत्यत्र। विभोरात्मन उत्तरदेशसंयुक्तस्य तदनुकूलस्य क्रियाभावात् सिद्धसाधनदोषापत्तेः। अन्यतरेति अणुविभ्वोरन्यतरत् कर्म तज्जः। एवकारेण कर्तृत्वव्यवच्छेदः। तस्यैवेति मनस एव न त्वात्मन इत्येवकारः आत्मव्यवच्छेदकः। क्रियेति। धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वमिति कर्तृलक्षणमिति। जीव इति देहपरिमाणपरिमाणके। बुद्धिगुणाधीनत्वे सति 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति सूत्रेण कर्तृत्वायोगात्। एकमेवेति 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुतेरेवकारः। बुद्धाविति जीवोपाधिभूतायाम्। चिदुपरागेति चिदुपरागश्चावरणभङ्गश्च भेदाभिव्यक्तिश्च, चिदुपरागावरणभङ्गाभेदाभिव्यक्तयः, तासां पक्षान्। अविद्यायामिति। 'माया चाविद्या च स्वयमेव भवति' इति नृसिंहतापिनीयात्। सर्वेति सर्वेषां जीवानां प्रतिबिम्बसंभवेन। तथाऽप्रतिबिम्बसंसर्गे यस्मिन्सन्निहितदाधारत्वभावेऽपि। ब्रह्मप्रतिबिम्बो

१. [illegible]

भाष्यप्रकाशः ।

पन्नस्य ब्रह्मण इव तेषामपि सर्वसंसृष्टत्वात् साक्षित्वाच्च वृत्तिं विनैव स्वरूपचैतन्येन सर्वावभासकतायाः शक्यवचनत्वेन ब्रह्मवत् सर्वेषां सर्वज्ञता स्यात् । नचान्तःकरणभेदेन प्रमातृभेदात् तदनापत्तिः । व्यापकत्वेन सर्वेषां सर्वान्तःकरणसंसृष्टतया प्रमातृभेदस्याप्यकिंचित्करत्वात् । संसर्गतौल्ये एकस्यैवैकान्तःकरणवैशिष्ट्यं, नापरस्येत्यत्र हेत्वभावात् । अदृष्टादीनां हेतुताकल्पनस्याप्यनेनैव न्यायेन निरसितुं शक्यत्वात् । ननु दूषणग्रासान्मास्तु व्यापकानेकजीववादः, किंतु व्यापकैकजीववादोऽस्तु । तथाच तस्य सर्वज्ञतायामिष्टापत्तिरितिचेत्, सत्यमिष्टापत्तिः स्याद् यद्येकत्रैव सर्वज्ञता स्यात् । नचैवम् । अविशेषेणैकस्यैव सर्वशरीराधिष्ठाने सर्वत्राविद्योपहितसाक्षिण एकत्वात् सर्वत्रोपाधौ सर्वप्रतिबिम्बेषु सृष्टत्वाच्च ब्रह्मण इव जीवस्यापि सर्वेषु प्रतिबिम्बेषु सर्वज्ञतायां बाधकाभावात् । नच ब्रह्माप्येकत्रैव सर्वज्ञं न सर्वत्रेति वाच्यम् । ब्रह्मविष्णुशिवादिशरीरावच्छेदेन सर्वज्ञताप्रतिपादकशास्त्रविरोधापातात् । नचाविद्योपाधौ सर्वप्रतिबिम्बेऽप्यन्तःकरणभेदेन प्रमातृभेदात् तन्निकटस्यस्यैव ज्ञानं प्रमातुर्भविष्यतीति न सर्वत्र सार्वज्ञापत्तिरिति वाच्यम् । प्रमात्रभेदे करणभेदस्येव साक्ष्यभेदे प्रमातृभेदस्याप्यप्रयोजकत्वात् । सर्वत्र साक्षिण एव भासकत्वात् नच तस्याविद्योपहितरूपेण न साक्षित्वं, किंतु अन्तःकरणोपहितरूपेण । तथाच रूपभेदेन साक्षिभेदान्न सार्वज्ञापत्तिरिति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् । तथा सत्यपि हृदयनाडीप्रभृतीनामान्तराणामन्तःकरणे प्रतिबिम्बितानां ज्ञानं तस्य निर्बाधमित्यान्तरसर्वज्ञताया दुर्वारत्वात् । ननु सर्वेषां प्रतिबिम्बो नास्माभिरङ्गीक्रियत इतिचेन्मैवम् । यदयं न स्वीक्रियते कस्तत्र हेतुः । न तावदसन्निधिः । अविद्याया व्यापकत्वात् । नापि बिम्बालोकसंयोगाभावः । सूर्यादेर्विद्यमानत्वात् । अन्तःकरणस्थलेऽप्यन्तःकरणस्यान्तरसन्निहितत्वात् । अन्तर्गृहगतदर्पणप्रतिबिम्बितसूर्यप्रकाशेनाऽऽन्तरवस्तूनां प्रतिबिम्बदर्शनादिहापि जीवचैतन्यप्रकाशितान्तःकरणसंसृष्टेष्वान्तरबिम्बेष्वालोकान्तरसंयोगानपेक्षणात् । जीवचैतन्येऽन्येनान्तरप्रकाशानङ्गीकारे साक्षात्संसृष्टान्तःकरणतद्धर्मादीनामप्यनवभासप्रसङ्गात् । मते च तदवभासे तद्वदेव तत्संसृष्टानामप्यवभासादहंकारादिवद् हृदयनाडीप्रभृतीन्यप्यनुसंधीयेरन् ।

रश्मिः ।

जीवप्रतिबिम्ब इत्येवं संबन्धिनोर्द्वयस्येन द्विगुणीकृत्य जात इत्यर्थः । स्वप्रमात्रिति । स्वेषां जीवानां प्रमातृ अन्तःकरणविशिष्टचैतन्यम्, अन्तःकरणं वा तस्य भेदात् । तदनापत्तिरणुना भोग्यादृष्टवशात्तावन्मात्रग्रहणात् । एवेति प्रमातृभेदव्यवच्छेदकः । अन्तरिति । भावप्रधानोन्तःकरणोपहितशब्दः प्रमातृत्वरूपेणेत्यर्थः । अभेति रूपान्तरग्रहणं । प्रति संन्यासरूपनिग्रहस्थानात्तथा । सूर्यादेरिति । आदिनाऽलोकसंयोगः । अन्तःकरणस्येति आन्तरसन्निहितत्वादिति पदच्छेदः । प्रतिबिम्बितेति प्रतिबिम्बोत्र गौणो न मुख्यः । आन्तरेति । दर्शने सूर्यप्रकाशस्य कारणस्य सत्त्वादिति भावः । अनवेति अदर्शनप्रसङ्गात् । आलोकेति जीवलोकादन्य आलोक आलोकान्तरः तस्य यः संयोगस्तस्यानपेक्षणात् तद्वदिति साक्षात्संसृष्टान्तःकरणवत् । एवकारोऽन्यदृष्टान्तव्यवच्छेदकः । तत्संसृष्टानामिति । साक्षात्संसृष्टसंसृष्टानाम् । अन्विति । यथाहङ्कारादहं धीमानिति साक्षादन्तःकरणधर्मद्यनुसंधानवदहंकाराद्दृष्टनादिनाडीधर्माननुसंधीयेरन् जीवाः । अहं वेष्टयामीति ।

भाष्यप्रकाशः ।

संस्काराधायकस्यावभासस्य तुल्यत्वात् । अथैकप्रतिबिम्बावरुद्धे दर्पणादावन्यस्य प्रतिबिम्बादर्शनाद् व्यापकजीवावरुद्धेऽविद्यादावितरेषां प्रतिबिम्बो न भविष्यतीत्यवरोध एव प्रतिबिम्बाभावे हेतुरिति विभाव्यते । तदप्यसंगतम् । एकप्रतिबिम्बावरुद्धेऽन्यप्रतिबिम्बस्तदा न भवति यदा बिम्बान्तरं पूर्वबिम्बव्यवधेयं भवति । इह तु ब्रह्मणो व्यापकत्वेन परिच्छिन्नानां सर्वेषां ब्रह्मान्तर्वर्तित्वेन तद्व्यवधेयत्वाभावान्न जीवेन तत्प्रतिबिम्बावरोध इति दुर्वार एव सर्वेषां प्रतिबिम्ब इति । ननु भवतु सर्वेषां प्रतिबिम्बस्तथापि न जीवस्य सर्वज्ञतापत्तिर्भवित्री । जीवसाक्षिवादस्यानङ्गीकारात् तथा सति कूटस्थचैतन्यं वा, जीवाभिन्नं सर्वप्रत्यग्भूतं शुद्धं ब्रह्मैव वा परमेश्वरस्यैव रूपान्तरं वा साक्षी भविष्यति, तस्य तु सर्वज्ञत्वेऽप्यदोषः । जीवस्तु यथा सर्वगतं गोत्वसामान्यं स्वभावादश्वादिसंगित्वाभावेऽपि सास्नादिमद्व्यक्तौ संसृज्यते, तथा विषयादौ सन्नपि जीवः स्वभावादन्तःकरण एव संसृज्यते । यदा चान्तःकरणपरिणामो वृत्तिरूपो नयनद्वारेण निर्गत्य चक्षूरश्मिवज्झटिति दीर्घप्रभाकारेण परिणम्य विषयं प्राप्नोति तदा समुपारुढ जीवस्तं विषयं गोचरयति । केवलाऽन्यदाह्यस्य तृणादेरयःपिण्डसमारूढाग्निदाह्यत्ववत् केवलजीवचैतन्याप्रकाश्यस्यापि घटादेरन्तःकरणवृत्त्युपारूढतत्प्रकाश्यत्वं युक्तमिति चिदुपरागार्थत्वेन वृत्तिनिर्गममपेक्ष्य वृत्तिसंसृष्टविषयमात्रावभासकत्वात् तस्य किंचिज्ज्ञत्वमुपपन्नतरमेत इति चेन्मैवम् । एवं स्वभाववादेन समाधानेऽपि जीवस्य प्रकाशप्रतिबिम्बत्वादवच्छिन्नत्वे च ज्ञानरूपत्वात् स्वप्ने स्वयंज्योतिष्ट्वप्रतिपादनाच्च प्रकाशरूपत्वेन स्वप्न इव परोक्षवृत्ताविव च पूर्वपूर्वानादिसंस्कारवशादेवेन्द्रियं विनैव वृत्त्युपपत्तेर्ज्ञानेन्द्रियाणि वृथैव स्युः । किंच । अयःपिण्डसमारोहेण दाहकस्याऽग्नेः साक्षात्संसृष्टदाहकत्वदर्शनाद् वृत्त्युपारोहेण प्रकाशकस्य जीवस्य साक्षादन्तःकरणसंसृष्टप्रकाशकत्वं सुतरां सुवचमित्यन्तः-

रश्मिः ।

अनुसंधानं स्मरणं संस्कारं विना न भवतीति संस्कारोद्बोधकमाहुः संस्कारेति । एतेनाहं वेद्म्यामीत्यत्र तेषामेव विषयाणां किंचित्प्रत्यक्षान्तराये तेषामेव स्मृतत्वं द्योतितम् । संस्कारस्याधायकं सहकारिकारणं तस्यावभासस्यालोकसंयोगस्य । किंचाविद्यायामित्युक्ते किंचिदाशङ्कतेऽसर्वज्ञतायै । अथेति । अविद्यादाविति । आदिनेन्द्रियाणि । पूर्वेति यथा देवदत्तबिम्बो विष्णुमित्रबिम्बव्यवधेयः । एवेति । एकधा बहुधेति श्रुतेरेवकारः । घटत्वावच्छिन्नं चैतन्यं विषयचैतन्यमन्तःकरणावच्छिन्नं प्रमातृचैतन्यम् । अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नं प्रमाणचैतन्यम् । अन्तःकरणवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यं फलचैतन्यमित्येवं विषयादौ सत् । केवलेति चित् । केवल इति पाठे जीवः । अन्यदेति । तदा तमुपारुढेत्युक्तकालान्यकाले । केवलजीवचैतन्येनाप्रकाशो यस्य घटादेः । चिदुपेति चितो जीवस्योपरागः संबन्धस्तदर्थत्वेन । वृत्तीति वृत्तिसंसृष्टो यो विषयस्तदितरानवभासकत्वे सति वृत्तिसंसृष्टविषयावभासकत्वात् । प्रकाशेति स्वयंप्रकाशेश्वरप्रतिबिम्बत्वात् । पूर्वेति । व्यवहारे वयं भाट्टा इति वदतां प्रपञ्चानादित्वात्तथा । संस्कारोऽदृष्टम् । इन्द्रियव्यवच्छेदकैवकारः । ब्रह्मप्रतिबिम्बात्पूर्वमिन्द्रियाभावात् । एवेति । एकदेशिकृतत्वादेवकारः । बिम्बः प्रतिबिम्ब इति । साक्षादिति । वह्निरिव वह्निदर्शनादिति भावः । अन्तःकरणेति अन्तःकरणसंसृष्टाः नाध्योरिति तेषां प्रकाशकत्वम् । सामान्ये नपुंसकम् । एवकारो जीवप्रकाशप्रबलेन सहकारित्वात् । अविद्याप्रतिबिम्बितप्रकाशादधिकमन्तःकरणप्रतिबिम्बितप्रकाशः ।

भाष्यप्रकाशः ।

करणे प्रतिबिम्बितानां प्रकाशोऽस्य स्यादेवेत्यधिकं तत्रानुप्रविशत् । वस्तुतस्त्वेवमपि गोत्वस्य सकलगोव्यक्तिष्विवैकस्यैव जीवस्य सर्वान्तःकरणसंसर्गस्य वक्तव्यत्वात् तथा सति तत्तदन्तःकरणवृत्तिनिर्गमेण तत्तद्विषयप्राप्तौ तत्तद्वृत्त्युपारूढस्य जीवस्यापि तत्तद्विषयोपराग-संभवात् सर्ववृत्तिसंसृष्टविषयाणां गोचरीकरणे बाधकाभावेन किंचिज्ज्ञत्वस्यानुपपन्नत्वमेव । अतो विषयविषयिभावो वा, विषयसन्निहितजीवचैतन्यतादात्म्यापन्नवृत्तिविषयसंयोगद्वारको जीवविषययोः परम्परासंबन्धो वा, अन्तःकरणवृत्त्युपादानस्य जीवस्य वृत्तिविषयसंयोगजनितः कार्याकार्यसंयोगात् कारणाकारणसंयोगात्मा साक्षात्संयोगो वा, अन्तःकरणोपहितस्य विषया-वभासकचैतन्यस्य विषयतादात्म्यापन्नं ब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्तिद्वारा विषयतादात्म्यसंपा-दनं वा, अन्यद्वा यत्किंचन चिदुपरागत्वेनाभिधित्सितं तस्य सर्वस्य वृत्तिसंसर्गजनितत्वेन वृत्तिजनकानां च अन्तःकरणानां सर्वशरीरव्यापकजीवसंसृष्टत्वेन सर्वैस्तैः सर्वज्ञतापत्तिरनिवार्यैव । तत्राप्यनुपदोक्ते विषयतादात्म्यसंपादनपक्षे मैत्रस्य चैत्रदर्शने, अहं चैत्र इत्याद्याकारकज्ञानापत्ति-रधिकायातीति फल्गून्येवैतानि कल्पनानि ।

अथ जीवः सर्वगतोऽप्यविद्यावृतत्वात् स्वयमप्रकाशमानतया विषयाननवभासयन् विषय-विशेषे वृत्त्युपरागादावरणतिरोधानेन तत्रैवाभिव्यक्तस्तमेव विषयं प्रकाशयतीत्यावरणभङ्ग-

रश्मिः ।

तत्रेति सर्वज्ञतायाम् । **विषयेति** वृत्तेर्ज्ञानत्वात्तथा । **विषयेति** । विषये सन्निहितं यज्जीव इव चैतन्यं तेन तादात्म्यापन्ना या वृत्तिस्तस्याः **विषयसंयोगद्वारकः परम्परासंबन्धः** । **अन्तरिति** । अन्तः-करणस्य जडत्वेन तद्वृत्तेर्ज्ञानरूपाया **उपादानं जीवस्तस्य** । **वृत्तीति** वृत्तिविषयचैतन्ययोस्तादात्म्यं वृत्तिविषययोस्तु संयोग एव । **कार्येति** कार्यं वृत्तिः । **अकार्यं** विषयः । अविद्याकार्यत्वेन जीवकार्य-त्वाभावात् । तयोः **संयोगात्** । **कारणं** जीवो वृत्त्याः, **अकारणं** विषयः, विषयविधया कारण-त्वानङ्गीकारात्, तयोः **संयोग** आत्मा स्वरूपं यस्यैतादृशः । यथा यत्र कपालक्रियया कपालतरुसंयो-गस्ततः कुम्भतरुसंयोगः । तत्र कपालक्रियाया एव तरुसंयोगं प्रति कारणताभावः । अथासिद्धत्वात् कपालतरुसंयोगस्यैव कारणत्वम् । अयं कारणाकारणसंयोगात्मा । कार्यं कुम्भतरुसंयोगोऽकार्यं कुम्भ-क्रिया तस्मात्संयोगात् । ल्यब्लोपे पञ्चमी । तादृशसंयोगं कार्यमालोच्य तथा कारणाकारणसंयो-गात्मेत्यर्थः । यद्वा । अत्र कुम्भक्रियया कुम्भतरुसंयोगः कारणं कुम्भक्रियाऽकारणं कपालतरुसंयोगं प्रति कपालक्रियां प्रति चेति विपरीतं स्वीक्रियते । अतः कार्याकार्यसंयोगाद्धेतोः कारणाकारणसंयो-गात्मेत्यर्थः । **विषयेति** प्रमातृचैतन्याद्द्वयस्य । विषयेण पीतः शङ्ख इतिवत् करणदोषेण तादात्म्या-पन्नं यद्ब्रह्मचैतन्यं तस्याभेदाभिव्यक्तिद्वारेत्यर्थः । विषयेण तादात्म्यस्य संपादनं प्रमातृचैतन्यस्येति ज्ञेयम् । **अन्यद्वेति** अनिर्वचनीयाविद्याजन्यत्वेन यथादृष्टं चिदुपरागो वेति । **वृत्तीति** वृत्ति-विषयसंसर्गजनितत्वेन सर्वैस्तैः शरीरैः । एवकारस्तु दहराधिकरणे जीवब्रह्मवादात् । **मैत्रस्येति** । मैत्रवृत्तिरूपदर्शनस्य चैत्ररूपविषयतादात्म्यात् । वृत्तिवृत्तिमतोरभेदात् । एवं चिदुपरागपक्षं दूषयित्वा-ऽऽवरणभङ्गपक्षं दूषयितुमाहुः । **अथेति** भिन्नप्रक्रमे । विषयान् अनवभासयन्निति पदच्छेदः । विषय-विशेषः स्वस्वभोग्यादृष्टोपस्थापितस्तस्मिन्घटादौ वृत्त्युपरागाज्ज्ञानसंबन्धात् अज्ञानजावरणस्य तिरोधा-नेन । आवरणस्य तमोरूपमायाकार्यत्वात् । **तत्रैवेति** अन्तःकरण एव । 'ईश्वरः सर्वभूतानाम्' इति

भाष्यप्रकाशः ।

पक्षः किंचिज्ज्ञत्वार्थमालम्ब्यते । तदाप्यावरणस्य वृत्त्युपरागतिरोभाव्यत्वाज्जाते वृत्त्युपरागे तेनावरणभङ्गे सर्वान्तःकरणसंसृष्टो जीवस्तत्तद्विषयेष्वभिव्यक्तस्तं तं विषयं प्रकाशयेदेवेति न किंचिज्ज्ञत्वोपपत्तिः । एवंच चैतन्यमात्रावरकाज्ञानस्य खद्योतप्रकाशेन महान्धकारस्येव ज्ञानेनैकदेशाज्ञाननाशो वा, पटवत् संवेष्टनं वा, भीतभटवदपसरणं वा, चैतन्यमात्रावरकस्याप्यज्ञानस्य तत्तदाकारवृत्तिसंसृष्टावस्थविषयचैतन्यानावरकत्वस्वाभाव्यं वा, मूलाज्ञानावस्थाभेदरूपाज्ञानान्तरनाशो वा, अन्यो वा यः कश्चनावरणभङ्गो निरुच्यतां स सर्वोऽपि वृत्त्युपरागजन्य एवेति जाते वृत्त्युपरागे पूर्वोक्तरीत्या सकलान्तःकरणसंसृष्टस्य जीवस्य सर्वज्ञत्वमायातीति नैतेऽपि रोचिष्णवः पक्षाः ।

नन्वेकस्मिन्नपि जीवे जन्मान्तरमापन्ने पूर्वजन्मानुसंधानादर्शनाच्छरीरभेदस्य सुखाद्यननुसंधानप्रयोजकत्वं क्लृप्तमिति स एव किंचिज्ज्ञताया अपि प्रयोजको भवतु । तथाच व्यापकस्यापि जीवस्य शरीरान्तरे शरीरान्तरीयान्तःकरणवृत्त्यादिभिर्ज्ञानं न भविष्यतीति न सर्वेषां सार्वज्ञ्यापत्तिरिति चेन्न । शरीरभेदस्याननुसंधानप्रयोजकताया योगिकायव्यूहे जातिस्मरे भूतादौ च व्यभिचारेण तस्य किंचिज्ज्ञतायामप्यतन्त्रत्वात् । एतेनैव भोगायतनभेदस्य विश्लिष्टोपाधिभेदस्य चाननुसंधानप्रयोजकत्वं परास्तं बोध्यम् ।

'उद्यदायुधदोर्दण्डाः पतितस्वशिरोऽक्षिभिः ।
पश्यन्तः पातयन्ति स्म कबन्धा अप्यरीन् युधि' ॥

इति भारते भूतार्थवादाच्च । नच योगिप्रभृतिषु प्रभावविशेषेणानुसंधानेऽपि

रश्मिः ।

वाक्यादेवकारः । तमिति विषयविशेषम् । दृष्टत्वादेवकारः । जात इति निर्विषयकज्ञानस्याभावायावद्विषयविशेषे जाते वृत्तिसंबन्धे । एवकारो विषयप्रकाशस्य दृष्टत्वात् । ननूक्तं विषयविशेषे वृत्त्युपरागात्तावदावरणतिरोधानमिति चेन्मास्तु नानाजीवपक्षे सर्वज्ञतैकजीवपक्षे तु स्यादित्याहुः एवं चेत्यादि । कार्त्स्न्ये मायच् । पटवदिति ज्ञानेनेत्येव । चैतन्यमात्रावरकाज्ञानस्येत्यपि । अग्रेप्येवम् । अपीति एकदेशाज्ञानान्यपिना गृह्यन्ते । तत्तदिति तत्तद्घटपटाद्याकारा या वृत्तिस्तया संसृष्टा अवस्था यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्यस्य । अनावरकत्वं स्वभावो यस्य तादृशत्वम् । मूलेति मूलं यदज्ञानं तमोरूपं तस्य ये अवस्थाभेदा अवस्थाप्रकारास्तद्रूपाण्यज्ञानान्तराणि तेषां नाश इत्यर्थः । अन्य इति । अनिर्वचनीयाविद्याजन्यत्वेन यथादृष्टं नाशो वेत्यावरणभङ्गः । पूर्वोक्तेति । तदापीत्यादिनोक्ताऽव्यवहितपूर्वोक्तरीत्या । सकलानि अन्तःकरणानि तैः संसृष्टस्य जीवस्य एकत्वं विवक्षितम् । अन्तःकरणेति । आदिना वृत्तिविषयसंयोगः फलचैतन्यं च । जा(ग)तिस्मर इति तस्येदं कर्मणः फलमिति फलस्मरणं तस्मिन् । व्यभिचारेणेति । जीवः पूर्वजन्मीनसुखाद्यननुसंधानवान् शरीरभेदात् देवदत्तवदित्यनुमाने । साध्याभाववति योगिकायव्यूहे जा(ग)तिस्मरे भूतादौ च शरीरभेदरूपहेतुसत्त्वाद्व्यभिचारः । किंचिदिति । जीवः किंचिज्ज्ञः शरीरभेदात् । देवदत्तवदिति । जीवः न किंचिज्ज्ञः शरीरभेदात् । कायव्यूहवत् । गतिस्मरभूतादिवच्चेत्यनुमानाभ्यां तस्य शरीरभेदरूपहेतोः । अतन्त्रत्वाद्विरुद्धत्वात् । एतेनेति अतन्त्रत्वेन । एवकारोऽन्यहेतुयोगव्यवच्छेदकः । भोगायतनेति भोगायतनं शरीरमुक्तं तथापि तद्भोगायतनं साधारणम् । इदं तु भोगायतनं पृथगुपात्तम् । तस्य यो भेदस्तस्य । विश्लिष्टा उपाधयोन्तःकरणरूपास्तेषां भेदस्य । परास्तमिति योगिकायव्यूहादौ साधारण्यात्परास्तम् । पश्यन्त इति यथा पल्लीपुच्छस्य छिन्नस्य क्रियावत्त्वं तथादृष्टत्वम् । भूतेति पूर्वजातमर्थं प्रकाशयति यः स भूतार्थवादः यथेन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छदिति । योगीति । प्रभृति-

भाष्यप्रकाशः।

पूर्वोक्तोपाधीनामुत्सर्गतस्तथात्वान्नानुसंधानप्रयोजकत्वहानिरिति वाच्यम्। बहुषु व्यभिचारदर्शनात्। एकत्र तथादर्शने ह्यौत्सर्गिकाननुसंधानतन्त्रत्वाद् विघातः प्रभावविशेषसमवधानवशात् कल्पयितुं शक्यते, न तु बहुषु तथादर्शने। अतो मनुष्यविशेषेषु भूतेषु मनुष्यादुत्कृष्टयोनिषु सर्वेषु च पूर्वजन्मीनज्ञानस्य तत्र तत्रोक्तेः शास्त्रस्य प्रामाण्याच्च, न पूर्वोक्तोपाधीनामननुसंधानतन्त्रत्वं साधीयः। नाप्यन्तःकरणभेदस्य तथात्वम्। दृष्टिसृष्टिवादे पूर्वपूर्वस्यान्तःकरणस्य नष्टत्वेनाग्रिमाग्रिमस्य तस्य भिन्नत्वात् पूर्वदृष्टानुसंधानाभावप्रसङ्गात्। साक्ष्यैक्येन तत्समर्थने तु अन्तःकरणभेदस्याप्रयोजकत्वात् तत्तदन्तःकरणैरस्य सर्वज्ञताया एवापत्तिः। अन्तःकरणवैजात्येन समर्थनं तु मज्जत्फेनालम्बनकल्पत्वात् कदर्यमेव। पादेन स्पृशामि कर्णाभ्यां शृणोमि, चक्षुषा पश्यामीति बाह्यकरणभेदेऽप्येकस्य ज्ञानवत् तेन तेनान्तःकरणेन तत्तज्जानामीत्यादिज्ञानस्यान्तःकरणवैजात्येऽपि सुवचत्वात्। सृष्टदृष्टिवादमालम्ब्यान्तःकरणैक्याङ्गीकारेण समर्थनेऽपि बहिःकरणवैजात्यस्येवान्तःकरणवैजात्यस्याप्यप्रयोजकत्वादुक्तदूषणं निर्बाधमेव। नच फलबलान्नान्तःकरणभेदस्याऽप्रयोजकत्वमिति वाच्यम्। फलबलस्य साधनभेदकल्पनामात्रप्रयोजकत्वेनान्तःकरणभेदकल्पने अप्रयोजकत्वात्। फलबलेन जीवभेदकल्पनेऽपि दोषाभावात्। अतो व्यापक एकः प्रतिबिम्बो जीव इति पक्षे कथमपि न सर्वज्ञतापत्तिपरिहारः।

ननु तर्ह्यस्तु नानाणुजीववादः तथा सत्यन्तःकरणे प्रतिबिम्बितचैतन्यरूपस्य जीवस्य परिच्छिन्नत्वेन सर्वसंसर्गाभावान्न सर्वज्ञतापत्तिर्भवित्री। विषयप्रकाशस्तु विषयसंसृष्टवृत्तिद्वारा तडागसलिलस्य कुल्याद्वारा केदारसलिलैक्यवज्जीवस्य विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यैकीभावात्मिकायामभेदाभिव्यक्तौ भविष्यतीति किंचिज्ज्ञत्वमुपपत्स्यत इति चेत् न्नेदं युक्तं भाति।

रश्मिः।

शब्देन कायव्यूहगतिस्मरभूतादिसंग्रहः। **पूर्वोक्तेति** शरीरभेदभोगायतनभेदविशिष्टोपाधिभेदरूपो**पाधीनाम्**। त्रयाणामुपाधित्वे हेतुत्वेपि। **तत्र तत्रेति**। श्रीभागवते चित्रकेतुपुत्रो मनुष्यविशेषस्तस्य पूर्वजन्मीनज्ञानम्। जीव उवाच। 'कस्मिञ्जन्मन्यमी मह्यं पितरो मातरोऽभवन्' इति। कृष्णावतारस्य पूर्वोक्तं गोकर्णस्य पूर्वोक्तं श्रीभागवतमाहात्म्ये भूतेषु तत्रैव धुन्धुकारी, पद्मपुराणे उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये विंशतितमेऽध्याये प्रेतकथा। पुनः श्रीभागवते मनुष्यादुत्कृष्टयोनिषु नारदधनदात्मजयोश्च पूर्वोक्तम्। लोके सर्वेषु इदानींतनभूतविशेषु। ननु न दृष्टमिदमित्यत आहुः **शास्त्रस्येति**। **तथात्वमिति**। सुखाद्यननुसंधानहेतुत्वम्। **दृष्टिसृष्टीति** दृष्टेः सृष्टिः ज्ञानात् सृष्टिः सांख्यानां तद्वत्। 'उपरागात्कर्तृत्वं चित्सान्निध्यात् चित्सान्निध्यादिति' सूत्रम्। तदेवाहुः **पूर्वपूर्वस्येति**। **नष्टत्वेनेति**। अन्तःकरणस्य द्वित्वापत्त्या तथा दृष्टिसृष्टेस्त्रिक्षणावस्थायित्वाद्वा। **तत्तदिति**। करणे तृतीया नत्ववच्छेदकेऽविधानात्। **एवेति** अवच्छेदकाभावादेवकारः। **मज्जदिति**। अन्तःकरणानामवच्छेदकत्वाभावात्। **पादेनेति**। पादस्पृष्टोऽहिर्यथेति दर्शनात्। **सृष्टदृष्टीति** सृष्टस्य दृष्टिर्ज्ञानम्। **अन्तरिति**। ऐक्यमविजातीयत्वं। **एवेति** ऐक्याङ्गीकारस्य वैजात्यनिवृत्तिमात्रप्रयोजकत्वेनोक्तदूषणपरिहाराप्रयोजकत्वादेवकारः। **साधनेति**। यथाहुः साधनवैजात्ये फलवैजात्यमिति। अन्तःकरणस्य साधनत्वे त्वाहुः **फलबलेनेति** किंचिज्ज्ञत्वबलेन। तथा च जीवभेदवदन्तःकरणभेदस्याप्यन्यथासिद्धत्वान्न साधनत्वमिति भावः। ज्ञानस्य चाक्षुषत्वात्। अभेदाभिव्यक्तिपक्षं दूषयन्ति स्म **ननु तर्हीति**। **कुल्येति**

भाष्यप्रकाशः।

'सलिल एको द्रष्टा भवति' इति श्रुत्या सुषुप्तावेव जीवब्रह्मणोरेकीभावश्रावणात् तदितरत्र तदुपगमे श्रुतिविरोधाज्जाग्रदादौ व्यावर्तकोपाधेर्विद्यमानत्वाच्च दर्पणसत्त्वे बिम्बयोरिव जीवब्रह्मणोरभेदस्याशक्यवचनत्वात्। किंच। जीवब्रह्मणोरिदानीमभेदेऽन्योन्यधर्मविनिमयाद् ब्रह्मणोऽल्पज्ञताऽन्यस्य सर्वज्ञता चापरस्य इति नोक्तदूषणोद्धारसंभवः। यदि च बिम्बभूतं विषयाधिष्ठानचैतन्यमेव साक्षादाध्यासिकसंबन्धलाभाद् विषयप्रकाशकमित्याध्यासिकसंबन्धोपलक्षितचैतन्यात्मना जीवैकीभावो, न तु बिम्बत्वविशिष्टरूपेणेति भेदस्यापि सद्भावान्नोक्तदूषणापत्तिरिति विभाव्यते, तदापि विषयतादात्म्यापन्नब्रह्मचैकीभावो जात एवेति अहं घट इत्याकारकज्ञानापत्तिः। अध्यासेनान्तःकरणतादात्म्यापत्त्याहमिति ज्ञानवत्। अन्तःकरणधर्माणां सुखादीनां स्वस्मिन्नभिमानवद् विषयधर्माणामप्यभिमानप्रसङ्गः। अयं घट इत्यादिज्ञानाभावश्च स्यात्। यदि च विषयावच्छिन्नं ब्रह्मचैतन्यं विषयसंसृष्टाया वृत्तेरग्रभागे विषयप्रकाशकं प्रतिबिम्बमर्पयति तस्य प्रतिबिम्बस्य जीवेनैकीभावोऽभेदाऽभिव्यक्तिस्तस्यां सत्यां विषयप्रमितिरिति विभाव्यते तदा तु सुतरामसंगतम्। वस्त्वन्तरावरुद्धे दर्पणादौ प्रतिबिम्बादर्शनाद् विषयसंसृष्टेऽग्रभागे प्रतिबिम्बायोगाद्विषयप्रकाशस्याभावप्रसक्तेः। किंच। प्रतिबिम्बार्पकं चैतन्यं यदि विषयाद् बहिस्तदा तस्य वृत्तिसंसृष्टत्वात् प्रतिबिम्बायोगः। यदि च विषयान्तस्तदापि विषयेण व्यवधानात् तथा। यदि विषयादूरवर्ति तदा विषयावच्छिन्नत्वस्यैवायोगः। किंच। अन्तःकरणोपाधिपरिच्छिन्नप्रतिबिम्बस्याणुत्वाद्दूर्ध्वदर्शने वृत्तिद्वारा तस्य निर्गमात् प्राणानामपि निर्गमापत्तिः 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति' इति श्रुतेः। किंचैवं कल्पनैकशरणत्वे गोलकद्वारा तैजसस्य वेगवतो वृत्तिरूपपरिणामस्य निर्गमादेव प्रमातृवृत्तिविषयचैतन्या-

रश्मिः।

'कुल्यालपा कृत्रिमा सरित्'। सुषुप्ताविति। सलति। सल गतौ। सलिकलीतीलच्। यौगिकः सलिलशब्दो वेदान्ते। जले योगरूढः। एवकारेण जाग्रत्स्वप्नौ व्यवच्छिद्येते। जाग्रदादाविति। आदिना स्वप्नः। जाग्रति तत्त्वमस्यादिवाक्यव्यवस्थामाहुः दर्पणेत्यादिना। शक्येति जाग्रतिशक्यवचनत्वात्। विषयेति। यस्मिन्नेतत्कल्पितम्। एवकारोन्यचैतन्यव्यवच्छेदकः। साक्षात्वं यथा शुक्तिरजतं तथाध्यासिकसंबन्धलाभात्। अहंवृत्तिं विशेषेण सिनोमीति विषयाध्यासः। अध्यासेन संसृष्टोध्यासिकः। तेन संसृष्ट इति ठक्। विषयो घटादिः। विषयकं विषयाधिष्ठानचैतन्यम्। अज्ञातेकः। तस्य प्रकाशकं प्रमातृचैतन्यम्। अहमितीति। अस्मत्प्रत्ययगोचरत्वमन्तःकरणावच्छिन्नस्यैवेति। विषयेति घटत्वजडत्वादीनाम्। इत्यादीति मया दृश्यत इत्यादिशब्दार्थः। घटमहं जानामीत्यनुव्यवसाय आदिशब्दार्थो वा। भेदसंबन्धघटितप्रत्ययो न स्यादित्यर्थः। प्रतिबिम्बमिति। वृत्तेः स्वच्छत्वादिति भावः। अयं प्रतिबिम्बश्चतुर्थ्यः प्रमात्रादिप्रतिबिम्बेभ्योधिकः। एकीभाव इति। अभेदाभिव्यक्तिरिति पदच्छेदः। विषयेति विषयसंसृष्टो यो वृत्त्यग्रभागस्तस्मिन्। प्रतिबिम्बेति। विषयावरुद्धत्वादिति भावः। एवकारोन्याभावप्रसक्तिं व्यवच्छिनत्ति। अभावेति। जीवविषयचैतन्ययोरैक्याभावादिति भावः। वृत्तीति अन्तःकरणपरिणामभूताया जडायाः संसर्गात्। जडेऽस्वच्छे प्रतिबिम्बायोगः। एवेति एवकारः प्रतिबिम्बायोगं व्यवच्छिनत्ति। निर्गमादिति विषयचैतन्यैक्यार्थं निर्गमात्। श्रुतेरिति। तथाच मृतावस्थया जीवनदर्शनानुपपत्तिरिति भावः।

भाष्यप्रकाशः ।

भेदसिद्ध्या विषयप्रकाशसंभवे गोलकातिरिक्तेन्द्रियकल्पनापि वृथा स्यात् तस्मादनादरणीया एवैते पक्षाः । एतेन प्रमाणचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्याभेदो ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वप्रयोजक इत्यपि निरस्तम् । किंच । यत्र भ्रमद्घटो गृह्येत तत्र वृत्त्युपरञ्जकस्य भ्रमणविषयनिष्ठत्वाभावेन ततश्चिदुपरागायोगात् तदग्रहणापत्तिः । नच तत्रानिर्वचनीयं तज्जन्यत इति सुखेन तद्ग्रहणसंभव इति वाच्यम् । वृत्त्या घटाकारिकया आवरणाभिभवेन भ्रमणांशे विक्षेपस्याशक्यवचनत्वात् । किंच । वृत्त्या विषयचैतन्याभेदाभिव्यक्तावपि विषयप्रकाशके ब्रह्मचैतन्ये तदभावान्नयनप्रदेशे तदननुभवेनेन्द्रियेऽपि तदभावाद् वृत्तिमात्रजनकस्येन्द्रियसंप्रयोगस्य विषयकारणत्वाक्लृप्तेश्च संप्रयोगेणापि विषये तदाधानायोगादन्तःकरणावच्छिन्नेऽप्यहं भ्रमामीत्यननुभवात् स भ्रमः सर्वत्रालब्धसत्ताको घटेऽपि न स्यात् । यस्मात् क्वाप्यसन् घटदेशेऽनुभूयते, तस्मात् तद्देशावच्छेदेन जायमाने मनोधर्मरूपे ज्ञानेऽस्ति तच्चेत् प्रमातृविषयचैतन्याभिन्नं स्यात् तदा स भ्रमः सर्वानुभवगोचरः स्यात् । यस्मान्नैवं तस्मात् तज्ज्ञानं कार्यरूपं भिन्नमेवेति निश्चयः । नच शुक्तिरजतादिस्थले इदमाकारवृत्तौ सत्यामपि रजताध्यासदर्शनादंशत एवावरणनाश इत्यंशान्तरेण भ्रमविक्षेपोऽपि भविष्यतीति न तदननुभवानुपपत्तिरिति वाच्यम् । विषये तत्सत्त्वेन्येषामपि तदनुभवापत्तेः । अन्येषां घटद्रष्टॄणां प्रमाणवृत्त्या तदंशावरणनाशादस्यापि तदनुभवापत्तेश्च

रश्मिः ।

निरस्तमिति वृत्त्यैव निर्वाहेन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यपर्यन्तानुधावनस्य गौरवमस्तत्वात् । वृत्तीति । वृत्तिमुपरञ्जयति यद्भ्रमणं स्थिरत्वं तस्य भ्रमणविषयघटस्तन्निष्ठत्वस्याभावस्तदभावरूपत्वात्तेनेत्यर्थः । अनिर्वचनीयमिति वृत्त्युपरञ्जकस्य भ्रमणाभावरूपस्य भ्रमणविषयनिष्ठत्वं ततोऽपि रजःप्रधानं भ्रमणं माया रजोरूपमिति विरुद्धधर्माधारत्वेनानिर्वचनीयम् । तदिति विषयचैतन्यम् । आवरणेति आवरणं माया तमःकार्यम् । विक्षेपो रजस्तस्य । रजस्तमसी न स्त इत्युक्तम् । अतः सत्त्वरूपाविद्येति निश्चयविषयो भ्रमद्घटो नानिर्वचनीय इत्यर्थः । विषयेति भ्रमरूपायाम् । विषयप्रेति । विषयाधिष्ठानचैतन्ये । तदभावात् भ्रमाभावात् । ननु शुक्तिकारजतवद्भ्रमोऽस्त्वेवेति चेन्न । वृत्त्याऽभेदाभिव्यक्तिरूपतदभावात् । तदनन्विति वृत्त्याऽभेदाभिव्यक्तिरूपभ्रमाननुभवेन । वृत्त्याभेदाभिव्यक्तिरूपभ्रमाभावात् । वृत्तीति । अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्ये वृत्तिमात्रेत्यादिः । संप्रयोगः संबन्धः । विषयेति । किं तु विषयकारणक्लृप्तिस्तु सगुणस्यैव । तदाधानेति वृत्त्याविषयचैतन्याभेदाभिव्यक्तिरूपभ्रमाधानायोगात् । अन्तरिति प्रमातरि, अहं भ्रमाश्रय इत्यननुभवात् । किंतु भ्रमेमीत्यनुभवात् । भ्रमामीत्यत्र प्रत्ययार्थ आश्रयः । यद्वा अहं भ्रमं करोमीत्येवार्थः । सर्वस्यापि कारणे पुरुषव्यापृतिः । तदत्र वृत्तिसंपादने प्रमाणसंपादने वा पुरुषकृतिसाध्यत्वमिति भाष्यात् । न स्यादिति तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानस्य भ्रमत्वमित्यत्र तत्प्रकारकेत्यत्रान्यत्रलब्धसत्ताकप्रकारकज्ञानस्येत्यर्थान्नस्यादित्यर्थः । मन इति । 'कामः सङ्कल्पः' इति बृहदारण्यके धीग्रहणादिति भावः । तज्ज्ञानमिति । भ्रमद्घटज्ञानम् । अन्येभ्यो भगवतश्च भिन्नम् । रजतेति । अध्यासो नाम परस्मिन्परावभासः । अंशत इति सार्वविभक्तिकस्तसिः । इदमंशेन । भ्रमेति भ्रमेण कार्येण निमित्तेन विक्षेपः सात्त्विकबुद्धेर्विक्षेपश्चलनम् । यद्वा भ्रमो भ्रमणं तद्रूपो विक्षेपः भ्रमविक्षेपः । तदनन्विति । लब्धसत्ताकत्वस्य भ्रमेऽननुभवेन घटे भ्रमानुपपत्तिः । तत्सत्त्व इति भ्रमसत्त्वे शुक्तिरजतवत् । तदंशेति विषयांशावरणनाशात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

विषयाश्रितावरणपक्षस्यैव दुष्टत्वात् पुरुषाश्रितपक्षे तूक्तरीत्या प्रमातरि प्रमाणे प्रमेये च वक्तुमशक्यत्वेन घट्टकुटीप्रभातवदननुभवस्य सर्वाऽनुभवगोचरत्वस्य वापाताच्छुक्तिरजतस्याऽप्येतत्तुल्यत्वात् । एवं मूलाज्ञानावस्थारूपाज्ञानानां नानात्वमङ्गीकृत्य घटावरकाज्ञानस्य घटाकारकवृत्त्या निवृत्तावपि नैश्चल्यावरकस्यानिवृत्त्या भ्रमविक्षेपादरणेऽपि पूर्वोक्तरीत्या पुरुषनिष्ठतैव तस्य वाच्येति चैतन्याभेदस्य पूर्ववदेवासिद्धेः । वृत्तेर्ज्ञानात्मकत्वमात्रकल्पनया तस्योत्पत्तिनाशशालित्वमात्रेण निर्वाहे विषयावरणतन्नानात्वकल्पनयोर्गुरुत्वादप्रामाणिकत्वाच्च । एतेनैव घटावरकाज्ञानगतावरणशक्तिमात्रनिवृत्तिर्न तु विक्षेपशक्तिनिवृत्तिरपीति पक्षो निरस्तो बोध्यः । नैश्चल्यावरणमन्तरेण भ्रमणविक्षेपासंभवादावरणशक्तिनिवर्तकतया अप्रयोजकत्वाच्च । जलप्रतिबिम्बितवृक्षाधोऽग्रत्वभ्रमे तु प्रतिबिम्बपदार्थस्यातिरिक्तत्वेन मूलसमीपवर्तिनि जले मूलस्य ततो विप्रकृष्टेऽग्रस्य प्रतिबिम्बात् प्रतिबिम्बत्वेनैवावगाहाद् भ्रमत्वस्यैव दुर्वचत्वेन

रश्मिः ।

दृष्टान्तबलेनेति भावः । अस्येति भ्रान्तस्यापीदमंशस्यानीयानुभवापत्तेः । विषयाश्रितेति शुक्तिरजतादिस्थल इत्यादिना पूर्वमुक्तस्य । विषयाश्रितं यच्चैतन्यं तदावरणपक्षस्य । एवेति । षष्ठ्यन्तम् । अवधारणस्य । उक्तेति चिदुपरागपक्षदूषणावसरोक्तरीत्या । प्रमातर्यन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्ये पुरुषपदवाच्ये । प्रमाणेऽन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्ये । तत्राप्यन्तःकरणचैतन्यं पुरुषः । प्रमेये विषयावच्छिन्नचैतन्ये विषयचैतन्याभेदेन वर्तमानः पुरुषः । घटकुटीति । 'घटः समाधिभेदेभ-शिरःकूटकुटेषु च'इति विश्वः । स्यात्कुटी कुम्भदास्यां च शरायां चित्रगुच्छक इति च । तथा च यथा कस्यचित्संन्यासिनः स्तेयकृतो वा स्वस्थाने व्याकुलस्यान्यत्र स्निग्धस्य घटकुट्याः समाधिभेदकुम्भदास्या निर्गतस्य संन्यासिनो योगिरूपस्योपनिषदमावर्तयेत् । आरणमावर्तयेदिति सं[न्या]सिधर्मेषु पाठात् । यथा वा तथा घटकुट्याः इभशिरःकुम्भदास्याः निर्गतस्य स्तेयकृतो गजकुम्भमुक्तान्यस्तेयकामस्यान्यदलभमानस्य तत्रैव प्रभातं तथा तत्तत्तनुभवसर्वानुभवगोचरत्वाभ्यां निर्गतस्यानुभवकर्तृकिंचिदनुभवगोचरत्वकामस्य युक्तीरलभमानस्य तत्रैव अननुभवसर्वानुभवगोचरत्वयोः प्रभातम् । ननु यथा दृष्टं शुक्तिरजतवदिदमंशे आवरणमङ्गरजतांशेनेत्येवं किंचिज्ज्ञत्वदृष्टानुसारी चेत्तत्राहुः शुक्तीति । प्रमातृप्रमाणप्रमेयाणां तत्रापि सत्त्वात्तुल्यत्वम् । मूलेति मूलस्याज्ञानस्यावस्थारूपाण्यज्ञानानि तेषाम् । भ्रमेति । भ्रमरूपो विक्षेपस्तस्यादरणे । पूर्वोक्तेति । विषयावरणपक्षस्य दुष्टत्वपुरःसरं द्वितीयपक्षरीत्या । एवकारेण विषयनिष्ठता व्यवच्छिद्यते । तस्येत्यावरणस्य । वाच्येति इतिर्हेतौ । पूर्ववदिति नेदं युक्तं भातीत्यादिग्रन्थोक्तदूषणेनैव । एवकारस्तु न शुष्कतर्केभिनिवेशः कर्तव्य इत्यधिकयुक्तिव्यवच्छेदकः । ज्ञानात्मेति । मात्रच्प्रत्ययेन विषयावरणतन्नानात्वकल्पनयोर्व्यवच्छेदः क्रियते । नन्विति । आवरणशक्तिमात्रनिवृत्त्या घटावरकाज्ञानसत्त्वात्तस्य रजःशक्तेर्विक्षेपिकायाः सत्त्वात्तु विक्षेपशक्तिरपीत्यर्थः । भ्रमणेति भ्रमणरूपविक्षेपस्य तस्यासंभवात् । जलेति । कनीनिकादर्पणविशेषयोरपि प्रतिबिम्बितेत्यादिर्बोध्यः । प्रतिबिम्बत्वेनेत्येवकारो भ्रमविषयत्वेनावगाहव्यवच्छेदकः । एवेति । [प्र]तिबिम्बत्वेनानु-

१. चैतन्यस्य ।

भाष्यप्रकाशः ।

तत्रावरणादिकल्पनाया एवायोगाच्चेति दिक् ।

अतो जन्यज्ञानस्येन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुसंधानदर्शनाच्छक्तिग्राहकेषु कोशादिषु, 'प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्' इति चिदादिभिः सह बुद्धेरैकार्थ्येन वृत्तेर्ज्ञानात्मकत्वनिश्चये तत्र ज्ञानोपचारपक्षस्यायुक्तत्वाच्च जन्यज्ञानमतिरिक्तमेव । तदुत्पत्तिप्रणाडी च पूर्वोक्तरीतिकैवेति निश्चयः । भगवत्साक्षात्कारे तु नैषा प्रणाडी । तस्य प्रमेयबलादेव भवनात् । नायमात्मेति श्रुतावितरसाधननिरासेनोपलक्षणविधया निरस्तत्वात् । उत्तरार्धे वरणस्य लाभसाधनत्वकथने स्वस्यैव तनुविवरणसाधनत्वोक्तेश्च । वरणं वाऽनुग्रहः । स च धर्मान्तरमेव, न तु फलदित्सा । 'यस्यानुग्रहमिच्छामि' इति वाक्यात् । स च भक्तिबीजभूतः । अतो 'भक्त्या मामभिजानाति', 'भक्त्या त्वनन्यया शक्यः', 'भक्त्याऽहमेकया ग्राह्यः' इत्यादिषु न विरोधः । अवतारदशायां तु मां सर्वे पश्यन्त्वित्याकारिकया सामान्येच्छयापि दर्शनम् । तत्रापि नानाविधाभिः यथा 'मल्लानामशनिः' इत्यादौ ।

रश्मिः ।

भवव्यवच्छेदकः । **आवरणादीति** । एवकारो वृत्त्यावरणभङ्गव्यवच्छेदकः । **दिगिति** कुतर्काभिनिवेशनिषेधादिग्मात्रमुक्तमित्यर्थः । **अन्वयेति** । प्रसिद्धम् । **चिदादिभिरिति** चित् आदी चिदादी । चित् आदिर्यस्याः सा चिदादिः । चिदादी च चिदादिश्च चिदादयः, ताभिश्चिदादिभिः । **ज्ञानात्मकेति** ।

'यन्मायया बहिः क्षिप्ता ख्यायते बुद्धिरर्थवत् ।
निवर्तते च यद्बोधात्तं नमामि जनार्दनम्' ॥ इति ।

ख्यातिवादमङ्गलाचरणाद्बहिःक्षेपविषयत्वेन बुद्धिरूपज्ञानात्मकत्वनिश्चये । **तत्रेति** वृत्तौ । एवकारस्तु ज्ञानस्य जन्यत्वमीश्वराभेदविरुद्धमपि 'अजायमानो बहुधा विजायते' इति श्रुत्यविरुद्धमित्यनतिरिक्तत्वव्यवच्छेदकः । **पूर्वोक्तेति** । ज्ञानप्रक्रियारम्भे तत्रायं क्रम इत्यादिनोक्तरीतिकैव । एवकारेण 'नैषा तर्केण मतिरापनेया' इति श्रुतेः श्रुत्यविरुद्धत्वाच्छ्रुतिविरुद्धपक्षो व्यवच्छिद्यते । **एवेति** । एवकारः करणविषयव्यवच्छेदकः । तदेवाहुः **नायमिति** । **उत्तरेति** । 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्' इत्युत्तरार्धे । **स्वस्यैवेति** । आत्मपदेन कर्तृवाचकेन तथोक्तेश्च । 'तस्यैष आत्मा' इति जीवभेदकथनाज्जीवव्यवच्छेदक एवकारः । **नत्विति** । इच्छाया इच्छाकर्मत्वाभावात् । भक्तिलभ्यो वरणलभ्यो वेति विरोधमेकविषयत्वेन परिहरन्ति स्म **स चेति** । श्रुत्युक्तोऽनुग्रहः । **न विरोध इति** भक्त्यनुग्रहयोः सहानवस्थानलक्षणो विरोधो न । **तत्रापीति** सामान्येच्छायामपि । नानाविधा मल्लाः मामशनित्वेन पश्यन्तु, नरो मां नरवरत्वेन पश्यन्तु । स्त्रियो मां मूर्तिमत्स्मरत्वेन पश्यन्तु, गोपाः मां स्वजनत्वेन पश्यन्तु, असत्क्षितिभुजो मां शास्तृत्वेन पश्यन्तु । स्वपितरौ मां शिशुत्वेन पश्यताम् । भोजपतिर्मृत्युत्वेन पश्यतु । अविद्वांसो विराट्त्वेन पश्यन्तु । योगिनस्तत्त्वेन पश्यन्तु, वृष्णयः परदेवतात्वेन पश्यन्तु इत्येवंरूपाः । **मल्लानामिति** ।

'मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान्
गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः ।
मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां तत्त्वं परं योगिनां
वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः साग्रजः ॥' इति श्लोकः ॥

भाष्यप्रकाशः ।

एवं च, भक्त्या सामान्येच्छया वेति द्वेधा दर्शनम् । उभयथाऽपि प्रमेयबलमेव कारणमिति न विरोधः । स्वसाधनसामग्र्यादिभिर्दर्शनज्ञानं त्वभिमानमात्रात् । अत एव 'अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्' इत्यादिश्रुतिः संगच्छते । 'मनसैवानुद्रष्टव्य' इत्यादावपि प्रमेयबलानुगृहीतमेव तदभिप्रेतमिति श्रुत्यन्तराऽविरोधायानुसंधेयमिति शुभम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ १६ ॥

इति सप्तमं प्राणवतेत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

रश्मिः ।

एवं चेति । अवतारानवतारभेदेन पूर्णसाक्षात्कार उक्ते च । एवेति 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतेरेवकारः । **न विरोध** इति कार्यकारणभावाद्भक्तिसामान्येच्छयोः सहानवस्थानलक्षणो विरोधो न । एवमवतारानवतारयोर्दर्शनप्रणाड्यावुक्त्वा स्वसेव्यविषय आहुः स्वेति । साधनानि तनुवित्तजा मानसीसेवा तद्रूपाणि । आदिनान्यानि श्रेयांसि । 'श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते' इति वाक्यात् । दर्शनज्ञानं तु परस्यैव । तत्राभिमानः कारकत्वाभावात् । स्वसेव्यज्ञानं तु नाभिमानमात्रात् । तत्र श्रुतिमाहुः अत एवेति । अभिमानमात्रादेव विजानतामिति । अभिमानमात्रे नापितु यथार्थज्ञानमिति ज्ञानवताम् । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतिविरोधादविज्ञातम् । विज्ञातं यथार्थज्ञानाविषयत्वेन ज्ञातं यैस्तैः, तेऽविजानन्तस्तेषाम् । ननु दर्शनज्ञानस्याभिमानमात्रत्वे कदाप्यनिर्मोक्षप्रसङ्ग इति चेन्न । स्वसाधनेत्याद्युक्तमर्यादामार्गीयाणां व्यभिचारिण्या भक्त्या तत्प्राप्तेः ।

'तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः ।
अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुशꣳस मा न आयुः प्रमोषीः' इति ।

तत् तच्छन्दवाच्यं त्वा त्वां यामि प्राप्नोमि । पद्भ्यां सेवे च । कीदृशं त्वां ब्रह्मणा ब्रह्मदं मानसीसेवां कुर्वता वन्दमानं । सुपां सुः । वन्दनं सेवासमाप्तिद्योतकम् । तद् यजमान आशास्ते न तु तनुजादिसेवाविषयं करोति । हविर्भिर्विविधोपचारैः अहेडमानः हेड अनादरे । सेवायामादरं कुर्वन् । वरुण इहबोधी उरु शंसमानो यजमानः ज्ञानवान् कीर्तनभक्तिमांश्च । आयुःकालं प्रकर्षेण सर्वात् मोषीः चोरितवान् छान्दसप्रयोगः प्रमोषीत् । 'आयुर्हरति वै पुंसामुद्यन्नस्तं च यन्नसौ । तस्यर्ते यत्क्षणो नीत उत्तमश्लोकवार्तया' इति वाक्यात् । 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' । 'मानसी सा परा मता' । 'तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत्' इति । एवंविधेषु न भक्तिर्नेच्छा न प्रमेयबलमिति तेषां संगतिमाहुः मनसैवेति । आदिशब्दार्थ आभासोक्तः । प्रमेयेति प्रमेयं भगवान् तस्य बलं भक्तिस्तस्यानुगृहीतं मनः । संपन्नश्च निवेश्यता । तथा च प्रमेयबलनिवेश्यमनुगृहीतम् । 'तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत्' 'यथा भगवतीश्वरे मनः' इति वाक्याभ्याम् । एतत्कारणाननुगृहीतमशुद्धं मनो व्यवच्छिद्यते । तद्भिन्नं मनः । श्रुत्यन्तरेति । सा च 'भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रफलभोगनैरास्येनामुष्मिन्मनःकल्पनमेतदेव च नैष्कर्म्यम्' इति । तथा चैतादृशमनोग्राह्यमिति भावः । श्रीकपिलवाक्यमपि 'मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ । लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम्' इति ॥१६॥

तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥ (२-४-८)

इदमत्र विचार्यते । इन्द्रियाणां प्राणाधीनसर्वव्यापारत्वात् तन्नामव्यपदेशाच्च प्राणवृत्तिरूपाणीन्द्रियाणि, तत्त्वान्तराणि वेति संशयः । तत्त्वान्तराण्येवेति सिद्धान्तः । तानीन्द्रियाणि तत्त्वान्तराणि । कुतः । तद्व्यपदेशात् । इन्द्रियशब्देन व्यपदेशात् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति भिन्नशब्दवाच्यानां क्वचिदेकशब्दवाच्यत्वेऽपि नैकत्वम् । आसन्न्येऽपि तर्हि भेदः स्यादित्यत आह अन्यत्र श्रेष्ठात् । तस्य ते यौगिकाः शब्दा इति ॥ १७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः इदमित्यादिना, सिद्धान्त इत्यन्तेन । पूर्वाधिकरणे इन्द्रियाणां प्राणाधीनसर्वव्यापारकत्वं सिद्धम् । श्रुतौ च मुख्यं प्राणमिन्द्रियाणि चोपक्रम्य, हन्तास्यैव सर्वे रूपं भवामःइति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवंस्तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति' तन्नामव्यपदेशाच्च प्राणवृत्तिरूपाणीन्द्रियाणि उत रूपभवनप्राक्कालेऽपि सत्त्वात् तत्त्वान्तराणि वेति संशयः । तत्र पूर्वं तत्त्वान्तरत्वेऽपि पश्चादेतद्रूपभवनश्रावणेन जन्मान्तरवत् पूर्वरूपत्यागालाभात् पूर्वोक्तयुक्तिभ्यां चेदानीं प्राणवृत्तिरूपाण्येवेति प्राप्ते, तत्त्वान्तराण्येवेति सिद्धान्त इत्यर्थः । तद् व्युत्पादनाय सूत्रं व्याकुर्वन्ति तानीत्यादि । सूत्रे तदिति लुप्तविभक्तिकं पदं तानीत्यनेन व्याख्यातम् । अन्ये तु त इति पठन्ति । इन्द्रियशब्देनेत्यादि । तथाच यथा श्रुतौ इन्द्रियाणीति व्यपदेशस्तथेदानीमपि लोके शास्त्रे च व्यपदेशः । अतो नात्र जन्मान्तरन्यायः संभवति किंतु भृत्यानां स्वामिस्वभावानुसरणमिव प्राणस्वभावानुसरणमेव तद्रूपभवनम् । नच प्राणशब्दव्यपदेशविरोधः । द्रोणकर्णादिषु कुरुशब्दव्यपदेशवद् गौण्यापि तत्संभवात् । अतो भिन्नशब्दवाच्यानां क्वचिदेकशब्दवाच्यत्वेपि नैकत्वमिति सिद्धमित्यर्थः अत्राशङ्कते । आसन्न्येऽपीत्यादि । समादधते तस्य ते इति ।

रश्मिः ।

तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥ सिद्धमिति । प्राणवताशब्दादित्यत्रस्पष्टम् । श्रुताविति सप्तान्नब्राह्मणे । 'तानि ज्ञातुं दधिरेऽयं वै श्रेष्ठो यः संचरंश्चाचरंश्च न व्यथतेऽथो नरिष्यति । हन्तास्यैव सर्वे रूपं भवामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवंस्तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति तेन ह्वाव तत्कुलमाख्यायन्ते यस्मिन्कुले भवति य एवं वेद य उहैवं विदा स्पर्धतेनुशुष्य हैवान्ततो म्रियत इत्यध्यात्मम्' इति श्रुतौ । अस्यैवेति प्राणस्य । भवामेति शंकरभाष्ये पाठः । एत इति प्राणाः । एतेन प्राणपदेनाख्यायन्ते । प्राक्काल इति तच्छ्रुतावेव । पूर्वोक्तेति । हन्तास्यैवेत्याद्युक्तयुक्तिभ्याम् । इत्तीति इति पूर्वपक्षे प्राप्ते । लुप्तेति । अव्ययमित्यर्थः । अन्य इति । शंकराचार्यादयः ते मुख्येतरे प्राणा इति व्याचक्षते । श्रुतिविरोधाभासं परिहरन्ति स्म अत इत्यादिना श्रुतिलोकशास्त्रेभ्यः । शास्त्रं तु भवाम, अभवन्नित्यत्र भूसत्तायामिति । न तु भूउत्पत्ताविति । जन्मान्तरेति । पूर्वं तत्त्वान्तरत्वेपीत्याद्युक्तः । कुर्वित्यादि । कौरवसैन्यसागरमित्यत्र । कुरोरिदं कौरवं सैन्यं तदेव सागरस्तमित्यर्थात् । भाष्ये चेतीलग्नेतिशब्दो हेता-

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

यत्रापि प्राणशब्दप्रयोगस्तत्रापि भेदेन श्रूयते। तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति ॥ १८ ॥

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥

वैलक्षण्यं च प्राणस्य चेन्द्रियाणां च। सुप्तेषु वागादिषु प्राणो जागर्ति। स्वामिसेवकवच्चानेकं वैलक्षण्यम् ॥ १९ ॥

इति द्वितीयाध्याये चतुर्थपादे अष्टमं तदिन्द्रियाधिकरणम् ॥ ८ ॥

संज्ञामूर्तिकॢप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥ (२-४-९)

भूतभौतिकसृष्टिः परमेश्वरादेवेति निर्णीय नामरूपव्याकरणमपि परमेश्वरादेवेति निश्चयार्थमधिकरणारम्भः। लोके नामरूपकरणं कुलालादिजीवेषु प्रसिद्धमिति। अलौकिकेऽपि स्थावरजङ्गमे मयूरादिसंज्ञां मूर्तिं च जीवादेव हिरण्यगर्भादेर्भविष्यतीति वह्न्यादिदेवानां जीवरूपाणामेव वागादिरूपेणानुप्रवेशात् तत्साह-

भाष्यप्रकाशः।

आसन्यस्य प्राणापानसमानव्यानोदानशब्दाः पाचकपाठकादिशब्दवद्यौगिका अतो न भेदका इत्यर्थः। उक्तोपोद्वलनाय सूत्रद्वयमित्याशयेनाहुः ॥ १७ ॥

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥ वैलक्षण्याच ॥ १९ ॥ एतत्सूत्रद्वयं तु निगदव्याख्यातेनैव भाष्येण व्याख्यातम्। प्राणस्य जागरणं तु 'प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरुषे जाग्रति' इति प्रश्नोपनिषदि श्रावितम्। स्वामिसेवकवत् स्थितिस्तु प्राणवतेत्यधिकरण एव सिद्धेत्यनवद्यम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

इत्यष्टमं तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादित्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

संज्ञामूर्तिकॢप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः भूतभौतिकेत्यादि। नन्वत्र कुतः संशयो येनायमारम्भ इत्यत आहुः लोक इत्यादि। तथाच नामादिव्याकरणस्य उभयत्रापि शक्यवचनत्वात् संशय इत्यर्थः। तुशब्दव्याख्यानमुखेन पूर्वपक्षमाहुः। वह्न्यादीत्यादि। नामव्याकरणं वाक्साध्यं, रूपव्याकरणं क्रियासाध्यम्, उभयमप्य-

रश्मिः।

विलाशयेन भिद्येत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अतो भिद्येति। अत इति संज्ञाशब्दस्याभावात्। पूर्वतये संज्ञा भेदिकेति सिद्धम्। उक्तेति। तत्त्वान्तरस्योपोद्वलनाय ॥ १७ ॥

भेदश्रुतेः ॥ १८॥ वैलक्षण्याच ॥ १९॥ निगदेति। निगदं व्याख्यातं येन भाष्येण। व्याख्यातं व्याख्यातप्रायम्। एवकारस्तु प्रकाशव्यवच्छेदकः। जाग्रतीति बहुवचनान्तं तिङन्तम्। एवेति अन्याधिकरणव्यवच्छेदक एवकारः ॥ १८ ॥ १९ ॥

इत्यष्टमं तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादित्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

संज्ञामूर्तिकॢप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥२०॥ भूतभौतिकेत्यादीति। भूतानि महाभूतानि भौतिकानि शरीराणि। यद्वा। 'आकाशशरीरं ब्रह्म इति श्रुतेः सर्वं भौतिकम्। एवकारद्वयं प्रकृतिव्यवच्छेदकम्। उभयत्रेति। प्रकृतौ पुरुषे च। 'शुकाश्च हरिता येन हंसाश्च धवलीकृताः' इति वाक्यात्। भाष्ये मयूरादिसंज्ञामित्यादि। वह्न्यादीत्यादीति जीवादशक्यं समाहितम्।

चर्येण नामरूपयोरपि जीव एव कर्ता भविष्यतीत्याशङ्कां निराकरोति तुशब्दः ।

संज्ञामूर्त्योः क्लृप्तिर्नामरूपयोर्निर्माणम् । त्रिवृत्कुर्वतः यस्त्रिवृत्करोति तस्मात् । 'सेयं देवतैक्षत हन्ताऽहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकं करवाणि' इति त्रिवृत्कर्ता परमेश्वरः । स एव नामरूपयोरपि कर्ता । कुतः । उपदेशात् । उप समीपे

भाष्यप्रकाशः ।

नुप्रवेश उक्तस्तथैव तेन तेन रूपेणान्येषां च । तत्र यद्यपीन्द्रो नोक्तस्तथापि समानन्यायात् सोऽपि बलरूपेण प्रविष्टो बोध्यः । एवं सति तेषां जीवानां तत्तत्कार्यार्थमेवानुप्रवेशात् तत्साहचर्येण नामरूपव्याकरणयोरपि स स जीव एव कर्ता । अथैकवचनव्याकोपान्नेदं रोचते, तदा जीव-समष्टिरूपो हिरण्यगर्भ एव तत्कर्ताऽस्तु । ईक्षणप्रकारान्तःप्रविष्टा जीवेनेति तृतीया तु, चारेण परबलं प्रविश्याकलयामीतिवदुपपत्स्यते । अतः परमेश्वरः प्रयोजको भवतु । कर्ता तु तयोर्जीव एव प्रवेष्टृत्वादित्याशङ्कां निराचष्टे तुशब्द इत्यर्थः । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति संज्ञेत्यादि । सत्यं जीवेऽपि लोकन्यायेन सामर्थ्यवशान्नामरूपव्याकर्तृत्वं वक्तुं शक्यते, तथापि श्रुतौ त्रिवृत्करणेन सहैव पूर्वं नामरूपव्याकरणमुपदिष्टं, तदा न जीवस्य शरीरसंबन्ध इति तदानीं

रश्मिः ।

एवकारश्छान्दोग्यात् । हिरण्यगर्भादेरिति । पूर्वपक्षत्वाज्जीवत्वम् । आदिना शिवविष्णू । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति छान्दोग्यादाहुः नामेति । क्रियेति । यथा गोवर्धनोद्धरणरूपव्याकरणं गोवर्धनोद्धरणक्रियासाध्यम् । ईश्वरस्यैव सर्वरूपत्वात् । अन्येषामिति देवानाम् । तथैवेति एवकारः प्रकारान्तरव्यवच्छेदकः । वह्न्यादीत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स एवं सतीति । एवेति समानन्यायादेवकारः । जीव एवेति छान्दोग्ये जीवपदादेवकारो ब्रह्मव्यवच्छेदकः । एकेत्यादि सेयं देवतैक्षतेत्येकवचनव्याकोपात् । रोचत इति तुभ्यं सिद्धान्तिने रोचते । जीवेति स्वराट् । एवकारो ब्रह्मव्यवच्छेदकः । अनेन जीवेनात्मनेत्यादीक्षणप्रकारः । चारेणेति चर एव चारो द्यूतप्रभेदस्तेन परबलं प्रविश्याहं राजाकलयामि तद्वदनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे अहं व्याकरवाणीत्यन्तःकरण उपपत्स्यत इत्यर्थः । यद्वा । चरति परबलं प्रविश्येति चरः । अच् । चर एव चारः । लोकेत्र चारकर्तृकमेव सैन्यसंकलनं हेतुकर्तृत्वाद्राजात्मन्यध्यारोपयति । आकलयामीत्युत्तमपुरुषप्रयोगात् । एवं जीवकर्तृकं सन्नामरूपव्याकरणं हेतुकर्तृत्वाद्देवतात्मन्यध्यारोपयति व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषप्रयोगात्तद्वदित्यर्थः । जीव एवेति दृष्टान्तसत्त्वादेवकारः । प्रवेष्टृत्वादिति । ब्रह्म तु प्रयोजककर्त्रिति भावः । सिद्धान्ते साध्यं भाष्यं स्फुटम् । साधनभाष्ये उप समीप इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स सत्यमित्यादि । अत्र विवरणं कर्तृत्वादित्यन्तस्यार्थं पिण्डीकृत्य वर्णनम् । लोकेति लोके नामेत्याद्युक्तेन तेन । जीवेनात्मनेति पदयोः सामर्थ्यवशात् । सामर्थ्यं शक्तिः । त्रिवृत्करणेन सहैवेति एकवाक्य इति भाष्यस्यार्थः । एकस्मिन् वाक्य इति भाष्यार्थः । वाक्यं तूक्तम् । उपदिष्टमिति । प्रतिज्ञानादिति भाष्यार्थः । हेतुपञ्चमीरहितम् । उपदेशः सामान्यवाक्यम् । प्रतिज्ञा विशेषवाक्यम् । स एव नामरूपयोरपि कर्तेति । यथा साध्यवत्तया पक्षवचनं पर्वतो वह्निमानिति । भाष्येपि । स एवेति पक्षः नामरूपयोरपि कर्तेति साध्यमिति साध्यवत्तया

एकवाक्ये उभयकरणस्य प्रतिज्ञानात् । जीवस्य तु त्रिवृत्करणानन्तरं शरीरसंबन्धे कर्तृत्वात् । तस्मान्नामरूपप्रपञ्चस्य भगवानेव कर्तेति सिद्धम् ॥ २० ॥

इति द्वितीयाध्याये चतुर्थपादे नवमं संज्ञामूर्तिक्लृप्तीत्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

भाष्यप्रकाशः।

जीवस्य तत्कर्तृत्वं न वक्तुं शक्यते । शरीरसंबन्धोत्तरमेव तस्य बाह्यक्रियाकर्तृत्वस्य दृष्टत्वात्, त्रिवृत्करणसमये हिरण्यगर्भस्याप्यनुत्पन्नत्वात् । यत्पुनः पुराणेषु

'नाम रूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः' ॥ इति
'सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः ।
विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृक्' ॥

इति पठ्यते । तदपि पाश्चात्यमेव वृत्तम् । 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इति श्रौतलिङ्गात् । वेदपाठनात् पूर्वमेव ब्रह्मनामरूपयोः करणात् । अत्रापि तेजोऽबन्नदेवतानां प्रागेव करणाच्च । नच ब्रह्मणः प्रवेशाभावः शङ्क्यः । द्वा सुपर्णादिश्रुतिसिद्धत्वात् । नापि व्यापकत्वस्य बाधकत्वं शङ्क्यम्, विरुद्धधर्माधारत्वस्य प्रागेव साधितत्वात् । नच प्रवेशो ज्ञानेच्छाकृतिरूपमायाद्वारकौपाधिक इति शङ्क्यम् । शब्दादेवानुपपत्तिपरिहारेणौपाधिकत्वे मानाभावात् ।

रश्मिः।

पक्षवचनमस्त्येव । स कर्ता । उपदेशात् प्रतिज्ञानात् । यन्नैवं तन्नैवं घटवत् । जीवस्येत्यादिभाष्यार्थमाहुः तदेति । कृत्यानामिति जीवकृत्यानां धर्मादीनाम् । स इति हिरण्यगर्भः । अहमिति ब्रह्मा । तस्मा इति ब्रह्मणे । श्रौतेति श्रुतिर्हि गोपालतापिनीये । श्रुत्या गृह्यते श्रौतं ...पिकेण श्रौतं क्रमलिङ्गं तस्मात् । तथा च पुराणेषु यतः प्राप्तनामरूपः सः नामरूपं चेत्यादि चकारेत्यर्थः । तमेवाहुः वेदपाठनादिति । पूर्वमेवेति । अन्यथा श्रुत्युक्तक्रमेण पौराणक्रमबाधापत्तेर्बाधव्यवच्छेदक एवकारः । तेजोबन्नेति । 'तत्तेज ऐक्षत' । 'ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्तेति तिस्रो देवता भवन्ति । हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' इति श्रुतेः । प्रागेवेति 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इत्युपक्रम्य 'तत्तेजोऽसृजत' इत्यादिश्रुतेः । एवकार उत्तरकरणं व्यवच्छिनत्ति । 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इति । अभिचाकशीति पश्यति । ब्रह्मणः प्रवेशेति अनेन जीवेनात्मनेति सहार्थतृतीयया प्रविश्येत्यत्र ब्रह्मणोपि कर्तृत्वात्प्राप्तो ब्रह्मप्रवेशस्तस्याभावः । द्वेति 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते' । बाधकत्वमिति परिच्छिन्नत्वं प्रवेशे कारणं तदभावो व्यापकत्वं बाधकं तत्त्वम् । प्रागेवेति सर्वोपेताधिकरणे । एवकारोप्यर्थे । उभयव्यपदेशाधिकरणेपि विरुद्धधर्माधारत्वस्य साधितत्वात् । श्रुतिव्याख्यानं दूषयितुमुपक्षिपन्ति नच प्रवेश इत्यादिना । ज्ञानं सत्त्वमिच्छा राजसी कृतिस्तामसी तद्रूपाः मायाया वृत्तयः । तदौपाधिकस्तत्र भवः । शब्दादेवेति द्वा सुपर्णेति शब्दादेव प्रमितेनानुपपत्तिपरिहारेणेत्यर्थः । अनेन श्रुत्यर्थोपि जीवेनेति सहार्थतृतीयामभिप्रेत्य व्याकृत इव बोध्यः । गोविन्दानन्देन तु पादान्वयस्य पादार्थयोग्यताधीनतया जीवरूपेण प्रविश्याहमेव व्याकरवाणीत्यन्वय इति स्वभाष्यामुक्तम् । एवकारेण प्रत्यक्षादिव्यवच्छेदः । तस्मादित्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥ (२-४-१०)

इदमिदानीं विचार्यते । 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत् पुरीषं भवति, यो मध्यमस्तन्मांसं, योऽणिष्ठस्तन्मनः । आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते । तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं, यो मध्यमस्तल्लोहितं, योऽणिष्ठः स प्राणः । तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति, यो मध्यमः सा मज्जा, योऽणिष्ठः सा वाक् । अन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्' इति । तत्र संशयः । वाक्प्राणमनांसि किं भौतिकानि आहोस्वित् स्वतन्त्राणीति ? 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति श्रुतिविप्रतिषेधात् संशयः । त्रिवृत्करणप्रसङ्गेनोदितामाशङ्कां निराकरोति ।

भाष्यप्रकाशः ।

अतः, 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते' इति श्रुत्यन्तराद् भगवानेव पूर्वं नामरूपकर्ता । जीवानां तु पश्चादेव भगवदाविष्टानां तथात्वम् । न चादिसृष्टौ भगवतैव तत्करणे तदानीं जीवप्रवेशवैयर्थ्यम् । तस्य भोक्तृत्वात् तदर्थमेवैतत्करणेन तस्यावश्यकत्वादिति । तस्माद् भगवानेव नामरूपप्रपञ्चस्य कर्तेति सिद्धमित्यर्थः ॥ २० ॥

इति नवमं संज्ञामूर्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः इदमित्यादि । इदमिति वक्ष्यमाणं वाक्यम् । संशयं तद्बीजं चाहुः तत्रेत्यादि । नन्विन्द्रियविचार एवेदं विचारणीयम्, इहास्य कुतो विचार इत्यत आहुः त्रिवृदित्यादि । उक्तश्रुति-

रश्मिः ।

स अत इति । श्रुत्यन्तरादिति श्रुतिः 'यो ब्रह्माणम्' इति पूर्वमुक्ता तस्या अन्या श्रुतिः श्रुत्यन्तरं तस्मात् । महानारायणेऽस्ति । एवेति हिरण्यगर्भव्यवच्छेदकः । जीवानामिति । तुर्हिरण्यगर्भादिव्यावर्तकः । पश्चादेवेति क्वापि जीवत्वस्य पूर्वमश्रवणादेवकारः पूर्वव्यवच्छेदकः । भगवदिति । अनेन जीवेनात्मनेति सहार्थे तृतीयायाः । मय्येव सकलं जातमित्यादिषु दृष्टानाम् । आदीति पुरुषविधब्राह्मणे 'आत्मैवेदमग्र आसीत्'इत्युपक्रम्य 'द्वितीयाद्वै भयं भवति'इत्यन्तमादिसृष्टिः । न च भयाहंकारापहतपाप्मत्वभयसृष्टिर्न तु जगदुपयोगिनीति वाच्यम् । कारणगुणाः कार्यगुणानारम्भन्ते इति नैयायिकप्रवादात् । आत्मैवेत्यत्र सूक्ष्मतत्त्वाङ्गीकारात् । अन्यथा प्रपञ्चेऽष्टादशतत्त्वानि न प्रतीयेरन् । एवेति सृष्टेः कारणरूपत्वेन जीवानामक्षरकार्यत्वेनाभावादेवकारः । मुक्तजीवानां भगवत्त्वादन्येषामक्षरात्मकत्वात् । तस्येति जीवस्य । तदर्थमेवेति एवकारेण ब्रह्मव्यवच्छेदः । 'न तदश्नोति कश्चन न तदश्नोति कंचन'इति श्रुतेर्ब्रह्मणोऽशनाभावात् । भक्तमनोरथपूरकत्वेन संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यादित्यत्र संभोग उक्तो भगवतः । तस्येति प्रवेशस्य ॥ २० ॥

नवमं संज्ञामूर्तिरित्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥ वाक्यमिति वाक्ये तेजोघृतादि । 'तेजो वै घृतम्' इति श्रुतेः । तत्रेत्यादीति । ननु भौतिकत्वं स्पष्टम्, कुतः संशय इत्यत आहुः

तत्र पूर्वपक्षमाह । **मांसादि भौमं, पुरीषमांसादि तेजोऽबन्नप्रकृतिकम् । कुतः । यथाशब्दम् ।** अन्नमशितमित्यादिश्रुतितो निःसंदिग्धं प्रतिपादनात् । किमतो यद्येवं तदाह **इतरयोश्च ।** वाचि तुल्यत्वान्न संदेहः । इतरयोर्मनःप्राणयोरपि भौतिकत्वं यथाशब्दम् । उद्गमश्रुतिस्तु स्तुतित्वेनानुवादपरा भविष्यति । उपपादकश्रुतिबाधात् । तस्माद् भौतिकान्येव मनःप्रभृतीनीत्येवं प्राप्ते ॥ २१ ॥

उच्यते—

भाष्यप्रकाशः ।

विप्रतिषेधजनितामाशङ्कां त्रिवृत्करणप्रसङ्गेनेदानीं निराचष्ट इत्यर्थः । तत्रेति सूत्रे । ननु सूत्रे तद्बोधकपदाभावात् कथमस्यैतद्विषयत्वमित्याकाङ्क्षायां मांसादीत्यादिपदेन तत्संग्रहादेतस्य विषयत्वावगम इत्याशयेन व्याकुर्वन्ति **मांसादी**त्यादि । 'भूमिः क्षितौ स्थानमात्रे' इति कोशाद् भौमपदं स्वोत्पत्तिस्थानजन्यत्वपरम् । तथाचात्रोक्तं तथेत्यर्थः । वाचीत्यादि । अत्र 'तेजोमयी वाक्,' ऐतरेये, 'अग्निर्वाग् भूत्वा' इति श्रुतिद्वयेऽपि वाचि तेजोमयत्वस्य तुल्यत्वान्न संदेहः । इतरयोर्मनःप्राणयोस्तु ऐतरेये, वायुः प्राणो भूत्वेति चन्द्रमा मनो भूत्वेत्यन्यथा श्रावणेऽपि भौतिकत्वं छान्दोग्योदितं शब्दमनतिक्रम्यैव मन्तव्यम् । नचोद्गमश्रुतिविरोधान्न भौतिकत्वमिति शङ्क्यम् । सा तु मुण्डके अक्षरात् परं स्तोतुं प्रवृत्ता, न तु वागादीनां स्वरूपं

रश्मिः ।

एतस्मादिति, ब्रह्मणः । श्रुतिविप्रतीति श्रुतितुल्यबलविरोधादित्यर्थः । 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' । तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यादित्यत्र तथार्थात् । आशङ्कामिति । स्वजनकसंशये लाक्षणिकं पदम् । भाष्यं विवृण्वन्ति स्म त्रिवृदित्यादि । त्रिवृत्करणप्रसङ्गेनोदितामाशङ्कां पूर्वपक्षरूपामिदानी निराचष्ट इत्यर्थः । अस्यैतदिति सूत्रस्य, एतद्विषयत्वम् पूर्वपक्षविषयत्वम् । **मांसादीत्यादि** मांसादीत्यादि यस्य पदस्य तेन भौमपदेनेत्यर्थः । तदिति पूर्वपक्षसंग्रहात् । भाष्येऽग्रे स्पष्टम् । एतस्येति भौममिति पूर्वपक्षस्य । कोशादिति विधान् । क्षितिस्थले क्वचित्क्षितिरिति पाठः । **भौमेति** भूमौ जातं भौमम् । 'तत्र जातः' इत्यण् । भौमं च तत् पदमिति कर्मधारयः । स्वं मांसादि तदुत्पत्तिस्थानं भूम्यबेजोरूपं तज्जन्यत्वपरम् । कालाविवक्षया जातार्थत्वम् । **तथा चात्रेति** अत्र श्रुतावुक्तं तथा पूर्वपक्षत्वेन ज्ञेयम् । **मांसादीति** भाष्ये सौत्रं पदम् । मांसस्यादि छान्दोग्योक्तं पुरीषम् । मांस आदिर्येषां मनआदीनां ते मांसादयः मांसादि च मांसादयश्चैतेषां समाहारो मांसादीत्येकशेषम् । सूत्रे न्यूनता निग्रहस्थानं दोषं पुरीषादीनि वक्तव्ये मांसादीत्युक्ते प्राप्तं परिहर्तुं व्याख्याने तेजोऽबन्नप्रकृतिकमिति भाष्यात् । तेन तथेत्यर्थ इत्यर्थः । **यथाशब्दमिति** शब्दमनतिक्रम्येति यथाशब्दम् । अव्ययीभावः । शब्दानतिक्रमस्तु निःसंदिग्धप्रतिपादने भवति । यथा 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यत्र, संदिग्धप्रतिपादने तु शब्दातिक्रमो भवति । यथा सामान्यापचितसूत्रे । अतो यथाशब्दमित्यत्र शब्दो निःसंदिग्धप्रतिपादको गृह्यते तमनतिक्रम्य यथाशब्दम् । **भूत्वेति** सुपं कारिकादिन्यन्वयः । भूत्वेति श्रुतिद्वयान्वय ऐतरेये द्रष्टव्यः । एवेति शब्दानतिक्रमव्यवच्छेदक एवकारः ऐतरेयकवाक्यपरता । किं तु विकल्पः । भौतिकत्वं तज्जन्यत्वं च । उद्गमेति भाष्ये

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

अन्नादिभिर्विशेष्यते मनःप्रभृति सम्यक् कार्यक्षमं भवति । तथा दर्शनादुपादानाच्च । अतो वैशेष्यादेव हेतोरन्नमयत्वादिवादः ।

ननु कथमेतदवगम्यते । वैशेष्याद् गौणो वाद इत्युच्यते । अथात्मनेऽन्नाद्य-

---

भाष्यप्रकाशः ।

वक्तुम् । अतः स्तुतित्वेनैतदनुवादपरा भविष्यति । एतदनुवादेनात्र ब्रह्मणः प्रयोजकत्वबोधनेऽप्युपपत्तेः नच श्रुतित्वाविशेषे कथं तस्या एवान्यथानयनमिति शङ्क्यम् । उपपादकस्य त्रेधा विधानस्य या श्रुतिस्तस्या बाधात् । ऐतरेयोक्तानादरेऽपीदमेव बीजम् । शेषं स्फुटम् ॥ २१ ॥

*वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥ सिद्धान्तसूत्रं व्याकुर्वन्ति अन्नादिभि*रित्यादि । यादृगन्नमश्नाति तादृगेवाशितुर्मनो भवतीति दर्शनं तथादर्शनं, पञ्चदशाहानि माशीरित्यारभ्य, साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीदित्यन्तेन पोषणादेव कार्यक्षमत्वोपपादनमुपपादनम्, ताभ्यां तथेति, वाक्प्राणस्थल उपपादनाभावेऽपि समानन्यायात् तेजोमयत्वापोमयत्ववादो बोध्यः । अतो विशेषणं विशेषस्तस्य भावो वैशेष्यं तस्मादेव तथेत्यर्थः । अनुपपादितस्थले शङ्कते नन्वित्यादि । समादधते अथेत्यादि । श्रुतिस्तूद्गीथब्राह्मणस्था । अथात्मनेऽन्नाद्य-

रश्मिः ।

विवरीतुमाहुः **न चे**त्यादि । नेति । किं तु साक्षाद्ब्रह्मत्वम् । सेति 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति श्रुतिः । **अक्षरादि**ति द्वितीयमुण्डके 'अक्षरात्परतः परः' इति तत्पूर्वश्रुतेरक्षरात्परं स्तोतुम् । **तदन्विति** । एतस्मादिति पदेन पूर्वश्रुत्यनुवादपरा । ननु तथापि मनसो भौतिकत्वं कथमिति चेत्तत्राहुः **एतदिति** । अक्षरात्परतः परस्यैतस्मात्पदेनानुवादेनात्र श्रुतौ । एतस्मादिति पञ्चम्याः प्रयोजकत्वार्थपरत्वेऽपि क्षतिविरहात् ब्रह्मणः प्रयोजकत्वबोधनेप्युपपत्तेर्न भौतिकत्वमित्युक्तभौतिकत्वाभावो न । छान्दोग्ये सदेवेत्यत्र सतस्तेजस्तेजस आपः अद्भ्योऽन्नमित्यन्नमयं मनोऽन्नमयमिति भौममिति । **उपपादके**ति भाष्यं विवरीतुमाहुः **न चे**ति । **तस्या एव** मुण्डकश्रुतेरेव । एवकारस्त्रेधाविधायकश्रुतिव्यवच्छेदकः । उपपादकापेक्षयानुपपादकमुण्डकबाधयुक्त इति भावः । **इदमेवे**ति त्रेधाऽविधानमेव । अनुपपादकत्वं वा । **बीजं** कारणम् ॥ २१ ॥

*वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥ तथादर्शनादि*त्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति **स यादृगि**त्यादि । **माशीरि**ति माशनं कार्षीः । **साऽन्नेने**ति साऽतिशिष्टा कलाऽन्नेन मनोरूपेणोपसमाहिता दीप्तेत्यर्थः । **पोषे**ति । एवकारः प्रत्यक्षसंवादात् । **कार्ये**ति छान्दोग्ये कार्यक्षमत्वं वेदानुभवक्षमत्वं तस्योपपादनम् । **तथे**ति अन्नादिभिर्मनःप्रभृतिर्विशेष्यत इत्यर्थः । 'अन्नमयꣳहि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागि'त्यन्नादयो मनःप्रभृतयश्च । **उपपादने**ति 'एवꣳहि सौम्य ते षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टाऽभूत् साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वलीत्तयैतर्हि वेदाननुभवस्यन्नमयꣳहि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति तद्धास्य विजिज्ञाविति विजिज्ञावि'ति श्रुतौ स्थलद्वय **उपपादनाभावेपी**त्यर्थः । **तेज** इत्यादि । अम्मयत्वेति वक्तव्ये आपोमयत्वेति श्रुत्यनुवादकं पदम् । **अत** इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अत इत्यादिना । **एवकारः** स्वभावं व्यवच्छिनत्ति । न स्वभावादित्यर्थः । **अनुपे**ति वाक्प्राणस्थले । मनस्तूपपादितम् 'एवꣳहि सोम्य' इत्याद्युक्तश्रुतौ ।

मागायदित्यत्र प्राण एव सर्वस्यान्नस्यात्ता निर्दिष्टः । स कथं तत्परिणामकार्यं स्यात् । वागादयश्च तत्रान्नार्थमनुप्रविष्टाः । सृष्टौ प्रथमतो भिन्नतया निर्देशात् । अतो न भौतिकानि मनःप्रभृतीनि, किंतु तत्त्वान्तराणीति सिद्धम् । तद्वाद इति वीप्सा अध्यायसमाप्तिसूचिका ॥ २२ ॥

इति द्वितीयाध्याये चतुर्थपादे दशमं मांसादिभौममित्यधिकरणम् ॥ १० ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

मागायद्यत्किंचान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यते इह प्रतितिष्ठतीति । अर्थस्तु यथा वागादिभिरात्मार्थमागानं कृतं तथा मुख्यः प्राणोऽपि त्रिषु पवमानेषु देवार्थं गानं कृत्वा, अथानन्तरमवशिष्टेषु नवसु स्तोत्रेष्वात्मन आत्मार्थम् । अन्नाद्यम्, अन्नं च तदाद्यं च आगायत् । तस्येदं निदर्शनम् । यत्किंचिदिमः ।

अतो न संशयास्पदं यतः संशयोत्तरं या शङ्का स्यादित्यर्थः । श्रौतो वादो न गौणो भवितुमर्हति उपपादितत्वात् । अनुपपादितस्तु वादो गौणो भवति । यथाऽजामेकां लोहितकृष्णरूपामित्यत्र । कल्पनोपदेशसूत्रे स्पष्टम् । अथेत्यादीति । ननूच्यत इत्यादीति कुतो नोक्तमिति चेन्न प्रतिज्ञाशब्दत्वेन समाधानत्वाभावात् । यथा वागित्यादि । अयमर्थः । देवासुरस्पर्धानन्तरं देवैरुक्ता वाक् कथेत्यगायत् । 'तत्र यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं वदति तदात्मन' इति श्रुतेस्तथेत्यर्थः । श्रुत्यर्थस्तु वाचि निमित्तभूतायां भोगः सुखविशेषः संघातस्य यत्कल्याणमित्यस्यार्थः । यत्कल्याणं शोभनं वदति । यथा शास्त्रं निर्वर्तयति तदात्मने स्वार्थमेव । तद्धसाधारणं वाग्देवतायाः कर्म यत्सम्यग्वर्णोच्चारणमिति । अग्रे आगानार्थं प्राणादीनुक्त्वा मुख्यः प्राण आगानार्थमुक्तः । अथ हैनमासन्यं प्राणमूचुः त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायदिति । देवार्थं गानम् 'असतो मा सद्गमय । तमसो मा ज्योतिर्गमय । मृत्योर्माऽमृतं गमय' इति श्रुतेषु त्रिषु पवमानेषु यथा प्रस्तोतोद्गाता च समाप्तौ पवमानैरुक्तैस्त्रिभिः । स्तोत्रैश्च जपमात्मयजमानकामांश्च कुरुतः । तथा मुख्यः प्रसिद्धप्राणव्यतिरिक्तः प्राणोऽपि कृत्वेत्यर्थः । आदिना प्राणचक्षुःश्रोत्रमनांसि । अथेत्यादि । भाष्यस्था व्याक्रियते । आकृष्टपवमानगानकरणानन्तरमथेत्यस्यार्थः । नवस्विति । यद्यपि तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमगायदित्यत्र श्रुतौ संख्या न लभ्यते । तथापि स्वप्रयुज्यमानापेक्षया श्रौतान्येव स्तोत्राण्यत्र प्राणविषये ते होचुः । क्व नु सोऽभूद्यो न इत्थमसक्तेत्याद्युक्तानि नवसंख्याकानि ज्यायांसि हीत्यभिप्रेत्य संख्यामाहुः नवस्विति । स्तोत्रेष्विति प्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः स्तोत्रं तेषु 'तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायत्' इत्युद्गीथब्राह्मणश्रुतेरात्मन इत्यादि भवति । श्रुतौ तेष्वित्यस्य स्तोत्रेष्वित्यर्थः । किंच । 'तस्मादु तेषु वरं वृणीष्व यं कामं कामयेत तम्' इति श्रुतेः । स्तोत्रेषु कामा अपि तद्वाचकैः शब्दैः प्रयोक्तव्याः । इति प्रगीतमन्त्रसाध्यत्वं स्तुतौ । सामप्राकरणिकत्वात् । सामप्राकरणिकत्वं तु मुख्यप्राणस्य सामनामकत्वात् । एष उ एव सामेति श्रुतेः । एष प्राणः । मन्त्रत्वं तु ब्राह्मणान्तर्गतमन्त्रत्वमात्मार्थगानमेभिर्मन्त्रैः क्रियत इति 'प्रयोगकरणः शब्दो मन्त्रः' इति मन्त्रलक्षणसमन्वयः । तदाद्यमिति अन्नमाद्यं यस्य पयसस्तदन्नाद्य-

भाष्यप्रकाशः ।

श्चान्नं लोके प्राणिभिरद्यते तदन्नम् । अनेनैव प्राणेनाद्यते तस्मात् स्वार्थमेवैतदागानमिति । ननु कथमेतन्निश्चेयं यत् प्राणेनैवाद्यते इति । प्राणवद्वागादीनामप्यन्नकृतोपकारदर्शनादित्यत आह इह प्रतितिष्ठतीति । अन्नं इह प्राण एव प्रतिष्ठितम् । अतः प्राणद्वारक एव तेषामुपकार इति । अन्नमत्र न पृथिवी, किन्त्वदनीयमात्रम् । तथाच योऽदनीयमात्रस्यात्ता स कथमदनीया नामपां परिणामकार्यं स्यात् । किंचैतरेये वागादयोऽन्नार्थं मुखादिस्थानेषु प्रविष्टा उक्ताः सृष्टौ प्रथमतो भिन्नतया च निर्दिष्टाः । अतः कथमदनीयपरिणामभूताः स्युः । तस्मात् तत्त्वान्तराणीत्येव निश्चय इत्यर्थः ।

अन्ये तु संज्ञामूर्तिसूत्रमारभ्य त्रिसूत्रमेकमधिकरणमङ्गीकृत्य प्रथमसूत्रे नामरूपकरणं परमेश्वरादेवेति व्याख्याय, मांसादिसूत्रे यथाश्रुतमेव पुरीषादित्रयस्य भौमत्वं मूत्रादित्रयस्याऽऽप्यत्वमस्थ्यादित्रयस्य तैजसत्वमङ्गीकुर्वन्तः सिद्धान्तकोटावेव निक्षिपन्ति ॥

रश्मिः ।

मन्मूपम् । अदनीयानामपामिति वक्ष्यमाणत्वात् । **प्राणेनेति** । एवकारः प्राणाग्निहोत्रोपनिषदेवकारः । **स्वार्थमेवेति** प्राणार्थम् । एवकारो वागादि व्यवच्छिनत्ति । **एवमन्नेऽपि** । **अन्नकृतेति** अयं पश्चदशाहानीत्यादिभिरुक्तोऽन्नकृतोपकारस्तस्य दर्शनात् । **प्राण एवेति** । न तु वागादाविस्येवकारो वागादिव्यवच्छेदकः । **अत इति** । प्राणे प्रतिष्ठितत्वात् प्राणद्वारकः । इन्द्रियाणां प्राणपदवाच्यत्वात्तदधीनस्थितिकत्वाच्च तथा । एवकारः प्राणाग्निहोत्रोपनिषदा । तेषां वागादीनामन्नकृतोपकारः । स कथमित्यादि भाष्यं विवरीतुमाहुः **अन्नमत्रेति** । पृथिवी वा अन्नमिति श्रुतिप्राप्तं निषेधन्ति स्म **न पृथिवीति** । भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तथा चेत्यादिना** । योदनीयमात्रस्य अत्ता कथमिति पदच्छेदः । **वागादयश्चेत्यादि** भाष्यं विवृण्वन्ति स्म किंचेत्यादि । यद्यप्युद्गीथब्राह्मण एव 'ते देवा अब्रुवन् एतावद्वा इद॰सर्वं यदन्नं तदात्मने आगासीदनु नोस्मिन्नन्न आभजस्वेति ते वै माभिसंविशतेति तथेति त॰ समन्तं परिण्यविशन्त तस्माद्यदनेनान्नमत्ति तेनैतास्तृप्यन्ति' इति वागादयोऽन्नार्थं प्रविष्टाः । **सृष्टावित्यादि** भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **सृष्टाविति** । पुराणे सृष्टौ प्रथमतो भिन्नतया निर्देशोपि वर्तते तथापि सर्वथा श्रौतत्वायैतरेय उपात्तः । यद्यपि ब्राह्मणावतरणेऽश्वमेधब्राह्मणयोर्यत उद्भवस्सोद्भावकस्योपास्यप्राणस्य स्वरूपनिरूपणार्थमुद्गीथब्राह्मणमारभ्यत इति कारणसृष्टिरप्यस्ति । परं विस्पष्टं नेत्यैतरेय उपात्तः । श्रुत्यर्थस्तु—प्रकृता वागादयो देवाः प्राणं प्रत्यब्रुवन् इद॰ सर्वमेतावद्वै प्रसिद्धं यदन्नं ततोधिकमस्ति तत्पुनस्त्वमात्मने आत्मार्थमागासीरागानं कृतवानसि वयं चान्नमन्तरेण स्थातुं नोत्सहामहे अतोनु पश्चान्नोस्मानस्मिन्नन्न आत्मार्थे तवान्ने आभजस्वाभाजस्व । णिचो लोपच्छान्दसः । भागिनः कुर्विति तैरुक्तः प्राणस्ते यूयं यद्यन्नार्थिनो वै तर्हि मा मामभिसंविशत । समन्तत आभिमुख्येनाविशत इत्यब्रवीदिति शेषः । राज्ञा प्राणेनानुज्ञातास्ते देवास्तथास्त्वित्यङ्गीकृत्य तं प्राणं परिवेष्ट्य समन्तं समन्तात्न्यविशन्त नितरामविशन्त प्राणं परिवेष्ट्य निविष्टवन्तो यस्मात्तस्माल्लोको यदन्नेन प्राणेनात्ति तेनैव प्राणान्नेनैता वागादयस्तृप्यन्ति । **स्वातन्त्र्येणेति** । इत्येवेति अन्यभाष्योक्तयुक्तियुक्तत्वादेवकारो मांसादिभौमत्वव्यवच्छेदकः । **तद्वाद इति** वीप्सेत्यादिभाष्यार्थस्त्वेवम् । तद्वाद इत्यस्यावमयत्वाद्विवादोर्थः । वीप्सायां तु द्वितीयस्य पुनरुक्तयापादकतया ज्ञानकर्ममार्गभेदेन तद्वादाविति न पुनरुक्तिदोषः । अभिधया संमतिर्वाच्या व्यञ्जनयाध्यायसमाप्तिसूचिका वीप्सेति द्विरुक्तिः प्रक्रियास्यात् 'वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु' इति सूत्रात्संमतौ वीप्सेति । **अन्य इति** शंकराचार्यादयः । एवेति प्रकृतिं व्यवच्छिनत्ति । **निक्षिपन्तीति** ।

भाष्यप्रकाशः ।

अथ प्रसङ्गाद् द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्युक्तदिशा सृष्टिप्रक्रिया निगद्यते । तत्र, 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इत्यादिजातीयकेषु वाक्येषु सृष्टिप्राक्काले केवलस्य ब्रह्मण एवोक्तरूपाया इच्छायाः सृष्टिकारणत्वेन बोधनाद् ब्रह्मैव स्वेच्छया पूर्वं नानाभवति । तत उच्चनीचनानानेकभावेन भवति । नचाग्रपदेन कालस्योक्तत्वादेवकारो नान्ययोगव्यवच्छेदक इति वाच्यम्; विकल्पासहत्वात् । तथाहि । किमत्र कालसत्ता विधीयत उतानूद्यते, अथवा कालविशिष्टब्रह्मसत्तैव बोध्यते ।

तत्र नाद्यः । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । नेतरः । एतेषां सृष्ट्यादिवृत्तान्तबोधकत्वेनैतदपेक्षयाऽन्येषां पुरोवादत्वस्याशक्यवचनतयाऽत्रानुवादत्वस्याशक्यवचनत्वात् । न तृतीयः । अप्रामाणिकगौरवप्रसङ्गात् । *अन्यथा एकमेवेत्यवधारणान्तरविरोधापातात्* ।

नचावधारणान्तरस्य मुख्यान्यसत्तानिवारकत्वान्न विरोध इति वाच्यम् । तथा सति

रश्मिः ।

अत्रोदासीना वयमिति भावः । वैशेष्यसूत्रं तु वैशेष्याद्विशेषभावाद्भूयस्त्वरूपादवादित्रिवृत्करणेन त्रिरूपेप्येकस्मिंस्तत्र तत्रान्नादिवादो भूयस्त्वव्यवहारार्थमिति सुयुजुरिति ।

इति दशमं मांसादिभौममित्यधिकरणम् ॥ १० ॥

प्रथमपादे युक्त्या श्रुतिविप्रतिषेधपरिहारः । द्वितीये पादे वेदबोधकत्वाभावेऽपि तैरपि स्वातन्त्र्येण कश्चन पुरुषार्थः सेत्स्यतीत्याशङ्क्य बाह्याबाह्यमतान्येकीकृत्य निराकरोति । भ्रान्तेस्तुल्यत्वात् । ततः सम्यग्वेदार्थविचारायैव वैदिकपदार्थानां क्रमस्वरूपविचारः पादद्वयेनेत्यारम्भे भाष्य उक्तत्वादविरोधे सतः कारणत्वम् । 'असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्' इत्यादौ सत एव कारणत्वोक्तेः स्मृतायाः सृष्टिप्रक्रियाया उपेक्षानर्हत्वात्प्रसङ्गात् संगतेरित्यर्थः । भगवदाज्ञयाऽस्मिन्मतेऽवस्थितिः कर्तव्येति सुबोधिन्या द्वितीयनवमाध्यायमाहुः **द्वितीयेति** । अन्तिमपादद्वयेन वैदिकपदार्थानां क्रमस्वरूपयोर्विचारात्**सृष्टिप्रक्रिया** । अत्र 'आत्ममायामृते राजन्परस्यानुभवात्मनः । न घटेतार्थसंबन्धः स्वप्नद्रष्टुरिवाञ्जसा' इति प्रथमश्लोके परस्य सच्चिद्घनितानन्दस्यार्थस्य देहस्य संबन्धार्थमनुभवात्मन इति विशेषणमुक्तं तेन चिदंशो देहसंबन्धार्थः । आनन्दांशस्तु साकार इति स साकारार्थः । अवशिष्टः सदंशः स द्वितीयपादेऽसदधिकरणेस्तीत्याशयेनाहुः **तत्र सदेवेति** । त्रिषु व्यस्तेषु समस्ते चेत्यर्थः । **केवलस्येति** सत इत्यर्थः । समस्तस्य 'यतो वाच' इति श्रुतिविषयत्वेन यथार्थतया ज्ञातत्वात् । सच्चिदानन्दस्य 'सत्यं ज्ञानमनन्तं यत् ब्रह्म ज्योतिः सनातनम्' इतिवाक्येन लोकत्वात् । व्यस्तचिदानन्दयोरुक्तदिशा कार्यान्तरार्थत्वात् । ननूपलक्षणं कृतम् 'सत्यं परं धीमहि' इत्यत्र 'सत्यव्रतं सत्यपरम्' इत्यत्र चेति चेन्न । समस्तपक्षाश्रयणात् । अतो देवकीवाक्यात्सदेव । 'सत्तामात्रं निर्विशेषं निरीहम्' इति देवकीवाक्यम् । ननु श्रुतिवाक्यादानन्दः कुतो नेति चेन्न । 'देवकी ब्रह्मविद्या या या वेदैरुपगीयते' इति कृष्णोपनिषच्छ्रुतेः सकलश्रुतिवाक्यसारत्वात् । 'साकारब्रह्मवादैकस्थापकः' इत्याचार्यनाम्नः सूक्ष्मग्रन्थो मूलम् । मधुराष्टकम् । अत एवकारः । **उक्तेति** 'बहु स्यां प्रजायेय इति' इत्युक्तरूपायाः । **ब्रह्मैवेति** परमतः सेतून्मानेति तृतीयाध्यायसूत्राभ्यामेवकारः । तत्र ब्रह्मणः परमाशङ्क्य निषेधात् । **वाक्यभेदेति** । ब्रह्मासीदग्रपदोक्तः काल आसीदिति । एकतिङ् वाक्यम् । **एतदिति** । ब्रह्मणः प्रथमभूतवेदापेक्षया । **अन्येति** सदेवेत्यवधारणम् । **मुख्येति** 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इति कोशादेक-

भाष्यप्रकाशः।

समाभ्यधिकराहित्यस्य तत एव सिद्धेर्न्यूनद्वितीयसत्ताया उपगतत्वाच्चाऽद्वितीयपदन्याकोपस्य दुर्निवारत्वापत्तेः। नच 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किंचन मिषत्'इत्यत्रैवात्र मिषद्वितीयनिषेध एवास्त्विति वाच्यम्। तदापि येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादिप्रतिज्ञाया मृत्पिण्डादिदृष्टान्तानामीक्षणविषयस्योत्तमपुरुषस्य, सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यदित्यनुवीक्षणस्य च विरोधापत्तेर्दुर्निवारत्वात्। अतस्तत्र कालोक्तिः सृष्ट्युत्तरव्यवहारे सर्वाधारतया प्रतीयमानस्य कालस्योपरञ्जनेन शिष्यस्य पूर्वकालवृत्तान्तबोधनार्थैव। अन्यथा शिष्यस्य सृष्टिकालवर्त्तित्वात् कालसत्तामवधारयतः पूर्ववृत्तान्तबोधाभावेऽनुशासनवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। नतु कालस्य ब्रह्मणः पृथक्सत्ता बोधनार्था। उक्तदोषप्रसङ्गात्। तस्मात् सृष्टेः पूर्वं केवलं ब्रह्मैवेति निश्चयः। तत् सर्वभवनसमर्थमतो धर्मरूपेण भवद् इच्छारूपेणापि भवति। नच निमित्तान्तराभावे सर्वदा भवतीति शङ्कनीयम्। आपादनहेतुभूतस्य कालस्याभावात्। जाते तु पुनः काले तस्यैव नियामकत्वान्न सर्वदा भविष्यति। कालश्च श्रुताविच्छादिविशेषणत्वेनोक्त इतीच्छादिभिः सहैवाविर्भवति सहैव च तिरोभवतीति भगवद्धर्मास्त्रैकालिकाऽबाधविषयत्वात् कालवत् सर्वेऽपि नित्याः। नच सदेव सौम्येदमग्र इत्यत्र व्युत्पादितं कालोक्तेर्बोधनार्थत्वमिह ग्रहीतुं शक्यम्। तन्नियामकस्याऽद्वितीयादिपदस्येहाभावात्। नापि, सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधीति

रश्मिः।

मेवेत्यनयोः शब्दयोर्मुख्यमेवेत्यर्थोन्मुख्यादन्ये ये एतद्वाक्येतरवाक्यप्रतिपादितास्तेषां सत्ताया निवारकत्वात्। **द्वितीयेति**। 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यत्र। **मिषदिति** व्यापारं कुर्वत्। **उत्तमेति** प्रजायेयेत्युत्तमपुरुषस्य। **विरोधेति** कालविशिष्टस्य विशेषणत्वेन नीचभावात्प्रशब्दार्थेन ग्रहणाद्विरोधापत्तिरीक्षणविषयस्योत्तमपुरुषस्य। **एवेति** एवकारस्तु कालश्चेष्टा सदंशस्य क्रियाशक्तिः सात्राग्रपदार्थ इति पक्षव्यवच्छेदकः। अग्रपदार्थे काले सदेवात्र तु सत्यग्रपदार्थ इति सप्तमीविरोध इति। यद्वा अग्रे कालशब्दे सदेवार्थः। वाच्यत्वं सप्तम्यर्थः। **पूर्वेति** कालो हि जगदाधार इत्याधारं विना तथा। अधिष्ठानस्य कारणत्वमिति केचित्। **उक्तेति** अप्रामाणिकगौरवादिदोषप्रसङ्गात्। **ब्रह्मैवेति** एवकारेण कालविशिष्टेति विशेषणं व्यवच्छिद्यते। **धर्मेति** सत्यत्वादिधर्मरूपेण वृक्षरूपेण वा वेदार्थो वृक्ष इति 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यत्रापि सः। वेदान्तदर्शितरूपं कया......चित्क्रीडया पुराणे अश्वत्थरूपं शापेन जातमिति कथा तद्गीतायाम् 'ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्' इत्युक्तधर्मरूपेण। **भवदिति** इच्छाविशिष्टमिति बोध्यम्। इच्छापि सर्वभवनसमर्थरूपमेव धर्मरूपेण भवदिति सुबोधिन्याः। अपिनेश्वरस्तत्स्वरूपं सर्वभवनसमर्थरूपमेव। **इच्छेति** विशेषेच्छारूपेण। **सर्वदेति** तथा च स्थितिप्रलयभङ्ग इति भावः। **आपादनेति** यदि सृष्टिकालः स्यात् सर्वदा तदा सर्वदा भवेदिति वाक्यस्यापादनहेतुभूतस्य। **तस्यैवेति**। एवकारेण कर्मस्वभावौ व्यवच्छिद्येते इच्छा वा व्यवच्छिद्यते। सामान्यत्वात् सृष्टीच्छा नोक्ता। कारणत्वांशे गौरवात्। अन्यदाहुः **कालश्चेति**। **श्रुताविति** 'सोकामयत बहु स्यां प्रजायेय इति' 'स तपोतप्यत स तपस्तप्त्वा इद८ सर्वमसृजत यदिदं किंच' इति श्रुतौ। **इच्छादीति** कामः, प्रजननम्, तपः, सृष्टिश्चादिशब्दार्थाः। तद्विशेषणत्वेन भूतानद्यतनकालिकः कामः इच्छा। इष्टकालिकं प्रजननम्। भूतानद्यतनकालिकं तपः। भूतानद्यतनकालिका सृष्टिरित्येव विशेषणत्वेनैव। एवकारो विशेष्यत्वव्यवच्छेदकः। न च वैपरीत्ये एवकारो व्यर्थ इति वाच्यम्। श्रुतौ विशेषणत्वेनैवोक्तो न तु विशेष्यत्वेनेत्यर्थात्। **आविरिति** असृजतेत्यनेनोक्ता आविर्भवति। **भगवदित्यादि** स्रष्टृत्वादयः। **अद्वितीयेति**।

भाष्यप्रकाशः ।

श्रुत्या तस्य पाश्चात्यत्वं शङ्क्यम् । कालावयवानामेव तत्रोक्तत्वात् । तद्विशिष्टस्तु कालो भगवच्चेष्टारूपो 'योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबन्धोश्चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वम् । निमेषादिर्वत्सरान्तो महीयान्'इति वाक्यात् । अतोऽवयवविभागरहितस्य तस्य कार्यापेक्षया पूर्वरूपत्वात् तेनैव सहेच्छादीनामपि जातत्वात् तान् सर्वान् स्वांशान् सदैकरूपानेव भगवान् स्थापयतीति ते सर्वेऽप्यविकृता एवास्तिकवादिभिरङ्गीक्रियन्ते । एवमिच्छारूपः सन् भेदरूपया तया सच्चिदानन्दानपि धर्मत्वेन भिनत्ति । ते च धर्मरूपेण स्वयं भिद्यमानाः स्वाश्रयमपि धर्मित्वेन भिन्दन्ति । तदा स भगवान् सर्वतःपाणिपादान्तो भवति, साकारतां चापद्यते । एवं सच्चि-

रश्मिः ।

तस्येति कालस्य जन्यत्वम् । एवेति अवयविनि शक्त्यभावादेवकारोऽवयवव्यवच्छेदकः । उक्तेति निमेषपदेनोक्तत्वात् । तैरित्यवयवैः । तेनैवेति कालेन । जन्यमात्रं कालोपाधिरिति प्रवादादेवकारः । युक्तं चैतत् । उपाधिभिः सह तेषामिच्छादीनां जातत्वं जीववत् । इच्छादयः पूर्वोक्ताः । एकरूपानिति । तत्र काम इच्छा 'प्रकाशाश्रयवद्वा' इति सूत्रेणैकरूपा भगवत्त्वात् । प्रजननमिच्छाकारप्रविष्टमिति तथा । तपो भगवद्रूपं द्वितीयनवमाध्यायसुबोधिन्याः । सृष्टिश्च भगवद्रूपा 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति श्रुतेः । यद्यपि सृष्टिः सदैकरूपेत्येतावता चारितार्थ्येऽपि कारणसृष्टिकार्यसृष्टिभेदाय चतुष्टयमुक्तम् । एवकारो व्यवहितयुक्त्यानेकरूपव्यवच्छेदकः । **भगवानिति** इच्छारूपः । इच्छादयस्तदंशभूतास्तान् सदैकरूपान स्थापयन्तीति सुबोधिन्याः । ननु भगवतः कारणत्वं 'जन्माद्यस्य यतः' इति सूत्रात् । नेच्छादय इति चेन्न । इच्छापि सर्वभवनसमर्थरूपमेव धर्मरूपेण भवदिति सुबोधिन्याः, इच्छापि अपिना भगवान्स त्वकारक इति कर्तृत्वाभावात्सर्वभवनसमर्थरूपमिच्छैव न तु भगवान्धर्मरूपेण भवेदित्यर्थात् । जन्मादिसूत्रं तु शेषषष्ठ्यन्तब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञायेति न दोषः । कर्तृकारकत्वाद्यभावात् शेषे षष्ठीति । अत एवाहुः **एवमिच्छारूप** इति । एतावत्पर्यन्तं महतः स्रष्टा निरूपितः । अधुना महत्स्रष्टनन्तरमिच्छावादादिच्छयाण्डसंस्थितं वक्तुमुपक्रमः **एवमिति** । कारकत्वाभावादेवमुक्तप्रकारेणेच्छारूपः सन्नित्यर्थः । **भेदेति** । सविषयत्वाद्भेदेन विषयेण रूप्यते व्यवह्रियत इति तथा । आकारस्त्वेकोऽहं बहु स्यामित्येव । **भिनत्तीति** सच्चिदानन्दा धर्मा इत्येवं भिनत्ति । स्वरूपस्यागम्यत्वादेव त्वतलन्तत्वाभावः । **भिन्दन्तीति** आश्रयो धर्मीत्येवं भिन्दन्ति । **तदेति** यथेच्छम् । भेदकाले स पुरुषोत्तमः । **सर्वत** इति अन्तस्य भेदं विनाऽसंभवात् । **साकारतामिति** । ननु तर्हि महत्स्रष्टुः साकारत्वं नास्तीत्यायातम् । तथा च 'साकारब्रह्मवादैकस्थापकः' इत्यस्य विरोध इति चेत्सत्यम् । अधोक्षजत्वेन साकारत्वादिविचाराप्रसक्तेरिदमित्यतया । कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्त इति विराजः स स्वराजः साकारस्य कारणे साकारत्वमिति लौकिको हेतुः । ब्रह्मस्वरूपस्य वक्ष्यमाणत्वेन तस्य भक्तेच्छया साकारत्वेन भक्तान्प्रति साकारत्वात् । भाष्ये 'चपलत्वं चापेक्ष्य' इति सूत्रस्य लीलाविष्करणानाविष्करणे अपि भक्तेच्छयेत्युक्तमाभासे । तथाच गोपालतापिनीये 'स्वरूपं द्विविधं चैव सगुणं निर्गुणं तथा' इति स्वरूपद्वैविध्यान्न साकारता भक्तेच्छामात्रगम्या । स्वेच्छयापि साकारतादर्शनात् । अत एव पञ्चरात्रे ज्ञानपादे 'साकारं च निराकारम्' इति विरुद्धधर्माश्रयत्वमुक्तम् । अन्तस्तद्धर्माधिकरणे 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपम्' इति साकारम् । अवयव्यनङ्गीकारात् 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः' 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' इति तमःपरत्वलिङ्गेनाव्यक्तमनन्त-

भाष्यप्रकाशः।

दानन्दरूपेण भिन्नोऽपि तयेच्छया मिलितोभिन्न इवाखण्डो भवति। तदपेक्षया कार्यरूपस्याल्पत्वात्। तानि त्रीण्यपि रूपाणि पूर्णशब्देनोच्यन्ते।

'पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते। पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते' इति। अर्थस्तु—अदः परोक्षं ज्ञानैकघनम् अक्षरं ब्रह्म पूर्णं निरन्तरमाकाशवद् व्यापि। इदं परिदृश्यमानं सद्रूपं क्षरं ब्रह्म पूर्णं पूर्ववत्। पूर्णात् पूर्णमतति व्याप्नोति तादृशं तदुभयव्यापकं पूर्णमुत् पूर्णानन्दं ब्रह्म अच्यते, अञ्चु गतिपूजनयोः, अच इत्येक इति धातुपाठादचधातुः पूजार्थकः, पूज्यते, पूर्वोक्ताभ्यां सचिद्रूपाभ्यां क्षराक्षराभ्यां सेव्यते। एवं ज्ञानादेः फलमाह। पूर्णस्यानुपदोक्तस्य पूर्णं ज्ञानादिधर्ममादाय तत्प्रसादेन प्राप्य पूर्णमेवावशिष्यते तत्सायुज्येन तदभिन्नो भवतीति। पूर्णत्वादेव सद्रूपस्य प्रत्येकपर्यवसायित्वम्। एवं धर्मरूपेण शक्तिरूपेण धर्मिरूपेण च नानाभूय पश्चात् कार्यरूपेण नाना भवतीति बहु स्यामित्यस्य कार्यम्। एवं च बृहदारण्यकोक्तं व्युचरणं तैत्तिरीयाद्युक्ताकाशादिसंभूतिश्च तत एव। प्रजायेयेत्यस्य तु जन-

रश्मिः।

रूपं ब्रह्मैवाकाशवत्। न तु 'तत्तु समन्वयात्' इत्यत्र निमित्तत्वस्य साकारत्वात्साकारत्वम्। भिन्नोपीति धर्मिणः। अपिनाऽभिन्नः। कार्यात्मना भेद इति महतः स्रष्टुर्भिन्नोप्यण्डसंस्थः सर्वभूतस्थतृतीयसहितः 'कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्षणं पटतन्तुवत्' इति सप्तमस्कन्धात्कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्पणे च प्रतीतसाकारतेच्छया मिलितः 'अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्' इति गीतायाः अण्डस्थितविषयत्वान्मिलिते। 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इति बृहदारण्यकदोपस्याप्यप्राप्तेर्गीतैकादशाध्यायोक्तसर्वव्यापकगुरौ लोकेऽप्रतिमप्रभावरूपे 'तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा। अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा' इत्यत्रैकेन शरीरेण मिलितोऽभिन्न इव भवति। 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इति श्रुतिः। भिन्नोपस्थितावभिन्न इति खण्डोपस्थितावखण्डो भवति। महत्स्रष्टृमात्रं तु सर्ववादानवसरं नानावादानुरोधीत्यखण्डमपि। अल्पत्वादिति। सखण्डत्वमिति शेषः। कारणाभावेन कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्षणाभावात्। अनेन तृतीयं सर्वभूतस्थमुक्तम्। ज्ञानैकेति पुरुषाश्मवज्ज्ञानमेवैकं मुख्यं त्रिषु तस्य घनं दृढं नपुंसकत्वं छान्दसं निबिडम्। 'तदश्मसारं हृदयम्'। 'आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः'। पूर्ववदिति निरन्तरमाकाशवद्व्यापि। तदुभयेति क्षराक्षरव्यापकम्। ज्ञानादेरिति ज्ञानं शाब्दम्। माहात्म्यज्ञानजभक्तिश्च। अक्षरज्ञानानन्तरं कर्म च। पूर्णमेवेति कार्यस्य कारणापत्तिर्युक्तेत्येवकारः। घटादेः कपालाद्यापत्तिर्दृश्यत इति। ननु सदेव सोम्येति श्रुतिमुपक्रम्य विचारः प्रवृत्तः। श्रुतौ तु क्षराक्षरपुरुषोत्तमा उक्ता इति प्रत्येकं सद्रूपस्य पर्यवसायित्वं कथमित्याशङ्क्य तानि त्रीण्यपीत्यादिग्रन्थतात्पर्यमाहुः पूर्णत्वादेवेति। एवकारेण सत्त्वं व्यवच्छिद्यते। तस्य सन्मात्रवृत्तित्वेन निरन्तराकाशवद्व्यापित्वाभावात्। शक्तीति सर्वतः पाणिपादान्तत्वादिः शक्तिः तद्रूपेण। बहु स्यामिति ईक्षणस्य। कार्यमिति नानाभवनं कार्यं पूर्वोक्तेक्षणस्य। बृहदिति तत्रैव द्रष्टव्यम्। तैत्तिरीयेति 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यादितैत्तिरीयोक्ता। आदिना भागवतं ग्राह्यम्। यथा तृतीयस्कन्धपञ्चमे—'कालमायांशयोगेन' इत्यादिना। तत इति सत एव। एवकारस्तु चिदा-

१. केवलाम्।

भाष्यप्रकाशः।

नगत उच्चनीचभावः कार्यम्। अन्यथा बहुभवनस्य पूर्वाकारादेव प्राप्तत्वात् तेनैव जनन-बाहुल्यस्यार्थबलादेव प्राप्तेः को वा प्रकर्षपदार्थः स्यात्। पुरुषविधब्राह्मणे ब्रह्मक्षत्रादिरूपत्व-विवृतिरपि विरुध्येत। उच्चनीचभावस्याकस्मिकत्वं च स्यात्। अत उच्चनीचभाव एव प्रशब्दार्थः। स च धर्मभेदेन भवतीति भूम्न आनन्दरूपस्य सर्वोत्कृष्टत्वं, ततो नीचभावश्चिद्रूपस्याक्षरस्य, ततोऽपि सद्रूपस्य क्षरस्य। अत एव अक्षरात् परतः पर इति। 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके,' 'यस्मात् क्षरमतीतोऽहम्'इत्यादिश्रुतिस्मृतयो ब्रह्मणः परत्वं प्रतिपादयन्ति। एवं त्रिरूपः सन् शक्तित्रय-रूपेणाविर्भवति। तत्र सदंशस्य क्रियारूपा शक्तिः। चिदंशस्य व्यामोहिका माया। आन-न्दरूपस्य जगत्कारणभूता माया। एतत्त्रितयरूपा शक्तिः सच्चिदानन्दरूपस्य भावत्वतलादि-

रश्मिः।

नन्दयोर्व्यवस्थायाः आरम्भ एव कृतत्वेन तयोर्व्यवच्छेदकः। पूर्वेति एकोऽहं बहु स्यामितीच्छाकारा-देव। एवकारोऽन्यव्यवच्छेदकः। तेनैवेत्यादि पूर्वाकारेणैव न त्वन्येन। जननेति। एकत्व-विरुद्धं बहुत्वं जननिष्ठं न त्वस्मच्छन्दार्थनिष्ठमिति तथा। जननं तु स्यां भवेयं उत्पद्ये इत्यर्थात्। तथा चैकत्वावच्छिन्नास्मत्पदार्थनिष्ठो बहुत्वावच्छिन्नोत्पत्त्यनुकूलो व्यापारोऽभीष्ट इत्यर्थः। इच्छा-प्रकरणादभीष्टे लिङ्। तदाहुरर्थेति एवकारोऽप्याहार्यव्यवच्छेदको जननस्य। क इति उच्चनीच-भावातिरिक्तः क इति प्रश्नः। ब्रह्मेति। ब्रह्मक्षत्रादिरूपत्वविवृतिस्तु ब्रह्मैव इदमग्र आसीदि-त्यादिविव्रियमाणमुक्त्वा 'तान्येतानि देवक्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति' इत्यादिः। एवेति। प्रजायेयेतीच्छया उत्कर्षापकर्षरूपेण जात इति सुबोधिन्या एवकारः। ननु 'सदेव सौम्येदम्' इत्युपक्रमात्सृष्टावपि सदेव मुख्यमितरौ चेत्याकाङ्क्षायां सृष्टौ भिन्नप्रकारमाहुः स चेति। उच्चनीचभावः धर्माणां सच्चिदानन्दानां भेदेन भवति। न तु धर्मिभेदेन तत्र भेदा-भावात् 'न यत्र माया' इति वाक्यात्। अतस्तत्र सृष्टौ तु भेदादानन्द उत्कृष्ट इत्याहुः धर्मेति। धर्मभेदेन भवति इति हेतोः सृष्टिव्यावृत्तस्य भूम्नो धर्मरूपानन्दस्य सर्वेषु भेदेषूत्कृष्टत्वम्। क्षरस्येति। तेनाक्षरस्योपक्रान्तस्य सतः सकाशात् सतः सर्वोत्कृष्टत्वं न हीयते। श्रुतीति श्रुतिर्मुण्डके। ननु द्वितीयस्कन्धे 'आत्ममायामृते' इति पद्ये त्रिष्वनुभवात्मन इत्यनेन मायासंब-न्धाच्छरीरसंबन्धाच्च चिदात्मन इत्युक्तम्। सदानन्दयोस्तु तदभावान्नोपक्रमः। तत्र सत्त्वस्तामङ्गी-कृत्यानोपक्रम आनन्दस्तु न विचारित इति चेन्न। तस्य हिरण्यगर्भदेवताकत्वेनानन्दस्य जन्यधर्म-त्वात्। 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' इत्यत्र ब्रह्मण इति भेदपष्ठ्या निर्देशात्। ईश्वरे तु 'किमासनं ते गरुडासनाय किं भूषणं कौस्तुभभूषणाय। लक्ष्मीकलत्राय किमस्ति देयं वागीश किं ते वचनीयमस्ति' इत्युक्तम्। एवं मधुराष्टके सद्रूपत्वमुक्तम्। एवमिति। इच्छया त्रिरूपः सच्चिदानन्दधर्मरूपः। शक्तित्रयेति कार्यरूपं शक्तित्रयं बोध्यम्। इच्छानन्तरं जातत्वात्। कारणकोटौ तु तस्य माया द्विविधेत्युक्तया शक्तिद्वयम्। इमाः शक्तयोऽभ्रे वाच्याः। व्यष्ट्युक्त्वा समष्टयाहुः एतत्त्रितयेति। तथा च सदंशक्रियाशक्तिः 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इति श्रुतेः। नन्वग्रे चेष्टावाचके सत्र तु सति चेदिति चेन्न। अग्रस्य सदिति सुपांसुलुगिति (?) सप्तम्यन्तमित्यङ्गीकारात्। चिदंशस्य चेदरूपस्य व्यामोहिका माया। 'तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरयः' इति वाक्यात्। ब्रह्म वेदम्। आनन्दरूपस्य जगत्कारणभूता माया। 'कृष्णात्मिका जगत्कर्त्री मूलप्रकृतिरुक्मिणी'

भाष्यप्रकाशः ।

वाच्या । अत एव सदंशभूतेष्वष्टाविंशतितत्त्वेषु तत्त्वमिति व्यपदेशः । एवं यदा आनन्द उत्कृष्टो जातस्तदेतरौ तं सेवमानौ जातौ । ततश्च तयोर्धर्मौ ज्ञानक्रिये भगवच्छक्तिरूपे जाते । तदा स आनन्दो ज्ञानक्रियाशक्तिमान् जातः । इत्येकस्वरूप उच्चनीचभावः । अथापरः सदंशस्तु क्रियाशक्तेर्गतत्वादंशेनाव्यक्ततामापद्यते प्रकृतिरूपो भवति । पश्चान्मूलभूतक्रियांशाभिः क्रियाभिर्यथायथं श्रौतेन पौराणेन वा प्रकारेणाभिव्यज्यते । चिदंशस्तु ज्ञानधर्मस्यानन्दे गतत्वादंशेन पुरुषो जीवसमष्टिरूपो मुख्यजीवो भवति । तदा चिदंशस्य शक्तिर्माया तं व्यामोहयति । तदा तया व्यामोहितो व्याकुलः सन् सदानन्दकृतसृष्टौ य आसन्य-

रश्मिः ।

इति गोपालतापिनीयात् । मायापदं तु श्वेताश्वतरे–'अस्मान् मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः' 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इति श्रुतेः । **अन्यो** जीवः [नन्वानन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः, आनन्दरूपममृतं यद्विभाति, आनन्दमयोभ्यासात् । को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । दुःखाभावः सुखं चैव पुरुषार्थद्वयं मतमिति सुखं स्तूयतेऽतः कथमानन्दो जन्य इति चेन्न । 'अजायमानो बहुधा विजायते'इति श्रुत्या भविष्यतीति ।] नन्वानन्दस्य जन्यत्वात्केन प्रकारेण सर्वोत्कृष्टत्वमिति चेत्तत्राहुः एवमित्यादि । धर्मभेदेनोच्चनीचभावे करणस्य भेदरूपमायाघटितत्वेन मायायाश्च तमोरूपत्वेनानन्दे तु उत्कृष्टे उत्कृष्टत्वप्रकारकतामसबुद्धेरानन्दविशेष्यकत्वोत्कृष्टत्वप्रकारकत्वात् । **जाताविति** तथैवानुभवात् । 'सुखाय कर्माणि करोति जन्तुः' इति वाक्याच्च । सेवायामप्येवम् । मनुष्याधिकारात् । **ततश्चेति** आनन्दविरहात् । **तयोरिति** सच्चितोर्धर्मौ ज्ञानं वेदान्तोक्तं क्रिया वेदोक्ता च कारणीयौ कार्येपि स्वः तौ प्रवर्तकानन्दाभावादनभिव्यक्तौ स्वकारणे लीनाविति ज्ञानक्रिये भगवच्छक्तिरूपे जाते । **स इत्यादि** स उत्कृष्टः गुणरूपोप्यानन्दः ज्ञानगुणवानस्य समवायिसमवेतत्वसंबन्धेन । एकं रूपं रसात्पृथगियत्र रूपे एकत्वपृथक्त्ववत् । क्रिया कर्मणापि सन्निष्ठोक्तसंबन्धेनानन्दरूपगुणनिष्ठा । इत्यानन्दो ज्ञानक्रियाशक्तिमान्जात इत्यर्थः । उक्तक्रमे सतश्चिदनन्तरमुक्तत्वेऽपि सूचीकटाहन्यायेनाहुः **सदंशस्त्विति** । **गतत्वादिति** अनभिव्यक्तत्वात् । **अंशेनेति** विकृतिरूपेण । **प्रकृतीति** तदुक्तं 'धर्मो यस्यां मदात्मकः' इति वाक्येन । **क्रियाभिरिति** प्रयाजानुयाजादिरूपाभिः । **पौराणेनेति** । एकोनविंशाध्याय एकादशस्योक्तेन लौकिक्यपि ग्राह्या । सच्चिदानन्दब्रह्माग्रे इति प्रसिद्धम् । तदेवाग्रे यज्ञरूपमुक्त्वा ज्ञानरूपं वेदान्तशास्त्रभेदेनाहुः **चिदंश** इति । आनन्दांशस्तु कवीनां 'तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्' इति श्रुतेः । **ज्ञानेति** चितो ज्ञानरूपधर्मस्य प्रवर्तकानन्दाभावेनानभिव्यक्तस्य स्वकारणानन्दे **गतत्वात्** । **अंशेनेति** मूलांशेन । **पुरुषः** पुरमुपतीति पुरुषः । उप दाहे । स्वराड् । **जीवेति** । 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा' इति श्रुतेः । मुख्यत्वं द्वितीयरूपत्वम् । जीवमूलत्वमिति यावत् । तृतीयं सर्वभूतस्थम् । **मायेति** व्यामोहिका । तदुक्तम् । 'विराड् जीवस्तु भोगभुक्' । तमंशम् । 'यया संमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् । परोपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते' ॥ इति समाधिभाषायाः । **सदानन्देति** सच्चिदानन्देषु । स्वेच्छया सदानन्दः कृष्णः । 'कृषिर्भूवाचकः' इति पञ्चरात्रशास्त्रात् । **चिदंशः** शब्दः । अतश्चिदंशशब्दप्रतिपाद्यसदानन्दरूपार्थसृष्टौ य इति प्रसिद्धः आसन्यः आस्ये भवः । केन रूपेण प्रसिद्ध इत्यत आहुः **सूत्रेति** । सूत्रात्मत्वेन

भाष्यप्रकाशः ।

रूपः सूत्रात्मा दशविधः प्राणस्तमवलम्ब्य तिष्ठति । ततो जीव इत्युच्यते प्राणधारणप्रयत्नवत्त्वात् । बोधरूपोऽप्ययम् । आनन्दस्य धर्मस्य पृथग्भूतत्वात्स्वरूपात्मकस्य च तिरोहितत्वादानन्दार्थं तया व्यामोहितस्तत्संबन्धादानन्दो भविष्यतीति बुद्ध्या तया संबध्यते आनन्दांशस्तु प्राज्ञरूपोऽन्तर्यामिसमष्टिरूपो भवति । अतः परं सतः प्रपञ्च उच्यते । तत्र क्रमे नानाविधः । मुण्डके, 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति प्राणमनइन्द्रियाणामुत्पत्त्यनन्तरं खादिभूतोत्पत्तिः । प्रश्ने, प्राणः प्राणाच्छ्रद्धा भूतानि इन्द्रियं मनोऽन्नमिति । बृहदारण्यके, प्राण लोका देवा भूतानीति । ऐतरेये, लोका लोकपाला इत्यादि । महोपनिषदि तु दशेन्द्रियाणि मनस्तेजोऽहंकारः प्राणा बुद्धिस्तन्मात्रा महाभूतानीति । तत्र तेजो महान् प्राणाः प्राणसमुदायः । तैत्तिरीयादौ चाकाशादिक्रमेण सूक्ष्माणि महान्ति च भूतानि समुत्पादयति पञ्चतन्मात्रा भूतशब्देनोच्यन्ते । अथ पञ्चमहाभूतानि भूतशब्देनोच्यन्ते इति मैत्रायणीयश्रुतावुभयोरपि भूतपदेन संग्रहात् । एवमन्येऽपि प्रकारा निबन्धे दर्शिताः । अतो भूतानामेवैकविधः क्रमो, न प्राणेन्द्रियादीनाम् । आत्मनां तु व्युचरणं पश्चात् । कदाचिद्देहविशिष्ट

रश्मिः ।

प्रसिद्धः । ननु प्राणो वायुः सूत्रं बहिः कार्पासम् । अन्तस्तु को वेद । ईश्वरस्तु वेत्ति । 'अन्तःसूत्रं येन'इति श्रुतेः । परंतु बहिःसाम्याद्द्रव्यान्तरम् 'प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात्' इति श्रुतेरिति चेन्न ऊर्णनाभदृष्टान्तस्य द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये उक्तत्वात्तदनुरोधेन प्राणेषु समानस्य नाभिस्थत्वेन सूत्रमात्मनि यस्य तादृशः संग्रहात् । सुबोधिन्यां तु सूत्रात्मक इति क उक्तः । नाभिकमलदण्डे सूत्राणि प्रजापतौ चेति कारणे तदावश्यकत्वात् । मूलस्य समानवायुत्वेनान्तःसूत्रस्य वायुत्वेन द्रव्यान्तरत्वाभावात् । एकरसत्वात् । किंचान्तर्यामिब्राह्मणे 'वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम्'इति श्रुतेः सूत्रात्मा प्राणः समयेति । जीव प्राणधारणइति धातुपाठात् । शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः' 'विज्ञानघनः' इत्यादीनां श्रुतीनामयमेव विषय इत्याहुः बोधेति 'शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्' इति सूत्रे चितः सृष्टिः । त्रिषु सदादिषु प्रकटेन व्यवहारः । अतः सदानन्दसृष्टिविरोधो न । अपिशब्देनोपक्रान्तसद्रूपः । अयमिति समष्टिरूपः । निर्धर्मकत्वान्निराकारत्वमाहुः आनन्दस्येति सच्चिदानन्दसृष्टित्वादानन्दधर्मत्वम् । स्वरूपेति । तत एव । आनन्दांशस्तु पूर्वमेव तिरोहितो येन जीवभाव इत्युक्तेस्तिरोहितत्वम् । आनन्दार्थमिति विषयानन्दार्थम् । ननु मायासंबन्धस्य भावित्वात्पूर्वं कुतस्तया व्यामोहित इति चेन्न । तयेत्यनेन तदपाश्रया माया भूतपूर्वा गृह्यत इति कार्यकरणत्वसंबन्धात् मायासंबन्धाद्विषयानन्दः भगवदानन्दो यद्यपि तथापि व्यामोहो विषयानन्दप्रवृत्तिहेतुः । संबध्यत इति 'यया संमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् । परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते ।' इति वाक्यात् । एवं कार्यरूपाश्चिदंशांशा ज्ञेयाः । आनन्दस्य स्वरूपलक्षणघटकत्वात्तद्विशेषस्वरूपमाहुः आनन्दांशस्त्विति । सर्वोत्कृष्टानन्दस्य विशेषः सुषुप्तिसाक्षी प्राज्ञस्तद्रूपोन्तर्यामिणामन्तर्यामिब्राह्मणप्रसिद्धानां पृथिव्याद्यन्तराणां समष्टिरूपो भवति । पदेनेति भूतपदेन अन्येपीति 'कदाचित्पुनरन्यथा'इति निबन्धात् । 'यथाग्नेः क्षुद्रा' इति श्रुतेराहुः आत्मनामिति

भाष्यप्रकाशः ।

एवेन्द्रियाधिष्ठातारः, कदाचिदिन्द्रियानन्तरमित्येवं कारणसृष्टिप्रक्रिया दर्शिता । विशिष्य तु द्वितीयस्कन्धसुबोधिनीतत्तत्प्रकाशान्मत्कृताचावगन्तव्या ॥ २२ ॥

इति दशमं मांसादिभौममित्यधिकरणम् ॥ १० ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य श्रीपीताम्बरात्मजस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥

समाप्तोयं द्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥

रश्मिः ।

मुण्डक आत्मनोवतारा इति माध्वाः । इन्द्रियानन्तरमिति 'सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखम्' इति श्रुत्युक्तेन्द्रियानन्तरं देहविशिष्टा इत्यर्थः ॥ २२ ॥

इति मांसादिभौममित्यधिकरणम् ॥ १० ॥

इति श्रीविठ्ठलेश्वरैश्वर्यनिरस्तसमस्तान्तरायेण श्रीगोविन्दरायपौत्रेण संपूर्णवेत्रा विठ्ठलरायभ्रात्रीयेण गोकुलोत्सवात्मजगोपेश्वरेण कृते भाष्यप्रकाशरश्मौ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः संपूर्णतामगमत् ॥ २ ॥ ४ ॥

एतावतो ग्रन्थस्य श्लोकानां संख्या १४५२५ सार्धचतुर्दशसहस्रपञ्चविंशतिः इति ॥

